[*Stereotype Edition.*]

C. JULII CÆSARIS

QUÆ EXTANT

INTERPRETATIONE ET NOTIS

ILLUSTRAVIT

JOHANNES GODVINUS,

PROFESSOR REGIUS;

IN USUM

DELPHINI.

EDITIO PRIMA IN AMERICA STEREOTYPIS IMPRESSA; CUM NOVISSIMA PARISIENSI DILIGENTER COLLATA, CÆTERISQUE HACTENUS EDITIS LONGE EMENDATIOR.

NOVI EBORACI:

IMPENSIS D. ET G. BRUCE,

E stereotypis ab illis fabricatis.

1820.

PRÆFATIO.

QUICUNQUE Romanorum suam memoriam litteris æternam facere suscepit, intelligi sua scripta posteris omnibus aut plerisque voluit, non quasi ænigmata sapientissimo cuique esse cognita, vulgo autem incognita nesciri. Septentrionalium nationum Romano se postmodùm imperio superfundentium et latinitatem suâ barbarie fœdantium concursu, factum est ut veterum Autorum monumenta tanquam cæcâ nube inductâ jam agnosci desierint. Cùm enim non magis Romanorum potentiam illi Gothi, Franci, Vandali, quàm sermonem immixtâ suâ linguâ profligâssent, et Gothicè, Francicè, Vandalicè, Romanum imperium incolentibus loquendum fuisset, novæ linguæ victoris populi usus, desuetudinem veteris importavit, desuetudo ignorationem, ignoratio discendi necessitatem fecit. Inde tot extiterunt Commentarii, qui novas veterum scriptorum tenebras discuterent. Sed Commentariorum Autores partim non satis perviderunt, quæ intus quasi sub densa caligine latebant, unde errandi aborta necessitas, partim (quod ferè scribentibus est propositum) magis suæ famæ consuluerunt, dum docti videri volunt, quàm publicæ utilitati, quæ tota in obscurorum locorum illustratione fuerat posita. Itaque tot Commentarii nati pleni rerum alienarum à re propositâ, vacui propriarum et ad locorum cognitionem facientium, qui adeò magnam in molem excreverunt, nec illâ mole lectoribus profuerunt, sed potiùs obfuerunt, dum tempus breve et irreparabile quod singulis est, et bonis in Autoribus antiquis legendis ponendum fuerat, in novatorum assutis ad vetera monumenta laciniis evolvendis infelici successu malè teritur. Cui malo occurrere in gratiam nobilissimi sui alumni aggressus præclarus Carolus de Sancta Maura Dux Montauserius, Ludovici Delphini nutritius, brevem interpretationem curavit fieri locorum, quorum aut voces obscuræ essent aut contextus, et earum rerum annotationem, quæ illustrarent partes vel rerum gestarum vetustate, vel horum morum ab antiquis dissimilitudine ignotas vel dubias. In hoc Autore interpretationem minus positum est, quia in eo, quod de Aristotele dicit Cicero, flumen orationis aureum, notarum certè plus, quia rerum in multis nonnulla est obscuritas. Hoc si præstitimus, quod et nostrum consilium fuit et præstantissimi Ducis Montauserii, est quod illi debeas, quòd te ejus fructûs voluerit esse participem, quem Serenissimi Principis proprium esse oportuerat; ratus Principes in bonum publicum natos sua omnia commoda in id liberaliter conferre debere, quæ etiam illorum propria et velut domestica videntur. Non parùm etiam debes Serenissimi Delphini Præceptori dignissimo Jacobo Benigno Bossuetio Condomensi quondam Episcopo, qui in excolendo tanti disciputi ingenio diligentem operam sedulus impendit; nec parùm etiam omni eruditionis genere clarissimo Petro Danieli Huetio, qui huic succenturiatus, nos in hoc opere versatos suâ sapientiâ rexit, face prætentâ iter ostendit, errantes aliquando, ut fit, in viam reduxit; cui, quidquid hîc est optimum, acceptum referimus; si quid enim minus bonum, hoc totum nostrum esse fateor. Sed, Candide Lector, Optimo Regi Ludovico XIV. Ludovici Serenissimi Delphini parenti bene precare, qui nos honestis propositis præmiis ad hoc quantumcumque

PRÆFATIO.

QUICUNQUE Romanorum suam memoriam litteris æternam facere suscepit, intelligi sua scripta posteris omnibus aut plerisque voluit, non quasi ænigmata sapientissimo cuique esse cognita, vulgo autem incognita nesciri. Septentrionalium nationum Romano se postmodùm imperio superfundentium et latinitatem suâ barbarie fœdantium concursu, factum est ut veterum Autorum monumenta tanquam cæcâ nube inductâ jam agnosci desierint. Cùm enim non magis Romanorum potentiam illi Gothi, Franci, Vandali, quàm sermonem immixtâ suâ linguâ profligâssent, et Gothicè, Francicè, Vandalicè, Romanum imperium incolentibus loquendum fuisset, novæ linguæ victoris populi usus, desuetudinem veteris importavit, desuetudo ignorationem, ignoratio discendi necessitatem fecit. Inde tot extiterunt Commentarii, qui novas veterum scriptorum tenebras discuterent. Sed Commentariorum Autores partim non satis perviderunt, quæ intus quasi sub densa caligine latebant, unde errandi aborta necessitas, partim (quod ferè scribentibus est propositum) magis suæ famæ consuluerunt, dum docti videri volunt, quàm publicæ utilitati, quæ tota in obscurorum locorum illustratione fuerat posita. Itaque tot Commentarii nati pleni rerum alienarum à re propositâ, vacui propriarum et ad locorum cognitionem facientium, qui adeò magnam in molem excreverunt, nec illâ mole lectoribus profuerunt, sed potiùs obfuerunt, dum tempus breve et irreparabile quod singulis est, et bonis in Autoribus antiquis legendis ponendum fuerat, in novatorum assutis ad vetera monumenta laciniis evolvendis infelici successu malè teritur. Cui malo occurrere in gratiam nobilissimi sui alumni aggressus præclarus Carolus de Sancta Maura Dux Montauserius, Ludovici Delphini nutritius, brevem interpretationem curavit fieri locorum, quorum aut voces obscuræ essent aut contextus, et earum rerum annotationem, quæ illustrarent partes vel rerum gestarum vetustate, vel horum morum ab antiquis dissimilitudine ignotas vel dubias. In hoc Autore interpretationem minus positum est, quia in eo, quod de Aristotele dicit Cicero, flumen orationis aureum, notarum certè plus, quia rerum in multis nonnulla est obscuritas. Hoc si præstitimus, quod et nostrum consilium fuit et præstantissimi Ducis Montauserii, est quod illi debeas, quòd te ejus fructûs voluerit esse participem, quem Serenissimi Principis proprium esse oportuerat; ratus Principes in bonum publicum natos sua omnia commoda in id liberaliter conferre debere, quæ etiam illorum propria et velut domestica videntur. Non parùm etiam debes Serenissimi Delphini Præceptori dignissimo Jacobo Benigno Bossuetio Condomensi quondam Episcopo, qui in excolendo tanti discipuli ingenio diligentem operam sedulus impendit; nec parùm etiam omni eruditionis genere clarissimo Petro Danieli Huetio, qui huic succenturiatus, nos in hoc opere versatos suâ sapientiâ rexit, face prætentâ iter ostendit, errantes aliquando, ut fit, in viam reduxit; cui, quidquid hîc est optimum, acceptum referimus; si quid enim minus bonum, hoc totum nostrum esse fateor. Sed, Candide Lector, Optimo Regi Ludovico XIV. Ludovici Serenissimi Delphini parenti bene precare, qui nos honestis propositis præmiis ad hoc quantumcumque

est opus peragendum excitavit, et omnibus artibus Gallorum suorum posteris Regem providet quàm sapientissimum, quàm eruditissimum, quàm maximum, se denique quàm dignissimum, et hâc providentiâ filios et nepotes nostros, ut nos præsente habeat regimine, de quo quàm de quoquam nunquam veriùs dictum:

Et spes et ratio studiorum in Cæsare tantum,
Solus enim tristes hâc tempestate Camœnas
Respexit. Juvenal. Satyr. 7.

Id imprimis volui, Candide Lector, nescius ne esses. Tum de Autore etiam horum Commentariorum velim te fieri certiorem.

Suetonius libro de vita Cæsaris, cap. 56. Plinius Epist. 18. Strabo lib. IV. Plutarchus in Cæsare, sed et Cicero et Hirtius scripserunt Cæsarem reliquisse rerum suarum Commentarios. Quod et Syllam fecisse et Cæsaris successorem Augustum memoriæ prodidit Plutarchus. Commentarios autem quia sibi quisque scribit, non populo aut posteris, negligentiùs scribit. Hinc est quòd non usquequaque adeò perfecti sunt, ut nihil desideretur. Adde quod est ab Hirtio in præfatione, lib. VIII. commemoratum, facilè et celeriter eos confecisse, in ipsis expeditionibus nempe et singulis diebus, ut fiunt ephemerides, quo nomine donantur à Plutarcho, quasi dicas diaria, nec illi cognoscere postea vacavisse properantiùs editos, ut patet cùm ex multis, tum quòd in laudibus T. Labieni ibidem immodicus, quas postea in libris de bello Civili inimicus factus more suo supprimit aut extenuat. Hos commentarios, quia paulo minus diligenter conscripti videntur, abjudicant Cæsari quidam, ut Franciscus Floridus Sabinus et Ludovicus Cario, et de horum librorum Autore scrupulum nobis injiciunt; quorum alter libros tres de bello Civili Cæsaris esse negat, alter Commentarios de bello Gallico Julio Celso cuidam ascribendos putat. Imò et Lipsius nonnihil dubitat, styli, ut videtur, invenustate permotus, simul et autoritate virorum aliquot doctorum, ut erat captus eorum qui ante ducentos et amplius annos vivebant, nempe Joannis Salisberiensis, Vincentii autoris speculi, Roderici Sanctii et Margaritæ cujusdam Poeticæ, quæ farrago est sententiarum ex Poetis aliisque collectarum, à quibus quædam de Cæsare referuntur tanquam Julii Celsi autoris. Verùm hunc sepulchrum eximit Gerardus Joannes Vossius, qui Celsi Commentarios δὶς διὰ πασῶν differre à Commentariis Cæsaris prodit, *ut sciunt*, inquit, *si qui cum Cæsare contulerint editionem Celsi anni* MCCCCLXXIII. cujus nullam à Gesnero aut Simlero mentionem factam miratur, cujus et particulam esse scribit fragmentum illud Petavianum, à quibusdam Petrarchæ assignatum de bello Hispaniensi, quos nos in hac editione libro de bello Hispaniensi subdidimus. Addit: *Interim fatemur Celsum non tantùm Cæsaris gesta conscripsisse, sed et Commentarios Cæsaris sive recensuisse sive corrupisse. Certè in MS. meo Cæsare Hirtioque ter Julius Constantinus U. C. legitur.* Ego verò fateor me ejusmodi Celsi editionem an. MCCCCLXXIII. factam, quamvis sedulò in celeberrimis Bibliothecis perquisitam non invenisse; me tamen præter autoritatem doctissimi viri, quæ meritò magni ab omnibus facienda est, in eam opinionem adduci venustate styli, ut credam hos, quos in manibus habemus, genuinos esse Cæsaris Commentarios, de quibus tum Cicero, tum Hirtius tam luculenta edunt testimonia. Nihil enim illis tersius, nihil mundius, nihil Latinum magis, ut, si nulli fuisset etiam paginæ præscriptum Cæsaris nomen, tamen à Latinæ linguæ scientibus

illos Cæsaris esse nullatenus dubitari posset. In errorem homines induxerunt MSS. quidam tituli, quos indicare non pigebit, ut ferat eruditus ipse Lector judicium. MS. reg. cod. cujus prima pagina Claudii Puteani ipsa, ut videtur, ipsius manu inscripta est nomine, hunc habet titulum rubris litteris adscriptum, *Julii Cæsaris Commentariorum belli Gallici liber primus incipit, Julius Celsus Constantinus vir clarissimus emendavit.* Alter MS. codex, qui libros tantùm de bello Gallico habet septem, sic in fine habet eâdem rubricâ scriptum, *Julius Celsus Constantinus U. C. legi Commentarios C. Julii Cæsaris belli Gallici, lib.* VII. *explic. Abhinc Hirtii Pansæ incip. Præfatio libri.* Et post librum VIII. iisdem rubris litteris scriptum legitur, *Julius Celsus Constantinus U. C. legi tantum feliciter. C. Julii Pontificis maximi Ephemeris rerum gestarum belli Gallici, liber* VIII. *explicuit feliciter.* MS. codex Thuanus sic habet in margine libri II. de bello Gallico, in principio, *Julius Celsus Constantinus U. C. legi, Caii Cæsaris Commentarios feliciter;* in margine verò libri III. de bello Gallico sic est scriptum, in principio, *Julius Celsus Constantinus U. C. legi, Flavius Licerius Firminus Lupicinus legi, libri Belli Gallici liber* II. *explicit, incipit liber* III. His et talibus titulis, qui passim extant in MSS. Cod. in dubium et in errorem simul conjecti sunt, quicunque de horum librorum autore dubitarunt, et Celso quàm Cæsari adjudicare maluerunt; cùm tamen non magis esse Celsi, quàm illius Flavii Licerii Firmini Lupicini, quisquis ille fuerit, judicare debuissent. Eodem fato damnatus est elegans ille liber Cornelii Nepotis de vita excellentium Imperatorum, qui Æmilio Probo exscriptori potiùs quàm Autori ab imperitis adscriptus est, cùm Probus Theodosii ætate, quâ bona Latinitas exoleverat, Cornelius Nepos Ciceronis ætate vixerit. Ita Probo coævum hunc Julium Celsum Constantinum, qui in quodam Levini Torrentii MS. Constantinopolitanus esse scribitur, fuisse credo; et ejusmodi clarissimorum Virorum lectiones testimonium libris adscribi solitum, ut fides lectoribus fieret, non mendosum esse codicem qui à tanto viro fuisse perlectus. Quod ideò fiebat, quia Librarii ignari erant, et quia ignari, ideò mendosi nullâque fide digni, quorum Scriptioni nisi magni et docti viri tanquam tabellionis officio functi accessisset autoritas, nullo in pretio fuit codex futurus. Ita superiore sæculo cùm inventa fuisset ars Typographica, doctissimis viris fuit commissa, ut Judoco Badia Ascensio, Stephanis atque etiam Professoribus Regiis quibusdam, ut Adriano Turnebo et Frederico Morello, qui vicissim illis artibus Clarissimi viri nomini suo æternitatem parabant. Ac certè Typographorum nomina in futura sæcula suâ arte propagari experimur, cùm interim principum in Republ. virorum nomina cum ipsorum vita, nullâ eorum superstite memoriâ, sæpe tollantur.

Hooker Sculp.

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARIORUM

DE BELLO GALLICO

LIBER I.

ARGUMENTUM.

Cæsar bella quæ in Gallia gessit narraturus hoc primùm libro Galliam describit, duo secunda adversùs Helvetios prælia commemorat, et unum adversùs Germanos.

I. GALLIA est omnis divisa in partes tres: quarum unam incolunt

In C. Julii Cæsaris rerum à se gestarum Commentarios *Interpretationes et* Notæ.

* Commentarius, quem sibi quisque scribit, non populo. Plutarchus commentarios ὑπομνήματα appellat, Strabo ὑπομνήματα, et meritò quidem. Sic enim Cicero sui Consulatûs Commentarium paulò post ὑπόμνημα dicit. Postea verò invaluit, ut quivis liber Commentarius diceretur, quasi ab initio ad id essent libri comparati, ut domi servarentur, nec in vulgus ederentur.

II. Gallia quidem à Cæsare fuit perdomita, ut his Commentariis expositum est, sed superioribus temporibus à Romanis non tentata modò, sed delibata fuerat. M. Plautio Hypsæo et M. Fulvio Flacco Coss. ab urbe conditâ DCXXIX. primùm à Romanis trans Alpes dimicatum fuerat. Autores belli Salyes, cùm de incursionibus eorum fidissima atque amicissima civitas Massilia quereretur. Allobroges deinde et Arverni bello tentati, cùm adversùs eos similes Æduorum querelæ opem et auxilium Romanorum flagitarent, imò et domiti. Ejusmodi bellum à principe populo Allobrogicum est dictum, et annorum quatuor spatio fuit confectum. Quàm varii fuerint ejus belli eventus, testatur Velleius Paterculus his verbis: *Gallias, primùm Domitio et Fabio nepoti Pauli, qui Allobrogicus appellatus est, intratas cum exercitu, magnâ mox clade nostrâ, sæpè et affectavimus et amisimus. C. Pontinius Allobroges iterum tumultuantes compescuit, deque iis triumphavit paulo ante bellum hoc, quod est à Cæsare gestum.* Hæc breviter recenset Ammianus Marcellinus lib. XV. *Hæ regiones præcipuè quæ confines Italicis, paulatim levius odêre sub imperium venire Romanum: primò tentatæ per Fulvium, deinde præliis parvis quassatæ per Sextium, ad ultimum per Fabium Maximum domitæ: cui negotii plenus effectus, asperiore Allobrogum gente devictâ, hoc indidit cognomentum.* Tandem hanc provinciam C. Julius Cæsar cum exercitu intravit, Lucio Pisone et Aulo Gabinio Coss. quod bellum IX annis gestum hic ipse describit.

Ib. *Est omnis divisa in partes tres.*] Hæc divisio à Cæsare instituta non totam Galliam Transalpinam complectitur, quæ quinque velut metis finitur, Rheno, Alpibus, mari Mediterraneo, Pyrenæis montibus, et Oceano; sed eam solùm partem comprehendit, quæ fuit ab ipso armis domita, et excludit provinciam Gallicam, quæ pridem adjuncta Romanorum imperio, à Genevâ ad Pyrenæos montes pertinebat. Imò et ante Cæsarem alia fuit ejus partitio, cùm, nondum accisis finibus, longiùs latiùsque patens Gallia aliter à Romanis dividebatur. Galli enim, quia hominum copiâ laborantes, superatis Alpibus mediam prope Italiam occupaverant; duplicem statuerant Romani Galliam, Cisalpinam, seu Citeriorem, cui se Galli circa tempora Tarquinii Prisci superfuderant, et Transalpinam, seu Ulteriorem, è quâ in Citeriorem commigraverant. Hanc Braccatam à braccis, quibus utebantur illi populi; illam Togatam à togis, quarum ibidem vigebat usus, appellabant. Hæc verò quæ dividitur à Cæsare in partes tres, Comata dicebatur. Post Julium autem Cæsarem, Augustus rerum potitus, aliam dividendæ Galliæ rationem iniit. Aquitaniam à Pyrenæis montibus ad Ligerim flumen promovit, Celtis Helvetios et Sequanos ademit, Belgis attribuit; Celticam regionem Lugdunensem, à Lugduno Romanorum Coloniâ appellavit: tribus illis partibus Narbonensem, quæ Romanorum antiquitùs erat provincia, addidit. Unde quadripartita extitit ejus tempore divisio. Postea Celtica, sive alio nomine Lugdunensis in duas divisa est; quo ab Imperatore nescitur: non certè ab ullo qui Severum antecesserit. Nam apud Spartianum legimus cum Lugdunensem

Belgæ, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum linguâ Celtæ, nostrâ Galli appellantur. Hi omnes linguâ, institutis, legibus inter se dif-

provinciam Legatum, accepisse. Certè Rufus Festus in breviario rerum gestarum P. R. quod Valentiniano et Valenti Imperatoribus scripsit, provincias Lugdunenses duas enumerat. Item ejus æqualis Ammian. Marcellinus, *Lugdunensem primam in quâ Lugdunus et Senones, Lugdunensem secundam in quâ Rotomagus et Turoni*, commemorat. Tandem eadem Celtica sive Lugdunensis, quæ bifariàm fuerat antè partita, in partes quatuor est divisa. Quæ ultima divisio cum plerisque Galliarum et Imperii Romani notitiis continentur; tum ea maximè provinciarum et civitatum Galliæ, quæ est ab Honorii principatu condita, et à Sirmondo Chesnioque vulgata, et sic habet: *In provinciis Gallicanis provincia Lugdunensis prima, provincia Lugdunensis secunda, provincia Lugdunensis tertia. provincia Lugdunensis Senonia, aliàs Lugdunensis quarta: provincia Belgica prima, provincia Belgica secunda, in quâ est transitus in Britanniam: provincia Germania prima, provincia Germania secunda, provincia maxima Sequanorum, provincia Alpium Grajarum et Seninarum. Item in provinciis septem provincia Viennensis, provincia Aquitanica prima, provincia Aquitanica secunda, provincia Novempopulana, provincia Narbonensis prima, provincia Narbonensis secunda, provincia Alpium maritimarum. In provinciis septemdecim civitates* CXIV. *castra* VI. *aut* VII. Quibus porro temporibus hæc sit facta divisio, perincertum est. Non videtur esse facta à Theodosio, qui IV. tantùm mensibus Occidentis et Galliarum regimen obtinuit: non ab Honorio, cui non licuit id dividere, quod ab Alanis, Gothis, Suevis, Vandalis, et Francis vastabatur: fortasse à Valentiniano profecta est. Quarum divisionum aliqua vestigia hactenus in Diœceseôn Ecclesiasticarum distributione retinentur, earum scilicet quæ non sunt à recentioribus Pontificibus Romanis constitutæ. Plures tamen circa Cæsaris tempora gentes ab aliis autoribus numerantur. Tacitus lib. III. Annal. quatuor et sexaginta Galliarum civitates, i.e. gentes enumerat; Strabo sexaginta, sed fortè exciderit quaternarius numerus. Appianus in Celtico plures item commemorat, nempe gentes CCCC, urbes verò supra DCCC. Josephus verò lib. II. de bello Judaico, c. 16. Gallicas gentes numerat 315. Nempe alii majores tantùm, alii minores etiam numerant, quæ magis proprio nomine pagi appellantur.

1. *Belgæ.*] Horum populi fuère sexdecim tempore Cæsaris, qui secundo horum Commentariorum commemorantur. Sed ut est in Africâ, pars quædam Africa propriè dicta, in quâ erat Carthago; sic Belgium à nostro Cæsare dicitur quædam Belgarum portio, in quâ fuisse Bellovacos et Atrebates constat ex eodem Cæsare, horum item Commentariorum lib. v. et inter hos populos reverà Lucanus lib. primo de bello civili nominat Belgas.

Et docilis rector monstrati Belga covini.

Ubi legendum pro *monstrati*, *rostrati*.

Ib. *Aquitani.*] Plin. lib. IV. c. 17. Aquitaniam ante dictam Armoricam scripsit Gallico nomine, quæ postea à Romanis Latino nomine Aquitania ab aquis Tarbellicis dicta sit. Hujus populi numerantur 12. in libro horum Commentariorum tertio, qui postea in novem fuère contracti. Unde nomen sortita est Aquitania Novempopulaniæ. Tandem à Vasconibus Pyrenæi jugi populis, qui victi primùm à Pipino, deinde ab ejus nepote Ludovico Caroli Magni filio in eam regionem postea deducti sunt, nomen Vasconiæ accepit.

Ib. *Celtæ.*] Dion lib. XXXIX. scripsit nationes, quæ cis transque Rhenum incolunt, antiquitùs et longè ante Cæsaris tempora appellatas esse Celtas. Diodorus verò lib. v. rerum antiquarum cap. 9. testatur ævo suo, i.e. Julii Cæsaris, omnes eas gentes quæ juxta Pyrenæos montes et Alpes, ac deinceps ad Scythiam usque habitant, communi nomine Gallos nominatos. Unde et Plutarchus tradit Gallos Celtici generis fuisse. Imò et ex Strabone intelligere licet longiùs olim patuisse, ubi ex quartâ parte orbis terrarum existimanda esse terra Celtarum dicitur: nempe ut Hebræis, vel Paulo teste in epistolâ ad Rom. gentes omnes Græcorum nomine censebantur; et tunc Occidentales, Franci ab Orientalibus appellantur; ita tunc à Græcis Galli Germanique Celtarum nomine insigniebantur, necnon maxima pars Hispaniæ, Polybio teste lib. III. Certè nulla fere pars Europæ videtur Celtis vacare. Inveniuntur enim in Hispaniâ Celtiberi, et nominantur Celti apud Strabonem Hispaniæ populi circa Bætim fluvium, et in Celtis Istrum oriri memorat Herodotus, et Celtoscythiæ recensentur Straboni et Plutarcho Septentrionales apud Oceanum. Sed, ut modò dixi, quemadmodum erat Africa propriè dicta in quâ Carthago fuit, sic inter Celtas seu Gallos fuit propriè dicta Celtica, quam Cæsar nominat. Cùm verò Celtæ Straboni dicantur à Κέλης Κέλητος, idque apud Homerum et Pindarum equitem sonet, seque ipsi Celtas Celtæ dixerint; id eâ lege credendum est, ut idem Gallicè eadem vox significaverit, vocem enim Gallicam fuisse perquam verisimile est. Certè omnium scriptorum testimonio Celtas equitatu valuisse certum est.

2. *Hi omnes linguâ,* &c.] His similia refert Strabo, Aquitanos à Gallicâ natione et cultu et linguâ differre, similesque esse Hispanis. Treviros verò Germanicâ linguâ usos, in præfatione Hieronymi in Pauli Apostoli epistolam ad Galatas cognoscitur, quòd scilicet Gallicâ minimè essent origine, sed Germanicâ, quâ et gloriabantur, teste Tacito in lib. de moribus Germanorum, tanquam per hanc gloriam sanguinis à similitudine et inertiâ Gallorum separentur. Quæ porro fuerint Gallorum linguæ nemini notum arbitror. Neque enim una fuit, ut perhibet Cæsar. Verisimile tamen est unam fuisse quæ aliis patuit latiùs. Nec Gallica lingua fuit, quæ nunc Germanica est, ut videtur Goropio et aliis nonnullis. Siquidem habet Tacitus: *Gothi-*

ferunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgæ: propterea quòd à cultu atque humanitate Provinciæ longissimè absunt, minimèque ad eos mercatores sæpe commeant, atque ea, quæ ad effeminandos animos pertinent, important. Proximi sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt: quâ de causâ Helvetii quoque reliquos Gallos virtute præcedunt, quòd

nos Gallica, Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos. Cùm vero Hieronymus in commentario Pauli epistolæ ad Galatas testetur Galatas in Asiâ suo tempore bilingues fuisse, et præter Græcum sermonem, quem totus Oriens tunc habebat, propriam quamdam linguam eandam cum Treviris habuisse; (quod et ipsi compertum esse potuit qui tamdiu Treviris cum Divio Hilario vixit, ut ei ingens Synodorum volumen suâ manu descripserit) cùmque Gallogræci seu Galatæ non è Belgio, sed è Tolosanorum et Volcarum finibus in Asiam commigraverint, existimârim à Rheno, ad quem Treviri pertinebant, ad Garumnam usque eundem viguisse sermonem, atque adeo hanc sermonis differentiam, quam Cæsar observat, a Dialectorum solummodo varietate esse petendam. Quæcunque tamen lingua fuerit, mihi si licet conjecturam meam interponere, Britannicam illam linguam, quæ nunc in Armoricà viget, fuisse maximæ parti Galliæ vernaculam suspicor. Græcam enim non fuisse in usu, quod aliquot doctis placuisse video, tam certum est, quàm nunc non esse, tametsi Græcis literis usi fuerint, quas à Massiliensibus acceperant. Porro ex Severo Sulpitio in Dialogis de vitâ sancti Martini, et Sidonio Apollinari in epistolâ ad Syagrium, intelligitur hanc linguam Celticam ad eorum usque tempora viguisse. Dicuntur autem differre non tantum linguâ, sed, et institutis, non quòd nullam linguam, aut nullum institutum, aut nullam legem inter se communem habuerint, sed quòd aliquam partem legum, aut aliqua instituta, aut aliquas leges habuerint singularum civitatum non omnium communes, ut etiam nunc apud Gallos et Helvetios videre est.

1. *Garumna.*] Fluvius è Pyrenæis montibus delapsus, cursum habet CLX. leucarum, Tolosamque et Burdegalam alluit.

Ib. *Matrona.*] Fluvius in Lingonum finibus ortus, Sequanam influit apud confluentem paulo supra Lutetiam. Hæc porro divisio non est usque adeo accurata, quin ultra citraque illos fluvios, aliqua horum populorum pars constiterit. Cujus rei argumento est quod in Rotomagi, Lutetiæ, Meldarumque finibus esse deprehenditur, quorum oppidorum cives Celtæ sunt.

2. *Sequana.*] In Burgundionum finibus nascitur, Lutetiamque Parisiorum totius Galliæ caput interfluit. Porro à Garumna ad Rhodanum usque Celtarum Regionem finiebat Provincia Gallica seu Narbonensis: cujus fines, quia noti Romanis erant, qui illam jampridem possidebant, ab ipso non describuntur.

Ib. *Horum omnium fortissimi sunt Belgæ.*] Ad animam refertur fortitudo, ad corpus vires et robur, ad inanima ferè firmitas. Ad hanc porrò Cæsaris sententiam accedit Tacitus, lib. IV. *Quicquid roboris apud Gallos sit, Belgas esse.*

Ib. *Propterea quòd à cultu.*] Cultus ad corporis ornatum, humanitas ad animum ferè refertur.

3. *Provinciæ.*] Provinciam Galliæ Narbonensis intelligit, cujus nomen adhuc retinet aliqua pars, *Provence.* Porrò verè dicit cultum et humanitatem à Provincia in Galliam fuisse invectam. Nam à Massiliensibus Galli et usum vitæ cultioris, depositâ barbariâ, et urbes mœnibus cingere didicerunt. Tunc et legibus vivere, non armis, tunc et vitem putare, tunc olivam serere consueverunt.

4. *Atque ea, quæ ad effeminandos animos.*] Cùm multa, tum præcipuè vinum intelligit, quo scribit lib. IV. horum Comment. Suevos arbitrari, ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari. Diodorus verò suppar ætate Cæsari negat suâ tempestate nasci quicquam vini in Galliâ sed Gallos supra modum eo delectatos, quod à mercatoribus merum bibentes, in somnum aut insaniam incidere.

5. *Proximi sunt Germanis.*] Qui à Romanis Germani dicti sunt, hi olim Teutones, et adhuc suâ linguâ vocantur. Sic fortè à Romanis dicti, quòd mutuis auxiliis se juvarent, et communi quodam fœdere essent conjuncti.

6. *Trans Rhenum.*] De quo sic Tacitus: *Rhenus Rhæticarum Alpium inaccesso ac præcipiti vertice ortus, modico flexu occidentem versus septentrionali Oceano miscetur.* Ejus cursus et origo à Cæsare lib. IV. horum Commentariorum fusè describitur.

7. *Helvetii.*] Tunc Gallis accensebantur, nunc Germanis, qui eam regionem, expulsis Helvetiis, occupaverunt: quo tempore non planè scitur. Sic Gregorius Turonensis scripsit, *Juræ deserta inter Burgundiam et Alamanniam sita Aventico adjacere*; quâ in Alamanniâ Romanus Lupicinusque fratres monasteria statuerunt. Alamanni igitur pagum Tigurinum, qui in Gallia inter Ursum Rhenumque fluvios positus est, atque alias partes Helvetici agri ceperunt, atque ibi consederunt; Walafridus Strabo Tigurinum pagum in Alamanniâ statuit. Scriptor verò vitæ sancti Deicolæ Abbatis Lutrensis, de sancto Gallo, qui in Helvetiorum regione vitam degebat, sic memoriæ prodidit: *Et quia barbaricæ linguæ facundiam habent non minimam, Alamannorum, Suevorumque cervicositati præpotens Archiater à Domino est destinatus.* Et paulo post, *ejus inclyta merita non solùm apud Alamannos, quibus à Deo delegatus est patronus.*

ferè quotidianis præliis cum Germanis contendunt, quum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit à flumine Rhodano: continetur Garumnâ flumine, Oceano, finibus Belgarum: attingit etiam à Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum: vergit ad Septentriones. [a] Belgæ ab extremis Galliæ finibus oriuntur: pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni: spectant in Septentriones, et orientem solem. Aquitania à Garumnâ flumine ad Pyrenæos montes, et eam partem Oceani, quæ ad Hispaniam pertinet, spectat inter occasum Solis et Septentriones.

II. Apud Helvetios longè nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. Is M. Messalâ et M. Pisone Coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit; et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, quum virtute omnibus præstarent,

a *Belgæ incipiunt ab extremis Galliæ limitibus.*

laudabiliter vigent. Is porrò sanctus Gallus tempore Sigeberti, Theodoricique regum Franciæ et Brunechildis vivebat. Unde verisimile sit ejusmodi regionem eodem ferè tempore esse ab Alamannis occupatam, quo Gallia à Francis possideri cœpit. Helvetios verò cùm scribitur reliquis Gallis præstare, intellige Celtis, qui propriè Galli. Nam paulo suprà Belgas omnium fortissimos dixit duplici nomine, et quòd abessent à Provinciâ longiùs, et quòd continenter cum Gallis bellum gererent.

2. *Eorum una pars.*] Ejus Galliæ pars una, quam scripsimus Gallos habitare.

4. *Rhodano.*] Hieronymus hunc fluvium sic describit: *Adeo magni cursus est, ut vix adversa navigari possit aqua. Ferunt hunc amnem ex Alpibus oriri, non longè à Rheni, Danubiique fontibus: fertur per Lemanum lacum, et versus occidentem per Galliam fluens, tardum Ararim et Isaram, et Druentiam suscipiens, apud Heracleam uno ostio, et paulo ulteriùs duobus aliis in mare Tyrrhenum irrumpit.* Vibius verò Sequester sic habet de ipso in libello de fluminibus: *Lugdunum et Avenionem decurrens, atque Arelatem, mari Tyrrheno miscetur.*

5. *Attingit etiam à Sequanis.*] Postea sunt Belgis ab Augusto contributi, ut patet ex Plinio et Ptolemæo.

Ib. *Vergit ad Septentriones.*] Septentriones sunt stellæ septem, ex quibus quasi juncti triones figurantur. Dicuntur autem triones apud Varronem boves. Inde tota illa pars nomen invenit, quæ est meridiei opposita.

6. *Belgæ ab extremis Galliæ finibus oriuntur.*] Romæ et id quoque respectu à Cæsare scribitur.

Ib. *Pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni.*] Plinius alios limites assignat, *à Scalde ad Sequanam Belgica.* Cùm scilicet ei jam Augustus partes illas detraxisset, quas Germaniæ addiderat.

8. *Aquitania.*] Quæ hoc libro tertia pars Galliæ esse dicitur, in tertio libro pariter scribitur; et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertiâ parte Galliæ æstimanda; tamen utroque loco deceptus videtur Cæsar à P. Crasso legato, cui cùm pars maxima se, absente Cæsare, dedidisset, obsidesque bis victa dedisset, bellicam suam gloriam mendaciis augere contendit. Illa enim provincia Aquitania, quæ postea Novempopulania, ac demum Vasconia est appellata, Pyrenæoque et Garumnâ continetur, non amplius quàm millia passuum centum patet in longitudinem. Quem errorem postmodum agnitum Augustus ut aliquo pacto emendaret, Aquitaniam à Pyrenæo monte ad Ligerim flumen produxit, XIV. gentibus, quæ Garumnam et Ligerim inter habitant, ei attributis, nempe Bituribus Cubis, Arvernis, Rhutenis, Albiensibus, Cadurcis, Lomovicibus, Gabalis, Vellavis, Biturigibus, Vibiscis sive Burdegalensibus, Nitiobrigibus sive Aginnensibus, Ecolismensibus, Santonibus, Pictonibus et Petrocoriis, quot sunt populi primæ Aquitaniæ. Nihilo secius Pomponius Mela Julium Cæsarem secutus, scribit Aquitaniam à Pyrenæo monte ad Garumnam pertinere. Minùs sibi constat Plinius, qui utrique astipulatur divisioni, et Julii Cæsaris, et Augusti.

Ib. *Pyrenæos montes.*] Notus limes Galliæ et Hispaniæ.

12. *Is M. Messalâ,* &c.] Fuit hic annus ab urbe conditâ DCXCIII. De hoc Pisone sic habet Asconius Pedianus: *Vixit Piso iisdem temporibus quibus Cicero, sed tantâ ætate major, ut adolescentulum Ciceronem pater ad eum deduceret, quòd in eo et antiquæ vitæ similitudo et multæ erant literæ; orator quoque melior quàm frequentior habitus est, biennio tamen seriùs quàm Cicero Consul fuit.*

13. *Civitati persuasit.*] Civitates sunt, ut testatur Cicero lib. de somnio Scipionis, *concilia cœtusque hominum jure sociati.* Aulus verò Gellius lib. XVIII. c. 7. tanquam ex Verrio Flacco citat civitatem, et pro loco, et pro oppido, et pro jure quoque omnium, et pro hominum multitudine; quo ultimo sensu hic dicitur Orgetorix civitati persuasisse.

Ib. *Ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent.*] Hoc ideo ab illis est factum, teste Dione, ne partis populi discessa, altera quæ in patriâ remaneret, eorum auxilio qui profecti fuissent destituta, injuriæ pateret finitimorum, qui ab ipsis fuerant bello vexati.

totius Galliæ imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quòd undique loci naturâ Helvetii continentur; unâ ex parte, flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium à Germanis dividit; alterâ ex parte, monte Jurâ altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertiâ, lacu Lemano, et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus latè vagarentur, et minus facilè finitimis bellum inferre possent: quâ de caussâ homines bellandi cupidi magno dolore afficiebàntur. Pro multitudine autem hominum, et pro gloriâ belli atque fortitudinis, angustos se fines habere arbitrabantur: qui in longitudine millia passuum CCXL. in latitudinem CLXXX. patebant.

III. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quæ ad proficiscendum pertinerent, comparare; jumentorum et carrorum quàm maximum numerum coëmere; sementes quàm maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret; cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; [a] in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur: is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico Catamantaledis filio, Sequano; cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et à S. P. Q. R. amicus appellatus erat, ut regnum in civitate suâ occuparet, quod pater antè habuerat: itèmque Dumnorigi Æduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate suâ obtinebat, ac maximè plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet;

a *Sanciunt lege, esse proficiscendum tertio post anno.*

4. *Jurâ.*] Mons dividit Sequanos ab Helvetiis, *Mont St. Claude.* Varia tamen sortitur pro locorum varietate nomina, et in Basiliensium initium habet finibus.

Ib. *Sequanos.*] Ab oriente, Jurâ monte; ab occidente, Arare flumine terminantur. Sed præter Burgundiæ Comitatum, quem Helvetiis, Æduis et Lingonibus finitimi incolebant, latiùs etiam patebant. Partem enim Alsatiæ obtinebant, Rhenoque à Germanis disterminabantur.

5. *Lacu Lemano.*] In quem influit Rhodanus, hodie *Lac de Geneve.*

10. *In longitudine millia passuum* CCXL, *in latitudinem* CLXXX *patebant.*] Legitur in manuscriptis libris et Gryphiano, *in longitudinem*, nec certè potior est ratio. Cluverius verò observat demendum unum C ut sit tantum CXL, et pro CLXXX ponendum LXXX, dempto C. Sed neque sic constabit quæ vera sit mensura Helveticorum finium. Et quoniam multa mentio passuum occurret his in libris, quia passibus Romani locorum spatia metiebantur, ut Græci stadiis, et nos leucis; hoc in loco nonnihil esse scribendum videtur quod cæteris sufficiat. Sunt veteres versus juvandæ memoriæ gratiâ in hanc rem facti:

Quatuor ex granis digitus componitur unus,
Est quater in pedibus digitus, quater in pede palmus:
Quinque pedes passum faciunt, passus quoque centum
Viginti quinque stadium dant; sed miliare
Octo dabunt stadia: duplicatum dat tibi leucam.

Quibus versibus si fides adhibitur, leuca nostra erit duorum millium passuum. Sed necessitate cogimur in multis locis hunc numerum duplicare, ut scilicet sit IV millium passuum. Multa in hanc rem possunt adduci, sed quia compendio studemus, unus Strabonis locus omnium instar erit. Sic enim ille lib. IV. *Ab Isara ad Viennam Allobrogum metropolim, sitam ad Rhodanum, stadia sunt trecenta et viginti. Prope verò et supra Viennam est Lugdunum, ubi commiscentur inter se Arar et Rhodanus. Stadia verò ibi sunt circiter ducenta pedestri itinere per Allobrogum terram euntibus, adverso verò flumine navigantibus paulo plus.* Hodie quinque tantum leucarum spatium inter Lugdunum et Viennam esse cognitum est. Sed neque hîc, neque aliis multis in locis constabit numerorum ratio, etsi quatuor passuum millia leucæ assignaverimus, ut tandem fatendum necesse sit totam illam numerorum rationem cùm apud Græcos, tum apud Latinos, turpibus erroribus scatere.

19. *Cujus pater regnum*, &c.] Ex hoc loco et pluribus aliis patet regna ista in Galliâ non fuisse hæreditaria, quibus tamen filii se privari graviter ferebant. A populo dabantur, ut se verisimile, propter justitiæ et fortitudinis opinionem.

20. *A S. P. Q. R. amicus appellatus erat.*] Quia Romani erant potentes, præsidio et honori ducebatur maximo, si quis eorum amicus dicebatur. Hoc videre inde licet, quod Ptolemæum Auletem regno pulsum reducendum in regnum censuerunt, quia paulo ante à Romanis amicus erat appellatus.

21. *Itèmque Dumnorigi Æduo, fratri Divi-*

eique filiam suam in matrimonium dat. [a] Perfacile factu esse illis probat, conata perficere; propterea quòd ipse suæ civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliæ plurimum Helvetii possent: se suis copiis suoque exercitu, illis regna conciliaturum confirmat. Hâc oratione adducti, [b] inter se fidem et jusjurandum dant, et, regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos, totius Galliæ sese potiri posse sperant.

IV. Ea res, ut est Helvetiis per indicium enunciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis caussam dicere coëgerunt. Damnatum pœnam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constitutâ caussæ dictionis, [c] Orgetorix ad judicium omnem suam familiam, ad hominum millia decem, undique coëgit; et omnes clientes obæratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eòdem conduxit; per eos, ne caussam diceret, se eripuit. [d] Quum civitas, ob eam rem incitata, armis jus suum exequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post ejus mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut è finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata ædificia incendunt: frumentum omne, præter quod secum portaturi erant, comburunt; ut, domum reditionis spe sublatâ, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium men-

a *Demonstrat illis esse facillimum exequi incœpta.* b *Mutuò dant fidem et jusjurandum.* c *Orgetorix congregavit undique omne famulitium suum, quod erat decem millium hominum, in locum in quo judicium illud exercebatur; jussitque omnes clientes debitoresque suos, quorum magna illi erat copia, in eundem locum convenire.* d *Cùm civitas, permota ob id factum, pararet persequi jus suum.*

tiaci.] Ædui nobilissima et opulentissima Galliæ civitas, quæ totius Galliæ capiendæ occasionem Romanis præbuit. De Belgis et Celtis res est clara et perspicua, remque illam fatetur Eumenius in panegyrico, hoc modo: *Princeps Æduus* [Divitiacus is noster est] *Romam ad Senatum venit, scuto innixus peroravit, impetratâque ope Romanum exercitum Cæsaremque cis Rhodanum primus induxit: sed enim Ædui totum istud, quod Rheno, Oceano, Pyrenæis montibus, cunctis Alpibus continetur Romano imperio tradiderunt, hibernis liberaliter præbitis, suppeditatis largiter commeatibus, armis fabricandis, pedestribus equitumque copiis auxiliaribus: ita in unam partem sociatis omnibus Celtarum Belgarumque populis, eripuere Barbaris quicquid junxêre Romanis.* Nec per illos solùm Celtæ Belgæque Romanis accesserunt, sed et ipsa Narbonensis Gallia: siquidem verum est quod Florus scriptum reliquit, Allobroges et Arvernos bello tentatos et mox domitos, cùm adversùs eos Æduorum querelæ auxilium et opem Romanorum flagitarent. Unde factum, ut soli Gallorum nomen fraternitatis cum Pop. Romano usurpaverint, teste Tacito lib. annal. XI. Inde eodem teste, *primi Ædui Senatorum in urbe jus adepti sunt, datum id fœderi antiquo.* Inde facti reliquis opulentiores, solique ipsi prælati Lugdunenses, quia erant Romanorum colonia.

2. *Conata.*] Hic passivè scribitur, quod rariùs.

6. *Per tres potentissimos populos.*] Sequanos, Helvetios et Æduos. Indicium est detectio alicujus sceleris vel accusatio. Est porro ea res enunciata, quòd regnum affectaret; quod tyrannicum in civitate liberâ.

8. *Moribus suis.*] Qui vigent apud nos, ut capitis postulatis non nisi in carcere se purgare liceat. Causam autem dicere, est subire judicium, et rei cujus sic postulati reddere rationem.

9. *Damnatum pœnam sequi oportebat, ut igni, &c.*] Usitatum hoc erat apud Barbaros supplicium, ut passim ex his libris cognoscitur. Sic in hoc libro Valerius Procillus, nihil proprius factum est, quàm ut igni à Germanis necaretur. Sed et antiquissimum supplicium fuit apud Orientales. Ita ob scortationem igni Thamar addicitur in lib. Geneseôs, et apud Jeremiam tale supplicium sumptum iri de falsis prophetis prædicitur, et apud Danielem pueri à Chaldæorum rege in fornacem conjiciuntur.

12. *Obæratosque suos.*] Obærati erant, qui ære alieno obligati erant, ut aliquid operarentur; iique, ut Varro scribit, vindemias et fœnisecia exercebant modico ære conducti, quia magno erant obligati, Anglicè, *Vassals.*

20. *Oppida sua omnia, &c.*] Durum cùm sit telum necessitas, hoc sæpe duces usi sunt exemplo, ut Gulielmus ille Normannorum dux, qui cùm expeditionem in Anglos suscepit,

sium molita cibaria sibi quemque domo afferre jubent. Persuadent Rauracis, et Tulingis, et Latobrigis finitimis, uti eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exustis, unà cum iis proficiscantur: Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant, et in agrum Noricum transierant, Noricamque oppugnârant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos angustum et difficile, inter montem Juram, et flumen Rhodanum, quo vix singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facilè perpauci prohibere possent; alterum per provinciam nostram multò facilius atque expeditius, propterea quòd Helvetiorum inter fines, et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus, Geneva: ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quòd nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant; vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, quâ die ad ripam Rhodani omnes conveniant. Is dies erat a. d. v. kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio consulibus.

VII. Cæsari quum id nuntiatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci, et quàm maximis itineri-

proprias naves exussit, ut milites domum reditionis spe sublatâ fortiùs pugnarent.

1. *Rauracis.*] Horum caput erat Augusta, quâ dirutâ, sedes Episcopatûs ejus in proximam urbem Sequanorum Basiliam translata est, haud multò ante annum Christi DCCC. Ipsa nunc est tenuis vicus. Rauraci à Sequanis disterminantur amne Byrsâ, qui haud ampliùs quatuor millibus passuum a Basiliâ, ideòque paulo suprà in Rhenum influit.

2. *Tulingis.*] Nonnulli existimant Tulingos esse, qui Lotharingi dicuntur. Sed Glareanus Helvetius conjectat esse *Stulingen*, qui ad septentrionem sunt Helvetiis supra Rauracos. Adde quòd ii infectâ re in suas sedes remigrare à Cæsare jussi sunt.

Ib. *Latobrigis.*] Latobrigi ignorantur.

3. *Unà cum iis.*] Unà secum, posset dici; sed modo absit ambiguum, nihil refert.

Ib. *Boiosque.*] Erant hi Gallicæ originis, teste Tacito, qui, de Helvetiis quibusdam, qui in Germaniam penetrârant, et de Boiis sic scribit, lib. de morib. Germanorum: *Inter Hercyniam sylvam Rhenumque et Mœnum amnes, Helvetii, ulteriora Boii, Gallica utraque gens tenuere.* Nec tantùm in Germaniam illi penetrârant, sed et, teste Livio, circiter annum urbis conditæ CL, Tarquinio Prisco Romanorum rege, trans Alpes profecti sunt ibique, teste Plinio, Laudem Pompeiam, *Lodi*, condiderunt, in Hetruriam pervenerunt, unde incolas expulerunt. Præcipua tamen eorum sedes intra Appenninum fuit. An iidem ex Galliâ in Germaniam rectè, an ex Italiâ expulsi eò transierunt, et Noricum agrum occupaverint, incertum est; item quam terram in Galliâ ante omnes illas expeditiones obtinuerint. Plinius certè Lugdunensi Galliæ Boios assignat, sed illos, qui suâ tempestate vivebant, qui concessu Æduorum, Cæsarisque permissu in eam partem migraverant, quæ nunc dicitur *Bourbonnois.*

4. *Agrum Noricum.*] Ager Noricus oritur ab Oeno flumine, Germanicè *Inn*, ad ortum, usque ad Pannoniam protenditur superiorem, à meridie; monte Carvancâ terminatur et Alpibus ad Italiam usque; a septentrionibus, Danubio. Ex Sexti Rufi Breviario cognoscitur esse divisum in mediterraneum, et ripensem, qui ad ripas Danubii. Qui igitur Norimbergam interpretantur non minus errant, quàm qui Sequanos à Sequanâ flumine dictos putant.

6. *Erant omnino itinera duo.*] Rhellicanus Helvetius has angustias à Gallis et Germanis Clusas appellari scripsit. Glareanus verò Helvetius et ipse negat esse ea tantùm itinera, et multos patere exitus scribit. Itaque hanc regionem auditu tantùm fuisse notam Cæsari, quam ipse non viderit.

11. *Allobrogum.*] Allobroges erant partim qui nunc dicuntur Sabaudi, partim Delphinates, qui hodie diœcesibus continentur Viennæ, Gratianopolis, et Genevæ. Horum metropolis erat Vienna. Nuper pacati dicuntur, quia biennio ante fuerant domiti à C. Pomptino, qui alias Pomptinius et Pontinus dicitur.

13. *Genera.*] Nunc ad ripam Helvetiorum translata est.

18. *A. d. v. kal. Apr.*] XXVII. Martii. Nolim tamen negare propter corruptum Kalendarium alium diem fuisse.

Ib. *L. Pisone, A. Gabinio consulibus.*] Qui Julio Cæsari et M. Bibulo in consulatum successerant, ann. ab urbe conditâ DCXCVI.

19. *Per provinciam.*] Ea erat provincia Galliæ Narbonensis, quæ jampridem erat in Romanorum potestate, et à Geneva Narbonem usque pertinebat, Pyrenæisque montibus claudebatur.

20. *Maturat ab urbe proficisci.*] Proficiscitur, quia Gallia provincia cum Illyrico erat ei attributa.

Ib. *Quàm maximis itineribus.*] Plutarchus in

bus potest, in Galliam ulteriorem contendit, et ad Genevam pervenit: Provinciæ toti quàm maximum militum numerum imperat. Erat omnino in Galliâ ulteriore legio una. Pontem, qui erat ad Genevam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis; cujus legationis Numeius et Verodoctius principem locum obtinebant: qui dicerent, sibi esse in animo, sine ullo maleficio iter per Provinciam facere, propterea quòd aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat. Cæsar, quòd memoriâ tenebat L. Cassium Consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum, et sub jugum missum, concedendum non putabat; neque homines inimico animo, datâ facultate per Provinciam itineris faciundi, temperaturos ab injuria et maleficio existimabat: tamen ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, diem se ad deliberandum sumpturum; si quid vellent, ad Idus Aprilis reverterentur.

VIII. Interea eâ legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex Provinciâ convenerant, à lacu Lemano, quem flumen Rhodanum influit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia passuum decem novem, murum in altitudinem pedum sexdecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, præsidia disponit, castella communit, quò faciliùs, si se invito transire conarentur, prohiberi possent.

Cæsare scripsit octo dierum spatio tantùm ipsi confectum: cc. leucæ sunt ad Genevam ab urbe Româ. Itaque si quatuor millia passuum leucam efficiunt, ut suprà docuimus, confecit singulis diebus xxv. leucas. Quod ipsum testatur Suetonius in Cæsare: *Longissimas vias incredibili celeritate confecit expeditus, meritoriâ rhedâ centena millia passuum in singulos dies.* Porro Gallia ulterior alio nomine Transalpina dicitur, quæ Romanis in Italiâ positis, trans Alpes est.

2. *Provinciæ toti quàm maximum,* &c.] Non tam Galliam Romani, quàm Galli ipsi ceperunt: cùm enim tantum quatuor legiones a Republicâ accepisset, sex Gallico delectu ab ipso Cæsare conscriptæ sunt. Equitatus ejus totus erat Gallicus. Itaque Alaudam illam genere et nomine Gallicam totam postea civitate donavit.

3. *Legio.*] A legendo dicta, quod legantur milites in delectu, teste Varrone lib. iv. de linguâ Latinâ, cujus varius fuit pro temporum varietate numerus. Prima legio sub Romulo fuit trium millium peditum et trecentorum equitum: mille enim homines ex singulis tribubus legebat, quæ tribus tres tantùm erant eo tempore. Cùm verò à Floro, Tullus Hostilius omnis militaris disciplinæ, artisque bellandi conditor esse scribatur, statimque à regibus ejectis apud Dionysium Halicarnasseum à P. Valerio Publicola scripta prodatur quatuor millium, conjectura est non levis ab illo rege auctam in hunc numerum excrevisse. Livius lib. xlii. sic scribit: *Id præcipuè provinciæ Macedoniæ datum, quòd cùm alterius Consulis legionibus quina millia et duceni equites ex veteri instituto darentur in legiones singulas, in Macedoniam sena millia peditum scribi jussa, equites treceni æqualiter in singulas;* lib. verò vii. ait iv. millium et ducentorum peditum fuisse; et lib. viii. ait quinis millibus peditum, et trecenis equitibus constitisse. Polybius verò numerum facit ampliorem. Videtur tempore Cæsaris fuisse non magna.

6. *Qui dicerent, sibi esse in animo.*] Moyses hoc ipsum Idumæis promisit, cùm necessariò per illorum fines sibi esset transeundum. Hoc idem Dercyllidas Lacedæmonius per fines amicorum fecit teste Xenophonte; hoc Agis Lacedæmonius Peloponnesiis præstitit, non sine admiratione urbium, ut narrat Plutarchus: exemplaque ejus rei quamvis pauca, nonnulla tamen extant. Moysi promittenti credendum fuit, quia sanctus vir; non barbaris, quos nullus rex, nulla continebat disciplina, quique antiquitùs præterea inimico erant in Romanos animo. Eventus consilium Cæsaris probavit: nec enim aut Æduis aut eorum clientibus pepercerunt.

9. *L. Cassium Consulem.*] De L. Cassio extat historia in Appiano et apud Orosium, lib. xvi. c. 17. Florus in epitome 65. Livii scribit, milites, qui ex eâ clade superfuerant, obsidibus et dimidiâ rerum omnium parte, ut incolumes dimitterentur, cum hostibus pactos esse. Porro ille Consul fuerat anno urbis conditæ dcxlvii.

10. *Sub jugum missum.*] Hoc modo sub jugum mittebantur. Fixis in terram hastis duabus, super eas tertia ligabatur: tunc victi hostes discingebantur, et sub illâ discincti, inermesque transire cogebantur. Unde subjugare dictum pro debellare. Hunc morem describit T. Livius lib. iii. ubi de Æquis loquitur.

18. *Montem Juram.*] De Jurâ monte supra dictum est. Frustra quærunt docti reliquias, quasi non hæ studiosè tanquam impedimenta viarum dirutæ sint.

Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit; et legati ad eum reverterunt; negat se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per Provinciam dare: et si vim facere conentur, prohibiturum ostendit. Helvetii eâ spe dejecti, navibus junctis, ratibusque compluribus factis alii, alii vadis Rhodani, quà minima altitudo fluminis erat, nonnunquam interdiu, sæpiùs noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione, et militum concursu, et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per Sequanos via, quà Sequanis invitis propter angustias ire non poterant. Iis quum suâ sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Æduum mittunt, ut eo deprecatore à Sequanis hoc impetrarent. Dumnorix gratiâ et largitione apud Sequanos plurimum poterat; et Helvetiis erat amicus, quòd ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat; et cupiditate regni adductus, novis rebus studebat, et quamplurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit: et à Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur; obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant, Helvetii, ut sine maleficio et injuriâ transeant.

X. Cæsari nuntiatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Æduorum inter Santonum fines facere, qui non longè à Tolosatium finibus absunt, quæ civitas est in Provinciâ. Id si fieret, intelligebat magno cum Provinciæ periculo futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus, maximèque frumentariis finitimos haberet. Ob eas caussas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum præfecit; ipse in Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit, et tres, quæ circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit: et quà proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones et Garoceli, et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his præliis pulsis, ab Ocelo,

4. *Ratibusque compluribus factis.*] Rates, Angl. *Float-boats of timber*, quod primum navigii genus fuit, antequam essent naves inventæ, teste Plinio lib. vii. et Diodoro lib. v. Bibliothecæ.

20. *Æduorum.*] De Æduis suprà, quorum nunc urbs Augustodunum, *Autun*.

Ib. *Santonum.*] Santones, *Saintonge*, quorum urbs Mediolanum Santonum, *Saintes*.

Ib. *Tolosatium.*] Tolosates, Plinio Tolosani, colonia Galliæ Narbonensis Tectosagum fuit, exinde regni Gothorum caput, nunc Parlamento nobilitata, *Toulouse*.

24. *T. Labienum legatum præfecit.*] Legatus à legendo dictus, quod olim à Senatu legaretur ad ducem, consulendi potiùs quàm imperandi gratiâ. Erat autem Imperatoris vicarius. Magna legati potestas erat, quamdiu aberat Imperator, Imperatori verò præsenti obnoxia. Ut plurimùm tot erant legati quot legiones, quibus singuli attribuebantur, aliquando tamen plures aut pauciores. Si quid ab ipsis, absente Imperatore, gereretur, Imperatori adscribebatur, utpote gestum ejus auspiciis. Itaque cædem Tigurini, Helvetiorum pagi, sibi adscribit Cæsar, tametsi illum cecidisset Labienus legatus. Hic porro Labienus orto civili bello, Pompeii partes amplexus est, factusque est Cæsari infensissimus.

26. *Aquileiam.*] Aquileia propo Venetias nunc est diruta, quam calamitatem videtur illi attulisse Attila, eâ post triennem obsidionem potitus.

28. *Centrones.*] In Alpibus Grails, ut placet Ptolemæo. Eorum urbs Axima et Forum Claudii. Axima nunc pagus *Esmes*, aut *Aime*. Forum Claudii postea causâ nescio quâ Darentasia dictum. Unde et regio. Quæ urbs postea facta metropolis, habet sub se Sedunum et Augustam. Nunc à veteri aliquo monasterio, *Monstiers en Tarentaise*.

29. *Garoceli.*] Sunt Mauriennenses. *Val de Merienne.*

Ib. *Caturiges.*] Sunt in Alpibus Cotiis, non Grailis, ut censet Ptolemæus: ut verò legitur apud Livium, non ita. Eorum caput Ebredunum; *Embrun*. Est et Brigantio et Caturigomagus, jam inde à Plinii tempore in Alpibus Cotiis. Postea sunt urbes illæ cum Rame Alpibus maritimis adscriptæ. Caturigæ nunc *Chorges*.

30. *Ocelo.*] Ocelus est *Oux*, alio nomine *Exilles*.

bus potest, in Galliam ulteriorem contendit, et ad Genevam pervenit: Provinciæ toti quàm maximum militum numerum imperat. Erat omnino in Galliâ ulteriore legio una. Pontem, qui erat ad Genevam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis; cujus legationis Numeius et Verodoctius principem locum obtinebant: qui dicerent, sibi esse in animo, sine ullo maleficio iter per Provinciam facere, propterea quòd aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat. Cæsar, quòd memoriâ tenebat L. Cassium Consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum, et sub jugum missum, concedendum non putabat; neque homines inimico animo, datâ facultate per Provinciam itineris faciundi, temperaturos ab injuria et maleficio existimabat: tamen ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, diem se ad deliberandum sumpturum; si quid vellent, ad Idus Aprilis reverterentur.

VIII. Interea eâ legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex Provinciâ convenerant, à lacu Lemano, quem flumen Rhodanum influit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia passuum decem novem, murum in altitudinem pedum sexdecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, præsidia disponit, castella communit, quò faciliùs, si se invito transire conarentur, prohiberi possent.

Cæsare scripsit octo dierum spatio tantùm ipsi confectum: cc. leucæ sunt ad Genevam ab urbe Româ. Itaque si quatuor millia passuum leucam efficiunt, ut suprà docuimus, confecit singulis diebus xxv. leucas. Quod ipsum testatur Suetonius in Cæsare: *Longissimas vias incredibili celeritate confecit expeditus, meritoriâ rhedâ centena millia passuum in singulos dies.* Porro Gallia ulterior alio nomine Transalpina dicitur, quæ Romanis in Italiâ positis, trans Alpes est.

2. *Provinciæ toti quàm maximum,* &c.] Non tam Galliam Romani, quàm Galli ipsi ceperunt: cùm enim tantum quatuor legiones a Republicâ accepisset, sex Gallico delectu ab ipso Cæsare conscriptæ sunt. Equitatus ejus totus erat Gallicus. Itaque Alaudam illam genere et nomine Gallicam totam postea civitate donavit.

3. *Legio.*] A legendo dicta, quod legantur milites in delectu, teste Varrone lib. IV. de linguâ Latinâ, cujus varius fuit pro temporum varietate numerus. Prima legio sub Romulo fuit trium millium peditum et trecentorum equitum: mille enim homines ex singulis tribubus legebat, quæ tribus tres tantùm erant eo tempore. Cùm verò à Floro, Tullus Hostilius omnis militaris disciplinæ, artisque bellandi conditor esse scribatur, statimque à regibus ejectis apud Dionysium Halicarnassæum à P. Valerio Publicola scripta prodatur quatuor millium, conjectura est non levis ab illo rege auctam in hunc numerum excrevisse. Livius lib. XLII. sic scribit: *Id præcipuè provinciæ Macedoniæ datum, quòd cùm alterius Consulis legionibus quina millia et duceni equites ex veteri instituto darentur in legiones singulas, in Macedoniam sena millia peditum scribi jussa, equites treceni æqualiter in singulas;* lib. verò VII. ait IV. millium et ducentorum peditum fuisse; et lib. VIII. ait quinis millibus peditum, et trecenis equitibus constitisse. Polybius verò numerum facit ampliorem. Videtur tempore Cæsaris fuisse non magna.

6. *Qui dicerent, sibi esse in animo.*] Moyses hoc ipsum Idumæis promisit, cùm necessariò per illorum fines sibi esset transeundum. Hoc idem Dercyllidas Lacedæmonius per fines amicorum fecit teste Xenophonte; hoc Agis Lacedæmonius Peloponnesiis præstitit, non sine admiratione urbium, ut narrat Plutarchus: exemplaque ejus rei quamvis pauca, nonnulla tamen extant. Moysi promittenti credendum fuit, quia sanctus vir; non barbaris, quos nullus rex, nulla continebat disciplina, quique antiquitùs præterea inimico erant in Romanos animo. Eventus consilium Cæsaris probavit: nec enim aut Æduis aut eorum clientibus pepercerunt.

9. *L. Cassium Consulem.*] De L. Cassio extat historia in Appiano et apud Orosium, lib. XVI. c. 17. Florus in epitome 65. Livii scribit, milites, qui ex eâ clade superfuerant, obsidibus et dimidiâ rerum omnium parte, ut incolumes dimitterentur, cum hostibus pactos esse. Porro ille Consul fuerat anno urbis conditæ DCXLVII.

10. *Sub jugum missum.*] Hoc modo sub jugum mittebantur. Fixis in terram hastis duabus, super eas tertia ligabatur: tunc victi hostes discingebantur, et sub illâ discincti, inermesque transire cogebantur. Unde subjugare dictum pro debellare. Hunc morem describit T. Livius lib. III. ubi de Æquis loquitur.

18. *Montem Juram.*] De Jurâ monte supra dictum est. Frustra quærunt docti reliquias, quasi non hæ studiosè tanquam impedimenta viarum dirutæ sint.

Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit; et legati ad eum reverterunt; negat se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per Provinciam dare: et si vim facere conentur, prohibiturum ostendit. Helvetii eâ spe dejecti, navibus junctis, ratibusque compluribus factis alii, alii vadis Rhodani, quà minima altitudo fluminis erat, nonnunquam interdiu, sæpiùs noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione, et militum concursu, et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per Sequanos via, quà Sequanis invitis propter angustias ire non poterant. Iis quum suâ sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Æduum mittunt, ut eo deprecatore à Sequanis hoc impetrarent. Dumnorix gratiâ et largitione apud Sequanos plurimum poterat; et Helvetiis erat amicus, quòd ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat; et cupiditate regni adductus, novis rebus studebat, et quamplurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit: et à Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur; obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant, Helvetii, ut sine maleficio et injuriâ transeant.

X. Cæsari nuntiatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Æduorum inter Santonum fines facere, qui non longè à Tolosatium finibus absunt, quæ civitas est in Provinciâ. Id si fieret, intelligebat magno cum Provinciæ periculo futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus, maximèque frumentariis finitimos haberet. Ob eas caussas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum præfecit; ipse in Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit, et tres, quæ circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit: et quà proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones et Garoceli, et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his præliis pulsis, ab Ocelo,

4. *Ratibusque compluribus factis.*] Rates, Angl. *Float-boats of timber*, quod primum navigii genus fuit, antequam essent naves inventæ, teste Plinio lib. vii. et Diodoro lib. v. Bibliothecæ.

20. *Æduorum.*] De Æduis suprà, quorum nunc urbs Augustodunum, *Autun*.

Ib. *Santonum.*] Santones, *Saintonge*, quorum urbs Mediolanum Santonum, *Saintes*.

Ib. *Tolosatium.*] Tolosates, Plinio Tolosani, colonia Galliæ Narbonensis Tectosagum fuit, exinde regni Gothorum caput, nunc Parlamento nobilitata, *Toulouse*.

24. *T. Labienum legatum præfecit.*] Legatus à legendo dictus, quod olim à Senatu legaretur ad ducem, consulendi potiùs quàm imperandi gratiâ. Erat autem Imperatoris vicarius. Magna legati potestas erat, quamdiu aberat Imperator, Imperatori verò præsenti obnoxia. Ut plurimùm tot erant legati quot legiones, quibus singuli attribuebantur, aliquando tamen plures aut pauciores. Si quid ab ipsis, absente Imperatore, gereretur, Imperatori adscribebatur, utpote gestum ejus auspiciis. Itaque cædem Tigurini, Helvetiorum pagi, sibi adscribit Cæsar, tametsi illum cecidisset Labienus legatus. Hic porro Labienus orto civili bello, Pompeii partes amplexus est, factusque est Cæsari infensissimus.

26. *Aquileiam.*] Aquileia propo Venetias nunc est diruta, quam calamitatem videtur illi attulisse Attila, eâ post triennem obsidionem potitus.

28. *Centrones.*] In Alpibus Graiis, ut placet Ptolemæo. Eorum urbs Axima et Forum Claudii. Axima nunc pagus *Esmes*, aut *Aime*. Forum Claudii postea causâ nescio quâ Darentasia dictum. Unde et regio. Quæ urbs postea facta metropolis, habet sub se Sedunum et Augustam. Nunc à veteri aliquo monasterio, *Monstiers en Tarentaise*.

29. *Garoceli.*] Sunt Mauriennenses. *Val de Morienne*.

Ib. *Caturiges.*] Sunt in Alpibus Cotiis, non Graiis, ut censet Ptolemæus: ut verò legitur apud Livium, non ita. Eorum caput Ebredunum; *Embrun*. Est et Brigantio et Caturigomagus, jam inde à Plinii tempore in Alpibus Cotiis. Postea sunt urbes illæ cum Rame Alpibus maritimis adscriptæ. Caturigæ nunc *Chorges*.

30. *Ocelo.*] Ocelus est *Oux*, alio nomine *Exilles*.

quod est citerioris Provinciæ extremum, in fines Vocontiorum ulterioris Provinciæ, die septimo pervenit: inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii jam per angustias et fines Sequanorum suas copias transduxerant, et in Æduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Ædui, quum se suaque ab his defendere non possent, legatos ad Cæsarem mittunt rogatum auxilium: ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut penè in conspectu exercitûs nostri, agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. Eodem tempore quo Ædui, Ambarri quoque, necessarii et consanguinei Æduorum, Cæsarem certiorem faciunt, sese depopulatis agris non facilè ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fugâ se ad Cæsarem recipiunt, et demonstrant sibi præter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Cæsar, non exspectandum sibi statuit, dum omnibus fortunis sociorum consumptis, in Santones Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Æduorum et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, judicari non possit. Id Helvetii, ratibus ac lintribus junctis, transibant. Ubi per exploratores Cæsar certior factus est, tres jam copiarum partes Helvetios id flumen traduxisse, quartam verò partem citra flumen Ararim reliquam esse; de tertiâ vigiliâ cum legionibus tribus è castris profectus, ad eam partem pervenit, quæ nondum flumen transierat: eos impeditos et inopinantes aggressus, magnam partem eorum concîdit:

1. *Citerioris Provinciæ.*] Galliam intelligit, quæ cis Alpes Romanis erat posita, ideoque Cisalpina alio nomine dicebatur.

Ib. *Vocontiorum.*] Vocontii sunt posita ubi Dea Vocontiorum, *Die*, et Vasio, *Vaison*, in eâ parte Galliæ quæ nunc dicitur *Provence*, inter Isaram et Rhodanum. Ptolemæo.

Ib. *Ulterioris Provinciæ.*] Erat Gallia ultra Alpes Romanis posita, ideoque Transalpina alio nomine dicta. Utraque et citerior et ulterior erat Cæsari, à populo Romano attributa.

3. *Segusianos.*] Segusiani sunt, ubi postmodum positum fuit Lugdunum, teste Plinio. De Allobrogibus dictum superiùs.

11. *Eodem tempore quo Ædui.*] Nullum exemplar vetus hanc lectionem habet. Videndum ne, *quo Ædui*, sit aliquod interpretamentum, quod in textum irrepserit. Jam id Ciacconio annotatum.

Ib. *Ambarri.*] Ignorantur. Inter Æduos et Allobroges siti videntur.

Ib. *Necessarii.*] Necessarii dicuntur in quos necessaria officia conferuntur, sive propter affinitatem, sive cognationem, sive amicitiam, sive hospitium, sive superiora accepta beneficia.

18. *Flumen est Arar.*] Primus omnium Ammianus Marcellinus, qui circa annum Christi CCCLXXX. vivebat, Saconam vocat. Jure per Sequanorum et Æduorum fines fluere dicitur, quos dividit *Saone*.

20. *Lintribus.*] Lintres ex cava arbore fiunt. Unde Virg. I Georg.

——————— *cavat arbore lintres.*

monoxyli nomine Græco dicuntur: quam rem hoc modo describit Veget. lib. III. c. 7. *Commodum repertum est, ut monoxylos, hoc est, paulo latiores scaphulas ex singulis trabibus excavatas, pro genere ligni et subtilitate levissima, carpentis secum portet exercitus.* Monoxylis etiam lintribus Plinius lib. VI. dicit vehi piper Becaren, qui portus est Indiæ. Livius dec. 3. lib. I. *Novasque alias primùm Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus.*

23. *De tertiâ vigiliâ.*] Mediâ nocte. Nox enim in partes quatuor dividebatur, quæ dicebantur vigiliæ: et Polyænus quidem hanc pugnam *νυκτομαχίαν* appellat. Tertia autem vigilia dicitur media nox. Prima vigilia ab occasu solis usque ad id spatium, quod medium est inter occasum solis et mediam noctem; Secunda vigilia erat ab eo tempore usque ad mediam noctem; Tertia vigilia, à media nocte usque ad id spatium, quod medium est inter mediam noctem et solis exortum: Inde quartæ vigiliæ erat initium, et ad ortum usque solis producebatur. Clepsydris autem illa spatia à Primipilo discernebantur, quæ vascula erant, mensuræque ex aquâ, quarum artificium pete ex Vitruvio. Earum vigiliarum signum tubâ dabatur. De quibus vide plura apud Veget.

24. *Eos impeditos et inopinantes aggressus.*] Vegetius lib. III. c. 7. *Instantes adversarii ad transitus fluminum insidias, vel superventus facere consueverunt.*

25. *Magnam partem eorum concîdit.*] Non ipse quidem, sed Labienus, ut prodidit me-

reliqui sese fugæ mandârunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, quum domo exisset, patrum nostrorum memoriâ L. Cassium Consulem interfecerat, et ejus exercitum sub jugum miserat. Ita sive casu, sive consilio Deorum immortalium, quæ pars civitatis Helvetiæ insignem calamitatem populo Romano intulerat, [a] ea princeps pœnas persolvit. Quâ in re Cæsar non solùm publicas sed etiam privatas injurias ultus est; quòd ejus soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem prælio, quo Cassium, interfecerant.

XIII. Hoc prælio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciundum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii repentino ejus adventu commoti, quum id quod ipsi diebus xx. ægerrimè confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intelligerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico Princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Cæsare egit: si pacem populus R. cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros, atque ibi futuros Helvetios, ubi Cæsar constituisset, atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi R. et pristinæ virtutis Helvetiorum: quòd improvisò unum pagum adortus esset, quum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent; ne ob eam rem, aut suæ magnoperè virtuti tribueret, aut ipsos despiceret. Se ita à patribus majoribusque suis didicisse, ut magis virtute, quàm dolo contenderent, aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi R. et internecione exercitûs nomen caperet, ac memoriam proderet.

XIV. His Cæsar ita respondit: Eò sibi minus dubitationis dari, quòd eas res, quas legati Helvetii commemorâssent, memoriâ teneret; atque eò gravius ferre, quò minus merito populi R. accidisset; qui si alicujus injuriæ sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere: sed eo deceptum, quod neque commissum à se intelligeret, quare timeret, neque sine causâ

a *Ea prima dedit pœnas.*

moriæ Plutarchus. Verùm quia à legato suo et auspiciis suis res gesta, eam sibi more Romanorum adscribit.

1. *Is pagus.*] Hoc vicus et pagus interest, quòd vicus sit villarum seu ædium rusticarum absque mœnibus conjunctio; pagus verò villarum societas, ditio, ager, qui multis vicis constat. Festus dicit *ἀπὸ τῆς πηγῆς* dici, quòd ejusdem fontis aquâ uterentur. His autem pagus videtur esse *Zurich*, non constat tamen.

2. *In quatuor pagos.*] Id est, in quatuor partes. Plutarchus in Numa, *Εἰς μέρη τὴν χώραν διεῖλεν, ἃ πάγους προσηγόρευσεν*: *In partes regionem divisit, quas pagos appellavit.*

8. *Quod ejus soceri L. Pisonis,* &c.] Cæsar enim Calpurniam, L. Pisonis sibi in consulatu successuri filiam, uxorem duxerat.

15. *Qui bello Cassiano.*] Bellum Cassianum est bellum Helveticum, quo victus est Cassius; more Romanorum scilicet, qui bellum victi nomine appellant, putà Jugurthinum, &c.

19. *Quòd improvisò unum pagum adortus esset.*] Desideratur vicisset; sed *Εὐφημίας χάριν*, et cunctatus cladem fateri, maluit sic loqui.

22. *Ut magis virtute.*] Hirtius in lib. de bello Afric. *Galli homines aperti, minimèque insidiosi, qui per virtutem, non per dolum dimicare consueverunt.*

23. *Quare ne committeret.*] Et hoc est quod Diodorus de Gallis prodidit, plurima jactanter in suam laudem et exterorum contemptum dicere, minacesque esse et detractores, suique opinione inflatos.

25. *Ac memoriam proderet.*] Sic Cic. in Verre, *Imagines ad memoriam prodendam.* Sic Cannæ, sic Thrasymenus lacus cladem Romanorum prodiderent. Optimè Græcus Interpres: *Μήπως οὗτος ἐν ᾧ ἱδρύμεθα τόπος πανωλεθρίας μνημεῖον εἰς τὸν ἀεὶ ἔπειτα χρόνον ὑπολειφθῇ.*

26. *Eò sibi minus dubitationis dari.*] Hoc principium orationis sive responsionis Cæsaris, illi parti legati Helvetii respondet, in quâ habetur: *Sin bello persequi perseveraret, reminisceretur veteris incommodi populi* R. quasi diceret, non dubitandum se Helvetios bello persequi, aut desiturum, propter memoriam illius cladis; quin illa memoria revocabat in animum cæsos fuisse Romanos, non quia magis imbelles Helvetiis, sed quia minus cauti. Optimè Græcus Interpres: *Τὰ ὑπό σου ῥηθέντα διὰ μνήμης ἔχοντες ἧττον ἀπορῶμεν, minus sumus solliciti quod meminerimus.*

timendum putaret. Quòd si veteris contumeliæ oblivisci vellet; num etiam recentium injuriarum, quòd eo invito iter per Provinciam per vim tentâssent, quòd Æduos, quòd Ambarros, quòd Allobroges vexâssent, memoriam deponere posset? Quòd suâ victoriâ tam insolenter gloriarentur, quòdque tam diu se impunè tulisse injurias admirarentur, eodem pertinere. Consuêsse enim Deos immortales, quò graviùs homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res, et diuturniorem impunitatem concedere. Cùm ea ita sint, tamen si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quæ polliceantur, facturos intelligat; et si Æduis de injuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: Ita Helvetios à majoribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare consueverint: ejus rei populum R. esse testem. Hoc responso dato, discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem Cæsar facit, equitatumque omnem ad numerum quatuor millium, quem ex omni Provincia, et Æduis, atque eorum sociis coactum habebat, præmittit; qui videant, quas in partes hostes iter faciant: qui cupidiùs novissimum agmen insecuti, [a] alieno loco, cum equitatu Helvetiorum prœlium committunt, et pauci de nostris cadunt. Quo prælio sublati Helvetii, quòd quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audaciùs subsistere, nonnunquam ex novissimo agmine prœlio nostros lacessere cœperunt. Cæsar suos à prælio continebat, ac satis habebat in præsentia hostem rapinis, pabulationibus, populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen, et nostrum primum, non ampliùs quinis aut senis millibus passuum interesset.

XVI. Interim quotidie Cæsar Æduos frumentum, quod essent publicè polliciti, flagitare. Nam propter frigora, (quod Gallia sub Septentrionibus, ut ante dictum est, posita est) non modò frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat. Eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea minùs uti poterat, quòd iter ab Arare Helvetii averterant; à quibus discedere nolebat. Diem ex die ducere Ædui, conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutiùs duci intellexit, et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret; convocatis eorum Principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratu præerat (quem Vergobretum appellant Ædui, qui creatur annuus, et vitæ necisque in suos habet potestatem) graviter eos accusat,

a *Ineunt certamen cum equitibus Helvetiorum iniquo loco.*

1. *Quòd si veteris contumeliæ oblivisci vellet.*] Videndus Appianus, epitome Liviana, et Orosius.

6. *Consuêsse enim Deos immortales.*] Valer. Max. lib. I. c. II. *Lento enim gradu ad vindictam sui divina procedit ira, tarditatemque supplicii gravitate compensat.*

10. *Uti ea, quæ polliceantur.*] Nempe se fore in ea parte, ubi Cæsar constituerit.

15. *Equitatumque omnem.*] Romanorum enim copiæ erant pedestres, nec equitatu valebant. Ea porro provincia, quam commemorat, est provincia Galliæ Narbonensis.

28. *Interim quotidie Cæsar,* &c.] Vegetius lib. III. c. 2. *Ut pabula, frumentum, cæteræque annonariæ species, quas à provincialibus consuetudo deposcit, maturiùs exigantur.*

35. *Quo die frumentum,* &c.] Non enim militibus Romanis panis coctus, sed frumentum dabatur; ipsi milites suum panem coquebant. Qui mos postea cum disciplinâ militari partiter exolevit, ut patet cùm ex multis, tum ex Sallustio.

38. *Vergobretum.*] Hodie Magistratus Augustoduni quod Heduorum est caput et in biennium eligitur, *Vierg* dicitur; quo nomine in totâ Galliâ nullus alius insignitur, ut antiqui nominis media pars remansisse videatur.

quòd, quum neque emi, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur: præsertim cùm magnâ ex parte, eorum precibus adductus, bellum susceperit: multò etiam graviùs, quòd sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus oratione Cæsaris adductus, quod antea tacuerat, proponit; esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimùm valeat, qui privati plus possint, quàm ipsi magistratus: hos seditiosâ atque improbâ oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant; quòd præstare dicant, si jam principatum Galliæ obtinere non possint, Gallorum quàm Romanorum imperia perferre: neque dubitare debeant, quin si Helvetios superaverint Romani, unà cum reliquâ Galliâ Æduis libertatem sint erepturi: ab iisdem nostra consilia, quæque in castris gerantur, hostibus enuntiari: hos à se coërceri non posse: quin etiam, quòd necessariò rem Cæsari enuntiârit, intelligere sese, quanto id cum periculo fecerit: et ob eam caussam, quamdiu poterit, tacuisse.

XVIII. Cæsar hâc oratione Lisci Dumnorigem Divitiaci fratrem designari sentiebat: sed quòd pluribus præsentibus eas res jactari nolebat, celeriter consilium dimittit, Liscum retinet; quærit ex solo ea quæ in conventu dixerat. Dicit liberiùs, atque audaciùs. Eadem secretò ab aliis reperit esse vera: Ipsum esse Dumnorigem summâ audaciâ, magnâ apud plebem propter liberalitatem gratiâ, cupidum rerum novarum; complures annos portoria, reliquaque omnia Æduorum vectigalia parvo pretio redempta habere; propterea quòd, illo licente, contra liceri audeat nemo: his rebus et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparâsse: magnum numerum equitatûs suo sumptu semper alere, et circum se habere: [a] neque solùm domi, sed etiam apud finitimas civitates, largiter posse: atque hujus potentiæ caussâ, matrem in Biturigibus, homini illic nobilissimo ac potentissimo collocâsse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere: sororem ex matre, et propinquas suas nuptum in alias civitates collocâsse: [b] favere et cupere Helvetiis, propter eam affinitatem: odisse etiam suo nomine Cæsarem et Romanos, quòd eorum adventu potentia ejus diminuta, et Divitiacus frater in antiquum locum gratiæ atque honoris sit restitutus: si quid accidat Romanis, summam in spem regni per Helvetios obtinendi venire: [c] imperio populi R. non modò de regno, sed etiam de eâ, quam habeat, gratiâ desperare. Reperiebat etiam Cæsar inquirendo, quòd prœlium equestre adversum paucis antè diebus esset factum, initium ejus fugæ à Dumnorige atque ejus equitibus factum esse; (nam equi-

a *Et eum esse potentissimum, non tantùm apud suos, sed etiam in civitatibus proximis.* b *Studere et bene velle Helvetiis ob eam affinitatem.* c *Populo Romano rerum potiente, non solùm desperare de regno, verùm de illâ quoque autoritate, quâ valeat.*

22. *Portoria.*] Portorium est propriè merces, quæ dabatur portitoribus: portitor autem est is, qui homines de citeriore ripâ in ulteriorem traducit. *Secundò,* Portorium dicitur vectigal, quia in transitu fluminis pendebatur.

23. *Illo licente.*] Liceri est pretium pro câ re offerre, quam velis emere. Duas ob causas Gallorum principes viri munia publicanorum exercebant; quia cùm potentiores aliis essent, facilè ad se, quod quæstuosissimum erat, traducebant; et populus illis libentiùs adjudicabat, quia securiùs vectigalibus cavebatur, dum erant illi copiosi, qui damnum, si quod esset præstare poterant.

28. *In Biturigibus.*] Cubis scilicet, *Berry,* ut videtur; alii enim Bituriges Vibisci, *Bourdeaux.*

Ib. *Collocâsse.*] Sic Scævola in *lege* XL. I. *Pater virginem filiam nuptum collocavit.* Sic alii Juriscons. Papinianus et Paulus.

38. *Nam equitatu,* &c.] Gellius: *Bene legunt equitatu, et volunt illud i superfluum in dandi casu. Sic Cæsar in Anti-catone; unius superbiæ dominatuque;* et Virg.

——— *teque aspectu ne subtrahe nostro*

tatu, quem auxilio Cæsari Ædui miserant, Dumnorix præerat) eorumque fugâ reliquum esse equitatum perterritum.

XIX. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspiciones certissimæ res accederent: quòd per fines Sequanorum Helvetios traduxisset: quòd obsides inter eos dandos curâsset: quòd ea omnia non modò injussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset: quòd à magistratu Æduorum accusaretur: satis esse caussæ arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus unum repugnabat, quòd Divitiaci fratris summum in populum R. studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat. Nam, ne ejus supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque priùs quàm quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet; et quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliæ provinciæ, familiarem suum, cui summam rerum omnium fidem habebat, cum eo colloquitur; simul commonefacit, quæ ipso præsente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit quæ separatim quisque de eo apud se dixerit: petit atque hortatur, ut sine ejus offensione animi, vel ipse de eo, caussâ cognitâ, statuat, vel civitatem statuere jubeat.

XX. Divitiacus multis cum lacrymis Cæsarem complexus obsecrare cœpit, ne quid gravius in fratrem statueret: scire se illa esse vera, nec quenquam ex eo plus, quàm se, doloris capere; [a] propterea quòd, (quum ipse gratiâ plurimum domi, atque in reliquâ Galliâ, ille minimum propter adolescentiam posset) per se crevisset; quibus opibus ac nervis, non solùm ad minuendam gratiam, sed penè ad perniciem suam uteretur: sese tamen et amore fraterno, et existimatione vulgi commoveri: quòd si quid ei à Cæsare gravius accidisset, cùm ipse eum locum amicitiæ apud eum teneret, neminem existimaturum non suâ voluntate factum; quâ ex re futurum, uti totius Galliæ animi à se averterentur. Hæc quum pluribus verbis flens à Cæsare peteret, Cæsar ejus dextram prehendit: consolatus rogat finem orandi faciat: tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, uti et Reip. injuriam, et suum dolorem, ejus voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet: quæ in eo reprehendat, ostendit; quæ ipse intelligat, quæ civitas queratur, proponit: monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; præterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quæ agat, quibuscum loquatur, scire posset.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus hostes sub montem consedisse, millia passuum ab ipsius castris octo: qualis esse natura montis, et qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit: renunciatum est facilem esse. De tertiâ vigiliâ T. Labienum legatum pro Prætore cum duabus legionibus, et iisdem ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum montis ascendere jubet; quid sui consilii sit,

a *Quia ille auctus esset sua opera, cùm ipse haberet magnam autoritatem in sua civitate, atque in cætera Gallia; ille verò nullam, ob suam juventutem.*

24. *Quibus opibus ac nervis.*] Sic dicuntur vires, comparatione ductâ ab animalium corporibus, quorum vires in nervis consistunt.

43. *Pro Prætore.*] Alii legant *propere*, alii verò *pro Prætore*, aut videatur extraordinaria potestas illi data. Sic apud Romanos fieri solitum, cùm, absente Magistratu, cui erat Provincia decreta, ejus legati cum imperio ad rem gerendam mitterentur: quod ex aliquot denariis probatur, in quibus legati pro Prætore dicuntur, quos Flavius Ursinus commemorat.

44. *Summum jugum.*] Sic dicitur quòd jungatur, et in arcum curvetur. Propriè cacumen

ostendit. Ipse de quartâ vigiliâ eodem itinere, quò hostes ierant, ad eos contendit, equitatumque omnem antè mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Syllæ, et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus præmittitur.

XXII. Primâ luce, quum summus mons à T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longiùs mille et quingentis passibus abesset; neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni, cognitus esset: [a] Considius equo admisso ad eum accurrit: dicit montem, quem à Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se à Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Cæsar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei præceptum à Cæsare, ne prœlium committeret, nisi ipsius copiæ propè hostium castra visæ essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret; monte occupato, nostros expectabat, prœlioque abstinebat. Multo denique die per exploratores cognovit Cæsar, et montem à suis teneri, et hostes castra movisse, et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renuntiâsse. Eo die quo consuêrat intervallo, hostes sequitur, et millia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie ejus diei, quòd omnino biduum supererat, quum exercitu frumentum metiri oporteret, et quòd à Bibracte oppido Æduorum longè maximo ac copiosissimo, non ampliùs millibus passuum xviii. aberat, rei frumentariæ prospiciendum existimavit: et iter ab Helvetiis avertit, ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Æmilii, Decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quòd timore perterritos Romanos discedere existimarent, eò magis, quòd pridie superioribus locis occupatis, prœlium non commisissent; sive quòd re frumentariâ intercludi posse confiderent, commutato consilio, atque itinere converso, nostros à novissimo agmine insequi ac lacessere cœperunt.

XXIV. Postquam id animadvertit, copias suas Cæsar in proximum collem subducit, equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita uti supra se in summo jugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proximè conscripserat, et omnia auxilia collocaret, ac totum montem hominibus compleret. Interea sarcinas in unum locum conferri, et eum ab iis, qui in superiore acie constiterant, muniri jussit. Helvetii, cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum

[a] *Considius advolat ad ipsum equo incitato.*

montis. Aliæ sunt ejus vocis significationes tropicæ, et ab hac prima deductæ.

3. *L. Syllæ.*] Lucius Cornelius Sylla patricio genere natus, multa bella externa et civilia gesserat, quæ require apud Plutarchum in ejus vita.

4. *M. Crassi.*] Marcus Crassus omnium Romanorum ditissimus, qui à Parthis fuit occisus. Ejus pariter res gestas vide apud eundem Plutarchum et Appianum in lib. 1. de bello civili, item in Parthico.

21. *Bibracte.*] Æduorum oppidum longè maximum atque copiosissimum, nunc in vici formam redactum, haud longè ab Augustoduno. Nunc dicitur, *Beuray*.

24. *L. Æmilii, Decurionis.*] Decuriones et Centuriones, ut Nonio Marcello videtur, à numero militum, cui præerant, dicebantur. Cùm enim ab initio Romulus tria millia peditum, equites trecentos habuisset, in tres tribus totum illum numerum distribuit: quarum tribuum unamquamque in decem curias partitus est. Curia autem centum habebat pedites, decemque equites: quibus equitibus decem qui præerat, Decurio dicebatur. Postea verò crescente numero, mutata est etiam ratio; et pro decuria facta est turma, quæ teste Vegetio, lib. ii. cap. 14. equites habet xxxii. quibus qui præest vocatur Decurio, qualis hic erat turmæ præfectus L. Æmilius.

locum contulerunt: ipsi confertissimâ acie, rejecto nostro equitatu, phalange factâ [a] sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Cæsar primùm suo, deinde omnium [è conspectu] remotis equis, ut, æquato periculo, spem fugæ tolleret; cohortatus suos, prœlium commisit. Milites, è loco superiore pilis missis, facilè hostium phalangem perfregerunt: eâ disjectâ, gladiis districtis, in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quòd pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cùm ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistrâ impeditâ, satis commodè pugnare poterant: multi ut, diu jactato brachio, præoptarent scutum manu emittere, et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi, et pedem referre, et quòd mons suberat circiter mille passuum, eò se recipere cœperunt. Capto monte, et succedentibus nostris, Boii et Tulingi, qui hominum millibus circiter xv. agmen hostium claudebant, et novissimis præsidio erant, ex itinere nostros latere aperto agressi, circumvenire; et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare, et prœlium redintegrare cœperunt. Romani conversa signa tripartitò intulerunt, prima ac secunda acies, ut victis ac submotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet. Ita, ancipiti prœlio, diu atque acriter pugnatum est.

XXVI. Diutiùs quum nostrorum impetum sustinere non possent, alteri se, ut cœperant, in montem receperunt; alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto prœlio, quum ab hora septima ad vesperam pugnatum sit, adversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est: propterea quòd pro vallo carros objecerant, et è loco superiore in

a *Progressi sunt ad nostram primam aciem.*

2. *Phalange factâ.*] Non hic intelligit phalangem, qualem describit Ælianus, c. 7. quæ est coagmentata ex pluribus decuriis, sed potius quam appellat συνασπισμὸν cùm in longitudine et latitudine secundùm parastatam atque epistatam ita contrahitur, ut propter contiguitatem nec dextrorsum, nec sinistrorsum inclinationem exercitus admittat; quam aciei dispositionem sustinendo hostium impetui aptiorem, quàm inferendo dicit, et probat ipse hujus pugnæ eventus; cùm enim advenientes Helvetii junctis clypeis pugnarent, magno fuit ipsis impedimento, quòd pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis colligatisque, commodè pugnandi facultas esset erepta.

3. *Cæsar primùm suo,* &c.] Suetonius: *Ancipiti prælio equos dimittebat, et in primis suum, quo major permanendi necessitas imponeretur, auxilio fugæ erepto.* Plutarchus verò narrat, ipsi cùm adductus esset equus, recusâsse his verbis usum: Hoc utar post victoriam ad persequendos, nunc eamus contra hostes: atque sic peditem excurrisse. Idem fecisse apud Mundam narrat Frontinus, lib. II. c. 8.

4. *Cohortatus suos.*] Nunquam sine cohortatione ad prœlium suos mittebat.

5. *Pilis missis.*] Pilum fuit telum Romanum, cujus hastile pedum quinque et semis; ferrum triangulum, unciarum novem, quod arte et virtute directum, et scutatos pedites, et loricatos equites sæpe transverberabat.

8. *Scutis.*] Scutum differt à clypeo rotundo, quia oblongum est, et hoc notat συνασπισμὸν quod scuta Gallorum sic pilis fuerint veluti consuta.

Ib. *Et colligatis, cùm ferrum,* &c.] Hoc ideò fiebat, quia tale erat ferrum pili, et tam tenue, ut se infixum inflecteret, ideò autem tenue et hebetabile, ut ne hostibus usui esse posset, et rejici.

11. *Nudo corpore.*] Non insolitum Gallis, quos Livius ait nudos pugnâsse, ideoque eminus Romanorum pilis confixos occubuisse.

17. *Romani conversa signa,* &c.] Conversio signorum est motio militum singulorum, cùm in hastam, id est, dextrorsum se convertunt; vel in scutum, id est, sinistrorsum. Romanorum verò manipulorum signa erant diversa; modò Deorum imagines, modò Imperatorum; sed legionis signum erat Aquila, nec plus unâ erat in una legione.

19. *Ancipiti prœlio.*] Hic anceps prœlium dicitur, quia duobus in locis pugnatur.

23. *Ab hora septima.*] Ab hora prima pomeridiana, vel circiter; horas enim ab ortu solis numerabant, eratque sexta quæ nunc dicitur meridiana.

25. *Ad multam noctem.*] Plutarchus habet, Εἰς μέσας νύκτας, sive apud Cæsarem *mediam* pro *multam* legerit, sive alibi.

26. *Et è loco superiore.*] Veget. lib. III. c. 13. *In subjectos enim vehementiùs tela descendunt, et majore impetu obnitentes pars altior*

nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subjiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque unus è filiis captus est. Ex eo prœlio circiter millia hominum cxxx. superfuerunt, eâque totâ nocte continenter ierunt; nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die IV. pervenerunt; quum et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum, nostri triduum morati, eos sequi non potuissent. Cæsar ad Lingones litteras nuntiosque misit, ne eos frumento, neve aliâ re juvarent: qui si juvissent, se eodem loco illos, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi cœpit.

XXVII. Helvetii, omnium rerum inopiâ adducti, legatos de deditione ad eum miserunt: qui quum eum in itinere convenissent, seque ad pedes projecissent, suppliciterque locuti, flentes pacem petîssent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum expectare jussisset, paruerunt. Eò postquam Cæsar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur, et conferuntur, nocte intermissâ, circiter hominum millia IV. ejus pagi, qui Verbigenus apellatur, sive timore perterriti, ne, armis traditis, supplicio afficerentur; sive spe salutis inducti, quòd, in tantâ multitudine dedititiorum, suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent: primâ noctis vigiliâ, ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum, finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Cæsar rescivit, quorum per fines ierant, his, utì conquirerent, et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit. Re-

pellit: qui adverso nititur clivo, duplex subit et cum loco et cum hoste certamen.

2. *Mataras ac tragulas.*] Telorum genera. Matara erat Gallica. Sisenna, lib. III. hist. apud Nonium in voce, lancea: *Galli mataribus, Sueri lanceis configunt.* Autor libri ad Heren. *Ut si quis Macedones appellaret hoc modo: Non tam cito Sarissæ Græcia potitæ sunt: aut idem Gallos significans dicat: Nec tam facile ex Italia mataris transalpina depulsa est.* Galli appellant *matras* jaculum pennatum, quod ex arcu balista mittitur. Tragula à trahendo, quod scutis trahatur; genus pili erat quod amentum habebat, ut patet ex v. lib. Cæsaris de bello Gall.

3. *Impedimentis castrisque nostri potiti sunt.*] Suetonius ait; Nullum unquam eum hostem vicisse, quin castris exuerit: sed Gallis erant pro castris objecti carri.

4. *Ex eo prælio circiter,* &c.] Variant in eo numero scriptores Strabo et Plutarchus, sed major fides Cæsari debetur, non tantùm quia testis oculatus, sed quia majorem superstitum hostium numerum tradidit, quem non temerè videtur fuisse amplificaturus. Sed ut semel dicam quod sentio, parva fides est numeris, in quibus semper fuit facilis librariorum lapsus, non solùm apud Cæsarem, sed ubique.

6. *In fines Lingonum.*] Frontino dicitur Lingonum opulentissima civitas, quæ LXX. millia hominum Domitiano tradidit. Accensi sunt Belgis à Plinio et Ptolemæo: sed postea Celtis sunt attributi. Nec mirum, cùm enim Matrona fluvius sit notus Belgarum et Celtarum limes, oriaturque in Lingonum finibus, utris accensendi sint, satis incertum est. Eorum Metropolis est Andomatunum. Mosam in finibus Lingonum oriri dicit Cæsar, lib. IV. Itaque eorum fines noti, qui accuratiùs ex Lingonum Ecclesiastica Diœcesi possunt cognosci.

7. *Propter sepulturam.*] Quæ sepultura apud antiquos plus temporis et impensæ postulabat: erant enim cædenda et congerenda ligna ad cadaverum ustionem, et aperienda terra ad reliquiarum defossionem. Porro tantam sepulturæ rationem habebant, ut de donativo certam pecuniam tota legio conferret, ad sepulturam, si quis contubernalium defecisset, teste Vegetio, lib. II. c. 20.

17. *Servos qui ad eos perfugissent.*] Quia servi à dominis duriter habebantur, vel quòd naturâ homines libertatem amant, simul ubi servi in conspectu hostilis erant exercitus, ad illum confugiebant. Ita superiùs per fugitivos L. Æmilii Decurionis equitum Gallorum, quòd Bibracte Cæsar ire contendisset, continuò fuit Helvetiis nuntiatum. Atque hæc fortasse causa fuit, cur gregariis militibus servos habere rarò liceret.

19. *Verbigenus.*] Verbigenus pagus ignoratur, cùm tota ipsa natio perierit.

21. *Dedititiorum.*] Dedititii qui victi armis, in finem se tradiderant, ea lege ut ne mancipia fierent.

26. *Reductos in hostium numero habuit.*] Id

ductos in hostium numero habuit: reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos, in fines suos, unde erant profecti, reverti jussit; et quòd, omnibus frugibus amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut his frumenti copiam facerent: ipsos, oppida, vicosque, quos incenderant, restituere jussit. Id êa maximè ratione fecit, quòd noluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare: ne propter bonitatem agrorum, Germani, qui trans Rhenum incolunt, è suis finibus in Helvetiorum fines transirent, et finitimi Galliæ Provinciæ, Allobrogibusque essent. Boios, petentibus Æduis (quòd egregiâ virtute erant cogniti) ut in finibus suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulæ repertæ sunt litteris Græcis confectæ, et ad Cæsarem perlatæ; quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Helvetiorum millia CCLXIII. Tulingorum millia XXXVI. Latobrigorum XIV. Rauracorum XXIII. Boiorum XXXII. Ex his, qui arma ferre possent, ad millia XCII. Summa omnium fuerat ad millia CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Cæsar imperaverat, repertus est numerus millium C. et X.

XXX. Bello Helvetiorum confecto, totius ferè Galliæ legati, principes civitatum, ad Cæsarem gratulatum convenerunt: [a] intelligere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum injuriis populus R. ab iis pœnas bello repetîsset; tamen eam rem non minùs ex usu terræ Galliæ, quàm populi R. accidisse: propterea quòd eo consilio, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, ut toti Galliæ bellum inferrent, imperioque potirentur, locumque domicilio ex magnâ copiâ deligerent, quem ex omni Galliâ opportunissimum ac fructuosissimum judicâssent; reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt,

a Dicentes *scire se, quamvis populus R. cepisset supplicium de illis propter antiquas injurias ab Helvetiis* acceptas, *nihilominus id evenisse non minus in commodum Galliæ, quam populi Romani.*

est, aut necavit, aut sub corona vendidit, quæ fortuna vi captorum hostium erat.

10. *Boios, petentibus Æduis.*] Id ea maximè ratione videntur fecisse Ædui, quòd Boii Gallicâ essent origine, imo et Galli; qui in Germaniam superiori tempore transierant. Nunc *Bourbonnois.*

14. *Litteris Græcis confectæ.*] Cùm litteræ sint orientalium hominum commentum, vix potuerunt illud ab aliis, quam à Massiliensibus, utpote finitimis, accepisse; qui cùm ab oriente venissent, et Græcâ essent origine, suas illis Græcas litteras tradiderunt: sed orationem fuisse Gallicam existimo, etsi litteræ Græcæ fuerint. Fateor aliter nonnullis doctis videri, nempe et litteras fuisse Græcas et sermonem Græcum, citareque in hanc sententiam ex lib. v. horum Commentariorum: *Hanc Græcis conscriptam litteris,* &c. sed quod ibidem subjungit Cæsar: *Ne interceptâ epistolâ, nostra ab hostibus concilia cognoscantur,* manifestè probat nullum fuisse Gallis linguæ Græcæ usum.

17. *Quarum omnium rerum summa,* &c.] Mirum, quantum in eis numeris et à Cæsare, et inter se etiam discrepent Strabo, Plutarchus, Eutropius, et Orosius: cujus varietatis causa petenda ex scribarum erroribus, qui facile in numerorum notas invaserunt. Casaubonus in Polyænum fatetur, Cæsaris, Strabonis, et Plutarchi, ipsiusque Polyæni esse corruptos textus in eo loco.

22. *Censu habito.*] Census hic est tantummodo capitum enumeratio. Romæ verò census præter hanc capitum enumerationem, facultatum etiam æstimationem, populique certas in classes distributionem complectebatur.

24. *Totius ferè Galliæ legati.*] Celticæ scilicet, neque enim Belgicæ videtur quæ bellum parabat.

32. *Stipendiarias.*] A stipendio stipendiarius, id est vectigalis, quia stipendia pendebat. Sti-

uti sibi concilium totius Galliæ in diem certam indicere, idque Cæsaris voluntate facere, liceret. Sese habere quasdam res, quas è communi consensu ab eo petere vellent. Eâ re permissâ, diem concilio constituerunt, et jurejurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui antè fuerant, ad Cæsarem reverterunt: petieruntq; uti sibi secretò de suâ omniumq; salute cum eo agere liceret. Eâ re impetratâ, sese omnes flentes Cæsari ad pedes projecerunt: [a] non minùs se id contendere et laborare, ne ea, quæ dixissent, enuntiarentur, quàm uti ea, quæ vellent, impetrarent: propterea quòd si enuntiatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est pro his Divitiacus Æduus: Galliæ totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Æduos, alterius Arvernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis Sequanisq; Germani mercede accerserentur. Horum primò circiter millia xv. Rhenum transîsse; posteaquam agros, et cultum, et copias Gallorum, homines feri ac barbari adamâssent, transductos plures; nunc esse in Gallia ad c. et xx. millium numerum: cum his Æduos, eorumq; clientes, semel atq; iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse: omnem nobilitatem, omnem Senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus prœliis calamitatibusq; fractos, qui et suâ virtute et populi R. hospitio atque amicitiâ, plurimum antè in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis, et jurejurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium â populo R. imploraturos, neque recusaturos, quo minùs perpetuò sub illorum ditione atque imperio essent. Unum se esse ex omni civitate Æduorum, qui adduci non potuerit, ut juraret, aut suos liberos obsides daret: ob eam rem se ex civitate profugisse, et Romam ad Senatum venisse, auxilium postulatum; quòd solus neque jurejurando, neque obsidibus teneretur. Sed pejùs victoribus Sequanis, quàm Æduis victis accidisse: propterea quòd Ariovistus rex Germanorum in eorum finibus consedisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliæ, occupavisset, et nunc de alterâ parte tertiâ Sequanos decedere juberet; propterea quòd, paucis mensibus antè, Harudum millia hominum xxiv. ad eum venissent, quibus locus

a Dicentes *non minus se id petere et eniti, ne efferentur ea quæ locuti essent, quàm ut consequerentur ea quæ cuperent.*

pendium autem dictum est, quod per stipes, id est, modica æra colligatur.

13. *Factiones esse duas.*] Factionis primum honestum vocabulum fuit autore Festo. Unde factiones quadrigariorum atque histrionum. Tandem pro seditiosa civium in certas partes divisione acceptum est.

14. *Arvernos.*] Notus Galliæ populus, qui adhuc nomen retinet, *Auvergne,* contineturque Diœcesibus Ecclesiasticis Clarimontis, et sancti Flori: tantæ olim autoritatis, ut teste Strabone, ad Narbonensium Massiliensiumque fines, Pyrenæos montes, Oceanumque et Rhenum pertineret. Hoc et testantur bella, quæ contra Romanos Bituito duce gesserunt.

17 *Copias Gallorum.*] Copiæ hic non pro hominum multitudine, sed pro opibus et abundantia accipiuntur; cujus significationis rariora sunt apud historicos exempla.

23. *Et populi R. hospitio.*] Publico scilicet. aliud enim privatum, aliud publicum; sed primum fuit privatum, à quo publicum fluxit. De privato infra dicetur, ubi ejus comparebit exemplum. Hoc publicum qui esset adeptus, huic peregrè advenienti dabatur locus et lautia, ut patet ex Liv. III. dec. lib. VIII. *Locus inde lautiaque legatis* Saguntinorum *præberi jussa.* De lautiis autem sic testatur Festus, in voce Dacrimas: *Item dautia quæ et lautia dicimus, et dantur legatis hospitii gratiâ.* Et alibi: *Lautia epularum magnificientia.*

36. *Harudum.*] Gens Germanica, quæ ignoratur. Quorundam Charudum mentionem

ac sedes pararentur: futurum esse paucis annis, utì omnes è Galliæ finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victûs cum illâ comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias prœlio vicerit, quod prœlium factum sit Amagetobriæ, superbè et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cujusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cruciatûs edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem ejus facta sit: hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse ejus imperia diutiùs sustineri: nisi quid in Cæsare populoque R. sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerunt, ut domo emigrent; aliud domicilium, alias sedes, remotas à Germanis, petant, fortunamque, quæcunque accidat, experiantur. Hæc si enunciata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Cæsarem, vel auctoritate suâ atque exercitûs, vel recenti victoriâ, vel nomine populi R. deterrere posse, ne major multitudo Germanorum Rhenum transducatur. Galliamque omnem ab Ariovisti injuriâ posse defendere.

XXXII. Hâc oratione à Divitiaco habitâ, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium à Cæsare petere cœperunt. Animadvertit Cæsar unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas cæteri facerent, sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei quæ caussa esset, miratus, ex ipsis quæsivit. Nihil Sequani respondere, sed in eâdem tristitiâ taciti permanere. Quum ab iis sæpiùs quæreret, neque ullam omnino vocem exprimere posset; idem Divitiacus Æduus respondit, Hoc esse miseriorem gravioremque fortunam Sequanorum, quàm reliquorum, quòd soli nec in occulto quidem queri, nec auxilium implorare auderent; absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent; propterea quòd reliquis tamen fugæ facultas daretur; Sequanis verò, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferendi.

XXXIII. His rebus cognitis, Cæsar Gallorum animos verbis confirmavit, pollicitusque est, sibi eam rem curæ futuram; magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum, finem injuriis facturum. Hâc oratione habitâ, concilium dimisit. Et secundùm ea multæ res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam, et suscipiendam putaret: imprimis, quòd Æduos, fratres consanguineosq; sæpenumerò ab Senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intelligebat: [a] quòd in tanto imperio populi R. turpissi-

a *Quòd existimabat esse probrosissimum sibi, et Reipub. re Romanâ tantopere florente.*

facit Ptolemæus, quos in Cimbrica Chersoneso constituit; qui, si sint, videntur esse horum reliquiæ, quæ procul à Romanis in ultimas terras concesserint.

5. *Amagetobriæ.*] Amagetobriæ locus ignoratur. Conjicitur tamen esse Bingam ex his versibus Ausonianis,

Transieram celerem nebuloso flumine Navam
Addita miratus veteri nova mœnia vico,
Æquavit Latias ubi quondam Gallia Cannas.

Ubi enim ille fluvius in Rhenum influit, Binga posita est.

7. *Omnia exempla cruciatûs edere.*] Terent. in Eunucho: *Quæ futura esse exempla dicunt in eum indigna:* nempe quia pœnæ non tantùm ad vindictam, sed potiùs ad exempla.

31. *Quorum oppida omnia.*] Hoc est, quod Ariovistus infra dicit, se *sedes habere in Gallia ab ipsis* Gallis *concessas:* quæ oppida primùm videtur sui muniendi causâ accepisse, deinde Galliæ impugnandæ causâ retinuisse.

mum sibi et Reipub. esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos consuescere Rhenum transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populo R. periculosum videbat: neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, quum omnem Galliam occupâssent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in Provinciam exirent, atque indè in Italiam contenderent; præsertim quum Sequanos à Provinciâ nostrâ Rhodanus divideret. Quibus rebus quàm maturimè occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non videretur.

XXXIV. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, ut aliquem locum medium utriusque colloquio deligeret: velle se de Rep. et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: Si quid ipsi à Cæsare opus esset, sese ad eum venturum fuisse: si quid ille se velit, illum ad se venire oportere: præterea se neque sine exercitu in eas partes Galliæ venire audere, quas Cæsar possideret, neque exercitum sine magno commeatu atque molimento in unum locum contrahere posse: sibi autem mirum videri, quid in suâ Galliâ, quam bello vicisset, aut Cæsari, aut omnino populo R. negotii esset.

XXXV. His responsis ad Cæsarem relatis, iterum ad eum Cæsar legatos cum his mandatis mittit: Quoniam tanto suo populique R. beneficio affectus (quum in consulatu suo rex atque amicus à Senatu appellatus esset,) hanc sibi populoque R. gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret; hæc esse, quæ ab eo postularet: Primùm; ne quam multitudinem hominum ampliùs trans Rhenum in Galliam

3. *Populo R. periculosum videbat.*] Si secutis temporibus, Valens Imperator Cæsaris exemplum et consilium secutus fuisset, in bella, quibus tandem oppressus fuit, non incidisset. Gothi enim cùm ab ipso petiissent, ut voluntate ejus Danubium transire liceret, Thraciæque partem colere, concessit incautus: sed quasi aliis popularibus illi viam et aditum in Romanorum terras patefecissent, tanta secuta est illius gentis colluvies, ut nullis postea viribus ab imperatoris, et Romanorum pernicie potuerint retardari.

5. *Cimbri Teutonique.*] Germanicæ gentes, quas C. Marius Italiæ et Provinciæ Gallicæ se superfundentes, internecione delevit. Cimbri nunc Dani, Germani verò se suâ linguâ etiam nunc Teutonos dicunt.

11. *Medium utriusque colloquio.*] Colloquium esse videtur prima et certissima ratio, humanitatique maximè consentanea, quâ vitari potest, ne controversia in bellum erumpat. Cicero lib. I. de officiis: *Cùm duo sint genera disceptandi; unum per disceptationem, alterum per vim; cum illud primum sit hominis, hoc belluarum, confugiendum est ad posterius, si uti non licet priore.* Tum sic longè facilius et certius, quàm per legatos et nuncios res geritur.

13. *Ei legationi Ariovistus respondit.*] Sic de Ariovisti responso Florus: *Quis est autem Cæsar? et, si vult, veniat, inquit. Et quid ad illum quid agat nostra Germania? Num ego me interpono Romanis?*

17. *Molimento.*] Sic legendum, non emolumento. Neque enim emolumentum Latinè aliud significat, quàm quæstum. Hanc verò vocem, *molimenti* scilicet, usurpavit Sisenna, lib. IV. hist. apud Nonium: *Contra magno cum molimento, ac perpetuo sono procedunt.* Item Livius lib. V. *Motam certè sede suâ parvi molimenti adminiculis, sequentis modo, accipimus levem ac facilem translatu fuisse.* De statua Junonis.

21. *Quoniam tanto suo populique R. beneficio affectus.* Hoc à Cæsare factum fuerat, ut amicos suæ tyrannidi pararet, quam jam tum animo meditabatur: sed suâ causâ quod fuerat à se factum, hic sibi gratiæ ab Ariovisto postulat apponi. Porrò magno honori esse solebat, societatem et amicitiam populi R. adipisci.

26. *Ne quam multitudinem hominum.*] Quanquam multis hujus sæculi visum est, materiam bellorum à Cæsare levi de causa fuisse quæsitam, tamen æqua sunt illa postulata, quæ ferri curavit Ariovisto. Eventus enim postea docuit, cavendum fuisse Romanis ab illis septentrionalibus populis, unde tandem Romano imperio fuit orta pernicies; de quibus Cerealis apud Tacit. lib. XX. hist. *Germanos sæpe in Galliam transcendisse, neque aliam transeundi causam eis, quàm libidinem, avaritiam, et mutandæ sedis amorem; ut, relictis paludibus et solitudinibus, fœcundissimum Galliæ solum unà cum Gallis possiderent.* Prævidebat quidem Cæsar illum suis postulatis exaspera-

transduceret: deinde obsides, quos haberet ab Æduis, redderet: Sequanisque permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate ejus reddere illis liceret: neve Æduos injuriâ lacesseret: neve his sociisve eorum bellum inferret: si id ita fecisset, sibi populoque R. perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, quoniam M. Messalâ, M. Pisone Coss. Senatus censuisset, uti, quicunque Galliam provinciam obtineret, quod commodo Reip. facere posset, Æduos cæterosque amicos populi R. defenderet, se Æduorum injurias non neglecturum.

XXXVI. Ad hæc Ariovistus respondit: Jus esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: itidem populum R. victis non ad alterius præscriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuêsse: si ipse populo R. non præscriberet, quemadmodum suo jure uteretur; non opportere se à populo R. in suo jure impediri: Æduos sibi, quoniam belli fortunam tentâssent, et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos: magnam Cæsarem injuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret: Æduis se obsides redditurum non esse: neque iis, neque eorum sociis injuriâ bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecissent, longè ab his fraternum nomen populi R. abfuturum: quòd sibi Cæsar denuntiaret, se Æduorum injurias non neglecturum, neminem secum sine suâ pernicie contendisse: quum vellet, congrederetur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui intra annos XIV. tectum non subîssent, virtute possent.

XXXVII. Hæc eodem tempore Cæsari mandata referebantur, et legati ab Æduis et Treviris veniebant: Ædui, questum, quòd Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur: sese, ne obsidibus quidem datis, pacem Ariovisti redimere potuisse: Treviri autem, pagos centum Suevorum ad ripam Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur: iis præesse Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Cæsar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minùs facilè resisti posset. Itaque re frumentariâ, quàm celerrimè potuit, comparatâ, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

tum iri: sed inde belli causæ, quas Cæsar non recusabat, imò, autore Dione, quærebat.

7. *Quod commodo Reip.*] Solemnis hæc in publicâ re mandata, nec omittenda exceptio; ne, temporibus mutatis, quod à populo in publicum commodum præceptum fuerat, in perniciem verteretur. Atque hoc mandato, quod Senatus censuisset, nixus, bellum indixit. Grotius tamen lib. *de jure belli et pacis*, existimat denunciatione novâ à populo R. fuisse opus, quòd Ariovistus novo bello Æduos non lacesseret, atque adeò Cæsaris bellum fuisse injustum, contendit. Sed certè malè cœptum bene cessit.

17. *Vectigalia sibi deteriora faceret.*] Cum obsidibus ab Æduis Ariovisto datis, cautum esset vectigalibus, quæ ab ipsis accipiebat; redditis iisdem Cæsaris causâ obsidibus, tollebatur cautio, atque adeò deteriora fiebant vectigalia.

20. *Longè ab his, &c.*] Elegans locutio, quia quæ sunt longinqua non solent prodesse; cujus non deest exemplum apud *Virg.*

Longè illi Dea mater erit.

Et apud Florum: *Longè illi triplex murus totidemque arces*, de Syracusis.

24. *Exercitatissimi in armis.*] In his enim potiùs, quàm in terræ cultura occupantur. Tacit. de moribus Germanorum: *Nec arare terram, aut expectare annum tam facilè persuaseris, quàm vocare hostes et vulnera mereri. Pigrum quinimo et iners videtur sudore acquirere quod possis sanguine parare.*

27. *Treviris.*] Populus vel solo nomine notus prope Rhenum inter Belgas, *Triers*.

30. *Pagos centum Suevorum.*] Cùm horum Comment. lib. IV. Suevi pagos centum habuisse dicantur, totam gentem ad Rheni ripam

XXXVIII. Quum tridui viam processisset, nuntiatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam à suis finibus processisse. Id ne accideret, magnopere præcavendum sibi Cæsar existimabat: namque omnium rerum, quæ ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas : idque naturâ loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem ; propterea quòd flumen Dubis, ut circino circumductum, penè totum oppidum cingit ; reliquum spatium, quod non est amplius pedum DC. quà flumen intermittit, mons continet magnâ altitudine, ita ut radices ejus montis ex utrâque parte ripæ fluminis contingant: hunc murus circumdatus arcem efficit, et cum oppido conjungit. Huc Cæsar magnis diurnis nocturnisque itineribus contendit; occupatoque oppido, ibi præsidium collocat.

XXXIX. Dum paucos dies ad Vesontionem, rei frumentariæ commeatûsque caussâ, moratur, ex percunctatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, (qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse, prædicabant, sæpenumerò sese cum iis congressos, ne vultum quidem atque aciem oculorum ferre potuisse) tantus subitò timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primùm ortus est à tribunis militum, ac præfectis, reliquisque, qui ex urbe amicitiæ caussâ Cæsarem secuti, magnum periculum miserabantur, quòd non magnum in re militari usum habebant: quorum alius aliâ caussâ illatâ, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse duceret, petebat, ut ejus voluntate discedere liceret : nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant : hi neque vultum fingere, neque interdum lacrymas tenere poterant ; abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgò totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus, ac timore, paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites, centurionesque, quique equitatui præerant, perturbabantur. Qui se his minùs timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris, et magnitudinem sylvarum, quæ inter eos atque Ariovistum intercederent, aut

convenisse oportuit. Qui sint pagi supra dictum est.

2. *Vesontionem.*] Vesontio Sequanorum Metropolis, *Besançon*.

8. *Dubis.*] Sic dicendus, non *Adduasdubis*, urbemque intersecat, *le Doux*.

11. *Hunc murus circumdatus arcem efficit.*] Ibidem arx est posita, et muri illius nonnullæ etiamnum reliquiæ visuntur.

13. *Ibi præsidium collocat.*] *Præsidium dictum est, quod præsidebant aliquo in loco extra castra, quo tutior esset regio.* Varro.

17. *Qui ingenti magnitudine.*] Idem dicit libro VI. Idem Pomponius Mela. Idem Tacit. lib. de moribus Germanorum.

22. *Tribunis militum.*] Tribuni militum dicti, autore Varrone, quasi terni, quòd tres primis temporibus essent in legione, cùm legio trium millium esset. Imperabant peditibus, non etiam equitibus. Tribuni autem illo tempore comitiis delecti, sed rufuli, ut ait Asconius, id est, in exercitu ab imperatore facti, qui hæc munia suis amicis et gratiæ, non virtuti concedebat. In quo peccasse videtur Cæsar, magnam inde terroris et seditionis exercitus causam nactus. Sed neque hoc postea Romanos imperatores, quo minus idem facerent, deterruit. Siquidem Vegetius tribunorum duo genera dicit : *Est major, qui per epistolam sacram Imperatoris judicio destinatur ; et minor, qui ex labore provenit.*

Ib. *Præfectis.*] Præfecti quidem varii erant. Hic tamen præfectos legionis innuere videtur, quorum summa erat absente legato autoritas.

23. *Qui ex urbe amicitiæ caussâ.*] Plutarchus scribit hos ad delicias et quæstum abusuros expeditione Cæsaris ad hoc bellum venisse. Quod et exemplo Trebatii constat, quem aliquando Cæsar joco scribit Ciceroni, se regem Galliæ facturum.

rem frumentariam, ut satis commodè supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Cæsari renuntiabant, cùm castra moveri, ac signa ferri jussisset, non fore dicto audientes milites, neque propter timorem signa laturos.

XL. Hæc quum animadvertisset Cæsar, convocato concilio, omniumque ordinum ad id concilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: primùm quòd aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quærendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se Consule, cupidissimè populi R. amicitiam appetîsse: cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum judicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis, atque æquitate conditionum perspectâ, eum neque suam, neque pop. R. gratiam repudiaturum: quòd si furore atque amentiâ impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de suâ virtute, aut de ipsius diligentiâ, desperarent? Factum ejus hostis periculum patrum nostrorum memoriâ, quum, Cimbris et Teutonis à C. Mario pulsis, non minorem laudem exercitus, quàm ipse imperator, meritus videbatur: factum etiam nuper in Italiâ, servili tumultu, quos tamen aliquis usus ac disciplina, quam à nobis accepissent, sublevaret. Ex quo judicari posset, quantum haberet in se boni constantia: propterea quòd, quos aliquandiu inermes sine caussâ timuissent, hos postea armatos ac victores superâssent. Denique hos esse Germanos, quibuscum sæpenumerò Helvetii congressi, non solùm in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superâssent, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum prœlium, et fuga Gallorum commoveret, hos, si quærerent, reperire posse, diurnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, quum multos menses castris ac paludibus se continuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna, et dispersos subitò adortum, magis ratione ac consilio quàm virtute, vicisse: [a] cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset; hâc ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariæ simulationem angustiasque itinerum conferrent, facere arroganter, quum aut de officio Imperatoris desperare, aut ei præscribere viderentur: hæc

a *Ne ipsum quidem* Ariovistum *sperare nostros exercitus posse circumveniri istâ arte, quæ prævaluisset adversùs homines barbaros, et rudes* rei militaris.

3. *Non fore dicto audientes milites.*] Dio scribit in vulgos hoc emanâsse, quòd bellum injustum, injussu populi R. et propter ambitionem susciperent.

5. *Convocato concilio, omniumque ordinum, &c.*] Concilium erat extraordinarium. Nam vulgò primi tantùm vocabantur centuriones. Duo autem erant in manipulo centuriones, cùmque essent XXX. in legione manipuli, erant omnino in legione LX. centuriones.

14. *Cur de suâ virtute.*] Militum.

Ib. *Aut de ipsius diligentiâ.*] Cæsaris. Modò orationis tollatur ambiguitas, an *sua*, an *ipsius* dicatur nihil refert, neque perpetuæ sunt de ea re Grammaticorum leges.

Ib. *Factum ejus hostis periculum.*] Ante annos XLV. aut XLIV. anno enim DCL. Marius Teutones devicit: anno autem DCXCIV. hæc à Cæsare gerebantur.

17. *Factum etiam nuper in Italiâ.*] Vegetius lib. III. cap. 12. *Inimici si ante à nobis superati sunt, commemorandum.* Illud autem periculum factum fuerat ante annos quatuordecim, cùm in servili bello Germanicas cohortes, stultâ secessione à reliquis Spartaci copiis divulsas Consul Gellius, autore Plutarcho, repentino impetu oppressit. Quæ adeò clades minus eorum ignaviæ, quàm arrogantiæ fuit tribuenda. Sed hoc confirmandorum suorum causâ reticet Cæsar.

Ib. *Servili tumultu.*] Quid sit tumultus indicat Cicero VIII. Philippica: *Quid est enim tumultus nisi perturbatio tanta, ut major timor oriatur? Unde etiam nomen ductum est tumultûs. Itaque majores nostri tumultum Italicum, quòd domesticus, tumultum alterum Gallicum, quòd erat Italiæ finitimus: præterea nullum tumultum nominabant.*

20. *Inermes.*] Primitùs enim sine armis erant. Postea verò ex ferro ergastulorum fabricatis ensibus et telis, se armaverunt illi servi.

sibi esse curæ; frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare, jamque esse in agris frumenta matura. De itinere ipsos brevi tempore judicaturos. Quod non fore dicto audientes, neque signa laturi dicantur, nihil se eâ re commoveri: scire enim, quibuscunque exercitus dicto audiens non fuerit; aut, malè re gestâ, fortunam defuisse; aut aliquo facinore comperto, avaritiam esse convictam; suam innocentiam perpetuâ vitâ, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus esset, repræsentaturum; et proximâ nocte de quartâ vigiliâ castra moturum, ut quamprimùm intelligere posset, utrùm apud eos pudor atque officium, an timor, plus valeret. Quòd si præterea nemo sequatur, tamen se cum solâ decimâ legione iturum, de quâ non dubitaret, sibique eam Prætoriam cohortem futuram. Huic legioni Cæsar et indulserat præcipuè, et propter virtutem confidebat maximè.

XLI. Hâc oratione habitâ, mirum in modum conversæ sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est: princepsque decima legio per Tribunos militum ei gratias egit, quòd de se optimum judicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Inde reliquæ legiones per Tribunos militum et primorum ordinum Centuriones egerunt, uti Cæsari satisfacerent, se neque unquam dubitâsse, neque timuisse, neque de summâ belli suum judicium, sed Imperatoris esse, existimavisse. Eorum satisfactione acceptâ, et itinere exquisito per Divitiacum, (quòd ex aliis Gallis ei maximam fidem habebat) ut, millium ampliùs quadraginta circuitu locis apertis, exercitum duceret, de quartâ vigiliâ, uti dixerat, profectus est. Septimo die, quum iter non intermitteret, ab

1. *Leucos.*] Leuci sunt Tullenses: quod probatur ex Itinerario Antonini, *Tullo id est Leucorum;* ex aliis item locis plurimis. Ipse Ptolemæus ponit urbes Leucorum Tullum et Nasium.

7. *Felicitatem.*] Hæc est, quæ nisi virtuti bellicæ juncta fuerit, nihil fit bello; quam Cicero in orat. pro M. Marcello scribit maximam partem quasi suo jure sibi vindicare; et quicquid est prosperè gestum, id penè omne ducere suum, quam propter Maximo, Marcello, Scipioni, Mario, et cæteris magnis imperatoribus sæpiùs imperia mandata atque exercitus esse commissos, cui etiam ubique ipse Cæsar tantum tribuit.

8. *Repræsentaturum.*] Se facturum in præsentia, quod in alium diem cæteroqui fuisset dilaturus. Repræsentare enim verbum est juris, pro ante diem præstare, aut solvere. Ita Cic. lib. v. Epist. ad Famil. *Neque exspectare temporis medicinam, quam repræsentare ratione possimus.* Et lib. xvi. ad Tironem: *Conserva te mihi: dies promissorum adest, quam etiam repræsentabo, si adveneris.* Item Philipp. ii. *Quin etiam corpus libenter obtulerim, si repræsentari morte meâ libertas civitatis potest.*

12. *Decimâ legione.*] Sic dicta ab ordine delectûs. Quæ porro causa sit, cur tantopere illi cohorti, seu potius legioni, quam pro cohorte prætoriâ fuerit habiturus, confideret quærunt nonnulli, quòd nihil admodum antea Cæsar gesserit, neque hæc legio gessisse scribatur, aut majora fuisse in bello Helvetico ausa, frustra: nam vel illa legio constabat ex amicis Cæsaris, vel tribuni centurionesque erant ejus amici, vel prælio contra Helvetios insignis fuerat ejus opera, vel aliquo alio bello.

Ib. *Prætoriam cohortem.*] Prætoria cohors dicebatur, quòd à Prætore non discederet, ut affirmat Festus. Sed non omnes Imperatores talem habuerunt, ut patet vel ex eo loco: Sic enim Cæsar habuisset, non sine magnâ cohorti illius prætoriæ ignominiâ, dicturus fuit illam decimam legionem cohortis prætoriæ loco futuram. Cujus autor fuisse videtur Scipio Africanus, qui fortissimum quemque delegit, qui à bello non abesset, cæteris militiæ muneribus vacaret. Talis autem cohors videtur sic dicta, non consularis, aut imperatoria, quòd veteres omnes magistratum, cui pareret exercitus, prætorem appellarent. Plures postea cohortes prætorias habuerunt Imperatores, primò quidem firmamentum imperii, deinde perniciem. Cohors Prætoria similis regiorum custodum cohorti, *Regiment des Gardes.*

15. *Conversæ sunt omnium mentes.*] Dio asserit adeò contradicere ausum esse neminem, ut, qui in suspicionem Cæsari venerant, quasi rumorum illorum autores, in primis assentirentur.

20. *Primorum ordinum Centuriones.*] Ii sunt, centurio primipili, primus principum centurio, primus hastatorum.

exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias à nostris millibus passuum IV. et XX. abesse.

XLII. Cognito Cæsaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit, quod antea de colloquio postulâsset, id per se fieri licere, quoniam propiùs accessisset, seque id sine periculo facere posse existimaret. Non respuit conditionem Cæsar: jamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, quum id, quod antea petenti denegâsset, ultro pollicere-tur: magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique R. in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore utì pertinaciâ desisteret. Dies colloquio dictus est ex eo die quintus. Interim quum sæpe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Cæsar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: aliâ ratione se non esse venturum. Cæsar, quòd nec colloquium, interpositâ caussâ, tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatu committere audebat; commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, legionarios eo milites legionis decimæ, cui quammaximè confidebat, imponere; ut præsidium quàm amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod quum fieret, non irridiculè quidam ex militibus decimæ legionis dixit; Plus, quàm pollicitus esset, Cæsarem facere: pollicitum in cohortis prætoriæ loco decimam legionem habiturum, nunc [a] ad equum rescribere.

XLIII. Planities erat magna, et in ea tumulus terreus satis grandis. Hic locus æquo ferè spatio ab castris utrisque aberat: eò, ut erat dictum ad colloquium venerunt. Legionem Cæsar, quam equis devexerat, passibus CC. ab eo tumulo constituit: itemque equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ut ex equis colloquerentur, et præter se, denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eò ventum est, Cæsar initio orationis sua Senatûsque in eum beneficia commemoravit: quòd rex appellatus esset à Senatu, quòd amicus, quòd munera amplissima missa: quam rem et paucis contigisse, et à Romanis pro maximis hominum officiis consuevisse tribui docebat: illum, quum neque aditum, neque caussam postulandi justam haberet, beneficio ac liberalitate suâ ac Senatûs, ea præmia consecutum. Docebat etiam, quàm veteres, quàmque justæ caussæ ne-

a *Allegere inter equites.*

1. *Millibus passuum* IV. *et* XX. *abesse.*] Sex leucas vel circiter.

13. *Equitatu.*] Sic solet Cæsar pro *equitatui* in dandi casu, ut supra cognitum est ex A. Gellio, et ab ipso confirmatum fuit, non tantùm nostri Cæsaris, sed etiam Virgilii testimonio.

22. *Ad equum rescribere.*] Vocabulum militare, cùm de peditibus fiebant equites: imò et rescribi dicebatur, cùm de legionibus profligatis aliæ fiebant legiones. Sic Livius lib. IX. *Delectus prope omnium voluntarium fuit, rescriptæ ex eodem milite novæ legiones.*

30. *Quòd rex appellatus esset,* &c.] T. Livius IV. Decade, scribit neminem solitum esse *regem* et *amicum* à Senatu populoque R. appellari, nisi qui optimè de Republ. meritus esset. Et lib. I. de bello civili, Cæsar reprehendit Lentulum, quòd regum appellandorum largitionibus moveretur, nec enim gratis ille regibus honor tribuebatur.

31. *Quòd munera amplissima missa.*] Cùm multis locis habentur illorum publicorum munerum specimina, tum apud Tacitum lib. IV. Annal. *Cognitis dehinc Ptolemæi per id bellum studiis, repetitus ex vetusto mos, missusque è senatoribus, qui scipionem eburneum, togam pictam, antiqua patrum munera daret, regemque et socium atque amicum appellaret.* Sed non intra hæc munera constitit liberalitas Cæsaris, si fides est Suetonio; qui autor est eum magno studio reges atque provincias per orbem terrarum illexisse, aliis millia captivorum dono offerentem, aliis extra Senatus populique autoritatem, quo vellent et quoties vellent, auxilia submittentem. Sed [illegible] Cæsar gratiæ sibi apponi postulat, ut supra [illegible] est, quod fortunæ et dignitatis suæ amplificandæ causâ fecerat.

cessitudinis ipsis cum Æduis intercederent; quæ Senatusconsulta, quoties, quàmque honorifica in eos facta essent: ut omni tempore totius Galliæ principatum Ædui tenuissent, priùs etiam quàm nostram amicitiam appetîssent: populi R. hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modò sui nihil deperdere, sed gratiâ, dignitate, honore auctos velit esse: [a] quod verò ad amicitiam populi R. attulissent, id iis eripi quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quæ legatis in mandatis dederat, ne aut Æduis, aut eorum sociis, bellum inferret: obsides redderet: si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos ampliùs Rhenum transire pateretur.

XLIV. Ariovistus ad postulata Cæsaris pauca respondit: de suis virtutibus multò prædicavit: transîsse Rhenum sese non suâ sponte, sed rogatum et accersitum à Gallis: non sine magnâ spe magnisque præmiis domum propinquosq; reliquisse; sedes habere in Galliâ ab ipsis concessas; obsides eorum voluntate datos; stipendium capere jure belli, quod victores victis imponere consueverint: non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliæ civitates ad se oppugnandum venisse, ac contra se castra habuisse; eas omnes copias uno abs se prœlio fusas ac superatas esse. Si iterum experiri velint, paratum se decertare: sin pace uti malint, iniquum esse de stipendio recusare, quod suâ voluntate ad id tempus pependerint: amicitiam populi R. sibi ornamento et præsidio, non detrimento, esse opportere; idque se eâ spe petîsse: si per populum R. stipendium remittatur, et dedititii subtrahantur, non minùs libenter sese recusaturum pop. R. amicitiam, quàm appetîerit: quòd multitudinem Germanorum in Galliam transducat, id se sui muniendi, non Galliæ impugnandæ, caussâ facere; ejus rei testimonium esse, quòd nisi rogatus non venerit; et quòd bellum non intulerit, sed defenderit: se priùs in Galliam venisse, quàm populum R. nunquam ante hoc tempus exercitum populi R. Galliæ Provinciæ fines egressum: quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam esse hanc Galliam, sicuti illam nostram: ut sibi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret; sic iterum nos esse iniquos, quòd in suo jure se interpellaremus: quòd ex S. C. Æduos appellatos amicos diceret; non se tam barbarum, neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Æduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Ædui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi R. usos esse: debere se suspicari, simulatâ Cæsarem amicitiâ, quòd exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi caussâ habere: quòd nisi

a *At quis posset ferre illud ipsis tolli, quod jam habuissent, etiam* antequam *facti fuissent amici populi Romani?*

17. *Omnes Galliæ civitates.*] Jactanter, non verè dixit; soli enim Ædui et eorum socii cum eo congressi sunt.

22. *Idque se eâ spe petisse.*] Eam nempe amicitiam.

28. *Se priùs in Galliam venisse.*] Et id mendaciter ab Ariovisto dictum. Domitius enim longè antè Arvernos bello fregerat.

31. *Provinciam suam esse hanc Galliam.*] Erat enim Provincia Galliæ Narbonensis in potestate Romanorum, jam inde à superioribus temporibus; quo pacto Sequanorum et Æduorum regionem suam Provinciam esse judicabat Ariovistus.

35. *Neque bello Allobrogum proximo.*] Mirum id quidem, cùm, teste Floro, Æduorum querelis opem et auxilium Romanorum flagitantibus, hoc bellum Allobrogicum fuerit susceptum. Hujus enim belli causa fuit, quòd Salyorum regum elapsum è pugna Allobroges suscepissent, Æduorumque agros vastâssent. Fortasse accisæ Æduorum opes non patiebantur se huic bello interponere, quamvis suâ causâ suscepto: aut erant ab eodem hoste, aut ab alio eorum fines defendendi.

decedat, aut exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum: quòd si eum interfecerit, multis sese nobilibus, principibusque populi Romani gratum esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuncios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam ejus morte redimere posset: quòd si discessisset, ac liberam sibi possessionem Galliæ tradidisset, magno se illum præmio remuneraturum, et quæcunque bella geri vellet, sine ullo ejus labore et periculo confecturum.

XLV. Multa à Cæsare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset; et neque suam neque populi R. consuetudinem pati, uti optimè meritos socios desereret; neque se judicare Galliam potiùs esse Ariovisti, quàm populi R. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos à Q. Fabio Maximo, quibus populus R. ignovisset: neque in provinciam redegisset, neque stipendium imposuisset: quòd si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi R. justissimum esse in Gallia imperium; si judicium Senatûs servari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

XLVI. Dum hæc in colloquio geruntur, Cæsari nunciatum est, equites Ariovisti propiùs tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros conjicere. Cæsar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit, suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes rejicerent: nam etsi sine ullo periculo legionis delectæ cum equitatu prœlium fore videbat; tamen committendum non putabat, ut pulsis hostibus dici posset, eos à se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, quâ arrogantiâ in colloquio Ariovistus usus, omnia Galliâ Romanis interdixisset; impetumque in nostros ejus equites fecisset, eaque res colloquium diremisset; multò major alacritas, studiumque pugnandi majus exercitui injectum est.

XLVII. Biduo post, Ariovistus legatos ad Cæsarem mittit, velle se de his rebus, quæ inter eos agi cœptæ, neq; perfectæ essent, agere cum eo: utì aut iterum colloquio diem constitueret; aut, si id minùs vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Cæsari caussa visa non est; et eò magis, quòd pridie ejus diei Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum, et hominibus feris objecturum, existimabat. Commodissimum visum est, Caium Valerium Procillum, Caii Valerii Caburi filium, summâ virtute et humanitate adolescentem,

13. *Quibus populus R. ignovisset.*] Ignovisse dicebatur populus R. cùm populos liberos relinquebat, suisque uti legibus, et suos magistratus patrio more creare permittebat. Mirum tamen, quòd præter consuetudinem Romani ignoverint: certè illam veniam magna ignominia commutaverunt, cùm Domitius Ænobarbus et Fabius Maximus iis, quibus dimicaverant in locis, saxeas turres exstruxere, et desuper exornata armis hostilibus trophæa fixere. Autor Florus.

Ib. *Neque in provinciam redegisset.*] Tum in Provinciam redigebant, cùm, ademptis legibus, et Romano magistratui et vectigalibus subjiciebantur populi.

14. *Stipendium.*] A stipe pendendâ dictum. Aut certum, cùm certa pecunia imperabatur; aut incertum, quod in portubus, pascuis et agris exigebatur. Dicuntur etiam sed alio sensu stipendia, quæ accipiunt milites, atque etiam anni militiæ; ut habere duo vel tria stipendia, est duos vel tres annos militâsse.

16. *Liberam debere esse Galliam.*] Arvernos et Rutenos intelligit, qui ante aliquot annos à Romanis victi fuerant, et postea cum Sequanis conjuncti, cùm Germanos accersivissent, eorundem gravissimum jugum experiebantur.

17. *Quam bello victam suis legibus uti voluisset.*] Id est, suis propriis quibus antea utebatur; non autem Romanis, quæ ipsi alienæ erant, quibus tamen necesse erat eos populos uti, quos Romani in Provinciam redegissent.

(cujus pater à Caiò Valerio Flacco civitate donatus erat) et propter fidem et propter linguæ Gallicæ scientiam, [a] quâ multâ jam Ariovistus longinquâ consuetudine utebatur, et quòd in eo peccandi Germanis caussa non esset, ad eum mittere; et M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat. His mandavit ut quæ diceret Ariovistus cognoscerent, et ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo præsente, conclamavit: Quid ad se venirent? an speculandi caussa? Conantes dicere prohibuit, et in catenas conjecit.

XLVIII. Eodem die castra promovit, et millibus passuum VI. à Cæsaris castris sub monte consedit. Postridie ejus diei, præter castra Cæsaris suas copias transduxit, et millibus passuum II. ultra eum castra fecit; eo consilio, utì frumento commeatuque qui ex Sequanis et Æduis supportaretur, Cæsarem intercluderet. Ex eo die dies continuos V. Cæsar pro castris suas copias produxit, et aciem instructam habuit, ut si vellet Ariovistus prœlio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit; equestri prælio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnæ, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant VI. totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copiâ singuli singulos, suæ salutis caussâ, delegerant. Cum his in prœliis versabantur: ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderant, circumsistebant: si quò erat longiùs prodeundum, aut celeriùs recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut, jubis equorum sublevati cursum adæquarent.

XLIX. Ubi eum castris sese tenere Cæsar intellexit, ne diutiùs commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani con-

a *Quâ Ariovistus jam utebatur plurimùm ex longo usu.*

1. *Cujus pater à C. Valerio Flacco civitate donatus erat.*] Apud gentes, quæ in Romanorum erant imperio, magni privilegii loco erat, jus civium Romanorum obtinere. Propterea C. Valerius Procillus dicebatur, quia pater ejus à C. Valerio Flacco civitate fuerat donatus. Solebant enim illi novi Romani cives, suorum patronorum nomina assumere.

2. *Propter linguæ Gallicæ scientiam.*] Et hoc argumento esse potest, quòd non eadem lingua Gallica erat cùm Germanica. Siquidem consuetudini longinquæ, quam Ariovistus cum Gallis habuerat, tribuitur ejus Gallici sermonis cognitio.

4. *Qui hospitio.*] Privatum hoc erat hospitium, quod Græcè dicitur *ἰδιοξενία*. Inde autem nata hospitia, quòd apud antiquos nullus diversoriorum erat usus. Itaque singulæ paulo clariores familiæ cum exteris jus hospitii contrahebant, quod posteritati hæreditarium relinquebant. Apud Homerum Glaucus et Diomedes hospites se esse agnoscunt: *Μοι ξεῖνος πατρώϊος ἐσσι παλαιός*; *Mihi hospes paternus es antiquus*: cujus hospitii vis tanta fuit, ut media in acie, fervente pugnâ, alter ab altero manus abstinuerit, atque etiam arma inter se permutaverint, tanquam mutuis muneribus inter se certantes, tametsi alter horum ænea pro aureis acceperit. Sed Ariovistus barbarus jura hospitii nihil dubitavit violare; haud veritus Jovem ejus juris vindicem, ut putabant:

Jupiter, hospitibus nam te dare jura loquuntur.

Ad hospitii porro agnitionem abaculis fortuito ruptis utebantur, quorum sibi quisque partem retinebat.

15. *Cæsar pro castris, &c.*] Veget. lib. III. cap. 18. *Semper studere debes, ut prior instruas aciem, quia ex arbitrio tuo potes facere, quod tibi utile judicas, cum nullus obsistit: deinde tuis auges confidentiam, et adversariis fiduciam minuis, quia fortiores videntur, qui provocare non dubitant; inimici autem incipiunt formidare, qui vident contra se acies ordinari.*

18. *Genus hoc erat pugnæ.*] Idem non semel fecerunt Romani et ante et post. Ipse Cæsar lib. III. de bello Civ. Adolescentes expeditos, electos ad pernicitatem, armis inter equites præliari jubebat. Lib. VII. horum Comment. *Cum equitatu expeditisque, qui inter pedites præliari consuessent.* Item ibid. *Trans Rhenum in Germaniam mittit, equitesque ab iis accersit et levis armaturæ pedites, qui inter eos præliari consueverunt.* Tacitus idem habet in lib. de morib. Germ. Item Ammianus lib. XV. Veget. lib. III. cap. 16. Orosius lib. IV. cap. 18. itemque Pausanias in Phocicis.

sederant, circiter passus DC. ab eis, castris idoneum locum delegit, acieque triplici instructâ, ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire jussit. Hic locus ab hoste circiter passus DC. utì dictum est, aberat: eò circiter hominum numerum XVI. millia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quæ copiæ nostros perterrerent, et munitione prohiberent. Nihilo seciùs Cæsar, ut antè constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere jussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit, et partem auxiliorum: quatuor reliquas in castra majora reduxit.

L. Proximo die, instituto suo Cœsar ex castris utrisque copias suas eduxit: paullulumque à majoribus progressus aciem instruxit, hostibusque pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quæ castra minora oppugnaret, misit: acriter utrinque usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Quum ex captivis quæreret Cæsar, quamobrem Ariovistus prœlio non decertaret, hanc reperiebat caussam: Quòd apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamiliâs eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrùm prœlium committi ex usu esset, necne: eas ita dicere, Non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam prœlio contendissent.

LI. Postridie ejus diei Cæsar, præsidio utrisque castris, quod satis esse visum est, relicto, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, (quod minùs multitudine militum legionariorum, pro hostium numero, valebat) ut ad speciem alariis uteretur. Ipse, triplici instructâ acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum

2. *Primam et secundam,* &c.] Veget. lib. I. cap. 25. *Si hostis incumbat, tunc omnes equites et media pars peditum ad pulsandum impetum ordinantur, reliqui post ipsos ductis fossis muniunt castra.*

5. XVI. *millia expedita.*] Vacua impedimentis, leviter armata.

9. *Partem auxiliorum.*] Quæ sunt auxilia, sic Vegetius explicat lib. II. cap. 1. *Ipsi pedites in duas divisi sunt partes, hoc est, in auxilia et legiones; sed auxilia à sociis, vel fœderatis gentibus mittebantur. In auxiliis minor, in legionibus longè amplior consuevit militum numerus ascribi.* Item: *Legionibus semper auxilia, tanquam levis armatura, in acie jungebantur ut in his prœliandi magis adminiculum esset, quàm principale subsidium.*

15. *Acriter utrinque pugnatum est.*] Dio lib. XXXVIII. refert Ariovistum propemodum castris Romanorum esse potitum; quo successu elatum, spretis mulierum vaticinationibus, prœlium sequenti die non detractasse.

19. *Matres-familiâs.*] Tacit. lib. de moribus Germ. scripsit, eos fœminis inesse etiam sanctum aliquid et providum putare, nec aut earum consilia aspernari, aut responsa negligere. Plutarchus autem memoriæ prodidit sacras mulieres, inspectis fluviorum verticibus, fluentorumque gyris et murmuribus, futura prædicere consuèsse. Tacitus verò II. annal. meminit Velledæ virginis, quæ latè imperitabat, vetere apud Germanos more, quo plerasque fœminarum fatidicas, et, augescente superstitione, arbitrentur Deas.

21. *Non esse fas Germanos superare,* &c.] Fas est jus divinum, unde Virgilius discrimen statuit inter fas et jus, lib. I. Georg. v. 268.

Quippe etiam festis quædam exercere diebus
Fas et jura sinunt.——

Si verò quid nolit Deus fieri, id certè videtur ἀδύνατον, impossibile. Sic item de Germanis habet Tacitus: *Coëunt, nisi quid fortuitum et subitum inciderit, certis diebus, cùm aut inchoatur luna aut impletur: nam agendis rebus hoc auspicatissimum initium credunt.* Cujus superstitionis ipsi Græci immunes non fuerunt: siquidem erat in Lycurgi legibus, ne ante plenilunium cum exercitu exirent. Propterea autem properavit pugnare Cæsar, ut notat Frontinus, ut acie commissâ, religione hostes impediret. Sic Vespasianus sabbathorum die Judæos vicit.

24. *Omnes alarios.*] Per alarios intelligit auxiliares, qui in hoc bello maximam partem erant equites et Galli, quibus ideo ad speciem usus est, quia paucas habebat legiones; sed quia alariis, qui maximam partem Galli erant, parùm fidebat, noluit habere legionariis immixtos, sed proximos. Dicti sunt alarii, quòd acies iis hinc et inde equitibus protegeretur ut alis aves.

necessariò Germani suas copias è castris eduxerunt: generatimque constituerunt, paribusque intervallis Harudes, Marcomanos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos; omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eò mulieres imposuerunt, quæ in prœlium proficiscentes milites, passis crinibus, flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

LII. Cæsar singulis legionibus singulos legatos et quæstorem præfecit, utì eos testes suæ quisque virtutis haberet. Ipse à dextro cornu, quòd eam partem minimè firmam hostium esse animadverterat, prœlium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt; itaque hostes repentè celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes conjiciendi non daretur. Rejectis pilis, cominus gladiis pugnatum est. At Germani celeriter, ex consuetudine suâ, phalange factâ, impetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui phalanges insilirent, et scuta manibus revellerent, et desuper vulnerarent. Quum hostium acies à sinistro cornu pulsa, atque in fugam conversa esset, à dextro cornu vehementer, multitudine suorum, nostram aciem premebant. Id quum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatui præerat, quòd expeditior erat, quàm hi qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

LIII. Ita prœlium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque priùs fugere destiterunt, quàm ad flumen Rhenum millia

2. *Harudes*, &c.] De gentibus illis nihil certi habetur, nisi Vangiones, ubi nunc est Vormatia; Nemetes verò, ubi est Spira, tandem consedisse. Notitia imperii R. occidentalis, seu potiùs Provinciarum Romanorum imperii occidentalis, cujus autor existimatur Marianus Scotus, sic habet, *Civitas Vangionum: hæc est Vormatia.* Ptolemæus habet *Vangiones: Borbetomagus*, id est, *Worms*. Frustra verò est Cluverius, qui bene magna de antiquis Germanorum populis volumina conscripserit, quòd nec ampliùs sylvæ sint, quas integras dicuntur incoluisse, neque ipsi sedibus suis satis constiterint. Strabo verò hoc enumerat ordine Rheni accolas, Helvetios, Sequanos, Mediomatrices, quorum in locum Tribocchi, natione Germani, relictis sedibus, trajectoque Rheno venerint. Hi videntur esse Alsati.

4. *Rhedis et carris circumdederunt.*] Quintilianus: *Rheda vocabulum Gallicum, quo tamen Cicero utitur. Carra autem neutrius generis esse consuetudine persuasum est. Sisenna, et Cæsar masculino genere efferunt.*

8. *Quæstorem præfecit.*] Quæstores à quærendo dicti, quòd pecunias publicas quærerent et reconderent. Ut plurimùm habeat Consul, vel proconsul Quæstorem unum.

14. *Phalange factâ*, &c.] Orosius scripsit Germanos coacto in unum agmine, scutisque supra caput contextis, ad irrumpendam Romanorum aciem totos undique perstrinxisse; sed postquam aliqui Romanorum militum super obductam saliere testudinem, scutis sigillatim velut squamis revulsis, desuper nudos deprehensorum humeros perfodisse. Ibidem Florus sic habet: *Qui calor in prœliando fuerit nullo magis exprimi potest, quàm quòd elatis super caput scutis, cùm se velut testudine Barbarus tegeret, super ipsa Romani scuta salierunt, et inde in jugulos gladii descenderunt.* Quæ Orosii et Flori verba tenebras Cæsaris textui pro luce effuderunt. Fatentur enim se nescire interpretes, quomodo id fieret. At Dio, quæ sit illa testudo, satis planis verbis declarat, quidque barbaris plurimum nocuerit, exponit; nempe quod duraverunt magis Romani, labore verò barbari paulò vehementiore fracti sunt, neque tamen in fugam se dederunt, non quòd nollent, sed quòd non possent propter lassitudinem. Conglobati igitur treceni plus minus, et undique se scutis protegentes, rectique stantes, ægrè moveri poterant ob densationem, vulneribus eo modo neque illatis neque acceptis. Hoc est, quod à Cæsare *phalanx*, ab aliis *testudo* dicitur. Romani primùm pila rejicere, ut nulli jam usui futura, gladiis verò neque cominus dimicare poterant, neque capita hostium assequi, quà tamen parte faciliùs vulnerari poterant, utpote nudâ. Complures itaque mortui sunt, antequam caderent, propter densationem aciei, mortuique nihilominus stabant à commilitonibus sustentati.

19. *P. Crassus adolescens.*] Is M. Crassi filius magnas res in bello Gallico gessit, quæ totis his Commentariis commemorantur, et à Cæsare ad patrem in Parthos proficiscentem cum mille delectis equitibus venit, belloque Parthico fortiter pugnans occubuit.

23. *Millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta.*] Alii codices habent quinque millia passuum; Plutarch. XXXVI. millia passuum; Eutropius L. millia. Hoc ideò fit, quia facilis in numeris lapsus, ut et in numero cæso

passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi perpauci aut viribus confisi, transnatare contenderunt; aut, lintribus inventis, salutem sibi petierunt. In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus, eâ profugit: reliquos omnes, equites consecuti nostri interfecerunt. Duæ fuerunt Ariovisti uxores, una Suevi natione, quam domo secum adduxerat: altera Noricâ, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat à fratre missam: utraque in ea fuga periit: duæ filiæ harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, quum à custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Cæsarem hostium equitatum persequentem incidit; quæ quidem res Cæsari non minorem, quàm ipsa victoria, voluptatem attulit; quòd hominem honestissimum provinciæ Galliæ, suum familiarem et hospitem, eruptum è manibus hostium, sibi restitutum videbat: neque ejus calamitate de tanta voluptate et gratulatione quidquam fortuna diminuerat. Is, se præsente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrùm igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repertus, et ad eum reductus est.

LIV. Hoc prœlio trans Rhenum nunciato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti cœperunt: quos Ubii, qui proximè Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Cæsar, unâ æstate duobus maximis bellis confectis, maturiùs paullò quàm tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum præposuit: ipse in citeriorem Galliam, ad conventus agendos, profectus est.

rum, qui à Plutarcho et Appiano LXXX. millium fuisse perhibetur.

5. *Duæ fuerunt Ariovisti uxores.*] Græcis et Romanis non licuit plures uxores simul ducere aut habere, cæteris ferè gentibus etiam sanctissimis licuit. Quin Valentinianus Romanus Imperator Christianus, cùm Severam in suo matrimonio haberet, ex qua Gratianum Imperatorem filium susceperat, Justinam uxorem Severæ superinduxit, quæ ipsi Valentinianum II. peperit, lege priùs tamen factâ, ut liceret duas uxores legitimo in matrimonio habere. De Germanis nihilominus sic proditum à Tacito: *Prope soli barbarorum singulis uxoribus contenti sunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine, sed ob nobilitatem plurimis nuptiis ambiuntur.*

6. *Noricâ*] De Norica supra dictum.

15. *De se ter sortibus consultum dicebat.*] Quod quomodo fieret, sic Tacitus explicat, lib. de morib. Germ. *Auspicia sortesque ut qui maximè observant. Sortium consuetudo simplex; virgam frugiferæ arbori decisam, in surculos amputant, eosque notis quibusdam discretos super candidam vestem temerè ac fortuitò spargunt. Mox si publicè consulatur, sacerdos civitatis; si privatim ipse pater-familias, precatus Deos cœlumque suspiciens, ter singulos tollit, sublatos secundùm impressam ante notam interpretatur; si prohibuerunt, nulla de eadem re in eundem diem consultatio.*

20. *Ubii.*] Qui erant tempore Cæsaris transrhenani, Augusti postea tempestate eorum voluntate ab Agrippa in sinistram Rheni ripam, quæ Gallica est, sunt translati. Postea in eorum oppidum Agrippina Claudii conjux, filia Germanici, mater Neronis, in quo scilicet genita erat, Veteranos coloniamque deduci imperavit: cui nomen inditum ex vocabulo ipsius, *Colonia Agrippina, Cologne.*

23. *In hiberna.*] Hiberna sunt, ubi hiemant milites, quæ vel urbes sunt, vel castra accuratiùs instructa; in quo à stativis differunt, in quibus sub pellibus degebatur, quod ad breve tempus ibi maneretur.

25. *Ad conventus agendos ipse profectus est.*] Festus Pompeius: *Conventus quatuor modis intelligitur: uno, cùm quemlibet hominem ab aliquo conventum esse dicimus; altero, cùm significatur multitudo ex compluribus generibus hominum contracta in unum locum. Tertio, cùm à magistratu populus judicii causâ congregatur. Quarto, cùm in aliquem locum frequentia hominum, supplicationis aut gratulationis causâ colligitur.* Tertio modo intelligendum est. Cùm enim Cæsar Galliam utramque transalpinam citerioremque obtineret, in hac quæ pacata erat, nihil aliud agendum, quam jurisdictionem habuit, quod fiebat in conventibus. Plutarchus verò scribit ibi eum hominum animos captâsse, quos aut muneribus aut spe plenos à se dimittebat, nil denegantem quod peteretur, sic clam Pompeio capientem cives pecuniâ hostium, quos armis civium ceperat.

LIBER II.

ARGUMENTUM.

Liber secundus expeditiones bellicas quatuor continet, nempe bellum contra Belgas; contra Nervios; contra Atuaticos; contra Armoricos, quos postremos sub ejus auspiciis debellavit P. Crassus ejus legatus. Gesta sunt hæc anno ab urbe condita DCXCVII.

I. QUUM esset Cæsar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti suprà demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliæ partem dixeramus, contra populum R. conjurare, obsidesque inter se dare. Conjurandi has esse caussas: Primùm, quòd vererentur, ne, omni pacatâ Galliâ, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quòd ab nonnullis Gallis sollicitarentur; partim, qui ut Germanos diutiùs in Gallia versari nollent, ita populi R. exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia molestè ferebant; partim qui, mobilitate et levitate animi, novis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quòd in Gallia à potentioribus, atque iis qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgò regna occupabantur; qui minùs facilè eam rem imperio nostro consequi poterant.

II. Iis nuntiis litterisque commotus Cæsar, duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, et initâ æstate, in interiorem Galliam, qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, quum primùm pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus, reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, utì ea, quæ apud eos gerantur, cognoscant, seque de his rebus certiorem faciant. Hi constanter omnes nuntiaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum verò dubitandum non existimavit, quin ad eos duodecimo die proficisceretur. Re frumentariâ provisâ, castra movet, diebusque circiter xv. ad fines Belgarum pervenit.

III. Eò quum de improviso, celeriùsque omnium opinione venisset, Rhemi, qui proximi Galliæ ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Antebrogium primos civitatis suæ miserunt; qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque potestatem populi R. permittere, neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra populum R. omnino conjuràsse, paratosque esse et obsides dare, et imperata facere, et oppidis recipere, et frumento cœterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque qui cis Rhenum incolunt, sese cum his

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

16. *Q. Pedium legatum.*] Q. Pedius Juliæ sororis Cæsaris nepos erat, et ab eo postea scriptus est hæres ex quadrante cum L. Pinario, teste Sueton. Post aliquot annos consulatum cum Cæsare Octav. gessit, quo in honore decessit vir triumphalis. Hujus lege damnati sunt percussores Cæsaris.

17. *Dat negotium Senonibus.*] Senones populus notus, cujus fines qui nosse voluerit, Diœceseos Ecclesiasticæ Senonensis, Antissiodorensisque fines nôrit, quos duplex illa Diœcesis comprehendebat, *Sens*.

25. *Rhemi.*] Pariter noti de nomine. Caput eorum Durocortorum, *Rheims*.

31. *Germanosque qui cis Rhenum incolunt.*] Ii postea nominantur Condrusi, Eburones, Cœræsi, Pæmani.

conjunxisse: tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessones quidem fratres consanguineosque suos, qui eodem jure, iisdem legibus utantur, unum imperium, unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

IV. Quum ab his quæreret, quæ civitates, quantæque in armis essent, et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos à Germanis, Rhenumque antiquitùs transductos, propter loci fertilitatem ibi consedisse; Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse; solosque esse, qui patrum nostrorum memoriâ, omni Galliâ vexatâ, Teutonos, Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint. Quà ex re fieri, utì earum rerum memoriâ, magnam sibi auctoritatem, magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata Rhemi dicebant; propterea quòd propinquitatibus affinitatibusque conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos, et virtute, et auctoritate, et hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum; pollicitos ex eo numero lecta millia LX. totiusque belli imperium sibi postulare. Suessones suos esse finitimos: latissimos, feracissimosque agros possidere. Apud eos fuisse regem nostrâ etiam memoriâ Divitiacum, totius Galliæ potentissimum; qui quum magnæ partis harum regionum, tum etiam Britanniæ, imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc propter justitiam, prudentiamque, summam totius belli omnium voluntate deferri: oppida habere numero XII.: polliceri millia armata quinquaginta: totidem Nervios, qui maximè feri inter ipsos habeantur, longissimèque absint: XV. millia Atrebates: Ambianos X. millia: Morinos XXV. millia: Menapios IX. millia: Calletes X. millia: Velocasses et Veromanduos totidem: Aduaticos XXIX. millia: Condrusos,

32. *Suessones.*] Populus vel solo nomine notus, *ceux de Soissons.*

16. *Bellovacos.*] Bellovaci, *ceux de Beauvais.*

20. *Divitiacum.*] Is non solùm Suessones, sed et Ambianos, in sua potestate habuerit, à quibus in Britanniam trajecerit. Sunt enim inter Suessones et mare Ambiani.

22. *Regem Galbam.*] Dio vocat eum Adram. Uter codex fallax, non potest statui. Græci enim in exterorum nominibus sæpe falluntur; certè Galba nomen Romanum est.

25. *Totidem Nervios,* &c.] Hic commemorantur populi quindecim Belgarum, quibus addendi sunt Rhemi, ut sint omnino populi sexdecim. Nervii cùm à Cæsare finitum dicantur esse Ambianorum, Atrebatium, et Veromanduorum; videntur esse Cameracenses, *ceux de Cambray.*

26. *Atrebates.*] Quorum urbs dicitur à Ptolemæo Origiacum, *Arras, ceux d'Artois:* vel potiùs qui nunc Atrebatensi Diœcesi continentur. Nam Audomaropolis, *S. Omer,* quæ nunc est in comitatu Artesiæ, Morinorum est.

Ib. *Ambianos.*] Quorum urbs dicitur Samarobriva ad Sumenam fluvium, *Amiens.*

27. *Morinos.*] Quorum urbs primaria fuit Taruana, *Terouane,* et Gessoriacum, *Boulogne.* Ii sunt qui diœcesibus continentur Bononiæ, sancti Audomari et Ipræ, in quas postremas duas divisus est Episcopatus Tarnanæ jam dirutæ. Hos Virgilius extremos hominum appellat

Extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis.

Ib. *Menapios.*] Menapii cùm sint confines Morinis, Morinique sint qui episcopatibus tribus continentur, Bononiensi, Audomaropolitano, et Iprensi, cognoscitur esse Gandavenses, Antuerpiensès, Brabantios, finitimosque eorum. Quòd autem Morinis Menapii confines sint, patet ex Dione lib. lix.

Ib. *Calletes.*] Ultra Rhotomagum sunt. Strabo scribit esse ostio Sequanæ conterminos, *ceux de Caux.*

Ib. *Velocasses.*] *Vexin,* ad Esiam usque flumen pertinent. Hodie dividuntur in Normannos et Francos. Iis ascribitur Rhotomagus à Ptolemæo.

28. *Veromanduos.*] Veromandui vel solo nomine noti, quorum caput Augusta Veromanduorum, nunc Fanum sancti Quintini, *S. Quintin.*

Ib. *Aduaticos.*] Vix sciri potest ubi positi Aduatici; alii Antuerpienses, Hannoies, alii putant esse Namurcenses. Gryphianus liber habet, Catuacos.

Ib. *Condrusos.*] Condrusi nunc contribuun-

Eburones, Cæræsos, Pæmanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL. millia.

V. Cæsar Rhemos cohortatus, [a] liberaliterque oratione prosecutus, omnem senatum ad se convenire, principumque liberos obsides ad se adduci jussit. Quæ omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum Æduum magnopere cohortatus, docet quantopere Reipubl. communisque salutis intersit, manus hostium distineri, ne cum tantâ multitudine uno tempore confligendum sit: id fieri posse, si suas copias Ædui in fines Bellovacorum introduxerint, et eorum agros populari cœperint. His mandatis eum ab se dimittit. [b] Postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire, neque jam longè abesse, ab his quos miserat exploratoribus, et ab Rhemis cognovit; flumen Axonam, quod est in extremis Rhemorum finibus, exercitum transducere maturavit, atque ibi castra posuit. Quæ res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat, et post ea quæ erant, tuta ab hostibus reddebat, et commeatus ab Rhemis reliquisque civitatibus, ut sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat: ibi præsidium ponit; et in alterâ parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum VI. cohortibus reliquit: castra in altitudinem pedum XII. vallo, fossâque duo de viginti pedum, munire jubet.

VI. Ab ipsis castris oppidum Rhemorum, nomine Bibrax, aberat millia passuum VIII.: id ex itinere, magno impetu, Belgæ oppugnare cœperunt: ægrè eo die sustentatum est: Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est. Hi, ubi circumjectâ multitudine hominum totis mœnibus, undique in murum lapides jaci cœpti sunt, murusque defensoribus nudatus est; testudine factâ, portis succedunt, murum-

a *Et allocutus eos benignis verbis.* b *Ubi audivit ab illis speculatoribus quos miserat, et ab Rhemis, exercitum Belgarum congregatum in eundem locum ad se tendere, nec jam procul distare.*

tur Leodicensibus: suntque propè Urtam fluvium nomenque retinet, *Condreux*, vel *Condrodtz*.

1. *Eburones.*] Putantur esse Leodicenses. Tantum illius nominis fuit odium Romanis, propter cladem, quam ab iis acceperant, ut in Tungrorum nomen ejus gentis reliquiæ concesserint.

Ib. *Cæræsos, Pæmanos.*] Cæræsi et Pæmani penitùs ignorantur.

Ib. *Qui uno nomine Germani appellantur.*] Sic dicti fortè, quia cùm olim essent è Germania in Galliam profecti, sic à Gallis appellabantur. Venerunt et alii postmodum è Germaniâ, ut Treviri, Menapii, Batavique. Nihilominus antiquis illis populis id nominis perseveravit.

13. *Axonam.*] Axona fluvius Augustam Suessonum alluit, et apud Compendiam in Esiam influit, *Aisne*.

14. *Atque ibi castra posuit.*] Quàm sapienter atque ex præceptis Vegetii, vide ibidem, ubi præcipit, *Ne salubris aqua sit longius.*

22. *Bibrax.* Nonnullis dicitur, *Braisne*, aliis *Bray*; nam sunt ejusmodi in eadem regione oppidorum nomina.

24. *Ægrè eo die sustentatum est.*] Id est, res sustentatæ, et defensum oppidum: Sic apud Virg.

——————— Totis
Usque adeò turbatur agris.——

id est, res turbantur.

Ib. *Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est.*] Imò et Romanorum aliquando, ut ex Josepho patet, Jotapatæ in Judæa expugnationem describente. Quod genus oppugnationis ex corona dicitur: sed rariùs Romani, qui machinas adhibebant, eâ oppugnatione utebantur; nunquam non Galli, qui machinarum erant expertes. Utrumque modum oppugnationis, corona nempe et operibus, notat Livius lib. XXXVII. *Primâ luce mœnia corona est aggressus. Deinde oppugnare Amphissam statuit, et cùm ad mœnia castra posuisset, non coronâ, sicut Lamiam, sed operibus oppugnare urbem est adortus.*

27. *Testudine factâ.*] Illud genus testudinis sic describit Livius, lib. XLIV. *Quadrato agmine facto, scutis super capita densatis, stantibus primis, secundis submissioribus, tertiis magis et quartis, postremis etiam genu nixis; fastigiatam, sicut tecta ædificiorum sunt, testudi-*

que subruunt. Quod tum facilè fiebat: nam tanta multitudo lapides ac tela conjiciebant, ut in muro consistendi potestas esset nulli. Quum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Rhemus, summâ nobilitate et gratiâ inter suos, qui tum oppido præerat, unus ex iis qui legati de pace ad Cæsarem venerant, nuntios ad eum mittit, nisi subsidium sibi mittatur, se diutiùs sustinere non posse.

VII. Eò de mediâ nocte Cæsar, iisdem ducibus usus, qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios, et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit. Quorum adventu, et Rhemis cum spe defensionis studium propugnandi accessit, et hostibus eâdem de caussâ spes potiundi oppidi discessit. Itaque paulisper apud oppidum morati, agrosque Rhemorum depopulati, omnibus vicis ædificiisque, quò adire poterant, incensis, ad castra Cæsaris cum omnibus copiis contenderunt, et à millibus passuum minùs II. castra posuerunt: quæ castra, ut fumo atque ignibus significabatur, ampliùs millibus passuum VIII. in latitudinem patebant.

VIII. Cæsar primò, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis, prœlio supersedere statuit: quotidie tamen equestribus prœliis, quid hostis virtute posset, et quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad aciem instruendam naturâ opportuno atque idoneo; quòd is collis, ubi castra posita erant, paullulum ex planitie editus, tantum adversùs in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, [a] atque ex utraque parte lateris dejectus habebat, [b] et in fronte leniter fastigiatus, paullatim ad planitiem redibat: ab utroque latere ejus collis transversam fossam obduxit circiter passuum CD.; et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta collocavit: ne, quum aciem instruxisset, hostes (quòd tantum multitudine poterant) a lateribus suos pugnantes circumvenire possent. Hôc facto, duabus legionibus, quas proximè conscripserat, in castris relictis, ut, si quid opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in

a *Erat præruptus ab utroque latere.* b *Et molliter declivis antrorsum.*

nem faciebant, &c. *Huic testudini simillima parti muri admota, eum armati superstantes subiissent*, &c. Hanc testudinem, cùm opus erat, geminabant, ita ut altera testudo alteri superincumberet: ejusmodi Tacitus iteratam testudinem vocat, lib. XIX. *Super iteratam testudinem scandentes.*

8. *Numidas.*] Numidæ ex Provincia Africæ Numidia, quæ tunc Romanis parebat, à Sylla domita. Νομάδες Græcè, quia pastoritiam vitam degebant, cultum mansuetiorem docti à Masinissa rege, deinde in pristinam feritatem relapsi.

Ib. *Cretas sagittarios.*] Creta insula Jovis clara natalibus, *Hecatompolis* olim dicta, quia, ut Virgilius refert,

Centum urbes habitant magnas.——

Candie, cujus incolæ sunt *Cretes*, qui et Cretenses.

Ib. *Funditores Baleares.*] Ex Balearibus insulis, quæ juxta Ptolemæum quæ sunt, Gymnesiæ Græcè dictæ, fortè ab exercitatione incolarum, qui funditores erant peritissimi, ab ineunte ætate hoc pugnæ genere exerciti. *Certos esse quis miretur ictus*, inquit Florus, *quum hæc sola genti arma sint, id unum ab infantia studium. Cibum puer à matre non accipit, nisi quem ipsâ monstrante percussit.* Idem testatur Vegetius, lib. I. cap. 19. Idem Diodorus. Ii porro Baleares erant paulò ante à Metello imperio populi R. subditi, ut testantur Strabo et Orosius.

17. *Cæsar primò*, &c.] Hoc semper à Cæsare diligenter est provisum, ut pares hostium exercitui copias haberet, quas ubi intellexit non sibi adesse, pugnâ abstinuit. Sic cùm Vercingentorigem prævalere equitatu cognovisset, ut lib. VII. legitur, misit in Germaniam, equitesque inde accersivit, tot quidem quot ad victoriam satis. Neque cum Pompeio postea confligere voluit, quin omnes suas copias transportasset.

18. *Quotidie tamen equestribus*, &c.] Veget. lib. III. cap. 26. *Nunquam miles in aciem producendus est, cujus antea experimenta non ceperit.*

acie constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerant.

IX. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum: hanc si nostri transirent, hostes expectabant; nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati in armis erant. Interim prœlio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum nostrorum prœlio, Cæsar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est: ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt, eo consilio, ut, si possent, castellum, cui præerat Q. Titurius legatus, expugnarent, pontemque interscinderent: sin minùs, agros Rhemorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatusque nostros sustinebant.

X. Cæsar certior factus à Titurio, omnem equitatum, et levis armaturæ Numidas, funditores, sagittariosque pontem transducit, atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est: hostes impeditos nostri in flumine aggressi, magnum eorum numerum occiderunt: per eorum corpora reliquos audacissimè transire conantes, multitudine telorum repulerunt: primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes, ubi et de expugnando oppido, et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi caussâ viderunt, atque eos res frumentaria deficere cœpit; concilio convocato, constituerunt optimum esse domum suam quemque reverti: et quorum in fines primùm Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenire; ut potiùs in suis, quàm alienis finibus decertarent, [a] et domesticis copiis rei frumentariæ uterentur. Ad eam sententiam, cum reliquis caussis, hæc quoque ratio eos deduxit, quòd Divitiacum atque Æduos finibus Bellovacorum appropinquare cognoverant: his persuaderi, ut diutiùs morarentur, ne suis auxilium ferrent, non poterat.

XI. Eâ re constitutâ, secundâ vigiliâ, magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine, neque imperio, quum sibi quisque primum itineris locum peteret, et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugæ profectio videretur. Hâc re statim Cæsar per speculatores cognitâ, insidias veritus, quòd quâ de caussâ discederent nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Primâ luce, confirmatâ re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, præmisit, eique Q. Pedium, et L. Auruncaleium Cottam legatos præfecit: T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi jussit. Hi novissimos adorti, et multa millia passuum prosecuti, magnam multitudinem eorum fugientium concîderunt. Quum ab extremo agmine hi, ad quos ventum erat, consiste-

a *Et alerentur frumento quod habebant domi.*

17. *Hostes impeditos nostri in flumine aggressi.*] Pari calliditate potiùs, quàm virtute, Helvetios in trajiciendo Arare occupatos, atque impeditos fuerat aggressus.

18. *Per eorum corpora.*] Plutarchus scribit Romanis additum fuisse per Belgarum corpora: sed dissensit à Cæsare propter Latini sermonis ignorantiam, ut arbitror, quòd, hic quid esset scriptum, unde materiam sibi scribendi sumpsit, non intellexerit. Tanti est scire linguas, unde petuntur disciplinæ.

39. *Q. Pedium, et L. Auruncaleium Cottam.*] De Pedio supra. Cotta verò ex gente Auruncaleia plebeia fuit. Postea cum multis cohortibus ab Ambiorige Eburonum rege in hibernis cæsus, ut videbitur.

rent, fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent; priores, quòd abesse à periculo viderentur, neque ullâ necessitate, neque imperio continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi subsidium posuerunt. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium; sub occasumque solis sequi destiterunt, seque in castra, uti erat imperatum, receperunt.

XII. Postridie ejus diei Cæsar, priùs quàm se hostes ex terrore ac fugâ reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Rhemis erant, exercitum duxit: et magno itinere confecto, ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quòd vacuum ab defensoribus esse audiebat; propter latitudinem fossæ, murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis vineas agere, quæque ad oppugnandum usui erant, comparare cœpit. Interim omnis ex fuga Suessonum multitudo in oppidum proximâ nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere jacto, turribusque constitutis, magnitudine operum, quæ neque viderant ante Galli, neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Cæsarem de deditione mittunt: et petentibus Rhemis ut conservarentur, impetrant.

XIII. Cæsar, obsidibus acceptis primis civitatis, atque ipsius Galbæ regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido transditis, in deditionem Suessones accepit, exercitumque in Bellovacos duxit: qui quum se suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Cæsar cum exercitu circiter millia passuum v. abesset, omnes majores natu ex oppido egressi, manus ad Cæsarem tendere et voce significare cœperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire, neque contra populum R. armis contendere: item quum ad oppidum accessisset, castraque ibi poneret, pueri, mulieresque ex muro, passis manibus, suo more, pacem à Romanis petierunt.

XIV. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Æduorum copiis, ad eum reverterat) facit verba; Bellovacos omni tempore in fide atque amicitiâ civitatis Æduæ fuisse: impulsos à suis principibus, qui dicerent Æduos à Cæsare in servitutem redactos, omnes indignitates contumeliasque perferre, et ab Æduis defecisse, et populo R. bellum intulisse. Qui hujus consilii principes fuissent, quòd intelligerent quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solùm Bellovacos, sed etiam pro his Æduos, ut suâ clementiâ ac mansuetudine in eos utatur: quod si fecerit,

10. *Ad oppidum Noviodunum.*] Noviodunum videtur esse, que postmodo Augusta dicta est Populi caput, *Soissons.*

13. *Castris munitis vineas agere.*] *Vinea*, ut scripsit Vegetius, *è levioribus lignis machina, alta pedibus octo, lata septem, longa sexdecim: hujus tectum duplici munitione tabulatis, cratibusque contexitur:* latera quoque vimine sepiuntur, ne saxorum telorumque impetu penetrentur. Extrinsecus autem, ne immisso concremetur incendio, crudis ac recentibus coriis vel centonibus operitur. Istæ cùm plures factæ fuerint, junguntur in ordinem; sub quibus subsidentes tuti, ad subruenda murorum penetrant fundamenta.

16. *Aggere jacto.*] Agger ex terra, lapidibus, lignoque constabat, et contra murum extollebatur, de quo tela jactarent. Turres aggeri superstruebantur, ut pinnas murorum urbis, atque etiam turres lapideas æquarent. His plures rotæ mechanicâ arte subdebantur, sed interiores latentesque, quarum lapsu volubili magnitudo tam ampla movebatur. Earum substructionem vide apud Vegetium, lib. IV. cap. 17.

24. *Bratuspantium.*] Populi caput, nunc *Beauvais.*

37. *In Britanniam.*] Quæ nunc Anglia et Magna Britannia dicitur.

Æduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum, quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consueverint.

XV. Cæsar, honoris Divitiaci atque Æduorum caussâ, sese eos in fidem recepturum et conservaturum, dixit: et quòd erat civitas magna et inter Belgas auctoritate ac hominum multitudine præstabat, DC. obsides poposcit: his traditis, omnibusque armis ex oppido collatis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se suaque omnia sine morâ dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant; quorum de natura moribusque Cæsar quum quæreret, sic reperiebat: Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini, reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium, inferri: quòd his rebus relanguescere animos, eorumque remitti virtutem existimarent: esse homines feros, magnæque virtutis: increpitare atque accusare reliquos Belgas, qui se populo R. dedissent, et patriam virtutem projecissent: confirmare se neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos.

XVI. Quum per eorum fines triduo iter fecisset, inveniebat ex captivis, Sabin flumen ab castris suis non ampliùs millia passuum X. abesse: trans id flumen omnes Nervios consedisse, adventumque ibi Romanorum exspectare, unà cum Atrebatibus et Veromanduis, finitimis suis; nam his utrisque persuaserant, ut eandem belli fortunam experirentur: exspectari etiam ab his Atuaticorum copias, atque esse in itinere: mulieres, quique per ætatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum conjecisse, quò propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. Cæsar, his rebus cognitis, exploratores centurionesque præmittit, qui locum castris idoneum deligant: quumque ex dedititiis Belgis, reliquisque Gallis complures Cæsarem secuti unà iter facerent; quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitûs perspectâ, nocte ad Nervios pervenerunt; atque his demonstraverunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere: neque esse quidquam negotii, cùm prima legio in castris venisset, reliquæque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: quâ pulsâ, impedimentisque direptis, futurum ut reliquæ contrà consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quòd Nervii antiquitùs, quum equitatu nihil possent, (neque enim ad hoc tempus ei rei student) sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis, quò faciliùs finitimorum equitatum, si prædandi caussâ ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis, crebrisque in lati-

2. *Sustentare.*] Ea nempe bella.

10. *Nihil pati vini.*] Nam apud alios Gallos, teste Athenæo, à divitibus quidem vinum bibitur ex Italia vel Massiliensi regione advectum, idque merum, cui quandoque paululum aquæ admiscetur. Gallia verò Narbonensis vini ferax est, ut habet Plinius lib. XIV. cap. 23. Imò et Celticæ nunc maxima pars, ut videmus.

17. *Sabin.*] Sabis, *la Sambre.*

25. *Locum castris idoneum.*] Nempe frumentationi, pabulationi, aquationi, militum valetudini, sed præcipuè victoriæ aptum.

32. *Hanc sub sarcinis adoriri.*] Quod maximum incommodum erat. Itaque legitur lib. I. de bello civili: *Veriti ne noctu impediti, sub onere confligere cogerentur.* Et lib. de bello Africano: *Milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse.* Romani enim in itinere vallum ferebant et alias sarcinas, quibus erant gravati. Egregius est Ciceronis in hanc rem locus Tusculan. II. *Ferre plus dimidiati mensis cibaria, ferre si quid in usum velint, ferre vallum: nam, scutum, gladium, galeam non plus numerant quàm humeros, lacertos, manus, quæ quidem ita geruntur aptè, ut si usus ferat, abjectis oneribus, expeditis armis, ut membris pugnare possint.* Imò aliquando menstruum cibum ferebant, ut Livius docet lib. LIV. *Consul, menstruum jusso milite secum ferre, profectus decimo post die.*

tudinem ramis enatis, et rubis sentibusque interjectis, effecerant, ut, instar muri, hæ sepes munimenta præberent; quo non modò non intrari, sed ne perspici quidem posset. Iis rebus quum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt.

XVIII. Loci natura erat hæc, quem nostri castris delegerant: Collis ab summo æqualiter declivis ad flumen Sabin, quod suprà nominavimus, vergebat: ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur adversus huic, et contrarius, passus [a] circiter CC. infima, apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facilè introrsus perspici posset. Intra eas sylvas hostes in occulto sese continebant. In aperto loco, secundùm flumen, paucæ stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo circiter pedum III.

XIX. Cæsar, equitatu præmisso, subsequebatur omnibus copiis. Sed ratio ordoque agminis aliter se habebat: ac Belgæ ad Nervios detulerant. Nam, quòd hostis appropinquabat, consuetudine suâ Cæsar VI. legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitûs impedimenta collocabat: indè duæ legiones, quæ proximè conscriptæ erant, totum agmen claudebant, præsidioque impedimentis erant. Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu prœlium committunt. Quum se illi identidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus è silva in nostros impetum facerent; neque nostri longiùs, quàm quem ad finem porrecta ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent: interim legiones sex, quæ primæ venerant, opere dimenso, castra munire cœperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitûs ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa sunt, quod tempus inter eos committendi prœlium convenerat, ne ut intra silvam aciem ordinesque constituerant, atque ipsi sese confirmaverant, subitò omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facilè pulsis ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt, ut penè uno tempore et ad silvas, et in flumine, et jam in manibus nostris hostes viderentur. Eâdem autem celeritate adverso colle ad nostra castra, atque eos qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Cæsari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum; quod erat insigne, quum ad arma concurri opporteret: signum tubâ dandum: ab opere revocandi milites: qui paullò longiùs, aggeris petendi caussâ, processerant, accersendi: acies instruenda: mi-

[a] *Nudatus ab inferiore parte ducentis circiter passibus.*

6. *Collis ab summo.*] Cæsar ferè castris colles deligebat. Castra per certum legionariorum numèrum fiebant, sarcinis gravioribusque armis depositis, dum reliqua pars exercitûs cum levi armatura staret in armis, sed quid fortè interveniret propulsandum.

17. *Post eas totius exercitûs, &c.*] Si enim ad hostem iretur, subsequi impedimenta jubebat; si hostis à tergo relinqueretur, præmittebat. Sic, cùm à Pompeio recessit, in lib. III. de bello civili, impedimenta præmisit Apolloniam; hisque legionem, quæ præsidio esset, addidit. Sic Vegetius, lib. III. cap. 6. *Primi equites iter arripiant, inde pedites: impedimenta, calones, vehiculaque in medio collocentur, ita ut expedita pars peditum et equitum subsequatur.*

23. *Porrecta.*] Porrecta loca sunt plana. Horatius.

Non est aptus equis Ithacæ locus, ut neque planis.

Porrectus spatiis, et multæ prodigus herbæ.

Minutius Felix: *Porrecta camporum.*

32. *In manibus nostris viderentur.*] Virgil.

In manibus Mars ipse, viri. ——

35. *Vexillum erat proponendum.*] Erat tunica coccinea supra prætorium.

36. *Signum tubâ dandum.*] Classicum fuit quod ad pugnam adhortatur.

38. *Aggeris petendi caussâ.*] Hic agger est

lites cohortandi: signum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitas, et successus et incursus hostium, impediebat. Iis difficultatibus duæ res erant subsidio, scientia atque usus militum; quòd superioribus prœliis exercitati, quid fieri opporteret, non minùs commodè ipsi sibi præscribere, quàm ab aliis doceri, poterant: et quòd ab opere singulisque legionibus singulos legatos Cæsar discedere, nisi munitis castris, vetuerat.

XXI. Hi, propter celeritatem, et propinquitatem hostium, nihil jam Cæsaris imperium spectabant; sed per se, quæ videbantur, administrabant. Cæsar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem sors obtulit, decucurrit: et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione est cohortatus, quàm uti suæ pristinæ virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent; et quòd non longiùs hostes aberant, quàm quò telum adjici posset, prœlii committendi signum dedit: atque item in alteram partem cohortandi causså profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut, non modò ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas, scutisque tegmenta detrahenda, tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit, quæque prima signa conspexit, ad hæc constitit, ne, in quærendo suos, pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura, [a] dejectusque collis, et necessitas temporis, quàm ut rei militaris ratio atque ordo postulabat; quum diversis locis legiones aliæ aliâ in parte hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut antè demonstravimus, interjectis, prospectus impediretur: neque certa subsidia collocari, neque, quid in quâque parte opus esset, provideri; neque ab uno omnia imperia administrari, poterant. Itaque in tantâ rerum iniquitate, fortunæ quoque eventus varii sequebantur.

XXIII. Legionis nonæ et decimæ milites, ut in sinistrâ parte aciei constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos, vulneribusque confectos, Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerent; et transire conantes, insecuti gladiis, magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; et in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes, redintegrato prœlio, in fugam dederunt. Item aliâ in parte, diversæ duæ legiones, undecima et octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis prœliabantur. At totis ferè à fronte et à sinistrâ parte nudatis castris, cùm in dextro cornu legio duodecima, et non magno ab eâ intervallo, septima constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine, duce

a *Declivitas collis.*

materia, qua munitio exstruitur, quæ materia triplex: trabes, frondes, et cespites. Agger verò præterea significat *rempars;* item, *cavaliers*, ou *plates-formes*, *chemin relevé* ou *pavé;* item, *digues.*

18. *Ad insignia accommodanda.*] Alia erant signa, alia insignia. Signa erant vexilla militaria; insignia verò v. g. galeæ ursinis pellibus tectæ, et cætera id genus. Polybius lib. vi. scribit pilanos galeas suas lupinis exuviis exornasse. Erant item insignia vestium, non tantùm captis, ut videre licet ex lib. vii. horum Comment.

19. *Scutisque tegmenta detrahenda.*] Romani erant elegantiæ suorum scutorum studiosi, in quibus nomina sua, vel Imperatoris, vel centuriæ veris coloribus inscribebant.

Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum locum castrorum petere cœpit.

XXIV. Eodem tempore equites nostri, levisque armaturæ pedites, qui cum his unà fuerant, quas primo hostium impetu pulsos dixeram, cùm se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant, ac rursus aliam in partem fugam petebant. Et calones, qui a Decumanâ portâ, ac summo jugo collis nostros victores flumen transire conspexerant, prædandi caussâ egressi, quum respexissent, et hostes in nostris castris versari vidissent, præcipites sese fugæ mandabant: simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui, auxilii caussâ à civitate missi, ad Cæsarem venerant, quum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi, et penè circumventas teneri, calones, equites, funditores Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent; desperatis nostris rebus domum contenderunt: Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renuntiaverunt.

XXV. Cæsar ab decimæ legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri, signisque in unum locum collatis, duodecimæ legionis milites confertos sibi ipsis ad pugnam esse impedimento, quartæ cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus ferè centurionibus aut vulneratis, aut occisis, in his primopilo P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset; reliquos esse tardiores, et nonnullos à novissimis desertos prœlio excedere, ac tela vitare; hostes neque à fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, et ab utroque latere instare, et rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium quod submitti posset; scuto ab novissimis uni militi detracto, (quòd ipse eò sine scuto venerat) in primam aciem processit; centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus, milites signa inferre, et manipulos laxare jussit, quò

4. *Levis armaturæ pedites.*] Ii fuerunt velites, quorum usum à Gallis et Germanis acceperunt Romani, quorum loco postea funditores et sagittarios ex Balearibus habuerunt, et Numidis et Cretensibus, aliisque nationibus quas suo imperio adjunxerant. Veget. lib. III. *Levis armatura ex scutatis expeditissimis, et sagittariis, junioribusque constabat. Item de his qui acriter verutis vel martiobarbulis, quas plumbatas vocant, dimicabant.*

7. *Calones.*] Calones erant militum servi. Quodnam verò hominum genus esset, dicitur ex Josepho, qui scribit illos usu peritiâque militari, vix infra dominos esse ponendos: nam et in pace assiduè exercitiis eorum interesse, et in bello cum iis versari et periclitari, adeò ut nec peritiâ nec robore à quoquam, nisi à solis dominis, vincantur. In quo admirandam esse Romanorum prudentiam, qui famulos ita assuefaciunt et instruunt, ut non solùm ad vitæ officia, sed et ad belli munia sint apti.

Ib. *Decumanâ portâ.*] Decumana porta erat à tergo castrorum ampla et patens.

20. *Cæsar ab decimæ legionis cohortatione.*] Lipsius legit: *Cum decimæ legionis cohorte.*

23. *Quartæ cohortis omnibus centurionibus occisis.*] Plutarchus in Cæsare scribit, à Nerviis fusum esse ejus equitatum, et legionis decimæ et septimæ omnes centuriones interfectos. Appianus verò, et ipsum fuisse ab iis in colle obsessum quò confugerat: ipsos verò à decima legione superveniente à tergo fuisse cæsos.

25. *In his primopilo P. Sexto.*] Qui primus triariorum centurio, sive triariorum prima in cohorte manipulo præerat, et reliquos centuriones dignitate anteibat, imò et ductor eorum erat. Primipilus et Primopilus primus centurio dicitur, teste Livio lib. VII. ad finem.

28. *Hostes neque à fronte,* &c.] Hic verò est, ubi Cæsar maximum adiit periculum, nec minus quàm cùm ad Mundam pugnavit.

30. *Scuto ab novissimis uni militi detracto.*] Illum cui scutum detraxit Cæsar, Florum fugientem dicit.

33. *Manipulos laxare jussit.*] Vegetius lib

faciliùs gladiis uti possent. Hujus adventu spe illatâ militibus, ac redintegrato animo, quum pro se quisque in conspectu Imperatoris, etiam in extremis suis rebus, operam navare cuperet, paullùm hostium impetus tardatus est.

XXVI. Cæsar, quum septimam legionem, quæ juxtà constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit, ut paullatim sese legiones conjungerent, et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto, quum aliis alii subsidium ferrent, neque timerent ne aversi ab hoste circumvenirentur, audaciùs resistere, ac fortiùs pugnare cœperunt. Interim milites legionum duarum, quæ in novissimo agmine præsidio impedimentis fuerant, prœlio nuntiato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciebantur: et T. Labienus castris hostium potitus, et ex loco superiore, quæ res in nostris castris gererentur, conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit; qui quum ex equitum et calonum fugâ, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra, et legiones, et Imperator versaretur, cognovissent, [a] nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio est facta, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, prœlium redintegrarent. Tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent: equites verò, ut turpitudinem fugæ virtute delerent, omnibus in locis pugnabant, [b] quò se legionariis militibus præferrent. At hostes, etiam in extremâ spe salutis, tantam virtutem præstiterunt, ut, quum primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus pugnarent: his dejectis, et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo, tela in nostros conjicerent, pilaque intercepta remitterent; ut non nequidquam tantæ virtutis homines judicari deberet, ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum: [c] quæ facilia ex difficillimis, animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc prœlio facto, et propè ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto; majores natu, quos unà cum pueris mulieribusque in æstuaria ac paludes collectos dixeramus, hâc pugnâ nuntiatâ, quum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur: omnium qui supererant consensu, legatos ad Cæsarem miserunt, seque ei dediderunt; et in commemorandâ civitatis calamitate, ex DC. ad III. senatores; ex hominum millibus LX. vix ad D. qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt: quos Cæsar, ut in miseros ac sup-

a *Nihil omiserunt ad festinationem.* b *Ut superarent legionarios* fortitudine. c *Quæ fortitudo reddiderat facilia ex difficillimis.*

I. cap. 26. *Nihil magis prodesse constat in pugna, quàm ut continuo exercitio in acie dispositos ordines servent, nec ubi contra quàm expedit aut conglobent agmen aut laxent. Nam ut constipati perdunt spatia pugnandi, et sibi invicem impedimento sunt: ita rariores atque interlucentes, aditum perrumpendi hostibus præstant.* Manipulus porro erat hominum centum, ut Plutarchus testatur in Romulo; ut putat Ovidius, à manipulo fœni in pertica pendente, qui olim pro vexillo erat.

Pertica suspensos portabat longa maniplos,
Unde manipularis nomina miles habet.

Ut verò Vegetius putat lib. II. cap. 13. *Contubernium manipulus vocabatur, ab eo quòd conjunctis manibus dimicabant.*

7. *Conversa signa.*] Est collatis ordinibus conjunctisque viribus in hostem ire.

27. *Ut non nequidquam.*] Plutarchus etiam negat hostem in fugam conjectum, sed cæsum esse memorat, cùm repugnandi finem non faceret.

33. *In æstuaria.*] Æstuaria sunt depressa loca, in quibus residet aqua ex inundationibus diffusa.

36. *Ex* DC. *ad* III. *senatores.*] Hîc variant Plutarchus et abbreviator Livii, sed cum

plices usus misericordiâ videretur, diligentissimè conservavit, suisque finibus atque oppidis uti jussit; et finitimis imperavit, ut ab injuriâ et maleficio se suosque prohiberent.

XXIX. Aduatici, de quibus suprà scripsimus, quum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hâc pugnâ nuntiatâ, ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum egregiè naturâ munitum contulerunt: quod quum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, unâ ex parte leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius cc. pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant: tum magni ponderis saxa, et præacutas trabes in muro collocârant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati: qui, quum iter in Provinciam nostram atque Italiam facerent, his impedimentis, quæ secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiæ ex suis ac præsidio vi. millia hominum unà reliquerunt. Hi, post eorum obitum, multos annos à finitimis exagitati, [a] quum aliàs bellum inferrent, aliàs illatum defenderent, consensu omnium pace factâ, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac primo adventu exercitûs nostri, crebras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque prœliis cum nostris contendebant. Postea vallo pedum xii. in circuitu xv. millium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi vineis actis, aggere exstructo, turrim constitui procul viderunt, primùm irridere ex muro, atque increpitare vocibus, [b] quò tanta machinatio ab tanto spatio instituеretur? quibusnam manibus, aut quibus viribus, præsertim homines tantulæ staturæ, (nam plerisque hominibus Gallis, præ magnitudine corporum suorum, brevitas nostra contemptui est) tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent!

XXXI. Ubi verò moveri, et appropinquare mœnibus viderunt, novâ atque inusitatâ specie commoti, legatos ad Cæsarem de pace miserunt; qui ad hunc modum locuti: Non se existimare Romanos sine ope Deorum bellum gerere, qui tantæ altitudinis machinationes tantâ celeritate promovere, et ex propinquitate pugnare possent: se suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt: unum petere ac deprecari, si fortè pro suâ clementiâ ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audìssent, statuisset, Aduaticos esse conservandos, ne se armis despoliaret: sibi omnes ferè finitimos esse inimicos, ac suæ virtuti invidere, à quibus se defendere, traditis armis, non possent: sibi præstare, si in eum casum

a *Cùm modò inferrent bellum; modò repellerent* sibi *illatum.* b *Cui uni tamen vasta machina à tàm longinquo loco pararetur!*

ubique fit facilis lapsus in numeris, difficile est quicquam certi hic statuere.

6. *In unum oppidum.*] Oppida fossa, vallo, mœnibusque munita Aquitanis, Celtis, citerioribusque Belgis erant; ulterioribus verò Belgis, ut Morinis. Menapiis, Aduaticis minime erant, utpote Germanis origine. Nam urbs ipsa Aduaticorum unà tantùm parte muro circumdata hic legitur.

12. *Cimbris, Teutonisque.*] De quibus supra.

21. *In circuitu* xv. *millium.*] Frustra aliqui intelligunt *passuum*, quod spatium iv. ferè leucas efficeret; longius quidem meâ sententiâ, cùm non multò longius à mœnibus fieret vallum, quàm quò telum possit adjici. Refertur ergo ad *pedum*, non *passuum* intelligitur.

23. *Turrim constitui procul viderunt.*] De qua supra. Ejus tamen vide structuram apud Vegetium lib. iv. cap. 17.

26. *Plerisque hominibus Gallis*, &c.] Diodoro Galli dicuntur corpore prælongi, carne humidi et candidi: Ammiano verò lib. xv. *Celsioris staturæ et candidi penè Galli sunt omnes.*

deducerentur, quamvis fortunam à populo R. pati, quàm ab his percruciatum interfici, inter quos dominari consuêssent.

XXXII. Ad hæc Cæsar respondit: Se magìs consuetudine suâ, quàm merito eorum, civitatem conservaturum, si priùs quàm aries murum attigisset, se dedissent; sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id, quod in Nervios fecisset, facturum; finitimisque imperaturum, ne quam dedititiis populi R. injuriam inferrent. Re nuntiatâ ad suos, illi se, quæ imperarentur, facere dixerunt. Armorum magnâ multitudine, de muro in fossam, quæ erat ante oppidum, jactâ, sic ut propè summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adæquarent: et tamen circiter parte tertiâ (ut postea perspectum est) celatâ, atque in oppido retentâ, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum Cæsar portas claudi, militesque ex oppido exire jussit, ne quam noctu oppidani à militibus injuriam acciperent. Illi, antè inito (ut intellectum est) consilio, quòd, deditione factâ, nostros præsidia non inducturos, aut denique indiligentiùs servaturos crediderant: partim cum his quæ retinuerant et celaverant armis, partim scutis ex cortice factis, aut viminibus intextis, quæ subitò (ut temporis exiguitas postulabat) pellibus induxerant; tertiâ vigiliâ, quâ minimè arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repentè ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut antè Cæsar imperaverat, ignibus significatione factâ, ex proximis castellis eò concursum est; pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut à viris fortibus in extremâ spe salutis, iniquo loco contra eos qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit, quum unâ in virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum millibus IV. reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, quum jam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem ejus oppidi universam Cæsar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium LIII.

4. *Si priùs quàm aries murum attigisset.*] Sic illa machina à Josepho describitur, lib. III. de bello Judaico cap. 9. Ἐστιν ὑπερμεγέθης δοκὸς ἱστῷ νηὸς παραπλήσιος ἐστόμωται, δὲ παχεῖ σιδήρῳ κατ' ἄκρον εἰς κριῦ προτομὴν, ἀφ' οὗ καὶ καλεῖται τετυπωμένῳ καταιωρεῖται δὲ κάλοις μέσος, ὥσπερ ἀπὸ πλάστιγγος ἑτέρας δοκῦ. σταυροῖς ἑκατέρωθεν ἑδραίοις ἐστηριγμένης. ἀνωθούμενος δὲ ὑπὸ πλήθους ἀνδρῶν εἰς τὸ κατόπιν, τῶν αὐτῶν ἀθρόως πάλιν εἰς τοὔμπροσθεν ἐπιβρισάντων, τύπτει τὰ τείχη τῷ προανέχοντι σιδήρῳ. *Est immensa trabs, malo navis adsimilis, cujus summum gravi ferro solidatum est, in arietis effigiem fabricato, unde etiam nomen accepit: dependet autem funibus medius ex trabe alia, velut ex trutina, palis utrimque fultus bene fundatis; retrorsum autem magna virorum multitudine repulsus, iisdemque simul rursus impellentibus missus, in fronte prominente ferro, mœnia percutit.* Illa vero machina, ut ex Ammiano Marcellino intelligitur, dissolvebatur, ut facilius in expeditionibus militaribus posset circumferri. Porro ferò solebant Romani parcere antequam murum aries percussisset, quod nunc sit in infirmis munitionibus, si priùs quàm tormenta explodantur, in munitionibus autem, si priùs quàm scalis admotis fiat assultus, se dediderent. Sed æquior Cicero, qui lib. I. Offic. sic habet: *Ii qui armis positis ad Imperatorum fidem confugiunt, quamvis murum aries percusserit, recipiendi.*

11. *Sic ut propè summam*, &c.] Erat enim è regione murorum excitatus agger à Romanis, par ipsis muris altitudine, intraque aggerem et murum arma projecta fuerant.

26. *Occisis ad hominum millibus* IV.] *Ad* hic sumitur pro *circiter*, et adverbialiter ponitur. Veneticus codex habet, *Occisus ad hominum millia* IV.

28. *Sectionem ejus oppidi universam*, &c.] Sectio dicebatur bona quæ sub hasta vendebantur, à sectoribus dicta. Ut autem Asconius refert in Ver. 3. Sectores dicti sunt qui spem lucri secuti, boni condemnatorum simul auctionabantur, proque iis pecunias pensitabant, postea pro compendio suo singula quæque populó vendituri. Sic Cicero Philip. 2. M. Antonium bonorum Pompeii sectorem appellat in Orat. pro Roscio Amerino, dicit eosdem fuisse sectores collorum et bonorum. Atque hæc quidem sectio illos tantum complexa est, qui in urbem se receperant, non totam gentem, cujus unum oppidum minime capax fuit

XXXIV. Eodem tempore à P. Crasso, quem cum legione unâ miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quæ sunt maritimæ civitates, Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi R. esse redactas.

XXXV. His rebus gestis, omni Galliâ pacatâ, tanta hujus belli ad Barbaros opinio perlata est, ut ab nationibus, quæ trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Cæsarem, quæ se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur: quas legationes Cæsar, quòd in Italiam Illyricumque properabat, initâ proximâ æstate ad se reverti jussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turones, quæ civitates propinquæ his locis erant ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est. Ob eas res, ex litteris Cæsaris, dies xv. supplicatio decreta est: quod ante id tempus acciderat nulli.

Quæ quidem Aduaticorum gens se postea cum Ambiorige et Eburonibus ad oppugnanda Q. Ciceronis castra conjunxit. Ubi positi Aduatici, nemini liquet. Verisimile est fuisse Barbautios. Certè Eburonibus finitimi fuere.

2. *Venetos, Unellos,* &c.] Veneti, *ceux de Vannes.* Unelli, ignoti. Osismios scribit Pomponius Mela contra insulam Britanniam esse positos. *Leon et Trèguier.* De his Ptolemæus: Τελευταῖοι οἱ μέχρι τοῦ Γοβαίου ἀκρωτηρίου Ὀσισμιοι. *Extremi usque ad Gobæum promontorium Osismii.*

Ib. *Curiosolitas.*] Corisopitenses postea dicti, ut probant notitiæ veteres; nunc autem *Cornouailles.* Quo nomine tota olim peninsula dicta, Cornugalliæ. Ammonius lib. de miraculis Sancti Benedicti: *Osam insulam à continenti Armoricanæ regionis, quam Cornugalliæ vocant.*

Ib. *Sesuvios.*] Sesuvii ita ignorantur, ut peccatum etiam esse in ea voce judicetur: altum enim apud omnes Geographos de iis silentium.

Ib. *Aulercos.*] Hi sunt Diablintres, qui finitimi sunt ad occidentem Venetis, de quibus Ptolemæus, Ἐν δὲ τῇ μεσογαίᾳ Οὐενέτων δυσμικώτεροι Αὐλίρκιοι Διαυλῖται. In Palatino codice est, Ἀνατολικώτεροι, *magis orientales,* quod reddit omnia perincerta.

3. *Rhedones.*] Rhedones, *ceux de Rennes.*

10. *Illyricumque properabat.*] Illyricum pars erat provinciæ Cæsaris.

11. *Carnutes.*] *Les Chartrains.*

Ib. *Andes.*] *Ceux d'Anjou,* qui Plinio Andecavi, vel Andegavi.

Ib. *Turones.*] *Ceux de Touraine.*

12. *In Italiam profectus est.*] Ibi teste Plutarcho, cùm ad ipsum Lucam Pompeius, Crassus et Senatores ampliùs cc. convenissent, constitutum est, ut Provincia, quam habebat Cæsar, in quinquennium ei prorogaretur, stipendiumque daretur: quo decreto mirum in modum opes ejus increvere.

13. *Dies* xv. *supplicatio decreta est.*] Hic honos habitus fuit victori, cùm Senatus populo templa Deorum aperiri, et gratias Diis agi Imperatoris nomine jubebat. Lectisternia ibidem fiebant, pulcherrimisque in lectis Deorum effigies collocabantur, suis instructæ cervicalibus et pulvinaribus, quasi Deos epulis accepissent. Senatus ipse ibat ritu solemni sacrificatum epulumque dabat, populo interim dies festos agente. Erat porro supplicatio, triumphi futuri quasi pignus. Hannibale ex Italia ad auxilium Carthaginis egresso, quinque tantùm dierum supplicatio decreta fuerat. Sed hic propter inveteratam formidinem Gallorum xv. statuerunt. Suetonius: *Plurimùm quàm quisquam unquam dierum supplicationes impetravit.* Postea verò Hirtio et Pansæ, Octavianoque Cæsari dierum L. supplicatio decreta, qua in decernenda supplicatione ratio habebatur, et magnitudinis victoriæ, et dignitatis Imperatoris, ut hic testatur Cicero factum fuisse. Lege lib. de Provinciis Consularibus.

LIBER III.

ARGUMENTUM.

Quinque bella adversùs varias Galliæ gentes gesta hoc libro describuntur: Primum adversùs Veragros et Sedunos, quod ipso quidem absente, sed ejus auspiciis à legato Galbâ fuit gestum: Secundum, quod ipse contra Venetos prœlio navali confecit: Tertium, quod à legato Titurio Sabino contra Unellos, Aulercos, Eburovices et Lexovios: Quartum, quo debellati sunt à P. Crasso Sontiates, et cæteri Aquitani: Quintum, adversùs Morinos et Menapios, quod, propter anni tempus, infectum relinquere coactus est. Quæ omnia tertio Gallici belli anno sunt peracta, qui fuit ab urbe conditâ DCXCVIII. *Cneio Lentulo Marcellino, L. Marcello Philippo Consulibus.*

I. QUUM in Italiam proficisceretur Cæsar, Ser. Galbam cum legione duodecimâ et parte equitatûs in Nantuates, Veragros, Sedunosque misit; qui à finibus Allobrogum et lacu Lemano et flumine Rhodano, ad summas Alpes pertinent. Caussa mittendi fuit, quòd iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque portoriis mercatores ire consueverant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, utì in iis locis legionem, hiemandi caussâ, collocaret. Galba, secundis aliquot prœliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis, et pace factâ, constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare; ipse, cum reliquis ejus legionis cohortibus, in vico Veragrorum, qui appellatur Octodorus, hiemare: qui vicus positus in valle, non magnâ adjectâ planitie, altissimis montibus undique continetur.

II. Quum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit, alteram vacuam ab illis relictam cohortibus ad hiemandum attribuit: eum locum vallo fossâque munivit. Quum dies hibernorum complures transîssent, frumentumque eò comportari jussisset; subitò per exploratores certior factus est, ex eâ parte vici,

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

1. *Ser. Galbam.*] Sergius Galba, teste Suetonio, fuit Imperatoris Sergii Galbæ proavus, ob repulsam consulatûs incensus Julio Cæsari, cum Bruto et Cassio conspiravit: propter quod lege Pediâ damnatus.

2. *Nantuates.*] Ignorantur. Opinantur tamen esse partem *Fossigni et Chablais.*

Ib. *Veragros.*] Veragri habent caput gentis Agaunum, *S. Maurice.*

3 *Sedunos.*] Seduni, *Sion* est eorum urbs, habitant *le haut Valais;* Veragri verò *le bas Valais,* suntque cum Helvetiis fœdere conjuncti. Plinius et Strabo Veragros appellant.

5. *Quòd iter per Alpes.*] Grave erat Cæsari caras esse merces in suis exercitibus, quæ ex Gallia cisalpina magno cum periculo et sumptu devehebantur. Gentes porro illæ magnum quæstum facere inde volebant, ut Turcæ qui magna portoria ex Indicis mercibus per suam regionem transvectis capiebant, antequam iter maritimum esset per promontorium Bonæ Spei patefactum.

12. *Octodorus.*] Gallicè *Martiny,* Germanicè *Martenach,* ut suspicatur beatus Renavius. Nec falsa conjectura; siquidem autor vitæ Sancti Mauritii mentionem facit, non procul à Rhodano, ubi is se in Lemanum lacum evolvit. Notitia Provinciarum Romanarum imperii occidentalis, cujus autor existimatur Marianus Scotus, sic habet: *Octodorus civitas Valensium.* In Octodoro porro fuit episcopatus, qui, quia urbs aquis fuit inundata, Sedunum est translatus.

quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque qui impenderent à maximâ multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de caussis acciderat, ut subitò Galli belli renovandi legionisque opprimendæ consilium caperent. Primùm, quòd legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus et compluribus sigillatim, qui commeatûs petendi caussâ missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quòd propter iniquitatem loci, quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent, et tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum sustineri existimabant. Accedebat, quòd suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant, et Romanos, non solùm itinerum caussâ, sed etiam perpetuæ possessionis, culmina Alpium occupare conari, et ea loca finitimæ Provinciæ adjungere, sibi persuasum habebant.

III. His nuntiis acceptis Galba, quum neque opus hibernorum, munitionesque plenè essent perfectæ, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quòd deditione factâ, obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat: concilio celeriter convocato, sententias exquirere cœpit. Quo in concilio quum tantum repentini periculi præter opinionem accidisset, ac jam omnia ferè superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus supportari, interclusis itineribus, possent: propè jam desperatâ salute, nonnullæ hujusmodi sententiæ dicebantur, ut, impedimentis relictis, eruptione factâ, iisdem itineribus, quibus eò pervenissent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri, et castra defendere.

IV. Brevi spatio interjecto, vix ut his rebus, quas constituissent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere; lapides, gæsaque in vallum conjicere. Nostri primò integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quæque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eò occurrere, et auxilium ferre: sed hoc superari, quòd diuturnitate pugnæ hostes defessi prœlio excedebant, alii integris viribus succedebant: quarum rerum à nostris, propter paucitatem fieri nihil poterat, ac non modò defesso ex pugnâ excedendi, sed ne saucio quidem ejus loci, ubi constiterat, relinquendi, ac suî recipiendi, facultas dabatur.

V. Quum jam ampliùs horis VI. continenter pugnaretur, ac non solùm vires, sed etiam tela nostris deficerent; atque hostes acriùs instarent, languidioribusque nostris vallum scindere, et fossas complere cœpissent, resque esset jam ad extremum deducta casum; P. Sextius Baculus, primipili centurio, quem Nervico prœlio compluribus confectum

5. *Neque eam plenissimam.*] Plenissima dicitur legio, quæ plenissimum et legitimum militum, tribunorum, centurionumque numerum habet; estque, ut dicitur, completa et absoluta, ita ut desit nemo. Cicero lib. III. Epist. 6. ad Appium Pulchrum: *Illud me movet in tanta militum paucitate, abesse tres cohortes quæ sint plenissimæ.*

29. *Gæsaque.*] Teli genus Gallici, quod ideò Virgilius Alpinum appellat. lib. VIII. 661.

——— *duo quisque Alpina coruscant*
Gæsa manu ———

Festus, grave jaculum dicit esse: Livius agreste telum: Suidas, telum vel contum longè ferientem, quo usi tamen sunt Afri et Macedones, ut discimus ex Statio et Silio Italico. Imò et Romani ipsi, ut scripsit Liv. lib. VIII.

41. *P. Sextius Baculus.*] Hic ab Eutropio Pacuvius dicitur.

vulneribus diximus, et item C. Volusenus tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt; atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione factâ, extremum auxilium experirentur. Itaque convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paullisper intermitterent prœlium, ac tantummodò tela missa exciperent, seque ex labore reficerent; pòst, signo dato, è castris erumperent, atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

VI. Quod jussi sunt, faciunt: ac subitò omnibus portis eruptione factâ, neque cognoscendi quid fierat, neque suî colligendi, hostibus facultatem relinquunt. Ita commutatâ fortunâ, eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt; et ex hominum millibus amplius xxx. (quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat) plus tertiâ parte interfectâ, reliquos perterritos in fugam conjiciunt; ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fusis, armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo prœlio facto, quòd sæpiùs fortunam tentare Galba nolebat, atque alio sese in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus videbat; maximè, frumenti commeatûsque inopiâ permotus; postero die, omnibus ejus vici ædificiis incensis, in provinciam reverti contendit: ac nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuates inde in Allobrogas perduxit, ibique hiemavit.

VII. His rebus gestis, quum omnibus de caussis Cæsar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita initâ hieme in Illyricum profectus esset, quòd eas quoque nationes adire, et regiones cognoscere volebat; subitum bellum in Galliâ coörtum est. Ejus belli hæc fuit caussa. P. Crassus adolescens cum legione VII. proximus mare Oceanum in Andibus hiemabat. Is, quòd in his locis inopia frumenti erat, præfectos tribunosque militum complures in finitimas civitates, frumenti commeatûsque petendi caussâ, dimisit: quo in numero erat T. Terrasidius missus in Eusubios; M. Trebius Gallus, in Curiosolitas; Q. Velanius cum T. Silio, in Venetos.

VIII. Hujus civitatis est longè amplissima auctoritas omnis oræ maritimæ regionum earum; quòd et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consueverunt, et scientiâ atque usu nauticarum rerum cæteros antecedunt; et in magno impetu maris, atque aperto, paucis portubus interjectis, quos tenent ipsi, omnes ferè, qui

8. *Portis eruptione factâ.*] Portæ castrorum quatuor erant. Prima appellabatur Prætoria, proxima Prætorio, et aut orientem spectans, aut hostem, aut illam partem ad quam hostis est iturus. Secunda Decumana huic opposita, atque adeò ab hoste remotior. Duæ laterales; quæ principales dicebantur, quòd in eo loco essent, in quo principes ordines tendebant, ut ait Festus. Harum altera dextra erat, altera sinistra.

25. *In Illyricum.*] Illyrici pars Cæsaris etiam erat Provincia. Longè latèque olim patebat. Ut verò à Plinio describitur, posset dici, *Sclavonia*.

28. *Proximus mare Oceanum.*] Griphianus codex habet, *proximus mari Oceano*.

29. *Præfectos, tribunosque militum.*] Erant in exercitu Romano plura Præfectorum genera, castrorum nempe, fabrûm, equitum, sociorum, qui passim apud autores commemorantur.

32. *Eusubios.*] Eusubii inter Celtas ignorantur. Varia est hic lectio: nam quidem legunt, *Sesuvios*, alii *Lexovios*, alii *Unellos*.

Ib. *Curiosolitas.*] De quibus supra.

33. *In Venetos.*] Ab iis Venetis Venetos in Italia oriundos esse, autor est Strabo, lib. v.

37. *Et in magno impetu maris, atque aperto.*] Amplum atque latum spatium maris intelligit, quasi in Oceano qui apertior est, majores etiam jactationum impetus fieri necesse sit.

eodem mari uti consueverunt, habent vectigales. Ab iis fuit initium retinendi Silii atque Velanii, quòd per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti, (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia) eâdem de caussâ Trebium Terrasidiumque retinent: et celeriter missis legatis, per suos principes inter se conjurant, nihil, nisi communi consilio, acturos, eumdemque omnis fortunæ exitum esse laturos: reliquasque civitates sollicitant, ut in eâ libertate, quam à majoribus acceperant, permanere, quàm Romanorum servitutem perferre, mallent. Omni orâ maritimâ celeriter ad suam sententiam perductâ communem legationem ad P. Crassum mittunt: Si velit suos recipere, obsides sibi remittat.

IX. Quibus de rebus Cæsar à Crasso certior factus, quòd ipse aberat longiùs: naves interim longas edificari in flumine Ligeri, quod influit Oceanum, remiges ex Provincia institui, nautas gubernatoresque comparari jubet. His rebus celeriter administratis, ipse quàm primùm per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquæque item civitates, cognito Cæsaris adventu, simul quòd, quantum in se facinus admisissent, intelligebant, legatos, quod nomen apud omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se et in vincula conjectos: pro magnitudine periculi bellum parare, et maximè ea quæ ad usum navium pertinerent providere instituunt, hôc majore spe quòd multùm naturâ loci confidebant: pedestria esse itinera concisa æstuariis, navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum, sciebant: neque nostros exercitus, propter frumenti inopiam, diutiùs apud se morari posse confidebant. [a] Ac jam ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimùm navibus posse: Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas novisse: ac longè aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant: naves in Venetiam, ubi Cæsarem primùm bellum gesturum constabat, quamplurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexobios, Nannetes, Ambialites, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt. Auxilia ex Britanniâ, quæ contra eas regiones posita est, accersunt.

X. Erant hæ difficultates belli gerendi, quas suprà ostendimus: sed tamen multa Cæsarem ad id bellum incitabant: injuriæ retentorum

[a] *Et certè quamvis cuncta evenirent adversùs spem.*

13. *Naves interim longas.*] Multa sunt navium et nomina et genera. Verùm naves longæ hæ dicuntur, quæ remis aguntur; quales sunt hodie quæ nobis dicuntur *Galeres*, et sunt ad prœlia idoneæ. Erant aliæ minus ad pugnas, sed magis ad onera portanda comparatæ, unde onerariæ dictæ.

Ib. *In flumine Ligeri.*] Ligeris, vel potiùs Liger, ortus in monte Cebenna, in Oceanum inter Pictones et Nannetes influit, *Loire*.

18. *Legatos, quod nomen apud,* &c.] Cicero Verr. I. *Legati nomen ejusmodi esse debet quòd non modò inter sociorum jura, sed etiam inter hostium tela incolume versatur.*

23. *Æstuariis.*] Æstuaria sunt loca, in quibus post æstûs maris recessum, aqua stagnans remanet.

29. *In concluso mari.*] In mari Mediterraneo, quod solùm Romani nôrant.

33. *Lexobios.*] Lexobii, qui et Lexovii dicuntur, quorum urbs Noviomagus, *Lisieux*.

34. *Nannetes.*] Solo nomine noti, *Ceux de Nantes*.

Ib. *Ambialites.*] Ambibariti dicuntur Eutropio, *Ceux de Lamballe*.

Ib. *Diablintes.*] Sunt confines Venetis, de quibus supra.

Cæteri qui sint, est supra dictum.

equitum Romanorum: rebellio facta post deditionem: defectio datis obsidibus: tot civitatum conjuratio: in primis, ne, hâc parte neglectâ, reliquæ nationes idem sibi licere arbitrarentur. Itaque quum intelligeret, omnes ferè Gallos novis rebus studere, et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines naturâ libertati studere, et conditionem servitutis odisse: priùs, quàm plures civitates conspirarent, partiendum sibi, ac latiùs distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Rhemos, reliquosque Belgas adeat; atque in officio contineat; Germanosque qui auxilio à Belgis accersiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis XII. et magno numero equitatûs in Aquitaniam proficisci jubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantæ nationes conjungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus III. in Unellos, Curiosolitas, Lexobiosque mittit, [a] qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adolescentem classi, Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis, reliquisque pacatis regionibus convenire jusserat, præfecit: et quum primùm posset, in Venetos proficisci jubet. Ipse eò pedestribus copiis contendit.

XII. Erant ejusmodi ferè situs oppidorum, ut posita in extremis linguis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, quum ex alto se æstus incitavisset, quod bis semper accidit horarum XII. spatio: neque navibus, quòd rursus, minuente æstu, naves in vadis afflictarentur. Ita utrâque re oppidorum oppugnatio impediebatur. Ac, si quando magnitudine operis fortè superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his fermè mœnibus adæquatis, suis fortunis desperare cœperant; magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua omnia deportabant, seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Hæc eò faciliùs magnam partem æstatis faciebant, quòd nostræ naves tempestatibus detinebantur: summaque erat vasto atque aperto mari, magnis æstibus, raris ac propè nullis portubus, difficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factæ, armatæque erant: carinæ aliquanto planiores, quàm nostrarum navium, quò faciliùs vada ac decessum æstûs excipere possent: proræ admodum erectæ, atque item puppes, ad magnitudinem fluctuûm tempestatumque

a *Qui retineat eam partem* hostium.

1. *Rebellio.*] Aliud est rebellio, aliud defectio. Deficit, qui imperium detrectat; rebellat, qui bellum confectum restaurat. Potest esse defectio sine rebellione, rebellio sine defectione non potest.

12. *Cohortibus legionariis* XII.] Cohortes decem habebat legio. Itaque plus quàm legio missa: sed cohortes legionariæ dicebantur, quæ ex civibus Romanis constabant, et legionis partes erant, non de auxiliis desumptæ fuerant.

14. *In Galliam mittantur.*] Celtarum Galliam propriè dictam intelligit, in qua posita Veneti. Sic ab initio libri: *Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, à Belgis Matrona et Sequana dividit.* Et eodem initio libri: *Incolunt tertiam partem, qui ipsorum linguâ Celtæ, Romanorum linguâ Galli appellantur.*

15. *In Unellos, Curiosolitas, Lexobios.*] De quibus supra.

21. *Ut posita in extremis linguis.*] Sextus Pompeius Festus: *Lingua promontorii genus est non excellentis, sed molliter in planum devexi. Id promontorium,* teste Pacuvio apud Gellium, *cujus lingua in altum proficit.* Porro situs ejusmodi hodie in oppidis Armoricis non ampliùs invenitur.

24. *Minuente æstu.*] Nota *minuente* passivè sumptum, in est, dum minuitur.

27. *Atque his.*] Nempe aggere et molibus.

Ib. *Mœnibus.*] Oppidorum suorum.

accommodatæ. Naves totæ factæ ex robore, ad quamvis vim et contumeliam perferendam: transtra ex pedalibus in latitudinem trabibus, confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine: anchoræ, pro funibus, ferreis catenis revinctæ: pelles pro velis, alutæque tenuiter confectæ; sive propter lini inopiam, atque ejus usûs inscientiam, sive, quod est magìs verisimile, quòd tantas tempestates Oceani, tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis, non satis commodè posse arbitrabantur. Cum his navibus nostræ classi ejusmodi congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum præstarent; reliqua pro loci naturâ, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et accommodatiora: neque enim his nostræ rostro nocere poterant, (tanta in his erat firmitudo) neque propter altitudinem facilè telum adjiciebatur: et eâdem de caussâ minùs incommodè scopulis continebantur. Accedebat, ut quum sævire ventus cœpisset, et se vento dedissent: et tempestatem ferrent faciliùs, et in vadis consisterent tutiùs, et, ab æstu derelictæ, nihil saxa et cautes timerent: quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

XIV. Compluribus expugnatis oppidis, Cæsar, ubi intellexit frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse, statuit expectandum classem. Quæ ubi convenit, ac primùm ab hostibus visa est, circiter CCXX. naves eorum paratissimæ, atque omni genere armorum ornatissimæ, è portu profectæ, nostris adversæ constiterunt. Neque satis Bruto, qui classi præerat, neque tribunis militum centurionibusque, quibus singulæ naves erant attributæ, constabat quid agerent, [a] aut quam rationem pugnæ insisterent: rostro enim noceri non posse cognoverant: turribus autem excitatis, tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat; ut neque ex inferiore loco satis commodè tela adjici possent, et missa à Gallis graviùs acciderent. Una erat magno usui res præparata à nostris; falces præacutæ, insertæ affixæque longuriis, non absimili formâ muralium falcium: his quum funes, qui antennas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, navigio remis incitato, prærumpebantur: quibus abscissis, antennæ necessariò concidebant; ut, quum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis,

a *Aut quem modum certaminis tenerent.*

1. *Ad quamvis vim et contumeliam perferendam.*] Observa contumeliam non hic esse injuriam cum probro conjunctam.

2. *Transtra.*] Sedilia remigum quæ constabant ex trabibus, quarum erat longitudo pedis unius.

4. *Alutæque.*] Pellis est mollior atque tenuior.

23. *Neque satis Bruto.*] Is est qui Decimus vocatur, et cum M. Bruto et Cassio in Cæsaris necem conspiravit, etsi fuisset ejus legatus, magnisque ab eo beneficiis affectus, et in hæredibus ab eo testamento scriptus, nec manus quidem cædi accommodavit, sed M. Antonium illi fidum longiore sermone de industria injecto extra curiam distinuit, à quo postea Mutinæ obsessus, ab Octavianoque liberatus, tandem in Macedoniam proficiscens, in M. Antonii milites incidit, à quibus fuit interfectus.

30. *Falces præacutæ.*] De quibus Vegetius lib. ultimo: *Falx dicitur acutissimum ferrum curvatum ad similitudinem falcis, quod contis longioribus inditum, collatorios funes, quibus antenna suspenditur, repentè præcidit, collapsisque velis, liburnam pigriorem et inutilem reddit.*

Ib. *Non absimili formâ muralium falcium.*] Indidem nempe ex Vegetio lib. IV. cap. 14. cognoscitur quæ sit forma muralium falcium: *De materia et tabulatis testudo contexitur, quæ ne exuratur incendio, coriis vel ciliciis, centonibusque vestitur. Hæc intrinsecus accipit trabem, quæ adunco præfigitur ferro, quod falx vocatur, ab eo quòd incurvata est, ut de muro extrahat lapides.* A Livio etiam describuntur falces murales, lib. XXXVIII.

34. *In velis armamentisque.*] Armamenta dicuntur antennæ, vela, aliaque navis instrumenta ab armando dicta, Gallicè, *équipage*.

omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute; quâ nostri milites facilè superabant; atque eò magis quòd in conspectu Cæsaris atque omnis exercitûs res gerebatur, ut nullum paullò fortius factum latere posset: omnes enim colles et loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Disjectis, ut diximus, antennis, quum singulas binæ aut ternæ naves circumsisterent, milites summâ vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, quum ei rei nullum reperiretur auxilium, fugâ salutem petere contenderunt: ac jam conversis in eam partem navibus, quò ventus ferebat, tanta subitò malacia ac tranquillitas exstitit, ut se loco movere non possent: quæ quidem res ad negotium conficiendum maximè fuit opportuna. Nam singulas nostri consectati expugnaverunt; ut perpaucæ ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint, quum ab hora ferè IV. usque ad solis occasum, pugnaretur.

XVI. Quo prœlio bellum Venetorum, totiusque oræ maritimæ, confectum est. Nam quum omnis juventus, omnes etiam gravioris ætatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eò convenerant; tum navium quod ubique fuerat, unum in locum coëgerant: quibus amissis, reliqui neque quò se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se suaque omnia Cæsari dediderunt: in quos eò graviùs Cæsar vindicandum statuit, quò diligentiùs in reliquum tempus à barbaris jus legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub coronâ vendidit.

XVII. Dum hæc in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus, cum his copiis quas à Cæsare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His præerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum quæ defecerant, ex quibus exercitum, magnasque copias coëgerat. Atque his paucis diebus Aulerci Eburovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quòd auctores belli esse nolebant, portas clauserunt, seque cum Viridovice conjunxerunt: magnaque præterea multitudo undique ex Galliâ perditorum hominum latronumque convenerat, quos spes prædandi, studiumque bellandi ab agriculturâ et quotidiano labore revocabat. Sabinus, idoneo omnibus rebus loco, castris sese tenebat: cùm Viridovix contra eum duûm millium spatio consedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret; ut jam non solùm hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur: tantamque opinionem timoris præbuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id eâ caussâ faciebat, quòd cum tantâ multitudine hostium, præsertim eo ab-

12. *Tanta subito malacia*] Seneca lib. IX. Epist. *Sed in otio inconcussa jacere non est tranquillitas, malacia est.* Græcum est nomen, quod apud Latinos, ut multa alia, in usu est. Hic porro observanda Cæsaris felicitas, nisi enim illa repentina malacia fugam Gallis eripuisset, bellum non esset confectum.

26. *Reliquos sub coronâ vendidit.*] Sub corona vendere quod fuerit, non planè liquet. Alii enim putant esse vendere in orbem dispositos, quo faciliùs ab emptoribus possint considerari. Aulus vero Gellius lib. VII. cap. 4. ait: *Esse verisimilius coronatos veniisse servos juxta dictum Catonis, ut populus sua opera potius ob rem bene gestam coronatus supplicatum eat, quàm re malè gestâ coronatus veneat.*

31. *Aulerci Eburovices.*] *Ceux d'Evreux.* In aliis codicibus frustra erat virgula interposita. Eburovicum urbs Mediolanum. *Evreux.*

Ib. *Lexovii.*] *Ceux de Lisieux,* de quibus supra.

sente qui summam imperii teneret, nisi æquo loco, aut opportunitate aliquâ datâ, legato dimicandum non existimabat.

XVIII. Hâc confirmatâ opinione timoris, idoneum quendam hominem et callidum delegit Gallum, ex iis quos auxilii caussâ secum habebat: huic magnis præmiis pollicitationibusque persuadet, utì ad hostes transeat: quod fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfugâ ad eos venit, timorem Romanorum proponit; quibus angustiis ipse Cæsar à Venetis prematur, docet: neque longiùs abesse, quin proximâ nocte Sabinus clàm ex castris exercitum educat, et ad Cæsarem, auxilii ferendi caussâ, proficiscatur. Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere. Multæ res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio; perfugæ confirmatio; inopia cibariorum, cui rei parùm diligenter ab his erat provisum; spes Venetici belli; et quòd ferè libenter homines id quod volunt, credunt. Iis rebus adducti, non priùs Virodovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quàm ab his sit concessum, arma utì capiant, et ad castra contendant. Quâ re concessâ, læti, velut exploratâ victoriâ sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XIX. Locus erat castrorum editus, et paullatim ab imo acclivis: circiter passus M.; huc magno cursu contenderunt, ut quàm minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus, suos hortatus, cupientibus signum dat: impeditis hostibus, propter ea quæ ferebant onera, subitò duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientiâ ac defatigatione, virtute militum, ac superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent, ac statim terga verterent; quos impeditos, integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt: reliquos, equites consectati, paucos, qui ex fugâ evaserant, reliquerunt. Sic, uno tempore, et de navali pugnâ Sabinus, et de Sabini victoriâ Cæsar certior factus est: civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer et promptus est animus, sic mollis ac minimè resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XX. Eodem ferè tempore P. Crassus, quum in Aquitaniam pervenisset; quæ pars, ut antè dictum est, et regionum latitudine, et multitudine hominum, ex tertia parte Galliæ est æstimanda; quum intelligeret in illis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis antè annis L.

13. *Inopia cibariorum.*] *Si Barbarorum est in diem vivere, nostra consilia sempiternum spectare debent*, ait Cicero. Jam bis Galli ad mala consilia descenderunt, non bene provisâ re frumentariâ: Primum bello Belgico, iterum hoc loco. Cæsar è contrario quicquid agit, semper agit provisâ re frumentariâ.

25. *Hostium inscientiâ ac defatigatione.*] Quod jam ante à Nerviis factum erat, hoc ab his rursus factum, Sabinum juvit.

27. *Ut ne unum quidem*, &c.] Fortè *primum* melius et fuerit scriptum I. per notam.

36. *Quæ pars*, &c. *ex tertia parte Galliæ est æstimanda.*] Jam id falsum esse comperitur. Itaque facilè credo Cæsarem, qui in Aquitaniam non iverit, à Crasso fuisse deceptum, ut majores res videretur fecisse, quas etiam auget commemoratione cladium superioribus aliquot ducibus Romanis ibidem illatarum. Et hoc est quod Asinius Pollio, teste Suetonio, parum diligenter parumque integrâ fide compositos putat, cùm Cæsar pleraque et quæ per alios erant gesta, temerè crediderit.—Quanquam autem sequenti tempore in Aquitaniam ipse profectus fuerit, non illi tamen, quod superiore tempore à se scriptum fuerat, unquam licuit emendare.

38. *Ubi paucis antè annis L. Valerius Præconinus*, &c.] Res videtur gesta bello Sertoriano, cùm paucis ante annis id evenisse Cæsar scripserit. Nam Aquitanos Sertorio favisse, patet ex Ciceronis oratione pro lege Manilia.

Valerius Præconinus legatus, exercitu pulso, interfectus esset; atque unde L. Manilius Proconsul, impedimentis amissis, profugisset; non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat: itaque, re frumentariâ provisâ, auxiliis, equitatuque comparato, multis præterea viris fortibus Tolosâ, Carcasone et Narbone, (quæ sunt civitates Galliæ Provinciæ finitimæ his regionibus) nominatim evocatis, in Sotiatium fines exercitum introduxit: cujus adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis, equitatuque, quo plurimùm valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primùm equèstre prœlium commiserunt; deinde equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris, subitò pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt: hi, nostros disjectos adorti, prœlium renovârunt.

XXI. Pugnatum est diu atque acriter, quum Sotiates, superioribus victoriis freti, in suâ virtute totius Aquitaniæ salutem positam putarent; nostri autem, quid sine Imperatore, et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspici cuperent: tandem tamen confecti vulneribus hostes terga vertere: quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatium oppugnare cœpit; quibus fortiter resistentibus, vineas turresque egit. Illi, aliàs eruptione tentatâ, aliàs cuniculis ad aggerem vineasque actis, cujus rei sunt longè peritissimi Aquitani, propterea quòd multis locis apud eos ærariæ structuræ sunt: ubi, diligentiâ nostrorum, nihil his rebus profisisci posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat, petunt: quâ re impetratâ, arma tradere jussi, faciunt.

XXII. Atque in eâ re omnium nostrorum intentis animis, aliâ ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum DC. devotis, quos illi Soldurios appellant; quorum hæc est conditio, ut omnibus in vitâ commodis unà cum his fruantur, quorum se amicitiæ dediderint: si quid iis per vim accidat, aut eundem casum unà ferant, aut sibi mortem consciscant: neque adhuc hominum memoriâ reper-

Testis est Gallia, per quam legionibus nostris in Hispaniam iter, Gallorum internecione patefactum est.

5. *Tolosâ.*] De Tolosa supra dictum.

Ib. *Carcasone.*] Carcaso, Carcassum Plinio. Hodie nomen retinet, estque urbs Languedoki, ut vocant.

Ib. *Narbone.*] Narbo Martius, prima Romanorum in Galliam deducta colonia à Portio Martioque Coss. triennio postquam Carthaginem deducta fuerat colonia, nomen Provinciæ Gallicæ dedit, quæ ab ea Narbonensis dicta est. Ad Atacem posita est fluvium, quo deducti sunt et milites decimæ legionis Julii Cæsaris, autore Suetonio. Unde dicta Narbo Decumanorum. Vide descriptionem ejus apud Sidonium Appollinarem.

6. *In Sotiatium fines.*] Ignorantur Sotiates. Videntur tamen esse, *Ceux d' Aire.* Nam apud Plinium post Elusates nominantur, lib. IV. c. 19. Ortelius vocat, *Sots.*

20. *Cuniculis.*] Cuniculi, *mines*, ab animali dicti, quod egestà terrà latere solet. Non ultra hunc usum proficiebant, quàm ut subruerentur aggeres et vineæ, aut certè urerentur. Nondum enim pulveris pyrii commentum erat. Cuniculorum autem totam rationem in obsidione Rhodi à mechanico quodam fuisse inventam narrat Vegetius, lib. IV.

21. *Ærariæ structuræ sunt.*] Alii *stricturæ*, alii *secturæ* legunt. Sed Ciacconius delendum putat, hâc conjecturâ ductus, quòd, ut Cæsar lib. VII. *apud eos magnæ sunt ferrariæ*, scripsit, ita hic, *ærariæ*. Scaliger porro adversùs Cardanum, scribit æris Cyprii in Pyrenæis montibus ac Cebenna fodinas esse, ac in aliquot Aquitaniæ locis chalybem effodi.

26. *Cum* DC. *devotis.*] Devoti dicuntur, qui se morti devoverunt, ita ut non spe victoriæ, sed mortis hostibus inferendæ, neglectâ propriâ salute, in mortem prosiliant. Id de Celtiberis habet Valerius Maximus lib. XI. cap. 6. *Celtiberi nefas esse ducebant prælio superesse, cùm is occidisset, pro cujus salute spiritum devoverant.* Aliquid erat simile in cohorte sacra Thebanorum CCC. Ἐραστῶν καὶ ἐρωμένων qui videntur esse συναποθνήσκοντες, *commorientes.* Suos Turcarum Satrapis fuisse soldurios, narrat Gulielmus Tyrius lib. II. cap. 23. Quantumvis autem vox solduriorum adblandiatur suâ similitudine, non inde censeam sumpsisse originem nostrorum *soldatorum* vocabulum, sed à solidis, quibus stipendio donati sunt, quasi dicas, *solidatos.*

tus est quisquam, qui, eo interfecto cujus se amicitiæ devovisset, mori recusaret. Cum his Adcantuannus eruptionem facere conatus, clamore ab eâ parte munitionis sublato, quum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum est: uti tamen eâdem deditionis conditione uteretur, à Crasso impetravit.

XXIII. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum verò barbari commoti, quòd oppidum et naturâ loci et manu munitum, paucis diebus, quibus eò ventum fuerat, expugnatum cognoverant, legatos quoquoversus dimittere, conjurare, obsides inter se dare, copias parare cœperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quæ sunt citerioris Hispaniæ, finitimæ Aquitaniæ: inde auxilia ducesque accersuntur; quorum adventu, magnâ cum auctoritate, et magnâ cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces verò ii deliguntur, qui unà cum Q. Sertorio omnes annos fuerant; summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Ii consuetudine populi R. loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facilè diduci, hostem et vagari, et vias obsidere, et castris satìs præsidii relinquere, ob eam caussam minùs commodè frumentum commeatumque sibi supportari, in dies hostium numerum augeri: non cunctandum existimavit, quin pugnâ decertaret. Hâc re ad concilium delatâ, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnæ constituit.

XXIV. Primâ luce productis omnibus copiis, duplici acie institutâ, auxiliis in mediam aciem conjectis, quid hostes consilii caperent, exspectabat. Illi, etsi propter multitudinem, et veterem belli gloriam, paucitatemque nostrorum, se tutò dimicaturos existimabant: tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoriâ potiri: et si, propter inopiam rei frumentariæ, Romani sese recipere cœpissent, impeditos agmine, et sub sarcinis inferiores animo, adoriri cogitabant. Hôc consilio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hâc re perspectâ Crassus, quum suâ cunctatione atque opinione, timidiores hostes, nostros milites alacriores ad pugnandum effecisset, atque omnium voces audirentur, expectari diutiùs non oportere, quin ad castra iretur; cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi quum alii fossas complerent, alii multis telis conjectis, defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad

6. *In fines Vocatium et Tarusatium.*] Vocates et Tarusates ignorantur.

11. *Citerioris Hispaniæ.*] Romani devictam à se Hispaniam in Citeriorem et Ulteriorem diviserant.

14. *Cum Q. Sertorio.*] Q. Sertorius bellum civile multos annos in Hispania gesserat, eique bellum gerenti, hæc Aquitaniæ pars, ut prædictum est, faverat: quod bellum ægrè à Cn. Pompeio et Metello fuit confectum. Sertorius dicitur à Floro: *Vir summæ quidem, sed calamitosæ virtutis.* De eo lege apud Plutarchum, qui ejus vitam scripsit, et Appianum lib. I. de bellis civilibus.

15. *Ii consuetudine populi R.*] Diversa erant Romanorum et Barbarorum instituta. Barbari enim in virtute omnia posita arbitrati, laborisque impatientes, non castra muniebant, sed e vestigio, si copia esset, manus conferebant. Romani verò, tametsi copiis abundarent, loca idonea castris deligebant, in iis castra posita muniebant, iisque satìs magno præsidio imposito, equites quoquoversum dimittebant, qui hostes commeatu prohiberent.

25. *Auxiliis in mediam aciem conjectis.*] Auxilia hic contra morem solitum in media acie locat, quo eos, *quibus*, ut infra videbitur, *ad pugnam non multum confidebat*, in fine contineret: aliàs ejusmodi auxilia in alis collocari solebant.

pugnam non multùm Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis, et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium præberent: quum item ab hostibus constanter ac non timidè pugnaretur, [a] telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent, equites, circumitis hostium castris, Crasso renuntiaverunt, non eâdem esse diligentiâ ab Decumanâ portâ castra munita, facilemque aditum habere.

XXVI. Crassus, equitum præfectos cohortatus, ut magnis præmiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quæ præsidio castris relictæ, integræ ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt: atque his proruptis, priùs in hostium castris constiterunt, quàm planè ab his videri, aut quid rei gereretur, cognosci posset. Tum verò clamore ab eâ parte audito, nostri, redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriæ accidere consuevit, acriùs impugnare cœperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere, et fugâ salutem petere contenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consectatus, ex millium L. numero, quæ ex Aquitaniâ, Cantabrisque venisse constabat, vix quartâ parte relictâ, multâ nocte se in castra recepit.

XXVII. Hâc auditâ pugnâ, maxima pars Aquitaniæ sese Crasso dedidit, obsidesque ultrò misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Sibutzates, Cocosatesque. Paucæ ultimæ nationes anni tempore confisæ, quòd hiems suberat, id facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem ferè tempore Cæsar, etsi propè exacta jam æstas erat, tamen quòd, omni Galliâ pacatâ, Morini Menapiique supererant, qui in armis essent, neque ad eum unquam legatos de pace misissent; arbitratus id bellum celeriter confici posse, eò exercitum adduxit: qui longè aliâ ratione, ac reliqui Galli, bellum gerere instituerunt: nam quòd intelligebant maximas nationes, quæ prœlio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas ac paludes habebant, eò se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum quum pervenisset Cæsar, castraque munire instituisset, neque hostis interim visus

a *Et tela desuper jacta non caderent incassùm.*

21. *Cantabrisque.*] Cantabri à Pyrenæis montibus ad Nerium Promontorium pertinent, soli, totâ devictâ à Romanis Hispaniâ, liberi atque invicti usque ad Augustum, qui eos domuit. Secutis etiam temporibus, Saracenis totam Hispaniam longe lateque pervagatis et ditione tenentibus, invicti et intacti permanserunt, montium quos habitant præsidio tuti. Porro cùm Eutropius et Orosius XXXVIII. millia Aquitanorum et Cantabrorum in eo prœlio cæsa fuisse scripserint, cum Cæsare consentire planè videntur.

24. *Tarbelli.*] Tarbelli Ptolemæo dicuntur quicquid inter Garumnam et Pyrenen continetur. Horum urbs Aquæ Augustæ, *Dax.* Strabo autem Tarbellos sinum Aquitanicum cum Santonibus incolere testatur.

Ib. *Bigerriones.*] *Ceux de Bigorre.*

25. *Preciani, Vocates, Tarusates.*] Ignorantur.

Ib. *Elusates*] Qorum Elusa olim erat Metropolis, quæ sequentibus temporibus in humile oppidum fuit redacta, *Eause,* concessa Metropolis dignitate Augustæ Auscorum.

Ib. *Garites.*] Siqua fides similitudini vocum, quam fateor esse sæpe fallacem, videntur esse, *le compté de Gavre,* inter Elusates et Auscos.

Ib. *Ausci.*] *Ceux d'Ausch.*

Ib. *Garumni.*] Sunt ad fontem Garumnæ positi, quorum regio in convenarum finibus, inter oppida sancti Bertranni et sancti Gaudentii, ad utramque Garumnæ ripam, inde riparia dicta, *Riviere,* in superioremque et inferiorem divisa. Urbes ejus regionis insigniores Valentia et Mons regalis, *Montregeau.*

26. *Sibutzates, Cocosatesque.*] Ignorantur.

esset, dispersis in opere nostris, subitò ex omnibus partibus silvæ evolaverunt, et in nostros impetum fecerunt: nostri celeriter arma ceperunt, eosque in silvas repulerunt; et compluribus interfectis, longiùs impeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

XXIX. Reliquis deinceps diebus Cæsar silvas cædere instituit; et ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quæ erat cæsa, conversam ad hostem collocabat, et pro vallo ad utrumque latus extruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, quum jam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, ejusmodi tempestates sunt consecutæ, uti opus necessariò intermitteretur, et, continuatione imbrium, diutiùs sub pellibus milites contineri non possent. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis ædificiisque incensis, Cæsar exercitum reduxit; et in Aulercis, Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quæ proximè bellum fecerant, in hibernis collocavit.

LIBER IV.

ARGUMENTUM.

Hoc libro continentur bellum contra Usipites et Tenchtheros, atque obiter mores Suevorum Germanorumque generatim describantur: deinde trajectus Rheni, ut in Germaniam transiret: et trajectus in Britanniam: quem utrumque ante illum nemo Romanus ausus fuerat.

I. EA, quæ secuta est, hieme, qui fuit annus Cneio Pompeio, M. Crasso Coss. Usipetes Germani, et item Tenchtheri, magnâ cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longè à mari, quo Rhenus influit. Caussa transeundi fuit, quòd ab Suevis complures annos exagitati bello premebantur, et agriculturâ prohibebantur. Suevorum gens est longè maxima et bellicosissima Germa-

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

1. *Cneio Pompeio, M. Crasso Coss.*] Hic consulatus in annum ab U. C DCXCIX. incidit et est eorum secundus, quum XV. ante annis primum gessissent.

2. *Usipetes Germani et item Tenchtheri.*] Usipetes et Tenchtheri, gentes ignotæ, propterea quòd sæpe sedes mutârint. Dion lib. LIV. narrat ab illis ortum fuisse bellum Augusto tantum, ut ab urbe proficisci ad illos necesse habuerit. Primùm quidem odio Romanorum, memores, ut fit verisimile, cladium quas à nostro Julio acceperant, quosdam eorum in sua regione cruci suffixerunt: deinde trajecto Rheno Germaniam cisrhenanam et Galliam depopulati, Lollium devicerunt. Sed cùm accepissent Augustum relictâ urbe proficisci, obsidibus datis, pacem fecerunt. Ejusdem belli pacisque participes fuere Sicambri. Iidem Usipetes esse, qui Usipii dicuntur Tacito, videntur, et dicuntur quoque equitatu valere. Variis modis hæc populorum nomina ab auctoribus scripta leguntur, Græcis præsertim; quod factum est cum errore scribentium, tum eorum qui historias exscripserunt, quibus hæ gentes erant ignotæ. Sic de iis Tacitus lib. de morib. Germ. *Proximi Cattis certum jam alveo Rhenum, quique terminus esse sufficiat, Usipii ac Tenchtheri colunt.* Unde liquet vagatos esse illos populos, et sæpe mutâsse sedes. Siquidem Taciti ætate supra Basileam positi erant.

4. *Quòd ab Suevis.*] Suevorum nomen in aliquâ Germaniæ parte remanet, *Suabe*. Sed longius olim natio patebat. Nam et apud Tacitum lib. de Moribus Germanorum, mare dicitur aliquod Suevicum. Lucanus vero:

Fundit ab extremo flavos Aquilone Suevos
Albis———

Tacito verò in lib. de vita Agricolæ: Cohors quædam Usipiorum amissis per inscitiam regendi navibus, pro prædonibus primùm a Suevis, mox à Frisiis fuisse intercepta dicitur. Sed et idem Tacit. Suevorum non unam esse gentem dicit, ut nihil mirum sit tam varias regiones illis passim ab auctoribus assignari; majorem enim Germaniæ partem obtinere discretos, quanquam in commune Suevi vocentur eorumque multas gentes nominat, Semnones, Longobardos, Anglos, &c. Plinius lib. IV. cap. 14. accenset illos Hermionibus. Strabo lib. VII. scribit illos à Rheno ad Albim usque pertinere, illisque accenset Hermonduros, Langosargos, fortè *Longobardos*. Sed illorum omnium sedes quærere dehortatur, quòd sic de illis scriptum esse reliquit: *Κοινὸν δ' ἐςὶν ἅπασι τοῖς ταύτῃ τὸ περὶ τὰς μεταναστάσεις εὐμαρὲς διὰ τὴν λιτότητα τοῦ βίου καὶ διὰ τὸ μὴ γεωργεῖν, μηδὲ θησαυρίζειν, ἀλλ' ἐν καλυβίοις οἰκεῖν, ἐφήμερον ἔχουσι παρασκευήν· τροφὴ δ' ἀπὸ τῶν θρεμμάτων ἡ πλείστη καθάπερ τοῖς Νομάσιν, ὡς ἐκείνους μιμούμενοι τὰ οἰκεῖα ταῖς ἁρμαμάξαις ἐπάραντες ὁποῖαν δόξοι τρέπονται μετὰ τῶν βοσκημάτων.* *Commune est omnium qui illas regiones incolunt, facilè commutare locum, propterea quòd tenui victu contenti agrorum cultum negligunt, et quòd nesciunt divitias condere; sed in tuguriis habitant, et in diem vivunt. Maximam partem pecore victitant, ut Nomades, quos imitati impositis in vehicula quæ habent, quò visum est cum pecoribus commigrant.* Tandem Alemanni vocati sunt, et superiorem Germaniam incoluerunt, ut scribit Agathias lib. I. de bello Gothico, qui hos superiorem, Francos verò inferiorem Germaniam habitasse ait, citatque Asinam Quadratum Italum, qui de rebus Germanicis scripserat. Paulus item Diaconus in vita Imperatoris Mauritii de Docirupho duce Longobardorum, ait illum oriundum à Suevis, id est Alemannis. Strabo lib. IV. Suevos dicit, viribus et multitudine præcedere omnes Germanos. Plutarchus verò Suevos, Τοῦ Γερμανικοῦ ἡγεμονικωτάτους dicit, *Germanicarum nationum principes* esse.

norum omnium. Ii centum pagos habere dicuntur: ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi caussâ, suis ex finibus educunt. Reliqui domi manent; pro se atque illis colunt. Hi rursus invicem anno post in armis sunt: illi domi remanent. Sic neque agricultura, neque ratio, neque usus belli intermittitur: sed privati ac separati agri apud eos nihil est: neque longiùs anno remanere uno in loco, incolendi caussâ, licet; neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multùmque sunt in venationibus. Quæ res et cibi genere, et quotidianâ exercitatione, et libertate vitæ, (quòd a pueris nullo officio aut disciplinâ assuefacti, nihil omninò contra voluntatem faciant) et vires alit, et immani corporum magnitudine efficit: atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitûs, præter pelles, habeant quidquam; quarum propter exiguitatem, magna est corporis pars aperta, et lavantur in fluminibus.

II. Mercatoribus est ad eos aditus, eò magis ut quæ bello ceperint, quibus vendant, habeant, quàm quò ullam rem ad se importari desiderent. Quin etiam jumentis, quibus maximè Gallia delectatur, quæque impenso parat pretio. Germani importatis non utuntur: sed quæ sunt apud eos nata prava atque deformia, hæc quotidianâ exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus prœliis sæpe ex equis desiliunt, ac pedibus prœliantur, equosque eodem remanere vestigio assuefaciunt, ad quos se celeriter, quum usus poscit, recipiunt: neque eorum moribus turpius quidquam, aut inertius habetur, quàm ephippiis uti: itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum quamvis pauci adire audent: vinum ad se omnino importari non sinunt, quòd eâ re ad laborem ferendum remollescere homines, atque effœminari arbitrantur.

III. Publicè maximam putant esse laudem, quàm latissimè à suis finibus vacare agros: hâc re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non potuisse. Itaque unâ ex parte à Suevis circiter millia passuum DC. agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum, et paullo, qui sunt ejusdem generis, etiam cæteris humaniores; propterea quòd Rhenum attingunt, multumque ad eos merca-

1. *Ii centum pagos.*] Id est, partes: sic enim Plutarchus in Numa vocat.

5. *Sed privati*, &c.] Tacitus idem ferè habet: *Arva per annos mutant, et superest ager.* Et supra: *Agri pro numero cultorum ab universis per vices occupantur, quos mox inter se secundùm dignationem partiuntur: facilitatem partiendi camporum spatia præstant.*

7. *Maximam partem.*] Hellenismus est, intelligiturque κατὰ, quæ præpositio accusandi casum apud Græcos regit.

14. *Lavantur in fluminibus.*] Idem habet Mela, Cæsarem κατὰ πόδα secutus.

18. *Jumentis quibus maximè Gallia delectatur.*] Varro, lib. XI. de re rusticâ, cap. 10. *Non omnis apta natio ad pecuariam: Galli appositissimi, maximè ad jumenta.*

26 *Vinum ad se*, &c.] Et in hoc non barbari; nihil enim verius hac sententia. Quin et tantam labem vinum affert hominibus, nihil ut jam paulo laboriosius facere liceat iis qui assueverint, nisi vino se ante proluerint. Hanc legem si servàssent eorum posteri, suo generi melius consuluissent: sed jam tempore Taciti historici corrupti erant, qui quidem postquam scripsit, potui illis esse humorem ex hordeo et frumento in quandam similitudinem vini corruptum, proximos verò ripæ vinum mercari, eosque sine blandimentis expellere famem addit, *eis adversùs sitim, non eandem esse temperantiam.* Et postea quasi vaticinatus; *Si indulseris*, inquit, *ebrietati, suggerendo quantum concupiscant, haud minus facilè vitiis, quàm armis vincentur.*

32. *Millia passuum* DC.] Cùm in numeris facilis sit lapsus propter notas, verisimile est hîc vehementer erratum. Quis enim credat DC. leucas cultoribus vacuas fuisse Suevorum caussâ? Forte LX.

33. *Ubii.*] De quibus supra.

tores venditant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos quum Suevi, multis sæpe bellis experti, propter amplitudinem gravitatemque civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt, ac multò humiliores infirmioresque redegerunt.

IV. In eâdem caussâ fuerunt Usipetes et Tenchtheri, quos supra diximus: qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt; ad extremum tamen agris expulsi, et multis locis Germaniæ triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant, et ad utramque ripam fluminis agros, ædificia, vicosque habebant: sed tantæ multitudinis adventu perterriti, ex his ædificiis, quæ trans flumen habuerant, demigraverunt: et cis Rhenum, depositis præsidiis, Germanos transire prohibebant. Illi omnia experti, quum neque vi contendere, propter inopiam navium, neque clam transire, propter custodias Menapiorum, possent; reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt: et tridui viam progressi, rursus reverterunt; atque omni hoc itinere unâ nocte equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt: qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis, navibusque eorum occupatis, priusquàm ea pars Menapiorum, quæ citra Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt; atque omnibus eorum ædificiis occupatis, [a] reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

V. His de rebus Cæsar certior factus, et infirmitatem Gallorum veritus, quòd sunt in consiliis capiendis mobiles, et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. Est autem hoc Gallicæ consuetudinis, ut et viatores etiam invitos consistere cogant: et quod quisque eorum de quâque re audîerit aut cognoverit, quærant: et mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibus ex regionibus veniant, quasque res ibi cognoverint, pronuntiare cogant: his rumoribus atque auditionibus permoti, de summis sæpe rebus consilia ineunt: quorum eos è vestigio pœnitere necesse est, [b] quum incertis rumoribus serviant, et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

VI. Quâ consuetudine cognitâ, Cæsar, ne graviori bello occurreret, maturiùs quàm consueverat, ad exercitum proficiscitur. Eò quum venisset, ea, quæ fieri suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes à nonnullis civitatibus ad Germanos, invitatosque eos uti ab Rheno discederent, omniaque quæ postulâssent ab se fore parata. Quâ spe adducti Germani latiùs jam vagabantur, et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliæ evocatis, Cæsar ea quæ cognoverat, dissimulanda sibi existimavit: eorumque animis permulsis et confirmatis, equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

a *Victitaverunt eorum cibariis per reliquum hiemis.* b *Cùm sint creduli rumoribus dubiis.*

15. *Reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt.*] Eodem stratagemate Græci usi apud Trojam, si Virgilio credimus; redire se domum simulaverunt, voto etiam pro reditu simulato, deinde inscios incautosque Trojanos oppresserunt.

25. *Sunt in consiliis capiendis mobiles.*] Trebellius Pollio in Gallienis: *Gallis insitum est esse leves.* Vopiscus verò in Saturnino, gentem esse inquietissimam ait.

39. *In fines Eburonum et Condrusorum.*] De Eburonibus et Condrusis dictum supra. Hoc de Condrusis addam, in Leodicensis urbis Ecclesia esse Archidiaconum de Condrusio.

VII. Re frumentariâ comparatâ, equitibusque delectis, iter in ea loca facere cœpit, quibus in locis Germanos esse audiebat: à quibus quum paucorum dierum iter abesset, legati ab iis venerunt, quorum hæc fuit oratio: Germanos neque priores populo R. bellum inferre, neque tamen recusare, si lacessantur, quin armis contendant: quòd Germanorum consuetudo hæc sit à majoribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari: hoc tamen dicere, venisse invitos, ejectos domo: si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos; vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere quos armis possederint; sese unis Suevis concedere, quibus ne Dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

VIII. Ad hæc Cæsar, quæ visum est, respondit; sed exitus fuit orationis: Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent: neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantæ præsertim multitudini sine injuria possint: sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considere, quorum sint legati apud se, et de Suevorum injuriis querantur, et à se auxilium petant: hoc se ab Ubiis impetraturum.

IX. Legati hæc se ad suos reversuros dixerunt, et, re deliberatâ, post diem tertium ad Cæsarem reversuros: interea, ne propriùs se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Cæsar ab se impetrari posse dixit. Cognoverat enim magnam partem equitatûs ab iis aliquot diebus antè, prædandi frumentandique caussâ, ad Ambivaritos trans Mosam missam: hos expectari equites, atque ejus rei caussâ moram interponi, arbitrabatur.

X. Mosa profluit ex monte Vogeso, qui est in finibus Lingonum; et parte quâdam Rheni receptâ, quæ appellatur Vahalis, insulam efficit Batavorum, neque longiùs ab eo millibus passuum LXXX. in Oceanum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Medioma-

10. *Quibus ne Dii quidem*, &c.] Hanc de se malè sentientium injuriam numen per Cæsarem ultum est.

24. *Ad Ambivaritos.*] Ambivariti ignorantur; videntur tamen esse, *Breda*, *Bolduc*.

27. *Ex monte Vogeso.*] Vogesus mons, *Mont de Voge*.

Ib. *In finibus Lingonum.*] De Lingonibus supra dictum, quorum fines ampli, ut ex Ecclesiasticæ Diœceseos finibus hodie cognoscitur.

28. *Insulam efficit Batavorum.*] Insula Batavorum, *Bitau*, Angl. BETUWE, ducatus Gueldrensis, magnam partem et meridianæ Hollandiæ complectitur. Antiquissimum hoc est monumentum Batavorum gentis.

29. *Neque longiùs ab eo millibus passuum* LXXX.] Quibusdam non tantum esse videtur intervallum à Mosæ Rhenique conjunctione ad Oceanum: Sed si quis exundationes maris recogitet, quod postea in terras prorupit, facilè Cæsarem excusabit. Præterea quid si peccatum est in numeris, quod factum est à scribis ubique largiter?

30. *Ex Lepontiis.*] Qui sint Lepontii, satis origo Rheni indicat. Plinius lib. III. cap. 20. *Rhetorum Vennones Saruneteśque ortus Rheni amnis accolunt, Lepontiorum qui Viberi vocantur, fontem Rhodani eodem Alpium tractu.* Nonnihil dissentit à Cæsare. Videre tamen licet Rhetos et Lepontios eà gente nunc contineri, quæ dicitur, *les Grisons*. Nonnihil item Tacitus qui Rhenum Rheticarum Alpium inaccesso et præcipiti vertice ortum, scribit. Sed duo fontes Rheni sunt in Lepontiis, tertius in Rhetis.

31. *Nantuatium.*] Nantuates ignorantur.

Ib. *Helvetiorum*, &c.] De Helvetiis jam satis dictum supra. Sequanos alluere Rhenus dicitur.. Basilea enim erat Sequanorum. Strabo Cæsarem secutus idem scripsit. Sed cùm Plinius Nemetes et Vangiones accolas dicat esse Rheni, non Mediomatricas; Cæsar verò indictis Nemetibus et Vangionibus, Mediomatricas Rhenum accolere memoriæ prodiderit; necesse est à Nemetibus et Vangionibus Germaniæ populis, Mediomatricas, qui et Metenses, ab urbe sua *Metis*, olim *Divoduro*, dicuntur suis esse finibus expulsos. Sic enim habet itinerarium Antonini: *Civitas Medioma-*

tricorum, Tribocorum, Trevirorumque citatus fertur: et ubi Oceano appropinquat, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna à feris barbarisque nationibus incolitur, (ex quibus sunt, qui piscibus, atque ovis avium vivere existimantur) multisque capitibus in Oceanum influit.

XI. Cæsar, quum ab hoste non ampliùs passuum XII. millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui in itinere congressi, magnoperè, ne longiùs progrederetur, orabant. Quum id non impetrâssent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, præmitteret, eosque pugnâ prohiberet: sibique uti potestatem faceret in Ubios legatos mittendi: quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem fecissent, eâ conditione, quæ à Cæsare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficienda sibi tridui spatium daret. Hæc omnia Cæsar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui morâ interpositâ, equites eorum qui abessent, reverterentur: tamen sese non longiùs millibus passuum IV. aquationis caussâ, processurum eo die dixit: huc postero die quàm frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad præfectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nuntiarent, ne hostes prœlio lacesserent; et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propriùs accessisset.

XII. At hostes, ubi primùm nostros equites conspexerunt, quorum erat V. millium numerus, quum ipsi non ampliùs DCCC. equites haberent, quòd ii, qui frumentandi caussâ ierant trans Mosam, nondum redierant: nihil nostris timentibus, quòd legati eorum paullò antè à Cæsare discesserant, atque dies induciis erat ab iis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt: rursus resistentibus nostris, consuetudine suâ, ad pedes desilierunt, suffossisque equis, compluribusque nostris dejectis, reliquos in fugam conjecerunt: atque ita perterritos egerunt, ut non priùs fugâ desisterent, quàm in conspectum agminis nostri venissent. In eo prœlio ex equitibus nostris interficiuntur IV. et LXX.: in his vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus,

tricum, id est, *Metis*. Item Notitiæ Ptolemæus Mediomatricas et Leucos magis meridionales dicit esse Treviris.

1. *Tribocorum.*] Triboci videntur esse Alsatii; Nemetes, Spirenses; Vangiones autem Wormatienses, ut supra dictum.

2. *Multis ingentibusque insulis effectis*, &c.] Innuit Zelandiam, quæ in plures insulas dividitur.

3. *Ex quibus sunt, qui piscibus, atque ovis avium vivere existimantur.*] Id ipsum ibidem à se visum testatur Plinius lib. XVI. cap. 11. *Illic misera gens tumulos obtinet altos, aut tribunalia structa manibus ad experimenta altissimi æstus, casis ita impositis: navigantibus similes, cùm integant aquæ circumdata, naufragis verò, cùm recesserint, fugientesque cum mari pisces circa tuguria venantur. Non pecudem his habere, non lacte ali, ut finitimis, ne cum feris quidem dimicare contingit, omni procul abacto frutice. Vivâ et palustri junco funes nectunt ad prætexenda piscibus retia.* Aves verò hîc intelligit Cæsar non domesticas, puta gallinas, quas nutrire non poterant, sed peregrinas et prætervolantes, ut fulicas et cæteras id genus, quarum nidos observabant. Narrat idem Plinius esse quasdem insulas in Ponto Oonæ voce Græca ab ovis dictas, *in quibus ovis avium, et aviariis incolæ vivant.* Quòd nisi assiduis laboribus et aggeribus molibusque objectis aquam à se arcerent hodie Batavi, tam durâ lege quàm majoribus suis esset illis necessariò vivendum, quos industria sua felices facit.

25. *Quod legati eorum*, &c.] Et hoc fortasse fuit, quòd ille Tenchtherorum equitatus, quid à suis legatis cum Cæsare fuisset gestum, ignarus, prælium iniit, quamvis DCCC. tantùm constaret, et V. millium Romanus esset equitatus. Certè grave quid à Cæsare accidisse oportet, quem ob violatum jus gentium hostibus esse dedendum censuit Cato.

26. *Atque dies induciis.*] Aulus Gellius sic de induciis lib. I. cap. 25. *Pactum induciarum ejusmodi est, ut in diem certum non pugnetur, nihilque incommodi detur, sed ex eo die postea utì jam omnia belli jure agantur.* Græci cessationem istam pugnæ pactitiam Ἐκεχειρίαν dixere, quòd eo tempore non pugnetur, et manus cohibeantur.

cujus avus in civitate suâ regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appellatus. Hic, cùm fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum periculo eripuit: ipse equo vulnerato dejectus, quoad potuit, fortissimè restitit: quum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui jam prœlio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo, sese hostibus obtulit, atque interfectus est.

XIII. Hoc facto prœlio, Cæsar neque jam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui per dolum atque insidias petitâ pace, ultro bellum intulissent: expectare verò, dum hostium copiæ augerentur, equitatusque reverteretur, summæ dementiæ esse judicabat: et cognitâ Gallorum infirmitate, quantum jam apud eos hostes uno prœlio auctoritatis essent consecuti, sentiebat; quibus, ad consilia capienda, nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus, et consilio cum legatis et quæstore communicato, ne quem diem pugnæ prætermitteret, opportunissima res accidit, quòd postridie ejus diei manè, eâdem et perfidiâ et simulatione usi [Germani] frequentes, omnibus principibus, majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt: simul, ut dicebatur, suî purgandi caussâ, quòd contra atque esset dictum, et ipsi petissent, prœlium pridie commisissent: simul, ut, si quid possent, de induciis fallendo impetrarent: quos sibi Cæsar oblatos gavisus, retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit; equitatum, quod recenti prœlio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

XIV. Acie triplici institutâ, et celeriter VIII. millium itinere confecto, priùs ad hostium castra pervenit, quàm, [illegible] Germani sentire possent: qui omnibus rebus subitò [illegible] adventûs nostri et discessu suorum, neque [illegible]ndi, [illegible] capiendi spatio dato, perturbantur, co[illegible]s host[illegible] an castra defendere, an fugâ salute[illegible]aret [illegible] quum fremitu et concursu signifi[illegible]es nos[illegible] perfidiâ incitati, in castra irrupe[illegible] in loco q[illegible] capere potuerunt, paulisper nostris restiterunt, atque i[illegible] dimentaque prœlium commiserunt. At reliqua mu[illegible]rum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excess[illegible]que transierant) passim fugere cœpit: ad quos consectan[illegible]tatum misit.

11. *Cognitâ Gallorum infirmitate.*] Infirmitas quasi inconstantia, quæ non possit stare in eo, quod semel susceptum est.

16. *Frequentes, omnibus principibus,* &c.] Temerè id quidem, si quid à se peccatum suspicabantur. Et hoc est, quod nos dehortatur Cæsari credere rem ita se habuisse, ut fuit ab illo narrata: si enim injuriæ sibi conscii fuissent, sedulò cavissent, neque se in irati hostis manus tradidissent. Sed eo decepti videntur, quòd nihil à se commissum intelligerent, quare timerent.

20. *Quos sibi Cæsar oblatos gavisus.*] Hoc quidem sic est à Cæsare narratum: an verò ita se res habuerit, valde dubitandum; siquidem refert Plutarchus ex Canusio quodam, cùm Senatus Cæsari supplicationes decerneret, quoniam vicerat, Catonem, quo non sanctior alter apud Romanos, pro sententia dixisse: Hostibus ess[illegible] ad expiandam à jure [illegible] tatem, quæ Imperatori[illegible] gata.

29. *Castra defendere.*] [illegible] quod lib. I. legitur castra [illegible], hunc morem muniendorum [illegible] Romanis habuisse communem, [illegible], à quo alienos fuisse Gallos ex [illegible]is compertum habemus, metu scilice[illegible] et stultâ confidentiâ, seu contemptu su[illegible]hostium.

30. *Pristini diei perfidiâ incitati.*] *P[illegible]iana perfidia*, ut dictum sequenti ætate. S[illegible] cùm tam facilè in Germanorum castra Romani irruperint, minus bene munita fuisse cognoscitur quàm Romanorum, in quibus diu resistebatur, ut in duobus Ciceronis castris multisque aliis fuit cognitum.

XV. Germani, post tergum clamore audito, quum suos interfici viderent, armis abjectis, signisque militaribus relictis, se ex castris ejecerunt: et quum ad confluentem Mosæ et Rheni pervenissent, reliquâ fugâ desperatâ, magno numero interfecto, reliqui se in flumen præcipitaverunt, atque ibi timore, lassitudine, et vi fluminis oppressi, perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, cùm hostium numerus capitum ccccxxx. millium fuisset, se in castra receperunt. Cæsar iis, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. Iis Cæsar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confecto, multis de caussis Cæsar statuit sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit justissima: quòd quum videret Germanos tam facilè impelli ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, quum intelligerent, et posse, et audere populi R. exercitum Rhenum transire. Accessit etiam quòd illa pars equitatûs Usipetum et Tenchtherorum, quam supra commemoravi prædandi frumentandique caussâ Mosam transîsse, neque prœlio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sicambrorum receperat, seque cum iis conjunxerat. Ad quos quum Cæsar nuntios misisset, qui postularent eos, qui sibi Galliæque bellum intulissent, utì sibi dederent; responderunt: populi R. imperium Rhenum finire: si, se invito, Germanos in Galliam transire non æquum existimaret, cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? Ubii autem, qui uni ex transrhenanis ad Cæsarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant ut sibi auxilium ferret, quòd graviter ab Suevis premerentur: vel, si id facere occupationibus Reip. prohiberetur, exercitum modò Rhenum transportaret, id sibi ad auxilium, spemque reliqui temporis satis futurum: tantum esse nomen apud eos, atque opinionem exercitûs Romani, Ariovisto pulso, et hôc novissimo prœlio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes, utì opinione et amicitiâ populi Rom. tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

XVII. Cæsar his de caussis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat: sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suæ, neque populi R. dignitatis esse statuebat: itaque, etsi summa difficultas faciundi pontis proponebatur, propter latitudinem, rapiditatem, altitudinemque fluminis; tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum, existimabat. Rationem igitur pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia, paullùm ab imo præacuta,

7. ccccxxx. *millium.*] Orosius lib. 6. habet ccccxl. Plutarch. in Cæsare affirmat periisse cccc. In Crasso autem ccc. tam parva fides numerorum notis.

16. *Accessit etiam quòd illa pars.*] Atque hæ sunt reliquiæ gentis, quæ postea injuriæ Romanorum memores, grave bellum Augusto Julii Cæsaris successori moverunt, de quo Dio lib. liv.

19. *Sicambrorum.*] Sicambrorum posteri fuerunt sequenti ævo Franci. Ab oriente quidem Turingia et Saxonia; à meridie Alemannia et amne Lona continebantur. Tacitus et Suetonius excisos et in Galliam translatos esse dicit. Dio verò exercitus Romanos fudisse, tantumque terroris injecisse, ut Augustus ex urbe profectus, in eos expeditionem susceperit, sed rem compositam datis ab ipsis Augusto obsidibus.

35. *Navibus.*] Si enim singulis navibus in alteram ripam milites exposuisset, facilè ab universis et conglobatis hostibus essent repulsi.

40. *Sesquipedalia.*] Intellige parte ab omni, ut pedum sex esset ambitus tigni totius.

dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat: hæc cùm machinationibus demissa in flumen defixerat, fistucisque adegerat, non sublicæ modo directa ad perpendiculum, sed prona ac fastigiata, ut secundùm naturam fluminis procumberent: his item contraria duo ad eundem modum juncta, intervallo pedum quadragenûm ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat: hæc utraque bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrimque fibulis ab extremâ parte distinebantur: quibus disclusis, atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum natura, ut quò major vis aquæ se incitavisset, hôc arctiùs illigata tenerentur: hæc directâ materiâ injectâ contexebantur, ac longuriis cratibusque consternebantur: ac nihilo seciùs sublicæ ad inferiorem partem fluminis obliquè adigebantur, quæ pro pariete subjectæ, et cum omni opere conjunctæ, vim fluminis exciperent: et aliæ item supra pontem mediocri spatio, ut si arborum trunci sive naves, dejiciendi operis caussâ, essent à barbaris missæ, his defensoribus, earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

XVIII. Diebus x. quibus materia cœpta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Cæsar, ad utramque partem pontis firmo præsidio relicto, in fines Sicambrorum contendit. Interim à compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus, liberaliter respondit, obsidesque ad se adduci jubet. Sicambri ex eo tempore quo pons institui cœptus est, fugâ comparatâ, hortantibus iis quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaque omnia exportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

1. *Dimensa ad altitudinem fluminis.*] Cùm flumen alibi esset altius, alibi humilius, variam etiam esse opportuit tignorum longitudinem, et breviora quidem tigna esse opportuit, ubi aquæ minus fuit, longiora verò, ubi flumen altius. Extitisse verò è summa aqua non dubitandum, nulli alioquin usui futura, si amnis excrevisset.

2. *Fistucisque adegerat.*] Fistuca instrumentum esse trabale, vel trabs brevior præferrata, quæ à multis hominibus in sublime multis item funibus attollitur; deinde laxatis funibus dimittitur in tignum, quod in terram illâ vi defigitur. Est et minor fistuca stipes utrimque ansatus: hoc vulgò utuntur nostri pavitores, Gallicè *hiè* ou *demoiselle*.

3. *Sublicæ.*] Sublica est palus vel trabs.

7. *Quantum eorum tignorum junctura distabat.*] Spatium enim duorum pedum inter tigna illa intercedebat.

8. *Binis utrimque fibulis.*] Ferreis, ut arbitror.

11. *Hæc directâ materiâ.*] Non stante, sed pontis longitudini accommodata, cui materiæ ligna superponebantur, forsan vimina, cratesque fortè et terra et cespes.

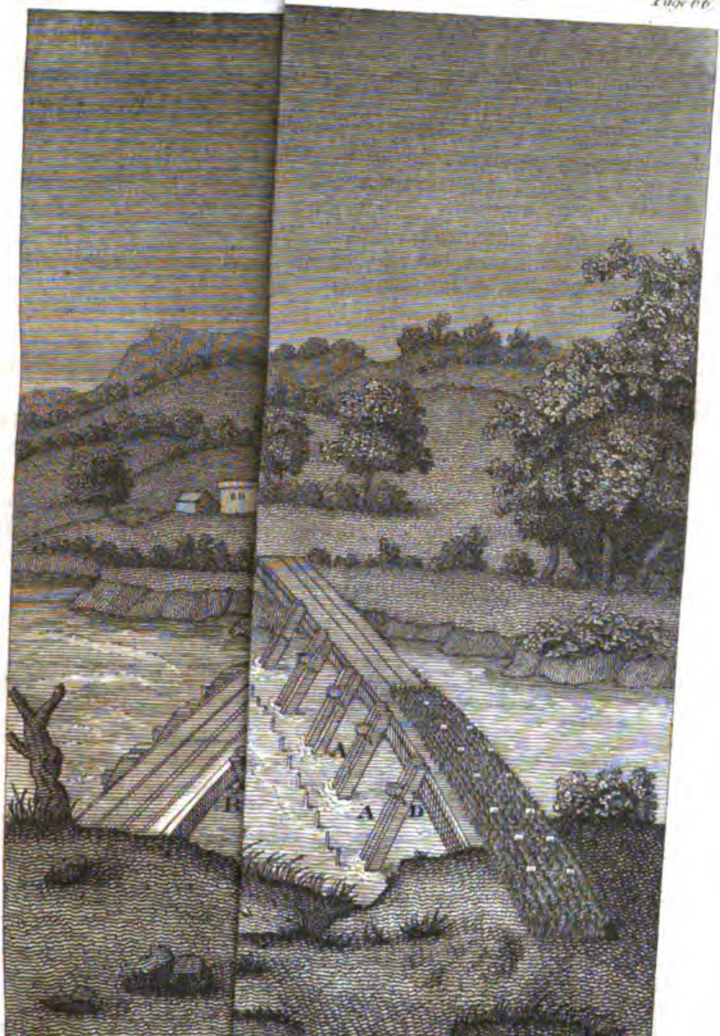
12. *Longuriis cratibusque.*] Longurii sunt longa materia, ut perticæ. Crates verò implicata materia tenuior, ut virgultorum.

13. *Ac nihilo seciùs sublicæ.*] Duæ enim erant unicuique tigno incumbentes ad ejus sustentationem: alii legunt ariete pro pariete, quæ lectio ferri potest. Utrumque autem nihil aliud est quàm quod dicimus, *arcboutant*, Angl. Piles.

17. *Defensoribus.*] Quod in fœminino genere apud jurisconsultos legitur.

19. *Diebus* x.] Materia propriè lignum. Unde dicitur materio, qui nobis carpentarius. Mira porro celeritas, quam effecit artificum numerus et tempus æstivum, quo est minima altitudo fluvii.

21. *In fines Sicambrorum.*] Qui Sicambrorum fines fuerint, satis incertum. Sed eorum posteros Francos esse dictos patet, vel ex Gregorio Turonensi, qui Remigium Rhemensem Episcopum sic scribit Clodovæo regi locutum ad baptismum venienti: *Mitis depone colla Sicamber*, &c. Sunt qui putant non Sicambrum fuisse Clodovæum, sed hîc appellatum, quòd horum Sicambrorum fines possideret, ut Francorum reges, nunc Galli reges dicuntur, quòd Galliam obtineant; quod credunt inducti loco illo Suetonii tit. 21. *Suevos et Sicambros dedentes se traduxit in Galliam, et in proximis Rheno agris collocavit.* Verùm ut Suevi fuerunt in Germania superstites, ita et Sicambri esse potuerunt, unde Clodovæus oriundus esse potuit, et tota illa Francorum gens, quæ Romanis imperium Galliæ ademit. Sed tandem illam injuriam Sicambri ulti sunt, cùm Lollium fuderunt, Augustumque ex urbe exire coegerunt.

A. Bina tigna sesquipe e erant sesquipedalia.
B. Alia bina ad eundem figura.
C. Trabes bipedales im juncta seorsum oculis subjiciuntur.
D. Binæ fibulæ.
E. Directa materia supr
F. Sublicæ obliquæ cont
G. Defensores pontis. adacta.

Hooker Sculp.

XIX. Cæsar paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis ædificiisque incensis, frumentisque succisis, se in fines Ubiorum recepit; atque his auxilium suum pollicitus, si à Suevis premerentur, hæc ab iis cognovit; Suevos, postquam per exploratores pontem fieri compe-rissent, more suo, consilio habito, nuntios in omnes partes demisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in silvas deponerent, atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium ferè regionum earum, quas Suevi obtinerent: ibi Romanorum adventum expectare, atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Cæsar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causså exercitum transducere constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sicambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret: diebus omnino XVIII. trans Rhenum consumptis, satis et ad laudem, et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit, pontemque rescidit.

XX. Exiguâ parte æstatis reliquâ Cæsar, etsi in his locis, quòd omnis Gallia ad septentrionem vergit, maturæ sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit; quòd omnibus ferè Gallicis bellis, hostibus nostris indè subministrata auxilia intelligebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret; tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modò insulam adîsset; genus hominum perspexisset; loca, portus, aditus cognovisset: quæ omnia ferè Gallis erant incognita. Neque enim temerè, præter mercatores, illò adit quisquam; neque iis ipsis quidquam, præter oram maritimam, atque eas regiones quæ sunt contra Galliam, notum est. Itaque, convocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulæ magnitudo, neque quæ, aut quantæ nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad hæc cognoscenda, priùs quàm periculum faceret, idoneum esse arbitratus, C. Volusenum cum navi longa præmittit. Huic mandat ut, exploratis omnibus rebus, ad se quamprimùm revertatur. Ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quòd indè erat brevissimus in Britanniam trajectus. Huc naves undique ex finitimis regionibus, et, quam superiore æstate ad Veneticum bellum fecerat classem, jubet convenire. Interim, consilio ejus cognito, et per mercatores perlato ad Britannos, à compluribus ejus insulæ civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare, atque imperio populi Rom. ob-

10. *Quod ubi Cæsar comperit,* &c.] Non sit verisimile eum pontem tanto molimine à Cæsare fuisse perfectum, ut statim in Galliam reverteretur. Sed noluit fortunam tentare, præsertim cùm esset cum illis confligendum, qui præter arma et solum nihil haberent reliqui. Quod innuit Dio qui scribit lib. XXXIX. cùm accepit Sicambros in solitudines secessisse, Suevos verò venire auxilio, in Galliam redivisse, non amplius XX. dies moratum. Lucanus certè libro II. inducit Pompeium dicentem, Cæsarem ab Rheno fugisse.

18. *Quòd omnibus ferè Gallicis bellis.*] Longè alia affertur à Suetonio caussa, quòd nempe Britanniam spe margaritarum petierit, quarum amplitudinem conferentem, interdum suâ manu exegisse pondus. Sed illum spes videtur fefellisse. Nam, ut scribit Plinius lib. IX cap. 35. *In Britannia parvas ac decolores nasci certum est.* Tacitus in vita Agricolæ: *Fert Britannia aurum et argentum et alia metalla pretium victoriæ; gignit et oceanus margarita, sed subfusca et liventia.* Nec verò nunc nisi in Scotiæ et Orchadum littore reperiuntur, sed parvæ atque lividæ sunt illæ margaritæ.

31. *C. Volusenum,* &c.] Suetonius Tit. LVIII. *Neque in Britanniam transmeavit, nisi ante per se portus ut navigationem et accessum ad insulam explorasset.* Ergo non per Volusenum sed aut Voluseno non satis credens, aut non satis multa doctus ipse ire contendit. Navis porro longa est ad navalia prælia idonea.

temperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus, hortatusque ut in eâ sententiâ permanerent, eos domum remisit: et cum his unà Comium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cujus et virtutem et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cujusque auctoritas in his regionibus magna habebatur, mittit: huic imperat, quas possit, adeat civitates, horteturque ut populi R. fidem sequantur, seque celeriter eò venturum nuntiet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi, ac se barbaris committere non auderet, v. die ad Cæsarem revertitur, quæque ibi perspexisset, renuntiat.

XXII. Dum in his locis Cæsar, navium parandarum caussâ moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent; quòd homines barbari, et nostræ consuetudinis imperiti, bellum populo R. fecissent; seque ea, quæ imperâsset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportunè Cæsar accidisse arbitratus; quòd neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi, propter anni tempus, facultatem habebat; neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniæ anteponendas judicabat: magnum his numerum obsidum imperat. Quibus adductis eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX. onerariis coactis contractisque, quod satis esse ad duas legiones transportandas existimabat; quicquid præterea navium longarum habebat, quæstori, legatis, præfectisque distribuit: huc accedebant XVIII. onerariæ naves, quæ ex eo loco millibus passuum VIII. vento tenebantur, quò minus in eundem portum pervenire possent: has equitibus distribuit, reliquum exercitum Q. Titurio Sabino, et L. Aurunculeio Cottæ, legatis, in Menapios, atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit: P. Sulpitium Rufum legatum cum eo præsidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere jussit.

XXIII. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertiâ ferè vigiliâ solvit, equitesque in ulteriorem portum progredi, et naves conscendere, ac se sequi jussit: ab quibus cùm paullo tardiùs esset administratum, ipse horâ circiter diei IV. cum primis navibus Britanniam attigit: atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias firmatas conspexit. Cujus loci hæc erat naturæ:

2. *Et cum his una Comium.*] Hunc cùm multis de causis, tum ob hanc potissimùm delegit, quòd eâdem linguâ Britanni quà Galli uterentur. Hunc eadem de caussa cum legatis in Britanniam remittit, ut sit verisimile. Ipse quidem Cæsar magnam Britanniæ partem à Belgis habitatam fuisse scribit, eam potissimùm quæ mari proxima esset. Quod infra lib. VII. legitur: Immunitatem datam Atrebatibus, nihil contrarium est, quòd hic dicitur apud eos rex esse factus Comius. Immunitas enim illa fuit à tributis pop. R. pendendis, non a dominatu regio.

20. *Navibus circiter* LXXX. *onerariis.*] Manifestum est hic discrimen inter onerarias naves et longas: hæ utiles bello, passim erant biremes vel triremes, aut pluribus etiam ordinibus remorum instructæ, atque adeò celeritate præstabant, quæ in omnibus prœliis admodum juvat: illæ capaces tantùm erant mercium, atque adeò sine remigibus, quorum ordines in binis, ternis et aliquando pluribus tabulatis consistentes, spatium navium implere solebant: fuisse autem onerarias remorum expertes innuit Livius decadis III. lib. VII. *Naves quas Livius,* &c.

26. *In eos pagos Morinorum.*] Magna libertas Gallorum magnam dissensionem et varietatem sententiarum fecit; dissensio autem servitutem accersivit, cùm non solùm populi à populis, in Gallia, sed pagi à pagis dissentirent, ut hinc patet, quorum quidem singuli à singulis divisum consilium sibi capiebant.

31. *In ulteriorem portum,* &c.] Cùm in illa ora angusti essent portus, et plurium navium minime capaces, illas in plures portus distribuere necesse fuit, unde etiam suos equites solvere jussit. Facilè adducor ut hunc ulteriorem portum Gessoriacum esse credam.

35. *Firmatas.*] Alii habent *armatas,* utra melior lectio viderit lector.

adeò montibus angustis mare continebatur, ut ex locis superioribus in littus telum adjici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquæ naves eò convenirent, ad horam IX. in anchoris expectavit. Interim legatis tribunisque militum convocatis, et quæ ex Voluseno cognovisset, et quæ fieri vellet, ostendit: monuitque (ut rei militaris ratio, maximè ut res maritimæ postularent, ut quæ celerem atque instabilem motum haberent) ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis, et ventum, et æstum uno tempore nactus secundum, dato signo, et sublatis anchoris, circiter millia passuum VIII. ab eo loco progressus, aperto ac plano litore naves constituit.

XXIV. At barbari, consilio Romanorum cognito, præmisso equitatu, et essedariis, quo plerumque genere in prœliis uti consueverunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has caussas summa difficultas, quòd naves, propter magnitudinem, nisi in alto constitui non poterant: militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi onere armorum pressis, simul et de navibus desiliendum, et fluctibus consistendum, et cum hostibus erat pugnandum; quum illi aut ex arido, aut paullulum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis, tela audacter conjicerent, et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnæ imperiti, non omnes eâdem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti prœliis consueverant, utebantur.

XXV. Quod ubi Cæsar animadvertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatior, et motus ad usum expeditior, paullulum removeri ab onerariis navibus, et remis incitari, et ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, tormentis, sagittis, hostes propelli, ac submoveri jussit; quæ res magno usui nostris fuit. Nam et navium figura, et remorum motu, et inusitato genere tormentorum, permoti barbari constiterunt, ac paullùm modò pedem retulerunt. Ac, nostris militibus cunctantibus, maximè propter altitudinem maris, qui X. legionis aquilam ferebat contestatus Deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: Desilite, inquit, milites, nisi vultis aquilam hostibus prodere; ego certè meum Reip. atque Imperatori officium præstitero. Hoc quum magnâ voce dixisset, se ex navi projecit, atque in hostes aquilam ferre cœpit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desilierunt. Hos item alii ex proximis navibus, quum conspexissent, subsecuti, hostibus appropinquârunt.

13. *Essedariis.*] Sunt qui de essedo pugnant, quos postea accuratiùs describit: Essedum verò est genus currûs, quo Galli ad bella utuntur.

24. *Naves longas, quarum,* &c.] Quàm serissimè ad barbaros inventa quæ sunt recentiùs perveniunt. Priores autem in usu fuere onerariæ ad merces ferendas comparatæ, ut priùs navigari cœptum ad commercia instituenda, quàm ad longinqua bella inferenda. Quòd autem posteriùs navium longarum sit inventum, testatur Herodot. in Clio, ubi scribit Phocenses primos Græcorum longis navibus usos fuisse.

32. *Qui x. legionis aquilam ferebat.*] Aquila signum erat legionis, nec sociis qui in cæteris erant pares committebatur. Legionariis illam ferre licebat; passis pennis summæ hastæ insistebat ex auro vel argento. Sæpe fulmen tenebat.

35. *Atque in hostes aquilam ferre cœpit.* Apud Livium: *Consul signum in castra hostium injicit, quo acriùs subeant milites.* Mira hic fuit M. Lælii Scævæ fortitudo, quam commemorat Valerius Max. lib. III. cap. 2. sed facta privatorum non solet persequi Cæsar memor sui instituti, quo facta sua referre suscepit; de Aquilifero nihil scripturus, nisi per illum factum fuisset ut insula teneretur. Summum erat dedecus aquilam perdere; sed nunquam ita in discrimen conjiciebatur, nisi ancipitibus dubiisque prœliis.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quòd neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius aliâ ex navi, quibuscumque signis occurreret, se aggregabat, magnopere perturbabantur. Hostes verò, notis omnibus vadis, ubi ex littore aliquos singulares ex navi egredientis conspexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur. Plures paucos circumsistebant: alii ab latere aperto in universos tela conjiciebant. Quod quum animadvertisset Cæsar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri jussit; et quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri simul atque in arido, constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt, atque eos in fugam dederunt: neque longiùs prosequi potuerunt, quòd equites cursum tenere, atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Cæsari defuit.

XXVII. Hostes prœlio superati, simul atque se ex fugâ receperunt, statim ad Cæsarem legatos de pace miserunt; obsides daturos, quæque imperâsset sese facturos polliciti sunt. Unà cum his legatis Comius Atrebas venit, quem suprà demonstraveram à Cæsare in Britanniam præmissum; hunc illi è navi egressum, quum ad eos Imperatoris mandata deferret, comprehenderant, atque in vincula conjecerant. Tunc facto prœlio remiserunt, et, in petendâ pace, ejus rei culpam in multitudinem contulerunt, et propter imprudentiam, ut ignosceretur, petiverunt. Cæsar questus, quòd quum ultro in continentem legatis missis pacem à se petissent, bellum sine caussâ intulissent, ignoscere imprudentiæ dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt: partem ex longinquioribus locis accersitam paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare in agros jusserunt; principesque undique convenêre, et se civitatesque suas Cæsari commendârunt.

XXVIII. His rebus pace firmatâ, post diem IV. quàm est in Britanniam ventum, naves XVIII. de quibus supra demonstratum est, quæ equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt. Quæ quum appropinquarent Britanniæ, et ex castris viderentur, tanta tempestas subitò coörta est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliæ eòdem, unde erant profectæ, referrentur; aliæ ad inferiorem partem insulæ, quæ est propiùs solis occasum, magno suî cum periculo dejicerentur. Quæ tamen, anchoris jactis, cùm fluctibus complerentur, necessariò adversâ nocte in altum provectæ, continentem petiverunt.

XXIX. Eâdem nocte accidit, ut esset luna plena, quæ dies maritimos æstus maximos in Oceano efficere consuevit: nostrisque id erat

8. *Scaphas longarum navium.*] Naviculæ sunt quæ majores naves, ut ministræ, consequuntur, Gallicè *esquif*, Angl. SKIFF, atque tantùm navis ipsius instrumentum, atque secundùm Labeonem tractatu de fundo instructo. Si quis navem cum instrumento emerit, ei scapha debet quoque præstari. Exploratoria verò navigia quæ celeritate pollent: *Quæ*, ut ait Vegetius, *ne candore prodantur, colore veneto tinguntur, et funes etiam cerâ, quâ inungi soleni naves, inficiuntur. Nautæ quoque vel milites venetam vestem induunt, ut non solùm per noctem, sed etiam per diem faciliùs lateant exploratores.*

38. *Eâdem nocte accidit, &c.*] Veget. lib. v. cap. 12. *Hæc reciprocantis meatûs ambiguitas cursum navium secunda adjuvat, retardat adversa. Quæ dimicaturo magna sunt cautione vitanda; neque enim auxilio remorum rheumatis impetus vincitur, cui interdum cedit et ventus. Et quoniam diversis regionibus diverso lunæ crescentis minuentisque statu certis horis ista variantur, ideò prælium navale gesturus consuetudinem pelagi vel loci ante congressum debet agnoscere.* Sed Romanis cùm essent infensi Galli, qui id cognoscebant, ab eorum nemine docebantur, quid esset vitandum, quibus si amici illi fuissent, facile erat his incommodis occurrere,

incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Cæsar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, æstus complebat: et onerarias, quæ ad anchoras erant deligatæ, tempestas afflictabat: neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquæ quum essent funibus, anchoris, reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, (id quod necesse erat accidere,) totius exercitûs perturbatio facta est. Neque enim naves erant aliæ, quibus reportari possent, et omnia deerant, quæ ad reficiendas naves essent usui; et quòd omnibus constabat hiemare in Galliâ oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis, principes Britanniæ, qui post prœlium ad ea, quæ jusserat Cæsar, facienda convenerant, inter se collocuti; quum equites, et naves, et frumentum Romanis deesse intelligerent, et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent; quæ hôc erant etiam angustiora, quòd sine impedimentis Cæsar legiones transportaverat; optimum factu esse duxerunt, rebellione factâ, frumento, commeatuque nostros prohibere, et rem in hiemem producere: quòd his superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi caussâ in Britanniam transiturum confidebant. Itaque, rursus conjuratione factâ, paullatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere cœperunt.

XXXI. At Cæsar, etsi nondum eorum concilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum, et ex eo quòd obsides dare intermiserant, fore id quod accidit suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat. Nam et frumentum ex agris in castra quotidie conferebat; et quæ gravissimè afflictæ erant naves, earum materiâ atque ære ad reliquas reficiendas utebatur: et quæ ad eas res erant usui, ex continenti comportari jubebat. Itaque, quum id summo studio à militibus administraretur, XII. navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione, ex consuetudine, unâ frumentatum missâ, quæ appellabantur VII. neque ullâ ad id tempus belli suspicione interpositâ, quum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret; ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Cæsari renuntiaverunt, pulverem majorem, quàm consuetudo ferret, in eâ parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Cæsar, id quod erat, suspicatus, aliquid novi à barbaris initum consilii; cohortes, quæ in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas in stationem succedere, reliquas armari, et confestim se subsequi jussit. Quum paullò longiùs à castris processisset, suos ab hostibus premi, atque ægrè sustinere, et, confertâ legione ex omnibus partibus tela conjici animadvertit. Nam quòd omni ex reliquis partibus demesso frumento, una pars erat reliqua, suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant. Tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos subitò adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant: simul equitatu atque essedis circumdederant.

35. *Ii, qui pro portis, &c.*] Stationes vocabant à stando, quia cohortes ante portas castra custodiebant, non unus, ut nunc, miles. Nec enim tutum esse putabat uni salutem exercitûs credere. Cohors autem et turma equitum servabant. Statio autem est certus priusque locus.

XXXIII. Genus hoc est ex essedis pugnæ: primò per omnes partes perequitant, et tela conjiciunt: atque ipso terrore equorum, et strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant: et quum se inter equitum turmas insinuavere, ex essedis desiliunt, et pedibus prœliantur. Aurigæ interim paullum è prœlio excedunt, atque ita se collocant, ut, si illi à multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in prœliis præstant: ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, ut in declivi ac præcipiti loco incitatos equos sustinere, et brevi moderari ac flectere, et per temonem percurrere, et in jugo insistere, et inde se in currus citissimè recipere, consueverint.

XXXIV. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnæ, tempore opportunissimo Cæsar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri ex timore se receperunt. Quo facto, ad lacessendum hostem, et committendum prœlium alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit, et, brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum hæc geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris reliqui, discesserunt. Secutæ sunt continuos dies complures tempestates, quæ et nostros in castris continerent, et hostem à pugnâ prohiberent. Interim barbari nuntios in omnes partes demiserunt, paucitatemque nostrorum militum suis prædicaverunt; et quanta prædæ faciendæ, atque in perpetuum suî liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magnâ multitudine peditatûs equitatûsque coactâ, ad castra venerunt.

XXXV. Cæsar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter xxx. quos Comius Atrebas, de quo antè dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso prœlio, diutiùs nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt; quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt: deinde omnibus longè latèque ædificiis incensis, se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad Cæsarem de pace venerunt. His Cæsar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit, eosque in continentem adduci jussit: quòd, propinquâ die æquinoctii, infirmis navibus, hiemi navigationem subjiciendam non existimabat: ipse idoneam tempestatem nactus, paullò post mediam noctem naves solvit. Quæ omnes incolumes ad continentem pervenerunt: ex his onerariæ II. [a] eosdem portus, quos reliquæ, capere non potuerunt, sed paullò infra delatæ sunt.

XXXVII. Quibus ex navibus, quum essent expositi milites circiter ccc. atque in castra contenderent; Morini, quos Cæsar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe prædæ adducti, primò non ita magno suorum numero circumsteterunt, ac, si sese interfici nollent, arma

a *Ad eosdem portus non poterunt appellere.*

12. *Quibus rebus, perturbatis nostris.*] Lucanus lib. II. inducit Pompeium dicentem, ut Cæsar: *Territa quæsitis ostendit terga Britannis.*

36. *Propinquâ die æquinoctii.*] Cùm supra dixerit: *Exiguâ æstatis parte reliquâ,* æquinoctium autumnale intelligit, quod in mensem Septembrem incidit.

ponere jusserunt; quum illi, orbe facto, sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia vi. convenerunt. Quâ re nuntiatâ, Cæsar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt, atque ampliùs horis iv. fortissimè pugnaverunt, et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea verò quàm equitatus noster in conspectum venit, hostes, abjectis armis, terga verterunt, magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Cæsar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui quum propter siccitates paludum, quò se reciperent, non haberent: quo perfugio superiore anno fuerant usi; omnes ferè in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, ædificiisque incensis; quòd Menapii omnes se in densissimas silvas abdiderant, ad Cæsarem se receperunt. Cæsar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eò duæ omnino civitates ex Britanniâ obsides miserunt: reliquæ neglexerunt. His rebus gestis, ex litteris Cæsaris dierum xx. supplicatio à senatu decreta est.

1. *Quum illi, orbe facto, se defenderent.*] Quod fiebat resistendi causâ, non oppugnandi.

18. *Reliquæ neglexerunt.*] Et hanc sumpsit caussam revertendi in Britanniam Cæsar, ut postea legetur.

LIBER V.

ARGUMENTUM.

Hic liber continet aliquos Pirustarum motus a Cæsare coërcitos, item Trevirorum de Principatu inter se contendentium dissidia: transitum in Britanniam: bellum Ambiorigis: Indutiomari mortem.

I. LUCIO Domitio, Ap. Claudio Coss. discedens ab hibernis Cæsar in Italiam, ut quotannis facere instituerat, legatis imperat, quos legionibus præfecerat, utì quamplurimas possent hieme naves ædificandas veteresque reficiendas, curarent. Earum modum formamque demonstrat: [a] ad celeritatem onerandi, subductionesque paullò facit humiliores, quàm quibus nostro mari uti consuevimus: atque id eò magìs quòd, propter crebras commutationes æstuum, minùs magnos ibi fluctus fieri cognoverat: ad onera, et ad multitudinem jumentorum transportandam, paullò latiores, quàm quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri: quam ad rem humilitas multùm adjuvat. Ea quæ sunt usui ad armandas naves, ex Hispaniâ apportari jubet. Ipse, conventibus Galliæ citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur; quòd a Pirustis finitimam partem Provinciæ incursionibus vastari audiebat. Eò quum venisset, civitatibus milites imperat, certumque in locum convenire jubet. Quâ re nuntiatâ, Pirustæ legatos ad eum mittunt, qui doceant nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant, omnibus rationibus de injuriis satisfacere. Acceptâ oratione eorum, Cæsar obsides imperat, eosque ad certam diem adduci jubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. Iis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem æstiment, pœnamque constituant.

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

a *Quo celeriùs onerarentur, subducerenturque* in terram.

1. *Lucio Domitio, Ap. Claudio Coss.*] Is Consulatus incidit in annum ab urbe condita DCC. Hic est Domitius qui ad Corfinium captus, deinde remissus est à Cæsare: homo levissimus, multis horum Commentariorum locis de bello civili commemoratus, quique tandem acie Pharsalicâ periit. Appius verò Pulcher hic est P. Clodii, qui à Milone fuit occisus, frater. Extant Ciceronis ad illum epist. lib. III. ad Famil. Ante pugnam Pharsalicam in Græcia decessit, morbo implicitus.

6. *Nostro mari.*] Mediterraneum intelligit, quod eo nomine à Pompeio Mela appellatur, lib. I. cap. 1. *Id omne quà venit quaque despergitur, uno vocabulo nostrum mare dicitur.*

10. *Has omnes actuarias.*] Actuariæ naves non velis tantùm agebantur, sed et remis, atque adeò aliis erant celeriores. Hæc differebant ab onerariis, quòd onerariæ expertes erant remigii, mercibus tantùm aptæ transportandis; à longis verò navibus, quòd minus altæ, neque tot remigum ordines habebant, hominibus jumentisque ferendis vehendisque comparatæ, Livius lib. XXXVIII. *Tradito et naves armamentaque earum, neve plures quàm decem naves actuarias, nulla quarum plusquam triginta remis agatur.*

13. *Pirustis.*] Pirustæ, gens Dalmatica Ptolemæo, qui Pirussæ dicuntur, et prope Macedoniam collocantur, Strabo Pannonios eos appellat lib. VII. Certè Illyrico sunt proximi. Ii videntur esse, qui Plinio, lib. IV. cap. 22. dicuntur Pyræi prope Taulantios. Illyricum porro erat etiam Provincia Cæsaris, cujus partem sibi finitimam illi Pirustæ vexabant, ampla, longè latèque patens regio maritima, hodie *Esclavonie*, multis prœliis multisque à ducibus Romanis perdomita, in eorum potestatem pervenit.

21. *Litem æstiment.*] Id est, in pretium redigant omnes rapinas.

II. His confectis rebus, conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eò quum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summâ rerum omnium inopiâ, circiter DC. ejus generis, cujus suprà demonstravimus, naves, et longas XXVIII. invenit constructas, neque multùm abesse ab eo, quin paucis diebus deduci [a] possent. Collaudatis militibus, atque iis, qui negotio præfuerant, quid fieri velit, ostendit: atque omnes ad portum Itium convenire jubet; quo ex portu commodissimum in Britanniam transjectum esse cognoverat, circiter millium passuum XXX. à continenti. Huic rei, quod satis esse visum est militum, relinquit: ipse cum legionibus expeditis IV. et equitibus DCCC. in fines Trevirorum proficiscitur: quòd hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Hæc civitas longè plurimùm totius Galliæ equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In eâ civitate duo de principatu inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de Cæsaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit: se suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitiâ populi R. defecturos, confirmavit: quæque in Treviris gererentur, ostendit. At Indutiomarus equitatum peditatumque cogere, iisque, qui per ætatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quæ ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum à flumine Rheno ad initium Rhemorum pertinet, bellum parare instituit. Sed posteà quàm nonnulli principes ex eâ civitate, et familiaritate Cingetorigis adducti, et adventu nostri exercitûs perterriti, ad Cæsarem venerunt, et de suis privatim rebus ab eo petere cœperunt, quoniam civitati consulere non possent: veritus ne ab omnibus desereretur, Indutiomarus legatos ad Cæsarem mittit; sese idcirco à suis discedere, atque ad eum venire noluisse, quò faciliùs civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu, plebs propter imprudentiam laberetur; itaque civitatem in suâ potestate esse, seque, si Cæsar permitteret, ad eum in castra venturum, et suas civitatisque fortunas ejus fidei permissurum.

IV. Cæsar, etsi intelligebat, quâ de caussâ ea dicerentur, quæque

a *In mare.*

1. *Conventibus peractis.*] Conventus peragere est jurisdictionem in oppidis ad id destinatis, statis temporibus absolvere.

Ib. *In citeriorem Galliam.*] Quæ alio nomine cisalpina, hoc est, cis Alpes posita respectu Romæ, eratque Cæsaris Provincia, nunc *Lombardia* dicitur.

4. *Circiter* DC. (naves) *ejus generis.*] Lipsio videtur incredibile nostris moribus. Sed hoc in usu Romanis militibus erat. Siquidem Frontino teste, lib. IV. *P. Nasica in hibernis, quamvis classis usus non esset necessarius, ne tamen desidia miles corrumperetur, aut per otii licentiam sociis injuriam inferret, naves ædificare instituit.*

6. *Deduci.*] In mare naves inferri. Virgil. Æneid. III. 71.

Deducunt socii naves, et littora complent.

Cui contrarium est, *subducere*, in terram trahere. Virg. Æneid. lib. I. 578.

Urbem quam statuo, vestra est; subducite naves.

8. *Ad portum Itium.*] Ptolemæus Itium statuit inter Frudis sive Suminæ ostium et Gessoriacum navale Morinorum, *Bologne.* Atqui non portum sed promontorium appellat, portumque ibi esse cognominem nemo dubitare potest. Sed cum in Cajetibus planum sit littus, non potest esse *Calais.* Portus aliquis fortè sit obstructus.

11. *Cum legionibus expeditis* IV.] Quæ non ducebant impedimenta, quorumque milites vallum non ferrebant.

22. *In silvam Arduennam.*] Arduenna silva ingens olim erat, nunc maximam partem à cultoribus excisa, per Treviros erat dispersa, et ad Atrebates usque pertinebat. Nunc sunt tantùm ejus reliquiæ circa Mosam.

eum res ab instituto consilio deterreret; tamen, ne æstatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus rebus ad Britannicum bellum comparatis Idutiomarum ad se cum CC. obsidibus venire jussit. His adductis, et in iis filio, propinquisque ejus omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Indutiomarum, hortatusque est, utì in officio permaneret. Nihilo tamen seciùs principibus Trevirorum ad se convocatis, eos sigillatim Cingetorigi conciliavit. Quod quum merito ejus à se fieri intelligebat, tum magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quamplurimùm valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui: et, qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multò graviùs hoc dolore exarsit.

V. Iis rebus constitutis, Cæsar ad portum Itium cum legionibus pervenit: ibi cognoscit XL. naves, quæ in Meldis factæ erant, tempestate rejectas, cursum tenere non potuisse, atque eòdem, unde erant profectæ, relatas: reliquas paratas ad navigandum, atque omnibus rebus instructas invenit. Eòdem equitatus totius Galliæ convenit, numero millium IV. principesque ex omnibus civitatibus: ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Galliâ; reliquos, obsidum loco, secum ducere decreverat; quòd, quum ipse abesset, motum Galliæ verebatur.

VI. Erat unà cum cæteris Dumnorix Æduus, de quo à nobis anteà dictum est. Hunc secum ducere in primis constituerat, quòd eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnæ inter Gallos auctoritatis, cognoverat. Accedebat huc, quòd jam in consilio Æduorum Dumnorix dixerat, Sibi à Cæsare regnum civitatis deferri: quod dictum Ædui graviter ferebant, neque recusandi, neque deprecandi caussâ legatos ad Cæsarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Cæsar cognoverat. Ille primò omnibus precibus petere contendit, ut in Galliâ relinqueretur, partim, quòd insuetus navigandi, mare timeret, partim, quòd religionibus sese diceret impediti. Posteaquam id ostinatè sibi negari vidit, omni spe impetrandi ademptâ, principes Galliæ sollicitare, sevocare singulos, hortarique cœpit, ut in continenti remanerent, metu territare, non sine caussâ fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur. Id esse consilium Cæsaris, ut quos in conspectu Galliæ interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret: fidem reliquis interponere, jusjurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliæ intellexissent, communi consilio administrarent.

VII. Hæc à compluribus ad Cæsarem deferebantur. Quâ re cognitâ, Cæsar, quòd tantum civitati Æduæ dignitatis tribuebat, coër-

14. *In Meldis.*] Non certè iis sunt qui Parisiis sunt finitimi, *Meaux*, sed qui sunt, ignorantur. Libri nonnulli habent *Belgis*, sicque Beroaldus legit, Strabonis auctoritate motus, qui eos Lexobiis finitimos et maritimos facit. Facilè credidero esse eos qui peninsulam vel oram maritimam incolunt, ubi est *Cherbourg*. Non tantùm mare accolunt, sed et montes; nam inter montes eos constituit Ptolemæus.

27. *Deprecandi caussâ.*] Deprecari apud Autores bonæ latinitatis, est *precari ne quid fiat.*

28. *Ex suis hospitibus.*] De quibus supra lib. I.

31. *Quòd religionibus, &c.*] Sic Cicero in L. Pisonem: *Pontinius susceptis religionibus impeditur.* Sæpe enim vel auguriis, vel alio modo objectâ religione et deterrebantur ne facerent quod vellent, et cogebantur facere quod nollent.

41. *Quòd tantum civitati Æduæ dignitatis tribuebat.*] Ciacconius existimat reponendum permutatis casibus: *Quod tantum civitatis Æduæ dignitati tribuebat,* quod satis placet.

cendum atque deterrendum quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat: quòd longiùs ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum ne quid sibi ac Reip. nocere posset. Itaque dies circiter xxv. in eo loco commoratus, quòd Corus ventus navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his loci flare consuevit: dabat operam ut Dumnorigem in officio contineret, nihilò tamen seciùs omnia ejus consilia cognosceret. Tandem idoneam tempestatem nactus, milites equitesque conscendere naves jubet. At impeditis omnium animis, Dumnorix cum equitibus Æduorum à castris, insciente Cæsare, domum discedere cœpit. Quâ re nuntiatâ, Cæsar intermissâ profectione atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatûs ad eum in sequendum mittit, retrahique imperat: si vim faciat, neque pareat, interfici jubet: nihil hunc, se absente, pro sano facturum arbitratus, qui presentis imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere, ac se manu defendere, suorumque fidem implorare cœpit, sæpe clamitans, liberum se liberæque civitatis esse Isti, ut erat imperatum, circumsistunt, hominemque interficiunt. At Ædui equites ad Cæsarem omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum III. legionibus, et equitum millibus II. relicto, ut portus tueretur, et rei frumentariæ provideret, quæque in Galliâ gererentur, cognosceret, et consilium pro tempore et pro re caperet: ipse cum legionibus V. et pari numero equitum, quem in continente reliquerat, ad solis occasum naves solvit, et leni Africo provectus, mediâ circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit: et longiùs delatus æstu, ortâ luce, sub sinistrâ Britanniam relictam conspexit. Tum rursus æstûs commutationem secutus, remis contendit, [a] ut eam partem insulæ caperet, quâ optimum esse egressum superiore æstate cognoverat. Quâ in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adæquaverunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano ferè tempore: neque in eo loco hostis est visus. Sed ut postea Cæsar ex captivis comperit, quum magnæ manus eò convenissent, multitudine navium perterritæ, quæ cum annotinis privatisque quas sui quisque commodi caussâ fecerat, amplius DCCC. unà erant visæ, timore à littore discesserant, ac se in superiora loca abdiderant.

IX. Cæsar exposito exercitu, ac loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiæ consedissent, cohortibus

a *Quo appelleret ad eam partem insulæ.*

4. *Quòd Corus ventus.*] Corus quem Zephyrum et Argesten vocant, flat ab occasu solstitiali, Libonotus Vegetio.

23. *Et leni Africo profectus.*] Africus ab occasu brumali spirat, Græcis Libonotus.

25. *Britanniam.*] Britannia hodie est duplex, transmarina et cismarina. De transmarina hic agit Cæsar. Cismarina verò illa tempestate dicebatur Armorica. Posteaquam autem ab Anglis, qui Germanicus erat populus, Britanni ejecti sunt circa annum Christi CCCCXLI. à Britannia transmarina, pars illorum Britannorum in cismarinam transiit, quæ ab ipsis nomen accepit Britanniæ.

34. *Annotinis.*] Annotinæ sunt naves quæ annonam ferunt, ab annona dictæ, sicut à sero, serotinus. Et hæ quidem sunt inter onerarias, quarum scilicet sunt multa genera, sunt enim frumentariæ et vinariæ et lignariæ, quarum omnium extant apud Autores exempla, imò sunt et palearum naves apud Ciceronem.

38. *Cohortibus* X.] Cohors erat ut plurimum CCCCXX. hominum: si legio plenior esset, erat etiam plenior cohors, militum nempe D. et DC. Cohortes decem numerum legionis efficiebant, quas tamen legionem hic non appellat, quia fortè erant ex pluribus legionibus delectæ.

x. ad mare relictis, et equitibus ccc. qui præsidio navibus essent, de III. vigiliâ ad hostes contendit, eò minùs veritus navibus, quòd in littore molli atque aperto deligatas ad anchoras relinquebat: et præsidio navibus Q. Atrium præfecit. Ipse noctu progressus millia passuum circiter XII. hostium copias conspicatus est. Illi equitatu atque essedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros prohibere, et prœlium committere cœperunt. Repulsi ab equitatu, se in silvas abdiderunt, locum nacti egregiè et naturâ et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur, caussâ jam antè præparaverant: nam crebris arboribus succisis omnes introitus erant præclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis VII. testudine factâ, et aggere ad munitiones abjecto, locum ceperunt, eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longiùs Cæsar persequi vetuit, et quòd loci naturam ignorabat, et quòd magnâ parte diei consumptâ, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

X. Postridie ejus diei manè tripartitò milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. Iis aliquantum itineris progressis, quum jam extremi essent in prospectu, equites à Q. Atrio ad Cæsarem venerunt, qui nuntiarent, superiori nocte, maximâ coörtâ tempestate, propè omnes naves afflictas, atque in littore ejectas esse, quòd neque anchoræ funesque subsisterent, neque nautæ gubernatoresque vim tempestatis pati possent. Itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis, Cæsar legiones equitatumque revocari atque itinere desistere jubet. Ipse ad naves revertitur: eadem ferè quæ ex nuntiis litterisque cognoverat, coram perspicit, sic ut amissis circiter XL. navibus, reliquæ tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros deligit, et ex continenti alios accersiri jubet: Labieno scribit, ut quam plurimas posset, iis legionibus, quæ sunt apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multæ operæ ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naves subduci, et cum castris unâ munitione conjungi. In his rebus circiter dies x. consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus castrisque egregiè munitis, easdem copias quas antè, præsidio navibus relinquit: ipse eôdem, unde redierat, proficiscitur. Eò cùm venisset, majores undique in eum locum copiæ Britannorum convenerant. Summa imperii bellique administrandi, communi consi-

9. *Arboribus succisis.*] Concædes appellat Tacitus. Item Gregorius Turonensis.

12. *Testudine factâ.*] Hæc est testudo, quæ à Dione describitur, lib. XLIII. cujus verba Græca his Latinis reddita efferre non pigebit: *Testudo talis est et hoc modo fit: Impedimentis et levi armatura, et equitibus in medium acceptis, gravis armatura peditis qui oblongis et cavis et dimidiati tubi similibus clypeis utuntur, in extremis partibus tanquam in lateritio opere circumponuntur, et alios ipsi extra spectantes ambiunt. Cæteri qui planos habent clypeos, in medio densi collocantur, illosque tum super se tum super alios attollunt, ita ut per universam phalangem nihil præter clypeos cernatur, et à telorum jactu tutos densitate instructionis efficiant. Sic enim firmant, ut et super eam homines aliquot ingredi possint, et præterea equi et currus, si quando in cavo et angusto loco versentur. Hæc est ejus instructionis forma, et nomen à testudine cepit, et ob firmitatem, et quia tegit optime. Usus autem est duplex: nam et in oppugnanda munitione aliqua subeunt, et sæpe in ipsum murum quosdam attollunt,* &c. Idem ferè habet Oppianus, lib. I. Cynegeticon.

29. *Fabros deligit.*] Quia teste Livio, lib. I. Servius duas centurias instituerat, quæ sine armis stipendia facerent, datumque eis munus, ut machinas in bello ferrent, quorum præfectus dicebatur, *Præfectus Fabrûm.*

lio, permissa est Cassivellauno, cujus fines à maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, à mari circiter millia passuum LXXX. Huic, superiori tempore, cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Britanni, hunc toti bello imperioque præfecerant.

XII. Britanniæ pars interior ab iis incolitur, quos natos in insulâ ipsâ, memoriâ proditum dicunt: maritima pars ab iis, qui prædæ ac belli inferendi caussâ, ex Belgio transierant: qui omnes ferè iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eò pervenerunt, et bello illato ibi remanserunt, atque agros colere cœperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaque ædificia ferè Gallicis consimilia: pecoris magnus numerus: utuntur aut æreo, aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus; in maritimis ferrum, sed ejus exigua est copia: ære utuntur importato. Materia cujusque generis, ut in Gallia est, præter fagum atque abietem. Leporem et gallinam, et anserem gustare, fas non putant. Hæc tamen alunt animi voluptatisque caussâ. Loca sunt temperatiora quàm in Galliâ, remissioribus frigoribus.

XIII. Insula naturâ triquetra, cujus unum latus est contra Galliam: hujus lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quò ferè ex Galliâ naves appelluntur, ad orientem solem, inferior ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D. alterum vergit ad Hispaniam, atque occidentem solem: quâ ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut existimatur, quàm Britannia: sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula quæ appellatur Mona. Complures præterea minores objectæ insulæ existimantur, de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos XXX.

2. *Tamesis.*] Gallicè, *Thamise.* Anglicè, *the Thames*, Londinum præterfluit.

8. *Ex Belgio.*] Belgium videtur hîc esse dictum pars Galliæ, quæ à Belgis in universum incolitur, non parva alia, quæ ab ipsis Bellovacis, Ambianisque incolitur. Belgium à Belgis, ut à Samnitibus Samnium dicitur.

10. *Bello illato.*] Non illato solùm, sed et confecto.

12. *Utuntur aut æreo*, &c.] Antiqui codices habent: *Utuntur minimo ære aut laminis ferreis.* Certè pecunias, quæ Tolosæ à Romanis, inventæ sunt, nequaquam signatas, sed argentum aurumque infectum fuisse disertis verbis observat Strabo.

13. *Nascitur ubi plumbum*, &c.] Itidem se res habet et nunc. Est enim in Wallia plumbum, est et ferrum, sed paucum. Æs verò illis ut et nobis à Germania petitur. De auro autem sic Cicero, lib. IV. ad Atticum Epist. 16. *Etiam illum jam cognitum est, neque argenti scrupulum esse ullum in illa insula, neque ullam spem prædæ nisi ex mancipiis.* Tacitus tamen, Solinus, Beda dicunt inventa metalla esse.

18. *Remissioribus frigoribus.*] Tacitus scribit, Cœlum Britannicum crebris imbribus fœdum, asperitatem frigorum abesse.

20. *Insula naturâ triquetra.*] Tacitus tradit formam ejus à Livio et Fabio Rustico oblongæ scutulæ vel bipenni assimilari, immensum tamen et enorme spatium procurrentium extremo jam littore terrarum velut in cuneum tenuari: quorum Autorum tempore primum Romana classis est insulam Britanniam circumvecta. Quæ quidem Taciti seu Livii descriptio quam Cæsariana diligentior videtur, nec enim triquetra est, ut Sicilia. Sed si quia Italiam hederæ folio assimilatam dixit Plinius, tantopere in sua regione erravit, ignoscendum est Cæsari erranti in aliena. Porro *natura triquetra* dixit Cæsar, pro *figura triquetra.*

21. *Cantium.*] Nomen retinet *Kent.*

23. *Hoc latus tenet.*] Haud multum abest à vero si præsertim sinuum habeatur ratio. Sed nec insulam esse planè compertum est, nisi Severo principe, ut Dio testatur.

24. *Hibernia.*] Hibernia quoque tamen retinet et verum nunc esse comperitur, quod de ejus mensura fuit à Cæsare proditum. Minus diligenter Mela, qui de ea sic habet, lib. III. cap. 6. *Super Britanniam Juverna est penè par spatio, sed utrinque æqualis.* De ea quoque sic Tacitus: *Spatium ejus si Britanniæ comparetur angustius, nostri maris insulas superat*, id est, Sardiniam, Siciliam, Cretam.

27. *Mona.*] Nunc dicitur *Man.*

28. *De quibus insulis*, &c.] De quibus sic Plinius, lib. XI. cap. 75. *Solstitialibus diebus*

sub brumâ esse noctem. Nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris, breviores esse noctes, quàm in continente, videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC. millium passuum. Tertium est contra Septentrionem: cui parti nulla est objecta terra, sed ejus lateris angulus maximè ad Germaniam spectat. Huic millia passuum DCCC. in longitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centena millia passuum.

XIV. Ex his omnibus, longè sunt humanissimi, qui Cantium incolunt: quæ regio est maritima omnis, neque multùm à Gallicâ differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non ferunt, sed lacte et carne vivunt, pellibusque sunt vestiti. Omnes verò se Britanni vitro inficiunt, quod cæruleum efficit colorem: atque hoc horribiliore sunt in pugnâ adspectu: capilloque sunt promisso, atque omni parte corporis rasâ, præter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes, et maximè fratres cum fratribus, et parentes cum liberis. Sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, à quibus primùm virgines quæque ductæ sunt.

XV. Equites hostium essedariique acriter prœlio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, ita tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint. Sed, compluribus interfectis, cupidiùs insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subitò se ex silvis ejecerunt; impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, aeriter pugnaverunt: dua-

accedente sole propius verticem mundi angusto lucis ambitu subjectæ terræ, continuos dies habere senis mensibus, noctisque è diverso ad brumam remoto. Quod fieri in insula Thule Pytheas Massiliensis scripsit, sex dierum navigatione in septentrionem à Britannia distante; quidam verò et in Mona, quæ distat à Camaloduno Britanniæ oppido circiter ducentis millibus affirmant. De Mona et insulis illis propinquis falsum esse compertum est, de remotioribus non tantùm fama, sed ratio certissima confirmat.

2. *Certis ex aqua mensuris.*] Clepsydras intelligit, horologia ex aquis constantia, quorum formam usumque apud Vitruvium videre licet lib. IX. Breviores autem esse noctes intellige æstivas: æstate enim suas expeditiones faciebat Cæsar. De qua noctium Britannicarum brevitate sic memoriæ prodidit Tacitus idoneus autor, utpote Julii Agricolæ gener Britanniæ domitoris: *Dierum spatia ultra nostri orbis mensuram, et mox clara et extrema Britanniæ parte brevis, ut finem atque initium lucis exiguo discrimine internoscas. Quod si nubes non efficiant, adspici per noctem solis fulgorem, nec occidere et exsurgere, sed transire affirmant.* Ac reverà notum est sole cis lineam æquinoctialem versante, eo longiores dies brevioresque noctes effici, quo terra aliqua vicinior polo est. Sic Gallia longiores æstate noctes habet, quam Anglia. Porro serus fuit apud Romanos clepsydrarum usus. Plinius enim, lib. VII. cap. 60. sic habet: *Tunc Scipio Nasica collega Lenatis, primus aqua divisit horas æquè noctium ac dierum.*

11. *Omnes verò se Britanni vitro inficiunt.*] Mira hic est lectionis varietas, quæ ex scriptorum videtur orta fuisse ignorantia. Cùm enim in antiquis codicibus viderent esse *vitro*, neque sibi in animum inducere possent vitro tingi posse, alii scripserunt, *nitro*, alii *luteo*, alii *glauco*, alii *ultro*, alii *glasto*. Interim certum est herbam esse, quæ vitrum à Latinis ideo dicitur, quod vitreo colore tingat: de qua Vitruvius, lib. VII. cap. 14. sic habet: *Fidem propter inopiam coloris Indici, cretam selenusium aut annulariam vitro, quod Græci Isatim appellant, inficientes, imitationem faciunt coloris Indici.* Oribasius scribit Isatim infectores vitrum appellare. Mela Cæsari consentiens, lib. III. cap. 6. de Britannis sic habet: *Incertum ob decorem an quid aliud, vitro corpora inficiunt.* Ubi nonnulli codices frustra habent *ultro*. Vitrum illud Glastum est, Gallicè, *Guesde*. Herba est, quæ in pulverem redacta cæruleum colorem efficit, qui aliis coloribus pro firmamento est, quo lanæ ad alios colores prætinguntur atque præparantur. Atque hujus Britannorum moris glaste se pingendi meminit Plinius, lib. XXII. cap. 1. *Simile Plantagini glastum in Gallia vocatur, quo Britannorum conjuges nurusque toto corpore oblitæ, quibusdam in sacris et nudæ incedunt, Æthiopum colorem imitantes.* Nec mos ille corpus pingendi depositus tempore Severi imperatoris, siquidem Herod. ita de his perhibet: *Quin ipsa notant corpora pictura varia, et omnifariàm formis animalium, quocirca ne induuntur quidem, videlicet picturam corporis ne adoperiant.* Ita Polit. Herod. optimus interpres.

13. *Promisso.*] Id est longe, quasi porro, id est, longe, misso.

busque missis subsidio cohortibus à Cæsare, atque his primis legionum duarum, quum hæ, intermisso perexiguo loci spatio inter se, constitissent; novo genere pugnæ preterritis nostris, per medios audacissimè proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Liberius Durus tribunus mil. interficitur: illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnæ, quum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros propter gravitatem armorum, quòd neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minùs aptos esse ad hujus generis hostem: equites autem magno cum periculo dimicare, propterea quòd illi etiam consultò plerumque cederent, et quum paullulùm ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent, et pedibus dispari prœlio contenderent. Equestris autem prœlii ratio, et cedentibus et insequentibus, par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut nunquam conferti, sed rari, magnisque intervallis prœliarentur, stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique et rescentes defatigatis succederent.

XVII. Postero die, procul à castris hostes in collibus constiterunt, rarique se ostendere, et lentiùs, quàm pridie, nostros equites prœlio lacessere cœperunt. Sed meridie, quum Cæsar pabulandi caussâ III. legiones atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repentè ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic utì ab signis legionibusque non absisterent. Nostri acriter in eos impetu facto, repulerunt, neque finem insequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, quum post se legiones viderent, præcipites hostes egerunt; magnoque eorum numero interfecto, neque suî colligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hâc fugâ protinus, quæ undique convenerant, auxilia discesserunt: neque post id tempus unquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

XVIII. Cæsar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin, in fines Cassivellauni, exercitum duxit: quod flumen uno omninò loco pedibus, atque hoc ægrè, transiri potest. Eò quum venisset, animadvertit ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas. Ripa autem erat acutis sudibus præfixis munita: ejusdemque generis sub aquâ defixæ sudes flumine tegebantur. Iis rebus cognitis à captivis perfugisque, Cæsar, præmisso equitatu, confestim legiones subsequi jussit. Sed eâ celeritate atque impetu milites ierunt, quum capite solo

1. *Atque his primis legionum duarum.*] Ex Modesto enim prima cohors legionis erat mille et centum quinque peditum et CXXXII. equitum loricatorum, cùm legio erat VI. millium et quinque peditum et DCCXXVI. equitum, quæ quamvis ætate Cæsaris minus esset numerosa, tamen cohors prima reliquis erat cohortibus numerosior.

14. *Equestris autem prœlii ratio.*] Nescio de utris dicat, Romanis an Gallis, an de utrisque, tamen de Romanis intelligit: sed paullo obscurior oratio. Fortasse aliquid mutilatum est à Librariis.

22. *Trebonio.*] Is amicus Cæsaris et legatus, Consul postea trimestris cum Fabio, beneficio Cæsaris fuit; unus tamen fuit de ejus percussoribus, eodemque anno, quo cæsus est ab eo Cæsar, Smyrnæ ubi degebat, interfectus fuit a Dolabella, qui tunc Consul erat in Cæsaris occisi locum suffectus.

34. *Ripa autem erat acutis sudibus, &c.*] Beda, qui anno Christi DCC. vixit, harum sudium vestigia suâ ætate superfuisse scribit, quæ erant singulæ femoris crassitudine et plumbo circumfusæ.

38. *Sed eâ celeritate.*] Solet Cæsar sua stratagemata dissimulare, ut videatur, vi non dolo omnia consecutus. Certè Polyenus lib. VIII. memoriæ prodidit, Cæsarem hunc transitum elephanto debuisse: Καίσαρ ἐν Βρεττανίᾳ ποταμὸν μέγαν ἐπιχειρῶν περαιοῦσθαι. Βασιλεὺς Βρεττανῶν Κασίλαυλος ἀνεῖργε μετὰ πολλῶν ἱππέων,

ex aquâ exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent, ripasque dimitterent, ac se fugæ mandarent.

XIX. Cassivellaunus, ut suprà demonstravimus, omni spe depositâ contentionis, dimissis amplioribus copiis, millibus circiter IV. essedariorum relictis, itinera nostra servabat, paullulumque ex viâ excedebat, locisque impeditis atque silvestribus sese occultabat, atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat: et quum equitatus noster liberiùs, vastandi prædandique caussâ, se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque essedarios ex silvis emittebat, et magno cum periculo nostrorum equitum, cum iis confligebat; atque hoc metu latiùs vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longiùs ab agmine legionum discedi Cæsar pateretur; et tantùm in agris vastandis, incendiisque faciendis, hostibus noceretur, quantùm labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, propè firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Cæsaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, (cujus pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat, interfectusque erat à Cassivellauno, ipse fugâ mortem vitaverat) legatos ad Cæsarem mittunt, pollicenturque sese ei dedituros, et imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab injuria Cassivellauni defendat, atque in civitatem mittat, qui præsit, imperiumque obtineat. His Cæsar imperat obsides XL. frumentumque exercitui; Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt: obsides ad numerum, frumentumque miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis, atque ab omni militum injuriâ prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis, sese Cæsari dediderunt. Ab his cognoscit, non longè ex loco oppidum Cassivellauni abesse, silvis, paludibusque munitum, quò satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vocant, quum silvas impeditas vallo atque fossâ munierunt, quò, incursionis hostium vitandæ caussâ, convenire consueverunt. Eò

καὶ ἁρμάτων. Καίσαρι μέγας ἐλέφας εἵπετο. ζῶον Βρετlανοῖς οὐχ ἑωραμένον. Τοῦτο σιδηραῖς φολίσιν ὀχυρώσας καὶ τοξότας καὶ σφενδονήτας ἐπιστήσας, ἐκέλευσεν εἰς τὸ ῥεῦμα ἐμβαίνειν. Βρετlανοὶ δὲ ἐξεπλάγησαν ἀόρατον καὶ ὑπερφυὲς θηρίον ἰδόντες. Περὶ γὰρ τῶν ἵππων τί χρὴ καὶ γράφειν ὅπου καὶ παρὰ Ἕλλησιν, ἣν καὶ γυμνὸν ἐλέφαντα ἴδωσιν ἵπποι φεύγουσιν. Πυργοφόρον δὲ καὶ ὡπλισμένον, βέλη καὶ σφενδόνας ἐξαφιέντα, οὐδὲ ἰδεῖν τὴν ὄψιν ὑπέμενον. Βρετlανοὶ μὲν δὴ αὐτοῖς ἵπποις καὶ ἅρμασιν ἔφυγον, Ῥωμαῖοι δὲ ἀκινδύνως τὸν ποταμὸν διέβησαν, ἑνὶ ζώῳ τοὺς πολεμίους φοβήσαντες. *Cæsar, inquit, magnum flumen conabatur transire in Britannia. Rex Britannorum Casilaulus prohibebat* (sic vocat eum qui Cassivellaunus in his Commentariis dicitur) *cum multis equitibus et essedis transitu Cæsarem prohibebat, quem maximus elephas sequebatur, animal hactenus Britannis invisum. Eum ferreis squammis munitum, insuper et sagittariis et funditoribus impositis, ingredi in alveum fluminis jussit. Britanni perterrebantur invisum et grande supra modum animal conspicati, turrigerum verò armatumque et tela lapidesque fundis conjicientem aspicere non sustinuere. Itaque Britanni cum equis et curribus fugerunt. Romani verò sine periculo flumen transmiserunt, per unam bestiam metu hostibus facto.*

26. *Trinobantibus defensis.*] Hi populi aliter à Glareano, aliter à Camdeno appellantur. Siqua tamen fides Camdeno Anglo deberi videtur: sed certè parva fides licet Anglo et docto debetur. Cùm enim illa tempestate non essent in Britannia urbes, teste Cæsare, non est adjutus illis præsidiis nominum urbium, quæ nobis Gallis in antiqua Gallia illustranda profuerunt. Idem esto dictum de omnibus Britanniæ populis.

30. *Oppidum autem Britanni vocant.*] Idem ferè habet Strabo: Πόλεις δ' αὐτῶν εἰσιν οἱ δρυμοί. Περιφράξαντες γὰρ δένδρεσι καταβεβλημένοις εὐρυχωρῆ κύκλον καὶ αὐτοὶ ἐνταῦθα καλυβοποιοῦνται, καὶ τὰ βοσκήματα κατασταθμεύουσιν οὐ πρὸς πολὺν χρόνον. *Urbium loco sunt ipsis nemora. Arboribus enim dejectis ubi magnum circulum sepserunt, sibi casas ibidem ponunt, et pecori stabula condunt ad usum quidem non longi temporis.* Idem ferè habet Herodianus de Germanis.

proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregiè naturâ atque opere munitum: tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes paullisper morati militum nostrorum impetum non tulerunt, seseque ex aliâ parte oppidi ejecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fugâ sunt comprehensi atque interfecti.

XXII. Dum hæc in his locis geruntur; Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare suprà demonstravimus, quibus regionibus IV. reges præerant, Cingetorix, Carnilius, Taximagulus, Segonax, nuntios mittit; atque his imperat, ut, coactis omnibus copiis, castra navalia de improviso adoriantur, atque oppugnent. Hi, quum ad castra venissent; nostri, eruptione factâ, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Cingetorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc prœlio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maximè etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Comium de deditione ad Cæsarem mittit. Cæsar, quum statuisset hiemem in continente propter repentinos Galliæ motus agere, neque multum æstatis superesset, atque id facilè extrahi posse intelligeret, obsides imperat: et quid in annos singulos vectigalis populo R. Britannia penderet, constituit. Interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio neu Trinobantibus noceat.

XXIII. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naves invenit refectas. His deductis, quòd et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullæ tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare constituit. Ac sic accidit, ut ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc neque superiore anno ulla omnino navis, quæ milites portaret, desideraretur: at ex iis, quæ inanes ex continente ad eum remitterentur, et prioris commeatûs expositis militibus, et quas posteà Labienus faciendas curaverat numero LX. [a] perpaucæ locum caperent, reliquæ fere omnes rejicerentur. Quas quum aliquandiu Cæsar frustra expectâsset, ne anni tempore navigatione excluderetur, [b] quòd æquinoctium suberat, necessariò angustiùs milites collocavit: ac summam tranquillitatem consecutus, secundâ initâ quum solvisset vigiliâ, primâ luce terram attigit, omnesque incolumes naves perduxit.

XXIV. Subductis navibus, concilioque Gallorum Samarobrivæ

a *Paucissimæ appellerent in insulam.* b *Quia æquinoctium imminebat.*

14. *Per Atrebatem Comium.*] Ergo redierat in Britanniam, vel à Cæsare missus, vel ab ipsis Britannis revocatus.

18. *Vectigalis.*] Dio negat quicquam fructus retulisse Cæsarem de victa Britannia, nisi quod ibi bellasse magnæ sibi laudi esse ducebat. Plutarchus verò scripsit non qualem voluerat exitum hujus belli habuisse, et plus mali hostibus attulisse, quam boni adeptum esse, nihil enim fuisse quod pauperibus eripi potuerit. Vectigalis porro Britannia Romanorum fuit CCCCLXXVI annos. Postea à Pictis Scotisque vexata belloque impar ad stipendia Anglo-Saxones è Germania evocavit, qui repressis Pictis et Scotis, ipsos Britannos ex insula ejecerent.

22. *His deductis.*] In mare. Priùs enim dixit *subductis navibus*, nempe in terram, ut reficerentur.

30. *Ne anni tempore navigatione excluderetur.*] Vegetius, lib. v. cap. 9. *Post ortum Pleiadum à die* VI. *Kalendarum Juniarum usque ad Arcturi ortum, id est, in diem Octavum decimum Kalendarum Octobrium, ut secura navigatio creditur, quia æstatis beneficio ventorum acerbitas mitigatur, ita post hoc tempus usque in tertium idus Novembris, incerta navigatio est et discrimini proprior; propterea quia post idus Septembris oritur Arcturus vehementissimum sidus, et octavo kalendas Octobris evenit acerba tempestas.*

33. *Omnesque incolumes naves perduxit.*] Hic est, cùm in continente litteras invenit, quibus nuntiabatur mors Juliæ filiæ, uxoris Pompeii, quæ initam cum illo societatem dissolvit.

35. *Samarobrivæ.*] Samarobriva Ambianorum caput, quasi Samaræ pons, quia Gallorum lingua *briva* pons est. Samarum autem vel

peracto, quòd eo anno frumentum in Gallia, propter siccitates, angustiùs provenerat, coactus est aliter ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare, legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit, alteram in Nervios, Q. Ciceroni; tertiam in Essuos, L. Roscio; quartam in Rhemis cum T. Labieno, in confinio Treviorum, hiemare jussit: tres in Belgio collocavit: his M. Crassum quæstorem, et L. Munatium Plancum, et C. Trebonium legatos præfecit. Unam legionem, quam proximè trans Padum conscripserat, et cohortes v. in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam et Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativulci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum, et L. Aurunculeium Cottam, legatos præesse jussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillimè inopiæ frumentariæ sese mederi posse existimavit: atque harum tamen omnium legionum hiberna (præter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum c. continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocâsset, munitaque hiberna cognovisset, in Galliâ morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, ejus majores in suâ civitate regnum obtinuerant. Huic Cæsar, pro ejus virtute, atque in se benevolentiâ, quòd in omnibus bellis singulari ejus operâ fuerat usus, majorum locum restituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici palam, multis etiam ex civitate auctoribus, interfecerunt. Defertur ea res ad Cæsarem. Ille veritus, quòd ad plures res pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hiemare: quorumque operâ cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quæstoribusque, quibus legiones transdiderat, certior factus est, in hiberna perventum, locumque hibernis esse munitum.

XXVI. Diebus circiter xv. quibus in hiberna ventum est, initium

Samara dicebatur fluvius, qui à posteris dictus est Sumina vel Sumena, postea corrupta lingua Somona, *la Some*. Hæc urbs, ut Rorico prodidit, fuit postea Merovæi, et qui ipsum antecessit, Clodionis Regum Francorum regis.

4. *In Morinos, &c.*] De Morinis, Nerviis et Rhemis supra dictum est.

Ib. *C. Fabio.*] Hic Fabius ex clarissima Fabiorum gente, is est qui à Cæsare Massiliæ oppugnatione occupato, in Hispaniam præmissus, præsidia Afranii è Pyrenæo saltu dejecit.

5. *Ciceroni.*] Marci Tullii Ciceronis Oratoris frater fuit, qui postea à M. Antonio proscriptus, eodem quo Marcus frater casu periit. Ad eum extant multæ fratris epistolæ.

Ib. *Essuos.*] Ignorari item supra dictum. Hoc addam, finitimos esse Armoricis.

Ib. *L. Roscio.*] Roscius is est, qui postea à Pompeio ad Cæsarem missus est, ut pacem certis conditionibus componeret. Vide lib. 1. de bello civili.

6. *Belgio.*] Belgium proprie dictum fuisse Bellovacos sic conjici potest. Hoc loco dicitur tres legiones in Belgio collocasse. His M. Crassum Quæstorem, L. Munatium Plancum, et C. Trebonium legatos præfecisse: Postea Eburonibus Ciceronem oppugnantibus, Cæsarem statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum misisse. Ergo Bellovaci sunt in Belgio propriè dicto. M. verò Crassus hic est filius M. Crassi divitis, qui apud Parthos periit.

7. *Munatium Plancum.*] Munatius Plancus is est, qui coloniam Lugdunum deduxit.

9. *Padum.*] Padus in Vesulo inter Alpium cacumina eminentissima ortus, à piceæ arboris copia dictus, quæ cisalpinorum Gallorum lingua padus dicitur; per fines Salassorum modico primum fluento, mox auctus Doriis et Morgo fluviis per Taurinos, inde per Mediolanensem ducatum et Ferrariensem labitur, discursuque in ramos et diversa capita in mare Adriaticum facto Delta, influit. Eridanus Græcis dicitur. Virgilio *fluviorum rex*, nempe Italicorum. Nilus enim et Danubius majores. Nunc *le Po*.

16. *Millibus passuum* c.] Non convenit numerus, sed nihil facilius lapsu in numeris, ut prædictum.

repentini tumultûs ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativulco: qui, cùm ad fines regni sui Sabino Cortæque præstò fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treviri nuntiis impulsi, suos concitaverunt, subitòque oppressis lignatoribus, magnâ manu castra oppugnatum venerunt. Quum celeriter nostri arma cepissent, vallumque adscendissent, atque unâ ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri prœlio superiores fuissent: desperatâ re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent: habere sese quæ de re communi dicere vellent, quibus controversias minui posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos, colloquendi caussâ, C. Arpinius eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Junius ex Hispaniâ quidam, qui jam antè, missu Cæsaris, ad Ambiorigem ventitare consueverat. Apud quos Ambiorix in hunc modum locutus est: Sese, pro Cæsaris in se beneficiis plurimùm ei confiteri debere; quòd ejus operâ stipendio liberatus esset, quod Atuaticis finitimis suis pendere consuêsset: quòdque ei et filius, et fratris filius ab Cæsare remissi essent, quos Autatici, obsidum numero missos, apud se in servitute et catenis tenuissent: neque id, quod fecerat de oppugnatione castrorum, aut judicio, aut voluntate suâ fecisse, sed coactu civitatis: suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet juris in se multitudo, quàm ipse in multitudinem. Civitati porrò hanc fuisse belli caussam, quòd repentinæ Gallorum conjurationi resistere non potuerit; id se facilè ex humilitate suâ probare posse, quòd non adeò sit imperitus rerum, ut suis copiis populum R. se superare posse confidat; sed esse Galliæ commune consilium: omnibus hibernis Cæsaris oppugnandis hunc esse dictum diem, nequa legio alteri legioni subsidio venire posset: non facile Gallos Gallis negare potuisse, præsertim cùm de recuperandâ communi libertate consilium initum videretur; quibus, quoniam pro pietate satisfecerit, habere se nunc rationem officii; pro beneficiis Cæsarem monere, orare Titurium pro hospitio, ut suæ ac militum saluti consulat: magnam manum Germanorum conductam Rhenum transîsse, hanc affore biduo: ipsorum esse consilium, velintne, priùs quàm finitimi sentiant, eductos ex hibernis, milites aut ad Ciceronem, aut ad Labienum deducere, quorum alter millia passuum circiter L. alter paullo ampliùs absit: illud se polliceri, et jurejurando confirmare, tutum se iter per fines suos daturum: quod cùm faciat, et civitati sese consulere, quòd hibernis levetur, et Cæsari pro ejus meritis gratiam referre.

XXVIII. Hâc oratione habitâ, discedit Ambiorix. C. Arpinius et Junius quæ audierant ad legatos deferunt. Illi repentinâ re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligendo existimabant: maximèque hâc re permovebantur, quòd civitatem ignobilem atque humilem Eburonum suâ sponte populo R. bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad concilium rem deferunt, magnaque inter eos existit controversia. L. Aurunculeius, compluresque tribuni mil. et primorum ordinum centuriones, nihil temerè agendum, neque ex hiber-

1. *Ambiorige et Cativulco.*] Erant ambo reges Eburonum, ut supra dictum est.

20. *Suaque esse ejusmodi imperia.*] Erant reges ut aristocratici magistratus, quibus etiam à populo regnum dabatur.

29. *Quibus, quoniam pro pietate satisfecerit.*] Pietas enim erga Deum, parentes, et patriam est.

46. *Primorum ordinum centuriones.*] Ii sunt primipili, primi hastati, primi principes, primi hastatorum, primi principum centuriones.

nis injussu Cæsaris discedendum existimabant: quantasvis magnas copias etiam Germanorum sustineri posse, munitis hibernis, docebant: rem esse testimonio, quòd primum hostium impetum, multis ultrò vulneribus illatis, fortissimè sustinuerint: re frumentariâ non premi: interea et ex proximis hibernis et à Cæsare conventura subsidia: postremò quid esse levius aut turpius, quàm auctore hoste de summis rebus capere consilium?

XXIX. Contra ea Titurius serò facturos clamitabat, quum majores manus hostium, adjunctis Germanis, convenissent, aut cùm aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum; brevem consulendi esse occasionem: Cæsarem arbitrari profectum in Italiam: nec aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos: neque Eburones, si ille adesset, tantâ cum contemptione nostrî ad castra venturos esse: non hostem auctorem, sed rem spectare [a] subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem, et superiores nostras victorias: ardere Galliam tot contumeliis acceptis sub populi Romani imperium redactam, superiore gloriâ rei militaris extinctâ: postremò quis hoc sibi persuaderet, [b] sine certa re, Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nihil sit durius, nullo cum periculo ad proximam legionem perventuros: si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem: Cottæ quidem, atque eorum qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? in quo si non præsens periculum at certè longinquà obsidione fames esset pertimescenda.

XXX. Hâc in utramque partem habitâ disputatione, quum à Cottâ, primisque ordinibus acriter resisteretur, Vincite, inquit, si ita vultis, Sabinus; et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: neque is sum, inquit, qui gravissimè ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient, et si gravius quid acciderit, abs te rationem deposcent: qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis casum sustineant; nec rejecti, et relegati longè ab cæteris, aut ferro aut fame intereant. Consurgitur ex concilio: comprehendunt utrumque et orant, ne suâ dissensione et pertinaciâ rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant, ac probent; contra, in dissensione nullam se salutem perspicere. Res disputatione ad mediam noctem perducitur.

XXXI. Tandem dat Cotta permotus manus; superat sententia Sabini: pronuntiatur, primâ luce ituros; consumitur vigiliis reliqua pars noctis, quum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, et languore militum

a *Rhenum propinquum esse.* b *Nisi res vera fuisset.*

13. *Si ille adesset.*] Cæsar.

15. *Ariovisti mortem.*] Cæsar horum Commentariorum lib. I. Ariovistum navicula è prœlio profugisse docet. Forte dolore cladis suæ domi perierit, aut aliqua Romanorum arte.

26. *Vincite.*] Id est, vestra sententia mea præferatur. Modus est loquendi familiaris iratis, cum concedunt quod dari nollent. Sic Claudius Marcellus Consul apud Appianum lib. XI. de bellis civilibus: *Vincite,* inquit, *qui Cæsarem dominum appetitis.*

28. *Hi sapient, et si gravius quid acciderit.*] Alii legunt: Hi sapienter, si quid erat gravius, &c.

38. *Dat Cotta permotus manus.*] Translata oratio ab his, qui victi se dedunt.

et vigiliis periculum augeatur. Primâ luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine, magnisque impedimentis.

XXXII. At hostes, postea quàm ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartitò in silvis, opportuno atque occulto loco, à millibus passuum circiter II. Romanorum adventum exspectabant: et quum se major pars agminis in magnam convallem demisisset, ut utrâque parte ejus vallis subitò sese ostenderunt; novissimosque premere, et primos prohibere adscensu, atque iniquissimo nostris loco prœlium committere cœperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, uti qui nihil antè providisset, trepidare, concursare, cohortesque disponere; hæc tamen ipsa timidè atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitâsset hæc posse in itinere accidere, atque ob eam caussam profectionis auctor non fuisset, nullâ in re communi saluti deerat: et in appellandis cohortandisque militibus, imperatoris; et in pugnâ, militis officia præstabat. Quumque propter longitudinem agminis minus facilè per se omnia obire, et quid quoque loco faciendum esset, providere possent: jusserunt pronuntiari, ut impedimenta relinquerent, atque in orbem consisterent: quod consilium etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommodè accidit: nam et nostris militibus spem minuit, et hostes ad pugnandum alacriores effecit: quòd non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Præterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgò milites ab signis discederent, quæque quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere atque arripere properaret, et clamore ac fletu omnia complerentur.

XXXIV. At barbaris consilium non defuit. Nam duces eorum tota acie pronuntiari jusserunt, ne quis ab loco discederet: illorum esse prædam, atque illis reservari, quæcunque Romani reliquissent: proinde omnia in victoriâ posita existimarent. Erant et virtute et numero pugnando pares nostri: tametsi à duce et à fortunâ deserebantur: tamen omnem spem salutis in virtute ponebant: et quoties quæque cohors procurrerat, ab eâ parte magnus hostium numerus cadebat. Quâ re animadversâ, Ambiorix pronuntiari jubet, ut procul tela conjiciant, neu propiùs accedant; et quam in partem Romani impetum fecerint, cedant: levitate armorum, et quotidianâ exercitatione nihil iis noceri posse: rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo præcepto ab iis diligentissimè observato, quum quæpiam cohors ex orbe excesserat, atque impetum fecerat, hostes velocissimè refugiebant: interim eâ parte nudari necesse erat, et ab latere aperto tela recipi. Rursus quum in eum locum, unde erant egressi, reverti cœperant; et ab iis qui cesserant, et ab iis qui proximi steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere vellent, neque virtuti locus relinquebatur, neque à tantâ multitudine conjecta tela conferti

22. *In orbem consisterent.*] In orbem consisti solitum ab iis, qui non hostem adoriendi caussâ, sed sui tantùm consilio defendendi pugnant. Virgil.

——*cuneis se quisque coactis*
Agglomerant.——

23. *A duce et à fortuna deserebantur.*] Sunt enim quatuor quæ victoriam pariant; numerus, fortitudo militum, ductus Imperatoris, fortuna.

vitare poterant: tamen tam multis incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant: et magnâ parte diei consumptâ, quum à primâ luce ad horam VIII. pugnaretur, nihil quod ipsis essèt indignum committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnæ auctoritatis, utrumque femur tragulâ transjicitur. Q. Lucanius ejusdem ordinis fortissimè pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur. L. Cotta legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os fundâ vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, quum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus respondit: si velit secum colloqui, licere: sperare à multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat: ipsi verò nihil nocitum iri: inque eam rem se suam fidem interponere. Ille cum Cottâ saucio communicat, si videatur, pugnâ ut excedant, et cum Ambiorige unà collaquantur: sperare se ab eo de suâ ac militum salute impetrari posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat, atque in eo perseverat. Sabinus, quos in præsentia tribunos mil. circum se habebat, et primorum ordinum centuriones, se sequi jubet: et cùm propiùs Ambiorigem accessisset, jussus arma abjicere, imperatum facit, suisque ut idem faciant, imperat. Interim dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consultò ab Ambiorige instituitur sermo, paullatim circumventus interficitur. Tum verò suo more victoriam conclamant, atque ululatum tollunt, impetuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur, cum maximâ parte militum: reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer, quum magnâ multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit, ipse pro castris fortissimè pugnans occiditur. Alii ægrè ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperatâ salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex prœlio elapsi, incertis itineribus per silvas ad T Labienum legatum in hiberna perveniunt, atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

XXXVII. Hâc victoriâ sublatus Ambiorix, statim cum equitatu in Atuaticos, qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur: neque diem neque noctem intermittit; peditatumque se subsequi jubet. Re demonstratâ, Atuaticisque concitatis, postero die in Nervios pervenit, hortaturque, ne suî in perpetuum liberandi, atque ulciscendi Romanos pro iis quas acceperint injuriis, occasionem dimittant: interfectos esse legatos duos, magnamque partem exercitûs interîsse demonstrat: nihil esse negotii, subitò oppressam legionem, quæ cum Cicerone hiemet, interfici: se ad eam rem profitetur adjutorem.

XXXVIII. Facilè hâc oratione Nerviis persuadet. Itaque confestim dimissis nuntiis ad Centrones, Grudios, Levacos, Pleumosios,

4. *Primum pilum duxerat.*] Primus centurio fuerat.

18. *Tribunos mil.*] Tribunus cohorti præerat; quotque erant cohortes, tot erant tribuni.

23. *Interficitur.*] Ab Ambiorige tali voce utente: *Quomodo tales cum sitis, nobis talibus imperare postulatis?*

Ib. *Ululatum tollunt.*] Cùm multis in locis T. Livius tumultum prœliantium Gallorum describit, tum præcipuè, lib. v. *Galli truci cantu, clamoribusque variis, horrendo cuncta compleverunt sono.*

26. *Aquilifer.*] Qui aureum aquilæ simulacrum, hastæ præpilatæ suffixum preferebat aquilifer dicebatur, eratque in unaquaque legione unus.

43. *Centrones, Grudios, &c.*] Hi omnes populi totiùs ignorantur, quam ex aliqua nominis similitudine pueriliter judicantur. Alii sunt

Gordunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quàm maximas manus possunt, cogunt: et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum famâ de Titurii morte perlatâ. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque caussâ in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magnâ manu Eburones, Atuatici, Nervii, atque horum omnium socii et clientes, legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. [a] Ægrè is dies sustentatur, quòd omnem spem hostes in celeritate ponebant, atque hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores confidebant.

XXXIX. Mittuntur ad Cæsarem confestim à Cicerone litteræ, magnis propositis præmiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex eâ materiâ, quam munitionis caussâ comportaverant, turres cxx. excitantur incredibili celeritate. Quæ deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero die, multo majoribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent. A nostris eâdem ratione, quâ pridie resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur; non ægris, non vulneratis facultas quietis datur: quæcunque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur. Multæ præustæ sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur: turres contabulantur: pinnæ loricæque ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, quum tenuissimâ valitudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultrò, militum concursu ac vocibus, sibi parcere cogeretur.

XL. Tunc duces, principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum, caussamque amicitiæ cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Factâ potestate, eadem, quæ Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: omnem esse in armis Galliam: Germanos Rhenum transîsse: Cæsaris reliquorumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte. Ambiorigem ostentant, fidei faciundæ caussâ. Errare eos dicunt, si quidquam ab iis præsidii sperent, qui suis rebus diffidant: sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque R. animo, ut nihil nisi hiberna recusent, atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere, et in quascunque partes velint, sine metu proficisci. Cicero ad hæc unum modò respondit: Non esse consuetudinem pop. R. ullam accipere ab hoste armato conditionem: si ab armis discedere velint, se adjutore utantur, legatosque ad Cæsarem mittant: sperare se, pro ejus justitiâ, quæ petierint, impetraturos.

XLI. Ab hâc spe repulsi Nervii, vallo pedum xi. et fossâ pedum xv. hiberna cingunt. Hæc et superiorum annorum consuetudine à nostris cognoverant, et quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur. Sed nulla his ferramentorum copia, quæ esset ad hunc usum idonea; gladiis cespitem circumcîdere, manibus sagulisque terram

a *Ægrè sustentatum est eo die.*

certè ab iis qui sunt Alpibus finitimi, et dicuntur, *Tarentaise.*

22. *Pinnæ, loricæque.*] Fiebant ex cratibus, vulgò *parapets.* Voce Italica, *parapetto*, à defendendo pectora dictæ, ex quacunque materia, sive è terra, sive tabulis, sive cratibus.

36. *Cicero ad hæc unum modò respondit, &c.*] Non difficile fuit Ciceroni docto per Verticonem perfugam, qui infra dicitur à prima obsidione ad Ciceronem profugisse.

exhaurire cogebantur. Quâ quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit. Nam minùs horis tribus, millium passuum xv. in circuitu munitionem perfecerunt: reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces, testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere cœperunt.

XLII. Septimo oppugnationis die, maximo coörto vento, ferventes fusili ex argillâ glandes fundis, et fervefacta jacula in casas, quæ more Gallico stramentis erant tectæ, jacere cœperunt. Hæ celeriter ignem comprehenderunt, et venti magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes maximo clamore insecuti, quasi partâ jam atque exploratâ victoriâ, turres, testudinesque agere, et scalis vallum adscendere cœperunt. At tanta militum virtus, atque præsentia animi fuit, ut quum undique flammâ torrerentur, maximâque telorum multitudine premerentur, suaque omnia impedimenta, atque omnes fortunas conflagrare intelligerent: non modò demigrandi caussâ de vallo decederet nemo, sed penè ne respiceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrimè fortissimèque pugnarent. Hic dies nostris longè gravissimus fuit: sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus numerus hostium vulneraretur, atque interficeretur, ut se sub ipso vallo constipaverant, recessumque primis ultimi non dabant. Paullulùm quidem intermissâ flammâ, et quodam loco turri abactâ, et contingente vallum, tertiæ cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt, suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare cœperunt: quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus conjectis deturbati, turrisque succensa est.

XLIII. Erant in eâ legione fortissimi viri centuriones, qui jam primis ordinibus appropinquarent, T. Pulfio et L. Varenus. Hi perpetuas controversias inter se habebant, uter alteri anteferretur, omnibusque annis, de loco, summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulfio, quum acerrimè ad munitiones pugnaretur: Quid dubitas, inquit, Varene? aut quem locum probandæ virtutis tuæ exspectas? hic dies. hic dies de nostris controversiis judicabit. Hæc quum dixisset, procedit extra munitiones, et quæ pars hostium confertissima visa est, in eam irrumpit. Nec Varenus quidem tum vallo sese continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur, mediocri spatio relicto. Pulfio pilum in hostes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem transjicit: quo percusso exanimato, hunc scutis protegunt hostes et in illum universi tela conjiciunt, neque dant regrediendi facultatem: transfigi-

7. *Fusili ex argillâ.*] Qualis est vasum testaceorum, quæ fervefacta conceptum ignem diutius servant, imò testas ipsas plenas materiæ, ut picis, sevi, &c. Fusile enim nihil aliud est nisi quod fusum est, aut fundi potest, quale est sal, quod aqua dissolvitur, et aurum, de quo Ovid.

Fusile per rictus aurum fluitare videres.

Lenta autem argilla diffunditur.

Ib. *More Gallico.*] Diodorus ait habere Gallos domos amplas è pluteis et cratibus, rotunda figura, testudinem instar, multiplici calamo tectas.

26. *Primis ordinibus.*] Nec enim saltu, sed ordine promovebantur. Ii ergo in secundo principe aut pilo erant, unde ad primum pilum erant promovendi, et superioribus temporibus cùm in parem ordinem pari ordine et virtute semper ascendissent, erant equales, nec satis dijudicari poterat uter utro prior.

27. *T. Pulfio.*] Is est, cujus secuti partes Pompeianas, opera, exercitus cui C. Antonius præerat, proditus est; atque adeò vel Commentarios suos relegere Cæsari non vacavit, ut nomen et forte factum inimici deleret, aut delere non potuit, cùm hi libri ante bellum civile fuerint editi, aut fide egregiâ fuit, qui fortitudinem etiam inimicorum memoriæ commendatam esse voluerit. Quod postremum tamen mihi videtur minus credibile.

tur scutum Pulfioni, et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam, et gladium educere conantis dextram moratur manum, impeditumque hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus, et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim à Pulfione omnis multitudo convertit. Illum veruto transfixum arbitrantur. Illic verò occursat ociùs gladio, comminusque rem gerit Varenus; atque uno interfecto, reliquos paullùm propellit. Dum cupidiùs instat, in locum inferiorem dejectus concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulfio: atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summâ cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione, et certamen utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque dijudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

XLIV. Quantò erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et maximè quòd, magnâ parte militum confectâ vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat: tantò crebriores litteræ nuntiique ad Cæsarem mittebantur; quorum pars deprehensa, in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius nomine Vertico, loco natus honesto, qui à primâ obsidione ad Ciceronem profugerat, suamque ei fidem præstiterat. Huic servo, spe libertatis, magnisque persuadet præmiis, ut litteras ad Cæsarem deferat. Has ille in jaculo illigatas affert, et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus, ad Cæsarem pervenit: ab eo de periculo Ciceronis legionesque cognoscit.

XLV. Cæsar, acceptis litteris circiter hora XI. diei, statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quæstorem mittit, cujus hiberna aberant ab eo millia passuum XXV. Jubet mediâ nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire. Exiit cum nuntio Crassus: alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, quà sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si Reip. commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat. Reliquam partem exercitûs, quòd paullò aberat longiùs, non putat exspectandam: equites circiter CD. ex proximis hibernis cogit. Horâ circiter III. ab antecursoribus de Crassi adventu certior est factus: eo die millia passuum XX. progreditur. Crassum Samarobrivæ præficit; legionemque ei attribuit, quòd ibi impedimenta exercitûs, obsides civitatum, litteras publicas, frumentumque omne, quod eò tolerandæ hiemis caussâ devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multùm moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus interitu Sabini, et cæde cohortium cognitâ, quum omnes ad eum Trevirorum copiæ venissent, veritus, si ex hibernis fugæ similem profectionem fecisset, hostium impetum

1. *Verutum in balteo defigitur.*] Est telum missile minus, ferro unciarum quinque, hastili trium pedum semis, autore Modesto, libello de vocabulis militaribus. *Balteus*, ut placet Varroni, *dicitur non solum quo cingitur, sed etiam quo arma dependent.*

18. *Vertico.*] Nihil itaque mirum, si Cicero tam ferociter Gallis responderat easdem ad ipsum capiendum artes adhibentibus, quibus apud Titurium Sabinum usi fuerant. Idem enim perfuga docere eum potuerat de omnibus, quæ apud Sabini Cottæque castra gesta fuerant.

24. *Nuntium in Bellovacos.*] Hinc intelligitur in Bellovacis fuisse positum Belgium propriè dictum. Siquidem Cæsar scripsit se legionem M. Crassi in Belgio collocasse. Quis fuerit ille M. Crassus supra dictum est.

26. *Jubet mediâ nocte legionem proficisci.*] Quamquam enim Crassus tres habeat legiones, duas tamen in Bellovacis relinquendas putavit, ne hoc veluti frœnum soluti rebellarent.

34. *Samarobrivæ.*] De Samarobriva supra dictum.

sustinere non posset, præsertim quos recenti victoriâ efferri sciret; litteras Cæsari dimittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset: rem gestam in Eburonibus perscribit: docet omnes peditatûs equitatûsque copias Trevirorum, III. millia passuum longè ab suis castris consedisse.

XLVI. Cæsar, consilio ejus probato, etsi, opinione III. legionum dejectus, ad II. redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit quæ apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis præmiis persuadet, utì Ciceronem epistolam deferat. Hanc Græcis conscriptam litteris mittit, ne, interceptâ epistolâ, nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet ut tragulam cum epistolâ ad amentum deligatâ, intra munitiones castrorum objiciat. In litteris scribit, se cum legionibus profectum celeriter affore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat præceptum, tragulam mittit. Hæc casu ad turrim adhæsit, neque ab nostris biduo animadversa, tertio die à quodam milite conspicitur, dempta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximâque omnes lætitiâ afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur; quæ res omnem dubitationem adventûs legionum expulit.

XLVII. Galli, re cognitâ per exploratores, obsidionem relinquunt, ad Cæsarem omnibus copiis contendunt. Eæ erant armatorum circiter millia LX. Cicero, datâ facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem suprà demonstravimus, repetit, qui litteras ad Cæsarem deferat: hunc admonet, iter cautè diligenterque faciat: perscribit in litteris, hostes ab se discessisse, omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris circiter mediâ nocte Cæsari allatis, suos facit certiores, eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die, luce primâ, movet castra, et circiter millia passuum IV. progressus, trans vallem magnam et rivum, hostium multitudinem conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare. Tamen quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat, consedit, et, quàm æquissimo loco potest, castra commu-

3. *Rem gestam in Eburonibus perscribit.*] Verebatur enim ne Cæsar ignoraret. Nec enim Labieno quicquam aliud Cæsar scripserat, nisi ut in Nervios veniret, calamitatem acceptam dissimularat, vel properans tacuerat. Solebat enim perbreves litteras scribere.

6. *Etsi, opinione* III. *legionum,* &c.] Plutarchus scribit contraxisse omnino VII. millia militum.

11. *Hanc Græcis conscriptam litteris.*] Hoc est verbis Græcis. Litteras enim Græcas habebant et Galli, ut est ex lib. I. cognitum, quo ferè modo omnes Europæi jam Latinis litteris sermonem suum conscribunt. Hanc epistolam perbrevem refert Polyænus *αὐτολεξεί*, seu ipsis verbis lib. VIII. *Καῖσαρ Κικέρωνι. Προσδέχου βοήθειαν. Cæsar Ciceroni. Expecta auxilium.*

14. *Amentum.*] Est lorum, quo revincitur jaculum, ut fortius mittatur et feriat. Hinc illud Silii Italici:

——hasta juvatur amento.

17. *Hæc casu.*] Consilio, non casu adjecta fuit, si Dioni fides. Sed Græci facilè in errorem lapsi sunt, ignorantia Latini sermonis. Polyænus verò lib. VIII. noctu id factum dicit. Quod et perquam verisimile.

19. *In conventu.*] Conventus, concilium, et concio diversa sunt. Ad concionem omnes, ad conventum proximus quisque, ad concilium legati, tribuni, primorumque ordinum principes vocabantur. Hoc porrò loco non est epistola in concione lecta, quia non omnes Græcè sciebant, sed in conventu delectorum aliquot, qui Græcè sciebant, et cæteris rem erant narraturi.

20. *Tum fumi incendiorum.*] Nota Cæsaris consuetudinem hostilia ædificia incendendi, quæ etiam cognoscitur lib. VIII. *Namque etiam illud vulgare incursionis signum hostium, quod incendiis ædificiorum intelligi consuevit, Cæsaris id erat interdicto sublatum.*

nit: atque hæc, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII. præsertim nullis cum impedimentis: tamen angustiis viarum, quàm maximè potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemptionem hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissimè itinere vallem transire posset.

XLVIII. Eo die parvulis equestribus prœliis ad aquam factis, utrique sese suo loco continent. Galli, quòd ampliores copias, quæ nondum convenerant, exspectabant: Cæsar, si fortè timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset citra vallem, ut pro castris prœlio contenderet: si id efficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque transiret. Primâ luce hostium equitatus ad castra accedit, prœliumque cum nostris equitibus committit. Cæsar consultò equites cedere, seque in castra recipere jubet: simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui, atque in iis administrandis rebus quàm maximè concursari, et cum simulatione agi timoris jubet.

XLIX. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias transducunt, aciemque iniquo loco constituunt: nostris verò etiam de vallo deductis, propiùs accedunt, et tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt: præconibusque circummissis, pronuntiari jubent, seu quis Gallus, seu Romanus, velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem: ac si nostros contempserunt, ut obstructis in specimen portis singulis ordinibus cespitum, quòd eà non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scandere, alii fossas complere inciperent. Tunc Cæsar, omnibus portis eruptione factâ, equitatuque emisso, celeriter hostes dat in fugam, sic ut omnino pugnandi caussâ resisteret nemo, magnumque ex his numerum occidit, atque omnes armis exuit.

L. Longiùs prosequi veritus, quòd silvæ paludesque intercedebant; [a] neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines, munitionesque hostium admiratur. Legione productâ, cognoscit non decimum quemque esse relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo, et quantâ virtute sint res administratæ. Ciceronem pro ejus merito legionemque collaudat: centuriones sigillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem, testimonio Ciceronis, cognoverat. De casu Sabini et Cottæ certiùs ex captivis cognoscit. Postero die, concione habitâ, rem gestam proponit: milites consolatur, et con-

a *Et* quia *videbat se inde discedere non sine magno damno ipsis* illato.

3. *Ut in summam contemptionem veniat.*] Stratagematis hujus meminit Frontinus, lib. III. cap. 7.

17. *Copias transducunt.*] Nempe trans fluvium et vallem.

23. *Obstructis in specimen portis singulis ordinibus cespitum.*] Neque enim verè erant obstructæ; non pluribus, ut oportuit, ordinibus cespitum ut verè obstruerentur, sed singulis ut primo impetu erumpentium è castris Romanorum dejicerentur, quod et factum est. Legitur enim paulo inferius, *omnibus portis eruptione factâ*. Videbantur autem obstructæ portæ metu nimio Romanorum rebus suis diffidentium, quasi eas defendere non possent.

24. *Quòd eà non posse introrumpere videbantur.*] Adverbialiter sumendum, nisi forte mendum est. Codices enim aliqui habent *eas*, quod tutius videtur. Nec enim alibi apud Autores *eà* legitur. Hìc Eutropius narrat Cæsarem, cùm vidisset unum de suis militibus segnius præliantem, scutum ejus rapuisse et ruisse in adversos, quo facto erubuisse exercitum, versosque in fugam Gallos confecisse.

38. *De casu Sabini et Cottæ.*] De quo sic Suetonius: *Diligebat quoque* [*milites*] *ut auditâ clade Titurianâ, barbam capillumque summiserit, nec ante dempserit quàm vindicasset.*

firmat: quod detrimentum culpâ et temeritate legati sit acceptum, hoc æquiore animo ferendum docet: quòd beneficio Deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina lætatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

LI. Interim ad Labienum per Rhemos, incredibili celeritate, de victoriâ Cæsaris fama perfertur; ut quum ab hibernis Ciceronis, millia passuum L. abesset, eoque post horam IX. diei Cæsar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur; quo clamore significatio victoriæ, gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hâc famâ ad Treviros perlatâ, Indutiomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Cæsar Fabium cum legione in sua remittit hiberna: ipse cum III. legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit: et, quòd tanti motus Galliæ exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes ferè Galliæ civitates de bello consultabant, nuntios legationesque in omnes partes dimittebant; et quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant; nocturnaque in locis desertis concilia habebant; neque ullum ferè totius hiemis tempus intercessit sine sollicitudine Cæsaris, quin aliquem de conciliis et motu Gallorum nuntium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem legioni XIII. præfecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quæ Armoricæ appellantur, oppugnandi sui caussâ convenisse; neque longiùs millia passuum VIII. ab hibernis suis absuisse, sed, nuntio allato de victoriâ Cæsaris, discessisse, adeò ut fugæ similis discessus videretur.

LII. At Cæsar principibus cujusque civitatis ad se vocatis, alias territando, quum se scire quæ fierent, denuntiaret, alias cohortando, magnam partem Galliæ in officio tenuit. Tamen Senones, quæ est civitas in primis firma, et magnæ inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Cæsar apud eos regem constituerat, (cujus frater Moritasgus, adventu in Galliam Cæsaris, cujusque majores regnum obtinuerant) interficere publico consilio conati: quum ille præsensisset, ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt; et missis ad Cæsarem satisfaciundi caussâ legatus, quum is omnem ad se senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt: tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos reliquos principes belli inferendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut præter Æduos et Rhemos, (quos præcipuo semper honore Cæsar habuit, alteros pro vetere ac perpetuâ erga populum R. fide; alteros pro recentibus belli Gallici officiis;) nulla ferè fuerit civitas non suspecta nobis: idque adeò haud scio mirandumne sit, quum compluribus aliis de caussis, tum maximè quòd qui virtute belli omnibus gentibus præferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut populi R. imperia perferrent, gravissimè dolebant.

LIII. Treviri verò atque Indutiomarus totius hiemis nullum tempus

Quibus rebus et devotissimos sibi et fortissimos reddidit.

23. *Armoricæ.*] Quæ ad mare: *Armor* enim veteribus Gallis nihil aliud quàm *ad mare*. Quo nomine non tantùm ea peninsula appellatur, quæ nunc Britannia dicitur, sed et, Ausonii testimonio, Bajocasses, *Bayeux*. Imò Plinii testimonio lib. IV. cap. 17. tota Aquitania Armorica olim dicta fuit, quod scilicet ad mare esset posita.

46. *Treviri verò atque Indutiomarus.*] Dion ait consilia ejusmodi Trevirorum fuisse, quòd

intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur: magnâ parte exercitûs nostri interfectâ, multò minorem superesse dicerent partem: neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret; quum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello, et Tenchtherorum transitu, non esse fortunam ampliùs tentaturos. Hâc spe lapsus Indutiomarus nihilo minùs copias cogere, exigere à finitimis, equos parare, exules damnatosque totâ Galliâ magnis præmiis ad se allicere cœpit: ac tantam sibi jam iis rebus in Galliâ auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publicè privatìmque peterent.

LIV. Ubi intellexit ultrò ad se veniri, alterâ ex parte Senones Carnutesque, conscientiâ facinoris instigari; alterâ Nervios Atuaticosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi cœpisset; armatum concilium indicit. Hoc, more Gallorum, est initium belli, quò lege communi omnes puberes armati convenire coguntur; et qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem suprà demonstravimus Cæsaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem judicandum curat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronuntiat, accersitum se à Senonibus et Carnutibus, aliisque compluribus Galliæ civitatibus: Huc iter facturum per fines Rhemorum, eorumque agros populaturum: ac priùs quàm id faciat, castra Labieni oppugnaturum: quæque fieri velit, præcipit.

LV. Labienus quum et loci naturâ, et manu munitissimis castris sese contineret, de suo ac legionis periculo nihil timebat: sed, ne quam occasionem rei bene gerendæ dimitteret, cogitabat. Itaque à Cingetorige atque ejus propinquis oratione Indutiomari cognitâ, quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique convocat. Iis certam diem conveniendi dicit. Interim propè quotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris ejus vagabatur, aliàs ut situm castrorum cognosceret, aliàs colloquendi aut territandi caussâ: equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus

sigillatim Cæsar ad se quos vellet Gallorum evocaret, supplicio afficeret.

13. *Conscientiâ facinoris instigari.*] Senones conscientiâ ejecti Cavarini regis sui, Carnutes verò interfecti Tasgetii.

15. *Armatum concilium*, &c.] Quo nihil alienius à moribus Romanorum melius sentientium. Sæpe enim hoc modo, ut ait Ennius,

Pellitur é medio sapientia, vi geritur res.

Nec gravius quicquam de sui exilii loco habet conqueri Ovidius, quàm quòd

Dantur et in medio vulnera sæpe foro.

Et Charondas Thurius ad vim et cruorem usque seditiosas civium conciones aliter pacari non posse judicavit, quàm lege cavendo, ut si quis eas cum ferro intrasset, continuò interficeretur. Interjecto deinde tempore, et longinquo rure gladio cinctus domum repetens, subitò indictâ concione, sicut erat, in eam processit, ab eoque qui proximus constiterat, solutæ à se suæ legis monitus, protinus ferro quod habebat districto incubuit: teste Val. Max. lib. VI. cap. 5. Concilium porro Gallorum illud erat extraordinarium, quo, more gruum, immaniter ultimus qui venerat necabatur. Idem habet de Germanis Tacitus. Quare intelligitur eundem morem amborum populorum fuisse. Nicolaus verò apud Stobæum, lib. XIII. *Κέλτοὶ σιδηροφοροῦντες τὰ κατὰ πόλιν πάντα πράττουσι. Celtæ ferro accincti omnes publicas res agunt.* Livius verò lib. XXXI. *Nova terribilisque facies visa est, quòd armati, ita mos gentis erat, in concilium venerunt.* De Gallis.

23. *Huc iter facturum.*] Pro *illuc*, vel *illo*, et *hic* pro *illic* passim non solùm apud Cæsarem, sed apud omnes Autores legitur. Virgil lib. I. 16.

———*Hic illius arma,*
Hic currus fuit, &c.

suos intra munitiones continebat, timorisque opinionem, quibuscunque poterat rebus, augebat.

LVI. Quum majore in dies contemptione Indutiomarus ad castra accederet; nocte unâ intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos accersendos curaverat, tantâ diligentiâ omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nullâ ratione ea res enuntiari, aut ad Treviros perferri posset. Interim, ex consuetudine quotidianâ, Indutiomarus ad castra accedit, atque ibi magnam partem diei consumit. Equites tela conjiciunt, et magnâ contumeliâ verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo à castris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subitò Labienus duabus portis omnem equitatum emittit: præcipit atque interdicit, perterritis hostibus atque in fugam conjectis, quod fore, sicut accidit, videbat, omnes unum peterent Indutiomarum, neu quis quemquam priùs vulneraret, quàm illum interfectum videret: quòd, morâ reliquorum, illum spatium nactum, effugere nolebat: magna proponit iis, qui occiderint, præmia: summittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna: et quum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur, caputque ejus refertur in castra. Redeuntes equites, quos possunt consectantur atque occidunt. Hâc re cognitâ, omnes Eburonum et Nerviorum, quæ convenerant, copiæ discedunt: paùlloque habuit post id factum Cæsar quietiorem Galliam.

LIBER VI.

ARGUMENTUM.

Hic liber habet bellum quod ipse contra Senones et Carnutes; alterum quod Labienus legatus ejus adversùs Treviros gessit: tum ut Rhenum et quibus de caussis transiit: et occasione sumptâ, Gallorum Germanorumque mores describit: ut Sicambri Eburonum castra direptum venientes, castra Ciceronis oppugnarunt: denique ut Ambiorix perpetuâ se fugâ eripuit.

I. MULTIS de caussis Cæsar majorem Galliæ motum exspectans, per M. Silanum, C. Antistium Rheginum, T. Sextium legatos, delectum habere instituit. Simul ab Cn. Pompeio Proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio, Reipubl. caussâ, maneret, quos ex Cisalpinâ Galliâ consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire, et ad se proficisci juberet: magni interesse, etiam in reliquum tempus, ad opinionem Galliæ existimans, tantas videri Italiæ facultates, ut si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modò id brevi tempore sarciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod quum Pompeius et Reipubl. et amicitiæ tribuisset: celeriter confecto per suos delectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat: et celeritate et copiis docuit, quid populi Rom. disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad ejus propinquos à Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare, et pecuniam polliceri non desistunt. Quum ab proximis impetrare non pos-

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

2. *Per M. Silanum, C. Antistium, &c.*] Hi legati sic operam suo Imperatori dabant, ut suis tamen conquisitoribus non carerent, qui ad se adducebant juventutem sacramentis militaribus implicandam.

3. *Ab Cn. Pompeio Proconsule.*] Pompeius enim cum M. Crasso anno superiore consul fuerat, eique cùm provincia Hispaniæ obvenisset consularis, propter novos quosdam illius provinciæ motus, lege latum est, ut illam per quinquennium obtineret, delectumque tam in urbe quàm in tota Italia haberet; quem reverà habuit, dimissis cùm per alias Italiæ partes, tum per Galliam cisalpinam legatis, ubi rogati sunt sacramento milites. Nihilo secius cùm mitiores essent allati ex Hispania nuntii, ad urbem sequenti anno proconsul mansit, susceptâ rei frumentariæ curâ, non in urbe, quia quicunque provinciam obtinebat, illi erat extra urbem degendum, neque licebat ipsi in urbem intrare, nisi triumpharet aut imperium deponeret. Atque hæc quidem rei frumentariæ cura palam ostendebatur. Sed aliam refert Plutarchus in ejus vita, quòd scilicet uxorem Juliam vel amaret, vel amantem relinquere non sustineret. Rogaverat ergo sacramento milites anno superiore cùm esset consul, eo vero anno, quo milites ab eo petit Cæsar, erat ad urbem proconsul, jam expleto consulatu.

5. *Ex Cisalpina Gallia.*] Sic dicta quòd sit respectu Romæ cis Alpes posita; alio nomine citerior dicitur. Dividebatur in transpadanam et cispadanam. Hodie *Lombardia.*

Ib. *Consulis sacramento.*] Ejus formulam refert Livius lib. XXII. Milites jussu consulum conventuros, neque injussu abituros: item fugæ atque formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli sumendi, aut petendi, aut hostis feriendi, aut civis servandi caussâ. Aliam formulam refert Vegetius, quæ viguit tempore Christianorum Imperatorum, nempe, *per Deum et per Christum, et per Spiritum Sanctum, et per majestatem Imperatoris.*

12. *Duplicatoque earum cohortium numero.*] Tres legiones intellige; siquidem ille unam legionem et quinque cohortes amiserat.

sent, ulteriores tentant. Inventis nonnullis, civitates jurejurando inter se confirmant, obsidibusque de pecuniâ cavent, Ambiorigem sibi societate et fœdere adjungunt. Quibus rebus cognitis, Cæsar, quum undique bellum parari videret, Nervios, Atuaticos, ac Menapios, adjunctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire, et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, à Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturiùs sibi de bello cogitandum putavit.

III. Itaque nondum hieme confectâ, proximis IV. legionibus coactis, de improviso in fines Nerviorum contendit; et priùs quàm illi aut convenire, aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto, atque eâ prædâ militibus concessâ, vastatisque agris, in deditionem venire, atque obsides sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio, rursus legiones in hiberna reduxit. Concilio Galliæ primo vere, ut instituerat, indicto, quum reliqui præter Senones, Carnutes, Trevirosque venissent: initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus, civitatemque patrum memoriâ conjunxerant: sed ab hoc concilio abfuisse existimabantur. Hâc re pro suggesto pronuntiatâ, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eò pervenit.

IV. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus concilii fuerat, jubet in oppida multitudinem convenire. Conantibus, priùs quàm id effici posset, adesse Romanos nuntiatur. Necessariò sententiâ desistunt, legatosque deprecandi caussâ ad Cæsarem mittunt. Adeunt per Æduos, quorum antiquitùs erat in fide civitas. Libenter Cæsar, petentibus Æduis, dat veniam, excusationemque accipit, quòd æstivum tempus instantis belli, non quæstionis, esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Æduis custodiendos tradit. Eòdem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Rhemis, quorum erant in clientelâ: eadem ferunt responsa. Peragit consilium Cæsar, equitesque imperat civitatibus.

V. Hâc parte Galliæ pacatâ, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet, ne quis aut ex hujus iracundiâ, aut ex eo, quòd meruerat, odio civitatis motus existat. His rebus constitutis, quòd pro explorato habebat Ambiorigem prœlio non esse certaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Galliâ de pace ad Cæsarem legatos nunquam miserant: cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. Hæc priùs illi detrahenda auxilia existimabat,

2. *Obsidibusque de pecunia cavent.*] Cautum enim intelligitur, sive personis sive rebus cautum sit, ut in lib. de verborum significatione legitur.

4. *Adjunctis cisrhenanis omnibus Germanis.*] Hi sunt, ut à Plinio recensentur, Nemetes, Tribocci, Ubii, Batavi.

15. *Senones, &c.*] De quibus supra.

17. *Lutetiam Parisiorum.*] Lutetia urbs nobilis Galliæ metropolis, quam Sequana interluit.

19. *Hâc re pro suggestu pronuntiatâ.*] Locus est excelsior, unde oratio habebatur ad populum, sic dictus, quòd suggererentur ligna.

25. *Deprecandi caussâ.*] Periculi scilicet. Est enim deprecari Latinè precari ne quid mali accidat, ut jam monuimus.

26. *Quorum antiquitùs erat in fide civitas.*] Quorum partes civitas Senonum ab antiquo sequebatur. Patrocinia clientelasque privatas imitabantur hæ publicæ clientelæ; et erant in fide, non in ditione.

quàm ipsum bello lacessendum: ne, deperatâ salute, aut se in Menapios abderet, aut cum transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio, totius exercitûs impedimenta ad Labienum in Treviros mittit, duasque legiones ad eum proficisci jubet. Ipse, cum legionibus expeditis v. in Menapios proficiscitur. Illi, nullâ coactâ manu, loci præsidio freti, in silvas paludesque confugiunt, suaque eòdem conferunt.

VI. Cæsar, partitis copiis cum C. Fabio legato, et M. Crasso quæstore, celeriterque effectis pontibus, [a] adiit tripartitò: ædificia vicosque incendit, magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum pacis petendæ caussâ, mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium sė habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut ejus legatos finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Comium Atrebatem cum equitatu, custodis loco, in Menapiis relinquit: ipse in Treviros proficiscitur. Dum hæc à Cæsare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatûs equitatûsque copiis, Labienum cum unâ legione, quæ in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant. Jamque ab eo non longiùs bidui viâ aberant, quum duas venisse legiones missu Cæsaris cognoscunt. Positis castris à millibus passuum xv. auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, v. cohortium præsidio impedimentis relicto, cum xxv. cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur, et mille passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen, ripisque præruptis. Hoc neque ipse transire habebat in animo, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in concilio palàm, quoniam Germani appropinquare dicuntur, [b] sese suas exercitûsque fortunas in dubium non devocaturum, et postero die primâ luce castra moturum. Celeriter hæc ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatûs numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus, noctu tribunis milit. primisque ordinibus convocatis, quid sui consilii sit, proponit: et quò faciliùs hostibus timoris det suspicionem, majore strepitu et tumultu quàm populi Rom. fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugæ similem profectionem efficit. Hæc quoque per exploratores ante lucem, in tantâ propinquitate castrorum ad hostes deferuntur.

VII. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat, quum Galli cohortati inter se, ne speratam prædam ex manibus dimitterent:

a *Copiis in tres partes divisis, per tria loca irrupit.* b *Se non deducturum se suamque sortem et exercitûs in discrimen.*

4. *Legionibus expeditis.*] Expeditæ dicuntur legiones, quarum milites neque vallum neque cibaria secum ferebant.

9. *Ædificia virosque incendit.*] Hæc Cæsari solenne, præsertim ubi nihil aliud quod faciat, nempe ut inopia hostem ad petendam pacem adigat: ut enim ait Onosander, damnum pecuniæ et fructuum inopia bellum minuit, quod auget copia. Cæterum nisi magna utitilitas suadeat, aut cogat necessitas, et stultum et inhumanum est id sinere ut fiat, quod non sine gravissimo multorum innocentium malo fieri potest. Itaque si res ita se habent, ut hostibus non possint esse communes, aut è contrario nobis possint cum hostibus esse communes, aut si magna spes sit victoriæ, aut si aliunde habet hostis, quo bellum tolleret, aut ornamentorum potius, quàm necessariarum rerum loco sint, incendiis abstinendum.

24. *Erat inter Labienum atque hostem.*] Frontinus lib. xi. stratagem hoc Labieni factum commemorat.

32. *Primisque ordinibus convocatis.*] Centurionibus primorum ordinum. Sic enim Cæsar appellat lib. I. de bello Gallico, et V. et I. de bello Civili.

longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium exspectare: neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, præsertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant: flumen transire, et iniquo loco prœlium committere non dubitant. Quæ fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eâdem usus simulatione itineris, placidè progrediebatur. Tum præmissis paullùm impedimentis, atque in tumulo quodam collocatis; Habetis, inquit, milites, quam petîstis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: præstate eandem nobis ducibus virtutem, quam sæpenumero Imperatori præstitistis: eum adesse, et hæc coràm cernere, existimate. Simul signa ad hostem converti, aciemque dirigi jubet: et paucis turmis præsidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri, clamore sublato, pila in hostes jaciunt. Illi, ubi præter spem quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt, impetum modò ferre non potuerunt: ac primo concursu in fugam conjecti, proximas silvas petiverunt; quos Labienus equitatu consectatus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis pòst diebus civitatem recipit. Nam Germani, qui auxilio veniebant, perceptâ Trevirorum fugâ, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos, ex civitate excessêre. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

VIII. Cæsar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de caussis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quòd [Germani] auxilia contra se Treviris miserant: altera, ne Ambiorix receptum ad eos haberet. His constitutis rebus, paullùm supra eum locum, quo anteà exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Notâ atque institutâ ratione, magno militum studio, paucis diebus, opus efficitur. Firmo in Treviris præsidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subitò motus oriretur, reliquas copias, equitatumque transducit. Ubii, qui antè obsides dederant, atque in deditionem venerant, purgandi sui caussâ ad eum legatos mittunt; qui doceant, "neque ex suâ civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem læsam: petunt atque orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus pœnas pendant: si amplius obsidum velit, dare pollicentur." Cognitâ Cæsar caussâ reperit, ab Suevis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accepit; aditus viasque in Suevos perquirit.

IX. Interim paucis pòst diebus fit ab Ubiis certior, Suevos omnes in unum locum copias cogere, atque iis nationibus, quæ sub eorum sunt imperio, denuntiare, ut auxilia peditatûs equitatùsque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit: Ubiis imperat, ut pecora deducant, suaque omnia ex agris in oppida conferant; sperans barbaros atque imperitos homines, inopiâ cibariorum adductos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci. Mandat, ut crebros exploratores in Suevos mittant, quæque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt, et paucis diebus intermissis, referunt, "Suevos omnes, posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum venerant, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitùs ad extremos fines sese recepisse. Silvam esse ibi

11. *Paucis turmis præsidio,* &c.] Turma erat XXXIII. equitum, turmæ autem in legione erant decem.

infinitæ magnitudinis, quæ appellatur Bacenis: [a] hanc longè introrsùs pertinere, et pro nativo muro objectam, Cheruscos à Suevis, Suevosque à Cheruscis, injuriis incursionibus prohibere: ad ejus initium silvæ Suevos adventum Romanorum exspectare constituisse."

X. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliæ Germaniæque moribus, et, quo differant eæ nationes inter sese, proponere. In Galliâ non solùm in omnibus civitatibus atque pagis partibusque, sed penè etiam in singulis domibus factiones sunt: earumque factionum sunt principes qui summam auctoritatem eorum judicio habere existimantur: quorum ad arbitrium judiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. Idque ejus rei caussâ antiquitùs institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxilii egeret. Suos enim opprimi quisque et circumveniri non patitur: neque, aliter si faciat, ullam inter suos habet auctoritatem. Hæc eadem ratio est in summâ totius Galliæ. Namque omnes civitates in duas partes divisæ sunt.

XI. Quum Cæsar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Ædui, alterius Sequani. Ii quum per se minùs valerent, quòd, summa auctoritas antiquitùs erat in Æduis, magnæque eorum erant clientelæ, Germanos atque Ariovistum sibi adjunxerant, eosque ad se magnis jacturis pollicitationibusque produxerant. Prœliis verò compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Æduorum interfectâ, tantum potentiâ antecesserant, ut magnam partem clientium ab Æduis ad se transducerent, obsidesque ab iis principum filios acciperent, et publicè jurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros: et partem

a *Hanc longè intrò patere.*

1. *Bacenis.*] Pars est Hercyniæ silvæ *Schwartswold*, vel potiùs ipsa Hercynia.

7. *In Galliâ non solùm in omnibus civitatibus, &c.*] Quæ Cæsari civitates dicantur suprà fuit explicatum, quòd item pagi. Partes verò hic dicuntur, quæ et civitatibus et pagis sunt minores, quales possunt esse quæ Gallicè dicuntur *villages et hameaux*, quæ pagis sunt infrequentiores. Tandem scribit *domibus*, quæ partibus sunt adhuc minores, ut nihil expers factionum videatur. Quæ res Galliam evertit, et in Cæsaris potestatem redegit. Quod testatur Tacitus in vitâ Julii Agricolæ: *Nunc per principes factionibus et studiis trahuntur. Nec aliud adversus validissimas gentes pro nobis utilius, quàm quòd in commune non consulunt. Rarus duabus aut tribus ad propulsandum commune periculum conventus. Ita dum singuli pugnant, universi vincuntur.*

9. *Earumque factionum sunt principes.*] Inde intelligere licet quis Reipublicæ Gallicæ status fuerit. Erit enim regium quiddam in annuo aut longiori magistratu legitimo, erat Aristocratia in senatu, erat Democratia in summâ populi auctoritate, unde et senatores et magistratus existerent, cujus populi judicio illi summam auctoritatem haberent. Nec certè fuissent factiones, nisi fuisset libertas. Id ipsum habet Strabo, lib. IV. de Gallis, Ἀριστοκρατικαὶ δ' ἦσαν αἱ πλείους τῶν πολιτειῶν. Ἕνα δ' ἡγεμόνα ᾑροῦντο κατ' ἐνιαυτὸν τὸ παλαιόν. *Aristocraticæ pleræque erant politiæ. Unum principem quotannis eligebant.* Sicut et ad bellum dux unus à populo creabatur. Quod declaratur in Vercingetorgis electione, et Coti atque Convictolitanis controversiâ de summo magistratu Æduorum.

11. *Idque ejus rei caussa, &c.*] Non longè abit illa consuetudo à Romano patronatu et clientelâ, quæ legibus etiam erat firmata. Hæc enim est lex Romulea: *Plebeii quem sibi ex patritiis patronum volunt, deligunto.* Est et alia: *Si patronus fraudem clienti fecerit sacer esto.* Unde à Virgilio inter magna pericula numeratur,

——— *et fraus innexa clienti.*

Nec non erat Atheniensium ille mos, apud quos, teste Aristot. lib. III. Rheticorum, servi, cum manumittebantur, patronum sibi adsciscebant, in cujus essent clientelâ. Quod præconis voce fiebat.

18. *Quod summa auctoritas antiquitus erat in Æduis.*] Propterea magna eorum erat clientela, quòd olim amici et fratres populi Romani vocarentur, ut postea Sequanorum clientelæ, ob Ariovisti Germanorumque amicitiam plures factæ sunt. Hoc porro Ædui suæ operæ Romanis datæ præmium tulerunt, quòd primi Gallorum senatorium jus Romæ fuerunt adepti, teste Eumenio in panegyrico: solique, ut est apud eundem, fraternitatis illud nomen retinuerunt, quod, Cicerone testante, jampridem habuerant.

finitimi agri per vim occupatam possiderent, Galliæque totius principatum obtinerent. Quâ necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi caussâ Romam ad Senatum profectus, infectâ re redierat. Adventu Cæsaris, factâ commutatione rerum, obsidibus Æduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Cæsarem comparatis, (quòd ii, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione atque imperio æquiore se uti videbant) reliquis rebus eorum gratiâ dignitateque amplificatâ, Sequani principatum dimiserant: in eorum locum Rhemi successerant: quos quòd adæquare apud Cæsarem gratiâ intelligebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Æduis conjungi poterant, se Rhemis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur: ita et novam et repentè collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longè principes haberentur Ædui, secundum locum dignitatis Rhemi obtinerent.

XII. In omni Galliâ eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo. Nam plebs penè servorum habetur loco, quæ per se nihil audet, et nulli adhibetur concilio. Plerique quum aut ære alieno, aut magnitudine tributorum, aut injuriâ potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus. In hos eadem omnia sunt jura, quæ dominis in servos. Sed de his duobus generibus, alterum est Druidum, alterum Equitum. Illi rebus divinis intersunt,

2. *Auxilii petendi caussâ Romam*, &c.] Socii enim et amici populi Romani, si quando opprimerentur, petebant à Senatu auxilium, ut petivit Ptolemæus Auletes regno ejectus, qui paucis antè annis amicus populi Rom. erat appellatus, et ob eam caussam impetravit. Romæ Divitiacum vidit et novit Cicero, qui de eo sic habet lib. I. de Divinatione: *Si quidem et in Gallia Druidæ sunt, è quibus ipse Divitiacum Æduum, hospitem tuum laudatoremque cognovi, qui et naturæ rationem, quam Græci Physiologiam appellant, notam esse sibi profitebatur, et partim auguriis, partim conjecturis, quæ erant futura dicebat.*

8. *In eorum locum Rhemi successerant.*] Neque postea defecisse testatur Strabo lib. IV. dicit enim Rhemos solitos præfectis hospitium præbere, quod eorum gratiæ non exiguum est argumentum apud Cæsarem collectæ, et apud reliquos Romanos retentæ.

15. *Qui aliquo sunt numero atque honore.*] Digni habiti qui recenseantur et numerentur, quasi spectati homines. *Esse verò numerum* est contrarium, ut apud Horat.

Nos numerus sumus, et fruges consumere nati,

Id est, non sumus spectabiles.

16. *Nam plebs penè servorum habetur loco.*] Neque id libertati adversatur, sed dignitati; explicatque ipse Cæsar quod dixerat, cum addit, *per se nihil audet, nulli adhibetur concilio;* elegit tamen principes jusque habet cum Druidibus equitibusque commune in principibus eligendis. Non servi, sed pene servi Αὐτόδουλοι quâ voce utitur Æschylus, Θεράποντες ἐλεύθεροι, Diod. lib. V. *servi liberi.* Et hoc aristocraticas fuisse plerasque civitates probat, ut dictum.

17. *Plerique quum aut ære alieno*, &c.] Ne quis credat eandem fuisse sævitiam, quæ Romanis inerat, consulatur Diodorus qui sic habet: *Custodes corporis ex liberis hominibus pauperes eligunt.*

21. *Alterum est Druidum.*] Varia est doctorum de illo Druidum nomine opinio. Plinius dictos à quercu suspicatur, quod magnis quercus condecorarent cæremoniis. Δρῦς enim Græcè *quercus* dicitur. Pseudoberosus, à Druyo IV. Gallorum rege, censet appellatos. Joannes Goropius Becanus, à voce Britannicâ *tru et wis*, quasi viri sapientes. Perincerta est illa Etymologia, verique sit simile Gallos illis Gallicum nomen imposuisse, non peregrinum. Druys dicitur et Druida, ut ab hebdomade hebdomada, et à casside cassida in recto casu dicitur. Sed quicquid de illâ voce censeamus, significat Gallorum Philosophos, quos etiam Philosophis Græcis priores existimant nonnulli Græci scriptores, ut Aristoteles apud Diogenem Laërtium, qui non à Græcis ad Gallos Philosophiam devenisse: sed à Gallis ad Græcos prodiisse, scriptum reliquit.

Ib. *Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant.*] Ita Strabo lib. IV. notavit sine Druidis nulla sacra in Galliâ fieri solita: Ἔθυον δὲ οὐκ ἄνευ Δρυϊδῶν. *Non sine Druidibus sacrificabant.* Itaque Apud Diogenem Laërtium in librorum ejus principio, Σεμνόθεοι dicuntur, id est, *Dei cultores.* Idem habet Diodorus Siculus, cujus verba Latinè compendii causâ sic expressi: *Moris est apud eos nullum absque Philosopho sacrificium facere. Existimant enim per divinæ naturæ conscios sacra fieri oportere, tanquam Diis propinquiores. Horum intercessione bona à Diis censent petenda, quorum consilio et pace et bello utuntur.*

sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur. Ad hos magnus adolescentium numerus disciplinæ causså concurrit, magnoque ii sunt apud eos honore. Nam ferè de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt: et si quod est admissum facinus, si cædes facta, si de hæreditate, de finibus controversia est, iidem decernunt; præmia pœnasque constituunt. Si quis aut privatus aut publicus eorum decreto non steterit, sacrificiis interdicunt. Hæc pœna apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum, ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus jus redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus præest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si quis ex reliquis excellit dignitate, succedit. At si sunt plures pares, suffragio Druidum adlegitur: nonnunquam etiam de principatu armis contendunt. Ii certo anni tempore in fini-

1. *Ad hos magnus adolescentium numerus*, &c.] Druides tres maximas Reipublicæ partes gerebant, dum artes profitebantur, lites dirimebant, sacra interpretabantur, procurabantque professores, Judices, et Theologi. Nec aliunde Cæsar causam petit honoris Druidum, quàm quòd controversias disceptarent. Homines enim magni faciunt eos quorum in potestate bonorum suorum cognoverint esse arbitria. Quòd si ætati illi tantùm erudiendæ quæ despicatui habetur præfecti fuissent, simul cum suis discipulis, imo et à discipulis contemni potuissent. Dio verò Chrysostomus orat. xlix. longè majorem etiam Druidibus auctoritatem tribuit, de quibus sic tradit: Κελτοὶ δὲ [ἐπιστάτας τοῖς βασιλεῦσι καὶ ἄρχοντας τούτους ἀπέδειξαν] οὓς ὀνομάζουσι Δρυίδας, καὶ τούτους περὶ μαντικὴν ὄντας καὶ τὴν ἄλλην σοφίαν. ὧν ἄνευ τοῖς βασιλεῦσιν οὐδὲν ἐξῆν πράττειν, οὐδὲ βουλεύεσθαι, ὥστε, τὸ μὲν ἀληθὲς, ἐκείνους ἄρχειν, τοὺς δὲ βασιλέας αὐτῶν ὑπηρέτας καὶ διακόνους γίγνεσθαι τῆς γνώμης, ἐν θρόνοις χρυσοῖς καθημένους, καὶ οἰκίας μεγάλας οἰκοῦντας, καὶ πολυτίμως εὐωχουμένους. *Celtæ verò [præfectos regibus et imperantes hos esse voluerunt] quos nominant Druidas, et hos circa divinationem versantes et reliquam sapientiam, sine quibus nihil est licitum regibus facere aut consulere; ita ut reipsâ illi regnent: reges autem sententiæ sint administri et servi, quamvis in thronis aureis sedeant, in magnis ædibus habitent, et sumptuosa convivia agitent.*

4. *Si cædes facta.*] Non tantùm de civilibus, sed et capitalibus causis cognoscebant. Unde etiam magna dignitatis accessio.

6. *Si quis aut privatus aut publicus*, &c.] Ut religio summum bonum, ita sacris excludi maximum malum semper habitum est. Itaque hæc pœna Mosis legibus gravissima fuit, et privari Synagogæ ingressu tanti esse visum est, ut Christi tempore multi doctrinæ ejus studiosi, studium suum tacitâ mente celarent, ne ἀποσυνάγωγοι fierent. Qui mos à Synagogâ ad Ecclesiam pervenit, à quâ postquam propter flagitia quosdam arcuit Paulus Apostolus, nihil videtur habere gravius quod ultrà faciat. Inde nostræ excommunicationes in consiliis ecclesiasticis pœnæ maximè non parentibus decreto propositæ, qui exinde in impiorum numero habentur. *Segreges*, ἀφορισθέντες in Canon. Apostolorum. Nec Atheniensibus ignota illa pœna fuit. Lex est Draconis, quam citat Demosthenes contra Æschinem, ut à lustrationibus, libaminibus, crateribus, templis, foro, arcerentur homicidæ. Alcibiades hâc pœnâ fuit affectus, quòd sacra *Cereris* evulgâsset; testes Plutarchus, Æmilius Probus, seu Cornelius Nepos.

9. *Iis omnes decedunt*, &c.] Sic Apostolus epist. I. ad Corinth. de eo quem excommunicaverat: *Nescitis quòd modicum fermentum totam massam corrumpit? Expurgate vetus fermentum, ut sitis nova conspersio, sicut estis azymi.* Item, *cum ejusmodi non cibum sumere:* item, *auferte malum ex vobis ipsis.* Canon x. Apostolorum: *Si quis cum excommunicato, etiamsi in domo, preces conjunxerit, et ille excommunicetur.*

10. *Neque iis petentibus jus redditur.*] Quam interdictionem sacrorum sequebatur exilium et amissio civitatis, quamquam non nominaretur exilium. Quemadmodum enim apud Romanos, qui exilio multabatur, dicebatur aquâ et igni interdici, quia usu aquæ et ignis careri non potest, ita quia sine aliqua parte justitiæ, nec ipsi latrones prædonesque vivere possunt, ut ait Cicero, vertendum erat necessariò solum, quibus jus non reddebatur, qui jure carere nullo modo poterant. Ex antiquis Ecclesiæ canonibus solennis erat exceptio, *Actorem excommunicatum esse*, quâ probatâ, non audiebatur.

11. *His autem omnibus Druidibus præest unus.*] Non multum aberat Romæ pontificatûs maximi institutio. Sic inter Episcopos, qui metropoli præsidebat, cæteris provinciæ Episcopis Prælatus, inter Metropolitas Patriarcha.

14. *Nonnunquam etiam de principatu armis contendunt.*] Et id visum est in pontificatu Judæorum, ut patet ex Josepho.

15. *Ii certo anni tempore in finibus Carnutum*, &c.] Respondet hæc jurisdictio antiquis Franciæ Parliamentis, quæ ante Philippum Pulchrum Franciæ regem non erant, ut postmodo factum est, sedentaria, sed certo anni tempore congregabantur; ad quæ convenie-

bus Carnutum, quæ regio totius Galliæ media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique qui controversias habent, conveniunt, eorumque judiciis decretisque parent. Disciplina in Britanniâ reperta, atque indè in Galliam translata esse existimatur. Et nunc qui diligentiùs eam rem cognoscere volunt, plerumque illò, discendi caussâ, proficiscuntur.

XIII. Druides à bello abesse consueverunt, neque tributa unà cum reliquis pendunt: militiæ vacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati præmiis, et suâ sponte multi in disciplinam conveniunt, et â propinquis parentibusque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque nonnulli annos vicenos in disciplinâ permanent: neque fas esse existimant ea litteris mandare, quum in reliquis ferè rebus publicis privatisque rationibus [Græcis] litteris utantur. Id mihi duabus de caussis instituisse videntur: quòd neque

bant, qui controversias habebant. Talis item erat, celebris ille Delphis, mediâ videlicèt Græciæ regione, Amphictyonum conventus, ut ait Pausanias in Phocicis. Nec erat olim tam angusti Carnutum fines quàm nunc videntur; sed Aurelianensem diœcesim complectebantur et Carnotensem, quæ nunc fines habet magis ad solem occidentem vergentes, quàm ut possit meditullium Galliæ haberi.

2. *Huc omnes undique qui controversias habent*, &c.] Hinc magna Druidum, eaque planè regia potestas non in privatum solùm, sed in universum populum demonstratur.

3. *Disciplina in Britanniâ reperta*, &c.] Disciplinam hanc assentitur Plinius in Britanniâ fuisse repertam his verbis: *Britannia hodieque eam* [magiam] *attonitè celebrat tantis cæremoniis, ut eam Persis dedisse videri possit.* Sed cum omnia Britannia videatur à Gallis accepisse, non verisimile sit in Britanniâ fuisse repertam, sed in Galliâ; unde postquam transierit cum cæteris Gallicis moribus, linguâ et cultu, ibi etiam quàm in Gallia majoribus aucta incrementis floruerit. Ut nunc videmus Christianæ religionis incunabula Judæam, illius cultu ab Italiâ, Galliâ, Hispaniâ superari: cujus arcana qui penitùs explorare voluerit, Romanos et Parisienses potiùs et tutiùs quàm Hierosolymitanos consuluerit. Itaque Cæsar non asseverat, sed existimari scribit repertam.

7. *Druides à bello abesse consueverunt*, &c.] Hæc erant professionis minervalia, quæ ipsissima sunt Universitatis Parisiensis privilegia. Et qui florebant honoribus professores, illæ disciplinæ pariter floruerunt. Sed sublatis Romano imperio doctrinæ præmiis et honoribus, relanguerunt illa studia, et in silvis delituerunt, testibus Melâ et Lucano:

——nemora alta remotis
Incolitis lucis——

10. *Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur.*] Cùm ob facilitatem discendi, tum ob concinnitatem et elegantiam. Aristoteles lib. Rhetoricum III. cap. 9. Τῶν μέτρων πάντες μνημονεύουσι μᾶλλον τῶν χύδην, ἀριθμὸν γὰρ ἔχει ᾧ μετρεῖται. *Metrorum omnes meminerunt magis, quam eorum quæ soluta sunt oratione, habent enim numerum quo mensurantur.* Hinc est quòd Cretenses suos liberos patriæ leges cum concentu docebant, ut scripsit Ælianus in variâ historiâ. Orpheus verò et Empedocles versâ oratione Philosophiam suam scripserunt. Imò usque adeò antiqui in scribendo versibus sunt usi, ut prosâ oratione ante Syrium Pherecydem non scripserint, ut autor est Plinius lib. VII. cap. 55. qui Pherecydes tempore Cyri Persarum regis vivebat.

11. *Itaque nonnulli annos vicenos in disciplinâ permanent.*] Idipsum scripsit Pomponius Mela lib. III. cap. 1. *Docent multa nobilissimos gentis, clàm et diu, vicenis annis, in specu et abditis saltibus.* Clàm quidem Claudii Imperitoris tempestate, quâ Mela vixisse dicitur, et diu, quia longiore in discendo quàm in scribendo opus est tempore.

12. *Neque fas esse existimant ea litteris mandare.*] Quibus de caussis id fiat, modò dicturus est.

13. *Quum in reliquis ferè rebus publicis*, &c.] Græcis litteris, sed non Græcâ oratione utebantur, ut Targum Syriacum est, Hebraicis tamen litteris conscriptum, cùm alia tamen esse soleat forma Syriacarum hodie litterarum, ut est oratio Gallica, Hispanica, Italica hodie Latinis litteris conscripta. Et satis, ut puto, constat. Quia tamen à nonnullis id in dubium vocari video, vel illa Græca epistola quam Cæsar ad Q. Ciceronem apud Nervios oppugnatum misit, ne consilia sua à Gallis cognoscerentur, si litteræ in manus hostium venirent, satis id evincit. Quod ideò fecit, quia plures Galli inveniebantur Latinæ linguæ periti. Præterea, vel uno Cicerone teste, Divitiacus unus erat de doctissimis Galliæ Druidibus, neque tamen Græcè sciebat, qui si scivisset, nihil opus fuisset Cæsari, rejectis quotidianis interpretibus, Valerium Procillum adhibere: Cæsar enim tam Græcè sciebat, quàm qui in ipsâ erant Græciâ nati. Eâdem quâ hic ratione tabulæ Græcis litteris confectæ in castris Helvetiorum repertæ sunt, quia tales erant litteræ quibus Galli utebantur, à Massiliensibus, ut arbitror, deductæ. Denique si peregrinâ linguâ Druides sua sacra tradidissent, nihil fuisset metuendum illa scribentibus.

14. *Quod neque in vulgus*, &c.] Solenne

in vulgus disciplinam efferri velint: neque eos qui discunt, litteris confisos, [a] minùs memoriæ studere. Quod ferè plerisque accidit, ut, præsidio litterarum, diligentiam in perdiscendo, ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios: atque hôc maximè ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa præterea de sideribus, atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum naturâ, de Deorum immortalium vi ac potestate disputant, et juventuti transdunt.

XIV. Alterum genus est Equitum. Ii, quum est usus, atque ali-

a *Non ita exercere memoriam.*

hoc primis et Poëtis et Philosophis. Unde Horatianum:

Odi profanum vulgus, et arceo,

et illud Orphei initio carminum:

Δέξομαι, οἷς θέμις ἐστὶ, θύρας δ' ἐπίθεσθε βεβήλοις.

Quos fas, accipiam, sit janua clausa profanis.

Et ipse Christus, qui venerat allatum lucem omnibus hominibus, ad quædam arcana discipulos suos admittebat, populum parabolis usus alloquebatur. Prophetæ vero Hebræi magnâ item obscuritate suos sermones involverunt.

1. *Neque eos qui discunt*, &c.] Hæ caussæ à primis Philosophis approbatæ: hæc enim Pythagoræ quondam fuit opinio, hæc etiam Socratis, qui ne litteram quidem ullam scriptam reliquerunt. Hujus sententiam habemus in Phædro Platonis, quæ tamen est opinione nostrorum Druidum paulò mitior atque humanior. Anteponit enim Socrates vivæ vocis ac memoriæ scientiam mortuæ scripturæ, sed scriptum tamen adversus oblivionis infirmitatem permittit. De quo sic Quintilianus, lib. XI. *Quamquam invenio apud Platonem obstare memoriæ usum litterarum, videlicet quod illa quæ scriptis reponimus velut custodire desinimus, et ipsâ securitate dimittimus. Nec dubium est, quin plurimùm in hâc parte valeat mentis intentio, et velut acies luminum à prospectu rerum quas intuetur, non aversa.* Sic Lycurgus Rhetras suas scriptis mandari vetuit, juvenum animis inserendas arbitratus.

4. *Non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios.*] Strabo lib. IV. Ἀφθάρτους τὰς ψυχὰς λέγουσι. *Incorruptibiles animas dicunt.* Idem Val. Max. lib. V. Idem Diodorus lib. VI. Lucanus verò:

——vobis autoribus umbræ
Non tacitas erebi sedes, ditisque profundi
Pallida regna petunt, regit idem spiritus artus
Orbe alio longæ, canitis si cognita, vitæ.

Sed an Druidæ dogma à Pythagora acceperint, an à Druidibus Pythagoras, in dubio mihi est. Lego enim apud Diogenem Laërtium, Pythagoram peregrè profectum omnibus mysteriis Græcis et Barbaricis fuisse initiatum. Et Alexander quidam apud Clementem Alexandrinum, prodidit, à Pythagora fuisse Druidas auditos atque Brachmanas. Dogma illud est Μετεμψύχωσις, animæ migratio in corpora ejusdem speciei, non Μετενσωμάτωσις, in corpora diversæ speciei, si ritè distinxit Plato lib. X. de legibus. Nec mirum, si vel ipsi Judæi, qui sacrarum litterarum face collustrati erant, idem senserunt, cum Joannem Baptistam in Christo resurrexisse putabant; nec non aliqui Christianorum, ut Carpocrates, aliique nonnulli.

5. *Atque hôc maximè ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto.*] Idem habet Pomponius Mela lib. III. cap. 1. *Unum ex iis quæ præcipiunt in vulgus effluit, videlicet ut forent ad bella meliores, æternas esse animas vitamque alteram ad manes. Itaque cùm mortuos cremant ac defodiunt, apta viventibus olim negotiorum ratio, etiam et exactio crediti deferebatur ad inferos.* Unde ille festivus mos Gallorum pecunias mutuo accipiendi, quæ apud inferos reddantur, de quo Valer. Max. lib. II. cap. 1.

6. *Multa præterea de sideribus*, &c.] Pomponius Mela Cæsarem secutus, ibidem scribit: *Druidas terræ mundique magnitudinem et formam, motus cœli ac siderum, et quod Dii velint, scire se profiteri.* Quod et innuit Lucanus lib. I. Diogenes verò Laertius Druidas memorat hoc in præceptis dare: Σέβειν θεοὺς καὶ μηδὲν κακὸν δρᾷν, καὶ ἀνδρίαν ἀσκεῖν. *Colere Deos, nihil mali facere, fortitudinem exercere.*

Solis nôsse Deos, et cœli numina vobis,
Aut solis nescire datum——

Ergo Astrologiam, Geographiam, Physiologiam, Theologiam docebant; item Geometriam et Arithmeticam, sine quibus Astrologia non potest esse. Nec non augurandi scientiam, quod continetur hâc voce Melæ, *quid Dii velint*, cujus rei testis locuples Cicero, lib. I. de Divinatione, qui locus jam suprà est citatus.

9. *Alterum genus est Equitum.*] Sic de illis equitibus Gallis Pausanias in Phocicis scribit: Δύο γὰρ οἰκέται περὶ ἕκαστον τῶν ἱππευόντων ἦσαν ἀγαθοὶ καὶ αὐτοὶ τὰ ἱππικά, καὶ ἵππους ὁμοίως ἔχοντες. Γαλατῶν δὲ τοῖς ἱππεύουσιν, ἀγῶνος συνεστηκότος, ὑπομένοντες τῆς τάξεως ὄπισθεν οἰκέται τοσάδε σφίσιν ἐγίνοντο χρήσιμοι. τοῦ γὰρ ἱππέως συμβὰν, ἢ τῷ ἵππῳ πεσεῖν, τοῦ μὲν, ἵππον παρεῖχεν ἀναβῆναι τῷ ἀνδρί. τελευτήσαντος δὲ τοῦ ἀνδρὸς, ὁ δοῦλος ἀντὶ τοῦ δεσπότου τὸν ἵππον ἀνέβαινεν.

quod bellum incidit (quod ante Cæsaris adventum ferè quotannis accidere solebat, utì aut ipsi injurias inferrent, aut illatas propulsarent) omnes in bello versantur; [a] atque eorum ut quisque ex genere copiisque amplissimus, ita plurimos circùm se ambactos clientesque habet. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XV. Natio est omnis Gallorum admodùm dedita religionibus. Atque ob eam caussam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in prœliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant, aut se immolaturos vovent, administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur: quòd pro vitâ hominis, nisi vita hominis reddatur, non posse aliter Deorum immortalium numen placari arbitrantur: publicèque ejusdem

a *Quanto quisque præstat nobilitate et opibus, tanto plures ambactos et clientes.*

νον. εἰ δὲ ἀμφοτέρους ἐπιλάβοι τὸ χρεὼν, ἐνταῦθα ἕτοιμος ἦν ἱππεύς. λαμβανόντων δὲ τραύματα, ὁ μὲν ὑπεξῆγε τῶν δούλων, ἐς τὸ στρατόπεδον τὸν τραυματίαν, ὁ δὲ καθίστατο ἐς τὴν τάξιν ἀντὶ τοῦ ἀπελθόντος. τοῦτο ὠνόμαζον τὸ σύνταγμα τριμαρκισίαν τῇ ἐπιχωρίῳ φωνῇ. καὶ ἵππον τὸ ὄνομα ἴστω τις μάρκαν ὂν ὑπὸ τῶν Κελτῶν. *Duo famuli circa unumquemque equitem erant, ipsi equestris rei periti et equitantes. Gallis verò equitibus commisso prœlio ejusmodi usus præstabant. Si forte enim eques caderet, alium illi equum, quem conscenderet, adducebat famulus; si dominus interficeretur, in locum ejus succedens, equum scandebat. Si utrumque idem fatum abriperet, præsto erat eques; si vulnerabantur, alter famulorum in castra saucium subducebat, alter in acie loco ejus pugnabat. Ejusmodi ordinem Trimarkisiam nominabant voce indigenâ. Et equorum nomen sciatur esse Markam apud Gallos.* Unde perquam est probabile illis equitem fuisse Marchionem. Et certè *Markschalk* potens est aut peritus equorum. Quo nomine nobis dicuntur et *Polemarchi* et qui sunt curandorum equorum periti.

4. *Ambactos.*] Ambactus apud Ennium, inquit Festus, Gallicâ linguâ significatur servus. Quos ministros ingenuæ conditionis appellat Diodorus. Glossarium, δοῦλος μισθωτὸς, Flandricè *Ambachiman*, lucri ac quæstûs caussâ operas locantem significat.

6. *Natio est omnis Gallorum admodùm dedita religionibus.*] Suis videlicet. Nam aliarum contemptrix. Unde illud Tullii pro Fonteio: *Cæteras gentes pro religionibus suis bella suscipere, Gallos contra omnium religiones.*

8. *Pro victimis homines immolant.*] Autores passim hanc feritatem Gallorum commemorant, Servius, Justinus lib. XXVI. Sed omnium instar erit Cicero in oratione pro Fonteio: *His* inquit, [Gallis] *quicquam sanctum ac religiosum esse potest, qui etiam, si quando aliquo metu adducti, Deos placandos esse arbitrantur, humanis hostiis eorum aras ac templa funestant. Quis enim ignorat eos usque ad hanc diem retinere illam immanem ac barbaram consuetudinem hominum immolandorum?* Sed quæ natio non hoc fecit? Tota vetustas plena est illis exemplis. Sed quod hic narratur à Cæsare tanquam rarum aliquod exemplum, ab ipso in die sui triumphi est perpetratum. Nam Dio testatur homines illo die, ob causam sibi incognitam fuisse tamen immolatos. Quod ne videatur incredibile, operæ pretium esse puto ipsa Dionis verba referre quæ sunt lib. XLIII. ubi postquam narravit clarum illum Gallorum ducem Vercingetorigem interfectum fuisse statim à triumpho: Ἄλλω δὲ δύο ἄνδρες ἐν τρόπῳ τινὶ ἱερουργίας ἐσφάγησαν καὶ τὸ μὲν αἴτιον οὐκ ἔχω εἰπεῖν. οὔτε γὰρ ἡ Σιβυλλά ἔχρησεν, οὔτ' ἄλλο τι τοιοῦτο λόγιον ἐγίνετο· ἐν δ' οὖν τῷ Ἀρείῳ πεδίῳ πρός τε τῶν ποντιφίκων καὶ πρὸς τοῦ ἱερέως τοῦ Ἄρεως ἐτύθησαν. *Alii duo viri in quodam modo sacrificii jugulati sunt. Causam quidem dicere non possum. Neque enim Sibylla oraculo jusserat, neque aliud quoddam tale oraculum intervenerat. In campo igitur Martio et à Martis sacerdote mactati sunt.* Immolari autem propriè dicitur victima, non cùm cæditur, sed cùm salsam molam accipit. Cato de originibus, *Larini boves immolati, priusquam cæderentur, profugerunt.*

10. *Quod pro vitâ hominis,* &c.] Nec illa erat Gallorum solorum opinio, sed plerarumque gentium. Sic Iphigenia apud Græcos fuit pro salute exercitûs immolata. Sic Andromeda, monstro marino devota. Sic Moabitarum rex victus et obsessus filium suum primogenitum qui regnaturus erat, pro eo obtulit holocaustum super murum. Lib. Regum II. cap. 3. Sic Mæneceus apud Thebas, Codrus apud Athenienses, Decii, et Curtius apud Romanos. Sic Alcestis Admetum conjugem Thessaliæ regem vicaria morte redemit. Lex enim videbatur esse, ut melior vel par saltem anima pro illâ, quæ fiebat à periculo immunis, offeretur. Sic apud Virgil. Æneid. lib. v. 483.

Hanc tibi, Eryx, meliorem animam pro morte Daretis
Persolvo.

Non reverà quidem meliorem, nec enim melior bovis anima quæ offerebatur, sed ducis caussâ, ut multa fiebant in sacrificiis et simulate. Nullâ usus simulatione Ovidius in VI. Fast. dixit:

Hanc animam vobis pro meliore damus,

De porcâ, quæ pro puero immolatur.

generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent, quibus succensis, circumventi flammâ exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto aut latrocinio, aut aliquâ noxâ sint comprehensi, gratiora Diis immortalibus esse arbitrantur. Sed quum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

XVI. Deum maximè Mercurium colunt. Hujus sunt plurima simulacra. Hunc omnium artium inventorem ferunt: hunc viarum

1. *Alii immani magnitudine simulacra habent.*] Strabo lib. IV. Καὶ γὰρ κατετόξευόν τινας καὶ ἀνεσταύρουν ἐν τοῖς ἱεροῖς καὶ κατασκευάσαντες κολοσσὸν χόρτου, καὶ ξύλον ἐμβαλόντες εἰς τοῦτον, βοσκήματα καὶ παντοῖα θηρία καὶ ἀνθρώπους ὡλοκαύτουν. *Quosdam in sacris locis pro victimâ sagittis configebant, et in crucem agebant, magnam etiam à fœno statuam apparantes, in eamque lignis, pecudibus omnis generis, bestiis et hominibus conjectis holocaustum faciebant.* Ejusmodi tamen feritas non erat Gallorum propria, sed omnium propè gentium communis, à dæmonibus illis inspirata, quos pro Diis colebant. Exempla passim sunt apud Livium. Sed pro omnibus commemorabitur quod docet Dionysius Halicarnassæus lib. I. antiquit. Roman. Jovem et Apollinem, quoniam decima nascentium hominum non immolaretur, universæ Italiæ gravissimas calamitates importâsse.

4. *Supplicia eorum qui in furto aut latrocinio.*] Intelligit sacrificia pœnalia, quibus scilicet et pœnæ de noxiis sumebantur, et Diis simul sacrificabatur. Unde forte apud Latinos supplicia dicta. Diodorus idem ferè habet lib. V. Ἀκολούθως δὲ τῇ καθ᾽ αὑτοὺς ἀγριότητι, καὶ περὶ τὰς θυσίας ἐκτόπως ἀσεβοῦσι· τοὺς γὰρ κακούργους κατὰ πενταετηρίδα φυλάξαντες, ἀνασκολοπίζουσι τοῖς θεοῖς, καὶ μετ᾽ ἄλλων πολλῶν ἀπαρχῶν καθαγίζουσι, πυρὰς παμμεγέθεις κατασκευάζοντες. *Pari suæ feritati impietate in Deorum sacrificiis abutuntur. Noxios enim quinquennio servant, inde in crucem actos Diis sacrificant, cumque aliis multis primitiis ingentibus pyris factis immolant.* Sed de Gallis solis vetat hoc credere Tertull. in Apolog. cap. 9. *Ecce in illâ religiosissimâ urbe Æneadarum piorum, est Jupiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine: sed bestiariorum, inquitis. Opinor hoc minus quam hominis? An hoc turpius, quod mali hominis?* Minutius item in Octavio. *Hodie ab ipsis Romanis Latiaris Jupiter mali et noxii hominis sanguine satiatur.* Quod et tempore Severi Imperatoris perduravisse ostendunt celeberrima et clarissima illa acta sanctæ Perpetuæ ad ipsamet scripta, et ante hoc decennium in monasterii Casinensis bibliothecâ à docto Lucâ Holstenio reperta. Multi Romanorum Imperatores propter illam immanitatem Druidum genus inhumanaque sacrificia tentaverunt abolere. Suetonius in Claudio: *Druidarum religionem apud Gallos diræ immanitatis et tantùm civibus sub Augusto interdictam penitùs abolerit.* Id Tiberio adscribitur à Plinio lib. XXX. cap. 1. Idem ferè habet Strabo, qui Tiberii videtur equalis fuisse. Pompeius verò Mela, qui Claudii temporibus dicitur vixisse, sic habet: *Manent vestigia feritatis jam abolitæ, atque ut ab ultimis cædibus temperant, ita nihilominùs, ubi devotos altaribus admovêre, delibant.* Tacitus verò lib. XIV. annalium, ubi Druidum mentio fit in Britannia, ait: *Excisique Luci sævis superstitionibus sacri. Nam cruore captivo adolere aras et hominum fibris consulere Deos fas habent.* An excisa illa instituta fuerint dubitare possumus, certè Druides non sunt extincti. Lampridius enim meminit in Alexandro, et Flavius Vopiscus narrat Aurelianum consulisse Gallicanos Druidas. Item dicitur Diocletianus mulierem ejusmodi audisse de futuro suo principatu vaticinantem. Et apud Ausonium quidem Professor Burdegalensis, qui Bajocensis erat, dicitur,

Stirpe Druidarum satus.——

qui quidem originem non procùl poterat petere.

7. *Deum maximè Mercurium colunt.*] Quâ ratione nescio, nisi quod ad quæstus pecuniarum maximam vim habere credebant, ut ipse refert Cæsar, qua ferè mente dicit Hor.

O cives, cives, quærenda pecunia primùm est:
Virtus post nummos——

Quo nomine appellarent, nescio, eodem quo Germani, ut credibile est. Siquidem illâ tempestate, ipsomet teste Cæsare, Mercurium non noverant, et posteà à Gallis accepisse verisimile est, Wodam appellabant. Paulus enim Diac. eo nomine fuisse à Longobardis appellatum scribit: cujus rei argumento esse potest, quod Belgicè hactenus Mercurii dies dicitur, *Wonstag*, id est, Mercurii dies.

Ib. *Hujus sunt plurima simulacra.*] Cornutus lib. de natura Deorum, cubica fuisse scribit, quia Mercurius veritatis est index, quæ sibi semper est similis, quocumque vertatur, semper eadem apparet, et ut corpus cubicum quocumque jaciatur, semper stat recta.

8. *Hunc omnium artium inventorem ferunt.*] Hinc manavit consuetudo, ut in Gymnasiis litterariis unà cum Pallade Mercurius jungeretur. Utrique simulacro factum nomen Hermathena, de quo Cicero lib. I. epist.

Ib. *Hunc viarum atque itinerum ducem.*] Hinc Mercurius Ἐνόδιος, id est, *vialis* dicebatur, et in viis ejus statuæ erigebantur cum inscriptione hac: *Quò hæc ducit via? quò ducit illa?* Quæ statuæ vocabantur à Græcis et Latinis, *Hermæ*. Quas unâ nocte dejectas fuisse Athenis narrat Plutarchus in Niciâ et

atque itinerum ducem: hunc ad quæstus pecuniæ mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Apollinem, et Martem, et Jovem, et Minervam. De his eandem ferè quam reliquæ gentes habent opinionem: Appollinem morbos depellere: Minervam operum atque artificiorum initia transdere: Jovem imperium cælestium tenere: Martem bella regere. Huic, quum prœlio dimicare constituerunt, ea, quæ bello ceperunt, plerumque devovent: [a] quæ superaverint animalia capta immolant, reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum extructos tumulos locis consecratis conspicari licet. Neque sæpè accidit, ut neglectâ quispiam religione, aut capta

a *Sacrificant animalia capta quæ superfuerint.*

Alcibiade. Est autem, ut hic videtur, nonnihil differentiæ inter viam atque iter. *Via*, ut ait Paulus, *constitui vel latior octo pedibus, vel angustior potest, ut tamen eam latitudinem habeat quâ vehiculum ire potest: alioqui iter sit, non via.* Modestinus verò dicit esse iter, quo quis pedes vel eques commeare potest.

1. *Hunc ad quæstus pecuniæ.*] Hinc κερδῷος dicitur, quasi lucrosus, lucrifer. Itaque sic apud Plautum in prologo Amphytrionis populum affatur:

Ut vos in vestris vultis mercimoniis
Emundis vendundisque me lætam lucris
Afficere, atque adjuvare in rebus omnibus
Et ut res rationesque vestrorum omnium
Bene expedire vultis, peregrèque et domi,
Bonoque atque amplo auctare perpetuo lucro.

Et Ovidius:

Te quicunque suas profitentur vendere merces,
Thure dato, tribuas ut sibi lucra, rogant.

2. *Post hunc, Apollinem.*] Balenus dicebatur à Gallis, ut videtur ex Ausonio, carmine II. de Professoribus Burdegalensibus, quo nomine etiam eum Norici appellabant teste Tertull. Apologet. cap. 24. Bellis verò ab Aquileiensibus, qui non longè à Noricis erant. Herodianus in Maxim. ex interpretatione Angeli Politani: *Ferebantur oracula Dei indigenæ, qui victoriam promittebat, Belin istum vocant, et mirificè colunt, Apollinem esse volentes.*

Ib. *Martem.*] Hesum appellabant, ut videtur ex Lactantio lib. I. cap. 21. *Galli Hesum atque Teutatem humano cruore placabant Deos.* Livius vero lib. XXVI. appellatum fuisse ab Hispanis Mercurium Teutatem dicit, ut jam Hesi nomen Marti relictum videatur.

3. *Jovem.*] Hujus simulacrum quale esset memorat Maximus Tyr. serm. XXXVIII. Κελτοὶ σέβουσι μὲν Δία, ἄγαλμα δὲ Διὸς κελτικὸν ὑψηλὴ δρῦς. *Galli colunt quidem Jovem, sed simulacrum Jovis apud Gallos est alta quercus.*

Ib. *Minervam.*] Minerva Græcis Ἀθηνᾶ et Pallas, ut non mirum sua Gallis fuisse Deorum nomina diversa à Græcis et Latinis, qui inter se etiam ejusmodi nomina diversa habebant.

4. *Apollinem morbos depellere.*] Ovid. lib. I. Metamorph.

Inventum medicina meum est, opiferque per orbem
Dicor, et herbarum subjecta potentia nobis.

Ib. *Minervam operum atque artificiorum, &c.*] Lanificii præsertim. *Vestes*, ait Oppian lib. II. *tenui filo conficere Pallas homines docuit.* Idem ferè legitur apud Ovid. Metam. VI. in fabula de Arachne. Homerus Odyss. II. narrat. Minervam Phæacibus fœminis dedisse pulchrorum operum scientiam. Virgil. vero lib. VII. Æneid. 805.

——— non illa colo calathisve Minervæ
Fœmineas assueta manus.———

Item, lib. V. 284.

Olli serva datur operum haud ignara Minervæ.

Et Propertius de Penelope:

Conjugium poterat falsâ differre Minervâ,

id est, lanificio:

Nocturno solvens texta diurna dolo.

Isidorus: *Minervam primam lanificii usum monstrâsse, telam ordîsse et colorâsse lanas perhibent.*

5. *Jovem imperium cælestium tenere.*] Propterea ei fulmen fuit attributum, et manet sub Jove frigido, id est, cælo et aëre.

6. *Martem bella regere.*] Sic. Virg. XII. Æneid. v. 179.

—— tuque inclyte Mavors,
Cuncta tuo qui bella pater sub numine torques.

7. *Quæ superaverint animalia capta immolant.*] Ab veterum etiam Romanorum more non abludit, qui partem prædæ Diis atque Marti præsertim consecrabant. Silius Italicus lib. XV.

——digestaque præda,
Hoc aurum patribus, bello hæc Martique talenta.

Urbibus enim eversis victores partem prædæ inter milites partiebantur, partem sub hastâ vendebant, partem inutilem cremabant in honorem Martis. Livius vero Gallos cæsorum spolio legere, armorumque cumulos, ut mos eis est, coacervare ait.

apud se occultare, aut posita tollere auderet: gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos prædicant: idque ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam caussam spatia omnes temporis non numero dierum, sed noctium finiunt: et dies natales, et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitæ institutis hôc ferè ab reliquis differunt, quòd suos liberos, nisi quum adoleverint, ut munus militiæ sustinere possint, palàm ad se adire non patiantur: filiumque in puerili ætate in publico in conspectu patris assistere, turpe ducunt.

XVIII. Viri quantas pecunias ab uxoribus, dotis nomine, acceperunt, tantas ex suis bonis, æstimatione factâ, cum dotibus communicant: [a] hujus omnis pecuniæ conjunctim ratio habetur, fructusque servantur: uter eorum vitâ superârit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos,

[a] *Tota illa pecunia numeratur, et ususfructus* inde natus *reservatur.*

3. *Galli se omnes ab Dite patre,* &c.] Cluverii, qui à Grotio appellatur insignitæ aliquando audaciæ in conjecturis, non frivola tamen est hoc in loco conjectura, *Teuth* eundem esse qui Græcis Θεὸς, Τεὺς, Doricè Δὺς, Latinis *Deus* seu *Diis* et *Dis*, unde Italicè *Dio*, Gallicè *Dieu*, cùm ipse *Jupiter*, Latinè dicatur *Diespiter* quasi *Dis pater*, ut et *Jupiter* dicatur quasi *Jovis pater*. Et *Mars* dicitur *Marspiter*, quasi *Mars pater*.

6. *Non numero dierum sed noctium.*] Non id quidem Druidum judicio, sed suo Cæsar dicit. Non enim ob eam causam, quam exposuit, Galli diem à nocte exoriebantur. Peræque enim ac Druidæ, Hebræi censuerunt dierum naturalium, qui horas XXIV. complectuntur, ineundam esse rationem, ut eorum exordium noctem faciant, tametsi Ditem primum suum patrem non agnoverint. Sic Hesiodus ex nocte diem et æthera procreatam refert. Quod aliud nihil declarat nisi noctem esse die priorem. Quod consentaneum est narrationi quæ lib. Genes. continetur: *Et tenebræ erant super faciem abyssi.* Orpheusque cùm noctem matrem omnium appellat, nihil aliud significat, quum ante omnia tenebras fuisse, scilicet mundum ex nihilo creatum fuisse, ut noctis nomine nihilum intelligatur. Porrò à Poetis Latinis passim *Dis* dicitur, quia à Græcis Pluto, Deus inferorum.

8. *Nisi quum adoleverint,* &c.] Ea ætas erat apud Romanos annorum XVII. ut patet ex lege Semproniâ, ne minores XVII. annis militare cogantur. Apud Judæos militaris ætas erat XX. annorum, ut ex lib. Numer. cap. I. cognoscitur Quæ fuerit apud Gallos, ignoratur. Quæ verò caussa fuerit cur à se pueros segregarent, non video, nisi quòd, ut Romani à suis conciliis et cœtibus fœminas removebant, non tantùm ob infirmitatem illarum consilii; ut enim Ovidius habet alicubi:

Ut corpus teneris, mens sic infirma puellis.

sed quia eorum consuetudine remollescere veliti audaciam existimabant: sic cùm puerorum infirmitas à muliebri non sit absimilis, parùm convenire puerili infirmitati cum suâ fortitudine arbitrabantur. Plutarchus in Lycurgo testatur apud Lacedemonios ante XX. ætatis annum adolescentem in forum non admitti.

11. *Viri quantas pecunias ab uxoribus.*] Ea est Ἀντιφέρνη quam inducere voluisse videtur Justinianus Novell. XCVII. cum decernit: *Tantam quantitatem conscribere virum, quantam et mulierem, tantum quoque lucrum stipulari, et ex tantâ parte ex quantâ voluerint, æqualis tamen mensuræ.* Quod à moribus Romanorum tempore Cæsaris, sed non à moribus Germanorum alienum videtur, ut est apud Tacitum in libro, quem de moribus eorum composuit: *Dotem non uxor marito, sed uxori maritus offert.* Jure antiquo Quiritum, sive lege decemvirali: *Omnia quæ mulieris fuerunt, viri fiunt dotis nomine,* quia scilicet mater familias erat viro suo quasi filia familias, et fiebat hæres suus, ex asse quidem, si nulli ex matrimonio liberi, aliter autem mater illa liberis consors sive cohæres. Posteà mutato jure dos in mariti bonis fuit, sed in re, sive proprietate uxoris. Itaque lege Juliâ, cautum ne invitâ uxore prædium dotale vir alienaret, Sect. I. Instit. quibus alienare licet. Jure tandem Justiniani, dos est mulieris magis quàm viri. Hodie nec illa æquatio Gallica, neque donatio propter nuptias locum habet, sed dotalitium, ut Canonistæ vocant, *Douaire.*

15. *Viri in uxores, sicuti in liberos, vitæ necisque habent potestatem.*] Qualis olim Persarum erat, ut videtur, apud Aristotelem lib. VIII. ad Micomachum cap. 12. ubi eam tyrannicam appellat, cùm viri potestas in uxorem debeat esse, velut aristocratia; et ad Eudemum lib. VIII. cap. 9. Id Romæ concedebat lex Romuli marito, si uxor esset in adulterio et vini usu deprehensa, teste Dionysio Halicarnasseo. Sed Οἱ *συγγενεῖς μετὰ τοῦ ἀνδρὸς ἐδίκαζον. Cognati cum viro judicabant.* Cognati uxoris videlicet. Quo jure usus legitur Plautius apud Tacit, lib. XIII. Annal. *Ipse*

vitæ necisque habent potestatem. Et quum paterfamilias illustriore loco natus decessit, ejus propinqui conveniunt; et de morte, si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quæstionem habent: et si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt, pro cultu Gallorum, magnifica, et sumptuosa: omniaque, quæ vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia: ac paullò supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis, unà cremabantur.

XIX. Quæ civitates commodiùs suam Rempubl. administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de Rep. à finitimis rumore aut famâ acceperit, utì ad magistratum deferat, neve cum quo alio communicet: quòd sæpè homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri, et ad facinus impelli, et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quæ visa sunt, occultant: quæque esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De Rep. nisi per concilium loqui non conceditur.

XX. Germani multùm ab hâc consuetudine differunt. Nam neque Druides habent, qui rebus divinis præsint: neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum opibus apertè juvantur, Solem, et Vulcanum, et Lunam: reliquos ne famâ

prisco instituto propinquis coram de capite famâque conjugis cognovit, et insontem judicavit.

3. *De uxoribus in servilem modum quæstionem habent.*] Nam apud Græcos et Romanos non de liberis, sed de servis verum tormentis exprimebatur.

4. *Igni atque omnibus tormentis.*] Quæ pœna frequens apud Barbaros, apud Romanos rarior.

5. *Funera sunt, pro cultu Gallorum, magnifica.*] Non magnifica quidem, si comparabuntur Romanis, quæ opulentia gentis dominæ magnificentiora fecerat Gallicis; sed magnifica, ut est captus Gallorum, et quantum eorum opes patiuntur. Optimè Græcus interpres: Ὡς κατ᾽ ἐκείνους γε. *Secundem illos quidem.*

6. *Quæ vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt.* Putà vestes, equos, canes. Quod Lucianus ridet in lib. περὶ πένθους. Sic apud Homerum in funere Patrocli, Achilles quatuor procerà cervice equos pyræ injecit, quatuorque mensarios canes obtruncatos, quatuorque Trojanorum filios. Mos vetus urendi corpora apud omnes gentes. Exceptis enim Chaldæis, Hebræis, Ægyptiis, et Persis, corpora mortuorum ubique cremabantur. Qui mos adhuc in India viget. Sic tamen Plinius de Romanorum funere. *Ipsum cremare apud Romanos non fuit veteris instituti. Condebantur; et tamen multæ familiæ priscos servavêre ritus, sicut in Corneliâ nemo ante Syllam Dictatorem traditur crematus, idque voluisse veritum talionem, eruto C. Marii cadavere.*

7. *Ac paullò supra hanc memoriam.*] An amore, an necessitate, dubium. Certè P. Catienus Philotimus patronum adeò dilexit, ut hæres ex asse institutus in rogum ejus se jaceret. Et in funere Othonis Imperatoris, teste Tacito, lib. II. Hist. *Quidam militum juxta rogum interfecêre se, non noxâ neque ob metum; sed æmulatione decoris et charitate principis.* Et Indicæ mulieres, ut habet Cic. lib. V. Tuscul. Strabo lib. XV. Solinus cap. 13. Val. Maxim. lib. II. cap. 6. idem propter maritorum amorem fecerunt, quod eleganter Propertius.

Et certamen habent lethi, quæ viva sequatur
Conjugium, pudor est non licuisse mori.

Habet enim significationem amoris nolle disjungi vel in ipsâ morte. Sic apud Plautum in Asinarià scenâ, cujus est initium: *Cur me complectère? Utinam sic efferamur.*

8. *Justis funeribus confectis.*] Theodorus Marcilius sic emendabat: *Mistis funeribus conferti cremantur.* Ex amore scilicèt, non necessitate. Ne verò recedatur à receptâ lectione, justa sunt quæ Græcis dicebantur, νομιζόμενα, quasi legitima et consueta. Statio dicuntur in II. Theb. *justa exequialia.*

11. *Si quis de Republ. à finitimis rumore aut famâ acceperit.*] Talem legem habuisse videntur Athenienses, ad quorum Magistratus, qui Archontes dicebantur, tonsor quidam de Piræo cladem in Sicilia acceptam mortemque Niciæ cum nemine priùs communicatam detulit. Nihilosecius tamen quia qui dixerat, certum autorem rei non poterat proferre, diu tortus est, donec certiores nuntii de totâ re advenerunt.

20. *Deorum numero eos solos ducunt.*] Hæc erat tempore Cæsaris Germanorum religio: sed Taciti ætate, quâ jam commercium cum aliis gentibus instituerant, alia prorsùs fuit; imò eosdem ferè Deos quos Galli susceperunt. Sic igitur ille: *Germani Deorum maximè Mercurium colunt, cui certis diebus, humanis quoque hostiis litare fas habent. Herculem et Martem concessis hostiis placant. Pars Suevorum et Isidi sacrificat.* Deinde esse advectam re-

quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus, atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiei student. Qui diutissimè impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem. Hôc ali staturam, ali vires, nervosque confirmari putant. Intra annum verò xx. fœminæ notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cujus rei nulla est occultatio, quòd et promiscuè in fluminibus perluuntur, et pellibus aut parvis rhenonum tegumentis utuntur, magnâ corporis parte nudâ.

XXI. Agriculturæ non student: majorque pars victûs eorum in lacte, et caseo, et carne consistit. Neque quisquam agri modum certum, aut fines proprios habet: sed magistratus ac principes, in annos singulos, gentibus cognationibusque hominum qui unà coierunt, quantum eis, et quo loco visum est, attribuunt agri, atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas adferunt caussas: ne assiduâ consuetudine capti, studium belli gerendi agriculturâ commutent: ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant: ne accuratiùs, ad frigora atque æstus vitandos, ædificent: ne quâ oriatur pecuniæ cupiditas, quâ ex re factiones, dissensionesque nascuntur: ut animi æquitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis æquari videat.

XXII. Civitatibus maxima laus est, quàm latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant,

ligionem decet. Itaque non Deos tantùm, sed et sacrificia Gallorum habebant, quod hîc à Cæsare negatum.

1. *Vita omnis in venationibus,* &c.] Sic quoque de iis Tacit. *Quoties bella non ineunt, multum venationibus, plus per otium transigunt.*

Ib. *Atque in studiis rei militaris consistit.*] Sic de illis Seneca: *Germanis quid est animosius? quid ad incursum acrius? quid armorum cupidius? quibus innascuntur innutriunturque, quorum una illis cura est, in alia negligentibus.*

4. *Intra verò annum* xx. *fœminæ notitiam habuisse.*] Idem Tacitus: *Sera juvenum Venus, eoque inexhausta pubertas.*

6. *Cujus rei.*] Id est, pubertatis, de quâ suprà locutus, neque enim Veneris jam cognitæ ullum in viro vestigium.

7. *Pellibus aut parvis rhenonum,* &c.] Sic de ipsis Tacitus: *Tegmen omnibus sagum, fibulâ, aut si desit, spinâ consertum, cætera intecti totos dies juxta focum atque ignem agunt. Gerunt et ferarum pelles.* Isidorus sic rhenones explicat: *Rhenones sunt velamina humerorum et pectoris usque ad umbilicum, atque intortis villis adeò hispida, ut imbres respuant.* A quo non abludit Hesychius qui dicit esse braccas de caprinis pellibus. Servius verò ad illum versum Virgilii III. Georgicon. v. 383.

Et pecudum fulvis velantur corpora setis.
Rhenonibus inquit. Nam ut Sallustius dicit in historiis, vestes de pellibus rhenones vocantur.

Varro lib. IV. de linguâ Lat. Rhenonem esse ait vocem Gallicam. Falsus est ergò qui corrigit *renum.* Fallitur item Scaliger, qui dicit esse pelles, cùm sint vestes de pellibus consutæ. Falluntur et qui vocem *pellibus* quasi inutilem delent et otiosam.

9. *Majorque pars victûs eorum,* &c.] Sic de iisdem Tacitus: *Cibi simplices, agrestia poma, recens fera, aut lac concretum, sine apparatu, sine blanditiis expellunt famem.* Idem erat olim victus Gallis veteribus, ut ex Strabone patet, sed commercio mutati mores Gallis, qui integri Germanis remanserant. Sed iidem pariter commercio Gallorum et Romanorum sunt immutati.

10. *Neque quisquam agri modum certum.*] Phaleas Chalcedonius primus bonorum æquationem in Rempublicam induxit, ut generis humani duæ capitales pestes è civitate pellerentur, paupertas et opulentia. Hoc etiam Platonis votum ad beatæ civitatis constitutionem. Idem quod Cæsar habet Tacitus lib. de morib. Germ. *Agri pro numero cultorum ab universis per vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur. Facilitatem partiendi camporum spatia præstant. Arva per annos mutant et superest ager.*

14. *Ne assiduâ consuetudine capti.*] His similia leguntur apud Tacitum eodem lib. de moribus Germanorum: *Nec arare terram aut exspectare annum tam facilè persuaseris, quàm vocare hostes et vulnera mereri: pigrum quinimò et iners videtur, sudore acquirere, quod possis sanguine parare.*

21. *Civitatibus maxima laus est.*] Idem habet Tacitus: *Bella cum finitimis gerunt. Causas eorum ex libidine accersunt, neque imperitandi prolatandique quæ possident. Nam neque illa enixè colunt, sed ut quæ circa ipsos sunt, vasta sint.* Ad hunc locum Taciti Lipsius observat ex Dionis fragmentis, lib. LXX. ob causam eandem, vasta loca ad multa millliaria reliquisse.

expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope se audere consistere. Simul hôc se fore tutiores arbitrantur, repentinæ incursionis timore sublato. Quum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert, magistratus, qui ei bello præsint, ut vitæ necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus communis est magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quæ extra fines cujusque civitatis fiunt: atque ea juventutis exercendæ, ac desidiæ minuendæ caussâ fieri prædicant. Atque ubi quis ex principibus in concilio se dixit ducem fore, ut qui sequi velint, profiteantur: consurgunt ii qui et caussam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur, atque ab multitudine collaudantur. Qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur: omniumque rerum iis posteà fides abrogatur. Hospites violare fas non putant: qui quâque de caussâ ad eos venerunt, ab injuriâ prohibent, sanctosque habent: iis omnium domus patent, victusque communicatur.

XXIII. Ac fuit anteà tempus, quum Germanos Galli virtute superarent, et ultrò bella inferrent, ac propter hominum multitudinem, agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quæ fertilissima sunt, Germaniæ loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni, et quibusdam Græcis famâ notam esse video, quam illi Orciniam appellant, Volcæ Tectosages occupârunt, atque ibi consederunt. Quæ gens ad hoc tempus iis sedibus se continet, summamque habet justitiæ et bellicæ laudis [a] opinionem: nuncque in eâdem inopiâ, egestate, patientiâ, quâ Germani, permanent: eodem victu et cultu corporis utuntur. Gallis autem [b] propinquitas et transmarinarum re-

a *Famam.* b *Vicinia maris tum Mediterranei, tam Oceani, et commercium cum transmarinis regionibus.*

5. *Sed principes regionum,* &c.] Quos tamen eligi in conciliis scribit Tacitus. Idem Beda de Anglo-Saxonibus tradit, qui et ipsi Germanicâ erant origine, lib. v. Eccl. Anglorum gentis.

7. *Latrocinia nullam habent infamiam.*] Sic pueris Lacedæmoniorum edulia furari licebat ad excitandam solertiam.

12. *Ex iis.*] Qui secuturos se professi sunt et auxilium polliciti.

Ib. *Secuti non sunt.*] Cum adhuc de proficiscendo sunt appellati.

14. *Hospites violare fas non putant.*] Tacit. idem ferè habet: *Convictibus et hospitiis nulla gens effusiùs indulget, quemcumque mortalium arcere tecto nefas habetur. Pro fortunâ quisque epulis excipit.* Nicolaus Damascenus apud Stobæum in sermone de legibus et consuetudine, de Celtis, quo nomine non tantùm Gallos, sed et Germanos censent Græci, dicit apud eos graviùs in eum animadverti, qui peregrinum quàm qui civem occiderit. Huic enim exilium, illi vero mortem pœnam statui. Mela de Germ. lib. III. cap. 3. *Tantùm hospitibus boni.* Diodorus de Gallis idem ferè prodidit, *hospites* ad epulas vocare, qui sint, quâ causâ venerint, post cœnam rogantes. De Gallis quidem Diodorus, non Cæsar; sed Cæsar sui sæculi mores persequitur. Diodorus qui fuerint olim mores notat, ab antiquis Græcis mutuatus.

17. *Ac fuit anteà tempus,* &c.] Idem Tacitus, idem Livius lib. v. narrat: *Quos Ambigatum Biturigum regem in Hercynios saltus misisse, cùm exonerare prægravante turbâ regnum cuperet, quòd ea gens populis abundabat.*

20. *Hercyniam silvam.*] Hercynia silva celebratissima olim, sed quæ cultu hominum perierit. Nolim negare maximas silvas, quæ in Germaniâ supersunt, ejus esse reliquias. De hâc ita Plinius lib. VI. cap. 11. *In eâdem septentrionali plagâ Hercyniæ silvæ roborum vastitas intacta ævis et congenita mundo, propè immortali sorte miracula excedit. Ut alia omittantur fide caritura, constat attolli colles occursantium inter se radicum repercussu, aut ubi secuta tellus non sit, arcus ad ramos usque et ipsos se rixantes, curvari portarum patentium modo, ut turmas equitum transmittant.*

Ib. *Eratostheni.*] Eratosthenes fuit patriâ Cyrenæus, Ptolemæi Evergetæ Bibliothecæ præfectus, Aristonis Chii et Callimachi discipulus, multarum rerum scientiâ, sed præcipuè Cosmographiæ insignis, quem Strabo in suâ Geographiâ citat et refutat.

22. *Volcæ Tectosages.*] Populi Galliæ Narbonensis, qui non solùm in Germaniam, sed in Asiam et Gallatiam pervenerunt. Horum urbs in Galliâ, Tolosa; in Gallatiâ verò, Ancyra.

rum notitia, multa ad copiam atque usus largitur. Paullatim assuefacti superari, multisque victi præliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

XXIV. Hujus Hercyniæ silvæ, quæ suprà demonstrata est, latitudo IX. dierum iter expedito patet. Non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus, rectâque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium: hinc se flectit sinistrorsùm, diversis à flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit. Neque quisquam est hujus Germaniæ, qui se aut adîsse ad initium ejus silvæ dicat, quum dierum iter LX. processerit; aut, quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in eâ genera ferarum nasci constat, quæ reliquis in locis visa non sint: ex quibus quæ maximè differant ab cæteris, et memoriæ prodenda videantur, hæc sunt.

XXV. Est bos cervi figurâ, cujus à mediâ fronte inter aures unum cornu existit excelsius, magisque directum his, quæ nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo sicut palmæ, rami latè diffunduntur. Eadem est feminæ marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

XXVI. Sunt item quæ appellantur Alces. Harum est consimilis capris figura, et varietas pellium, sed magnitudine paullò antecedunt, mutilæque sunt cornibus, et crura sine nodis articulisque habent; neque quietis caussâ procumbunt; neque si quo afflictæ casu conciderunt, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant, atque ita, paullùm modò reclinatæ, quietem capiunt; quarum ex vestigiis quum est animadversum à venatoribus, quò se recipere consueverint, omnes eo loco, aut à radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantùm, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc quum se ex consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere affligunt, atque unà ipsæ concidunt.

XXVII. Tertium est genus eorum, qui Uri appellantur. Ii sunt

6. *Helvetiorum et Nemetum.*] De quibus suprà dictum.

7. *Rauracorum.*] Rauraci prope Basileam, quorum fuit urbs Augusta, quæ cum esset diruta, sedes Episcopalis translata est Basileam Sequanorum.

8. *Dacorum.*] Daci a Strabone circa Danubii fontes constituti. Virgil. VIII. Æneid. 728. *Daas* vocat.

Indomitique Daæ, et pontem indignatus Araxes.

Ib. *Anartium.*] Anartes sunt eorum finitimi, Anarti Ptolemæo. Verisimile est eos partem Hungariæ occupavisse.

10. *Neque quisquam est hujus Germaniæ.*] Regiones illæ facilè silvescunt, si ab hominum culturâ vastæ fiunt, ut nostrâ memoriâ post magna ibidem gesta bella cognitum est. Nihil ergò mirum est, si cùm essent illi Germani ab agriculturâ alieni, tantas in regionibus suis silvas haberent.

15. *Est bos cervi figurâ.*] Non reperitur ampliùs in Germaniâ. Igitur aut nulla fides Cæsari, qui quæ non viderit animalia descripserit, aut si vidit, quædam animalium genera interire dicendum esset, quod non est consentaneum.

20. *Sunt item quæ appellantur Alces.*] Alcem aliter describit Plinius lib. VIII. *Ni proceritas*, inquit, *aurium et cervicis distinguat, jumento similem.* Quæ vero capitur ex accisæ arboris insidiis, non dicitur Alces, sed Machlis, Alci quidem haud dissimilis, neque in Germaniâ esse, sed dicitur in Scandinaviâ.

25. *Paullùm modò reclinatæ quietem capiunt.*] De Alcium naturâ falso et fallenti Cæsari ignoscendum. Siquidem Solinus cap. 23. et de Alce et de Elephante tam cognito Romæ idem scripsit, et ipse falsus, scilicèt non posse surgere, si quandò cecidit.

31. *Tertium est genus eorum, qui Uri appellantur.*] Uros Plinius lib. VIII. *excellenti vi et velocitate dicit, quibus imperitum vulgus bubulorum nomen imponit, cùm id gignat Africa, vituli potiùs cervive quâdam similitudine.* Idem ferè de Uris habet Solinus, lib. XLII. quem consulito. Macrobius sic de illis lib. VI. Saturnal. *Uri Gallica vox est, quâ feri boves notantur. Thur*, vocant hodiè Poloni, apud quos sunt in Masoviâ provinciâ tauris multò majores, toti nigri: tempore tamen albâ lineâ circa spinam discriminati.

magnitudine paullò infrà Elephantos, specie et colore et figurâ tauri. Magna vis est eorum, et magna velocitas: neque homini, neque feræ, quam conspexerint, parcunt: hos studiosè foveis captos interficiunt. Hôc se labore durant adolescentes, atque hôc genere venationis exercent: et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quæ sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed assuescere ad homines, et mansuefieri ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum, et figura et species multùm à nostrorum boum cornibus differt. Hæc studiosè conquisita ab labris argento circumcludunt, atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXVIII. Cæsar postquam per Ubios exploratores comperit Suevos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quòd, ut suprà demonstravimus, minimè omnes Germani agriculturæ student, constituit non progredi longiùs; sed ne omninò metum reditûs sui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quæ ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC. rescindit, atque in extremo ponte turrim tabulatorum IV. constituit, præsidiumque cohortium XII. pontis tuendi caussâ ponit, magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco præsidioque C. Volcatium Tullum adolescentem præfecit: ipse, quum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, quæ est totius Galliæ maxima, atque ab ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, millibusque amplius D. in longitudinem patet: L. Minutium Basilum cum omni equitatu præmittit; si quid celeritate itineris atque opportunitate temporis proficere possit: monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, nequa ejus adventûs procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

XXIX. Basilus, ut imperatum est, facit: celeriter, contraque omnium opinionem confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multùm quum in omnibus rebus, tum in re militari, fortuna potest. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque imparatum incideret, priùsque ejus adventus ab hominibus videretur, quàm famâ ac nuntiis afferretur: sic magnæ fuit fortunæ, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo factum est, quòd ædificio circumdato silvâ (ut sunt ferè domicilia

9. *Hæc studiosè conquisita.*] Eadem habet Plinius lib. XI. *Urorum cornibus Barbari septentrionales potant, urnasque binas capitis unius cornua implent. Urorum porrò*, inquit Solinus cap. 22. *taurina cornua in tantum modum protenduntur, ut dempta ob insignem capacitatem inter regias mensas potuum geruli fiant.* Iis cornibus tempore Vegetii usi sunt Romani in bello ad signa vocalia, ut tuba, ut buccina.

19. *C. Volcatium Tullum.*] C. Volcatii Tulli pater fuerat consul triennio, antequam fuisset Cicero consul: cujus ipse meminit Philip. II.

21. *Per Arduennam silvam.*] De Arduennâ ita habet Strabo, lib. IV. Ὕλη γάρ ἐστιν οὐν ὑψηλῶν δένδρων, πολλή μὲν, οὐ τοσαύτη δὲ, ὅσην οἱ συγγραφεῖς εἰρήκασι τετρακισχιλίων σταδίων, καλοῦσι δ᾽ αὐτὴν Ἀρδουένναν. *Silva est procerarum arborum, permagna quidem, verùm haud magnitudine tantâ, quantum scriptores rerum tradiderunt, stadiis millibus quaternis, eam verò Arduennam vocant.* Fortasse ante Strabonis tempora major fuerat. Ea verò nunc à Strabonis tempore longè minor est effecta; cultu enim agrorum augescente vastatur.

23. *Millibusque amplius* D. *in longitudinem patet.*] Orosius emendat L.; sed in silvâ quæ cæditur nihil potest esse certi.

24. *L. Minutium Basilum.*] L. Minutius Basilus inter conjuratos erat, à quibus Cæsar est interfectus. Extat ad eum Ciceronis epistola, lib. VIII. ad Famil.

31. *Multùm quum in omnibus rebus, &c.*] Id est quod Cicero Or. pro Marcel. *Fortuna maximam partem belli quasi suo jure vindicat.*

Gallorum, qui, vitandi æstus caussâ, plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates), comites familiaresque ejus angusto in loco equitum nostrorum vim paullisper sustinuerunt. Iis pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit; fugientem silvæ texerunt: sic ad subeundum periculum, et ad vitandum, multùm fortuna valuit.

XXX. Ambiorix copias suas judicione non conduxerit, quòd prœlio dimicandum non existimaverit, an tempore exclusus, et repentino equitum adventu prohibitus fuerit, quum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est: sed certè, clàm dimissis per agros nuntiis, sibi quemque consulere jussit: quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit. Qui proximi Oceano fuerunt, ii in insulis sese occultaverunt, quas æstus efficere consuêrunt. Multi ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativulcus rex dimidiæ partis Eburonum, qui unà cum Ambiorige concilium inierat, ætate jam confectus, quum laborem aut belli aut fugæ ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset, taxo, cujus magna in Galliâ Germaniâque copia est, se exanimavit.

XXXI. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Cæsarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, caussam esse unam judicaret: nihil se de bello cogitâsse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Cæsar exploratâ re quæstione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fugâ convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit. Si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum Atuaticam contulit. Id castelli nomen est. Hoc ferè est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hiemandi caussâ consederant. Hunc quum reliquis rebus locum probabat Cæsar, tum quòd superioris anni munitiones integræ manebant, ut militum laborem sublevaret. Præsidio impedimentis legionem XIV. reliquit, unam ex iis III. quas proximè conscriptas ex Italiâ transduxe-

11. *Ii in insulis occultaverunt.*] Sunt Zelandiæ, tempore Cæsaris, non nisi majore æstu oceani, mari undique dividebantur. Nec Zelandiæ tantùm hoc eveniebat, sed et Vecti, ut testatur Diodorus, lib. VI. qui Augusti ævo scripsit: *Ἴδιον δέ τι συμβαίνει περὶ τὰς πλησίον νήσους τὰς μεταξὺ κειμένας τῆς τε Εὐρώπης καὶ τῆς Βρεττανικῆς. Κατὰ μὲν γὰρ τὰς πλημμυρίδας τοῦ μεταξὺ πόρου πληρουμένου νῆσοι φαίνονται, κατὰ δὲ τὰς ἀμπώτεις ἀποῤῥεούσης τῆς θαλάσσης, καὶ πολὺν τόπον ἀναξηραινούσης θεωροῦνται χεῤῥόνησοι. Proprium quid videtur eis insulis contingere, quæ Britanniam Europamque interjacent: accessu enim maris insulæ, recessu verò, cùm interjectus locus plurimus deficitur aquis, videntur peninsulæ.*

16. *Omnibus precibus detestatus Ambiorigem.*] Id est execrationibus, ut Horatius, lib. II. Sat. 6. 29.

—— *improbus urget*
Iratis precibus ——

17. *Taxo.*] In Galliâ nunc rara est arbor, diciturque *If;* sed inter Hoium et Namurcum, quæ regio est Eburonum, magna adhuc copia esse dicitur. Inde, ut ait Plinius, lib. XVI. cap. 10. *Taxica dicta quæ nunc toxica dicimus, quibus sagittæ tinguntur.* Virgil. Georg. II. 112.

———— *apertos*
Bacchus amat colles, aquilonem et frigora taxi.

De quâ arbore habet Dioscorides, cap. 76. libri V. Item lib. V. cap. 12. Plutarchus cùm florescit tantùm nocere, scribit. Plinius vero, lib. XVI. cap. 10. *Vasa viatoria ex eâ* (taxo) *vinis in Galliâ facta mortifera fuisse compertum est.*

27. *Atuaticam.*] Atuatica ignoratur. Hubertus Thomas Leodiensis ait esse legendum Vatucam, et se id nomen invenisse in manuscripto uno et impresso altero, et vix medio milliarii Germanici à Leodico esse in summâ planitie. Fides sit penes autorem. Certè legitur apud Ptolem. *Ἀτουάκουτον Τούγγρων. Atuacutum Tungrorum.*

28. *In mediis Eburonum finibus.*] Fines non qui limites dicuntur, sed regio, *pays.*

rat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem præfecit, ducentosque equites attribuit.

XXXII. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus III. ad Oceanum versùs, in eas partes quæ Menapios attingunt, proficisci jubet. C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quæ Atuaticis adjacet, depopulandam mittit. Ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldim, quod influit in Mosam, extremasque Arduennæ partes ire constituit, quò cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens, post diem VII. sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quæ in præsidio relinquebatur, deberi frumentum sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si Reip. commodo facere possint, ad eam diem revertantur, ut rursùs communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud initium belli capere possint.

XXXIII. Erat, ut suprà demonstravimus, manus certa nulla, non præsidium, non oppidum, quod se armis defenderet, sed in omnes partes dispersa multitudo; ubi cuique aut vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus impedita, spem præsidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. Hæc loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summâ exercitûs tuendâ (nullum enim poterat universis, ab perterritis ac dispersis periculum accidere) sed in singulis militibus conservandis: quæ tamen ex parte res ad salutem exercitûs pertinebat. Nam et prædæ cupiditas multos longiùs evocabat, ac silvæ incertis occultisque itineribus, confertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendæ plures manus, diducendique erant milites; si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitûs R. postulabat, locus ipse erat præsidio barbaris: neque ex occulto insidiandi, et dispersos circumveniendi, singulis deerat audacia. At in ejusmodi difficultatibus, quantum diligentiâ provideri poterat, providebatur, ut potiùs in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quàm cum aliquo detrimento militum noceretur. Cæsar ad finitimas civitates nuntios dimittit: omnes evocat spe prædæ ad diripiendos Eburones: ut potiùs in silvis Gallorum vita, quàm legionariorum periclitaretur: simul ut magnâ multitudine circumfusâ, pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

XXXIV. Hæc in omnibus Eburonum partibus gerebantur, diesque appetebat VII. quem ad diem Cæsar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic quantum in bello fortuna possit, et quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quæ parvam modò timoris caussam afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultrò omnes ad prædam evocari. Cogunt equitum II. millia Sicambri, qui sunt proximi Rheno, à quibus receptos ex fugâ

7. *Scaldim.*] Scaldis, *Lescaut*. Cùm non videatur nunc in Mosam Scaldis influere, sunt qui reponunt Sabim *la Sambre*. Sed non verisimile fit Ambiorigem præsidia versùs Romanorum capturum fugam fuisse, et peccâsse Cæsarem in eâ re quam viderit. Sed nunc non erat in medio mari Zelandia, ut nunc est, et Diodorum ejus rei testem idoneum modò laudavimus.

34. *Legionariorum.*] Legionarii erant Romani, nec enim ex aliis legio constabat.

35. *Stirps ac nomen civitatis tollatur.*] Si non stirps, ac saltem nomen sublatum, omnibus in Tungrorum nomen concedentibus. Nec posteà florentibus Romanorum rebus, quisquam ausus se Eburonem profiteri.

44. *Sicambri.*] De Sicambris suprà dictum.

Tenchtheros atque Usipetes, suprà docuimus. Transeuntes Rhenum navibus ratibusque, xxx. millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus, præsidiumque ab Cæsare relictum, primos Eburonum fines adeunt: multos ex fugà dispersos excipiunt: magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati prædâ longiùs procedunt. Non hos palus in bello latrociniisque natos, non silvæ morantur. Quibus in locis sit Cæsar, ex captivis quærunt: profectum longiùs reperiunt, omnemque exercitum discussisse cognoscunt. Atque unus ex captivis, quid vos, inquit, hanc miseram et tenuem sectamini prædam, quibus jam licet esse fortunatissimis? III. horis Atuatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorùm contulit: præsidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat. Oblatâ spe, Germani, quam nacti erant prædam, in occulto relinquunt: ipsi Atuatucam contendunt, usi eodem duce, cujus hæc indicio cognoverant.

XXXV. Cicero, qui per omnes superiores dies, præceptis Cæsaris, summâ diligentiâ milites in castra continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, VII. die diffidens Cæsarem de numero dierum fidem servaturum, quòd longiùs eum progressum audiebat, neque ulla de ejus reditu fama afferebatur; simul eorum permotus vocibus, qui illius patientiam penè obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret: nullum hujusmodi casum exspectans, quo IX. oppositis legionibus, maximoque equitatu, dispersis ac penè deletis hostibus, in millibus passuum III. offendi posset: v. cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omninò collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus ægri relicti; ex quibus qui hôc spatio dierum convaluerant, circiter ccc. sub vexillo unà mittuntur: magna prætereà multitudo calonum, magna vis jumentorum, quæ in castris subsederat, factâ potestate, sequitur.

XXXVI. Hôc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt, protinùsque eodem illo, quo venerant, cursu, ab Decumanâ portâ in castra irrumpere conantur: nec priùs sunt visi, objectis ab eâ parte silvis, quàm castris appropinquarent, usque eò, ut qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui non haberent facultatem. Inopinantes nostri re novâ perturbantur, ac vix primum impetum cohors in statione sustinet: circumfunduntur hostes ex reliquis partibus, si quem aditum reperire possent: ægrè nostri portas tuentur: reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit: totis trepidatur castris, atque alius ex alio caussam tumultûs quærit: neque quò signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius jam capta castra pronuntiat: alius, deleto exercitu atque Imperatore, victores barbaros venisse contendit; plerique novas sibi ex loco religiones fingunt, Cot-

17. *Calonem.*] De Calonibus item suprà dictum.

32. *Decumanâ.*] Decumana porta, ut refert Vegetius, ab hostibus aversa, portæ Prætoriæ opposita, quâ milites, si qui deliquerant, ad pœnam rapiebantur.

34. *Ut qui sub vallo tenderent mercatores.*] *Hìc Dolopum manus, hìc sævus tendebat Achilles.* Virgil. Æneid. II. 29. Hinc porrò videtur Romanis non fuisse permistos in castris mercatores cum militibus; sed contra castra, unde receptum in castra habebant, si quid esset novi.

38. *Ægrè nostri portas tuentur.*] Portis enim non erat objecta fossa, ut locis aliis castrorum, sed planus ad illas erat aditus.

tæque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, antè oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intùs præsidium: perrumpere nituntur, seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXXVII. Erat æger in præsidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum apud Cæsarem duxerat, cujus mentionem superioribus prœliis fecimus: ac diem jam v. cibo caruerat. Hic, diffisus suæ ac omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes, atque in summo esse rem discrimine: capit arma à proximis, atque in portâ consistit. Sequuntur hunc centuriones ejus cohortis quæ in statione erat. Paullisper prœlium unà sustinent: relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus: ægrè, per manus tractus, servatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant, tantùm ut in munitionibus consistere audeant, speciemque defensorum præbeant.

XXXVIII. Interim, confectâ frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt; præcurrunt equites; quanto res sit in periculo, cognoscunt. Hîc verò nulla munitio est, quæ perterritos recipiat. Modò conscripti, atque usûs militaris imperiti, ad tribunum mil. centurionesque ora convertunt; quid ab his præcipiatur, exspectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, ab oppugnatione desistunt; redîsse primò legiones credunt, quas longiùs discessisse ex captivis cognoverant: Posteà, despectâ paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

XXXIX. Calones in proximum tumulum procurrunt: hinc celeriter dejecti, se in signa manipulosque conjiciunt: eò magìs timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto ut celeriter perrumpant, censent; quoniam tam propinqua sint castra, etsi pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse, confidunt. Alii, ut in jugo consistant, atque eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo uno profectos docuimus. Itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio equite Rom. qui eis erat præpositus, per medios hostes perrumpunt, incolumesque ad unum in castra perveniunt omnes. Hos subsecuti calones equitesque eodem impetu, militum virtute servantur. At ii, qui in jugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris [percepto,] neque in eo quod probaverant consilio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt: sed se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserunt. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum, caussâ virtutis, in superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante partam rei

6. *Qui primum pilum.*] Quì primus Triariorum Centurio, sive Triariorum Manipulo in primâ cohorte præerat, reliquos omnes Centuriones dignitate præcedebat, consiliique particeps fiebat, et Primopilus dicebatur.

11. *Sequuntur hunc centuriones ejus cohortis quæ in statione erat.*] Non enim, ut nunc vigili uni, aut alteri extra castra constituto salus universorum credebatur: sed tota cohors ante portas stabat, quæ à stando jamjam pugnaturæ similis, in statione esse dicebatur.

26. *Manipulosque.*] Singuli Manipuli binos habebant Centuriones. Itaque manipulus major erat centuriâ, ut constat ex A. Gellio.

27. *Cuneo facto.*] Cuneus dicebatur acies figuram habens cunei, quam Veget. lib. III. cap. 19. dicit milites appellâsse caput porcinum. Adversariorum ordines perrumpebat; nam in unum locum à pluribus tela conjiciebantur.

40. *Ex inferioribus ordinibus.*] Lentè ex inferioribus ordinibus promovebantur ad primos, nisi virtute excellenti, aut forti facto derepentè fuissent nobilitati.

militaris laudem amitterent, fortissimè pugnantes conciderunt: militum pars, horum virtute summotis hostibus, præter spem incolumis in castra pervenit: pars, à barbaris circumventa, periit.

XL. Germani, desperatâ expugnatione castrorum, quòd nostros jam constitisse in munitionibus videbant, cum eâ prædâ, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt: ac tantus fuit, etiam post discessum hostium, terror, ut eâ nocte, quum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret adesse cum incolumi Cæsarem exercitu. Sic omnium animos timor præoccupaverat, ut penè alienatâ mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantùm se ex fugâ recepisse dicerent, neque, incolumi exercitu, Germanos castra oppugnaturos fuisse, contenderent: quem timorem Cæsaris adventus sustulit.

XLI. Reversus ille, eventûs belli non ignarus, unum, quòd cohortes ex statione et præsidio essent emissæ, questus, ne minimo quidem casu locum relinqui debuisse, multùm fortunam in repentino hostium adventu potuisse, judicavit: multò etiam ampliùs, quòd penè ab ipso vallo, portisque castrorum barbaros avertissent. Quarum omnium rerum maximè admirandum videbatur, quòd Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerunt.

XLII. Cæsar ad vexandos rursùs hostes profectus, magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici, atque omnia ædificia, quæ quisque conspexerat, incendebantur: præda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solùm à tantâ multitudine jumentorum atque hominum consumebantur; sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant: ut, si qui etiam in præsentiâ se occultâssent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopiâ pereundum videretur. Ac sæpè in eum locum ventum est, tantò in omnes partes diviso equitatu, ut non modò visum ab se Ambiorigem in fugâ captivi, sed nec planè etiam abîsse ex conspectu contenderent: ut spe consequendi illatâ, atque infinito labore suscepto, qui se summam à Cæsare gratiam inituros putarent, penè naturam studio vincerent, semperque paullùm ad summam felicitatem defuisse videretur: atque ille latebris, ac silvis aut saltibus se eriperet, et noctu occultatus, alias regiones partesque peteret, non majore equitum præsidio quam IV. quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIII. Tali modo vastatis regionibus; exercitum Cæsar, duarum cohortium damno, Durocortorum Rhemorum reducit: concilioque in eum locum Galliæ indicto, de conjuratione Senonum et Carnutum quæstionem habere instituit: et de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententiâ pronuntiatâ, more majorum supplicium sumpsit. Nonnulli, judicium veriti, profugerunt, quibus quum aquâ atque igni interdixisset, II. legiones ad fines Trevirorum, II. in Lingo-

15. *Ne minimo quidem casu,* &c.] Vel hic solus locus probat Cæsarem dandi casu uti in u desinente, quod Gellius, lib. IV. cap. 16. dicit; sed locus non unus est.

38. *Duarum cohortium damno.*] Omissis duabus cohortibus à Sicambris interfectis.

39. *Durocortorum.*] Rhemorum est metropolis *Rheims.*

42. *More majorum supplicium sumpsit.*] Dubium an more Gallorum, an Romanorum supplicio affecerit. Si Romanorum more: ut Guturvatum puniendum curavit, qui virgis cæsus, deinde securi percussus fuit.

43. *Quibus quum aquâ atque igni interdixisset.*] Sine aquâ et igne vita coli non potest, quia hæ duæ res vitam maximè continent.

nibus, IV. reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit: frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

Aquâ igitur et igne interdicere, idem est ac ne quis alicubi vivat prohibere; itaque ipsi aliò migrandum statuere. Ovidius libro IV. Fastorum.

An quod in his vitæ causa est, hæc perdidit exul?

1. *Agendici.*] Agendicum reponendum est Metropolis Senonum ad Icaunum fluvium, *Sens*.

LIBER VII.

ARGUMENTUM.

Hoc libro totius ferè Galliæ defectio describitur: atque inde bellum contra Vercingetorigem Gallorum regem: quo Vellaunodunum; Noviodunum deditur: Genabum et Avaricum vi expugnatur à Cæsare: frustrà magnoque Romanorum periculo Gergovia obsidetur: tandem apud Alexiam summis viribus pugnatur, quâ pugnâ et oppidum et Vercingetorix capitur.

I. QUIETA Galliâ, Cæsar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur: ubi agnoscit de P. Clodii cæde: de Senatûsque consulto certior factus, ut omnes Italiæ juniores conjurarent, delectum totâ provinciâ habere instituit. Eæ res in Galliam transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur: retineri urbano motu Cæsarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. Hâc impulsi occasione, qui jam antè se populi R. imperio subjectos dolerent, liberiùs atque audaciùs de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliæ conciliis, silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte: hunc casum ad ipsos recidere posse demonstrant: miserantur communem Galliæ fortunam: omnibus pollicitationibus ac præmiis deposcunt, qui belli initium faciant, et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam esse dicunt, priùs quàm eorum clandestina consilia efferantur, ut Cæsar ab exercitu intercludatur. Id esse facile, quòd neque legiones, absente Imperatore, audeant ex hibernis egredi, neque Imperator sine præsidio ad legiones pervenire possit. Postremò, in acie præstare interfici,

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

1. *Conventus agendos.*] Conventus agebantur, ut jurisdictioni daretur opera: quod hieme fiebat, cùm militiâ fuerat æstas transacta. Sed non eo animo Cæsar fuerat in Italiam profectus, verùm ut proximè urbem suas res faciliùs curare posset.

2. *P. Clodii.*] Clodius nobilissimus idem et audacissimus post multa in Rep. malè gesta, tandem à T. Annio Milone, cum quo longas simultates exercuerat, in viâ Appiâ interfectus est. Inde ingentes in Rep. turbæ, orationemque pro Milone inimici sui interfectore Cicero habuit, nec minùs ob id factum in exilium pulsus est Milo.

3. *Senatûsque consulto.*] Asconius Pedianus in argumento in orationem Ciceronis pro Milone, historiam hanc explicat, ubi scribit tantum fuisse in urbe tumultum propter Clodii cædem et Milonis factionem, ut Senatusconsultum factum sit, ut Intereà et tribuni pleb. et Cn. Pompeius, qui proconsul ad urbem erat, viderent, ne quid Resp. detrimenti caperet, delectusque totâ Italiâ haberentur.

Ib. *Conjurarent.*] Conjuratio dicebatur, cùm quia singulos interrogare non vacabat, duobus prolatis vexillis, altero roseo, quo pedites, altero cæruleo, quo equites, dicebatur: Qui vult Remp. salvam, me sequatur. Tum qui convenerant, conjurabant, id est, simul jurabant. Quare dicebatur ista militia, conjuratio. Nec fieri licebat, nisi in bello Italico, vel Gallico. De sacramento porrò militari est suprà dictum.

4. *Delectum totâ provinciâ habere instituit.*] Nempe Galliâ cisalpinâ, quæ cum Illyrico adjuncto, per legem Vatiniam fuit ab initio Cæsaris provincia; posteà enim per Senatum Galliam comatam obtinuerat.

6. *Retineri urbano motu Cæsarem.*] Plutarchus in Cæsare testatur, si paulò pòst, implicito jam civili bello Cæsare, rem aggressus esset Vercingetorix, non minorem fuisse futurum in Italiâ metum, quàm in Cimbrorum fuisset adventu.

quàm non veterem belli gloriam, libertatemque quam à majoribus acceperint, recuperare.

II. His rebus agitatis, profitentur Carnutes, "se nullum periculum communis salutis caussâ recusare: principesque se ex omnibus bellum facturos pollicentur: et quoniam in præsentiâ obsidibus cavere inter se non possent, ne res efferatur, ut jurejurando ac fide sanciatur, petunt, (collatis militaribus signis, quo more eorum gravissimæ ceremoniæ continentur) ne facto initio belli, à reliquis deserantur." Tunc collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio disceditur.

III. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt: civesque Romanos, qui negotiandi caussâ ibi constiterant, in iis C. Fusium Cottam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariæ jussu Cæsaris præerat, interficiunt, bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliæ civitates fama perfertur. (Nam ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt, et proximis tradunt, ut tunc accidit.) Nam quæ Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt: quod spatium est millium passuum circiter CLX.

IV. Simili ratione ibi Vercingetorix Celtilli filius, Arvernus, summæ potentiæ adolescens, cujus pater principatum Galliæ totius obtinuerat, et ob eam caussam quòd regnum appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus, facilè eos incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur. Ab Gobanitione patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergoviâ. Non tamen desistit, atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. Hâc coactâ manu, quoscunque adit ex

5. *Obsidibus cavere*, &c.] Utrique enim parti, ab alterâ ne desereretur, cavendum erat, atque ita satisfaciendum simul et satìs accipiendum. Quod obsidibus fuisset effectum, nisi metus Romanorum imminentium cervicibus obstitisset.

12. *Genabum.*] Genabum, *Orleans*, teste Aimoino, qui Roberti regis Francorum tempore floruit. Æthicus in Itinerario ponit Genabum inter Lutetiam et Bribodorum, *Briare*, à Bribodoro distans XXXVII. millibus passuum, à Lutetia XLVIII. Tabula Pentingeriana Genabum inter Cæsarodunum et Brivodorum seu Bribodorum ponit, qui situs cum mensuris itinerum conjunctus, docet esse *Orleans*. Giemacum, *Gien* non potest esse; nam ad Senones pertinet, cùm sit Antissidorensis Diœcesis; Aureliani verò, ut videtur, erant Carnutes. A quo nomen, quod habet, invenerit, non satìs constat. Forte ab Aureliano Imperatore restitutore. In notitiis veteribus, quarum vetustissimæ Honorio imperante descriptæ, civitas Aurelianorum appellatur.

17. *Clamore per agros.*] Ejusmodi ferè fuerunt apud Persas, ut scripsit Cleomedes, cujus habetur liber Græcè Latinèque Burdegalæ impressus, de circulis cælestibus. Ait enim dispositis per stationes à Susis Athenas usque, cùm Persarum rex bellum inferret Græciæ, et voce per ejusmodi homines susceptâ, tantâ celeritate istam vocem fuisse perlatam, ut horis XLVIII. è Græcia in Persas pervenerit. Idem ferè habet Diodorus in rebus gestis Eumenis, eodem invento quosdam Persarum, qui XXX. dierum spatio abessent, eodem die quo res gesta erat, cognovisse.

20. *Quod spatium est millium circiter* CLX.] Nos spatia locorum leucis ferè metimur, quæ singulæ horæ astronomicæ spatio circiter confici solent. Quæritur, quot milliaria antiqua sive Romana leucam nostram impleant: et vulgò tria ad nostram leucam requiruntur. Arbitror errare, quòd Italica hujus temporis milliaria eadem esse atque antiqua putant. Antonini habemus Itinerarium, unde satìs intelligitur illa milliaria his fuisse minora. Accedunt et lapides multis in locis positi, ubi singula milliaria inscriptæ columnæ distinguunt, quæ qui emensi sunt, non dubitant quatuor ejusmodi milliaribus leucam nostram constare.

28. *Gergoviâ.*] Urbs, quæ prope Clarummontem, cujus etiam ruinæ visuntur. Olim erat Arvernorum primaria, nunc nomen retinet *Girgoie*. Sidonius Arvernus Clarummontem vocat: *Oppidum et municipium Arvernum non procul à veteri Gergoviâ.*

civitate, in suam sententiam perducit. Hortatur, ut communis libertatis caussâ arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, à quibus paullò antè erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur: dimittit quoquoversùs legationes: obtestatur ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes, reliquosque omnes, qui oceanum attingunt, adjungit. Omnium consensu ad eum defertur imperium. Quâ oblatâ potestate, omnibus iis civitatibus obsides imperat. Certum numerum militum celeriter ad se adduci jubet. Armorum quantum quæque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit. In primis equitatui studet. Summæ diligentiæ summam imperii severitatem addit: magnitudine supplicii dubitantes cogit. Nam, majore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat: leviore de caussâ, auribus desectis, aut [a] singulis effossis oculis, domum remittit, ut sint reliquis documento, et magnitudine pœnæ perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Luterium Cadurcum summæ hominem audaciæ cum parte copiarum in Ruthenos mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Æduos, quorum erant in fide, legatos mittunt, subsidium rogatum, quo faciliùs hostium copias sustinere possint. Ædui de consilio legatorum, quos Cæsar ad exercitum reliquerat, copias equitatûs peditatûsque subsidio Biturigibus mittunt: qui quum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Æduis dividit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertunt: legatisque nostris renuntiant, "se Biturigum perfidiam veritos revertisse: quibus id consilii fuisse cognoverint, ut si flumen transîssent, unâ ex parte [b] ipsi, alterâ Arverni se circumsisterent." Id eâne de caussâ, quam legatis pronuntiârunt, an perfidiâ adducti fecerint, quòd nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Arvernis conjungunt.

VI. His rebus in Italiam Cæsari nuntiatis, quum jam ille virtute Cn. Pompeii urbanas res commodiorem in statum pervenisse intelligeret, in transalpinam Galliam profectus est. Eò quum venisset, magnâ difficultate afficiebatur, quâ ratione ad exercitum pervenire posset. Nam si legiones in provinciam accerseret, se absente, in itinere prœlio dimicaturas intelligebat: si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem rectè committi videbat.

VII. Interim Luterius Cadurcus in Ruthenos missus, eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobriges et Gabalos, ab utrisque obsides accipit: et magnâ coactâ manu, in provinciam, Narbonem

a *Uno oculo effosso.* b *Bituriges.*

5. *Cadurcos.*] Cadurci, *Ceux de Quercy.*

6. *Aulercos.*] Aulercorum triplex est genus, Cenomani *ceux de Mans.* Alii Eburovices, *ceux d'Evreux.* Alii Diablintes, supra vel infra Venetos.

Ib. *Lemovices.*] Non sunt ii qui Cadurcis sunt finitimi, sed in Armoricâ. Lemovices enim sunt duplices, Armorici et Aquitani. Priores conjectura est non levis esse, *Leon;* posteriores, *Limosins.*

17. *Ruthenos.*] Rutheni, *Rouergue.* De cæteris populis suprà dictum.

40. *Nitiobriges.*] Quorum caput Ptolemæo Aginnum, *Agen.*

Ib. *Gabalos.*] Gabali *ceux de Gavaudan* quorum caput Anderitum est Ptolemæo.

41. *Narbonem versùs.*] De Narbone suprà. Hîc verò notandum, in aureo illo latinitatis puræ sæculo, nunquam aliter dici licuisse, quàm postposito *versùs.* Narbonem versùs, non versùs Narbonem. Sequiori ætate aliter visum.

versùs, eruptionem facere contendit. Quâ re nuntiatâ, Cæsar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eò quum venisset, timentes confirmat, præsidia in Ruthenis Provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quæ loca erant hostibus finitima, constituit: partem copiarum ex provinciâ, supplementumque, quod ex Italiâ adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire jubet.

VIII. His rebus comparatis, represso jam Luterio et remoto, quòd intrare intra præsidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cebenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissimâ nive iter impediebat; tamen discussâ nive VI. in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, quòd se Cebennâ, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem homini unquam eo tempore anni semitæ patuerant, equitibus imperat, ut, quàm latissimè possent, vagentur, et quàm maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter hæc famâ ac nuntiis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumsistunt, atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur, præsertim quum videat omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus, castra ex Biturigibus movet in Arvernos versùs.

IX. At Cæsar biduum in iis locis moratus, quòd hæc de Vercingetorige usu ventura, opinione præceperat, per caussam supplementi equitatûsque cogendi, ab exercitu discedit; Brutum adolescentem iis copiis præfecit: hunc monet, ut in omnes partes equites quàm latissimè pervagentur, daturum se operam, ne longiùs triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quàm maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis antè diebus eò præmiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso, per fines Æduorum in Lingones contendit, ubi II. legiones hiemabant, ut si quid etiam de suâ salute ab Æduis iniretur consilii, celeritate præcurreret. Eò quum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priùsque in unum locum omnes cogit, quàm de ejus adventu Arvernis nuntiari posset. Hâc re cognitâ Vercingetorix rursùs in

3. *Ruthenis Provincialibus.*] Deleo virgulam, ut iidem sint Rutheni qui Provinciales. Erat enim quædam pars Ruthenorum sub imperio pop. Rom. atque adeò Provincialis, quos Plinius in Galliâ Narbonensi collocat.

4. *Volcis Arecomicis.*] Volcæ Arecomici, *ceux d'Uses et de Nismes*, ex Plinio qui Nemausum vocat Arecomicorum.

6. *Supplementumque quod ex Italiâ adduxerat.*] Suprà enim dixerat, delectum totâ Italiâ habere instituit.

Ib. *Helvios.*] Helvii, qui ad Scaligerum usque pro Albigensibus habiti sunt, jam adnoscuntur esse *Vivarais*. Albigenses enim ad Tarnem fluvium sunt in Aquitaniâ: Helvii autem ad Rhodanum. Alba Helviorum Plinio dicitur. In notitiis veteribus provinciæ Viennensis civitatum, civitas Albensium Vivaris, Concilio Epaonensi adfuit Episcopus civitatis Albensium Venantius. In codice Pithœano est, *sive Vivariensis*. Ille ipse Venantius est in Synodo consensu Theodoberti regis in urbe Arvernâ habitâ, post consulatum Paulini Junioris, ubi dicitur Episcopus Ecclesiæ Vivariensis. Sed Cæsar non scribit illos Helvios extra provinciam esse. Nec erant reverâ ut visum est Scaligero, qui eâ in re erravit, deceptus à Strabone, qui XIV. gentibus inter Garumnam Ligerimque positis, Helvios quoque annumerat lib. IV. Geograph.

9. *Intrare intra præsidia periculosum putabat.*] Id est, in loca irrumpere, quæ præsidiis Romanorum tenebantur, id est in Volcas Arecomicos, et Tectosages, Narbonenses, &c.

10. *Cebenna.*] *Les Cevennes*. Dicendum sic, non Gebenna, à Rhodano per Vellavos Gabalosque et Arvernos ad Garumnam usque promittitur, quos, ut Cadurcos Ruthenosque dividit in superiores et inferiores, quæ per Arvernos dicitur, *Montagnes d'Auvergne*.

28. *Viennam.*] Vienna metropolis Allobrogum, *Vienne en Dauphiné*.

Bituriges exercitum reducit, atque inde profectus [Gergoviam] Boiorum oppidum, quos ubi Helvetico prœlio victos Cæsar collocaverat, Æduisque attribuerat, oppugnare instituit.

X. Magnam hæc res Cæsari difficultatem ad consilium capiendum afferebat, si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Æduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quòd nullum in eo amicis præsidium videretur positum esse: sin maturiùs ex hibernis educeret, ne ab re frumentariâ duris subvectionibus laboraret. Præstare visum est tamen omnes difficultates perpeti, quàm, tantâ contumeliâ acceptâ, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Æduos de supportando commeatu, præmittit ad Boios, qui de suo adventu doceant, hortenturque ut in fide maneant, atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus, atque impedimentis totius exercitûs relictis, ad Boios proficiscitur.

XI. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quò expeditiore re frumentariâ uteretur, oppugnare instituit. Idque biduo circumvallavit: tertio die missis ex oppido legatis de deditione, arma proferri, jumenta produci, DC. obsides dari jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse, ut quamprimùm iter faceret, Genabum Carnutum proficiscitur: qui tunc primùm, allato nuntio de oppugnatione Vellaunoduni, quum longiùs eam rem ductum iri existimarent, præsidium Genabi tuendi caussâ, quod eò mitterent, comparabant. Huc biduo Cæsar pervenit: et castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differt: quæque ad eam rem usui sint, militibus imperat: et quòd oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus ne noctu ex oppido profugerent, II. legiones in armis excubare jubet. Genabenses paullò ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire cœperunt. Quâ re per exploratores nuntiatâ, Cæsar legiones, quas expeditas esse jusserat, portis incensis, intromittit, atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti caperentur, quòd pontis atque itinerum angustiæ multitudinis fugam intercluserant. Oppidum diripit, atque incendit; prædam militibus donat: exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix ubi de Cæsaris adventu cognovit, oppugnatione desistit, atque obviam Cæsari proficiscitur. Ille oppidum Biturigum,

1. *Boiorum.*] Boii qui fuerint haud facile dictu est. Putârim illos esse, qui Ligerim et Elaver inter sunt positi, ubi est urbs Molinensis, quæ Æduensis diœceseos hodieque est.

15. *Vellaunodunum.*] Alii Castrum Nantonis, alii Montargisium suspicantur. Sed Castrum Nantonis, *Chasteau Landon*, multò propius est Agendico quam Atrebanis. Montargisium verò est novum oppidum, in quo diu versatis nullum reperi antiquitatis vestigium quod CCCC. annos superet. Est in molli clivo Amphitheatrum quod Montargisio leucis abest quatuor, Scenam Veri appellant, *Sceneviere*, juxtàque, imò paulò infrà, urbis cujusdam inventæ reliquiæ, cùm nobilis illa fossa facta est, quæ Ligeris fluminis aquam cum Lupià fluvio committit, nempe mœnia insolitæ latitudinis, non in uno quidem loco, sed in diversis posita, ut ex interposito inter illas reliquias spatio urbis magnitudo possit conjici. Nec procul inde parietinæ, sub quibus peramplum hypogæum, unde eruuntur numismata vetera M. Aurelii Veri, et ejus uxoris Faustinæ, itemque Gordiani, Constantii, et Constantini Imperatorum effigiem habentia. Facilè ex situ adducor ut credam ibi fuisse Vellaunodunum; est enim locus inter Agendicum Senonum et Genabum Carnutum, sive Aurelianos.

30. *Portis incensis.*] Portæ enim illô tempore non habebant objectam fossam, ut nunc habent, et ad eas erat facilis extrinsecùs aditus.

31. *Perpaucis ex hostium numero*, &c.] Eutropius elapsos tantùm esse LXXX. narrat.

positum in viâ, Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido quum legati ad eum venissent oratum, ut sibi ignosceret, suæque vitæ consuleret; ut celeritate reliquas res conficeret, quâ pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum transditâ, quum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma jumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat: quem simul atque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere cœperunt. Centuriones in oppido, quum ex significatione Gallorum novi aliquid ab iis iniri consilii intellexissent, gladiis districtis portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Cæsar ex castris equitatum educi jubet, prœliumque equestre committit. Laborantibus jam suis Germanos equites circiter DC. submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt; atque in fugam conjecti, multis amissis, sese ad agmen receperunt. Quibus profligatis, rursùs oppidani perterriti, comprehensos eos, quorum operâ plebem concitatam existimabant, ad Cæsarem perduxerunt, seseque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Cæsar ad oppidum Avaricum, (quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum, atque agri fertilissimâ regione) profectus est, quòd, eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

XIV. Vercingetorix tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat: " docet longè aliâ ratione esse bellum gerendum, atque anteà sit gestum: omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. Id esse facile, quòd equitatu ipsi abundent, et quòd anni tempore subleventur; pabulum secari non posse: necessariò dispersos hostes ex ædificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Prætereà, salutis caussâ, rei familiaris commoda negligenda: vicos atque ædificia incendi oportere, hoc spatio [à Boiâ] quoquoversùs, quò pabulandi caussâ adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam suppetere, quòd, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur. Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longiùs à castris progressuros: neque interesse, ipsosne interficiant, impedimentisve exuant, quibus amissis bellum geri non possit. Prætereà oppida incendi oportere, quæ non munitione et loci naturâ ab omni sint periculo tuta, neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatûs, prædam-

1. *Noviodunum.*] *Neuvy sur Baranjon*, inter Albiniacum et Virzionem.

20. *Avaricum.*] *Bourges en Berry*, quod indicat Itinerarium Antonini, qui inter Argantomagum, *Argenton*, et Tincontium, *Xancoins*, collocat Avaricum; item quòd Avaro nomen est fluminis unde dictum Avaricum, quod Orosius, historiam hanc ubi narrat, Biturigam appellat. Omnes autem propemodùm metropoles sui nomina populi acceperunt. Biturigam item appellant Gregorius Turonensis et Aimoinus. Denique quòd talis adhuc situs agnoscitur, qualis hìc à Cæsare describitur.

26. *Omnibus modis huic rei studendum.*] Ut enim monet Vegetius lib. III. cap. 8. *In omni expeditione unum et maximum telum, ut tibi sufficiat victus, hostes frangat inopia. Item quicquid in pecore, vel quâcumque fruge vinoque hostis inferens bellum ad victum usum poterit occupare, non solùm admonitis per edita possessoribus, sed etiam coactis per electos perscrutatores ad castella idonea et armatorum firmata præsidiis, vel ad tutissimas conferendum est civitates.*

28. *Quod anni tempore subleventur.*] Hiberno scilicet, cum Galli pabulum conditum in ædificiis habeant, Romani non habeant.

que tollendam. Hæc si gravia aut acerba videantur, multò illa graviùs æstimari debere, liberos, conjuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quæ sit necesse accidere victis."

XV. Omnium consensu hâc sententiâ probatâ, uno die amplius xx. urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur: quæ etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quòd se, prope exploratâ victoriâ, celeriter amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi. Procumbunt Gallis omnibus ad pedes Bituriges, "ne pulcherrimam propè totius Galliæ urbem, quæ et præsidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur: facilè se loci naturâ defensuros dicunt, quòd propè ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum." Datur petentibus venia, dissuadente primò Vercingetorige, pòst concedente, et precibus ipsorum, et misericordiâ vulgi. Defensores idonei oppido deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Cæsarem itineribus subsequitur, et locum castris deligit, paludibus silvisque munitum, ab Avarico longè millia passuum xv. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quæ ad Avaricum agerentur, cognoscebat; et quid fieri vellet, imperabat: omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat, dispersosque quum longiùs necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo afficiebat: etsi quantum ratione provideri poterat, ab nostris, occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis, Cæsar, quæ intermissa à flumine et palude aditum, ut suprà diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, duas turres constituere cœpit: nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentariâ Boios atque Æduos adhortati non desistit: quorum alteri, quòd nullo studio agebant, non multùm adjuvabant: alteri non magnis facultatibus, quòd civitas erat exigua et infirma, celeriter quod habuerunt, consumpserunt. Summâ difficultate rei frumentariæ affecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentiâ Æduorum, incendiis ædificiorum, usque eò, ut complures dies milites frumento caruerint, et pecore à longinquioribus vicis adacto, extremam famem sustentarent: nulla tamen vox est ab iis audita populi Rom. majestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Cæsar, quum in opere singulas legiones appellaret, et, si acerbiùs inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, ne id faceret, petebant: "sic se complures annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nunquam infectâ re discederent: hoc se ignominiæ laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: præstare omnes perferre acerbitates, quàm non civibus R. qui Genabi perfidiâ Gallorum interîssent, parentarent." Hæc eadem centurionibus tribunisque milit. mandabant, ut per eos ad Cæsarem deferrentur.

13. *Flumine et palude circumdata.*] Flumen Avaro est, unde urbi nomen. Est et palus, quâ parte vetus oppidum est.

40. *Parentarent.*] Est defunctis parentibus justa solvere. Et metaphoricè, occisi parentis vel propinqui hominis ultionem persequi et pœnam reposcere.

XVIII. Quum jam muro appropinquâssent turres, ex captivis Cæsar cognovit, Vercingetorigem, consumpto pabulo, castra movisse propiùs Avaricum, atque ipsum cum equitatu expeditisque qui inter equites prœliari consuêssent, insidiarum caussâ eò profectum, quò nostros postero die pabulatum venturos arbitrabatur. Quibus rebus cognitis, mediâ nocte silentio profectus, ad hostium castra manè pervenit. Illi, celeriter per exploratores adventu Cæsaris cognito, carros impedimentaque sua [a] in arctiores silvas abdiderunt, copias omnes in loco edito atque aperto instruxerunt. Quâ re nuntiatâ, Cæsar celeriter sarcinas conferri, arma expediri jussit.

XIX. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus ferè partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hôc se colle, interruptis pontibus, Galli fiduciâ loci continebant; generatimque distributi in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant; sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, [b] hæsitantes premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci viderent, paratos propè æquo Marte ad dimicandum existimarent: qui iniquitatem conditionis perspicerent, inani simulatione sese ostentare cognoscerent. Indignantes milites Cæsar, quòd conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto, et signum prœlii exposcentes edocet, "quanto detrimento, et quot virorum fortium morte necesse esset constare victoriam: quos quum sic animo paratos videret, ut nullum pro suâ laude periculum recusarent, summæ se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam suâ salute habeat cariorem." Sic milites consolatus eodem die reducit in castra; reliquaque, quæ ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, quum ad suos redîsset, proditionis insimulatus, "quòd castra propiùs Romanos movisset, quòd cum omni equitatu discessisset, quòd sine imperio tantas copias reliquisset, quòd ejus discessu Romani tantâ opportunitate et celeritate venissent: non hæc omnia fortuitò aut sine consilio accidere potuisse: regnum illum Galliæ malle Cæsaris concessu, quàm ipsorum habere beneficio." Tali modo accusatus ad hæc respondet: "Quòd castra movisset, factum inopiâ pabuli, etiam ipsis hortantibus; quòd propiùs Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet: equitum verò operam neque in loco palustri desiderari debuisse, et illic fuisse utilem, quò sint profecti: summam imperii se consultò nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur: cui rei, propter animi mollitiem, studere omnes videret, quòd diutiùs laborem ferre non possent: Romani si casu intervenerint, fortunæ; si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam, quòd et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despicere potuerint: qui dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. Imperium se à Cæsare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoriâ posset, quæ jam esset sibi ac omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magìs honorem tribuere, quàm ab se salutem accipere videantur. Quod ut intelligatis," inquit, "sincerè à me pronuntiari, audite Ro-

a *In densiores silvas absconditerunt.* b *Hærentes,* in luto.

43. *Virtutem despicere.*] Videtur hic ironicè accipi, pro timiditate.

manos milites:" producit servos, quos in pabulatione paucis antè diebus exceperat, et fame vinculisque excruciaverat. Ii jam antè edocti, quæ interrogati pronuntiarent, "milites se esse legionarios" dicunt, "fame et inopiâ adductos, clàm ex castris exîsse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopiâ premi, nec jam vires sufficere cujusquam, nec ferre operis laborem posse. Itaque statuisse Imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere." "Hæc à me," inquit Vercingetorix, "beneficia habetis, quem proditionis insimulatis; cujus operâ, sine vestro sanguine, tantum exercitum victorem fame penè consumptum videtis; quem turpiter se ex hâc fugâ recipientem, nequa civitas suis finibus recipiat, à me provisum est."

XXI. Conclamat omnis multitudo, et suo more armis concrepat, quod facere in eo consueverunt, cujus orationem approbant: "summum esse Vercingetorigem ducem, nec de ejus fide dubitandum, nec majori ratione bellum administrari posse." Statuunt ut decem millia hominum, delecta ex omnibus copiis, in oppidum submittantur: nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent, quòd penè in eo, si oppidum retinuissent, summam victoriæ constare intelligebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti [a] consilia cujusque modi Gallorum occurrebant, ut est summæ genus solertiæ, atque ad omnia imitanda atque efficienda, quæ ab quoque traduntur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertebant, quas quum destinaverant, tormentis introrsùs reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant eò scientiùs, quòd apud eos magnæ sunt ferrariæ, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant, atque has coriis intexerant: tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus, aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur: et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adæquabant: et apertos cuniculos præustâ et præacutâ materiâ,

a *Omnia genera commentorum succurrebant*, toutes sortes d'inventions.

13. *Suo more armis concrepat.*] Tacitus idem ferè habet de Germanis: *Si displicuit sententia, fremitu aspernantur; sin placuit, frameas concutiunt.* A Gallis autem hæc consuetudo ad Romanos posterioribus temporibus pervenit, ut videtur apud Ammianum.

23. *Nam et laqueis falces avertebant.*] Ex Appiano in Mithridatico patet sic fieri solitum, qui de Cyzicenis sic habet: Τοὺς μὲν ἐν κριοὺς λίθοις ἀπεκύλιζον, ἢ βρόχοις ἀνέκλων. *Arietes*, inquit, *lapidibus decutiebant, aut laqueis deflectebant.* Item è Livio lib. XXXVI. *Ætoli contra armis sese tuebantur. Nam cùm ariete quaterentur muri, non laqueis, ut solet exceptos declinabant ictus, sed armati frequentes.*

24. *Aggerem cuniculis subtrahebant.*] Fossas subterraneas sub mœnibus aperiebant, inde terram usque ad aggerem Romanorum subducebant, ut turris in aggerem promota subverteretur.

25. *Apud eos magnæ sunt ferrariæ.*] Idem testatur Rutilius lib. I.

Non Biturix largo potior strictura metallo.

26 *Totum autem murum,* &c.] Quia ligneæ erant turres, constabantque è tabulis, dicebantur contabulari.

30. *Commissis suarum turrium malis.*] Locus difficilis. Aliqui scalis reponant, sed leve præsidium, ut insistatur. Insistendum enim et simul pugnandum: Ciacconius *aliis*, sublato *m*. Sed quid est alis? Hodie in Italiâ quem ad usum nescio, videntur, impositi turribus mali. Quòd si frequentes in Gallicis mœnibus erant turres ejusmodi malis instructæ, malos illos turrium malis alterius turris proximæ poterant committere, quibus posteà de commissuris, tanquam de edito loco pugnare licebat, imo ex equo cum Romanis. Græcus Interpres habet, Τὸ τῶν πύργων τῶν Ῥωμαίων ὕψος ὅσον χώμασι καθ' ἑκάστην οἱ Ῥωμαῖοι ηὔξανον, ἀντῆρον ταῖς τῶν σφῶν πύργων κορυφαῖς ἀνίσουν. *Turrium Romanorum altitudinem quantum aggere quotidie Romani extollebant, suarum turrium cacuminibus adæquabant.*

31. *Apertos cuniculos.*] A Romanis.

et pice fervefactâ, et maximi ponderis saxis morabantur, mœnibusque appropinquare prohibebant.

XXIII. Muris autem omnibus Gallicis hæc ferè forma est: Trabes directæ perpetuæ in longitudinem, paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur. Hæ revinciuntur introrsùs, et multo aggere vestiuntur. Ea autem, quæ diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur. Iis collocatis et coagmentatis, alius insuper ordo adjicitur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissæ spatiis, singulæ singulis saxis interjectis arte contineantur: sic deinceps omne opus contexitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc quum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quæ rectis lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem, quòd et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit, quæ perpetuis trabibus pedes quadragenos, plerumque introrsùs revincta, neque perrumpi neque distrahi potest.

XXIV. Iis tot rebus impeditâ oppugnatione, milites quum toto tempore luto, frigore, et assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia hæc superaverunt, et diebus XXV. aggerem latum pedes CCCXXX. altum pedes LXXX. exstruxerunt. Quum is murum hostium penè contingeret, et Cæsar ad opus consuetudine excubaret, militesque cohortaretur, ne quod omninò tempus ab opere intermitteretur, paullò ante III. vigiliam est animadversum fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant. Eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiam de muro in aggerem eminùs jaciebant: picem alii, reliquasque res quibus ignis incitari potest, fundebant: ut, quò primùm occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset: tamen quòd instituto Cæsaris duæ semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus in opere erant, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque interscinderent, omnis verò ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

XXV. Quum in omnibus locis, consumptâ jam reliquâ parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriæ redintegraretur, eò magis quòd deustos pluteos turrium videbant, nec facilè adire apertos ad

5. *Hæ revinciuntur introrsus.*] Revinciri dicit, quia transversaria trabs pedes XL. longa superponitur, eaque commissuris et fibulis jungitur, *chevilles et mortoises*, ut loquuntur nostri.

6. *Intervalla.*] Quæ duorum erant pedum inter trabes singulas.

12. *Alternis trabibus aut saxis.*] Eâdem nempe figurâ et specie quâ scaccarii ludi, *en eschiquier*.

15. *Perpetuis trabibus.*] Integris, non interruptis, aut non pluribus trabibus sese excipientibus, sibi succedentibus et ferreo vinculo connexis, sed trabibus quarum esset longitudo pedum XL. ut superiùs dixit, quæ ad latitudinem muri conferebat.

19. *Diebus* XXV. *aggerem.*] Incredibilis hic videtur Romanorum diligentia, si non sit error in numeris. Latitudo porrò hujus aggeris tanta fuit, ut posset suos Cæsar commodè in summitate aggeris instruere.

23. *Est animadversum fumare aggerem.*] Rationes erant omninò duæ destruendi aggeris: cuniculi, et incendium. Utrâque utuntur Avaricenses ratione.

27. *Fundebant.*] Nempe vasis longa manubria habentibus, ut Herodianus prodidit Aquileiæ factum.

31. *Alii turres reducerent.*] Mobiles scilicet ne ejusmodi pice injectâ violarentur. Agebantur enim introrsùs quatuor aut octo rotis. Optimè Græcus Interpres, *ἀπῆγον abducebant*.

36. *Quòd deustos pluteos turrium videbant.*] Videntur è cratibus constitisse, atque etiam aliquâ ætate, tabulis; à cratibus tamen et tabulis fuisse et à vineis diversi; de quibus sic Verrius Flaccus: *Plutei crates corio crudo intextæ quæ solebant opponi militibus opus*

auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque Galliæ salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur: accidit inspectantibus nobis, quod dignum memoriâ visum, prætermittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis transditas glebas in ignem è regione turris projiciebat, scorpione ab latere dextro transjectus exanimatusque concidit: hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eâdem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius, et tertio quartus: nec ille priùs est à propugnatoribus vacuus relictus locus, quàm restincto aggere, atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

XXVI. Omnia experti Galli, quòd res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante et jubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magnâ jacturâ suorum sese effecturos sperabant, propterea quòd neque longè ab oppido castra Vercingetorigis aberant: et palus, quæ perpetua intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Jamque hoc facere noctu apparabant, quum matres-familiâs repentè in publicum procurrerunt, flentesque projectæ ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam natura et virium infirmitas impediret. Ubi eos perstare in sententiâ viderunt, quòd plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et significare de fugâ Romanis cœperunt: quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viæ præoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Cæsar promotâ turri, directisque operibus quæ facere instituerat, magno coörto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est, quòd paullò incautiùs custodias in muro dispositas videbat; suosque languidiùs in opere versari jussit, et quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriæ perciperent, iis qui primi murum ascendissent, præmia proposuit,

facientibus, et appellabantur militares. Nunc etiam tabulæ, quibus quid præsepitur, eodem nomine dicuntur. Ammianus vero lib. xix. *Inquies Persa vimineis civitatem pluteis circumdabat.* Vegetius vero sic describit: *Plutei dicuntur, qui ad similitudinem absidis contexuntur è vimine, et ciliciis coriisve proteguntur, ternisque rotulis, quarum una in medio, duæ in capitibus apponuntur, in quamcumque partem admoventur more carpenti.* Interpres Græcus non male *σἰγη* appellat, quasi tecta.

6. *Scorpione.*] Scorpio sic dictus, quod parvis minutisque ictibus ac subtilibus spiculis mortem inferat, de quo vide Vegetium.

9. *Nec ille priùs est à propugnatoribus vacuus relictus locus.*] Nec illa virtus Gallica ibi stetit, sed, si fides Juliano in Encomio Constantii Imperatoris, etiam victæ à Romanis genti perduravit usque ad ejus tempora. Sic enim ille ait: Quod adhuc inauditum ac omnibus hominibus incredibile fuerat, ut Galli stationem desererent, ac hostibus terga darent, illo Imperatore contigisse.

10. *Restincto aggere.*] Id est, extincto igne qui comprehenderat aggerem. Optime Græcus Interpretes, *ἀποσβεσθέντος τοῦ πυρός*. *Restincto igne.*

14. *Id silentio noctis.*] Virgilius dicit, *silenti nocte*, vii. Æneid. ad quod Servius, id est, *per noctis silentium, cùm omnes tacent.* Unde tacentem noctem Catullus ad Lesbiam dicit:

Aut quam sidera multa cùm tacet nox.

19. *Omnibus precibùs petierunt.*] Sic infrà *omnibus precibus orabant.* Sic Cicero lib. IX. ad Attic. in ea quæ ad Cæsarem: *Quamobrem a te peto, vel potiùs precibus omnibus oro et obtestor.*

32. *Iis qui primi murum ascendissent.*] Videtur esse muralis corona, de quâ Gellius ait fuisse pinnis decoratam. Sic autem res fiebat. Imperator re divinâ factâ, in concionem omnes copias vocabat, astantesque qui fortiter aliquid fecerant, primùm laudibus prosequebatur, tum hoc facto narrato et aliis, si quæ essent quæ gessissent coram totâ multitudine donabantur.

militibusque signum dedit. Illi subitò ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeriter complêrunt.

XXVIII. Hostes re novâ perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constituerunt, hôc animo, ut si quâ ex parte obviam contrà veniretur, acie instructâ depugnarent. Ubi neminem in æquum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti ne omninò spes fugæ tolleretur, [a] abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt: parsque ibi, quum angusto exitu portarum se ipsi premerent, à militibus; pars jam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui prædæ studeret. Sic et Genabensi cæde, et labore operis incitati, non ætate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL. millium, vix DCCC. qui primo clamore audito se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt: quos ille multâ jam nocte silentio sic ex fugâ excepit (veritus nequa in castris ex eorum concursu et misericordiâ vulgi seditio oriretur) ut procul in viâ dispositis familiaribus suis, principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quæ cuique civati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXIX. Postero die concilio convocato, consolatus cohortatusque est, "ne se admodùm animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute neque acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientiâ oppugnationis, cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes secundos rerum eventus exspectent; sibi nunquam placuisse Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentiâ Biturigum, et nimiâ obsequentiâ reliquorum, utì hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter majoribus commodis sanaturum. Nam quæ ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has suâ diligentiâ adjuncturum, atque unum concilium totius Galliæ effecturum, cujus consensu ne orbis quidem terrarum posset obsistere; idque

a *Positis armis contenderunt ad extremas partes urbis, non intermisso cursu.*

11. *Non ætate confectis, non mulieribus, non infantibus.*] Vindictæ avidum genus Romanorum, quam tamen Val. Max. lib. IX. cap. I. in infantes et fœminas efferatam vocat crudelitatem, et auditu etiam intolerabilem. Statius item:

—— nullis violabilis armis
Turba, senes,——

Et Lucanus,

Crimine quo parvi cædem potuere mereri?

Cur enim ad insontes et innocentes pœna transeat, qui peccati fuerunt immunes? Deus ipse in Deuteronomio, fœminis et infantibus vult parci post pacem etiam et oblatam et repudiatam, præter paucas gentis quas speciali jure excepit. Non tamen dixero Romanos fecisse, quod belli jure non liceat, sed quod crudelę. Seneca: *Lex nulla capto parcit aut pœnam impedit.* Jus verò illud impunitatem affert, non factum ab omni culpa liberat, Senec. epist. xci. *Quæ commissa capite luerent, tum quia paludati fecerunt, laudamus.* Unde Lucanus lib 1.

Jusque datum sceleri canimus.——

15. *Veritus nequa in castris ex eorum concursu et misericordiâ vulgi seditio oriretur.*] Misericordia enim poterat milites adversùs ducem commovere, quasi ejus culpâ res esset male gesta.

18. *Disparandos,* &c.] Ne numerus animadverteretur, si facto agmine in castra pervenissent; ita enim suprà generatim fuerant in castris dispositi.

20. *Consolatus cohortatusque est,* &c.] Ita jubet Vegetius lib. III. cap. 35. *Sed quicunque eventus fuerit, colligendi superstites bello, erigendi adhortationibus congruis, et armorum instauratione resolvendi.*

30. *Cujus consensu ne orbis quidem terrarum posit obsistere.*] Et hoc est quod notat Gellius in dandi casu apud Cæsarem esse solitum. Et verum quidem hoc est quod jactatur hôc loco à Vercingetorige, et parùm abest quin fiat, cum jam sub unius dominatu sit Gallia, et antiquis jam etiam ferè contineatur limitibus.

se propè jam effectum habere. Intereà æquum esse ab iis communis salutis caussâ impetrari, ut castra munire instituerent, quò faciliùs hostium repentinos impetus sustinere possent."

XXX. Fuit hæc oratio non ingrata Gallis, maximè, quòd ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat, neque conspectum multitudinis fugerat: plusque animo providere et præsentire existimabatur, quòd re integrâ primò incendendum Avaricum, pòst deserendum, censuerat. Itaque ut reliquorum Imperatorum res adversæ auctoritatem minuunt; sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur: simul in spem veniebant, ejus affirmatione, de reliquis adjungendis civitatibus. Primùmque eo tempore Galli castra munire instituerunt, et sic sunt animo consternati homines insueti laboris, ut omnia quæ imperarentur, sibi patienda existimarent.

XXXI. Nec minùs quàm est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque et oratione subdolâ, aut amicitiâ facillimè capi posset Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat. Simul ut diminutæ copiæ redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem, et quam ante diem in castra adduci velit: sagittariosque omnes, quorum erat permagnus numerus in Galliâ, conquiri, et ad se mitti jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Theutomàtus Olloviconis filius rex Nitiobrigum, cujus pater ab Senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitaniâ conduxerat, ad eum pervenit.

XXXII. Cæsar Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatûs nactus, exercitum ex labore atque inòpiâ refecit. Jam propè hieme confectâ, quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur, et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset: legati ad eum principes Æduorum veniunt, oratum, "ut maximè necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem; quòd, quum singuli magistratus antiquitùs creari, atque regiam potestatem annum obtinere consuêssent, duo magistratum gerant, et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitanem, florentem et illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissimâ familiâ natum, atque ipsum hominem summæ potentiæ, et magnæ cognationis, cujus frater Vedeliacus proximo anno eundem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis; divisum Senatum, divisum populum in suas cujusque eorum clientelas. Quòd si diutiùs alatur controversia, fore utì pars cum civitatis parte confligat: id ne accidat, positum in ejus diligentiâ atque auctoritate."

XXXIII. Cæsar, etsi à bello atque hoste discedere, detrimentosum esse existimabat; tamen non ignorans, quanta ex dissentionibus incommoda oriri consuêssent; ne tanta et tam conjuncta populo Rom. civitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornâsset, ad vim atque ad arma descenderet: atque ea pars, quæ minùs sibi confideret,

11. *Primùmque eo tempore Galli.*] Jam antè quidem Nervii vallum sibi, sed in Q. Ciceronis obsidione, obduxerant; sed non, ut hìc, passim et de more.

auxilia à Vercingetorige accerseret huic rei prævertendum existimavit: et quòd legibus Æduorum, iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret; ne quid de jure aut legibus eorum diminuisse videretur, ipse in Æduos proficisci statuit, senatumque omnem, et quos inter controversia esset, Decetiam ad se evocavit. Quum propè omnis civitas eo convenisset, doceretur que paucis clàm vocatis, alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renuntiatum; quum leges duos ex unâ familiâ, vivo utroque, non solùm magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent: Cotum magistratum deponere coëgit: Convictolitanem, qui per sacerdotes more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.

XXXIV. Hoc decreto interposito, cohortatus Æduos ut controversiarum ac dissentionum obliviscerentur, atque omnibus omissis rebus, huic bello servirent, eaque quæ meruissent, præmia ab se, devictâ Galliâ, exspectarent, equitatumque omnem, et peditum millia x. sibi celeriter mitterent, quæ in præsidiis rei frumentariæ caussâ disponeret; exercitum in duas partes divisit: iv. legiones in Senones Parisiosque, Labieno ducendas dedit: vi. ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundùm flumen Elaver duxit: equitatûs partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Quâ re cognitâ, Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab alterâ Elaveris parte iter facere cœpit.

XXXV. Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu, ferèque è regione castris castra poneret, dispositis exploratoribus, nec ubi effecto ponte Romani copias transducerent; erat in magnis Cæsari difficultatibus res, ne majorem æstatis partem flumine impediretur quòd non ferè ante autumnum Elaver vado transiri soleat. Itaque ne id accideret, silvestri loco castris positis, è regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum ii. legionibus in occulto restitit: reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, demptis [quartis] quibusque cohortibus, utì numerus legionum constare videretur. Iis quàm longissimè possent progredi jussis, quum jam ex diei tempore conjecturam caperet, in castra perventum, iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere cœpit. Celeriter effecto opere, legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix re cognitâ, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Cæsar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit: equestrique prœlio eo die levi facto, perspecto urbis situ, quæ posita in

5. *Decetiam.*] Decetia urbs in Ducatu Nivernensi, olim Æduorum, *Decise.*

11. *Intermissis magistratibus.*] Non continentibus in eàdem familiâ, ut factum fuerat in Coto, qui nullo alio magistratu inter se et fratrem interposito, creatus erat magistratus.

20. *Elaver.*] Dicitur, *Alier*, misceturque Ligeri infra Nivernas oppidum.

23, *Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu.*] Sic Latini loquuntur. Sic Terentius, *Uterque nostrum utrique est cordi*, quodque magis mirere.

24. *E regione castris castra poneret.*] Pro è regione castrorum.

31. *Demptis [quartis] quibusque cohortibus.*] Nam si de sex legionibus, quæ singulæ decem cohortibus constabant, quartam quamque cohortem detraxeris, efficitur xv. cohortium numerus. Qui quidem xv. cohortium numerus duas legiones non efficit. Sed in silvosis locis non tam clarè perspiciebatur, ut laxa præsertim acie instructâ legionum duarum speciem habere non possent.

39. *Cæsar ex eo loco quintis castris.*] Cæsar enim castra singulis diebus movebat.

altissimo monte omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit: de obsessione non priùs agendum constituit, quàm rem frumentariam expedîsset. At Vercingetorix castris [a] prope oppidum in monte positis, mediocribus circum se intervallis, separatim singularum civitatum copias collocaverat: atque omnibus ejus jugi collibus occupatis, quà despici poterat, horribilem speciem præbebat; principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, primâ luce ad se quotidie convenire jubebat, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur; neque ullum ferè diem intermittebat, quin equestri prœlio interjectis sagittariis, quid in quoque esse animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat è regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis egregiè munitus, atque ex omni parte circumcisus: (quem si tenerent nostri, et aquæ magnâ parte, et pabulatione liberâ prohibituri hostes videbantur.) Sed is locus præsidio ab iis non nimìs firmo tenebatur: tamen silentio nostris Cæsar ex castris egressus, priùs, quàm subsidium ex oppido venire posset, dejecto præsidio, potitus loco, duas ibi legiones collocavit, fossamque duplicem duodenûm pedum à majoribus castris ad minora perduxit, ut tutò ab repentino hostium incursu, etiam singuli commeare possent.

XXXVII. Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Æduus, cui magistratum adjudicatum à Cæsare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecuniâ, cum quibusdam adolescentibus colloquitur, quorum erat princeps Litavicus, atque ejus fratres, amplissimâ familiâ nati adolescentes. Cum iis præmium communicat, hortaturque eos, "ut se liberos, et imperio natos meminerint: unam esse Æduorum civitatem, quæ certissimam Galliæ victoriam distineat: ejus auctoritate reliquas contineri; quâ transductâ, locum consistendi Romanis in Galliâ non fore: esse nonnullo se Cæsaris beneficio affectum, sic tamen, ut justissimam apud eum caussam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere. Cur enim potiùs Ædui de suo jure et de legibus ad Cæsarem disceptaturi, quàm Romani ad Æduos, veniant?" Celeriter adolescentibus, et oratione magistratûs et præmio deductis, quum se vel principes ejus consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quærebatur, quòd civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, ut Litavicus decem illis millibus, quæ Cæsari ad bellum mitterentur, præficeretur, atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Cæsarem præcurrerent: reliqua, quâ ratione agi placeat, constituunt.

XXXVIII. Litavicus, accepto exercitu, quum millia passuum circiter xxx. ab Gergoviâ abesset, convocatis subitò militibus, lacrymans: "Quo proficiscimur," inquit, "milites? omnis noster equitatus, nobilitas omnis interiit; principes civitatis Eporedorix et Virdumarus, insimulati proditionis ab Romanis, indictâ caussâ, interfecti sunt. Hæc ab iis cognoscite, qui ex ipsâ cæde fugerunt. Nam ego, fratribus atque omnibus propinquis meis interfectis, dolore prohibeor, quæ gesta sunt, pronuntiare." Producuntur ii, quos ille edocuerat, quæ dici vellet: atque eadem, quæ Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt:

[a] *Ante urbem.*

6. *Horribilem speciem præbebat.*] Strabo lib. xv. scribit Arvernis in hoc bello fuisse hominum xl. millia.

multos equites Æduorum interfectos, quòd collocuti cum Arvernis dicerentur: ipsos se inter multitudinem militum occultâsse, atque ex mediâ cæde profugisse.' Conclamant Ædui, et Litavicum obsecrant ut sibi consulat. [a] "Quasi verò," inquit ille, "consilii sit res, ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere, et cum Arvernis nosmet conjungere? An dubitamus, quin, nefario facinore admisso, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem, qui indignissimè interierunt, atque hos latrones interficiamus." Ostendit cives Rom. qui ejus præsidii fiducia una erant. Continuò magnum numerum frumenti commeatûsque diripit: ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuntios totâ civitate Æduorum dimittit: eodem mendacio de cæde equitum et principum permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur.

XXXIX. Eporedorix Æduus, summo loco natus adolescens, et summæ domi potentiæ, et unà Virdumarus, pari ætate et gratiâ, sed generi dispari, quem Cæsar sibi ab Divitiaco transditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio: et in illâ magistratuum controversiâ alter pro Convictolitane, alter pro Coto summis opibus pugnaverat. Ex iis Eporedorix, cognito Litavici consilio, mediâ ferè nocte rem ad Cæsarem defert; orat "ne patiatur civitatem pravis adolescentium consiliis, ab amicitiâ populi Romani deficere: quod futurum provideat, si se tot hominum millia cum hostibus conjunxerit, quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento æstimare posset."

XL. Magnâ affectus sollicitudine hôc nuntio Cæsar, quòd semper Æduorum civitati præcipuè indulserat, nullâ interpositâ dubitatione, legiones expeditas IV. equitatumque omnem ex castris educit. Nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, quòd res in celeritate posita esse videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus II. castris præsidio relinquit: fratres Litavici, quum comprehendi jussisset, paullò antè reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, ne necessario tempore itineris labore permoveantur, cupidissimis omnibus, progressus millia passuum XXV. agmen Æduorum conspicatus, emisso equitatu, iter eorum moratur atque impedit: interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem et Virdumarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari, suosque appellare jubet. Iis cognitis et Litavici fraude perspectâ, Ædui manus tendere, deditionem significare, et projectis armis, mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, quibus nefas more Gallorum est, etiam in extremâ fortunâ deserere patronos, Gergoviam profugit.

XLI. Cæsar nuntiis ad civitatem Æduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit.

a *Quasi sit res deliberanda.*

29. *Legiones expeditas* IV.] Quorum milites neque vallum neque cibum ferebant pro more.

31. *C. Fabium.*] Id est, quem Cæsar in Morinos cum unâ legione misit, quique posteà præmissus in Hispanias è saltu Pyrenæo præsidia L. Afranii dejecit. Erat ex antiquissimâ gente Fabiorum Patriciâ majorum gentium, à fabâ, ut opinantur, dictâ.

41. *Cum suis clientibus.*] Videntur ii fuisse soldurii, de quibus suprà dixit, lib. III. quorum hæc erat conditio, ut cum patronis suis, si necesse sit, commorerentur.

Medio ferè itinere equites, à Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt: summis copiis castra oppugnata demonstrant; "quum crebrò integri defessis succederent, nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus, propter magnitudinem castrorum, perpetuò esset iisdem in vallo permanendum: multitudine sagittarum, atque omnis generis telorum, multos vulneratos: ad hæc sustinenda magno usui fuisse tormenta: Fabium discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere cæteras, pluteosque vallo addere, et se in posterum diem similem ad casum parare." Iis rebus cognitis, Cæsar, summo studio militum, ante ortum solis in castra pervenit.

XLII. Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Ædui, primis nuntiis à Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas, quæ maximè illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeat pro re compertâ: bona civium Romanorum diripiunt, cædes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis, plebemque ad furorem impellit, ut, facinore admisso, ad sanitatem reverti pudeat. M. Aristium tribunum mil. iter ad legionem facientem, fide datâ, ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi caussâ ibi constiterant. Hos continuò in itinere adorti omnibus impedimentis exuunt: repugnantes diem noctemque obsident: multis utrinque interfectis, majorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim nuntio allato, omnes eorum milites in potestate Cæsaris teneri, concurrunt ad Aristium: nihil publico factum consilio demonstrant: quæstionem de bonis direptis decernunt: Litavici fratrumque bona publicant: legatos ad Cæsarem, suî purgandi gratiâ, mittunt. Hæc faciunt, recuperandorum suorum caussâ. Sed contaminati facinore, et capti compendio ex direptis bonis, quòd ea res ad multos pertinebat, et timore pœnæ exterriti, consilia clàm de bello inire incipiunt, civitatesque reliquas legationibus sollicitant: quæ tametsi Cæsar intelligebat, tamen quàm mitissimè potest, legatos appellat: nihil se, propter inscientiam levitatemque vulgi, graviùs de civitate judicare, neque de suâ in Æduos benevolentiâ diminuere. Ipse majorem Galliæ motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodùm à Gergoviâ discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret, ne profectio nata à timore defectionis, similis fugæ videretur.

XLIV. Hæc cogitanti accidere visa est facultas benè rei gerendæ. Nam quum minora in castra, operis perspiciendi caussâ, venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix præ multitudine cerni poterat. Admiratus, quærit ex perfugis caussam, quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Cæsar per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi propè æquum, sed silvestre

13. *Ut levem auditionem habeant pro re compertâ.*] Sunt enim creduli Galli. Martialis lib. v. epist. I.

Et tumidus Galla credulitate fruar.

17. *Aristium.*] M. Aristius hic videtur esse ad quem scribit Cicero lib. XIII. epist. quamquam ibi Aristus dicitur.

18. *Cabillono.*] Cavillonum seu Cabillonum urbs ad Ararim, *Châlons sur Saone.*

24. *Questionem de bonis direptis.*] Non tantùm judicium, sed inquisitionem significat, quam *informationem* dicunt.

32. *Ipse majorem Galliæ motum exspectans.*] Argumento hoc est, nunquam fuisse debellandam Galliam, universa si adversùs Romanos consensisset.

et angustum, quâ esset aditus ad alteram partem oppidi: vehementer huic illos loco timere; nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin penè circumvallati, atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur. Ad hunc muniendum locum omnes à Vercingetorige evocatos.

XLV. Hâc re cognitâ, Cæsar mittit complures equitum turmas eò de mediâ nocte: iis imperat, ut paullò tumultuosiùs omnibus in locis pervagentur. Primâ luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, deque iis stramenta detrahi, mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumvehi jubet. His paucos addit equites, qui latiùs ostentationis caussâ vagarentur. Longo circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Hæc procul ex oppido videbantur, ut erat à Gergoviâ despectus in castra: neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit, et paullùm progressam inferiore loco constituit, silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illò munitionum copiæ transducuntur. Vacua castra hostium Cæsar conspicatus, tectis insignibus suorum, occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit: legatisque, quos singulis legionibus præfecerat, quid fieri vellet, ostendit. In primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi, aut spe prædæ longiùs progrediantur. Quod iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc unâ celeritate posse vitari: occasionis esse rem, non prœlii. His rebus expositis, signum dat, et ab dextrâ parte alio adscensu eodem tempore Æduos mittit.

XLVI. Oppidi murus ab planitie, atque initio adscensûs, rectâ regione, si nullus anfractus intercederet, MCC. passus aberat. Quidquid huic circuitûs ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. A medio ferè colle in longitudine, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis VI. pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, produxerant Galli; atque inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, signo dato, celeriter ad munitionem perveniunt, eamque transgressi, trinis castris potiuntur. Ac tanta fuit in capiendis castris celeritas, ut Theutomatus rex Nitiobrigum subitò in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudatâ, vulnerato equo, vix se ex manibus prædantium militum eriperet.

XLVII. Consecutus id quod animo proposuerat Cæsar, receptui cani jussit: legionisque decimæ, quâcum erat concionatus, signa constitêre: at reliquarum milites legionum, non exaudito tubæ sono, quòd satis magna vallis intercedebat, tamen à tribunis militum, legatisque,

9. *Deque iis stramenta detrahi.*] Clitellas quæ mulis insternuntur intelligit, quæ et stramine effarciri solent.

13. *Ut erat à Gergoviâ despectus in castra.*] A Claromonte distant ejus urbis vestigia semileucæ spatio.

Ib. *Neque tanto spatio certi quid esset explorari poterat.*] Cum telescopii usus nondum esset inventus, hoc in stratagema fuit utile, quo nunc frustrà quis uteretur, cum in tam longinquum spatium ars aciem oculorum propovit.

17. *Tectis insignibus suorum.*] Varia erant apud Romanos insignia, pro variâ dignitate militum, ut signiferis erant galeæ ursinis pellibus tectæ; pilanis erant exuviæ lupinæ. Polyænus addit mandâsse Cæsarem ut brevia jacula et convenientes gladios sumerent, ne per humiles silvas extarent, neu recto corpore, sed summissis poplitibus graderentur.

39. *Quâcum erat concionatus.*] Suspicio mendi maxima. Reponendum, *quâ tum erat comitatus;* cui emendationi dat locum quod suprà dixit hanc legionem à se prætoriæ cohortis loco habitam.

ut erat à Cæsare præceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriæ et hostium fugâ, superiorumque temporum secundis prœliis, nihil adeò arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent: neque priùs finem sequendi fecerunt, quàm muro oppidi portisque appropinquârunt. Tum verò ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longiùs aberant repentino tumultu perterriti, quum hostes intra portas esse existimarent, sese ex oppido ejecerunt. Matres-familiâs de muro vestem argentumque jactabant, et pectore nudo prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent. Nonnullæ de muris per manus demissæ, sese militibus transdebant. L. Fabius centurio legionis VIII. quem inter suos eo die dixisse constabat, [a] excitari se Avaricensibus præmiis, neque commissurum ut priùs quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares, atque ab iis sublevatus, murum adscendit: eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

XLVIII. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut suprà demonstravimus, munitionis caussâ, convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis incitati, oppidum ab Romanis teneri, præmissis equitibus, magno concursu eò contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum quum magna multitudo convenissent, matres-familiâs, quæ paullò antè Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, et more Gallico passum capillum ostentare, liberosque in conspectum proferre cœperunt. Erat Romanis nec loco nec numero æqua contentio: simul et cursu et spatio pugnæ defatigati non facilè recentes atque integros sustinebant.

XLIX. Cæsar, cùm iniquo loco pugnari, hostiumque augeri copias videret, præmetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris præsidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret, et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret; ut, si nostros depulsos loco vidisset, quò minùs liberè hostes insequerentur, terreret. Ipse paullùm ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnæ exspectabat.

L. Quum acerrimè comminùs pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent; subitò sunt Ædui visi, ab latere nostris aperto, quos Cæsar ab dextrâ parte alio adscensu, manûs distinendæ caussâ, miserat. Ii similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt: ac tametsi dextris humeris exertis animadvertebantur, quod insigne pacatis esse consueverat, tamen id ipsum suî fallendi caussâ milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique unà murum adscenderant, circumventi atque interfecti, de muro præcipitabantur. M. Petreius ejusdem legionis centurio, quum portas

a *Inflammari se præmiis datis Avarici* commilitonibus, *neque passurum ut ullus prior scanderet mœnia.*

8. *Vestem argentumque jactabant.*] Præter vestimenta vestibus accensentur tapetia, culcitræ, pelles, tegmina subselliorum, cervicalia; teste Ulpiano.

39. *Dextris humeris exertis.*] De exertis humeris satis difficile videtur aliquid statuere, an demisso clypeo id fieret, quo dextrum brachium tegebatur de more, nisi comminùs et ense pugnando, an verò rejecto à dextrâ parte in tergum sago. Silius.

Ipse humero exerto gentili more parentum;
Difficili gaudebat equo——

exscindere conatus esset, à multitudine oppressus, ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant; "Quoniam," inquit, "me unà vobiscum servare non possum, vestræ quidem certè saluti prospiciam, quos cupiditate gloriæ adductus, in periculum deduxi: vos, datâ facultate, vobis consulite." Simul irrupit in medios hostes, duobusque interfectis, reliquos à portâ paullùm submovit. Conantibus auxiliari suis; "Frustra," inquit, "meæ vitæ subvenire conanimi, quem jam sanguis viresque deficiunt; proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite." Ita pugnans post paullum concidit, ac suis saluti fuit.

LI. Nostri, quum undique premerentur, XLVI. centurionibus amissis, dejecti sunt loco. Sed intolerantiùs Gallos insequentes legio X. tardavit, quæ pro subsidio paullò æquiore loco constiterat. Hanc rursus XIII. legionis cohortes exceperunt; quæ ex castris minoribus eductæ, cum T. Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones ubi primùm planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paullò minùs DCC. desiderati.

LII. Postero die Cæsar, concione advocatâ, temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quòd sibi ipsi judicavissent, quò procedendum, aut quid agendum videretur, neque, signo recipiendi dato, constitissent, neque à tribunis mil. legatisque retineri potuissent: exposuit, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, quum sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modò detrimentum in contentione propter iniquitatem loci acciperet. Quantoperè eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset: tantoperè licentiam arrogantiamque reprehendere, quòd plus se quàm imperatorem, de victoriâ atque exitu rerum sentire existimarent: nec minùs se in milite modestiam et continentiam, quàm virtutem, atque animi magnitudinem, desiderare.

LIII. Hâc habitâ concione, et ad extremum oratione confirmatis militibus, ne ob hanc caussam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent: eadem de profectione cogitans, quæ ante senserat, legiones ex castris eduxit, aciemque idoneo loco constituit. Quum Vercingetorix nihilo magis in æquum locum descenderet, levi facto equestri prœlio, atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam, militumque animos confirmandos factum existimans, in Æduos castra movit. Ne tum quidem insecutis hostibus, III. die ad flumen Elaver pontem refecit, atque exercitum transduxit.

LIV. Ibi à Virdumaro atque Eporedorige Æduis appellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Æduos profectum: opus esse et ipsos præcedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis jam rebus perfidiam Æduorum Cæsar perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat; tamen retinendos

17. *Eo die milites sunt paullò minùs* DCC. *desiderati.*] Eutropius de hoc loco sic habet: *Cæsar erumpentibus desuper hostibus pressus, multâ exercitûs sui parte perditâ victus aufugit.*

30. *Nec minùs se in milite,* &c.] Clearchi Lacedæmoniorum ducis celebre dictum est; A militibus Imperatorem potiùs quàm hostem metui debere. Val. Max. lib. XI. cap. 7

eos non censuit, ne aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his, breviter sua in Æduos merita exposuit, quos, et quàm humiles accepisset; compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summâ cum contumeliâ extortis, quàm in fortunam quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solùm in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis, eos ab se dimisit.

LV. Noviodunum erat oppidum Æduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Cæsar omnes obsides Galliæ, fr mentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitûs impedimentorum magnam partem contulerat. Huc magnum numerum equorum, hujus belli caussâ in Italiâ atque Hispaniâ coëmptorum, miserat. Eò quum Eporedorix Virdumarusque venissent, et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracte ab Æduis receptum, quod est oppidum apud eos maximæ auctoritatis, Convictolitanem magistratum magnamque partem senâtus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitiâ conciliandâ publicè missos; non prætermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus, quique eò negotiandi aut itineris caussâ convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quòd ab se teneri non posse judicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt: frumenti quod subitò potuerunt, navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruperunt: ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, præsidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere, equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris caussâ, ostentare cœperunt; si aut re frumentariâ Romanos excludere, aut adductos inopiâ, ex Provinciâ expellere possent: quam ad spem multùm eos adjuvabat, quòd Liger ex nivibus creverat, ut omninò vado transiri non posse videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis, Cæsar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut priùs, quàm essent majores eò copiæ coactæ, dimicaret. Nam, ut commutato consilio iter in Provinciam converteret, id ne tum quidem necessariò faciendum existimabat; quum infamia atque indignitas rei, et oppositus mons Cebenna, viarumque difficultas impediebat; tum maximè, quòd adjungi Labieno, atque iis legionibus, quas unà miserat, vehementer cupiebat. Itaque, admodùm magnis diurnis atque nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem, ad Ligerim pervenit; vadoque per equites invento, pro rei necessitate opportuno; ut brachia modò, atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aquâ esse possent, disposito equitatu,

9. *Noviodunum.*] *Nevers.* Aimoinus: *Quam quidam Nivernis esse putant.* Hugo verò Floriacensis Monachus, *Noviodunus quæ et Nivernis.*

15. *Bibracte.*] *Bevray*, ut patet ex Eumenii Rhetoris panegyrico, ubi Augustodunum à Bibracte distinguit. Nunc est in vici formam redactum.

22. *Oppidum quòd ab se teneri non posse,* &c.] Monet Vegetius, lib. IV. cap. 7. *Quæ asportari nequiverint exurenda, nihilque quod usui proficiat relinquendum.*

28. *Ex Provinciâ.*] Malè. Reponendum enim videtur *in Provinciam*, nempe Galliam Narbonensem.

31. *Si esset in perficiendis pontibus periclitandum.*] Solent enim hostes in transitu fluminum, atque in ipsâ pontium fabricatione occupatos aggredi.

34. *In Provinciam.*] Nempe Galliam Narbonensem, quæ pridem erat in Romanorum potestate.

41. *Disposito equitatu,* &c.] Quomodò id fieri posset, narrat Veget. lib. III. *Explorato*

qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumem exercitum transduxit: frumentumque in agris, et copiam pecoris nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senones facere instituit.

LVII. Dum hæc apud Cæsarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italiâ venerat, relicto Agendici, ut esset impedimentis præsidio, cum IV. legionibus Lutetiam proficiscitur. (Id est oppidum Parisiorum, positum in insulâ fluminis Sequanæ.) Cujus adventu ab hostibus cognito, magnæ ex finitimis civitatibus copiæ convenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno Aulerco; qui propè confectus ætate, tamen propter singularem scientiam rei militaris, ad eum est honorem evocatus. Is, quum animadvertisset perpetuam esse paludem, quæ influeret in Sequanam, atque illum omnem locum magnoperè impediret, hîc consedit, nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primò vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio è castris III. vigiliâ egressus, eodem, quo venerat, itinere Metiosedum pervenit. Id est oppidum Senonum in insulâ Sequanæ positum, ut paullò antè Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter L. celeriterque conjunctis, atque eò militibus impositis, et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit, et secundo flumine ad Lutetiam iter facere cœpit. Hostes, re cognitâ ab iis qui â Metiosedo profugerant, Lutetiam incendi, pontesque ejus oppidi rescindi jubent; ipsi profecti palude, in ripis Sequanæ, è regione Lutetiæ, contra Labieni castra considunt.

LIX. Jam Cæsar à Gergoviâ discessisse audiebatur: jam de Æduorum defectione, et secundo Galliæ motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis, interclusum itinere et Ligere Cæsarem, inopiâ frumenti coactum, in Provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione Æduorum cognitâ qui ante erant per se infideles, manus cogere, atque apertè bellum parare cœperunt. Tum Labienus, tantâ rerum commutatione, longè aliud sibi capiendum consilium, atque anteà senserat, intelligebat. Neque jam ut aliquid acquireret, prœlioque hostes lacesseret, sed, ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque alterâ ex parte Bellovaci (quæ civitas in Galliâ maximam habet opinionem virtutis) instabant: alteram

rado duæ acies equitum ordinantur intervallis competentibus separatæ, ut per medium equites et impedimenta transeant. Nam acies superior aquarum impetum frangit, inferior, qui rapti submersive fuerint colligit atque transponit.

12. *Perpetuam esse paludem.*] Quam efficiebat à meridie fluviolus, qui nunc dicitur *de Bievre*, et in Sequanam influebat in eo loco qui nunc adhuc ejus nomen retinet, *Rue de Bievre*, quamquam sic exsiccatus alveus.

19. *Metiosedum.*] Alibi Legitur *Melodunum*. Interpres Græcus habet Μελόδουνον. Ex situ intelligitur esse *Melun*. Est enim in insulâ, et hâctenus Senonum est diœceseos.

24. *Exercitum transducit.*] In septentrionalem partem.

26. *Lutetiam incendi.*] Diffidebant enim se posse servare, cùm majores essent Labieno copiæ.

27. *Ipsi profecti palude*, &c.] Palus enim non multùm ultra fluviolum extendebatur.

28. *Contra Labieni castra.*] Quæ erant in septentrionali parte Lutetiæ.

30. *Secundo Galliæ motu.*] Nam primi fuerat initium apud Genabum, secundus hic erat jam deficientibus Æduis, qui magnam Galliæ spem afferebat libertatis recuperandæ.

38 *Namque alterâ ex parte Bellovaci.*] Vel hic locus ostendit Camulogenum eâ in parte

Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat. Tum legiones à præsidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. Tantis subitò difficultatibus objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LX. Itaque sub vesperum concilio convocato, cohortatus, ut ea quæ imperâsset, diligenter industrièque administrarent, naves, quas à Metiosedo deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit, et, primâ confectâ vigiliâ, IV. millia passuum secundo flumine progredi silentio, ibique se exspectari jubet: V. cohortes, quas minimè firmas ad dimicandum esse existimabat, castris præsidio relinquit: V. ejusdem legionis reliquas de mediâ nocte cum omnibus impedimentis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirit etiam lintres: has magno sonitu remorum incitatas, in eandam partem mittit. Ipse pòst paullò, silentio egressus cum III. legionibus, eum locum petit, quò naves appelli jusserat.

LXI. Eò quum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quòd magna subitò erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur; exercitus equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio præfecerat, celeriter transmittitur. Unò ferè tempore sub lucem hostibus nuntiatur, "in castris Romanorum præter consuetudinem tumultuari, et magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eàdem parte exaudiri, et paullò infrà milites navibus transportari." Quibus rebus auditis, quòd existimabant tribus locis transire legiones, atque omnes perterbatos defectione Æduorum fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt. Nam, præsidio è regione castrorum relicto, et parvâ manu Metiosedum versùs missâ, quæ tantum progrederetur quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

LXII. Primâ luce et nostri omnes erant transportati, et hostium acies cernebatur. Labienus milites cohortatus, "ut suæ pristinæ virtutis, et tot secundissimorum prœliorum memoriam tenerent, atque ipsum Cæsarem, cujus ductu sæpenumerò hostes superâssent, adesse existimarent;" dat signum prœlii. Primo concursu, ab dextro cornu, ubi VII. legio constiterat, hostes pelluntur, atque in fugam conjiciuntur: ab sinistro quem locum XII. legio tenebat, quum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrimè reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugæ quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos exhortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriæ, quum VII. legionis tribunis esset nuntiatum, quæ in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt, signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit,

castra posuisse, quæ est Bellovacis contraria. Ea porrò est quæ nunc Universitas dicitur.

1. *Tum legiones à præsidio*, &c.] Sequana nempe fluvius. Nam Agendicum, ultra Sequanam positum erat, cùm essent Romani in septentrionali ripâ Lutetiæ.

10. v. *ejusdem legiones reliquas*, &c.] Vel hic locus ostendit legiones x. cohortibus constitisse.

21. *Præter consuetudinem tumultuari.*] Passivè quidem, quod notandum; rariùs enim hoc modo apud autores invenitur.

23. *Quòd existimabant*, &c.] Ituris Agendicum ubi erant Romanorum impedimenta, vel Gergoviam ad Cæsarem, si ille Ligerim non transisset, et ad Senones non venisset, transeundus erat fluvius Sequana.

29. *Transportati.*] Ex septentrionali, seu Belgicâ ripâ, in meridionalem, seu Celticam.

30. *Labienus milites cohortatus.*] Hoc prælium infra Lutetiam factum est, nisi ipse, qui coràm non adfuit, Cæsar falsus est; ut multis in locis minùs accuratè scripsit, aliorum narrationibus deceptus.

sed circumventi omnes interfectique sunt: eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui præsidio contra castra Labieni erant relicti, quum prœlium commissum audîssent, subsidio suis ierunt, collemque ceperunt neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt: sic, cum suis fugientibus permisti, quos non silvæ montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitûs relicta erant: inde cum omnibus copiis, ad Cæsarem pervenit.

LXIII. Defectione Æduorum cognitâ, bellum augetur: legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratiâ, auctoritate, pecuniâ valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Cæsar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt à Vincingetorige Ædui, ut ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re impetratâ contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur: et, re in controversiam deductâ, totius Galliæ concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes: multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant Imperatorem. Ab hoc concilio Rhemi, Lingones, Treviri abfuerunt: illi, quòd amicitiam Romanorum sequebantur: Treviri, quòd aberant longiùs, et ab Germanis premebantur: quæ fuit caussa, quare toto abessent bello, et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Ædui ferunt se dejectos principatu: queruntur fortunæ commutationem; et Cæsaris indulgentiam in se requirunt: neque tamen suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summæ spei adolescentes Eporedorix et Virdumarus, Vercingetorigi parent.

LXIV. Ille imperat reliquis civitatibus obsides. Denique ei rei constituit diem; huc omnes equites, xv. millia numero, celeriter convenire jubet. Peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum dicit; neque fortunam tentaturum, neque acie dimicaturum; sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: æquo modò animo sua ipsi frumenta corrumpant, ædificiaque incendant: quâ rei familiaris jacturâ perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Æduis, Segusianisque qui sunt finitimi Provinciæ, x. millia peditum imperat. Huc addit equites DCCC.: his præficit fratrem Eporedorigis, bellumque inferre Allobrogibus jubet. Alterâ ex parte Gabalos, proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Ruthenos, Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos, mittit. Hic nihilominùs clandestinis nuntiis legationibusque Allobroges sollicitat, quorum mentes nondum à superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius Provinciæ pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisa erant præsidia cohortium dua-

17. *Ad unum omnes Vercingetorigem probant Imperatorem.*] Qui jam Arvernorum rex, fit Galliæ totius Imperator. Sic apud Livium, lib. v. *Prisco Tarquinio Romæ regnante Celtarum, quæ pars Galliæ tertia est, penes Bituriges summa imperii fuit. Ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunâque cùm sua, tum publicâ præpollens.*

18. *Ab hoc concilio Rhemi, Lingones, Treviri abfuerunt.*] Nunquam ergo universa Gallia adversùs Romanos consensit. Rhemi enim et Lingones et Treviri maximi populi erant qui ab hoc bello, reliquis in hoc bellum consentientibus, abfuerunt.

34. *Segusianisque.*] In Segusianis est positum Lugdunum.

39. *Quorum mentes nondum à superiore bello resedisse sperabat.*] Novem anni inter illud Allobrogicum bellum et Vercingetorigis sollicitationem intercesserant.

rum et viginti, quæ ex ipsâ coacta Provinciâ ab L. Cæsare legato ad omnes partes opponebantur. Helvetii, suâ sponte cum finitimis prœlio congressi, pelluntur, et C. Valerio Donotauro Caburi filio principe civitatis, compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis præsidiis, magnâ cum curâ et diligentiâ, suos fines tuentur. Cæsar, quòd hostes equitatu superiores esse intelligebat, et, interclusis omnibus itineribus, nullâ re ex provinciâ atque Italiâ sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his accersit, et levis armaturæ pedites, qui inter eos præliari consueverant. Eorum adventu, quòd minus idoneis equis utebantur, à trib. mil. reliquisque, sed et equitibus Romanis, atque evocatis, equos sumit, Germanisque distribuit.

LXVI. Interea dum hæc geruntur, hostium copiæ ex Arvernis, equitesque, qui toti Galliæ erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, quum Cæsar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quò faciliùs subsidium Provinciæ ferri posset, circiter millia passuum x. ab Romanis, trinis castris Vercingetorix consedit; convocatisque ad concilium præfectis equitum, venisse tempus victoriæ demonstrat: "fugere in Provinciam Romanos, Galliâque excedere: id sibi ad præsentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parùm profici. Majoribus enim coactis copiis reversuros, neque finem bellandi facturos: proinde, agmine impeditos adoriantur: si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morentur, iter confici non posse: si (id quod magis futurum confidat) relictis impedimentis, suæ saluti consulant, et usu rerum necessariarum, et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modò extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo majore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum." Conclamant equites, "sanctissimo jurejurando confirmari opportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non his per hostium agmen perequitâsset."

LXVII. Probatâ re, atque omnibus ad jusjurandum adactis, postero die in tres partes distributo equitatu, duæ se acies à duobus lateribus ostendunt: una à primo agmine iter impedire cœpit. Quâ re nuntiatâ, Cæsar suum quoque equitatum tripartitò divisum ire contra hostem jubet. Pugnatur unà omnibus in partibus: consistit agmen: impedimenta inter legiones recipiuntur: si quâ in parte nostri laborare, aut graviùs premi videbantur, eò signa inferri Cæsar, aciemque converti jubebat: quæ res et hostes ad insequendum tardabat, et

1. *L. Cæsare.*] L. Cæsar cum M. Figulo consulatum gessit anno urbis conditæ DCXC. posteàque, orto bello civili, Pompeii partibus studuit; invisus eo nomine nostro Cæsari, supplex quamvis fuisset, ab eo est interemptus.

6. *Cæsar, quòd hostes equitatu superiores, &c.*] Cæsari semper curæ fuit, ut vires haberet tantas, quantæ sufficiebant ad victoriam, saltemque æquales hostium viribus. Sic cum videret Belgarum multitudinem, prœlio supersedere maluit.

10. *Equitesque ab his accersit.*] Ab his posteà Germanis equitibus semper initium vincendi factum in Gallico civilique bello.

12. *Evocatis.*] Evocati sunt qui legitimis stipendiis confectis, tanquam exercitatissimi in armis ad bellum ab imperatoribus evocabantur.

38. *Pugnatur unà omnibus in partibus.*] Plutarchus scribit eo prœlio Cæsarem gladium amisisse, quem in templo Arverni suspenderunt, cum posteà à Cæsare conspectum, cum amici tollere suaderent, tolli non passum fuisse, quasi sacer fuisset, et risisse

nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum jugum nacti, hostes loco depellunt: fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur, compluresque interficiunt. Quâ re animadversâ, reliqui, ne circumvenirentur veriti, se fugæ mandant. Omnibus locis fit cædes. Tres nobilissimi Ædui capti ad Cæsarem perducuntur; Cotus præfectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; et Cavarillus, qui, post defectionem Litavici, pedestribus copiis præfuerat; et Eporedorix, quo duce, ante adventum Cæsaris, Ædui cum Sequanis bello contenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit; protinùsque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere cœpit; celeriterque impedimenta ex castris educi, et se subsequi jussit. Cæsar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus præsidio relictis, sequutus; quantum diei tempus est passum, circiter III. millibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quòd equitatu, quâ maximè parte exercitûs confidebant, erant pulsi; adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

LXIX. Ipsum erat oppidum in colle summo, admodùm edito loco, ut nisi obsidione expugnari non posse videretur. Cujus collis radices duo duabus ex partibus flumina subluebant. Ante oppidum planities circiter millia passuum III. in longitudinem patebat. Reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio oppidum cingebant. Sub muro, quæ pars collis ad orientem spectabat, hunc omnem locum copiæ Gallorum compleverant; fossamque, et maceriam sex in altitudinem pedum præduxerant. Ejus munitionis, quæ ab Romanis instituebatur, circuitus XI. millia passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita: ibique castella XXIII. facta, in quibus interdiu stationes disponebantur, ne qua subitò irruptio fieret. Hæc eadem noctu excubitoribus ac firmis præsidiis tenebantur.

LXX. Opere instituto, fit equestre prœlium in eâ planitie, quam intermissam collibus III. millium passuum in longitudinem patere suprà demonstravimus. Summâ vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Cæsar Germanos submittit, legionesque pro castris constituit, ne qua subitò irruptio ab hostium peditatu fiat. Præsidio

1. *Tandem Germani.*] Ubique Germani Romanis initium vincendi fecerunt. Dion vero Vercingetorigem in eo falsum esse dicit, quòd non cogitabat Germanos cum Romanis esse conjunctos, qui aciem suam ruperunt. Nimirùm inter Romanos sæpe versatus non ignorabat, quantum sui Galli Romanis præstarent. Sed Germani eâ tempestate Gallis erant fortiores, ut multis locis Cæsar testatur.

2. *Fugientes usque ad flumen.*] Dio refert Vercingetorigem, Cæsare despecto ob detrimenta, quæ is acceperat, Allobrogibus bellum inferre statuisse, Cæsarem iis auxilio proficiscentem, in Sequanis deprehensum circumdedisse. Verùm Vercingetorigi longè secùs quàm instituerat accidisse: nam non modò cladem nullum Romanis intulisse; verùm eos desperatione salutis ad fortitudinem impulisse, ipsumque temeritate sua, quiâ multitudini suorum confidebat, succubuisse.

12. *Alesiam.*] Alesia, *Alise*, sic meliùs, quamquam Alexia à plerisque scribatur. Velleius Paterculus, lib. XI. hujus obsidionis meminit his verbis: *Circa Alesiam tantæ res quantas audere vix hominis, perficere pene nullius, nisi Dei fuerit.*

22. *Cujus collis radices*, &c.] Lutosa et Osera fluvii.

23. *Ante oppidum*, &c.] Vel hoc ex loco intelligitur leucam nostram quatuor millibus passuum Cæsarianis constitisse, modò non sit error in numeris. Tribus enim hodie in longitudinem leucæ quadrantibus patet, ut loquimur, illa planities.

legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam conjecti, se ipsi multitudine impediunt; atque angustioribus portis [relictis] coarctantur. Germani acriùs usque ad munitiones sequuntur: fit magna cædes: nonnulli, relictis equis, fossam transire, et maceriam transcendere conantur. Paullùm legiones Cæsar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minùs, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur. Veniri ad se confestim existimantes, ad arma conclamant. Nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix jubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem à se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut suam quisque eorum civitatem adeat, omnesque, qui per ætatem arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in illos merita proponit, obtestaturque ut suæ salutis rationem habeant, neù se de communi libertate optimè meritum in cruciatum hostibus dedant: qui si indiligentiores fuerint, millia hominum octoginta delecta secum interitura demonstrat: ratione initâ, frumentum se exiguè dierum triginta habere, sed paullò etiam longiùs tolerare posse parcendo. His datis mandatis, quâ erat nostrum opus intermissum, secundâ vigiliâ silentio equitatum dimittit; frumentum omnem ad se ferri jubet: capitis pœnam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cujus magna erat ab Mandubiis compulsa copia, viritim distribuit: frumentum parcè et paullatim metiri instituit: copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliæ expectare et bellum administrare parat.

LXXII. Quibus rebus cognitis ex perfugis captivis, Cæsar hæc genera munitionis instituit. Fossam pedum viginti latam directis lateribus duxit, ut ejus solum tantumdem pateret, quantum summa labra distabant; reliquas omnes munitiones ab eâ fossâ pedibus CD. reduxit: id hôc consilio, (quoniam tantum esset necessariò spatium complexus, nec facilè totum opus militum coronâ cingeretur;) ne de improviso, aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos conjicere possent. Hôc intermisso spatio, duas fossas XV. pedes latas, eâdem altitudine perduxit: quarum interiorem, campestribus ac demissis locis, aquâ ex flumine derivatâ complevit. Post eas aggerem, et vallum XII. pedum exstruxit. Huic loricam pinnasque adjecit, grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent: et turres toto opere circumdedit, quæ pedes LXXX. inter se distarent.

2. *Atque angustioribus portis* [*relictis.*] Vel deleo *relictis*, vel lego *relicti*. Aliter non constat sensus.

37. *Huic loricam*, &c.] Lorica est parvus murus post quem latent defensores, pinnas habet, ut per intervalla earum in hostes tela mittantur.

38. *Cervis.*] Cervi erant stipites cornicula habentes eminentia, quibus ad pluteorum et aggeris commissuras utebantur, ad impediendum ascensum. Erant autem inter aggerem ipsum atque loricam inserti, Gallicè *le Cordon*. Virg. Bucolic. ii. 29.

Atque humiles habitare casas et figere cervos.

Ad hæc Servius: *Aut furcas dicit quæ figantur ad casæ sustentationem, quæ dictæ sunt cervi ad similitudinem eorum cervorum.* Tibullus ad Messalam:

Nam te non alius belli tenet aptiùs artes,
Quâ deceat tutam castris præducere fossam,
Qualiter adversos hosti defigere cervos.

Hypicus verò: *Cervoli trunci ramosi. Ad hos decurritur, si soli naturâ, nimiâ teneritate, cespes frangeretur.* Idem sic rursùs, nec vallum extrui, nec fossa fieri potest, ut non ripæ decidant, quoties cervoli desunt.

LXXIII. Erat uno tempore et materiari et frumentari, et tantas munitiones fieri necesse, diminutis nostris copiis, quæ longiùs ab castris progrediebantur: et nonnunquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis facere summâ vi conabantur. Quare ad hæc rursus opera addendum Cæsar putavit, quò minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis armorum, aut admodùm firmis ramis abscissis, atque horum dolabratis atque præacutis cacuminibus, perpetuæ fossæ quinos pedes altæ ducebantur. Huc illi stipites demissi, et ab infimo revincti ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines conjuncti inter se atque implicati, quò qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant; hos Cippos appellabant. Ante hoc, obliquis ordinibus in quincuncem dispositis, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paullatim angustiore ad summum fastigio. Huc teretes stipites feminis crassitudine, ab summo præacuti et præusti, demittebantur; ita ut non ampliùs IV. digitis ex terra eminerent. Simul confirmandi et stabiliendi caussâ singuli ab infimo solo pedes terrâ exculcabantur: reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Hujus generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant. Id, ex similitudine floris, Lilium appellabant. Ante hæc taleæ pedem longæ, ferreis hamis infixis, totæ in terram infodiebantur; mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis differebantur, quos Stimulos nominabant.

LXXIV. His rebus perfectis, regiones secutus, quàm potuit, æquissimas pro loci naturâ, XIV. millia passuum complexus, pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit; ut ne magnâ quidem multitudine, si ita accidat, ejus discessu, munitionum præsidia circumfundi possent. Neu cum periculo ex castris egredi cogerentur, dierum XXX. pabulum frumentumque habere omnes convectum jubet.

LXXV. Dum hæc ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes qui arma ferre possent, (ut censuit Vercingetorix), convocandos statuunt; sed certum numerum cuique civitati imperandum: ne tantâ multitudine confusâ, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Æduis atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis, Brannovicibus,

11. *Se ipsi acutissimis vallis induebant.*]

Quadrifidasque sudes, et acuto robore vallos,
Virg. G. ii. 25.

ad quem versum Servius: *Bis idem dixit: nam valli et sudes idem.* Cicero Acad. IV. *Philo dum nova quædam conjunxit, in idipsum se induit, quod timebat.*

12. *In quincuncem dispositis.*] Quid sit in quincuncem disponere, intelligitur vel ex hoc loco Quintiliani: *Quid illo quincunce speciosius, qui in quamcumque partem spectaveris rectus est.*

13. *Paullatim angustiore ad summum fastigio.*] Justus Lipsius legit *ad imum;* sed scriptam lectionem retineri posse. Ut scilicet voluerit scrobes illas ad instar fovearum, quæ lupis capiendis parantur, à summa parte fuisse quàm ab ima angustiores, quo nempe qui in eas deciderent, rectâ in suppositos stipites delaberentur, seque inde difficiliùs extricarent.

17. *Singuli ab infimo solo pedes, &c.*] Interpres Græcus aliter legit et forte melius: Ἅμα δὲ πρὸς τὸ στερεοῦν τε καὶ βεβαιοῦν ταύτας πρὸς τὸ γήπεδον τρεῖς πόδας γῆς ἐπεχώννυν. *Ut firmarentur [stipites] tres pedes terræ inculcabat solo.*

20. *Lilium.*] Propter expansam ad hunc modum foveam latiorem supernè, infernè verò angustiorem. Unde et stylus prodibat, similis eorum qui à lilio prodeunt.

35. *Imperant Æduis, &c.*] In toto illo numero, ut fit, vehementer erratum est, cumque plurimi eorum populorum supra jam commemorati sint, eos tantùm attingemus, qui videntur indicti.

36. *Ambivaretis, Brannovicibus.*] [*Branno-*

[Brannoviis] millia xxxv. Parem numerum Arvernis, adjunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt: Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Xantonibus, Ruthenis, Carnutibus, XII. millia: Bellovacis X. totidem Lemovicibus; octona Pictonibus, et Turonis, et Parisiis, et Eleutheris Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus, quinta millia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IV. millia; Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburonibus terna; Rauracis et Boiis XXX. Universis civitatibus, quæ Oceanum attingunt, quæque eorum consuetudine Armoricæ appellantur, (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Ambibari, Cadetes, Osismii, [Lemovices] Veneti, Unelli) sena. Ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt; quòd se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos. Rogati tamen à Comio, pro ejus hospitio II. millia miserunt.

LXXVI. Hujus operâ Comii, ita ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britanniâ Cæsar: pro quibus meritis civitatem ejus immunem esse jusserat; jura legesque reddiderat; atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universæ Galliæ consensio fuit libertatis vindicandæ, et pristinæ belli laudis recuperandæ, ut neque beneficiis, neque amicitiæ memoriâ moverentur, omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent; coactis equitum VIII. millibus, et peditum circiter CCXL. Hæc in Æduorum finibus recensebantur, numerusque inibatur: præfecti constituebantur: Comio Atrebati, Viridomaro, et Eporedorigi Æduis, Vergasillauno Arverno, consobrino Vercingetorigis summa imperii transditur. Iis delecti ex civitatibus tribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres et fiduciæ pleni ad Alesiam proficiscuntur. Nec erat omnium quisquam, qui adspectum modò tantæ multitudinis sustineri posse arbitraretur, præsertim ancipiti prœlio; quum ex oppido eruptione pugnaretur, et foris tantæ copiæ equitatûs peditatûsque cernerentur.

LXXVII. At ii qui Alesiæ obsidebantur, præteritâ die, quâ suorum auxilium exspectaverant, consumpto omni frumento, inscii quid in Æduis gereretur, consilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant. Ac variis dictis sententiis, quarum pars deditionum, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebant. Non prætereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem ac nefariam crudelitatem. Hic summo in Arvernis natus loco, et magnæ habitus auctori-

viis] *Eleutheris.*] Ambivareti, Brannovices, Brannovii, Eleutheri ignorantur.

2. *Velaunis*] Vellauni, vel potius Vellavi, *Ceux de Vellay.*

6. *Petrocoriis.*] Petrocorii, quorum urbem Vesunam Ptolemæus, Petrocoricum Aimoinus vocat, *Perigord.* Item Sarlatenses quorum nempe diœcesis à Petricoriis deducta.

8. *Bellocassis.*] Bellocasses, qui et Velocasses, *Ceux de Vexin.*

Ib. *Aulercis Eburonibus.*] Legit Ciacconius nec immeritò, *Eburovicibus, Evreux.* Eburones enim longè diversi.

11. *Ambibari.*] Ignorantur.

Ib. *Cadetes.*] Reponendum videtur Caletes, *Ceux de Caux.*

Ib. *Osismii.*] De quibus supra.

Ib. *Lemovices.*] Hi sunt alii à Lemovicibus Aquitanis, quorum oppidum est Ratiatum, sed sunt potius pars non contemnenda Osismiorum.

12. *Bellovaci suum numerum non contulerunt.*] Bellum seorsim ab aliis administraverunt, ut in sequente libro cognoscetur. Sed ista Gallorum dissensio in bello administrando, multum Romanos adjuvit.

18. *Immunem esse jusserat.*] A stipendio nempe quod victis Cæsar imponere solebat, non à dominatu regio Comii Græcus interpres optimè habet, ἀτελῆ.

23. *Peditum circiter* CCXL.] Plutarchus CCC millia habet. Florus verò CCL. vero propius scilicet.

tatis; Nihil, inquit, de eorum sententiâ dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant; neque hos habendos civium loco, neque ad consilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio omnium vestrûm consensu pristinæ residere virtutis memoria videtur: Animi est ista mollities, non virtus, inopiam paullisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant faciliùs reperiuntur, quàm qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem, (nam apud me multùm dignitas potest) si nullam, præterquam vitæ nostræ, jacturam fieri viderem. Sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum millibus LXXX. uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris, animi fore existimatis, si penè in ipsis cadaveribus prœlio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio spoliare, qui vestræ salutis caussâ suum periculum neglexerint, nec stultitiâ ac temeritate vestrâ, aut imbecillitate animi, omnem Galliam prosternere, ac perpetuæ servituti addicere. An quòd ad diem non venerint, de eorum fide constantiâque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus, animine caussâ, quotidie exerceri putatis? Si illorum nuntiis confirmari non potestis, omni aditu præsepto, iis utimini testibus, appropinquare eorum adventum: cujus rei timore exterriti, diem noctemque in opere versantur? Quid ergo mei consilii est facere? Quod nostri majores nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt; qui in oppida compulsi, ac simili inopiâ subacti, eorum corporibus, qui ætate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt, neque se hostibus transdiderunt. Cujus rei exemplum si non haberemus, tamen libertatis caussâ institui et posteris prodi pulcherrimum judicarem. Nam quid huic simile bello fuit? Depopulatâ Galliâ, magnâque illatâ calamitate, Cimbri finibus nostris aliquando excesserunt, atque alias terras petierunt: jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt. Romani verò quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidiâ adducti, quos famâ nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere, atque his æternam injungere servitutem? Neque enim unquam aliâ conditione bella gesserunt. Quòd si ea, quæ in longinquis nationibus geruntur, ignoratis, respicite finitimam Galliam, quæ in provinciam redacta, jure et legibus commutatis, securibus subjecta, perpetuâ premitur servitute.

LXXVIII. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui valetudine, aut ætate inutiles sunt bello, oppido excedant, atque omnia priùs experiantur, quàm ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potiùs utendum consilio, si res cogat, atque auxilia morentur, quàm deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Ii, quum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes, omnibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos cibo juvarent. Hos Cæsar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

6. *Qui se ultro morti offerant.*] Nabarzanes apud Curtium, lib. v. *Sæpe tædio laboris ad vilitatem sui compelluntur ignavi. At virtus nihil inexpertum relinquit.*

11. *Hominum millibus* LXXX. *uno loco interfectis.*] Suorum numerum Critognato meliùs sciebat nemo. At Plutarchus omnia auget, et CLXX. millia hominum in urbe Alesia fuisse prodidit.

36. *Securibus subjecta.*] Secures duodecim prælatæ Consulibus, signum erant imperii Romani.

44. *Hos Cæsar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.*] Dio, quod à neutris re-

LXXIX. Interea Comius, et reliqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt, et colle exteriore occupato, non longiùs D. passibus à nostris munitionibus considunt. Postero die, equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III. millia passuum patere demonstravimus, complent; pedestresque copias, paullùm ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesiâ despectus in campum. Concurritur his auxiliis visis, fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad lætitiam excitantur. Itaque productis copiis ante oppidum considunt, et proximam fossam cratibus integunt, atque aggere explent, seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

LXXX. Cæsar, omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi, et prœlium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quæ summam undique jugum tenebant, despectus, atque omnium militum intenti animi pugnæ eventum exspectabant. Galli inter equites, raros sagittarios, expeditosque levis armaturæ interjecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent, et nostrorum equitum impetum sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati, prœlio excedebant. Quum suos pugnâ superiores esse Galli confiderent, et nostros premi multitudine viderent; ex omnibus partibus, et ii qui munitionibus continebantur, et ii qui auxilium convenerant, clamore ut ululatu suorum animos confirmabant. Quòd in conspectu omnium res gerebatur, neque rectè aut turpiter factum celari poterat, utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiæ ad virtutem excitabat. Quum à meridie prope ad solis occasum dubiâ victoriâ pugnaretur, Germani unâ in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt. Quibus in fugam conjectis, sagitarii circumventi, interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri cedentes usque ad castra insecuti, suî colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant, mœsti, prope victoriâ desperatâ, se in oppidum receperunt.

LXXXI. Uno die intermisso, Galli, atque hôc spatio, magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto, mediâ nocte silentio ex castris egressi, ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato, quâ significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates projicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque quæ ad oppugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tubâ signum suis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus cuique erat locus attributus, ad munitiones accedunt; fundis librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris adempto, multa utrimque vulnera accipiuntur, complura tormentis tela conjiciuntur. At M. An-

cipiebantur, scribit miserrimâ morte periisse.

2. *Cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt.*] Polyænus CCV. millia Gallorum fuisse testatur.

26. *Germani.*] Hoc in Germanorum laudem esto semel dictum, eos Romanis imperium tradidisse Galliæ, eosdem tandem abstulisse Honorii temporibus; eosdem bello civili, ut postea videbitur, Romanorum quoque imperium ipsi Cæsari dedisse.

34. *Harpagonum.*] Harpago est pertica ferro adunco præpilata

42. *Fundis libribus.*] Fundæ libriles vel librales, quibus libralia saxa, id est, unius libræ jactabantur.

tonius, et C. Trebonius legati, quibus eæ partes ad defendendum obvenerant, quâ ex parte premi nostros intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longiùs ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: postea quàm propiùs successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur, aut ex vallo, et turribus transjecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nullâ munitione perruptâ, quum lux appareret, veriti ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quæ Vercingetorige ad eruptionem præparata erant, proferunt, priores fossas explent: diutius in iis rebus administrandis morati, priùs suos discessisse cognoverunt, quàm munitionibus appropinquarent. Ita, re infectâ, in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt. Locorum peritos adhibent. Ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat à septentrionibus collis, quem quia, propter magnitudinem circuitûs, opere circumplecti non potuerant, nostri necessariò penè iniquo loco, et leniter declivi, castra fecerunt. Hæc C. Antistius Rheginus, et C. Caninius Rebilus, legati, cum II. legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LX. millia ex omni numero deligunt earum civitatum, quæ maximam virtutis opinionem habebant: quid, quoque pacto, agi placeat, occultè inter se constituunt. Adeundi tempus definiunt, quum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex IV. ducibus, propinquum Vercingetorigis, præficiunt. Ille ex castris primâ vigiliâ egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit, militesque ex nocturno labore sese reficere jussit. Quum jam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quæ suprà demonstràvimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, et reliquæ copiæ sese pro castris ostendere cœperunt.

LXXXIV. Vercingetorix ex arce Alesiæ suos conspicatus ex oppido egreditur, è castris longurios, musculos, falces, reliquaque, quæ eruptionis caussâ paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis, atque omnia tentantur. Quæ minimè visa pars firma esse, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus destinetur, nec facilè pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quòd suum periculum in alienâ vident virtute consistere. Omnia enim plerumque quæ absunt, vehementiùs hominum mentes perturbant.

LXXXV. Cæsar idoneum locum nactus, quid quâque in parte geratur cognoscit, laborantibus submittit. Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maximè contendi conveniat. Galli nisi

5. *Se ipsi stimulis inopinantes induebant.*] Sic supra, sic et Virgil. lib. Æneid. x. 681.

An sese mucrone ob tantum dedecus amens
Induat———

10. *At interiores.*] Præpostera illa rerum administratio Remp. Gallicam evertit.

34. *Musculos.*] Musculi sunt machinæ, quibus tecti milites apportatis lapidibus, lignis et terrâ fossas complebant.

40. *Omnia enim plerumque, &c.*] Idem dicit lib. II. de bello civili. Item Horat. Epod.

Comes minore sum futurus in metu,
Qui major absentes habet.

perfregerint munitiones, de omni salute desperant. Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. Maximè ad superiores munitiones laboratur, quò Vergasillaunum missum demonstravimus. [a] Exiguum loci ad declivitatem fastigium, magnum habet momentum. Alii tela conjiciunt, alii testudine factâ subeunt, defatigatis invicem integri succedunt. Agger ab universis in munitionem conjectus, adscensum dat Gallis, et quæ in terram occultaverant Romani, contegit. Nec jam arma nostris, nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis, Cæsar Labienum cum cohortibus VI. subsidio laborantibus mittit. Imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus eruptione pugnaret. Id, nisi necessariò, non faciat. Ipse adit reliquos: cohortatur, ne labori succumbant: omnium superiorum dimicationum fructum in eo die atque horâ docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis, propter magnitudinem munitionum, loca prærupta ex adscensu tentant. Huc ea, quæ paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere et cratibus [b] aditus expediunt: falcibus vallum, ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Cæsar mittit primò Brutum adolescentem cum cohortibus VI. post cum aliis VII. Fabium legatum. Postremò ipse, quum vehementiùs pugnaretur, integros subsidio adducit. Restituto prœlio, ac repulsis hostibus, eò, quò Labienum miserat, contendit. Cohortes IV. ex proximo castello educit. Equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones, et ab tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam neque aggeres, neque fossæ vim hostium sustinere poterant, coactis una de quadraginta cohortibus, quas ex proximis præsidiis deductas fors obtulit, Cæsarem per nuntios facit certiorem, quid faciendum existimet. Accelerat Cæsar, ut prœlio intersit.

LXXXVIII. Ejus adventu ex colore vestitûs cognito, quo insigni in prœliis uti consueverat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi jusserat, ut de locis superioribus hæc declivia et devexa cernebantur, hostes prœlium committunt. Utrimque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur. Cohortes aliæ appropinquant. Hostes terga vertunt, fugientibus equites occurrunt. Fit magna cædes. Sedulius dux et princeps Lemovicum occiditur: Vergasillaunus Arvernus vivus in fugâ comprehenditur. Signa militaria LXXIV. ad Cæsarem referuntur. Pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido cædem et fugam suorum, desperatâ salute, copias à munitionibus reducunt. Fit protinus, hâc re auditâ, ex castris Gallorum

a *Parva altitudo loci ad* faciendam *declivitatem multum prodest* oppugnantibus. b *Viam aperiunt sibi.*

5. *Alii testudine factâ subeunt.*] De testudine supra dictum.

6. *Agger ab universis in munitionem conjectus.*] Agger constabat ex terra et virgultis; munitiones erant fossæ, vallum, scrobes.

7. *Et quæ in terram occultaverant Romani, contegit.*] Stimulos, cippos, lilia, de quibus supra.

10. *Deductis cohortibus.*] Ex munitionibus.

14. *Interiores.*] Galli qui ab Alesia erupterant.

23. *Partem circumire exteriores munitiones, &c.*] Polyænus hâc nocte superiore provisum esse meminit, et commemorat ut stratagema quod victoriam peperit, cùm Galli de fuga desperassent.

26. *Coactis una de quadraginta, &c.*] Suspicio est mendi, propterea quòd major ille sit numerus, quàm ut forte fuisse possit oblatus.

fuga. Quòd nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites fuissent defessi, omnes hostium copiæ deleri potuissent. De mediâ nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur. Magnus numerus capitur, atque interficitur: reliqui ex fugâ in civitates discedunt.

LXXXIX. Postero die Vercingetorix, consilio convocato, id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis caussâ demonstrat; et, quoniam sit fortunæ cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte suâ Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint. Mittuntur de his rebus ad Cæsarem legati. Jubet arma transdi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit. Eò principes producuntur. Vercingetorix deditur. Arma projiciuntur. Reservatis Æduis, atque Arvernis, [a] si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula, prædæ nomine, distribuit.

XC. His rebus confectis in Æduos proficiscitur; civitatem recipit. Eò legati ab Arvernis missi; quæ imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit. Captivorum circiter xx. millia Æduis Arvernisque reddit. T. Labienum cum II. legionibus et equitatu in Sequanos proficisci jubet. Huic M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium, et L. Minucium Basilum cum II. legionibus in Rhemis collocat, ne quam à finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Rheginum in Ambivaretos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Ruthenos, cum singulis legionibus mittit; Q. Tullium Ciceronem, et P. Sulpicium, Cabiloni et Matiscone in Æduis ad Ararim, rei frumentariæ caussâ, collocat: ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus Cæsaris litteris cognitis, Romæ dierum xx. supplicatio indicitur.

a *Ut experiretur an posset recipere per eos civitates* alienatas à se.

11. *Vercingetorix deditur.*] Plutarchus scripsit eum sumptis pulcherrimis armis ad Cæsarem adequitasse, deinde equo subducto, arma projecisse, et ad pedes Cæsaris subsedisse, donec ad triumphum datus est custodiendus. Florus enim ait hâc usum oratione Vercingetorigem, *Habes fortem virum, vir fortissime, vicisti.* Dion autem de illo Gallorum duce ait, illum sperasse, quia olim amicus Cæsaris fuerat, eum sibi ignoturum; sed recordatione amicitiæ exasperatum Cæsarem, quia major injuria videretur, noluisse parcere, et ad triumphum reservasse, post quem et necari jussit. De Alesia nihil à Cæsare dictum, quam tamen Florus solo æquatam scripsit.

22. *Ambivaretos.*] Ambivareti iidem esse videntur qui Ambivareti, de quibus dictum supra.

27. *Romæ dierum* xx. *supplicatio indicitur.*] Superiùs nempe, lib. II. legitur fuisse decreta supplicatio dierum xv. quod ante id tempus acciderat nulli. Illud quidem non tota Gallia debellata, hic verò dierum numerus multiplicatur tota perdomita. Nec temerè factum, cùm tantum periculi semper à Gallis Italiæ impenderit, ut Gallico tumultu nemini à bello vacare liceret, non sacerdotibus, non aliis denique, qui vacationem à bello habere solebant. Scitum enim illud est, quod à Sallustio lib. de bello Jugurth. scriptum, Italiam omnem ab hac gente contremuisse, adeò ut cum Gallis non de gloria, sed de salute certari solitum sit. Cicero verò lib. de Provinciis Consularibus sic habet: *Nemo sapienter de Rep. nostra cogitavit jam inde à principio hujus imperii, quin Galliam maximè timendam huic imperio putaret.*

LIBER VIII.

SCRIPTORE

A. *HIRTIO.

ARGUMENTUM.

Hirtius novam Galliæ defectionem describit, ex quâ bellum consecutum: primò contra Bituriges: deinde contra Carnutes: tertiò contra Bellovacos: quartum quod à Caninio cum Dumnaco Andium duce: deinde cum Luterio et Drapete gestum est, ubi et oppugnatio Uxelloduni exponitur: tandem ut, exercitu in hiberna dimisso, in Italiam Cæsar profectus sit; quâ in profectione docet quæ fuerint belli civilis caussæ et semina.

COACTUS assiduis tuis vocibus, Balbe, quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiæ videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Cæsaris nostri commentarios rerum gestarum Galliæ non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui: novissimèque imperfecta ab rebus gestis Alexandriæ confeci, usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitæ Cæsaris. Quos utinam qui legent, scire possent, quàm invitus susceperim scribendos, quò faciliùs caream stultitiæ atque arrogantiæ crimine, qui me mediis interposuerim Cæsaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operosè ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantiâ commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset; adeòque probantur omnium judicio, ut prærepta, non præbita

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

* *Hirtio.*] Libri hujus Autor incertus. Scripsit Suetonius Hirtium esse, qui Gallici belli novissimum imperfectum librum suppleverit, et de hac præfatione versus aliquot citat tanquam Hirtii. Alii verò Oppio ascribunt. Fuit autem A. Hirtius amicus Cæsaris et Ciceronis discipulus, Consulque ab ipso Cæsare designatus in annum, qui fuit ab ejus cæde proximus. Postremò contra Antonium cum collega Pansa missus à Cicerone, ad Mutinam in ipso prœlio victor occubuit. Sed mala est nonnullis in codicibus hujus octavi libri inscriptio: *Scriptore A. Hirtio Pansa.* Nec enim Hirtius *Pansa* dictus est, sed cum Pansa collega Consul fuit.

1. *Balbe.*] Is est Cornelius Balbus major, quem Plinius scripsit de Garamantibus unum externorum triumphasse. Erat enim Gadibus natus, quem et Dio homines suæ ætatis tantum superasse magnificentiâ prodidit, ut moriens vicenos quinos denarios populo Romano legaverit. Erat Cæsaris amicissimus, ut Suetonius scripserit retentum Cæsarem ab eo, cum conaretur assurgere senatui ad se advocato.

4. *Rerum gestarum Galliæ.*] In Gallia; ut dicitur, *militiæ, domi* pro *in bello et in urbe.*

Ib. *Non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis.*] Videtur Cæsar illos fecisse imitatus Syllam, qui rerum suarum commentarios reliquerat, quique tempore Plutarchi exstabant, sed his usque adeò minores, ut digni non sint visi, qui ab elegantis ingenii viris legerentur. Itaque perierunt.

7. *Cujus finem nullum videmus.*] Nam post Cæsaris cædem inter Octavium, Antonium Lepidum, Cassium et Brutum orta est dissensio.

9. *Qui me mediis interposuerim Cæsaris scriptis.*] Hic enim liber octavus medius est inter librum VII. de bello Gallico, et I. de bello civili à Cæsare scriptos, compositus ab Hirtio.

13. *Ut prærepta, non præbita facultas.*] Sic Cicero de eodem Cæsare in Bruto: *Ineptis*

facultas scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostri quàm reliquorum est admiratio. Cæteri enim quàm benè atque emendatè; nos etiam quàm facilè atque celeriter eos confecerit, scimus. Erat autem in Cæsare cùm facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima suorum scientia consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem. Quæ bella quanquam ex parte nobis Cæsaris sermone sint nota; tamen aliter audimus ea, quæ rerum novitate, aut admiratione, nos capiunt; aliter, quæ pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis caussas colligo, ne cum Cæsare conferar, hoc ipsum crimen arrogantiæ subeo, quòd me judicio cujusquam existimem posse cum Cæsare comparari. *Vale.*

I. OMNI Galliâ devictâ, Cæsar quum à superiore æstate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere à tantis laboribus vellet; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nuntiabantur, conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis caussa afferebatur, quòd Gallis omnibus cognitum esset, neque ullâ multitudine in unum locum coactâ resisti posse Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore intulissent civitates, satis auxilii, aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum populi R. ad omnia persequenda: non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali morâ reliquæ possent se vindicare in libertatem.

II. Quæ ne opinio Gallorum confirmaretur, Cæsar M. Antonium quæstorem suis præfecit hibernis: ipse, equitatûs præsidio, pridie kal. Januarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XII. quam non longè a finibus Æduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adjungit legionem XI. quæ proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosis-

gratum fortasse fecit, qui volunt illa calamistris inurere, sanos quidem homines à scribendo deterruit. Nihil enim est in historia, purâ et illustri brevitate dulcius.

3. *Erat autem in Cæsare cùm facultas, atque elegantia scribendi.*] Nec scribendi tantùm, sed et dicendi, de quo hæc habet Suetonius: *Eloquentiâ militari, quâ re aut æquavit præstantissimorum gloriam, aut excessit post accusationem Dolabellæ, haud dubiè principibus patronis annumeratus est. Certè Cicero ad Brutum Oratores enumerans, negat se videre cui Cæsar debeat cedere; aitque cùm elegantem, splendidam quoque, ac etiam magnificam, ac generosam quodam modo rationem dicendi tenere.* Et ad Cornelium Nepotem de eodem ita scripsit; *Quid? Oratorum quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? Quis sententiis aut acutior, aut crebior? Quis verbis aut ornatior aut elegantior?* Quintilianus verò de ipso: *C.* verò *Cæsar si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur; tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat. Exornat tamen hæc omnia mira sermonis, cujus propriè studiosus fuit, elegantia.* Plutarchus in eam sententiam concedens illi secundas eloquentiæ partes tribuit.

5. *Mihi ne illud quidem accidit, &c.*] Bellum Alexandrinum gestum est cum Ptolemæo rege Ægypti; Africanum, cum Pompeianis ducibus, Scipione, Catone, Labieno, et aliis.

9. *Quæ pro testimonio sumus dicturi.*] Qui enim historiam scribit, quasi pro testimonio dicit quæ narrat, atque adeò quasi visa. Ἱστορεῖν certè Græcè videre est. Quid ergo de illis qui quæ auditu acceperunt, sæpe ab incertis autoribus narrant, et historicos tamen se profitentur?

13. *Omni Galliâ devictâ, &c.*] Anno urbis conditæ DCCIII. Servio Sulpitio, Q. F. Rufo, et M. Claudio, M. F. Marcello Consulibus.

24. *Cæsar M. Antonium quæstorem.*] Sic Cicero Philip. II. *Venisti è Gallia ad Quæsturam petendam.* Quæstor à quærendo nomen habet, quòd pecunias publicas conquireret atque reponeret. Initio duo erant, qui publicam pecuniam tractarent et ærario præessent. Tum facti alii, qui Consulibus et Imperatoribus ad belli ministeria adjungebantur.

26. *Legionem* XII.] Videtur legendum XIII. Multus error in numeris. Sic certè illam paullo post nominat.

simos agros Biturigum inducit: qui quum latos fines, et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent, conjurationesque facerent.

III. Repentino adventu Cæsaris accidit, quod imparatis disjectisque fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes priùs ab equitatu opprimerentur, quàm confugere in oppida possent. Namque etiam illud vulgare incursionis signum hostium, quod incendiis ædificiorum intelligi consuevit, Cæsaris id erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longiùs progredi vellet, deficeret; aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitiis confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustra. Nam Cæsar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de alienâ potiùs, quàm de domesticâ salute cogitandi. Quâ celeritate, et fideles amicos retinebat, et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione propositâ, Bituriges, quum sibi viderent clementiâ Cæsaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ullâ poenâ dedisse obsides, atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IV. Cæsar militibus pro tanto labore ac patientiâ, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios; centurionibus, II. millia nummûm prædæ nomine condonanda pollicetur: legionibusque in hiberna remissis, ipse se recepit die XL. Bibracte. Ibi quum jus diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Quâ re cognitâ, quum non amplius X. et VIII. dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV. et VI. ex hibernis ab Arare educit: quas ibi collocatas explicandæ rei frumentariæ caussâ, superiore commentario demonstratum est. Ita cum II. legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Quum fama exercitûs ad hostes esset perlata, calamitate cæterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quæ tolerandæ hiemis caussâ, constitutis repentè exiguis ad necessitatem ædificiis, incolebant, (nuper enim devicti complura oppida dimiserant) dispersi profugiunt. Cæsar erumpentes eo maximè tempore acerrimas tempestates quum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit; atque in tecta partim Gallorum, partim quæ conjectis celeriter stramentis, tentoriorum integendorum gratiâ erant inædificata, milites contegit. Equites tamen, et auxiliarios pedites in omnes partes mittit, quascumque petîsse dicebantur hostes: nec frustra. Nam plerumque

6. *Quàm confugere in oppida possent.*] Ergo Galli qui XX. Biturigum urbes incendio deleverant, non omnes incenderant. Siquidem adhuc supererant quò confugissent, nisi repentino Cæsaris incursu fuissent intercepti.

22. *Ducenos sestertios.*] Quinque nummos argentos nostræ monetæ. Quamvis tota illa ratio nummaria obscurissima et impeditissima est, cùm multas ob caussas, tum ob errores qui in numerorum notas irrepserunt.

Ib. II. *millia nummûm.*] Quinquaginta nummos nostræ monetæ.

27. *Legiones* XIV. *et* VI. *ex hibernis ab Arare educit.*] Quas Cabilloni et Matiscone cum Q. Tullio Cicerone, et Publio Sulpitio, ut patet ex fine lib. VII. collocaverat.

36. *Genabo.*] Genabum, *Orleans*, de quo satis multa supra. Carnutum erat, quo in populo, quia major erat, duo postea sunt facti Episcopi.

37. *Atque in tecta partim Gallorum.*] Oppidum enim superiore anno incenderat: atque adeò non erat ubi diversarentur milites.

39. *Auxiliarios pedites.*] Non legionarios milites, sed Gallos ex civitatibus pacatis.

magnâ prædâ potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, quum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum præsidio tempestatibus durissimis tegi possent; dispersi, magnâ parte amissâ suorum, dissipantur in finitimas civitates.

VI. Cæsar, tempore anni difficillimo, quum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; [a] quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus æstivorum nullum summum bellum posse conflari; C. Trebonium cum II. legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit: ipse, quum crebris legationibus Rhemorum certior fieret, Bellovacos, (qui belli gloriâ Gallos omnes Belgasque præstabant) finitimasque in civitates, duce Correo Bellovaco, et Comio Atrebate, exercitum comparare, atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Rhemis erant attributi, facerent impressionem; pertinere autem non tantùm ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicaret, nullam calamitatem socios optimè de republ. meritos accipere; legionem ex hibernis evocat rursus XI. litteras autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones II. quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus à T. Labieno accersit. Ita quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore, invicem legionibus expeditionum onus injungebat.

VII. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur: castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi, renuntiant paucos in ædificiis esse inventos; atque hos, non qui agrorum incolendorum caussâ remansissent (namque esse undique diligenter demigratum) sed qui speculandi gratiâ essent remissi. A quibus quum quæreret Cæsar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodque esset consilium eorum; inveniebat Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletes, Vellocasses, Atrebates, locum castris excelsum, impeditâ circumdatum palude, delegisse: omnia impedimenta in ulteriores silvas contulisse; complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maximè Correo obtemperare, quòd ei summo odio esse nomen populi Rom. intellexissent. Paucis antè diebus ex his castris Comium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua, et multitudo esset infinita. Constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summâ plebis cupiditate, si ut diceretur, Cæsar cum III. legionibus veniret, offerre se ad dimicandum; ne, miseriore ac duriore postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur: sin majores copias adduceret, in eo loco permanere quem delegissent. Pabulatione autem, (quæ propter anni tempus cum

a *Quantumque potest cognosci ratione, sciret nullum maximum bellum posse oriri circa tempus æstatis* proximæ.

14. *Ut omni multitudine in fines Suessionum, &c.*] Secundo enim in libro Suessiones Rhemorum fratres consanguineique dicuntur, iisdem legibus ut, unum imperium magistratumque cum ipsis habere; iisdem petentibus à Romanis ut conservarentur Suessiones, impetraverant, ex quo tempore fuerant Rhemis Suessiones attributi.

32. *Aulercos.*] Etsi cognomen non addat, verisimile tamen esse Eburovices, atque id propter viciniam, *Evreux*.

exigua, tum disjecta esset) et frumentatione, et reliquo commeatu, ex insidiis prohibere Romanos.

VIII. Quæ Cæsar quum, consentientibus plurimis, cognovisset; atque ea, quæ proponerentur, consilia plena prudentiæ, longèque à temeritate barbarorum remota esse judicaret; omnibus rebus inserviendum statuit, quò celeriùs hostes, contemptâ suorum paucitate, prodirent in aciem. Singularis enim virtutis veteranas legiones VII. VIII. et IX. habebat, summæ spei, delectæque juventutis XI. Quæ octavo jam stipendio functa, tamen collatione reliquarum, nondum eandem vetustatis et virtutis ceperat opinionem. Itaque, concilio advocato, rebus iis, quæ ad se essent delatæ, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si fortè hostes III. legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit: ut legio VII. VIII. et IX. ante omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen (quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit) cogeret XI. ne majoris multitudinis species accidere hostibus posset, quàm ipsi depoposcissent. Hâc ratione penè quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celeriùs opinione eorum, exercitum adducit.

IX. Quum legiones repentè instructas velut in acie certo gradu accedere Galli viderent, quorum erant ad Cæsarem plena fiduciæ consilia perlata; sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu exspectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris; nec loco superiore decedunt. Cæsar, etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissâ, magis in altitudinem depressâ, quàm latè patente, castra castris hostium confert. Hæc [a] imperat vallo pedum XII. muniri, coronisque pro ratione ejus altitudinis inædificari; fossam duplicem, pedum quinûm denûm, lateribus directis, deprimi; turres crebras excitari, in altitudinem III. tabulatorum, pontibus transjectis constratisque conjungi: quorum frontes vimineâ loriculâ munirentur, ut hostis à duplici propugnatorum ordine depelleretur; quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hôc audaciùs longiùsque tela permitteret: alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores, altioresque turres imposuit.

X. Hujus munitionis duplex erat consilium: namque et operum magnitudinem, et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum; et, quum pabulatum, frumentatumque longiùs esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsâ videbat posse defendi. Interim, crebrò paucis utrimque procurrentibus inter bina castra, palude interjectâ, contendebatur: quam tamen paludem nonnunquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriùsque hostes insequebantur, aut vicissim hostes eandem transgressi nostros longiùs submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus, (id quod

a *Loriculis instrui pro portione ejus altitudinis, excavari item duas fossas pedum decem.*

7. *Legiones* VII. VIII. *et* IX. *habebat.*] Legiones nomen habebant ab ordine delectum, ut quæ prima delecta esset, prima vocaretur, quæ secunda, secunda, et sic deinceps.

9. *Nondum eandem vetustatis*, &c.] Quum autem XX. annos militaverant, veteranæ censebantur et missionem obtinebant. Hæc verò si cum reliquis veteranis legionibus conferatur, non æquè exercitata in armis existimabatur.

33. *Ponte ab incidentibus telis tegeretur.*] Nempe à sagittis quæ inter tela numerantur, quæ desuper cadebant, imbris more, in caput et humeros, sursum ab hostibus missæ.

accidere erat necesse, quum raris disjectisque ex ædificiis pabulum conquireretur) ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quæ res etsi mediocre detrimèntum jumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum. Atque eò magis quòd Comius, quem profectum ad auxilia Germanorum accersenda dixeram, cum equitibus venerat: qui tametsi numero non ampliùs erant quingentis; tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

XI. Cæsar, quum animadverteret hostem complures dies castris, palude et loci naturâ munitis, se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosâ, nec locum munitionibus claudi, nisi à majore exercitu, posse; litteras ad Trebonium mittit, ut, quàm celerrimè posset, legionem XIII. quæ cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, accerseret; atque ita cum III. legionibus, magnis itineribus, ad se veniret: ipse equites invicem Rhemorum, ac Lingonum, reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, præsidio pabulatoribus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

XII. Quod quum quotidie fieret, ac jam consuetudine diligentia minueretur (quod plerumque accidit diuturnitate) Bellovaci delectâ manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eòdemque equites postero die mittunt, qui primùm elicerent nostros in insidias, deinde circumventos aggrederentur. Cujus mali sors incidit Rhemis, quibus illa dies fungendi muneris obvenerat. Namque ii, quum repentè hostium equites animadvertissent, ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidiùs insecuti, à peditibus undique sunt circumdati. Quo facto perturbati celeriùs, quàm consuetudo fert equestris prœlii, se receperunt, amisso Vertisco, principe civitatis, præfecto equitum; qui quum vix equo propter ætatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum, neque ætatis excusatione in suscipiendâ præfecturâ usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Inflantur atque incitantur hostium animi secundo prœlio, principe et præfecto Rhemorum interfecto. Nostri detrimento admonentur, diligentiùs exploratis locis stationes disponere, ac moderatiùs cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittuntur interim quotidiana prœlia in conspectu utrorumque castrorum, quæ ad vada transitusque fiebant paludis. Quâ contentione Germani (quos propterea Cæsar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi prœliarentur) quum constantiùs universi paludem transîssent, paucisque resistentibus interfectis, pertinaciùs reliquam multitudinem essent insecuti, perterriti nôn solùm ii, qui aut cominus opprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam qui longiùs subsidiari consueverant, turpiter fugerunt; nec priùs finem fugæ

14. *Atque ita cum* III. *legionibus*, &c.] Quia ipse apud Carnutes cum duabus legionibus hiemabat.

29. *Tamen consuetudine Gallorum.*] Ammianus Marcellinus, lib. XV. de Gallis: *Ad militandum omnis ætas aptissima est, et pari pectoris robore senex ad procinctum ducitur et adultus, gelu duratis artubus et labore assiduo multa contempturus et formidanda. Nec eorum aliquando quisquam, ut in Italia munus Martium pertimescens pollicem sibi præcidit, quos jocaliter Murcos appellant.* Ita et Camulogenus, ut visum est, lib. VII. quamvis senex militabat. Itaque de illis longè justiùs quàm de ullis aliis dicere licet, quod Virgilius,

Omne ævum ferro teritur.——

38. *Ut equitibus interpositi prœliarentur.*] Talem Germani consuetudinem habebant, qui duce Ariovisto contra Cæsarem dimicaverunt Librum primum vide.

fecerunt, sæpe amissis superioribus locis quàm se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pavore coacti longiùs profugerent. Quorum periculo sic omnes copiæ sunt perturbatæ, ut vix judicari posset, utrùm secundis nimiisque rebus insolentiores, an adversis, mediocribusque timidiores essent.

XIV. Complurimis diebus iisdem in castris consumptis, quum propiùs accessisse legiones, et C. Trebonium legatum, cognovissent; duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiæ, noctu dimittunt eos, quos aut ætate aut viribus inferiores, aut inermes habebant, unàque reliqua impedimenta: quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit) oppressi lucé copias armatorum pro suis instruunt castris; ne priùs Romani persequi se inciperent, quàm longiùs agmen impedimentorum suorum processisset. At Cæsar neque resistentes tanto collis adscensu lacessendos judicabat; neque non usque eò legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non possent: ita quum paludem impeditam à castris castra dividere (quæ transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset); atque id jugum, quod trans paludem penè ad hostium castra pertineret, mediocri valle à castris eorum intercisum animadverteret; pontibus palude constratâ, legiones transducit, celeriterque in summam planitiem jugi pervenit; quæ declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis ad ultimum jugum pervenit: aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

XV. Barbari confisi loci naturâ, quum dimicare non recusarent, si fortè Romani subire collem conarentur, paullatimque copias distributas dimittere non auderent, nec dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum pertinaciâ cognitâ, Cæsar xx. cohortibus instructis, castrisque eo loco [a] metatis, muniri jubet castra; absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat: equites frænatis equis in stationibus disponit. Bellovaci, quum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare, neque diutius permanere sine cibariis eodem loco possent, tale consilium suî recipiendi inierunt: fasces, ubi consederant (nam in acie sedere Gallos consuêsse, superioribus commentariis declaratum est) stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se transditos, ante aciem collocaverunt; extremoque tempore diei, signo pronuntiato, uno tempore incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repentè à conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu fugerunt.

a *Castris ibi positis.*

11. *Magna enim multitudo carrorum.*] Expediti dicuntur qui levem armaturam habent, et sunt impedimentis vacui.

35. *Nam in acie sedere Gallos consuêsse.*] *In otio* legit Lipsius. Nec certè in acie sedere licet, ubi vel standum, vel ambulandum. Sedere autem Galli, imò et Germani Hispanique solebant. Romani vel ambulare, vel jacere. Strabo, lib. III. scribit: Vectones (gens est Hispanica) ad Romana castra venisse, ibique quosdam centuriones et tribunos vidisse per spatia ambulantes, seseque identidem vertentes, quos insanire arbitrati avertere cœperunt, et manibus nutibusque ad eorum tentoria deduxerunt, quasi aut otiosè sedendum esset, aut pugnandum. Idem habet Ælianus, lib. II. cap V. Quod autem superioribus declaratum id esse commentariis commemoratur, argumento est et hanc partem commentariorum, ut et aliàs temporum injuriâ intercidisse.

XVI. Cæsar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium quum fugæ caussâ initum suspicaretur, legiones promovet; et turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne fortè in eodem loco subsistere hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardiùs procedit. Equites, quum intrare fumum et flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidiùs intraverant, vix suorum priores partes animadverterent equorum, insidias veriti, liberam facultatem suî recipiendi Bellovacis dederunt. Ita, fugâ timoris simul calliditatisque plenâ, sine ullo detrimento, millia non ampliùs x. progressi hostes, munitissimo loco castra posuerunt. Inde, quum sæpe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII. Quod quum crebriùs accideret, ex captivo quodam comperit Cæsar, Correum Bellovacorum ducem, fortissimorum millia VI. peditum delegisse, equitesque ex omni numero mille; quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Cæsar legiones plures, quàm solebat, educit; equitatumque, quâ consuetudine pabulatoribus mittere præsidio consueverat, præmittit. Huic interponit præsidia levis armaturæ: ipse cum legionibus, quàm potest maximè, appropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, quum sibi delegissent campum ad rem gerendam non ampliùs patentem in omnes partes passibus M. silvis undique impeditissimis, aut altissimo flumine, velut indagine munitum, hunc insidiis circumdederunt. Nostri, explorato hostium consilio, ad prœliandum animo atque armis parati, quum, subsequentibus legionibus, nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu, quum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendæ existimaret, primùm cum paucis se ostendit; atque in proximas turmas impetum facit. Nostri constanter impetum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt; quòd plerumque equestribus prœliis, quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XIX. Quum dispositis turmis invicem rari prœliarentur; neque ab lateribus circumveniri suos paterentur; erumpunt cæteri, Correo prœliante, ex silvis. Fit magnâ contentione diversum prœlium: quod quum diutius pari Marte iniretur; paullatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quæ nostros cogit cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturæ pedites, quos ante legiones missos docui; turmisque nostrorum interpositi, constanter prœliantur. Pugnatur aliquandiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat prœlii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hôc ipso fiunt superiores, quòd nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propiùs interim legiones; crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuntii afferuntur, Imperatorem instructis copiis adesse. Quâ re cognitâ, præsidio cohortium confisi nostri, acerrimè prœliantur: ne, si tardiùs rem gessissent, victoriæ gloriam communicâsse

18. *Equitatumque, quâ consuetudine*, &c.] Nota consuetudinem Cæsaris.

24. *Velut indagine.*] Quemadmodum feræ à venatoribus in silvis solent.

39. *Levis armaturæ pedites*, &c.] Erat levis armatura funditorum et sagittariorum, qui tantùm habebant gladios, hastas et gæsa, ut Livius ostendit, lib. VIII.

cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis, atque itineribus diversis fugam quærunt. Nequidquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi tamen propulsique, majore parte amissâ, consternati, quò sors tulerat, confugiunt: partim silvis petitis, partim flumine; qui tamen in fugâ à nostris acriter insequentibus conficiuntur. Quum interim nullâ calamitate victus Correus excedere prœlio, silvasque petere, aut invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin fortissimè præliando, compluresque vulnerando, cogeret elatos iracundiâ victores in se tela conjicere.

XX. Tali modo re gestâ, recentibus prœlii vestigiis ingressus Cæsar, quum victos tantâ calamitate existimaret hostes, nuntio accepto, locum castrorum relicturos, quæ non longiùs ab eâ cæde abesse plus minùs VIII. millibus passuum dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat; tamen, exercitu transducto, progreditur. At Bellovaci, reliquæque civitates, repentè ex fugâ paucis, atque his vulneratis, receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis, cognitâ calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu, et fortissimis peditibus, quum adventare Romanos existimarent, concilio repentè cantu tubarum convocato, conclamant, ut legati obsidesque ad Cæsarem mittantur.

XXI. Hôc omnibus probato consilio, Comius Atrebas ad eos profugit Germanos, à quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Cæteri è vestigio mittunt ad Cæsarem legatos; petuntque, ut eâ pœnâ sit contentus [hostium] quam, si sine dimicatione inferre integris posset, pro suâ clementiâ atque humanitate nunquam profectò esset illaturus: afflictas opes equestri prœlio Bellovacorum esse: delectorum peditum multa millia interiisse: vix refugisse nuntios cædis. Tamen magnum, ut in tantâ calamitate, Bellovacos eo prœlio commodum esse consecutos; quòd Correus auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus. Nunquam enim senatus tantum in civitate, illo vivo, quantum imperitam plebem potuisse.

XXII. Hæc orantibus legatis commemorat Cæsar, eodem tempore superiore anno Bellovacos cæterasque Galliæ civitates suscepisse bellum: pertinacissimè hos ex omnibus in sententiâ permansisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intelligere se, [a] caussam peccati facillimè mortuis delegari: neminem verò tantum pollere, ut invitis principibus, resistente senatu omnibus bonis repugnantibus, infirmâ manu plebis bellum concitare et gerere posset, sed tamen se contentum fore eâ pœnâ, quam sibi ipsi contraxissent.

XXIII. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatum legati, quæ Bellovacorum speculabantur eventum: obsides dant, imperata faciunt: excepto Comio, quem timor cohibebat, cujusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Cæsare in Galliâ citeriore jus dicente, quum Comium comperisset sollicitare civitates, et conjurationem contra Cæsarem facere, infidelitatem ejus sine ullâ perfidiâ ju-

a *Facillimum esse causam delicti transferre in mortuos.*

20. *Cantu tubarum.*] *Tuba*, ut ait Vegetius, *directa est*, *buccina in semet ære circulo flectitur.*

24. *Ut eâ pœnâ sit contentus* [*hostium.*] Ultima vox abundare videtur.

47. *Infidelitatem ejus*, &c.] Labienus

dicavit comprimi posse: quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum, per simulationem colloquii, curaret interficiendum. Ad eam rem delectos transdidit centuriones. Quum in colloquium ventum esset, et ut convenerat, manum Comii Volusenus arripuisset, et centurio, velut insuetâ re permotus, vellet hominem conficere celeriter à familiaribus prohibitus Comii, non potuit. Graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Quum utrimque gladii districti essent, non tam pugnandi quàm diffugiendi fuit utrorumque consilium; nostrorum, quòd mortifero vulnere Comium credebant affectum: Gallorum, quòd, insidiis cognitis, plura, quàm videbant, extimescebant. Quo facto, statuisse Comius dicebatur, nunquam in conspectum cujusquam Romani venire.

XXIV. Bellicosissimis gentibus devictis, Cæsar, quum videret nullam jam esse civitatem, quæ bellum pararet, quo sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris effugere, ad præsens imperium evitandum; plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quæstorem, cum legione XI. sibi conjungit: C. Fabium legatum cum cohortibus XXV. mittit in diversissimam partem Galliæ, quòd ibi quasdam civitates in armis esse audiebat: neque C. Caninium Rebilum legatum, qui illis regionibus præerat, satis firmas II. legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat: legionemque XII. quæ cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore æstate Tergestinis accidisset; qui repentino latrocinio, atque impetu eorum erant oppressi. Ipse ad devastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur: quem perterritum atque fugientem quum redigi posse in suam potestatem desperâsset: proximum [suæ dignitati] esse ducebat, adeò fines ejus vastare civibus, ædificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Quum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque omnia cædibus, incendiis, rapinis vastâsset; magno numero hominum interfecto aut capto; Labienum cum II. legionibus in Treviros mittit; quorum civitas, propter Germaniæ vicinitatem, quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multùm

vehementer erravit. Perfidia enim fuit, et infra perfidiam Voluseni appellat ipse Comius.

2. *C. Volusenum Quadratum.*] C. Volusenus Quadratus ille est qui in lib. IV. de bello Gallico, in Britanniam missus legitur, ut portus aditusque insulæ cognosceret, de quo etiam mentio fit lib. III. de bello civili.

19. *In diversissimam partem Galliæ.*] In Aquitaniam, quæ Belgio est omnino diversa.

23. *Quæ cum eo fuerat in hibernis.*] Apud Sequanos.

Ib. *In Togatam Galliam.*] Quæ alio nomine Citerior dicitur, quia cis Alpes est. Propterea autem Togata dicitur, quia togis more Italorum utebantur in Italia ipsa Galli constituti.

Ib. *Colonias.*] Colonia erant urbes agrique in quos suos cives populus Rom. miserat, scilicet ut colerent, jureque civitatis Romanæ uterentur. Ii vocabantur coloni, et annuam pensionem populo Rom. pendebant, qui ob eam causam eos tuebatur.

24. *Ne quod simile incommodum, &c.*] Appianus eos barbaros Dalmatas appellat. Bellum civile impunitatem illis attulit. Sed victori tandem Cæsari pacis conditiones obtulerunt, vectigalesque facti sunt. Rursus interfecto Cæsare, impositum jugum excusserunt. Sed Vibio perdomandos Augustus tradidit.

25. *Tergestinis.*] Tergestum oppidum XXIII. millibus passuum est ab Aquileia. Strabo, lib. VII. Carnicorum pagum dicit. Mela in intimo Adriæ sinu ponit, ac Illyriam finire tradit. *Trieste* hodie dicitur.

à Germanis differebat; neque imperata unquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius legatus, quum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum, litteris nuntiisque Duratii cognovisset, qui perpetuò in amicitiâ Romanorum permanserat; quum pars quædam civitatis ejus defecisset, ad oppidum Limonum contendit. Quò quum adventaret, atque ex captivis certiùs cognosceret, multis hominum millibus, Dumnaco duce Andium, Duracium clausum, Limonum oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit: Dumnacus, quum appropinquare Carninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Quum complures dies in oppugnatione consumpsisset; et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Limonum redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, litterisque C. Caninii certior fit, quæ in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si tempore eodem coactus esset, et Romanum externum sustinere hostem, et respicere ac timere oppidanos, repentè eo ex loco cum copiis recedit. Nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio conjunxerat, tamen doctus ab iis qui locorum noverant naturam, potissimùm credidit, hostes perterritos eum locum quem petebant, petituros. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat præceptum, invadantque Dumnaci agmen: et fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi, magnâ prædâ, multis interfectis, potiuntur. Itaque re bene gestâ, se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites præmittit, sic paratos, ut confligerent, atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cujus præceptis, ut res gereretur, Q. Atius Varus, præfectus equitum, singularis et animi et prudentiæ vir, suos hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum prœlium committit. Consistit audaciùs equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, quo toto agmine subsistentes equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit prœlium acri certamine. Namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus, quum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi, et cupiditate celeriùs per se conficiendi prœlii, fortissimè contra pedites prœliantur: hostesque nihil ampliùs copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatûs nostri nacti occasionem videbantur.

6. *Limonum.*] Ignorantur. Ex itinerario Antonini est in Pictonibus, apud quas sunt duo oppida, Augustoritum et Limonum. Si Augustoritum est, ut quibusdam videtur, *Poitiers*, erit ignotum Limonum.

31. *Sub sarcinis.*] Sub sarcinis dicuntur esse milites et impediti, cùm præter arma adhuc portant onera: expediti autem, qui non vallum, non cibum, nihil denique præter arma ferunt.

XXIX. Quum aliquandiu summâ contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quæ suis esset equitibus invicem præsidio. Tum repentè confertæ legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis, perculsæ barbarorum turmæ, ac perterritæ acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugæ se mandant. At nostri equites, qui paullò antè cum resistentibus fortissimè conflixerant, lætitiâ victoriæ elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum, dextræque ad cædendum valent, tantum eo prœlio interficiunt. Itaque amplius millibus XII. aut armatorum, aut eorum qui timore arma projecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Quâ ex fugâ quum constaret Drapetem Senonem (qui, ut primùm defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsulibus omnium civitatum accitis, receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum interceperat) non ampliùs hominum II. millibus ex fugâ collectis, provinciam petere; unàque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem in superiore commentario, primâ defectione Galliæ, facere in Provinciam impetum voluisse cognitum est; Caninius legatus cum legionibus II. ad eos persequendos contendit, [a] ne de timore aut detrimento Provinciæ magna infamia, peditorum hominum latrociniis, caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes, reliquasque proficiscitur civitates, quarum eo prœlio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futuræ; dato verò spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Quâ in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui, sæpe vexati, nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem; cæteræque civitates positæ in ultimis Galliæ finibus, Oceano conjunctæ, quæ Armoricæ appellantur, auctoritate adductæ Carnutum, adventu Fabii legionumque, imperata sine morâ faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus, errans, latitansque, solus extremas Galliæ regiones petere coactus est.

XXXII. At Drapes, unàque Luterius, quum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certâ pernicie, persequente exercitu, putarent Provinciæ fines intrare posse: nec jam liberam vagandi latrocinandique facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi quam Luterius apud suos cives quondam, integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum, magnam apud barbaros auctoritatem haberet; oppidum Uxellodunum, quod in clientela

a *Ne magnum dedecus redundaret ex metu et damno Provinciæ grassationibus sceleratorum hominum.*

18. *Quem in superiore commentario.*] Nempe in lib. VII.

31. *Quæ Armoricæ appellantur.*] Quod nomen non ejus tantum peninsulæ, quæ Britannia hodie dicitur, sed Bajocensis etiam agri, ut ex Ausonio patere supra ostendimus.

41. *Oppidum Uxellodunum.*] Uxellodunum aiunt esse *Lo puech d' Usselou*, aut *d' Ussoldun*, apud quod oppidum multa antiquitatis vestigia; quin ibidem et numismata Romana effodiuntur. Nec latet rusticos ipsos indigenas hoc oppidum fuisse à Cæsare expugnatum. Alii putant esse *Cahors*, Cadurcorum metropolim. Sed Ducona sive Divona recensetur sola urbs Cadurcorum à Ptolemæo, quæ debuit esse metropolis. Non enim minorem aliquam, indictâ metropoli, nominavisset. Præterea non videtur suam metropolim in clientela habituram fuisse Luterius.

fuerat ejus, naturâ loci egregiè munitum, occupat suis et Drapetis copiis, oppidanosque sibi conjungit.

XXXIII. Quò quum confestim C. Caninius venisset, animadverteretque omnes oppidi partes præruptissimis saxis esse munitas, quò, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret, quæ si clandestinâ fugâ subtrahere conarentur, effugere non modò equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartitò cohortibus divisis, trina excelsissimo loco castra fecit, à quibus paullatim, quantum copiæ patiebantur, vallum in oppidi circuitu ducere instituit.

XXXIV. Quod quum animadverterent oppidani, miserrimâque Alesiæ memoriâ solliciti, similem casum obsessionis vererentur, maximèque ex omnibus Luterius, qui fortunæ illius periculum fecerat, moneret rationem frumenti esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relictâ copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proximâ nocte, II. millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drapes et Luterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, (qui partim re frumentariâ sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quò minùs sumerent, non poterant;) magnum numerum frumenti comparant. Nonnunquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob caussam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur: ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis in locis infirma disponat præsidia.

XXXV. Magnâ copiâ frumenti comparatâ, considunt Drapes et Luterius non longiùs ab oppido x. millibus passuum, unde paullatim frumentum in oppidum supportarent. [a] Ipsi inter se provincias partiuntur. Drapes castris præsidio cum parte copiarum restitit: Luterius agmen jumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi præsidiis, horâ noctis circiter x. silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum quum sensissent; exploratoresque missi, quæ agerentur renuntiâssent; Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis, in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua præsidia: quæ nostri ut viderunt, acriùs contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Luterius, nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gestâ, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drapete esse in castris millibus non ampliùs x. Quâ re ex compluribus cognitâ, quum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facilè opprimi posse; magnæ felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex cæde refugisse in castra, qui de acceptâ calamitate nuntium Drapeti perferret. Sed, quum in experiundo periculum nullum videret, equitatum omnem, Germanosque pedites summæ velocitatis omnes ad castra hostium præmittit. Ipse legionem unam in trina castra distribuit; alteram secum expeditam ducit. Quum propiùs hostem accessisset, ab exploratoribus, quos præmiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad

a *Ipsi dividunt inter se administrationem* rerum.

30. *Horâ noctis circiter* x.] Duabus circiter horis ante ortum solis.

guunt, partim interscindunt. Quum pertinaciter resisterent oppidani, et jam magnâ parte suorum siti amissâ, in sententiâ permanerent: ad postremum cuniculis venæ fontis intercisæ sunt, atque aversæ. Quo facto repentè fons perennis exhaustus, tantam attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate factum putarent. Itaque necessitate coacti, se transdiderunt.

XLIV. Cæsar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret, neque vereretur, ne quid credulitate naturæ videretur asperius fecisse; neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare cœpissent; exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus præcîdit. Vitam concessit, quò testatior esset pœna improborum. Drapes, quem captum esse à Caninio docui, sive indignatione et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus sese cibo abstinuit, atque ita interiit. Eodem tempore Luterius, quem profugisse ex prœlio scripsi, quum in potestatem venisset Epasnacti Arverni, (crebrò enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quòd nusquam diutiùs sine periculo commoratus videbatur, quum sibi conscius esset, quàm inimicum deberet Cæsarem habere) hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus populi R. sine dubitatione ullâ vinctum ad Cæsarem duxit.

XLV. Labienus interim in Treviris equestre prœlium secundum facit; compluribusque Treviris interfectis, et Germanis, qui nulli adversùs Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem, atque in iis Surum Æduum, qui et virtutis, et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Æduis ad id tempus permanserat in armis.

XLVI. Eâ re cognitâ, Cæsar, quum in omnibus partibus Galliæ bene res gestas videret, judicaretque superioribus æstivis Galliam devictam et subactam esse, Aquitaniam nunquam ipse adîsset, sed per P. Crassum quâdam ex parte devicisset; cum II. legionibus in eam partem est profectus, ubi extremum tempus consumeret æstivorum. Quam rem, sicut cætera, celeriter feliciterque confecit. Namque omnes Aquitaniæ civitates legatos ad eum miserunt, obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum præsidio Narbonem profectus est: exercitum per legatos in hiberna deduxit: IV. legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio, et C. Trebonio, et P. Vatinio, et Q. Tul-

3. *Cuniculis.*] De quibus supra.

11. *Manus præcidit.*] Exemplum crudelitatis Cæsaris, qui in omnes sævit, neminem pœnæ eximit. Sic ante in Venetos ab illo animadversum, ubi omni senatu necato reliquos sub corona vendidit. Ille tamen affectare passim clementiæ famam videtur. Sic de se ad Ciceronem scribit: *Rectè de me auguraris, bene enim tibi cognitus sum; nihil à me abesse longius crudelitate.* Velleius lib. II. *Regressus, quod humanam excedit fidem, omnibus qui contra se arma tulerant, ignovit.* Sed illud considerandum est, Cæsarem barbarorum opinionem parvi fecisse, à quibus metui voluit, solam, quam apud cives habiturus erat vel gloriam vel infamiam, respicientem; cujus quidem naturam optimè Dio describit, dum prodit eum nihil iracundiæ tribuisse, sed temporibus servisse, nec ipsi, quæ ante fuissent gesta, curæ fuisse; sed id unum spectasse ut se metu expediret. Quocirca multis de se pessimè meritis ignovisse, quòd nihil amplius nocituros credebat: alios vero plus justo punivisse, ut securus vel tutus fieret. Ita factum est, ut adversùs Uxellodunenses gravius consuluerit. Curio Cæsaris naturam verò describebat Ciceroni, cùm illi dicebat: *Ipsum non voluntate aut naturâ non esse crudelem, sed quòd putaret popularem esse clementiam.*

30. *Aquitaniam nunquam ipse adîsset.*] Argumentum est nunquam vacâsse Cæsari suos commentarios relegere. Aliter enim emendâsset, quæ de Aquitania superiùs scripserat, et quæ Augustus ipse postea emendavit, prolatis Aquitaniæ finibus, cùm novam Galliæ divisionem instituit.

lio legatis: II. in Æduos misit, quorum in omni Galliâ summam esse auctoritatem sciebat: II. in Turonis ad fines Carnutum posuit, quæ omnem regionem conjunctam Oceano continerent: II. reliquas in Lemovicum fines non longè ab Arvernis, nequa pars Galliæ vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in Provinciâ moratus, quum celeriter omnes conventus percucurrisset; publicas controversias cognovisset; bene meritis præmia tribuisset; (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in Rempublicam fuisset totius Galliæ defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciæ illius.)

XLVII. His rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit, hibernatque Nemetocennæ. Ibi cognoscit Comium Atrebatem prœlio cum equitatu suo contendisse. Nam quum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio maneret, Comius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravimus, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuêsset, ne consilia belli quærentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat attributus Antonio præfectus equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quæ singularis in eo erat, magnum odium Comii adjungebat, quò libentiùs id faceret, quod imperabatur. Itaque dispositis insidiis, sæpius ejus equites aggressus, secunda prœlia faciebat. Novissimè, quum vehementiùs contenderetur, ac Volusenus ipsius intercipiendi Comii cupiditate pertinaciùs eum cum paucis insecutus esset; ille autem fugâ vehementi Volusenum longiùs produxisset; repentè omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidiâ interpositâ, paterentur inulta; conversoque equo, se à cæteris incautiùs permittit in præfectum. Faciunt idem omnes ejus equites, paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Comius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati, lanceâque infestâ medium femur ejus magnis viribus transjicit. Præfecto vulnerato, non dubitant nostri resistere, et conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu pulsi, vulnerantur, et partim in fugâ proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux, equi velocitate, evitavit; graviter vulneratus præfectus, ut vitæ periculum aditurus videretur, refertur in castra. Comius autem, sive expiato suo dolore, sive magnâ parte amissâ suorum, legatos ad Antonium mittit, seque ibi futurum ubi præscripserit, et ea facturum quæ imperaverit, obsidibus datis firmat: unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulationem Antonius quum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit; obsides accepit. Scio Cæsarem singulorum annorum singulos commentarios confe-

12. *Nemetocennæ.*] Nemetocenna nunc est locus sine nomine, in quem tempore in præteritum futuro mutato convenit Virgilianum illud, *Hæc tum nomina erant, nunc sunt sine nomine terræ.*

46. *Scio Cæsarem.*] Veluti epilogus libri est; ubi nempe nonus annus incipit, vel potiùs hiems noni anni.

cisse; quod ego non existimavi mihi esse faciendum: propterea quòd insequens annus L. Paullo, C. Marcello consulibus, nullas habet Galliæ magnoperè res gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Cæsar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda conjungendaque huic commentario statui.

XLIX. Cæsar, quum in Belgico hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitiâ civitates, nulli spem aut caussam dare armorum. Nihil enim minùs volebat, quâm sub discessum suum necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi: ne, quum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine præsenti periculo susciperet. Itaque, honorificè civitates appellando, principes maximis præmiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis prœliis Galliam, conditione parendi meliore, facilè in pace continuit.

L. Ipse hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quàm maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii quæstoris sui commendaret sacerdotii petitionem. Contendebat enim [gratiâ] quum libenter pro homine sibi conjunctissimo, quem paullò ante præmiserat ad petitionem; tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui, M. Antonii repulsâ, Cæsaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem priùs

11. *Honorificè civitates appellando.*] Egregium documentum tradit Cæsar, quibus artibus partæ bello provinciæ retineantur, quæ certè adeò illi successerunt, ut ingressus bellum civile, copias omnes ex Gallia cùm eduxisset, nihilominus pacatam retinuerit jam libertatis velut immemorem, quasi non victa, sed suâ sponte subdita esset. Sic Agrippa apud Josephum lib. II. de bello Judaico cap. 16. Καὶ τοῦτο ὑπομένουσιν, οὐ διὰ φρονημάτων μαλακίαν, οὐδὲ δ' ἀγένειαν, οἵγε διήνεγκαν ὀγδοήκοντα ἔτη πόλεμον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ μετὰ τῆς δυνάμεως Ῥωμαίων καὶ τὴν τύχην καταπλαγέντες, ἥτις αὐτοῖς κατορθοῖ πλείονα τῶν ὅπλων. Τοιγαροῦν ὑπὸ χιλίοις καὶ διακοσίοις στρατιώταις δουλεύουσιν, ὧν ὀλίγου δεῖν πλείους ἔχουσι πόλεις. *Et hoc sustinent [Galli] non propter animorum mollitiem, nec propter ignaviam, qui octoginta annos pro libertate bellum gesserunt, sed potentiam Romanorum et fortunam unâ admirati, quâ fortunâ illi plura quam armis obtinent. Quapropter sub mille et ducentis militibus serviunt, quibus penè plures urbes habent.* Deinde subdit Galliam Romanos exercitus delere nullo negotio potuisse, quippe CCCXV. gentibus numerosam. Sic de eadem re Florus: *Difficilius est provincias obtinere quàm facere; viribus parantur, jure retinentur.* Livius verò lib. XXXVII. *Facilius parari singula, quàm teneri universa.*

12. *Principes maximis præmiis afficiendo.*] Non enim vulgus facilè concitatur, nisi ducum auctoritas præeat. Præterea si quid opum est, quibus bellum geritur, penes principes esse solet.

Ib. *Nulla onera nova imponendo.*] Ita autore Tacito, Cappadoces: cùm in provinciæ formam essent redacti, à Tiberio quædam ex regis tributis diminuta, quo mitius Romanum imperium speraretur. Vespasianus verò gravi laboravit infamiâ, quòd non contentus omissa sub Galba vectigalia revocasse, nova et gravia addiderit et auxerit tributa.

15. *Contra consuetudinem.*] Non quia non solitus ire; sed quia maturiùs ire consueverat. Ante enim ineunte hieme, tunc autem exeunte profectus est in Italiam, in Gallia plusculum moratus, ut extremam veluti manum toti operi imponerent.

16. *Municipia et colonias.*] Municipia à muneribus capiendis dicta, erant oppida jure civium Romanorum donata: coloniæ verò oppida quò populus Rom. cives suos ad incolendum deduxit. Quia verò alia sunt teste A. Gellio, quæ jus civitatis sine suffragio habebant, alia verò, quæ jus habebant suffragii, hæc erant, quæ cùm studeret Cæsar M. Antonium fieri sacerdotem, ipsi circumeunda erant, ut municipum gratiam illi conciliaret. Sed non eâ contentus prensatione, in urbem non desinebat milites mittere, multosque è magistratibus pecuniâ redimere, in iis Paullum consulem, qui talentis mille et quingentis corruptus, ad ejus partes descivit, teste Plutarcho.

17. *Sacerdotii petitionem.*] Multa erant sacerdotiorum genera, sed quod petebat Antonius erat sacerdotium auguratûs.

19. *Contra factionem et potentiam paucorum.*] Nempe Pompeii, Catonis, Marcelli, Scipionis, Lentuli.

21. *Hunc etsi augurem.*] Augures ab avibus dicti, quorum scientia antiquitùs in captanda ex avibus futuri cognitione fuit; si enim opportunè volassent aves, aut idoneas aves accepissent, aut ritè edissent, inde futura prædicere solebant augures, qui postea magno sunt in honore habiti.

factum, quàm Italiam attingeret, in itinere audierat, tamen non minus justam sibi caussam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quòd frequentiam atque officium suum Antonio præstitissent; simulque se et honorem suum in insequentis anni commendaret petitione; propterea quòd insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos, qui omni honore et dignitate Cæsarem exspoliarent: ereptum Ser. Galbæ consulatum, quum is multò plus gratiâ suffragiisque valuisset, quòd sibi conjunctus et familiaritate et necessitudine legationis esset.

LI. Exceptus est Cæsaris adventus omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore. Tum primùm enim veniebat ab illo universæ Galliæ bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorumque omnium, quà Cæsar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviàm procedebat. Hostiæ omnibus locis immolabantur. Tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel exspectatissimi triumphi lætitia præcipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

LII. Quum omnes regiones Galliæ Togatæ Cæsar percucurrisset, summâ celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eò profectus est, ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliæ Togatæ præfecit, quò majore commendatione conciliaretur ad consulatûs petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quanquam crebrò audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interpositâ senatûs auctoritate, aliquâ parte exercitûs spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque contra senatûs auctoritatem, ut aliquid faceret, potuit adduci. Judicabat enim liberis sententiis patrum conscriptorum caussam suam facilè obtineri. Nam C. Curio, tribunus plebis, quum Cæsaris caussam

6. *Consules creatos.*] Designatos.

7. *Ser. Galbæ.*] Ser. Galba hic est qui, ut est in lib. III. à Cæsare in Nantuates, Veragros, Sedunosque missus, quique ob consulatus repulsam, quam Cæsari rerum potienti tribuebat, cum Cassio et Bruto conjuravit.

15. *Tricliniis.*] Triclinium, autore Isidoro, est cœnaculum à tribus lectulis discumbentium dictus. Apud veteres enim in loco, ubi convivii apparatus exponebantur, tres erant lectuli strati, in quibus discumbentes epulabantur. Κλίνη enim Græci *lectus* dicitur, unde factum ut triclinium diceretur. Horat. Sat. VI. lib. I. tres lectos pro triclinio dixit.

Sæpe tribus lectis videas cœnare quaternos.

19. *Galliæ Togatæ.*] De Gallia Togata supra.

20. *Nemetocennam.*] Ignorari dictum supra.

22. *Exercitum lustravit.*] Exercitum lustrare est expiare solemnibus sacrificiis. Quod fiebat ab imperatoribus, vel cùm ad novum exercitum veniebant, vel cùm de provincia decedebant, vel re bene gestâ, vel ante prælium. Lustrationis ejusmodi exemplum habemus apud lib. X. Decados 4. T. Livii. *Prior hostiæ pars dextra, posterior ad lævam viæ ponitur. Inter hanc divisam hostiam copiæ armaturæ traducuntur.* Mos denique erat lustrationis, sacrificio peracto, decurrere exercitum, et divisas bifariàm acies concurrere ad simulachrum pugnæ.

Ib. *T. Labienum Galliæ Togatæ præfecit, quo, &c.*] Qui Labienus tamen à Cæsare postea ad Pompeium defecit.

30. *Patrum conscriptorum.*] Senatores fuêre creati centum à Romulo, qui honoris caussâ patres dicti sunt, eorumque soboles, patricii. Post exactos verò reges, quos ætate graves et pietate cognoverant, elegerunt, quorum in decedentium locum cùm litteris alii scriberentur, vocaverunt conscriptos.

31. *C. Curio.*] Curionem, teste Appiano, laudabat populus tanquam unum omnium, qui contra utrumque Pompeium et Cæsarem inimicitias cepisset, floribusque deducens aspergebat, ut athletam magni difficilisque certaminis. Nihil enim terribilius illo dissidio videbatur posse fieri. De quo Curione vide plura in sequentis libri principio.

Ib. *Tribunus plebis.*] Tribuni plebis magistratus erant decem, quorum erant partes

DIONYSII VOSSII
SUPPLEMENTUM
IN
C. JUL. CÆSARIS LIB. I. DE BELLO CIVILI.

Illorum accedo sententiæ, qui ἀκεφάλους hos esse Commentarios arbitrantur: Etenim nequeo persuadere mihi, abruptum adeò exordium hujus operis fuisse; Et præmittenda fuisse multa, satis ipsa ostendit historia. Quare operæ pretium nobis fuit, ex Plutarcho, Appiano, *ac* Dione *contexere, quæ desiderari hæc loco existimamus. Sunt autem hæc.*

SUBACTA omni Galliâ, multis de caussis Cæsar cum in Cisalpinam provinciam contendisset, legatos Romam mittit, qui consulatum illi et provincias prorogari peterent. Eâ in petitione Pompeius, qui alieno in Cæsarem animo, nondum tamen inimicitias palam gerebat; neque commendatione suâ juvandum eum, neque contra, dicendum existimavit. Sed Lentulus et Marcellus Coss. qui jam antè inimico in Cæsarem fuerant animo, id prohibendum sibi omnibus modis putavere. Marcellus verò non dubitavit aliis quoque injuriis Cæsarem afficere. Nam nuper coloniam Novumcomum Cæsar in Galliam deduxerat; cui Marcellus jus civitatis ademisse non contentus, decurionem ejus coloniæ, Romæ deprehensum, virgis cædi jusserat et, querelas suas Cæsari ut exponeret, dimiserat: quâ ignominiâ nullus adhuc civis Romanus fuerat affectus. Quæ dum ita fiunt, venit ad Cæsarem in provinciam C. Curio tribunus plebis. Qui multum pro Republica et caussâ Cæsaris enixus, tandem, ubi frustra omnia tentari intellexit, metu adversariorum profugiens, de omnibus, quæ acta essent, et quomodo opprimere eum inimici agitarent, edocuit. Cæsar virum amplissimum, optimèque de se ac de Rep. meritum, comiter excepit; et gratias pro summis ejus in se beneficiis egit. At Curio, quia jam non obscurè vis in Cæsarem pararetur, suasit ei ut omnem exercitum quàm maturimè contraheret, et oppressam paucorum audaciâ Rempublicam vindicaret. Cæsar, quamvis ea omnia ita esse haud ignorabat, censuit tamen Reip. imprimis habendam esse rationem; nequis armorum caussam eum esse judicaret. Itaque per amicos id solum contendit, ut duæ sibi legiones, et provincia Gallia Cisalpina, atque Illyricum relinqueretur. Quæ omnia ab illo acta, ut si fortè conditionem æquitate adduci possent adversarii, in otio Resp. foret. His postulatis ne ipse quidem Pompeius refragari ausus est. Sed cùm nihil à Coss. impetraret Cæsar; litteras ad senatum perscribit, quibus breviter gestis suis et meritis in Rempubl. percursis, orabat ne populi sibi beneficium eripiatur, qui absentis rationem haberi proximis comitiis jussisset. Non recusare se, si ita senatui populoque Rom. videatur, exercitum dimittere modò idem à Pompeio fiat: Illo imperium et exercitus retinente, nullam caussam esse, cur inimicorum se injuriis ipse exponeret, et militem dimitteret. Has litteras Curioni perferendas tradit: Qui incredibili celeritate millia passuum CLX. emensus, tridui spatio ad urbem venit, antequam Kal. Januariæ advenissent, aut Coss. de Cæsaris imperio quidquam statuere potuissent. Confecto itinere Curio litteras retinet, nec, nisi in frequente Senatu et præsentibus Tribunis plebis, tradit: Metuebat enim, id priùs si fecisset, ne ab iis supprimerentur.

ITALIÆ ANTIQUÆ Delineatio.
Geneva
Seduni
Caturiges
Alpes
Orobii
REGIO
Segusi
Brigantium
ITALIA TRANSPA
ILLYRICUM
GALLIA
REGIO NONA
LIGURIA
GALLIA TO
DALMATIA
GALLIÆ NARBONENSIS PARS
Massilienses
Mare Liguſticum
Stocchades I.
MARE GALLICUM
MARE IONIUM
Taphros Fret.
MARE
SAR-
DI-
NIA
SAR-
-DOUM
AUSONIUM
MARE
Aulon
Panormus
Accipitrum Ins.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO CIVILI
LIBER I.

ARGUMENTUM.

Belli civilis caussæ exponuntur, tum conditiones pacis proponuntur, quibus cùm nihil esset profectum, Cæsar trajecto Rubicone fluvio, primùm Ariminum, deinde alias Italiæ urbes occupat. Pompeius, urbe relictâ, fugit Brundusium. Cæsar Romam intrat, omissoque Pompeio redit in Galliam, et per Trebonium legatum Massiliam, quæ Pompeianas partes susceperat, oppugnat. Ipse interim in Hispaniam contra Afranium Petreiumque, Pompeii legatos, proficiscitur, bellumque ibi ex animi sententiâ, conficit.

I. LITTERIS [à Fabio] C. Cæsaris consulibus redditis, ægrè ab

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

1. *Litteris.*] Hunc librum, ut Suetonii, ut Velleii Paterculi, ut alios multos acephalum puto, id est, initii sui expertem. Nihil enim facilius quàm injuriam, si quæ sit, in primas libri paginas invadere, ut et in extremas. Propterea et multi libri fine defecti lectitantur. Facile tamen est ex Appiano illud principium supplere hoc modo: Cùm senatus in Curionis sententiam discessisset, ut Plutarchus et Appianus testantur, aut ut supra legimus apud Hirtium, nihil propius factum esset quàm ut discederet, consul senatum dimittens, exclamavit: Vincite, ut Cæsarem dominum habeatis. His dictis ad Pompeium cum collega extra urbem processit, porrectoque ipsi gladio, Jubemus te, inquit, ambo ire contra Cæsarem, et pro patria pugnare, et ad hoc tibi damus exercitum, qui hìc est aut omnino in Italia, simulque delectus arbitrio tuo habendi potestatem. Obtemperavit Pompeius, modestiæ tamen caussâ et specie tenus subjecit; nisi quid melius. Curio desperans se posse ampliùs Cæsarem juvare, exiensque senatu et sibi metuens; se ad Cæsarem contulit, qui superatis jam Alpibus cum quinque millibus peditum, trecentisque equitibus Ravennam petebat, quæ Italiæ confinis, extrema erat ejus provinciæ. Ibi comiter excepit Cæsar Curionem, cumque eo et reliquis amicis de præsentibus rebus deliberabat. Censebat Curio educendas esse è Gallia copias universas et in urbem properè deducendas. Cæsari visum est iterum de pace agere, amicisque mandavit, ut pro se paciscerentur, ut liceret sibi duas legiones cum cisalpina Gallia et Illyrico retinere, dum consul fieret, nec videbatur displicere Pompeio. Verùm obstantibus consulibus, Cæsar per Curionem ad senatum scripsit litteras, quarum hæc erat summa, ut sibi absenti alter consulatus mandaretur. Nam lege Pompeia Licinia latum erat ut ejus absentis ratio haberetur, id est, ut ipsi absenti liceret petere consulatum, quod Romanorum legibus non licebat. Suetonius addit petiisse ut ne sibi beneficium pop. R. adimiretur, aut ut cæteri quoque Imperatores ab exercitu discederent, confisus, ut putant, faciliùs se, ad quæ voluisset, veteranos convocaturum, quàm Pompeium novos milites: alioquin se venturum, illatasque injurias tam sibi quàm patriæ ulturum.

Ib. *Fabio.*] Quem hìc Cæsar Fabium videtur appellare, à Dione Curio dicitur. Sed si liber fuit acephalus, ut conjecimus, potuit et facillimè trunco et mutilo loco error irrepere in vocem *Fabio*. Is Curio superiore anno tribunus plebis fuerat. Appianus quoque lib. II. de bello civili, Curionem litterarum latorem nominat, et triduo MCCC. stadia ab exercitu Cæsaris Romam confecisse scribit. Hic à Velleio lib. II. describitur, tanquam fax belli civilis: *Non alius majorem flagrantioremque quam C. Curio trib. plebis subjecit facem, vir nobilis, eloquens, audax, suæ, alienæque et fortunæ et pudicitiæ prodigus, homo ingeniosissimè nequam, et facundus malo publico.* Plinius lib. XXXVI. scribit nihil illum in censu habuisse præter discordiam principum, et pro-

iis impetratum est, summâ tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur. Ut verò ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de rep. (in civitate) L. Lentulus consul senatui reique publicæ se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint: sin Cæsarem respiciant, atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum, neque senatûs auctoritati obtemperaturum: habere se quoque ad Cæsaris gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo, reip. non deesse, si senatus sequatur: sin cunctetur, atque agat leniùs, nequidquam ejus auxilium, si postea velit, imploraturum.

II. Hæc Scipionis oratio, quòd senatus in urbe habebatur, Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompeii mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam: ut primò M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non opportere antè de rep. ad senatum referri, quàm delectus totâ Italiâ habiti, et exercitus conscripti essent; quo præsidio tutò, et

fusissimum tamen fuisse, miraturque summam ejus gentis felicitatem. *Una* inquit, *familia Curionum, in qua tres Oratores continuâ serie extiterunt.* Ejus sunt litteræ ad M. Tullium Ciceronem, et Ciceronis ad illum. Priùs inimicissimus fuit Cæsaris, sed delinivit cum M. Antonius suis deliciis, et Cæsar solvit pro ipso ingens æs alienum: is capto Corfinio in Siciliam primùm, deinde in Africam transiit contra Varum et Jubam, ibique cum suo exercitu ab eo cæsus est, Lucanus lib. I. *Hos* [tribunos] ait, *audax venali comitatur Curio lingua*:

Vox quondam populi libertatemque tueri
Ausus, et armatos plebi miscere potentes.

1. *Summâ tribunorum pl. contentione*, &c.] Plutarchus in Pompeio, item in Cæsare scripsit M. Antonium tribunitiâ potestate usum, invito senatu, Cæsaris litteras ad populum recitasse. Hæc autem tribunorum erat potestas, ut senatusconsultis plebiscitisque, si minus grata ipsis essent, intercederent.

2. *Ut verò ex litteris*, &c.] Non potuit quidem impetrare ut res senatui proponeretur deliberanda propter pertinax scilicet Cæsaris odium. Hæc tamen litterarum recitatio fecit, ut instituente Pompeio delectum, alii non responderent ad nomina, alii segniter et malè animati convenirent, alii pacem clamitarent. Itaque Cicero lib. I. ep. 13. ad Attic. *Delectus adhuc quidem invitorum est et à pugnando abhorrentium.*

3. *Referunt consules de rep.*] L. Lentulus et C. Marcellus, qui illo anno erant consules, iidemque Cæsaris inimici. Id autem consules, anni principio facere solebant, finitè aut infinitè; finitè, id est, de singulis rebus, si quæ graviores incidissent; infinitè verò, si nullum esset negotium in præsentia, quod singularem patrum curam desideraret, teste Varrone apud Gellium, lib. XIV. cap. 7.

Ib. *In civitate.*] Abundat, et ex interpretamento aliquo in textum irrepsit.

Ib. *L. Lentulus.*] Is porro Lentulus est de quo in superiore libro scriptum est, L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem Cæsaris exspoliaverunt, qui tandem in Egypto post Pompeii mortem, à Ptolemæo comprehensus, in custodia necatus est.

9. *Scipio.*] Fuit ille Metellus Scipio, qui triennio ante consul cum Pompeio fuerat, cujus filiam lectissimam fœminam Corneliam morte P. Crassi viduam, uxorem duxerat Pompeius, qui adeò gener ejus deinde fuit. Ideò Metellus est dictus, quia à Metello Pio, qui Sertorium in Hispaniâ debellaverat, adoptatus fuerat, cùm esset ipse filius Scipionis Nasicæ. Is tandem dux partium factus post Pompeii exitum, bellum cum Cæsare in Africâ renovavit, quo et periit; cujus mortem vide in libro sequente de bello Africano.

12. *Quòd senatus in urbe habebatur.*] Pompeio non licebat, ut Hispaniæ proconsuli, in urbe adesse. Sed ei, si necesse fuisse in suburbio in æde Bellonæ senatus esset datus. Sed quia senatus in urbe habebatur, Pompeiusque, ut scripsit Dio, lib. XLI. in suburbio cum exercitu erat, quicquid ejus socer Scipio dixerat, ab ipso Pompeio, qui in proximo suburbio erat, profectum existimabatur. *Pompeius ad urbem erat*, legitur à Mureto. Sic enim in veteri lib. scribebatur, *AV.* pro *ad urbem.* Unde factum AV. erat quod oberat postea scriptum. Pedianus lib. II. in Verrem: *Ad urbem, in urbe esse dici solet de iis, qui cum potestate proconsulari aut nuper è provincia reversi essent, aut nondum in provinciam profecti essent.*

14. *M. Marcellus.*] Is est cui post Pompeianum bellum Cæsar ignovit, quem Romam redeuntem, P. Magius Chilo pugione interfecit, vetus Pompeianæ militiæ comes apud Piræea portum Atheniensium; quod sibi quidam amicorum fuisset prælatus. Erat hic Marcellus de veteri Claudiorum gente.

15. *Non opportere ante de rep. ad senatum referri*, &c.] Plena prudentiæ sententia, cui si esset obtemperatum, non cecidisset respublica; nec enim quicquam magis nocuit, quàm

liberè senatus, quæ vellet, decernere auderet; ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, nequa esset armorum caussa: timere Cæsarem, abreptis ab eo II. legionibus, ne ad ejus periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur: ut M. Rufus, qui sententiam Calidii, paucis ferè mutatis verbis, sequebatur. Ii omnes convitio L. Lentuli consulis correpti exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronunciaturum se omnino negavit: Marcellus perterritus convitiis, à suâ sententiâ discessit. Sic vocibus consulis, terrore præsentis exercitûs, minis amicorum Pompeii, plerique compulsi, inviti et coacti, Scipionis sententiam sequuntur; Uti ante certam diem Cæsar exercitum dimittat. Si non faciat, eum adversùs remp. facturum videri. Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum. Dicuntur sententiæ graves: ut quisque acerbissimè crudelissimèque dixit, ita quàm maximè ab inimicis Cæsaris collaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu; omnes, qui sunt ejus ordinis, à Pompeio evocantur. Laudat promptos, atque in posterum confirmat; segniores castigat, atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeii exercitibus, spe præmiorum atque ordinum, evocantur. Multi ex duabus legionibus, quæ sunt traditæ à Cæsare, accersuntur. Completur

quòd imperatus Pompeius bellum indixit Cæsari, ut cognitum est. In eamque rem optimè Cicero lib. VII. epist. 13. ad Attic. *Commissum quidem à nobis certe est, sive à nostro duce, ut è portu sine gubernaculis egressi, tempestati nos traderemus.*

1. *M. Calidius.*] Hujus mentionem facit Cicero in Bruto, ut præstantis Oratoris, et codem teste, obiit in illo bello civili. Is fortè est qui à Dione M. Cæcilius dicitur, dum sic scribit lib. XLI. Τὸν μὲν Πομπήϊον ὐδεὶς ἀπαλλαγῆναι ἐκ τῶν ὅπλων ἐψηφίσατο (ἐν γὰρ τῷ προαστείῳ τὰς δυνάμεις εἶχε) τὸν δὲ δὴ Καίσαρα πάντες πλὴν Μάρκου τε τινὸς Καικιλίου καὶ τοῦ Κυρίωνος τοῦ τὰ γράμματα αὐτοῦ κομίσαντος. *Pompeium nemo censuit ab armis discedere (nam in suburbio copias habebat) Cæsarem autem omnes præter Marcum quendam Cæcilium et Curionem, eum qui litteras ejus attulerat.* Sed corruptus locus est, ut pro Cæcilio Calidius reponendus.

Ib. *Qui censebat.*] Hæc vox ab iis qui sententiam dicebant, usurpabatur, qui verò sententiam alterius sequebantur, dicebant, *assentior.* Pompeii porro provinciæ erant Africa et Hispania.

5. *Ut M. Rufus.*] Is est M. Cœlius Rufus cujus sunt epist. in VIII. lib. Ciceronianarum ad familiares, ex quibus quidem studuisse partibus Cæsaris cognoscitur, pro quo etiam Cicero insignem orationem, habuit quæ extat, de quo multa scribit in Bruto, cujus denique extrema gesta fatumque legitur in lib. III. hujus commentarii de bello civili.

9. *Terrore præsentis exercitus.*] Dio et Appianus exercitum quendam Pompeii in suburbio senatui assedisse narrant.

11. *Si non faciat, eum adversùs remp. facturum videri.*] Esse declarandum reip. hostem. Atque hæc quidem fuit vis allata senatui à Scipione. Postulante enim M. Antonio ut discessio fieret, an deponendæ ambobus essent provinciæ, in eam omnes pariter concesserant. Autor Plutarchus. Est autem observanda hæc Romanorum vox consideratissima simul et modestissima loquendi formula, adversùs remp. facturum videri, qua utebantur in iis etiam quæ comperta habebant. Unde et senatusconsulta à Græcis dicuntur, δόγματα ἀπὸ τοῦ δοκεῖν, quod est videri. Quare ipsi testes adhibebant verbum *arbitror;* teste Cicerone Acad. quæst. lib. IV.

12. *Intercedit.*] Tribuni plebis habebant jus intercessionis, si qua lex vel senatusconsultum ferretur, quod adversus plebem esse videretur, quæ intercessio erat inviolabilis, *voye d'opposition*, tantæque authoritatis, ut docet Fenestella, ut quicquid senatus statuisset, ita demum firmum haberetur, si tribuni approbassent.

Ib. *M. Antonius.*] Is est de quo in omnibus his libris tamen crebra fit mentio, in quem Cicero Philippicas orationes scripsit et pronuntiavit, qui tandem remp. invasit, et Romanum imperium cum Cæsare Octaviano partitus, ad extremum ab eo victus navali prœlio apud Actium, necem sibi conscivit.

Ib. *Q. Cassius.*] Cassiorum gens, quàm in familias duas divisa esset, quarum altera Patricia Vitellianorum erat, altera Prebera Longinorum. Ipse Q. Cassius de Longinorum familia erat, cujus mortem lege in libris sequentibus.

20. *Completur urbs.*] Evocatis scilicet et iis quos accersebat Pompeius, deinde puncto inserto. Ad jus comitiorum tribunos pl. Curio evocat. Sed hæc verba, *Completur urbs*, mihi videntur è margine in textum transiisse. Ad jus autem comitiorum evocat defendendum, quibus comitiis populos jusserat, ut absentis Cæsaris ratio haberetur, et in quinquennium illi imperium prorogaretur.

urbs. Ad jus comitiorum tribunos pl. C. Curio evocat. Omnes amici consulum, necessarii Pompeii, atque eorum qui veteres inimicitias cum Cæsare gerebant, coguntur in senatum; quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque verò liberè potestas decernendi eripitur. Pollicetur L. Piso Censor, sese iturum ad Cæsarem; item L. Roscius prætor, qui de his rebus eum doceant. Sex dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam à nonnullis sententiæ, ut legati ad Cæsarem mittantur, qui voluntatem senatûs ei proponant. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur.

IV. Catonem veteres inimicitiæ Cæsaris incitant, et dolor repulsæ. Lentulus æris alieni magnitudine, et spe exercitûs ac provinciarum, et regum appellandorum largitionibus movetur: seque alterum fore Syllam, inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciæ atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur: simul judiciorum metus, adulatio atque ostentatio suî potentium, qui in republ: judiciisque tum

5. *L. Piso Censor.*] L. Piso socer erat Cæsaris consulque octo ante annos fuerat cum A. Gabinio, ut testatur ipse Cæsar lib. I. de bello Gallico. Tunc autem censuram cum Appio Claudio, gerebat. Censores enim erant duo sic dicti, quòd censui præessent, hoc est, æstimationi bonorum civium Romanorum, reip. Romæ propter disciplinæ observationem perutiles, cujus disciplinæ severa cura illis inter cætera, sine provocatione erat tradita. Ille ipse est contra quem extat Ciceronis oratio, cujus filiam uxorem duxerat Cæsar successuri sibi in consulatu, ut consulis opibus convalesceret. Videtur tamen Cæsaris generi consilium improbasse, ad quem se iturum pollicebatur. Sic enim de ipso Cicero lib. ad Attic. epist. 15. *Amo Pisonem, cujus judicium de genero suspicor visum iri grave.*

6. *L. Roscius prætor.*] Roscius is est qui anno U. C. DCLXXXVII. tribunus plebis fuit, seque Aulo Gabinio opposuit. Isdem esse videtur, qui lib. V. de bello Gallico Cæsaris erat legatus, qui in Essuos tertiam legionem ducendam dedit. Ejus etiam nominis, sed alius ab hoc fuit insignis Comœdus, pro quo extat Ciceronis oratio, quem Valer. Maximus appellat, *Scenicæ industriæ notissimum exemplum, qui nullum unquam spectanti populo gestum, nisi quem domi meditatus fuerat, ponere ausus est.*

11. *Catonem veteres inimicitiæ Cæsaris incitant.*] Erant illæ quidem gravissimæ veteres inimicitiæ, quas Cato jam cum Cæsare exercuerat, et quas ipse Cæsar cum illo gesserat: quarum quidem initium fuisse videtur, cùm in senatu de Lentuli et Cethegi sociorum Catilinæ supplicio deliberaretur, mitioreque de illis à Cæsare dicta sententia, Cato graviorem ipse dixit, Cæsaremque verbis in suspicionem vocavit, quasi conjurationis illius clam particeps fuisset Auctæ sunt inimicitiæ, cùm a Cæsare consule Cato ductus est in carcerem, sed non perductus, et deinde à Trebonio Cæsaris amico. Gravem item repulsam, sed æquissimo animo et negligenter tulit, cum Cæsaris Pompeiique opera consulatu dejectus est, ut refert Dio: item cum suffragiis pecuniâ corruptis, prætor est creatus pro ipso Vatinius. Sed solo reipubl. amore actum est quicquid à Catone actum est, quo sanctior nullus in rep. fuit. Quâ de causâ etiam nec sine jurejurando denunciarat delaturum se nomen Cæsaris, simul ac primùm exercitum dimisisset, autore Suet.

13. *Regum appellandorum largitionibus movetur.*] Ut Cæsare consule Ariovistus Germanorum rex, amicus pop. Rom. appellatus fuerat. Magnam enim vim pecuniæ illi reges civibus Romanis primariis dabant, ut amicitiam populi Rom. adipiscerentur.

Ib. *Seque alterum fore Syllam.*] L. Cornelius Sylla Dictator rerum potitus fuerat Romæ, Cæsare adhuc adolescente. Plutarchus in vita Syllæ, et Appianus lib. II. de bellis civilibus, narrant juxta versus Sibyllinos magnâ religione Romæ servatos, tres rerum dominos fore de gente Corneliâ, primum fuisse Cinnam, secundum Syllam, tertium se fore sperabat, qui à Cicerone in carcere interfectus est, conjurationis Catilinariæ convictus: quo mortuo is se eum fore dicebat.

15. *Necessitudine partiturum.*] Huc pertinet quod lib. III. de bello civili scriptum est, [Pompeius] *suum cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani, et alterum illi jubet prætorium tendi.*

16. *Judiciorum metus.*] Scipioni ambitus criminis dies dicta fuerat à Memmio lege Pompeia de ambitu damnato, quia lex indicanti alterum impunitatem concesserat. Testis Appianus lib. II. de bello civili, nec solus metuebat judicia, sed et Cæsar, quem Cato significabat se accusaturum simul ubi exercitum dimisisset. Unde coactus fuisset adulari Scipioni et potentibus aliis, qui suam ei potentiam et operam ostentassent feroces et jactabundi. Sic Cicero in Pisonem dicit se vidisse illum *judiciorum metu horrentem, trementem, adulantem omnibus.*

plurimum pollebant. Ipse Pompeius ab inimicis Cæsaris incitatus, et quòd neminem dignitate secum exæquari volebat, totum se ab ejus amicitiâ averterat, et cum communibus inimicis in gratiam redierat; quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore adjunxerat Cæsari. Simul infamiâ II. legionum permotus, quas ab itinere Asiæ Syriæque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

V. His de caussis aguntur omnia ruptim, atque turbatè; neque docendi Cæsaris propinquis ejus spatium datur; nec tribunis pl. sui periculi deprecandi, neque etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sylla reliquerat, facultas tribuitur; sed de suâ salute die VII. cogitare coguntur, quòd illi turbulentissimi superioribus temporibus trib. pl. octavo denique mense suarum actionum respicere ac timere consueverant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum S. C. quo, nisi penè in ipso urbis incendio, atque desperatione omnium salutis, latorum audaciâ, nunquam antè discessum est, dent operam consules, prætores, trib. pl. quique pro consulibus sunt ad urbem, ne quid respubl. detrimenti capiat. Hæc S. C. perscribuntur a. d. VII. Id. Januarii. Itaque V. primis diebus, quibus habere senatus potuit, quâ ex die consu-

2. *Neminem dignitate secum exæquari volebat.*] Lucanus lib. I.

Nec quemquam jam ferre potest, Cæsarve priorem.
Pompeiusve parem.———

De Pompeio sic Vell. habet lib. II. *Pompeius in quibus rebus primus esse debebat, solus esse cupiebat, neque eo viro quisquam aut alia omnia minus, aut gloriam magis concupiit.*

4. *Illo affinitatis tempore,* &c.] Affines enim fuerant Cæsar et Pompeius. Sed affinitas erat dirempta nupera Juliæ morte Cæsaris filiæ, quam Pompeius in suo matrimonio habebat.

5. *Simul infamia* II. *legionum permotus.*] Incitatus malâ famâ, quam collegerat abductis legionibus ab expeditione Parthorum, ad quos per Asiam et Syriam erant profecturi.

8. *Neque docendi Cæsaris.*] Hi erant Roscius et Piso, de quibus supra.

9. *Nec tribunis pl. sui periculi deprecandi.*] Erunt ii M. Antonius et Q. Cassius. Tantum quidem fuit periculum, ut Antonius, sumptâ servili veste, meritorio latens vehiculo ad Cæsarem evaserit. Testis Plutarchus in Antonio.

10. *Neque etiam extremi juris,* &c.] L. Sylla cum tribunis jus ferendarum legum ademisset et ad alios magistratus viam præclusisset, tribunitiam potestatem penè deleverat, jus tamen intercessionis reliquerat. Autores, Livius lib. LXXXIX. et Appianus lib. I.

11. *Sed de sua salute die* VII.] Locus obscurus. Tribuni magistratum inibant Nonis Decembribus. Octavo post mense comitia consularia habebantur. Tum novis consulibus designatis, de suis superiorum octo mensium actionibus cogitare consueverant, quomodo nempe actionem insequentis anni effugerent, et an æqui an iniqui sibi futuri consules essent. Hic verò pericula tribunorum non in octavum mensem eruperunt, sed in septimum diem. Fortasse ad pericula Gracchorum alludit, qui non nisi post menses octo perierunt, idque ex historia pendet illius temporis quæ nunc perierit, tunc extabat.

14. *Decurritur ad illud extremum atque ultimum S. C.*] Ut in conjuratione Catilinæ, qui urbis incendium meditatus fuerat.

15. *Latorum audacia*] Ut ostendatur nunquam carere audaciâ qui talem legem ferunt, et tam cruentum senatusconsultum faciunt.

16. *Dent operam.*] Solennis erat formula illius senatusconsulti, quâ et usi fuerant adversùs Catilinam. Quanquam enim summa reip. penes consules domi bellique esset, erant tamen quæ nisi senatusconsulto aut plebiscito non audebant attentare, ut cogere exercitum, bellare, coërcere cives et socios, de ærario sumere pecuniam. Quod ex V. Philippicâ Cic. videtur: *Consulibus totam rempubl. commendandam censeo, iisque permittendum ut rempubl. defendant, provideantque ne quid detrimenti respubl. accipiat.* Idem patet ex Sallustio: *Ea potestas per senatum more Romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios atque cives, domi militiæque imperium atque judicium summum habere,* &c. Quod ideò fiebat, quià longè melius ab uno aut duobus res geritur quàm a multis.

18. *Hæc S. C. perscribuntur a. d.* VII. *Id. Januarii.*] Erat septimus dies mensis Januarii. Inter quæ S. C. Pompeii milites et copiæ, Cæsari successores decreti sunt, item ut dimitteret exercitum, aut contra remp. fecisse videretur, teste Dione, lib. XLI.

Ib. *Itaque* V. *primis diebus.*] Quatuor diebus non quinque, senatus haberi potuit, à Kal. Januariis ad VII. Idus. Reliqui tres comitiales sunt, quibus comitialibus non indicebatur senatus lege Pupiâ, ne senatores à suffragio

latum iniit Lentulus, biduo excepto comitiali, et de imperio Cæsaris, et de amplissimis viris tribunis pleb. gravissimè acerbissimèque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni pleb. seseque ad Cæsarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennæ, exspectabatque suis lenissimis postulatis responsa: si quâ hominum æquitate res ad otium deduci posset.

VI. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pompeius eadem illa, quæ per Scipionem ostenderat, agit; senatûs virtutem constantiamque collaudat. Copias suas exponit: legiones habere sese paratas x. Præterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Cæsarem milites, neque iis posse persuaderi, ut eum defendant, aut sequantur. De reliquis rebus ad senatum refertur, totâ ut Italiâ delectus habeatur; Faustus Sylla pro præt. in Mauritaniam mittatur;

ferendo avocarentur. Ad comitia enim senatores ire necesse erat, in quibus creabantur magistratus, quo negotio apud Romanos nullum ferè erat prius. Consulendi sunt in eam rem fasti Romani. Sed fortasse, ut facilis est in numeris lapsus, ante v. erat i. hoc modo iv.

1. *Et de imperio Cæsaris,* &c. *gravissimè acerbissimèque decernitur.*] Veram causam tacet Cæsar, quæ optimum quemque civem, ut Catonem, Ciceronem, imò verò et M. Brutum, *etc.* ad Pompeium patris sui interfectorem appulit, quòd scilicet tyrannidem semper Cæsarem affectâsse cognoscerent: Pompeius verò quàm ab ea suscipienda alienus esset, documentum dederat maximum, cùm mari terraque potentissimus, magnâ ex captivorum infinitâ multitudine collectâ pecuniâ, Dynastarum omnium regumque amicitiâ nixus, populorum quibus imperabat benevolentiam adeptus esset, Italiam occupare, viresque Romanorum ad suas utilitates adjungere posset volentibus omnibus, aut, si qui nollent, resistere non ausis, ipse noluit tamen id facere: sed ubi à bello Mithridatico victor regressus Brundusium appulit, omnes exercitus dimisit, idque sponte suâ, neque senatu, neque populo id constituente, metui scilicet occurrens, quem de tota ea potentia sui cives concepissent.

2. *De amplissimis viris tribunis pl.*] Ideò non habebatur tribunitiæ intercessionis ratio, quia Philippus unus de tribunis plebis cæterorum rogationibus refragabatur. Quod si vel unus de decem illis tribunis plebis fecisset, impedire poterat omnia quæ collegæ facere contendebant. Nominat autem Cicero alios tribunos plebis Pompeianos, C. Cassium, M. Lepidum et L. Torquatum, lib. vii. epistolarum ad Atticum epist. 21.

3. *Profugiunt statim ex urbe tribuni pleb.*] Veste servili et rhedâ meritoriâ propter periculum. Autor Plutarchus, quo cultu illos exercitui Cæsar ostendit.

4. *Is eo tempore erat Ravennæ.*] Urbs Sabinorum, juxta Plinium, in ora maris Adriatici posita. Umbrorum alii esse volunt coloniam olim Piceni caput.

Ib. *Suis lenissimis postulatis responsa.*] Tam æqua plerisque visa sunt, ut discessionem faciente Curione, omnes in eam pedibus iverint. Quid enim æquius, quàm ut metûs tollendi gratiâ, uterque ab exercitu discederet? Unde, teste Plutarcho, floribus coronis et plausu à populo fuit exceptus, simul ac in publicum prodiit. Sed aliter visum Ciceroni, qui lib. xvii. Epist. ad famil. epist. 10. sic habet: *Omnino et ipse Cæsar amicus noster minaces ad senatum et acerbas literas miserat.* Usque adeò variæ sunt diversorum, prout ipsis varia expediunt, sententiæ.

5. *Si quâ hominum æquitate res ad otium.*] Otium negotio bellico opponitur: Donatus in Terentium: *Otium pro tranquillitate et quiete, negotium enim sollicitudo est.* Propterea que otium pro pace sumitur.

7. *Proximis diebus habetur senatus extra urbem.*] Quia Pompeio non licebat esse in urbe, propterea quòd obtinebat provinciam Hispaniam.

9. *Legiones habere sese paratas* x.] Atque hæc sunt fallacia verba, quibus Pompeius in errorem senatores induxit. Bellum enim imparatus capessivit. Habebat autem, siqua numerorum notis fides, xlv. cohortes, id est, legiones iv. cum media, sed novas omnes præter xiv. quas ex duabus legionibus à Cæsare per fraudem abductis, contraxerat.

10. *Præterea cognitum compertumque sibi,* &c.] In hoc deceptus Pompeius ab Appio, qui duas legiones à Cæsare ad Pompeium adduxit, alios decepit.

13. *Faustus Sylla.*] Hic erat filius L. Cornelii Syllæ, generque Pompeii, qui postea in Mauritania captus, jussu Cæsaris, indictâ caussâ, fuit interfectus, ut legitur in comment. de bel. Afric. Eâ de caussâ Cæsar de ejus cædem videtur incitatus, quòd ipse et Afranius priores rebellârunt; et libertis servisque ejus ferro et igni crudelem in modum enecatis; bestias quoque ad munus populi comparatas, ipse trucidaverat. Proprætorum autem erant quatuor genera. Vel enim erant qui præturâ functi in urbe, sub finem ejus in provincias profecti, iis præerant; vel qui primò in provincias profecti, atque ibi præturâ functi, ibidem prorogato imperio, ultra legitimum tempus remanebant; vel qui privati mittebantur in provinciam, non recturi, sed bellum administraturi; vel qui Imperatorum Romanorum tempore ab iis in provincias mittebantur, quas sibi reservabant.

Ib. *Mauritaniam.*] Mauritania duplex est

pecuniâ uti ex ærario Pompeio detur. Refertur etiam de rege Jubâ, ut socius sit atque amicus. Marcellus verò passurum se in præsentia negat. De Fausto impedit Phillippus trib. pleb. De reliquis rebus S. C. perscribuntur. Provinciæ privatis decernuntur; duæ consulares, reliquæ prætoriæ. Scipioni obvenit Syria: L. Domitio Gallia: Philippus et Marcellus privato consilio prætereuntur, neque eorum sortes dejiciuntur. In reliquas provincias prætores mittuntur; neque exspectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum referatur, paludatique, votis nuncupatis, exeant consules. Quod

in Africa, vel Cæsariensis, quæ nunc regnum Tremissenum, vel Tingitana, nunc regnum Maroci. Utramque appellamus Barbariam. Prior mare Mediterraneum, posterior Oceanum attingit.

1. *Pecuniâ uti ex ærario Pompeio detur.*] Neque enim proferri pecunia ex ærario absque senatûs autoritate poterat.

Ib. *Jubâ.*] Juba erat rex Numidiæ, qui postea Curionem vicit, deinde cum Pompeianis reliquiis in Africa ad Thapsum à Cæsare victus, sibi violentas manus attulit.

4. *Duæ consulares, reliquæ prætoriæ.*] Consulares provinciæ dicebantur, quæ decerni solebant futuris consulibus, ut finito magistratu in eas irent. Atque eæ erant Asia et Africa. Prætoriæ erant reliquæ, quæ prætura Romana abeuntibus dabantur. Hic autem privatis, et non ex prætura et consulatu dabantur, ut fieri solebat, provinciæ regendæ. Ita Catoni data est Sicilia, Tuberoni Africa, M. Cottæ Sardinia, L. Domitio Gallia cisalpina, Scipioni Syria.

5. *Scipioni obvenit Syria.*] Plutarchus scripsit à Pompeio missum esse socerum Scipionem in Syriam, et Cneium filium, qui classem pararent.

Ib. *Philippus et Marcellus privato consilio prætereuntur.*] Philippus, quia cum Cornelio Lentulo Marcellino fuerat consul anno U. C. DCXCVII. secundùm fastos, Marcellus verò cum Paulo consul fuerat, erant eis tradendæ provinciæ consulares, sed ideò prætermittuntur, quia Philippus Atiam Juliâ sorore Cæsaris natam, et Marcellus Octaviam Atiæ filiam habebant in matrimonio affines Cæsaris. In quibusdam legitur, *Pauli*, triennio toto Marcelli fuerant consules, anno U. C. DCCIII. M. Marcellus, anno DCCIV. C. Marcellus, anno DCCV. Hic C. Marcellus, qui Marci frater erat, Caii verò qui anno superiore consul fuerat, patruelis. Priores infensi Cæsari, hic verò amicus.

6. *Neque eorum sortes dejiciuntur.*] Sortes dejici dicuntur, quia illi consulares, ut controversiarum tolleretur occasio, aut sortiebantur inter se provincias, aut inter ipsos conveniebat utra utrius esset, quod dicebant comparare provincias, ut ex hoc loco T. Livii cognoscitur: *Principio insequentis anni cum consules novi de provinciis retulissent, primo quoque tempore, aut comparare inter eos Italiam et Macedoniam, aut sortiri placuit. Quod si nec sortiri, nec comparare voluissent, populus Rom. suam autoritatem interponebat.*

7. *Neque exspectant,* &c.] Quia populus universus favebat Cæsari, atque adeò totam factionem istam dissipâsset. Imperium autem erat jus administrandi, ac suis auspiciis belli gerendi, quod dari solebat lege curiatâ, quæ comitiis curiatis ferri consueverat: Sic Cicero in orat. de lege agrariâ: *Consuli, si legem curiatam non habet, attingere rem militarem non licet.* Sic Camillus apud Livium in oratione, quâ Vejentanam commigrationem dissuadet. *Comitia centuriata, quibus consules tribunosque militum consulari potestate creatis: comitia curiata, quæ militarem rem continent, ubi auspicatò, nisi ubi assolet, fieri possent?* Et Festus ait enim esse cum imperio, cui nominatim est à populo mandatum imperium. Hæc autem vox *Imperium* seorsim usurpata, semper pro imperio bellico sumitur; si enim pro civili, adjungi solet consulare, aut prætoris imperium, aut aliquid simile.

9. *Paludatique.*] Paludati dicuntur vestiti paludamento, quæ militaris vestis erat, quâ induti faciebant vota publicè Imperatores. Quæ vestis non tantùm erat Imperatorum, sed centurionum et militum atque etiam lictorum. Sed imperatorum paludamentum ad prœlium proficiscentium esse solebat album aut purpureum, ut testatur Val. Max. lib. I. cap. 6.

Ib. *Votis nuncupatis.*] Nuncupari, suscipi, concipi dicebantur vota ab Imperatoribus, quia ante discessum, sacrificia et vota faciebant, se vel ludos vel ædes sacras facturos, si res successisset, tuncque, ut ait Macrobius, dicebantur voti rei, et cùm res successerat, damnati voti. Ejusmodi voti formulam habemus apud Livium lib. XXXVI. *Si duellum, &c. id ex sententia S. P. Q. R. confectum erit, tum tibi Jupiter P. R. ludos magnos dies* X. *continuos faciet.* Solennis illius votorum nuncupationis et profectionis illustre habetur exemplum apud T. Livium in bello contra Perseum: *Per eos dies P. Licinius consul votis in Capitolio nuncupatis, paludatus ab urbe est profectus. Semper ea quidem res magna cum dignitate ac majestate geritur. Præcipuè convertit oculos, cùm ad magnum nobilemque aut virtute aut fortunâ hostem euntem consulem prosequuntur. Contrahit enim non officii modo cura, sed etiam studium spectaculi, ut videant ducem suum, cujus imperio consilioque summam reipubl. tuendam permiserunt.*

Ib. *Consules. Quod ante id tempus acciderat nunquam.*] Id verum non est. Imò Cicero in epist. sic scribit: *Consulibus more majorum concessum omnes adire provincias.* Itaque in hoc loco, qui haud dubiè corruptus est, punc-

ciscitur, ibique tribunos pleb. qui ad eum confugerant, convenit: reliquas legiones ex hibernis evocat, et subsequi jubet. Eò L. Cæsar adolescens venit, cujus pater Cæsaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei caussâ venerat, habere se à Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat: velle Pompeium se Cæsari purgatum, ne ea, quæ reipub. caussâ egerit, in suam contumeliam vertat: semper se reip. commoda privatis necessitatibus habuisse potiora: Cæsarem quoque pro suâ dignitate debere et studium et iracundiam suam reip. dimittere, neque adeò graviter irasci inimicis, ne, quum illis nocere se speret, reip. noceat. Pauca ejusdem generis addit, cum excusatione Pompeii conjuncta. Eadem ferè, atque eisdem de rebus prætor Roscius agit cum Cæsare, sibique Pompeium commemorâsse demonstrat.

IX. Quæ res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur: tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quæ vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompeii mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas controversias tollere, atque omnem Italiam metu liberare possent. Sibi semper reip. primam fuisse dignitatem, vitâque potiorem; doluisse se, quòd populi Rom. beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semestri imperio, in urbem retraheretur, cujus absentis rationem haberi proximis comitiis populus jussisset; tamen hanc honoris jacturam sui, reip. caussâ, æquo animo tulisse. Quum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse. Totâ Italiâ delectus haberi, retineri legiones II. quæ ab se simulatione Parthici belli sint abductæ: civitatem esse in armis. Quònam hæc omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum, atque omnia pati reip. caussâ. Proficiscatur Pompeius in suas provincias; ipsi

Vicinumque minax invadit Ariminum.

Est Flaminiæ oppidum, quod Umbrorum colonia primùm inquilinos Romanos accepit; deinde celebre habuit et famosum illud Concilium, quo fides Catholicorum fraude Arianorum fuit elusa. Tandem ann. MDXV. Ludovicus XII. Galliarum rex Venetos cùm prælio superasset, id Romano Pontifici restituit. Itaque nunc est ditionis Pontificiæ.

2. *L. Cæsar adolescens.*] Hunc Cicero lib. VII. epist. ad Atticum, non hominem, sed scopas dissolutas appellat, id est, levem, minimè gravem, nec sibi constantem, ubi sic Cæsaris factum interpretatur, quasi id ipsum videatur irridendi caussâ fecisse, qui tantis de rebus huic mandata dederit. Quia verò Cæsares plures commemorantur, de illis nonnihil dicere operæ pretium est. Patricii erant majorum gentium ab Iulo Æneæ filio oriundi. Hos Tullus Hostilius ex Alba, quam diruit, Romam transportavit. Serò ad magistratus emerserunt, nempe anno ab urbe condita uno et ccc. Cn. Julio decemviro lecto legibus scribendis. Gens illa in aliquot familias divisa Cæsarum, Mentonum et Libonum, quorum omnium fuerunt consules. Sed clarissima fuit Cæsarum familia.

19. *Doluisse se, quòd populi Rom. beneficium.*] Hoc fuerat populi beneficium, ut absenti, et quandocunque imperii tempus expleri cœpisset petitio secundi consulatûs daretur, ne eâ caussâ maturiùs et imperfecto bello decederet. Quòd plebiscitum postea Pompeius imprudens sustulit, latâ lege de jure magistratuum, quâ à petitione honorum absentes summovebat, ne Cæsare quidem socero suo per oblivionem excepto, quâ lege fretus consul Marcellus, omnia Cæsari illa ornamenta, nequicquam refragantibus tribunis plebis, plerisque erupit.

21. *Cujus absentis rationem*, &c.] Tanti hoc fecerat, ut obligaret annuos magistratus, et è competitoribus non alios adjuverat, aut ad honorem pateretur pervenire, quàm qui sibi pepigissent propugnaturos absentiam suam.

25. *Retineri legiones* II.] Cicero lib. VII. ad Atticum ep. II. *Spes omnis in duabus invidiose retentis penè alienis legionibus.*

28. *Proficiscatur Pompeius in suas provincias.*] Cùm inter Crassum et Pompeium reconciliatâ pace per Cæsarem, ipsi inter se maximas provincias partiti fuerant, Cæsar quidem duas Gallias cum Illyrico, Crassus Syriam et bellum Parthicum, Pompeius utramque Hispaniam et Africam, sibi sumpserant. Sed iverant et Crassus et Cæsar in suas provincias, Pompeius ad urbem erat, hasque provincias per legatos suos admini-

exercitus dimittant: discedant in Italiâ omnes ab armis: metus è civitate tollatur: libera comitia, atque omnis resp. senatui populoque R. permittatur. Hæc quò faciliùs, certisque conditionibus fiant, et jurejurando sanciantur, aut ipse propiùs accedat, aut se patiatur accedere. Fore, uti per colloquia omnes controversiæ componantur.

X. Acceptis mandatis, Roscius cum L. Cæsare Capuam pervenit, ibique consules Pompeiumque invenit. Postulata Cæsaris renuntiat. Illi re deliberatâ respondent, scriptaque ad eum mandata per eos remittunt: quorum hæc erat summa: Cæsar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret. Quæ si fecisset, Pompeium in Hispanis iturum. Interea, quoad fides esset data Cæsarem facturum quæ polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque delectus.

XI. Erat iniqua conditio, postulare, ut Cæsar Arimino excederet, atque in provinciam reverteretur, ipsum et provincias et legiones alienas tenere: exercitum Cæsaris velle dimitti, delectus habere: polliceri, se in provinciam iturum; neque, ante quem diem iturus sit, definire; ut si, peracto Cæsaris consulatu, Pompeius profectus non esset, nullâ tamen mendacii religione obstrictus videretur. Tempus verò colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum coborti-

strabat, quod terribile videbatur Cæsari, si Pompeius et maximas provincias absens teneret, et Italiam ipsam Romamque præsenti imperio regeret.

6. *Capuam.*] Campaniæ metropolis est Caput in Italia, quam Florus caput urbium nominat. Strabo verò juxta etymologiam nominis dictam contendit. Eò Cæsar primùm coloniam deduxit, anno ab urbe condita DCXCV. Ejus ruinæ, quàm olim magna fuerit, indicant. Fuit urbs deliciis omnibus affluens, quibus, cùm ibi plusculum consedisset, fractus est Hannibal atque ejus exercitus. Non ibidem est, ubi erat ante, sed duobus infra millibus passuum ad Vulturnum amnem in regno Neapolitano. De illa Suetonius lib. I. cap. 80. *Paucos ante menses* (quàm occideretur Cæsar) *cum in colonia Capua deducti lege Juliâ coloni, ad extruendas villas sepulchra vetustissima disjicerent, ideoque eò studiosius facerent, quod aliquantum vasculorum operis antiqui scrutantes reperiebant: tabula ænea in monumento, in quo dicebatur Capys conditor Capuæ sepultus, inventa est, conscripta literis verbisque Græcis, hac sententia: Quandoque ossa Capyis detecta essent, fore ut Iulo prognatus manu consanguineorum necaretur, magnisque mox Italiæ cladibus vindicaretur: cujus rei, ne quis fabulosam aut commentitiam putet, autor est Cornelius Balbus familiarissimus Cæsaris.*

8. *Illi re deliberatâ respondent.*] Si utrinque præstituta dies esset, facta pax esset. Sed dum quisque sibi nimium, alteri parùm cavet, res est infecta. Tunc Cicero ad Atticum scripsit, epist. 14. lib. VII. *Spero etiam in præsentia pacem nos habere. Nam et illum furoris, et hunc nostrum copiarum suppænitet.*

14. *Ipsum et provincias et legiones alienas tenere.*] Tradiderat quidem Cæsar legiones duas, primam et XV. sed unam tantùm tenebat Pompeius alienam nempe XV. Nam prima erat Pompeiana, à Pompeio tempore amicitiæ ad Cæsarem in subsidium belli Gallici missa, cùm ipse in Hispania et Africa, suis pacatis provinciis, non indigeret; quam repetiit ex vi senatusconsulti ad bellum Parthicum mittendam. Factum enim erat S. C. ut ad bellum Parthicum legio una à Cneio Pompeio, altera à Cæsare mitterentur: sed remissas à Cæsare duas legiones, primam et XV. non ad Parthos misit, sed retinuit Pompeius, quod hic Cæsar expostulat.

17. *Peracto Cæsaris consulatu.*] Proconsulatu, ut putat Rhellicanus, qui in hoc commentarios annotationes scripsit: Jam pridem enim Cæsaris consulatus erat expletus. Est autem hic proconsulatus, cùm à consulatu aliquis provinciam aliquam obtinebat et regebat. Ego verò de II. consulatu, quem petebat, intellexisse puto. Cicero enim lib. VII. epist. 15. sic habet: *In disputationibus nostris summa varietas est. Plerique negant Cæsarem in conditione mansurum; postulatque hæc ab eo interposita esse, quo minus, quod opus esset ad bellum, à nobis pararetur. Ego autem eum puto facturum, ut præsidia deducat. Vicerit enim, si consul factus erit, et minore scelere vicerit, quàm quo se ingressus. Sed accipienda plaga est. Sumus enim flagitiosè imparati cùm à militibus, tum à pecunia, quàm quidem omnem non modò privatam, quæ in urbe est, sed etiam publicam, quæ in ærario, illi relinquimus.* Alibi verò, nempe in epistola ad ipsum Pompeium, quæ est in lib. VIII. 15. *Memineram me esse unum, qui, se offendissem ejus animum, cui tum cùm jam in armis essemus, consulatus tamen alter, et triumphus amplissimus deferebatur, subjicerer eisdem præliis.* Item epistolâ sequente: *Neque cùm post conditiones pacis per L. Cæsarem et Fabium allatas, cavi,*

bus v. Arretium mittit: Ipse Arimini cum II. legionibus subsistit, ibique delectum habere instituit. Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus, Iguvium Thermum prætorem cohortibus v. tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem: Curionem cum III. cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffisus municipii voluntati Thermus cohortes ex urbe educit, et profugit: milites in itinere ab eo discedunt, ac domum revertuntur: Curio, omnium summâ voluntate, Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confisus municipiorum voluntatibus, Cæsar cohortes legionis XIII. ex præsidiis deducit, Auximumque proficiscitur: quod oppidum Attius, cohortibus introductis, tenebat, delectumque toto Piceno, circummissis senatoribus, habebat.

XIII. Adventu Cæsaris cognito, decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent sui judicii rem non esse; neque se, neque reliquos municipes pati posse. C. Cæsarem imperatorem bene de rep. meritum, tantis rebus gestis, oppido mœnibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis, et periculi sui. Quorum oratione permotus Attius Varus, præsidium, quod introduxerat, ex oppido educit, et profugit. Hunc ex primo ordine pauci Cæsaris consecuti milites, consistere cogunt: commissoque prœlio deseritur à suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit: reliqui ad Cæsarem perveniunt: atque unà cum iis deprehensus L. Pupius primipili cen-

ne animum ejus offenderem, cui Pompeius jam armatus armato consulatumque deferret.

1. *Arretium.*] Arretium Tusciæ urbs, Romanorum colonia, hodie *Arrezo*, coloniâ ab Augusto facta, ut ait Frontinus: *Colonia Aretina lege Augustâ censita.*

2. *Pisaurum.*] Semnonum urbs, Plinio est in Umbria. Plutarchus inter prodigia, quæ Actiacam pugnam præcesserunt, memorat Pisaurum, quò Antonius coloniam miserat, hiatibus terræ fuisse haustam. Est hodie in ducatu Urbinensi, *Pesaro.*

Ib. *Fanum.*] Fanum Fortunæ, Semnonum urbs in Italia. Illius Fani Fortunæ dicuntur adhuc restare vestigia prope Metaurum flumen, hodie *Metro*. Est episcopatus titulo insignis propè Pisaurum ad mare Hadriaticum, *Fano.*

Ib. *Anconam.*] Ancona urbs Piceni, priùs Picena dicta, ut habet Cato, Ancon Ptolemæo. Quod nomen habet à cubiti forma, quam ibi oræ flexus efficit; nam *Ἀγκὼν* Græcè *cubitus* est. Antiquis illic fuit Gallis et Italis limes, teste Pomponio Mela. Galli Senones reliqua Alpes versùs tenebant. Hanc Plinius, Straboque dicunt esse à Syracusanis conditam Dionysii tyrannidem fugientibus; cui videtur astipulari Juvenalis, qui Doricam nominat. Nunc est ditionis Pontificiæ, ex quo, anno Christi MDXXXII. Clemens VII. Papa, ejus arcem per Ludovicum Gonzagam, suarum copiarum præfectum, occupavit.

4. *Iguvium Thermum.*] Iguvium variè scribitur. Ad Apennini radices positum est oppidum. Interea Libo Pompeianus, qui Hetruriam tenebat, eam reliquit. Sed quia res sine sanguine gesta fuit, eam reticet Cæsar, commemorat Lucanus lib. II.

Gens Hetrusca fugâ trepidi nudatâ Libonis,
Jusque sui pulso jam non habet Umbria Thermo.

12. *Auximumque proficiscitur.*] Auximum antiqua urbs monti imposita decem millibus ab Ionio mari, proximè Anconam, hodie *Osmo.*

13. *Piceno.*] Picenum à Longobardis dictum Marca Anconitana, quinta Italiæ regio Plinio, *Marche d' Ancone*. Habet ab oriente Truentum flumen, à meridie montem Appenninum, ad occasum Flaminiam, à septentrione mare Hadriaticum.

15. *Decuriones.*] Coloniarum et municipiorum senatores erant ideò dicti, quia cùm in coloniam mittebantur cives Romani, eorum decima pars honoratiorum eligebatur, ex quibus fieret senatus. Autor Pomponius Jurisconsultus.

Ib. *Attium Varum.*] Is Attius Varus de quo hic agitur, hic est qui in Africa Curionem superavit. Quare hoc modo animati Auximates ex epist. Ciceronis ad Attic. 21. lib. VII. perspici potest. *Hæc, dum Capuæ fui, cognovi; nihil in Coss. nullum usquam delectum. Nec enim conquisitores φαινοπροσωπεῖν audent, cùm ille* (Cæsar) *adsit contra; cùm noster dux nusquam sit, nihil agat, nec nomina dat. Deficit enim non voluntas, sed spes.*

turio adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea duxerat. At Cæsar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XIV. Quibus rebus Romam nuntiatis, tantus repentè terror invasit, ut cùm Lentulus consul ad aperiendum ærarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S. C. proferendam, protinus, aperto sanctiore ærario, ex urbe profugeret. Cæsar enim adventare, jamjamque adesse ejus equites, falsò nuntiabantur. Hunc Marcellus collega, et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie ejus diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas à Cæsare acceptas in Apuliâ hibernorum caussâ disposuerit. Delectus intra urbem intermittuntur. Nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuæ primùm sese confirmant et colligunt, delectumque colonorum, qui lege Juliâ Capuam deducti erant, habere instituunt, gladiatoresque, quos ibi Cæsar in ludo habebat, in forum obductos Lentulus libertati confirmat, atque iis equos attribuit, et se sequi jussit: quos postea, monitus à suis, quòd ea res omnium judicio reprehendebatur, circum familiares conventus Campaniæ, custodiæ caussâ, distribuit.

7. *Protinus, aperto sanctiore ærario, ex urbe profugeret.*] De qua re sic Cicero, lib. VI. epist. ad Attic. 7. *Id. Feb. Capuam C. Cassius trib. pl. venit, attulit mandata ad consules, ut Romam venirent, pecuniam de sanctiore ærario proferrent, statim exirent urbe relictâ. Redeant, quo præsidio? Deinde exeant, quis sinat?* Ærarium porro ab ære dictum est. Thesaurus publicus est. Ære enim primùm mercati sunt Romani, sed secto et ad certum pondus examinato, usque ad Servii Tullii regis tempora, qui ut ponderum et bilancium onere populum levaret, laminas æreas rotundas cudi jussit, ejusdem ponderis, nempe libræ unciarum XII. ut habet Dionysius Halicarnass. lib. I. Unde æra militum, tribuni ærarii, avarus, quasi avidus æris, et alia id genus. Ærarium porro populus Romanus in Æde Saturni habuit, ut scripsit Festus, idque à Valerio Publicola post exactos reges constitutum, ut scripsit Plutarchus in ejus vita; in quod non pecunia tantùm, sed tabulæ publicæ et acta senatûs relata, imò nec senatûsconsulta rata erant, antequam essent in ærarium relata. Sanctaque adeò hæc erat sanctioris ærarii pecunia, ut capitale esset attingi nisi in tumultu, de quo supra dictum est, ut videtur ex hoc loco T. Livii lib. XXVII. *Expedientibus quæ ad bellum erant opus consulibus, aurum vicesimarium, quod in sanctiore ærario ad ultimos casus servaretur, promi placuit.* Duplex autem erat; unum quo ordinaria tributa reip. condebantur, alterum quod sacrum et sanctius, quod ad ultimos reip. laborantis casus munitiore loco reservabatur.

10. *Cn. Pompeius pridie ejus diei.*] Docti viri aliquot hic mendum suspicantur, ducti epistolarum Ciceronis lectione; sed omnes conjecturæ, quæ numerorum notis apud libros nituntur, fluxæ sunt et caducæ. Mirum enim, quantum in illis à librariis fuit peccatum.

11. *Apuliâ.*] Apulia à Frentone fluvio, vulgò nunc *Fortore*, ad fauces usque maris Hadriatici excurrit. Diffusa est in partes tres. Daunia dicebatur à Frentone usque ad Aufidum flumen, vulgo *le Fanto*, inde ad Brundisium Peucetia: Reliquum quicquid erat sub forma peninsulæ, habebant Messapii.

13. *Nihil citra Capuam,* &c.] Illa ora Ciceroni à Pompeianis, utpote proconsuli fuerat attributa, quàm adversùs Cæsarem tueretur.

14. *Delectumque colonorum.*] Coloni illi erant Romani qui ex urbe Romana Capuam deducti erant eâ lege, quam Julius Cæsar rogâsset, et Capuam incolebant: Coloni autem illi in alias regiones mittebantur, ut stirps Romana ubique propagaretur, plebsque urbana, cujus laborabatur multitudine, imminueretur, aliquando verò ob alias causas. De hac lege Julia porro supra dictum est.

15. *Gladiatoresque.*] Servi erant qui à nobilibus viris emebantur, ut munera gladiatoria postea populo exhiberent, qui illis spectaculis mirificè delectabatur: tradebanturque illi servi magistris gladiatoriam artem docendi, qui magistri Lanistæ dicebantur. Locus porro in quo erudiebantur, ludus dicebatur. His, ut videbatur, promissa libertas erat, quam certam fecit Lentulus, è ludis emittendo ubi erant conclusi. Fortè *libertate* legendum.

18. *Quòd ea res omnium judicio reprehendebatur.*] Ideo Lentulus reprehendebatur, quòd servos armaverat, quibus militare non licebat. Ne igitur in legionibus Romanis servi viderentur, maluit circa familias distribuere. Familiæ porro erant servorum, qui tumultu civili potuissent magno dominorum damno ergastula refringere, nisi custoditi fuissent. Cicero lib. VII. epist. ad Attic. epist. 13. *Gladiatores Cæsaris qui Capinæ sunt, sanè commodè Pompeius distribuit binos singulis patribus-familias, scutorum in ludo* 100 *fuerant, eruptionem facturi fuisse videbantur.*

19. *Campaniæ.*] Campania dicta vel à me-

XV. Auximo Cæsar progressus omnem agrum Picenum percurrit. Cunctæ earum regionum præfecturæ libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat, suâque pecuniâ exædificaverat, ad eum legati veniunt; quæque imperaverit, sese cupidissimè facturos pollicentur. Milites imperat; mittunt. Interea legio XII. Cæsarem consequitur. Cum his II. Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther X. cohortibus tenebat: qui, Cæsaris adventu cognito, profugit ex oppido. Cohortesque secum abducere conatus, à magnâ parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium Rufum, missum à Pompeio in agrum Picenum, confirmandorum hominum caussâ. A quo factus Vibullius certior, quæ res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex delectibus Pompeianis. In iis Camerino fugientem * Ulcillem Hirum cum VI. cohortibus, quas ibi in præsidio habuerat, excipit. Quibus coactis, XIII. efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itine-

tropoli Capua, vel quòd sit campestris, de qua tot habentur apud Ciceronem in oratione de Lege agraria; nunc *Terra di Lavore*.

1. *Picenum*.] Italiæ regio ad mare Hadriaticum, de qua supra dictum, ubi et notantur limites quibus omni ex parte circumscribitur, *Marche d' Ancone*.

3. *Cingulo*.] Cingulum Picenorum oppidum, nunc nomen retinet *Cingulo*. Quod magis mirum fuit, quòd à Labieno fuissent conditi, estque ad radices montis Apennini oppidum positum, non procul ab Ancona; sed metus Cæsaris prævaluit. Magna quidem Labienus gesserat Cæsaris auspiciis, ut superioribus libris de bello Gallico demonstratum est, atque inde tantas divitias paraverat, ut et oppida conderet et Cæsari suo Imperatori magnam invidiam faceret; postquam verò ad Pompeium transivit, non item clarus fuit. Unde Lucanus:

——— Vir fortis in armis
Cæsareis Labienus erat, nunc transfuga vilis
Cum duce prælato terras atque oppida lustrat.

Nam omnibus bellis contra Cæsarem interfuit; tandem apud Mundam fortissimè pugnans cecidit. Ille ipse est, qui inductus à Cæsare C. Rabirium Posthumum perduellionis reum fecit, qui Posthumus fuit à Cicerone defensus, ejusque extat præclara oratio. Labieni filius Q. Labienus post mortem Cæsaris ad Brutum et Cassium se applicuit, ab illisque est ad Orodem Parthorum regem missus, ubi, auditâ clade, quam apud Philippos passi fuerant, mansit, diffisus rebus suis, cum quibus et Pacoro regis filio in Syriam excurrit, multaque ibi vastavit, Parthicus etiam inde nominatus; tandem cum illis à L. Ventidio M. Antonii legato cæsus fuit.

7. *Asculum*.] Piceni caput. Plinius nobilissimam Piceni coloniam dicit. Picenum dicitur, ut distinguatur ab Asculo in Apulia, nomen retinet *Ascoli*.

8. *Lentulus Spinther*.] Hoc cognomen adeptus est quòd cùm consul ludis præsideret, inventus sit Comœdus quidam hoc nomine, ei tam vultu consimilis, ut omnium ora in se converteret, ipseque ob eam similitudinem dictus sit Spinther, teste Val. Max. Item Plinio, qui ejus opum magnificentiæque magna dat testimonia, dum lib. IX. cap. 39. dicit dibapha purpura Tyria primum usum in ædilitate anno U. C. DCC. Cicerone consule, atque eo nomine improbatum, dum carbasina vela primùm in theatro duxisse Apollinaribus ludis, dum amphoras ex onyche et urceos magnitudine cadorum ostendisse scribit, lib. XXXV. cap. 7. Hic est ad quem librum primum epist. ad famil. scribit Cic. Interfecto Cæsare, quanquam cædis non fuisset particeps, se addidit interfectoribus gloriatus se fuisse participem, quod magno illi stetit. Ea enim de caussa postea fuit occisus, teste Plutarcho.

11. *Vibullium Rufum*.] Is est quem postea Cæsar ad Pompeium de pace misit, sed frustra.

15. *Camerino*.] Camerinum Latii oppidum, quod Festus pulchrum esse scribit, in Appennini jugo situm, sub duce Parmæ: hodie nomen adhuc retinet *Camerino*. Ibi est asteriscus, qui cum mendo aliquot versuum defectum notat, sed qui facilè supplentur à Lucano. Eodem enim tempore Scipio reliquit Nuceriam, tametsi firmata esset illâ legione, quæ fuerat paulo ante à Cæsare Pompeio reddita, causanti bellum Parthicum.

Tu quoque commissæ nudatam deseris arcem,
Scipio, Nuceriæ, quanquam fortissima pubes
His sedeat castris, jampridem Cæsaris armis
Parthorum seducta metu.—

Cur autem abducta sit legio, intelligitur ex epistola Pompeii ad Domitium, quæ Ciceronis inest epistolis ad Atticum, quod nempe militum illorum voluntati non confidat, qui a Cæsare fuerant abducti.

17. *Corfinium*.] Pelignorum caput, à Sul-

ribus pervenit; Cæsaremque adesse cum legionibus II. nuntiat. Domitius per se circiter XX. cohortes ex Albâ Marsis, et Pelignis, et finitimis ab regionibus coëgerat.

XVI. Recepto Asculo, expulsoque Lentulo, Cæsar conquiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui jubet. Ipse, unum diem ibi, rei frumentariæ caussâ, moratus, Corfinium contendit. Eò quum venisset, cohortes V. præmissæ è Domitio ex oppidi pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido millia passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Cæsaris prœlio commisso, celeriter Domitiani à ponte repulsi se in oppidum receperunt. Cæsar, legionibus transductis, ad oppidum constitit, juxtaque murum castra posuit.

XVII. Re cognitâ, Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum, magno proposito præmio, cum litteris mittit; qui petant atque orent, ut sibi subveniat: Cæsarem duobus exercitibus, et locorum angustiis facilè intercludi posse, frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se, cohortesque ampliùs XXX. magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum in periculum esse venturum. Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit: certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit: militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera, et pro rata parte centurionibus, evocatisque.

XVIII. Interim Cæsari nuntiatur, Sulmonenses (quod oppidum à Corfinio VII. millium intervallo abest,) cupere ea facere quæ vellet, sed à Q. Lucretio senatore, et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII. cohortium præsidio tenebant. Mittit eò M. Antonium cum legionis VIII. cohortibus V. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt; universique et oppidani, et milites, obviàm gratulantes Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se dejecerunt. Attius ad Antonium deductus petit, ut ad Cæsarem mitteretur. Antonius cum cohortibus, et Attio, eodem die, quo profectus erat, revertitur. Cæsar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumem dimisit. Cæsar tribus primis diebus castra magnis operibus munire, et ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias exspectare, instituit. Eo triduo legio VIII. ad eum venit, cohortesque ex novis Galliæ delectibus XXII. equitesque à rege Norico

mone distans VII. millibus passuum, nunc, ut aiunt, in vicum redactum, *Sancto Perino*. Bello sociali arx contra Romanos, quo Itali convenerunt conjuraturi.

2. *Albâ.*] Alba ad Fucinum lacum viâ Valeriâ, circa Anienis fontes, est in Marsis, qui Italiæ populi circa Apuliam, quorum opera bello sociali magni fuit. Iis Peligni sunt adjuncti. Alia est Alba in Latio longa dicta, ab Ascanio Æneæ filio condita.

18. *Tormenta in muris disponit.*] *Artillerie*, nec melior vox occurit.

20. *Quaterna in singulos, jugera.*] Censetur esse jugeris longitudo pedum CCXL. latitudo CXX.

21. *Evocatisque.*] Evocatorum duo erant genera. Primum eorum, qui tumultuariè cogebantur, de quibus Servius: *Evocationem vocabat, cùm ad adversa loca diversi propter cogendos mittebantur exercitus.* Alterum veteranorum, qui confectis stipendiis honoris causâ voluntarii ab imperatore quondam suo, aut alio evocabantur. Atque ii spe rei faciendæ aut militarium munerum, arma resumebant, de quibus multa in his libris. Porro ex Polybio lib VI. item ex Livio multis in locis cognitum est stipendium centurionis duplo majus fuisse stipendio militis, equitis autem triplo. In donativis eadem servabatur proportio.

22. *Sulmonenses.*] Sulmo Pelignorum Ovidii Poetæ patria fuit, nunc urbs est populi frequentiâ et aquarum copiâ nobilis, nomenque retinet.

24. *Q. Lucretio.*] Q. Lucretii senatoris sæpe meminit Cicero in epistolis ad Atticum.

35. *Norico.*] Norici regis Vocionis primo lib. de bello Gallico facit Cæsar mentionem, cujus et sororem ductam esse uxorem ab Arïovisto. An is fuerit, propterea quod IX. anni intersunt, nescio.

circiter ccc. Quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. Iis castris Curionem præfecit: reliquis diebus oppidum vallo castellisque circummunire instituit. Cujus operis maximâ parte effectâ, eodem ferè tempore missi ad Pompeium revertuntur.

XIX. Litteris perlectis, Domitius dissimulans, in concilio pronuntiat Pompeium celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficiant, quæque usui ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse arcanò cum paucis familiaribus suis colloquitur, consiliumque fugæ capere constituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret, atque omnia trepidantiùs timidiùsque ageret, quàm superioribus diebus consuêsset, multùmque cum suis consiliandi caussâ secretò, præter consuetudinem, colloqueretur; concilia conventusque hominum fugeret: res diutiùs tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat sese rem in summum periculum deducturum non esse; neque suo consilio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse. Proindè, siqua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis venirent. Id ne fieri possent, obsidione, atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio, milites, qui erant Corfinii, primâ vesperâ secessionem faciunt: atque ita inter se per tribunos mil: centurionesque, atque honestissimos sui generis colloquuntur; obsideri se à Cæsare; opera, munitionesque propè esse perfectas: ducem suum Domitium, cujus spe atque fiduciâ permanserint, projectis omnibus, fugæ consilium capere: debere se suæ salutis rationem habere. Ab his primò Marsi dissentire incipiunt, eamque oppidi partem, quæ munitissima videretur, occupant. Tantaque inter eos dissensio exstitit, ut manum conserere, atque armis dimicare conarentur. Post paullò tamen, internuntiis ultrò citròque missis, quæ ignorabant, de L. Domitii fugâ cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium, productum in publicum, circumsistunt et custodiunt; legatosque ex suo numero ad Cæsarem mittunt: sese paratos esse portas aperire, quæque imperaverit facere, et L. Domitium vivum in ejus potestatem transdere.

XXI. Quibus rebus cognitis, Cæsar, etsi magni interesse arbitrabatur, quàm primùm oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere, nequa, aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nuntiis, commutatio fieret voluntatis, quòd sæpe in bello parvis momentis magni casus intercederent; tamen veritus, ne militum introitu, et nocturni temporis licentiâ oppidum diripiretur, eos, qui venerant, collaudat, atque in oppidum dimittit; portas murosque asservari jubet. Ipse iis operibus, quæ facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis, stationibusque, ut contingant inter se, atque omnem munitionem expleant: tribunos mil. et præfectos circummittit; atque hortatur, non solùm ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos

5. *Litteris perlectis.*] Habetur illa epistola lib. VIII. epist. Ciceronis ad Attic. ex qua præter alias causas alia quædam cognoscitur, quòd eorum militum, quos habebat, voluntati non satis confidat. Fuerant enim legiones à Cæsare abductæ. Patet hoc idem ex aliis epistolis, quæ ibidem sunt, oratum ab ipso Domitium, ut ad se veniret ante adventum Cæsaris. Itaque à Cicerone nemo esse dicitur L. Domitio stultior. In consilium porro pauci primarii, ut quæstor, legati, tribuni, primipili, centuriones vocabantur; in concionem omnes.

25. *Marsi.*] De Marsis supra dictum.

43. *Tribunos mil. et præfectos.*] De tribunis et præfectis supra dictum.

exitus asservent. Neque verò tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui eâ nocte conquieverit. Tanta erat summa rerum exspectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperet.

XXII. Quartâ vigiliâ circiter Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur, velle, si sibi fiat potestas, Cæsarem convenire. Factâ potestate, ex oppido mittitur, neque ab eo priùs Domitiani milites discedunt, quàm in conspectum Cæsaris deducatur. Cum eo de salute sua agit, atque obsecrat, sibi ut parcat, veteremque amicitiam commemorat: Cæsarisque in se beneficia exponit; quæ erant maxima: quòd per eum in collegium pontificum venerat; quòd provinciam Hispaniam ex præturâ habuerat; quòd in petitione consulatûs ab eo erat sublevatus. Cujus orationem Cæsar interpellat: se non maleficii caussâ ex provinciâ egressum, sed utì se à contumeliis inimicorum defenderet: ut tribunos pleb. eâ re ex civitate expulsos, in suam dignitatem restitueret: ut se et populum Rom. paucorum factione oppressum in libertatem vindicaret. Cujus oratione confirmatus Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit. Quod de suâ salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suampse solatio; adeò esse perterritos nonnullos, ut suæ vitæ duriùs consulere cogantur. Factâ potestate, discedit.

XXIII. Cæsar, ubi illuxit, omnes senatores, senatorumque liberos, tribunos mil. equitesque Romanos ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, et P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus quæstor, L. Rubrius; præterea filius Domitii, aliique complures adolescentes, et magnus numerus equitum Romanorum, et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos à contumeliis militum convitiisque prohibet; pauca apud eos loquitur, quòd sibi à parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis. Dimittit omnes incolumes. Sestertiûm sexagies, quod aurum adduxerat Domitius, atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab Duûmviris Corfiniensibus, Domitio reddit; ne continentior in vitâ hominum, quâm in pecuniâ fuisse videatur: etsi eam pecuniam publicam esse constabat, datamque à Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere jubet: atque

12. *Quòd per eum in collegium pontificum venerat.*] Illud à Numa primitùs institutum ex quatuor tantùm constabat. Sylla dictator, exercuit usque ad xv. Horum manus erat de caussis ad sacra pertinentibus judicare, religionibus præesse, novas aliquando leges de sacris condere. Itaque horum erat magna auctoritas, à collegisque legebantur. His omnibus præerat Pontifex maximus, cujus munus Cæsar magno ambitu adeptus est. Pontificum erat magna dignitas. Erant enim non annui, sed perpetui, quæ quanta esset, vide in orat. Ciceronis de domo sua ad Pontifices.

20. *Suampse.*] Suum ipsorum; componitur ex Accusativo *suam* et syllabicâ adjectione.

Ib. *Adeò esse perterritos nonnullos.*] Ipse Domitius animum adeò desponderat, ut peteret à servo medico venenum, et datum hauriret. Postquam autem de Cæsaris adversùs captos lenitate cognovit, levitatem consilii sui reprehendit. Sed cùm audisset à medico non lethale, sed soporiferum datum esse sibi pharmacum, hilaris ad Cæsarem contendit. Lucanus fortem facit et ejus orationem à Cæsare non adscriptam memorat.

31. *Sestertiûm sexagies.*] 150,000 *écus.*

33. *Duûmviris.*] Duûmviri ii esse videntur magistratus, qui à nobis Scabini dicuntur, *Escherins*. Alii enim videntur esse ab his, qui Romæ sacrorum caussâ fuerant creati. Appianus hoc à Cæsare factum scribit, sperante hoc beneficio devinctum secum mansurum, quamvis ad hostes ire non prohibuerit.

36. *Atque eo die castra movet.*] Cicero lib. epist. ad Attic. scribit Cæsarem Corfinio profectum feralibus, quæ incidunt in XII. Kal. Martias, Lucan. vero lib. II. dicit eo tempore

eo die castra movet, justumque iter conficit. VII. omnino dies ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium in Apuliam pervenit.

XXIV. Pompeius iis rebus cognitis, quæ erant ad Corfinium gestæ, Luceriâ proficiscitur Canusium, atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi jubet. Servos pastores armat, atque his equos attribuit. Ex iis circiter CCC. equites conficit. L. Manlius prætor Albâ cum cohortibus VI. profugit: Rutilus Lupus prætor Tarracinâ cum III. Quæ, procul equitatum Cæsaris conspicatæ, cui præerat Bivius Curius, relicto prætore, signa ad Curium transferunt, atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullæ cohortes in agmen Cæsaris, aliæ in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius Cremonâ, præfectus fabrûm

Pompeium longâ oratione tentasse suorum militum animos, quorum cùm pavorem agnovisset, constituisse ire Brundisium.

1. *Justumque iter conficit.*] Veget. lib. I. cap. 9. *Militari gradu* XX. *millia passuum horis quinque duntaxat æstivis conficienda sunt.*

2. *Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium.*] In Marrucinis est oppidum Theatinorum. Frentani gens Samnitica in Brutiis, *l'Abruzze.* Larinates Apulis accensentur à Plin. lib. III. cap. 11. Apud eundem, Frentana regio est Apuliæ contermina. Sed non minus hodie laboratur à doctis Italis in urbibus et populis antiquis Italiæ, quàm à Gallis eruditis in veteris Galliæ populis recognoscendis, de quibus fit apud Cæsarem mentio in libro de bello Gallico.

5. *Luceriâ.*] Luceria est in Apulia Daunia. Jam à Strabonis tempore erat diruta, restituta à Constantino II. Orientis Imperatore. Denuo excisa, iterum restaurata, Saracenis est à Frederico II. Imperatore concessa, ex Africa deductis, qui decennio post sunt à Carolo II. Siciliæ Rege et Comite Provinciæ Gallicæ depulsi, inde tamen dicta *Luceria de Saraceni,* quod nomen adhuc retinet.

Ib. *Canusium.*] Canusium est in eadem Apuliæ regione ad Aufidum flumen, urbs Italicarum maxima, ut testatur Strabo. Procopius distare Cannis XXV. stadiis refert, nunc *Canosa.*

Ib. *Brundisium.*] Brundisium oppidum Calabriæ, Salentinorum metropolis, clarissima portu suo omni memoriâ, atque etiam hodie. Sed portus ejus oneraria nave plena ingentibus lapidibus demersa obturatur. Hoc factum esse fertur à Joanne Antonio principe Tarentio in bello, quod gestum est inter reges Neapolis, Venetosque, ne alteruter potiretur. Conatus est Alphonsus effodere, sed frustra.

6. *Pastores armat.*] Qui pastores iidem erant servi, ad bellum aliis servis magis idonei, propterea quòd in agris omni cœli inclementiæ assueti vitam agunt.

8. *Albâ.*] Albæ plures sunt, ut supra dictum est. Hanc verisimile est Albam Longam esse quæ est in Latio sub Albano monte, unde Majores Cæsaris olim Romam transportati.

Ib. *Rutilus Lupus.*] Rutiliorum gens Patricia fuit et Plebeia, divisa in plures familias, Flaviorum, Crassorum, Calvorum, Rufforum, Censorinorum, Luporum, quorum mentionem facit Quintil. lib. 9. cap. 8.

9. *Tarracinâ.*] Tarracina Voscorum linguâ *Anxur* dictum, quorum erat caput, ut scripsit Plin. lib. IV. Hodie nomen retinet.

10. *Bivius Curius.*] Vocandus est Vibius. Is est quem apertè Cicero redarguit, multa de annis ætatis suæ mentientem, cùm illi dixit: *Tum ergo cùm unà declamabamus, non eras natus,* ut refert Quintilianus. De hac re porro ita Cicero lib. IX. epist. ad Attic. epist. 4. *Romæ scripsit Balbus putare jam Lentulum transmisisse, nec eum à minore Balbo conventum, quòd bis hoc jam Canusii audiisset, inde ad se eum scripsisse, cohortesque sex quæ Albæ fuissent ad Curium Numicia transiisse, id Cæsarem ad se scripsisse, et brevi tempore eum ad urbem futurum.*

13. *Cn. Magius Cremonâ, præfectus fabrûm.*] Patriæ nomen aliquando addebatur, ut, lib. III. de bello civili, *Caium Felginatem Placentia.* Hic *Cremona,* quæ est urbs ad Padum, nomenque retinet, olim colonia Romana, Mantuæ vicina, de qua sic Virgil.

Mantua, væ miseræ nimium vicina Cremonæ.

Præfectus verò fabrûm dicebatur judex eorum, quos habebat legio tignarios, carpentarios, &c. cujus quod fuerit officium, lege apud Vegetium lib. II. cap. 11. Quæstuosissimum fuisse docet illum magistratum, quod scripsit de Mamurra præfecto fabrûm Cæsaris in Gallia Catullus his versiculis:

Quis hoc potest videre, quis potest pati,
Nisi impudicus et vorax et bellua,
Mamurram habere, quod Comata Gallia
Habebat? ———

Docet idem Plinius lib. XXXVI. cap. 6. hominem Pompeii studiosissimum et totum ei addictum fuisse, et magni apud eum pretii inde intelligitur, quòd consul ejusmodi magistratum sibi deligebat, non populus, ut videre est ex Plutarcho in vitâ Ciceronis, ubi scribit C. Verginium magnos fructus ex amicitiâ Ciceronis cepisse; nam, illo consule, factum fuisse præfectum fabrûm. Quod cum ita sit,

Cn. Pompeii: quem Cæsar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus, interesse reipubl. et communis salutis, se cum Pompeio colloqui: neque verò idem perfici longo itineris spatio, quum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.

XXV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus VI. pervenit, veteranis IV.; reliquis, quas ex novo delectu confecerat, atque in itinere compleverat. Domitianas enim cohortes protinus à Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrhachium profectos cum magnâ parte exercitûs, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus XX. Neque certum inveniri poterat, obtinendine caussâ Brundisii ibi remansisset, quò faciliùs omne Hadriaticum mare, extremis Italiæ partibus regionibusque Græciæ, in potestatem haberet, atque ex utrâque parte bellum administrare posset, an inopiâ navium ibi restitisset: veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portûs impedire instituit: quorum operum hæc erat ratio. Quà fauces erant angustissimæ portûs, molem atque aggerem ab utrâque parte littoris jaciebat, quòd his locis erat mare vadosum. Longiùs progressus, quum agger altiore aquâ contineri non posset, rates duplices, quoquoversus pedum XXX. è regione molis collocabat. Has quaternis anchoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis collocatisque, alias deinceps pari magnitudine rates jungebat. Has terrâ atque aggere contegebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur: à fronte, atque ab utroque latere, cratibus ac pluteis protegebat. In quartâ quâque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quò commodiùs ab impetu navium incendiisque defenderet.

neminem videtur Cæsar magis idoneum ad reconciliandam pacem deligere potuisse, quàm Cn. Magium.

1. *Quem Cæsar ad eum remittit cum mandatis.*] Quo porro consilio dimiserit hominem, patet ex epist. 8. lib. IX. ad Atticum, ubi Cæsar scribit Oppio: *Si volent grati esse; debebunt Pompeium hortari; at malit mihi esse amicus, quam iis, qui et illi et mihi semper fuerant inimicissimi.*

10. *Dyrrhachium.*] Dyrrachium, si Appiano creditur, est portus Epidamni, quæ urbs, teste Thucydide, colonia Corcyræorum, à Phaleo Corinthio deductorum. Abest à Brundisino portu CCXX. passuum millibus, teste Plinio.

13. *Omne Hadriaticum mare.*] Hadriaticum mare est quicquid maris est inter Italiam, Illyricum, Græciam et Siciliam.

14. *In potestatem haberet.*] Sic aliquando pro *in potestate*, quod et quibusdam in libris legitur.

18. *Quà fauces erant angustissimæ portûs.*] Id ipsum Cæsar Q. Pedio scripsit: *Ab utroque portûs cornu moles jacimus, ut aut illum quamprimum trajicere quod habet copiarum, cogamus, aut exitu prohibeamus.* Nec plura ad Pedium. Hactenus enim putaverat se molibus jactis rem effecturum. Sed frustra fecit. Itaque Lucanus non ad ratium conjungendarum consilium statim descendisse Cæsarem dicit, sed postquam aggerem fluctibus absorberi intellexisset:

Cedit in immensum cassus labor, omnia pontus
Haurit saxa vorax, montesque immiscet arenis.

Deinde:

Ergo ubi nulla vado tenuit sua pondera moles,
Tunc placuit cæsis innectere vincula sylvis,
Roboraque immensis latè religare catenis.

21. *Rates duplices.*] De ratibus supra dictum, Græce σχεδίας. Cæsar verò, ne existimaretur errare potuisse consilio, sed potiùs videatur omnia mente præcepisse, rem ita narrat. Porro hoc ipsum consilium fuit, quod secutus est Ludovicus XIII. Galliæ Rex, in obsidenda Rupella, cujus exitus et administrationes portus mole objectâ impedivit.

26. *In quartâ quâque earum, &c.*] Hoc est quod Lucanus ait,

——longæque tremunt super æquora turres.

Veget. lib. V. cap. 74. *In majoribus liburnis propugnacula turresque constituunt, ut tamquam de muro, ita de excelsioribus tabulatis faciliùs vulnerent et perimant inimicos.*

XXVI. Contra hæc Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat, easque multis tormentis, et omni genere telorum completas, ad opera Cæsaris appellebat, ut rates perrumperet, atque opera disturbaret. Sic quotidie utrinque eminus fundis, sagittis, reliquisque telis, pugnabatur. Atque hæc ita Cæsar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret. Ac tametsi magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res sæpe tentata, etsi impetus ejus consiliaque tardabat; tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloquii caussâ. Mandat, ut Libonem de conciliandâ pace hortetur: in primis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat. Magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta, fore, ut æquis conditionibus ab armis discedatur; cujus rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si illo auctore atque agente, ab armis sit discessum. Libo à colloquio Caninii digressus, ad Pompeium proficiscitur. Paullò post renuntiat, quòd consules absint, sine illis de compositione agi non posse. Ita sæpius rem frustra tentatam Cæsar aliquando dimittendam sibi judicabat, et [de] bello agendum.

XXVII. Propè dimidiâ parte operis à Cæsare effectâ, diebusque in eâ re consumptis IX. naves à consulibus Dyrrachio remissæ, quæ priorem partem exercitûs eò deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius, sive operibus Cæsaris permotus, sive etiam quòd ab initio Italiâ excedere constituerat, adventu navium profectionem parare in-

3. *Easque multis tormentis.*] Inter illa tormenta erant et quæ ignes spargebant. Lucan.

Tortaque per tenebras validis balista lacertis
Multifidas jaculata faces.————

7. *Ac tametsi magnopere admirabatur,* &c.] Cæsar tamen in epist. quæ est in Ciceronianis ad Atticum, missum sibi scribit Magium, et ipsi quæ visa sunt respondisse. Quod diversis temporibus fieri potuit.

11. *Caninium Rebilum.*] Caniniorum gens in quatuor familias divisa est, Rebilorum, Regulorum, Gallorum, et Labeonum: Is porro est qui in Gallia Cæsaris erat legatus; postea bello civili missus est in Africam cum Curione, atque inde incolumis è cæde exivit; quique fuit factus à Cæsare in unum diem consul, Maximo consule demortuo, de quo dixit salutaturus Cicero: *Maturemus priusquam ille consulatu abeat.* Autor Plutarchus. Alibi eum vigilantissimum consulem vocat, qui toto sui consulatûs tempore somnum non viderit.

Ib. *Scribonii Libonis.*] L. Scribonius Libo dicitur apud Appianum lib. v. fuisse socer Sexti Pompeii. Is etiam est Scribonius, cujus, filia nupsit postmodum Augusto Cæsari, de quâ affinitate legatur Dio lib. XLVIII. ubi Sexti Pompeii caussâ factum esse dicit, quam et dimisit pertæsus morum perversitatem, quanquam ex ea Juliam genuisset. Is mihi Pompeianorum videtur fuisse fœlicissimus, qui et Pompeii classe Dolabellam Cæsarianum è Dalmatia ejecit, et anno ab hac victoria XV. cum M. Antonio consulatum gessit.

19. *Quòd consules absint.*] De quâ consulum profectione Cicero lib. IV. epist. ad Attic. epist. II. *Animum laudo, consilium reprehendo: discessu enim illorum actio de pace sublata est, quam quidem ego meditabar.*

26. *Profectionem parare incipit.*] Hoc consilium multi laudavere, ut refert Plutarchus, ipse etiam Vegetius probat, et pro primo stratagemate habet lib. IV. cap. 5. Verùm Cæsar admirabatur, quòd cùm urbem insideret firmam et munitam, copiasque Hispanienses exspectaret, mareque in suâ potestate haberet, Italiam tamen reliquisset. Ipse certè consilium Cicero reprehendit quod Themistocleum appellat, cùm res essent dissimiles: *Nec verò,* inquit, *ille urbem reliquit, nec quòd eam tueri non posset, nec Italiam, quòd eâ pelleretur. Sed hoc à primo cogitavit, omnes terras, omnia maria movere, Reges barbaros incitare, gentes feras armatas in Italiam adducere, exercitus conficere maximos. Genus illud Sullani regni jampridem appetitur.* Dio lib. XLI. sic Pompeii rationes explicat: Cùm se videret obsideri, multosque ad Cæsarem transire, desperare de Italiâ cœpisse, decrevisseque in Macedoniam, Græciam et Asiam trajicere, confisum rerum quas ibi gesserat fama, et regum amicitia. Erat præterea tota Hispania in ejus potestate, in quam tamen, Cæsare Gallias tenente, deferri non poterat. Ad hæc,

cipit: et, quò faciliùs impetum Cæsaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inædificat, fossas transversas viis præducit, atque ibi sudes stipitesque præacutos defigit. Hæc levibus cratibus terrâque inæquat. Aditus autem atque itinera duo, quæ extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus, atque eis præacutis, præsepit. His paratis rebus, milites silentio naves conscendere jubet; expeditos autem ex evocatis, sagittariis, funditoribusque, raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, quum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

XXVIII. Brundisini Pompeianorum militum injuriis, atque ipsius Pompeii contumeliis permoti, Cæsaris rebus favebant. Itaque cognitâ Pompeii profectione, concursantibus illis, atque in eâ re occupatis, vulgò ex tectis significabant: per quos re cognitâ, Cæsar scalas parari, militesque armari jubet, ne quam rei gerendæ facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiæ caussâ collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur, notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros ascendunt. Sed moniti à Brundisinis, ut vallum cæcum fossasque caveant, subsistunt, et longo itinere ab iis circumducti ad portum perveniunt, duasque naves cum militibus, quæ ad moles Cæsaris adhæserant, scaphis lintribusque deprehendunt; deprehensas excipiunt.

XXIX. Cæsar, etsi ad spem conficiendi negotii maximè probabat coactis navibus mare transire, ad Pompeium sequi priusquam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret; tamen rei ejus moram, temporisque longinquitatem, timebat; quòd, omnibus coactis navibus, Pompeius præsentem facultatem insequendi suì ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliæ, Picenique, et à Freto naves essent exspectandæ. Sed id, propter anni tempus, longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias, confirmari; (quarum altera erat maximis beneficiis Pompeii devincta;) auxilia, equitatum parari: Galliam Italiamque tentari, se absente, nolebat.

XXX. Itaque in præsentia, Pompeii insequendi rationem omittit: in Hispaniam proficisci constituit: Duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant, Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione unâ Valerium legatum, in Siciliam Curio-

etsi mare trajiceret, neminem insecuturum, et propter inopiam navium, et propter hiemem.

2. *Vicos plateasque inædificat.*] Has viarum inædificationes Frontinus stratagematibus annumerat, lib. I. cap. 5.

7. *Expeditos autem,* &c.] Hoc facilius quòd noctu et clam discesserit, ut narrat Lucanus, lib. III. pauloque ante ipsum æquinoctium.

10. *Actuaria navigia.*] De actuariis navigiis supra dictum.

19. *Ut vallum cæcum.*] Quod non videtur, vel ubi videtur, ut id quod non videt, dicitur. Sic cæca nox, cæcæ tenebræ, cæcus locus, sic porro Festus: *Cæcum vallum*, in quo præacuti pali terræ adfixi, herbis vel frondibus occuluntur.

24. *Priusquam ille sese transmarinis,* &c.] Ab Asià et Græcià ubi multos amicos habebat Pompeius, ut postea cognitum est.

27. *Ut ex longinquioribus regionibus Galliæ.*] Quibus scilicet Venetica bella et Britannica confecerat, quibus fretum Gaditanum certè superandum, et in mare Mediterraneum trajiciendum.

30. *Duas Hispanias.*] Citeriorem et ulteriorem. Qua de re Varro. *Cæsar reversionem fecit, ne post occipitium in Hispania, exercitus qui erant relinquerent, quò se conjiceret Pompeius ut ancipiti urgeretur bello.*

34. *Duumviris municipiorum.*] Qui in oppidis publicas res gerebant. Vocamus *Eschevins.*

36. *In Sardiniam.*] Sardinia maris Mediterranei insula, Græce Σαρδώ, inter Italiam et Hispaniam ferè media, tribus leucis à Corsica disjita; à Saracenis diu occupata, quos inde ejecit Fredericus Siciliæ Rex anno Christi MCCCVI.

nem proprætorem cum legionibus III.; eundem, quum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato: Africam sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valeriam mitti audiêrunt, nondum profectò ex Italia, suâ sponte ex oppido Cottam ejiciunt. Ille perterritus, quòd omnem provinciam consentire intelligeret, ex Sardiniâ in Africam profugit. Cato in Siciliâ naves longas veteres reficiebat: novas civitatibus imperabat: hæc magno studio agebat: in Lucanis, Brutiisque, per legatos suos civium Romanorum delectus habebat: equitum peditumque certum numerum à civitatibus Siciliæ exigebat. Quibus rebus penè perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione, sese projectum ac proditum à Cn. Pompeio; qui, omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset; et ab se reliquisque in senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmâsset. Hæc in concione questus, ex provinciâ fugit.

XXXI. Nacti vacuas ab imperiis, Sardiniam Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eò perveniunt. Tubero, quum in Africam venisset, invenit in provinciâ cum imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut suprà demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fugà in Africam pervenerat, atque eam suâ sponte vacuam occupaverat;

1. *Siciliam.*] Siciliæ vide discriptionem apud Plin. lib, III. cap. 8. et Polyb. lib. I.

3. *M. Cotta.*] Cottarum gens in tres familias divisa, Cottarum, Orestium, et Scaurorum. Quis hic fuerit, nescitur.

Ib. *M. Cato.*] Is est M. Cato qui ab Uticâ, ubi diem obiit supremum, Uticensis est dictus, vir sanctissimus, constantissimus, et sapientissimus Romanorum, M. Catonis qui tribunus plebis præturâmque petens decessit, filius; Catonis majoris Censorii nepos dignissimus. Portia erat de gente, quæ in familias tres erat divisa, Liciniorum, Leccarum, et Catonum. Hujus vita diligenter à Plutarcho est conscripta, ubi ejus gesta vide.

Ib. *Tubero.*] Is est Tubero qui Q. Ligarium accusavit, quem Tuberonem miris modis exagitat Cicero in oratione pro Ligario. Est hîc non levis suspicio defectûs. Plures enim fuisse eodem tempore missos narrat Appianus, nempe C. Antonium in Illyricum, Dolabellam et Hortensium ad tutelam maris Ionii cum duplici classe, ut inaccessibilem redderet Italiam Pompeio. Quo facto in Hispaniam transivit.

4. *Caralitani.*] Caralis metropolis Sardiniæ, *Cagliari.*

Ib. *Valerium.*] Is est M. Valerius Orca, ad quem mittitur lib. XIII. epistolarum Cic.

8. *Lucanisque, Brutiisque.*] Lucania hodie dicitur *Basilicato*. Brutii verò Calabri inferiores.

11. *Adventu Curionis cognito.*] Plutarchus non Curionem, sed Asinium Pollionem narrat in Siciliam advenisse, cujus adventu cognito monuerit Syracusanos, ut saluti suæ consulant, se potentiori adjungentes, et nolentem illos bello implicare, sponte suâ abnavigâsse, quamquam posset in præsentiâ Asinium ex insulâ ejicere. Præmiserat ergo Curio Asinium Pollionem. Idem scripsit Appianus, et verisimile facit quod legitur passim in Ciceronis epistolis ad Attic. Curionem post discessum Cæsaris in Galliam apud Ciceronem in ejus villa mansisse, neque ante diem VIII. Kal. Maias in Siciliam profectum esse, lib. X. epist. 4. et aliis. Ideò autem à Cæsare tantâ diligentiâ provisum est, ut occuparetur, à suis Sicilia, quia frumentaria provincia est; unde frumentum plebi Romanæ dabatur, neque tutò in urbem ingredi poterat, nisi hoc esset ante perfectum, ut visum est sequentibus annis, lapidibus Augustum victorem etiam à plebe exceptum esse, quia Siciliam à Sexto Pompeio occupari siverat. Ut enim inquit Lucanus lib. II.

——— *nescit plebs jejuna timere.*

Emit itaque frumento metum; metui enim volebat. Atque hoc intererat inter Pompeium et Cæsarem, quòd Pompeius à volentibus et libentibus coli et amari postularet: Cæsar verò nihil pensi habebat, modo imperaret invitis, licèt et odio prosequentibus, quod ipsi tandem perniciem attulit. Ita Dion. lib. XLI. Ita Lucanus:

——*gaudet tamen esse timori*
Tam magno populis, et se nec mallet amari.

Siciliam, quæ toto belli civilis tempore quieta fuerat, latinitate donavit, ut videtur in epist. Ciceronis ad Attic.

18. *Attium Varum.*] De Attio Varo sic habet Cicero in oratione pro Ligario: *Interim P. Attius Varus, qui Prætor Africam obtinuerat, Uticam venit. Statim ad eum concursum est. Atque ille non mediocri cupiditate arripuit imperium, si illud imperium esse potuit, quod ad privatum clamore multitudinis imperitæ nullo publico consilio deferebatur.*

delectuque habito, II. legiones effecerat, hominum et locorum notitiâ, et usu ejus provinciæ, nactus aditus ad ea conanda, quòd paucis ante annis ex præturâ eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam cum navibus Tuberonem portu atque oppido prohibet, neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis anchoris excedere eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis Cæsar, ut reliquum tempus à labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit. Ipse ad urbem proficiscitur. Coacto senatu, injurias inimicorum commemorat: docet, se nullum extraordinarium honorem appetîsse; sed, exspectato legitimo tempore [consulatûs] eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab x. tribunis plebis, contradicentibus inimicis, Catone verò acerrimè repugnante, et pristinâ consuetudine dicendi morâ diem extrahente, ut suî ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio: qui si improbâsset, cur ferri passus esset? sin probâsset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, quum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo jacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet; qui, quod ab altero postularent, in se recusarent, atque omnia permisceri mallent, quàm imperium exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus prædicat; crudelitatem et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis; conditiones à se latas, et expetita colloquia, et denegata, commemorat. Pro quibus rebus orat ac postulat, rempubl. suscipiant, atque unà secum administrent. Sin timore defugiant, illis se oneri non futurum, et per se rempubl. administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mitti opportere: neque se reformidare, quod in senatu paullò antè Pompeius dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui; timoremque eorum qui

4. *Tuberonem portu atque oppido prohibet.*] Hoc totum habetur in oratione Ciceronis pro Ligario, qui Attii Vari legatus erat: *Tardiùs pervenit in Africam, cum sorte sua conjecta morbo teneretur.*

8. *Ipse ad urbem proficiscitur.*] Metu pavidam.

——fuit hæc mensura timoris,
Velle putant quodcumque potest. Lucan.

10. *Extraordinarium honorem appetîsse.*] Extraordinarius honor is est, qui contra leges aut morem civitatis alicui confertur quasi extra ordinem, ut si quis ultra annum consulatum retineret, qui annuus esse deberet magistratus, aut ante x. annum illum repeteret magistratum.

Ib. *Expectato legitimo tempore.*] Qui decennium erat ab eo tempore, quo consul cum M. Bibulo fuerat usque ad annum quo ambiebat, C. Marcello et L. Lentulo coss.

14. *Morâ diem extrahente.*] Extrahere, eximere, tollere diem dicitur, quod pulchrè norat facere Cato, teste Cicerone lib. III. de legibus; testaturque hoc idem ab eo factum Plutarchus in vitâ Cæsaris, cùm cerneret Cato multos à Cæsare consulatum simul et triumphum ex Hispaniâ petente esse delinitos, diem dicendo exemisse. Hoc idem testatur A. Gellius lib. IV. cap. 10. Plutarchus verò dicit illi vocem fuisse multam et copiosam, tonum vocis infractum, inexhaustumque per totum sæpe diem, perpetuò et sine intermissione locutum, et sine lassitudine desiisse. Unde intelligitur quod hic habet Cæsar.

Ib. *Ut sui ratio absentis haberetur.*] Quanquam enim eo capite quo à petitione honorum absentes summovebat, ne Cæsarem quidem exciperet per oblivionem Pompeius, mox tamen lege jam in æs incisa (ut moris erat), et in ærarium condita correxit errorem. Quod fuit privilegium à Pompeio Cæsari concessum. Autor Suetonius.

16. *Quum de exercitibus dimittendis.*] Volebant enim ut exercitus à Cæsare dimitterentur, suos ipsi dimittere nolebant.

21. *Circumscribendis.*] Circumscribere nihil aliud est quàm à foro, curiâ et rep. removere, teste Orosio, ubi de illis scribit M. Antonium et Cassium trib. plebis pro Cæsare intercedentes à Lentulo consule curiâ foroque prohibitos, ad Cæsarem profectos esse.

22. *Expetita colloquia.*] Expetita colloquia duo fuerunt, unum per L. Cæsarem et Roscium; alterum per Cn. Magium, ut demonstratum est.

mitterent, significari: tenuis atque infirmi hæc animi videri: se vero, ut opibus anteire studuerit, sic justitiâ et æquitate velle superare.

XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis: sed, qui mitterentur, non reperiebantur: maximèque timoris caussâ pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in senatu dixerat, eodem se habiturum loco qui Romæ remansissent, et qui in castris Cæsaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus tribunus pleb. ab inimicis Cæsaris, qui hanc rem distrahat, reliquasque res, quascumque agere instituerit, impediat. Cujus cognito consilio, Cæsar, frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus omittat, infectis iis quæ agere destinaverat, ab urbe proficiscitur, atque in ulteriorem Galliam pervenit.

XXXIV. Quò quum venisset, cognoscit missum in Hispaniam à Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis diebus ante Corfinio captum dimiserat: profectum item Domitium ad occupandam Massiliam

4. *Maximèque timoris caussâ.*] Præter hanc caussam, aliam affert Plutarchus, quòd secus Cæsarem sentire existimarent, et verbis tantùm uti speciosis.

6. *Et qui in castris Cæsaris fuissent.*] Qui enim in Castris Cæsaris erant, eodem perduellionis crimine cum ipso tenebantur; atque adeò nihil erat tuti legatis Cæsaris ad Pompeium proficiscentibus.

8. *Subjicitur etiam Metellus.*] Obiter narrat quid in urbe egerit, sed non ut sacrum ærarium aperuerit. Quæ fusiùs à Lucano, Plutarcho, Appiano referuntur, cùm scilicet Metello intercedenti minatus mortem, dixit sibi hoc facere, quàm dixisse esse faciliùs. Porro in sacro illo ærario ea pecunia erat recondita, quæ tumultus tantum Gallici caussa esset depromenda. Itaque optimè Florus dixit: *Censum et patrimonium populi Rom. ante rapuit quàm imperium.* Unde teste Plinio, protulit laterum aureorum xxv. millia, et in numerato pondo ccc. Dicebat autem à Gallis nihil esse metuendum quos sustulisset. Illum Metellum *μειράκιον* adolescentem vocat Plutarchus. Quis verò fuerit, nescitur. Certè de illustri Cæciliorum gente et familiâ Metellorum, quæ omni honorum genere in Republ. floruit. Cujus ponderis essent illi lateres aurei, qui indictum reliquit Plinius, scire quoque parùm juvat. Alius aliter suspicatur. Tantum conjecturæ suspicionique tribuitur à Budæo, ut aliter legat quàm scriptum. Nempe protulit laterum aureorum xv. millia, argenteorum xxxv. millia, et in numero sestertiùm quadringenties. Orosius sublatas scribit à Cæsare iv. mille et centum et triginta libras auri, et nongentas argenti; cui et consentit Eutropius in auri summa, in argenti vero numero dissentit, statuit enim non nongentas libras, sed nongenta millia. Sed totam rem nummariam seu pecuniariam evertit auri argentique copia vel penuria, quæ alia aliis fuit temporibus. Si enim paucum sit aurum, parvo omnia væneunt, contra magno venduntur, si sit magna eorum metallorum copia. Sic Hispanis postridie secundi prœlii quo Atabalipam regem et omnes ejus thesauros ceperunt, emendum fuit par unum ocrearum coriacearum cd. libras Tur. quod pridie forte xl. assibus nostris emptum fuerat. Adde faciles lapsus in notis numerorum, quibus etiam tota illa ratio depravata est. Itaque longè melius est totum illud omittere; præsertim cùm nec nostris nec reip. intersit, nec ad mores quicquam pertineat emendandos, quam in utilitatem omnes convertendi sunt legentium et lucubrantium labores, studia et vigiliæ. Consulatur in hanc rem aureus Budæi liber de asse, qui quicquid fuit ingenii, quod certè fuit maximum, in hanc rem cognoscendam impendit, si non perutili, at permagno certè conatu. Quicquid autem inde eruerit Cæsar, citò fuisse exhaustum patet ex hoc libro, ubi legitur à tribunis mil. centurionibusque mutuas pecunias sumpsisse, has exercitui distribuisse. Quo facto duas res consecutus est, quòd pignore animos centurionum devinxit, et largitione militùm animos redemit. Item ex Suetonio qui cap. 68. narrat ingresso civile bellum, centuriones cujusque legionis singulos equites ex suo viatico obtulisse, et sine frumento stipendioque universi milites gratuitam operam. Porro idem factum à Scipione legimus apud Val. Max. lib. iii. *Cùm enim ad necessarium reipub. usum pecuniam ex ærario promi opus esset, idque quæstores, quia lex obstare videretur, aperire non auderent, privatus claves poposcit; patefactoque ærario legem utilitati cedere coegit.* Sed hic longè dispar ratio.

12. *Ab urbe proficiscitur.*] Quod antequam fecit, illi M. Lepidum præfecit, M. Antonium Italiæ, relictoque ibi exercitu, Siciliæ Curionem, Sardiniæ Valerium, Illyrico C. Antonium, Licinium Crassum citeriori Galliæ. Curio apud Ciceronem epist. 4. lib. x. ad Attic. dicit Cæsarem *perturbatum, quòd intelligeret se apud ipsam plebem offendisse de ærario, itaque et cùm ei certissimum fuisset concionem habere, ausum non esse, vehementerque animo perturbato profectum.*

navibus actuariis VII. quas Igilî et in Cosano à privatis coactas servis, libertis, colonis suis compleverat: præmissos etiam legatos Massilienses domi nobiles adolescentes; quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Cæsaris officia veterem suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Cæsari clauserant: Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitùs erant, montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant: frumentum ex finitimis regionibus, atque ex omnibus castellis, in urbem convexerant: armorum officinas in urbe instituerant: muros classem portasque refecerant.

XXXV. Evocat ad se Cæsar Massiliensium XV. primos: cum his agit, ne initium inferendi belli à Massiliensibus oriatur: debere eos Italiæ totius auctoritatem sequi potiùs, quàm unius hominis voluntati obtemperare. Reliqua, quæ ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cujus orationem domum legati referunt; atque ex auctoritate hæc Cæsari renuntiant: Intelligere se, divisum esse pop. R. in partes duas; neque sui judicii, neque suarum esse virium discernere, utra pars justiorem habeat caussam: principes verò esse earum partium Cn. Pompeium, et C. Cæsarem, patronos civitatis: quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publicè iis concesserit: alter bello victas Gallias attribuerit, vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum beneficiis partem se quoque voluntatem tribuere debere, et neutrum eorum contra alterum juvare, aut urbe aut portibus recipere.

XXXVI. Hæc dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit, atque ab iis receptus, urbi præficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quoquoversus dimittunt: onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt, atque in

1. *Igilî et in Cosano.*] Cosa fuit urbs opposita Igilio. Sic enim scribit Plinius: *Item insulæ Igilium et Dianium, quam Artemisiam dixêre, ambæ contra Cosanum littus.*

2. *Colonis.*] Colonis dicit Cæsar, quibus Domitius agros de suis possessionibus, et latifundiis attribuerat.

5. *Massilienses portas,* &c.] Stultitiam Massiliensium nemo meliùs Velleio Paterculo indicat: *Festinationem itineris Cæsariani aliquamdiu morata est Massilia, fide melior quàm consilio prudentior, intempestivè principalium armorum arbitria captans, quibus ii se debent interponere, qui non parentem coërcere possunt.*

6. *Albicos.*] De Albicis vide infra.

9. *Armorum officinas.*] Hæ sunt quas sequentibus temporibus fabricas appellabant, quas habebant, ut ait Veget. lib. II. cap. 2. *Scutarias, loricarias, arcuarias, in quibus sagittæ, missilia, cassides, omniaque armorum genera formabantur.* Nec alibi quam in illis publicis fabricis et à fabris publicis, id est, qui annonâ publicâ sustentabantur, fieri licebat arcus, sagittas, spathas, contos, loricas, ut videre est ex Novella LXXXV. Justiniani. A privatis autem nihil fabricari aut vendi poterat, nisi cultelli breves, quos nemo ad belli usum adhiberet.

11. XV. *primos.*] Proprio nomine τιμέχους vocabant Massilienses, id est, *honorem habentes*, teste Strabone lib. IV.

18. *Principes verò esse earum partium,* &c.] Charisius lib. I. scribit Cæsarem lib. de analogia qui periit, censere dici opportere *earum partem*, et non *partium*.

20. *Volcarum Arecomicorum.*] Volcarum Arecomicorum Ptolemæo caput est Nemausum *Nismes.*

Ib. *Helviorum.*] Helvii qui nunc *Vivarais*, caput habent Albam Helviorum, nunc *Viviers*, de qua re supra. Strabo Volcas privatam remp. suo tempore habuisse scripsit. Verisimile est hanc nostri Cæsaris habuisse beneficio, qui eos victis Massiliensibus ademerit, et libertate donârit.

21. *Alter bello victas Gallias,* &c.] Mendosus locus, qui nisi restituatur, non potest intelligi. Lege *victos Salyas*, qui antiqui Massiliensium hostes domiti, tandem eis fuerant attributi. Qui sint Salyes, docet Plinius lib. III. cap. 4. *Atque Sextiæ Salyorum, Aix.* Idem habet Strabo lib. de iis supra.

25. *Massiliam.*] Massilia clarissima urbs, unde tota in Galliam humanitas, literatura, et philosophia profluxit. Phocæorum in Asia colonia Persicam servitutem fugientium petroso in locò sita, ut ait Strabo. Nomen ferè retinet, *Marseille*.

portum deducunt: earum clavis, aut materiâ, atque armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus injuriis permotus Cæsar, legiones III. Massiliam adducit: turres, vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero XII. facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX. à quâ die materia cæsa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum præficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliæ relinquit.

XXXVII. Dum hæc parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus III. quas Narbone, circumque ea loca, hiemandi caussâ disposuerat, in Hispaniam præmittit; celeriterque Pyrenæos saltus occupari jubet: qui eo tempore ab L. Afranio legato præsidiis tenebantur. Legiones reliquas, quæ longiùs hiemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibitâ celeritate, præsidium ex saltu dejecit, magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu Vibulii Rufi, quem à Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius, et Petreius, et Varro, legati Pompeii, (quorum unus III. legionibus, Hispaniam citeriorem, alter à saltu Castalonensi ad Anam II. legionibus, tertius ab Anâ Vettonum

1. *Armamentis.*] Armamenta sunt mali, antennæ, vela; Gallice, *Equipage*.

6. *Arelate.*] Dicitur et Arelatum et Arelas, urbs antiqua, in qua postea diu Imperatores Rom. sedem habuerunt. Est ad Rhodanum sita. *Multarum civitatum decus*, Marcellino: *Gallula Roma*, Ausonio dicitur.

8. *D. Brutum.*] Is Decius Brutus peritus rei navalis erat, ut videtur. Jam enim Venetico bello navibus præfectus fuerat, ut legitur lib. IV. de bello Gallico. Ex Juniorum Plebeia familia, ab Aulo Posthumio Albino adoptatus, Albini nomen sumpserat, inter secundos hæredes à Cæsare scriptus, et in sequentem annum consul designatus; tamen cum M. Bruto et Cassio cædis ejus particeps fuit, tantamque illis operam navavit, ut et somniis Calpurniæ uxoris exire cunctantem, domo prodire coëgerit, et M. Antonium qui auxilio esse poterat, longioribus consultò sermonibus extra curiam, dum cædes patratur, distinuerit; postea verò ab eodem M. Antonio Mutinæ obsessus, effugit; sed dum in Macedoniam ad M. Brutum contendit, in itinere à quodam Furio jussu ejusdem Antonii fuit interfectus.

Ib. *C. Trebonium.*] De Trebonio supra dictum.

11. *Narbone.*] De Narbone item supra dictum.

18. *Afranius et Petreius.*] De Afranio et Petreio, quia est in his libris perscriptum, quid nempe gesserint, et quo fato perierint, nihil attinet dicere, nisi Afranium Pompeii legatum Phraati Corduenen eripuisse, consulemque fuisse cum Metello Celere, anno DCXCIV.

Ib. *Varro.*] De M. Terentio Varrone quia hic pauca, ut de hoste dicuntur, magnique fuit vir nominis, est aliquid dicendum. Is bello Piratico legatus Pompeii fuerat, à quo navali sive rostratâ coronâ donatus, teste Plinio, quæ maxime celebris eâ tempestate fuit. Inde legatus ejus in Hispaniâ, unde est à Cæsare expulsus. Inde totus in litteris occupatus, quibus sic excelluit, ut ejus operam ipse Cæsar desideraverit postea, atque adhibuerit, cùm bibliothecas Græcas et Latinas quàm maximas posset publicare voluit, quarum curam comparandarum ac dirigendarum illi dedit, teste Suetonio: neque sic tamen triumviralem proscriptionem vitare potuit, sed amicorum diligenti operà certatim servatus, et à Caleno, de quo in his libris crebra fit mentio, abditus in villa delituit, donec primus proscriptionis impetus defervuit, diuque postea vixit. LXXXI. enim vitæ annum agens, libros de agricultura quos habemus scripsit, teste Plinio, scribendique et vivendi eundem finem fecit, teste Val. Max. lib. VIII. cap. 7. Lactantius lib. I. Instit. scribit eo neminem unquam doctiorem, ne apud Græcos quidem, nedum apud Latinos vixisse. Sed nec omittendum Quintiliani de eo judicium: *Terentius Varro vir Romanorum eruditissimus, plurimos hic libros et doctissimos composuit, peritissimus linguæ Latinæ, et omnis antiquitatis, et rerum Græcarum nostrarumque plus tamen scientiæ collaturus quàm eloquentiæ.*

19. *Hispaniam citeriorem.*] Hispaniam Romani ubi obtinuerant à se devictam, in partes duas diviserant, quarum unam citeriorem, alteram ulteriorem appellaverunt. Primam partem à montibus Pyrenæis ad saltum Castalonensem produxerunt; quæ ultra hunc terminum, dicta fuit ulterior. Castulo porro urbs est Oretanorum in citeriore Hispania ad Anam flumen, sed ignoratur. Castulonenses, teste Plinio, dicuntur Cæsari venales, quâ de causâ nescio. Quibusdam est *Caslona*, quæ olim habuit episcopum, nunc caret.

20. *Anam.*] Anas fluvius, nunc dicitur *Guadiana*. Sic de eo Plinius lib. III. cap. I.

agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat;) officia inter se partiuntur; ut Petreius ex Lusitaniâ per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites auxiliaque toti Lusitaniæ à Petreio, Celtiberis, Cantabris, barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis, celeriter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio, bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci opportunitatem, gerere.

XXXIX. Erant, ut suprà demonstratum est, legiones Afranii III. Petreii II. Præterea scutatæ citerioris provinciæ, et cetratæ ulterioris Hispaniæ cohortes circiter LXXX. equitum utriusque provinciæ circiter V. millia. Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat, ad VI. millia auxilia peditum, equitum III. millia, quæ omnibus superioribus bellis habuerat, et partem ex Galliâ numerum quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus, nobilissimo et fortissimo quoque evocato.

Bæticæ latere septentrionali prætenditur Lusitania amne Anâ discreta. Ortus hic Laminitano agro citerioris Hispaniæ, et modò se in stagna fundens, modò in angustias resorbens, aut in totum cuniculis condens, et sæpiùs nasci gaudens, in Atlanticum Oceanum effunditur. Guadiana ab Arabico vocabulo *Guad*, quod amnem significat, et *Ana*. Quidam negant id quod sentit Plinius de Ana nisi opinione vulgi constare, cùm non eadem erumpat rursus, sed alia aqua.

Ib. *Vettonum agrum.*] Vettones incolebant illam regionem, quæ postea dicta est Legio, *Leon*. Siquidem Plinius ab Asturibus Durio amne disterminari scribit. Citerioris certè sunt Hispaniæ. Ulterior Hispania, quæ Varroni erat tradita, item altera quæ Vettonum et Lusitaniæ erat, singulæ duabus legionibus contentæ erant, quia remotiores erant à periculo objecto citerioris. Citerior verò, quæ propior erat Romanis, tribus legionibus defendebatur.

1. *Lusitaniam.*] Lusitania nunc *Portugal* à Gallis, qui in illos portus appulerunt, regnumque ibi adepti sunt.

5. *Celtiberis.*] Celtiberos aliqui Castellæ veteri, plerique Valentiæ assignant, sed malè. Eorum fines ignorantur. Per eorum fines ferri dicuntur Tagus, Anas, Durius. Itaque fuerint Castellani novi. Livius lib. XXVIII. Celtiberiam dicit esse inter duo maria mediam. De iis Lucanus:

> *——profugique à gente vetustâ*
> *Gallorum, Celtæ miscentes nomen Iberis.*

Apud ipsos fuit Numantia.

Ib. *Cantabris.*] Cantabri qui sint, docet Plinius lib. II. cap. 4. qui scribit Iberum ortum in Cantabris. Præterea Cantabricus dicitur Oceanus, qui Gallæcium alluit, junguntur etiam Asturibus. Cantabria itaque fuerit Gallæcia, Biscaia, et aliæ ultimæ provinciæ. Ultimi omnium domiti sub Augusto fuere à Romanis Cantabri.

8. *Ilerdam.*] Ilerda urbs notissima, hodie dicitur nonnihil mutato nomine *Lerida*. Juxta hanc Sicoris fluvius, ut ait Plinius, qui hodie dicitur, *la Segre*, hujus situs describitur à Lucano lib. III.

11. *Præterea scutatæ*, &c.] Ulteriores tantùm Hispani cetrâ sunt usi. Nam ut tradunt Polybius et T. Livius, Hispanorum et Gallorum scutum erat simile. Cetras etiam Britannis tribuit Tacitus. Erant illa scuta in cordis humani effigiem aliqua ex parte efformata. Satis dubia nobis sunt instrumenta, quæ ex hominum pendent arbitrio, quæ vidisse præstaret quàm legisse. Clypeus tamen ex Virgilio rotundus erat, scutum verò oblongum. Scutorum verò multiformia fuere genera; sunt enim quadrata, sunt et alia. Certè T. Livius nostris similia Samnitum describit: *Scuta alterius exercitûs auro, alterius argento celaverant; forma erat scuti summum latius, qua pectus atque humeri teguntur, fastigio æquali, ad summum cuneatior mobilitatis causâ.* Cetra verò scutum breve, ut ait Nonius. Tamen T. Livius majora fuisse scribit, lib. XXI. *Siquidem Hispani sine ulla mole in utres vestimentis conjectis, ipsi cetris superpositis incumbentes flumen trannatavere.* Quas cetras idem, autor cum peltis confundit, XXVIII. *Pelta cetræ haud dissimilis est.* Et lib. XXI. *Cetratos quos peltastas vocant.* Virgilius verò lunatam fuisse peltam scribit:

> *Ducit Amazonidum lunatis agmina peltis*
> *Penthesilea furens*, &c.

Quid si Amazonum tales fuere peltæ, aliorum populorum, Hispanorum v. g. non item. Ista enim omnia arbitrio hominum variantur. Consentiunt tamen Nonio Isidorus qui *scutum brevissimum* dicit, et Suidas *πέλτα μικρά τις ἴτυ ἀσπίδιον καὶ κοῦφη. Parvus clypeolus et levis.*

13. *Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat.*] Legendum videtur; *Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat ad* VI. *millia auxilia peditum*, ut ex sequentibus judicatur.

Hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt. Audierat Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere, confestimque esse venturum: simul à tribunis mil. centurionibusque mutuas pecunias sumpsit. Has exercitui distribuit. Quo facto, duas res consecutus est, quòd pignore animos centurionum devinxit, et largitione redemit militum voluntates.

XL. Fabius finitimarum civitatum animos litteris nuntiisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes millia passuum IV. His pontibus pabulatum mittebat: quòd ea, quæ citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem ferè, atque eâdem de caussâ, Pompeiani exercitûs duces faciebant; crebròque inter se equestribus prœliis contendebant. Huc cùm quotidianâ consuetudine [congressæ] pabulatoribus præsidio [proprio] legiones Fabianæ II. flumen transîssent; impedimentaque et omnis equitatus sequeretur; subitò, vi jumentorum, et aquæ magnitudine, pons est interruptus, et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito [à Petreio, et Afranio] ex aggere atque cratibus, quæ flumine ferebantur, celeriter ponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones IV. equitatumque omnem transjecit, duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nuntiato, L. Plancus, qui legionibus præerat, necessariâ re coactus, locum capit superiorem; diversamque aciem in duas partes constituit: ne ab equitatu circumveniri posset. Ita, congressus impari numero, magnos impetus legionum equitatûsque sustinet. Commisso ab equitatibus prœlio, signa II. legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunæ ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu prœlium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

XLI. Eò biduo Cæsar cum equitibus DCCCC. quos ibi præsidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, neque erat refectus, hunc noctu perfici jussit. Ipse, cognitâ locorum naturâ, ponti castrisque præsidio VI. cohortes reliquit, atque omnia

1. *Montanisque*] Qui non alii sunt quàm Cebennæ montis incolæ, sive Arverni sint, sive alii.

2. *Mauritaniam.*] De Mauritania supra dictum.

5. *Quòd pignore animos centurionum devinxit.*] Præclarum stratagema. Timebant enim centuriones, ne si res malè cederent Cæsari, non posset æs alienum dissolvere; itaque toto animo in ejus partes sustentandas et amplificandas incumbebant. Sic Edvardus III. Angliæ Rex, redemptis hoc modo voluntatibus Londinensium, in urbem inductus, et Richardum adversarium suum pepulit. Autor Cominius in suâ historiâ.

15. *Subitò, vi jumentorum.*] Orosius legit, *subita vi ventorum*. Et ipse Cæsar paulo post: *Pons, qui fuerat tempestate interruptus penè erat refectus*. Dio item lib. XLI. idem scribit.

17. *Ex aggere atque cratibus.*] Agger hic perspicuè sumitur pro lignis et sublicis, quibus ille pons constabat.

20. *L. Plancus qui legionibus præerat.*] Planci à planitie pedum dicti, ut enim ait Festus, Plancæ tabulæ planæ, ob quam caussam Planci appellantur, qui supra modum pedibus plani sunt. Is est de quo Cæsar in v. lib. tamquam de legato mentionem facit, qui, occiso Cæsare, se cum Antonio et Lepido conjunxit, quique cum Lepido consul fuit, quo tempore, ambo de Gallis aliquot rebellibus triumphârunt; quo in triumpho milites inter jocularia carmina, quibus currum triumphalem prosequuntur, hoc pronuntiabant: De Germanis, non de Gallis duo triumphant consules, qui in triumvirali proscriptione, uterque proprium fratrem proscripserat. Is Lugduni in Gallia conditor fuisse perhibetur. Quod credere prohibet vetus quædam inscriptio Caletæ, quæ testatur illum colonias deduxisse Lugdunum et Rauricam.

21. *Diversamque aciem in duas partes constituit.*] Fecit aciem ancipitem, ita ut utrinque esset hosti opposita et adversa.

23. *Congressus impari numero, &c.*] Dio testatur omnes illos fuisse interfectos, cùm nemo posset eis succurrere.

impedimenta: et postero die omnibus copiis, triplici instructâ acie, ad Ilerdam proficiscitur, et sub castris Afranii constitit: et ibi paullisper sub armis moratus, facit æquo loco pugnandi potestatem. Potestate factâ Afranius copias educit, et in medio colle sub castris constitit. Cæsar, ubi cognovit per Afranium stare, quo minùs prœlio dimicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus CD. castra facere constituit: et, ne in opere faciendo milites repentino hostium incursu exterrerentur, atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, (quod eminere, et procul videri necesse erat.) Sed à fronte contra hostem pedum XV. fossam fieri jussit. Prima, et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat. Post hos opus in occulto acies tertia faciebat. Sic omne priùs est perfectum, quàm intelligeretur ab Afranio castra muniri. Sub vesperum Cæsar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub armis proximâ nocte conquiescit.

XLII. Postero die omnem exercitum infra fossam continet: et, quòd longiùs erat agger petendus, in præsentia similem rationem operis instituit; singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda: fossasque ad eandem magnitudinem perfici jubet. Reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque, terrendi caussâ, atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt, et prœlio lacessunt. Neque idcirco Cæsar opus intermittit, confisus præsidio legionum III. et munitione fossæ. Illi non diu commorati, nec longiùs ab infimo colle progressi copias in castra reducunt. Tertio die Cæsar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque ad se transduci jubet.

XLIII. Erat inter oppidum Ilerdam, et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planitia circiter passuum CCC. atque in hoc ferè medio spatio tumulus erat paullò editior: quem si occupâsset Cæsar, et communîsset, ab oppido, et ponte, et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones III. ex castris educit: acieque in locis idoneis instructâ, unius legionis antesignanos præcurrere, atque occupare eum tumulum, jubet. Quâ re cognitâ, celeriter, quæ in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviore itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur prœlio, et, quòd priùs in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur; atque, aliis summissis subsidiis, terga vertere, seque ad signa legionum recipere coguntur.

1. *Ad Ilerdam proficiscitur.*] De quâ suprà dictum, cujus situm sic describit Lucanus:

Colle tumet modico, lenique excrevit in altum
Pinque solum tumulo, super hunc fundata vetusta
Surgit Ilerda manu, placidis prælabitur undis
Hesperios inter Sicoris non ultimus amnis,
Saxeus ingenti quem pons amplectitur arcu,
Hibernas passurus aquas.

Nunc *Lerida*.

17. *Longiùs erat agger petendus.*] Aggeris nomine materiam, vimina et fasces intelligit virgultorum.

29. *Planitia.*] Planitia antiquis scribebatur pro planities. Ita mollitia pro mollities. Sicque legitur in antiqua interpretatione, quæ est reperta Romæ in porta Capena: *S. P. Q. R. clivum Martis pecunia publica in planitiam redigendum curavit.*

34. *Antesignanos.*] Ante signa vallum quoddam erat objectum militum, qui antesignani propterea erant dicti. Modestus: *Ante signa et citra signa, nec non etiam in prima acie dimicantes, principes vocabantur, hoc est ordinarii, cæterique principales.* Hastati verò sic dicti, quòd ante præcipua signa legionis essent, nempe ante Aquilam, quæ apud Triarios erat.

XLIV. Genus erat pugnæ militum illorum, ut magno impetu primò procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent: si premerentur, pedem referre, et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis, reliquisque barbaris genere quodam pugnæ assuefacti: quod ferè fit, quibus quisque in locis miles inveteraverit, utì multùm earum regionum consuetudine moveatur. Hæc tamen ratio nostros perturbat, insuetos hujus generis pugnæ. Circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur: ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi caussâ eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quæ in eo cornu constiterat, locum non tenuit, atque in proximum collem sese recepit.

XLV. Cæsar, penè omni acie perterritâ, quod præter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem IX. subsidio ducit: hostem insolenter atque acriter nostros insequentem supprimit, rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam recipere, et sub muro consistere cogit. Sed IX. legionis milites elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temerè insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur, et sub montem, in quo erat oppidum positum, succedunt. Hinc se recipere quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Præruptus locus erat, utrâque ex parte directus, ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructæ cohortes eum locum explerent; et neque subsidia à lateribus summitti, neque equites laborantibus usui esse possent. Ab oppido enim declivis locus tenui fastigio vergebat, in longitudinem passuum circiter CD. Hâc nostris erat receptus; quòd eò, incitati studio, inconsultiùs processerant. Hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quòd sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute et patientiâ nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebantur illis copiæ; atque ex castris cohortes per oppidum crebrò submittebantur; ut integri defessis succederent. Hoc idem Cæsar facere cogebatur: ut, submissis in eundem locum cohortibus, defessos reciperet.

XLVI. Hoc quum esset modo pugnatum continenter horis V. nostrique graviùs à multitudine premerentur; consumptis omnibus telis, gladiis districtis, impetum adversùs montem in cohortes faciunt: paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Summotis sub murum cohortibus, ac nonnullâ parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis aut inferioribus locis constiterat, tamen in summum jugum virtute connititur, atque inter duas acies perequitans, commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX. ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIV. qui, propter eximiam

45. *Ex primo hastato.*] Lipsius suspicatur esse mendum, et esse legendum, *Q. Fulginius centurio primi hastati*, causamque corruptioni dedisse notam, quâ vulgò scribuntur centuriones, et curvari in modum vitei flagelli. Nam vitis insigne centurionum. Id in X. litteram et præpositionem EX transiisse non novum. Habet de illo Vegetius hæc verba: *Primus hastatus duas centurias, id est, ducentos milites deducebat in acie secunda, quam nunc ducenarium vocant.* Hastati porro dicti, quòd primò hastis pugnarent, sed mutatâ pugnandi ratione, mansit nomen. Pilis enim et gladiis pugnabant. Illi hastati adolescentes erant: ut

virtutem, ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat. Vulnerantur ampliùs DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Cæcilius, primipili centurio, et, præter eum, centuriones IV. milites ampliùs CC.

XLVII. Sed hæc ejus diei præfertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent: Afraniani, quòd, quum esse omnium judicio inferiores viderentur, cominus tamen diu stetissent, et nostrorum impetum sustinuissent, et initio locum tumulumque tenuissent, quæ caussa pugnandi fuerat: et nostros primo congressu terga vertere coëgissent: nostri autem, quòd iniquo loco, atque impari congressi numero, V. horis prœlium sustinuissent, quòd montem gladiis districtis adscendissent, quòd ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent, atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt; præsidiumque ibi posuerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo hæc gesta sunt. Tanta enim tempestas coöritur, ut nunquam illis locis majores aquas fuisse constaret. Tum autem ex omnibus montibus nives proluit, ac summas ripas fluminis superavit; pontesque ambos, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quæ res magnas difficultates exercitui Cæsaris attulit. Castra enim, ut suprà demonstratum est, quum essent inter flumina duo, Sicorim, et Cingam, spatio millium XXX. neutrum horum transiri poterat, necessariòque omnes his angustiis continebantur. Neque civitates, quæ ad Cæsaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longiùs progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque maximi comitatus, qui ex Italiâ Galliâque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum, quo neque frumenta in herbis erant, neque multùm à maturitate aberant: ac civitates exinanitæ, quòd Afranius penè omne frumentum, ante Cæsaris adventum, Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Cæsar superioribus diebus consumpserat: pecora, quòd secundum poterat esse inopiæ subsidium, propter bellum finitimæ civitates longiùs removerant: qui erant pabulandi aut frumentandi caussâ progressi, hos levis armaturæ Lusitani, peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniæ consectabantur; quibus erat proclive transnare flumen, quòd consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

XLIX. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copiâ. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus: multum ex omni provinciâ comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdæ præbebat, et loca trans flumen integra, quò omnino Cæsar adire non poterat.

L. Eæ permanserunt aquæ dies complures. Conatus est Cæsar reficere pontes. Sed nec magnitudo fluminis permittebat; neque ad

principes, viri, aut viris proximi, triarii vero grandes et maturi, quibus tribus ordinibus constabant singulæ cohortes.

15. *Tempestas.*] Liquatis sole nivibus.

19. *Castra enim, ut supra demonstratum est, quum essent inter flumina duo, Sicorim, et Cingam.*] Aut Cæsar non meminerit, aut ea pars libri nobis perierit; Cingæ enim fluvii nulla hactenus facta est mentio, qui in Iberum influit, dicitur *Cinga*, Sicoris, *la Segre*.

35. *Ut sine utribus, &c.*] Quamvis esset pons, id tamen à Cæsare commemoratur, quia erant hoc modo longe ad sequendos hostes ipsi paratiores, non quæsito ponte per circuitum. Utres porro illi inflati sustinebant natantium corpora. Livius decad. III lib. III. *Hispani sine ullâ morâ in utres vestimentis conjectis, ipsi celeris suppositis incumbentes flumen transnatavere.* Item, *Hispanos inflati transvexerint utres.*

ripam dispositæ cohortes adversariorum perfici patiebantur: quòd illis prohibere erat facilè, tum ipsius fluminis naturâ, atque aquæ magnitudine, tum quòd ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur: atque erat difficile, eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere, et tela vitare.

LI. Nuntiatur Afranio, magnos comitatus, qui iter habebant ad Cæsarem, ad flumen constitisse. Venerant eò sagittarii ex Ruthenis, equites ex Galliâ, cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant præterea cujusque generis hominum millia circiter IV. cum servis libertisque. Sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum licentiâ. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii et equestris ordinis: erant legationes civitatum; erant legati Cæsaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos cum omni equitatu, tribusque legionibus, Afranius de nocte proficiscitur imprudentesque antemissis equitibus aggreditur: celeriter tamen sese Galli equites expediunt, prœliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa legionum appropinquare cœperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnæ tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum. Nacti enim spatium, se in loco superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC. equites pauci, calonum atque impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus annona crevit; quæ ferè res inopiâ non solùm præsentis, sed etiam futuri temporis timore, ingravescere consuevit. Jamque ad denarios L. in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti diminuerat, atque incommoda in dies augebantur: et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magnâ inopiâ necessariarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Cæsar iis civitatibus, quæ ad ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat. Ipse præsentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Hæc Afranius Petreiusque, et eorum amici, pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor fingebat: ut penè bellum confectum videretur. Quibus litteris nuntiisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnæ gratulationes fiebant: multi ex Italiâ ad Cn. Pompeium proficiscebantur;

11. *Atque omnes*, &c.] Cùm nondum esset hostis propinquus, liberiusque iter facerent.

27. *Jamque ad denarios* L. *in singulos modios annona pervenerat.*] Modius quod mensuræ genus fuerit, accuratè exactèque sciri non potest. Ac nostrum tamen *boisseau* accedere ex multis fit verisimile; quorum pauca delibare licet. Columella dicit bobus aratoriis plerumque singulis sufficere singulos modios glandis et paleæ ad satietatem datæ, qui modius adhuc sufficere solet. Præterea ait Plinius, lib. XVIII. cap. 7. *In transpadana Italia scio vicenas quinas libras modios pendere.* Paullò supra dicit, farre esse ponderosius triticum. Porro libra Romana XII. tantùm habebat uncias, non XVI. ut nostra. Itaque non plus penderet noster modius quam XX. libras, quod pondus solet pendere noster *boisseau*. Denarius Romanus valebat denos asses, id est V. solidos nostræ monetæ. Itaque pervenerat ad XV. libras turonenses nostræ monetæ modius in illâ caritate, cùm apud Siculos in summâ vilitate III. denariis emeretur.

39. *Magni domum concursus ad Afranium*, &c.] Ita Terent. in Eunucho: *Eamus ad me.*

alii, ut principes talem nuntium attulisse; alii, ne eventum belli exspectâsse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIV. Quum in his angustiis res esset; atque omnes viæ ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur; nec pontes perfici possent; imperat militibus Cæsar, ut naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britanniæ docuerat. Carinæ primùm ac statumina ex levi materiâ fiebant: reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu millia passuum à castris XXII.: militesque his navibus flumen transportat; continentemque ripæ collem improvisò occupat. Hunc celeriter, priùs quàm ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem postea transducit; atque ex utrâque parte pontem institutum perficit biduo. Ita comitatus, et qui frumenti caussâ processerant, tutò ad se recipit; et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen transjecit: qui inopinantes pabulatores, et sine ullo dissipatos timore aggressi, quàm maximum numerum jumentorum atque hominum intercipiunt: cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut prædæ subsidio sint; alii, ut venientibus resistant, atque eos propellant: unamque cohortem, quæ temerè ante cæteras extra aciem procurrerat, seclusam à reliquis circumveniunt, atque interficiunt; incolumesque cum magnâ prædâ eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum hæc ad Ilerdam geruntur, Massilienses, usi L. Domitii consilio, naves longas expediunt numero XVII. Quarum erant XI. tectæ. Multa huc minora navigia addunt: ut ipsâ multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus suprà demonstratum est, imponunt; atque hos præmiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius, atque has colonis, pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructâ classe, magnâ fiduciâ ad nostras naves procedunt, quibus præerat D. Brutus. Hæ ad insulam, quæ est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multò inferior numero navium Brutus: sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones Cæsar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus fer-

1. *Alii, ut principes talem nuntium attulisse.*] Nuntius cùm pro eo qui nuntiat, tum pro ea re quæ nuntiatur, ut docet Festus Pompeius, et post eum Laurentius Valla.

5. *Imperat militibus Cæsar, ut naves faciant.*] Sic id à Lucano describitur:

Utque habuit ripas Sicoris, camposque reliquit,
Primùm cana salix madefacto vimine parvam
Texitur in puppim, cæsoque induta juvenco,
Vectoris patiens, tumidum superemicat amnem.
Sic Venetus stagnante Pado, fusoque Britannus
Navigat Oceano: Sic cùm tenet omnia Nilus,
Conseritur bibula Memphitis charta papyro.

Ubi videtur ejus generis navigia à Cæsare apud Britannos visa fuisse; quamvis superioribus libris, ubi de Britanniâ scripsit, nihil de ipsis commemoravit.

25. *Quarum erant* XI. *tectæ.*] Quibus opponuntur apertæ, quæ catastromata non habebant, quibus tecti millites pugnarent. T. Livius, lib. XXXVI. *Biduum in apparatu morati, tertio die centum navibus, quarum* LXX. *tectæ erant, cæteræ apertæ, Phocæam petiverunt.* Item Hirtius in lib. de bello Alex. *Magnoque impetu quatuor ad eum constratæ naves, et complures apertæ contenderunt.* Item Cæsar in principio libri sequentis: *Naves piscatorias contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti.*

32. *Hæ ad insulam, &c.*] Unam de iis, quæ dicuntur, *les Pomegues.*

36. *Manus ferreas atque harpagones.*] Unum idemque instrumentum censet, Liv. lib. XXVI. et XXXVII. *Hoc modo ferreæ quoque manus (harpagones vocant) quas operibus hostium injicerent, præparabantur.* Item lib. XXX. *Pe-*

reas atque harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tragularum reliquorumque telorum se instruxerant; ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum utrinque est fortissimè, atque acerrimè: neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi, et montani, exercitati in armis: atque ii modò digressi à Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, et celeritate navium, et scientiâ gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant: et, quoad licebat latiore spatio, productâ longiùs acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant: quum propiùs erat necessariò ventum, ab scientiâ gubernatorum atque artificiis, ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quòd minùs exercitatis remigibus, minùsque peritis gubernatoribus utebantur; qui repentè ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis; tum etiam gravitate et tardidate navium impediebantur. Factæ enim subitò ex humidâ materiâ, non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus cominus pugnandi daretur, æquo animo singulas binis navibus objiciebant: atque injectâ manu ferreâ, et retentâ utrâque nave, diversi pugnabant, atque in hostium naves transcendebant; et magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem navium deprimunt; nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis, quæ sunt captæ, intereunt IX.

LIX. Hoc prœlio Cæsari ad Ilerdam nuntiato, simul perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi perterriti virtute equitum, minùs liberè, minùs audacter vagabantur: aliàs, non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustiùs pabulabantur: aliàs, lon-

stremo asseres ferro unco præfixi (harpagones milites vocant) ex Punicis navibus injici in Romanos cœpti. Plinius verò diversa tela esse censet, qui lib. VII. cap. 56, Anacharsim harpagones, manus autem ferreas Periclem invenisse memoriæ prodidit. Dion scribit harpagones celeriter mitti et retrahi solere, manum verò ferream cum pondere decidere, retinereque quodcumque fuerit amplexa. Frontinus lib. XI. cap. 3. manus ferreas inventas esse à Duillio testatur, apud Romanos scilicet, si verum est quod Plinius testatur, à Pericle fuisse inventas. Harpax verò et harpago, an sint diversa instrumenta, dubium est. Appianus certè harpaga dicit esse ab Agrippa excogitatum, cùm Plinius inventum harpagonis Anacharsi tribuat.

4. *Albici.*] Illi Reii dicti sunt, et à cultu Apollinis, Appollinares, montesque Salyorum occupabant incolebantque, quæ à vicinis Massiliæ locis ad Cebennam propemodum pertinent. Eorum urbs dicitur à Plinio, *Alebece*, vel *Albece Riorum Apollinarium*, aliquando *Reium* et *Regium*, more recepto urbium, quæ nomen proprium, populi sui nomine commutavere. Gallicè *Ries.*

6. *Homines asperi, et montani.*] Vegetius lib. I. cap. 3. *Nunquam credo potuisse dubitari aptiorem armis rusticam plebem, quæ sub dio et labore nutritur solis patiens, umbræ negligens, balnearum nescia, deliciarum ignara, simplicis animi, parvo contenta, duratis ad omnem laborum tolerantiam membris, cui gestare ferrum, fossam ducere, onus ferre consuetudo de rure est.*

12. *Remos transcurrentes detergere.*] Sic Latini et Livius *defringere remos.* Polybius ταρσοὺς θραύειν, Appianus συνθλίβειν, Diodorus παρασύρειν. Detergere porro ut Gallice dicitur, *nettoyer la tranchée*, id est, internecione delere quotquot in fossis sub aggeribus delitescentes urbem obsident.

18. *Factæ enim subitò ex humidâ materiâ.*] Hoc est quod cavendum esse monet Vegetius, lib. V. cap. 6. *Ne continuò, ut dejectæ fuerint trabes, secentur, vel statim ut sectæ fuerint, mittantur in navem; siquidem et adhuc solidæ arbores, et jam divisæ per tabulas, duplices ad majorem siccitatem mereantur inducias, nam quæ virides compinguntur, cùm nativum humorem exsudaverint, contrahuntur, et rimas faciunt latiores, quo nihil est periculosius navigantibus.*

giore circuitu, custodias stationesque equitum vitabant, aut aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant: postremò, et plures intermittere dies, et, præter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hoc Tarraconenses, et Jacetani, et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent. Pollicentur, atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio; et signa ex statione transfert. Magna celeriter fit commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis v. civitatibus ad amicitiam adjunctis, expeditâ re frumentariâ, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quæ cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multæ longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, et Cæsaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Cæsar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum xxx. in altitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret, vadumque in eo flumine efficeret. His penè effectis, magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omninò frumento pabuloque intercluderentur; quòd multum Cæsar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsis locis excedere, et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiâm illa res, quòd ex duobus contrariis generibus, quæ superiore bello cum L. Sertorio steterant, civitates victæ nomen atque imperium absentis timebant: quæ in amicitiâ manserant Pompeii, magnis affectæ beneficiis, eum diligebant: Cæsaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus, magnaque auxilia exspectabant; et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero naves conquirere, et Octogesam adduci jubent. Id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque passuum à castris aberat xx. Ad eum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri: legionesque II. flumen Sicorim transducunt: castraque muniunt vallo pedum XII.

LXII. Quâ re per exploratores cognitâ, summo labore militum

5. *Oscenses.*] Osca duplex, altera in Bœtica, altera in Tarraconensi, de quâ nunc agitur, clarissimorum Christianæ religionis martyrum Laurentii et Vincentii patria, nunc *Huesca*.

Ib. *Calagurritani.* In Hispania citeriori, proxima Oscæ, alio nomine, *Fibularia*, nunc *Calaborra*.

7. *Tarraconenses.*] Tarraco urbs nobilis, unde dicta Hispania citerior. Tarraconensis, Pomponio Mela dicitur maritimarum opulentissima, medio ferè itinere inter Iberum fluvium et Barcinoem, quæ nunc urbs est Cathalauniæ caput.

Ib. *Jacetani.*] Jacetanorum oppidum dicitur *Jaca*.

Ib. *Ausetani.*] Ab Ausa oppido, hodie *Vigue*. Ptolemæo *Authetani* dicuntur. *Hæc duo* oppida *Pyrenæi radice recedere dicuntur*, Plinio, quorum Episcopus nunc subditus Cæsar Augustano Archiepiscopo.

8. *Illurgavonenses.*] Plinio dicitur regio Ilergaonum, sed ignorantur. Certè non longè ab Ibero flumine in citeriore Hispania.

26. *Cum L. Sertorio steterant.*] Syllâ dictatore rerum potito, Sertorius Marianarum partium in Hispaniam se recepit, ibique Romanos duces à Syllâ missos magnis cladibus affecit, tandem per insidias à Perpenna occisus est, *magnæ vir, sed calamitosæ virtutis*, ut ait Florus.

31. *Octogesam.*] Octogesa ignoratur, alii dicunt esse *Hilona*, alii *Mequinense*, alii *Flix*, alii *Salron*.

36. *Summo labore militum, &c.*] Hoc fecit imitatus Cyrum, qui Gyndem fluvium, secundæ post Euphratem magnitudinis, ut ait Orosius, dolore amissi unius de equis qui trahere

Cæsar continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc jam rem deduxerat, ut equites, etsi difficulter atque ægrè fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites verò tantummodo humeris ac summo pectore exstabant, ut cùm altitudine aquæ, tum etiam rapiditate fluminis, ad transeundum non impedirentur. Sed tamen eodem ferè tempore pons in Ibero propè effectus nuntiabatur: et in Sicori vadum reperiebatur.

LXIII. Jam verò eò magis illi maturandum iter existimabant. Itaque II. auxiliaribus cohortibus Ilerdæ præsidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt, et cum II. legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra conjungunt. Relinquebatur Cæsari nihil, nisi utì equitatu agmen adversariorum malè haberet et carperet. Pons enim ipsius magnum circuitum habebat; ut multò breviore itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt; et quum de tertiâ vigiliâ Petreius atque Afranius castra movissent, repentè sese ad novissimum agmen ostendunt: et, magnâ multitudine circumfusâ, morari atque iter impedire incipiunt.

LXIV. Primâ luce ex superioribus locis, quæ Cæsaris castris erant conjuncta, cernebatur equitatus nostri prœlio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnunquam sustinere extremum agmen, atque interrumpi: aliàs inferri signa, et universarum cohortium impetu nostros propelli, deinde rursus conversos insequi: totis verò castris milites circulari, et dolore, hostem ex manibus dimitti, bellum necessariò longiùs duci: centuriones tribunosque militum adire, atque obsecrare, ut per eos Cæsar certior fieret, ne labori suo, nec periculo parceret: paratos esse, sese posse et audere eà transire flumen, quà transductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Cæsar, etsi timebat tantæ magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse. Hos cum legione unâ præsidio castris relinquit; reliquas legiones expeditas educit: magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, VI. fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur ac sublevantur; interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit; triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum fuit in militibus studium, ut, millium VI. addito circuitu, magnâque ad vadum fluminis morâ interpositâ, eos, qui de tertiâ vigiliâ exîssent, ante horam diei IX. consequerentur.

regium currum solebant, juravit eò se redacturum, ut transiri calcarique à fœminis posset. Nec requievit donec in trecentos et sexaginta rivos dispergeret et siccum relinqueret, in diversum fluentibus aquis. Seneca lib. de ira III. Item Herodotus, lib. I. Quod nec omisit Vegetius, lib. III. cap. 7. *Cùm altior fluctus nec equitem nec peditem patitur, si per plana decurrat, ductus multifariàm spargitur fossis, divisusque facilè transitur.*

14. *Iberum.*] Iberus, de quo supra et infra commemoratur, est nobilis fluvius Hispaniæ de quo sic Plinius, lib. II. *Iberus amnis navigabili commercio dives, ortus in Cantabria haud procul oppido Juliobrica* CDL. *millia passuum fluens navium per* CCLX. *millià à Varia oppido capax, quem propter universam Hispaniam Græci appellavere Iberiam.*

29. *Ex omnibus centuriis,* &c.] De centuriis sic habet Varro: *Centuriæ quæ sub centurione sunt, quarum centenarius justus numerus.* Festus: *Centuria in re militari centum homines.* Quanquam ille numerus sequentibus temporibus non semel mutatus fuisse videtur.

32. *Magnoque numero jumentorum in flumine.*] Sic Annibal, teste Livio, per superiora Padi vada exercitum traducens, elephantorum ordinem opposuit ad impetum fluminis sustinendum.

LXV. Quos ubi Afranius procul [visos] cum Petreio conspexit, novâ re perterritus, locis superioribus consistit, aciemque instruit. Cæsar in campis exercitum reficit, ne defessum prœlio objiciat. Rursus conantes progredi insequitur et moratur. Illi necessariò maturiùs, quàm constituerant, castra ponunt. Suberant enim montes, atque à millibus passuum v. itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Cæsaris; præsidiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent; ipsi, sine periculo ac timore, Iberum copias transducerent. Quod fuit illis conandum, atque omni ratione efficiendum: sed totius diei pugnâ atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt.

LXVI. Cæsar quoque in proximo colle castra ponit. Mediâ circiter nocte iis, qui adaquandi caussâ longiùs à castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Cæsar, duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari jubet, et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore veriti, ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur, aut ne ab equitatu Cæsaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt, copiasque in castris continent. Postero die Petreius, cum paucis equitibus, occultè ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Cæsaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renuntiat, v. millia passuum proxima intercedere itineris campestris: inde excipere loca aspera et montuosa. Qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.

LXVII. Disputatur in consilio à Petreio et Afranio, et tempus profectionis quæritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse priùs ad angustias veniri, quàm sentirentur. Alii, quòd pridie noctu conclamatum esset in castris Cæsaris, argumenti sumebant loco, non posse clam exiri: circumfundi noctu equitatum Cæsaris, atque omnia loca atque itinera obsideri: nocturnaque prœlia esse vitanda, quòd perterritus miles in civili dissensione timori magis quàm religioni consulere consueverit: at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multùm etiam tribunorum mil. et centurionum præsentiam afferre; quibus rebus coërceri milites, et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum. Etsi aliquo accepto detrimento; tamen, summâ exercitûs salvâ, locum quem petant capi posse. Hæc vicit in concilio sententia; et primâ luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Cæsar, exploratis regionibus albente cœlo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu, nullo certo itinere, exercitum ducit. Namque itinera, quæ ad Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendæ valles maxi-

15. *Vasa militari more conclamari.*] Mos erat, ut castra moturi clamore monerentur suas sarcinas colligere, quod vocabant vasa colligere, et vasa conclamare, et simpliciter conclamare. Frontinus porro, lib. I. Cæsaris factum stratagematis annumerat.

20. *Mittitur L. Decidius Saxa.*] Utpote qui in Celtiberia natus fuerat. Hic beneficio Cæsaris tribunus pl. factus, et altero bello civili Antonii legatus, in Macedoniam cum Norbano transiit, quâ occupatâ apud Philippos castra posuit. De hoc Cicero in XIII. Philippica: Item in VIII. *Saxam verò Decidium præterire qui possum, hominem deductum ex ultimis gentibus, ut eum tribunum pl. videremus, quem civem nunquam videramus?* Extincto enim Cæsare adhæsit Antonio, ut videtur in epitome Livii, lib. CXXVII.

39. *Albente cœlo.*] Virgil. lib. V. Æneid.

—— *Ut primum albescere lucem*
Vidit ——

-mæ ac difficillimæ: saxa multis locis prærupta iter impediebant; ut arma per manus necessariò transderentur, militesque inermes, sublevatique alii ab aliis, magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quòd eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere, et frumento prohibere potuissent.

LXIX. Ac primò Afraniani milites, visendi caussâ, læti ex castris procurrebant, contumeliosisque vocibus persequebantur, necessarii victûs inopiâ coactos fugere, atque ad Ilerdam reverti. Erat enim iter à proposito diversum; contrariamque in partem iri videbatur. Duces verò eorum suum consilium laudibus ferebant, quòd se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adjuvabat, quòd sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant; ut non posse diutiùs inopiam sustinere confiderent. Sed, ubi paullatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt; jamque primos superare regionem castrorum animadverterunt; nemo erat adeò tardus, aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum, atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma; atque omnes copiæ, paucis præsidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri priùs angustias montesque occuparent; sed exercitum Cæsaris viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Cæsaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessariò deducta, ut, si priores, montes quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent; impedimenta totius exercitûs, cohortesque in castris relictas, servare non possent; quibus interclusis exercitu Cæsaris, auxilium ferri nullâ ratione poterat. Confecit prior iter Cæsar; atque ex magnis rupibus nactus planitiem, in hâc contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum agmen premeretur, et ante se hostem videret, collem quendam nactus, ibi constitit. Ex eo loco IV. cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos jubet occupare, eo consilio, utì ipse eòdem omnibus copiis contenderet, et, mutato itinere, jugis Octogesam perveniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Cæsaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt; omnesque ab his circumventi, in conspectu utriusque exercitûs interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendæ rei. Neque verò id Cæsarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse, præsertim circumdatum undique equitatu, quum in loco æquo atque aperto confligeretur. Idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones, tribunique mil. ne dubitaret prœlium committere: omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contrà multis rebus sui timoris signa misisse; quòd suis non subvenissent; quòd de colle non decederent; quòd vix equitum incursus sustinerent: collatisque in unum locum signis conferti, neque ordines neque signa servarent. Quòd si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem: quòd certè inde decedendum esset Afranio, nec sine aquâ permanere posset.

LXXII. Cæsar in eam spem venerat, se sine pugnâ et sine vulnere

49. *Cæsar in eam spem venerat*, &c.] Cæsar solitus erat dicere, ut refert Frontinus, lib. IV. stratagem. cap. 7. idem esse sibi consilium adversùs hostem, quod plerisque medicis con-

suorum rem conficere posse; quòd re frumentariâ adversarios interclusisset. Cur, etiam secundo prœlio, aliquos ex suis amitteret? Cur vulnerari pateretur optimè meritos de se milites? Cur denique fortunam periclitaretur? Præsertim quum non minùs esset imperatoris, consilio superare, quàm gladio. Movebatur etiam misericordiâ civium, quos interficiendos videbat; quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. Hoc consilium Cæsaris à plerisque non probabatur. Milites verò palàm inter se loquebantur; quoniam talis occasio victoriæ dimitteretur, etiam quum vellet Cæsar, sese non esse pugnaturos. Ille in suâ sententiâ perseverat; et paullùm ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblatâ facultate, in castra sese referunt. Cæsar præsidiis in montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quàm proximè potest hostium castris castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, quòd omnem rei frumentariæ fluminisque Iberi spem amiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Hæc consiliantibus eis, nuntiatur, aquatores ab equitatu premi nostro: quâ re cognitâ, crebras stationes disponunt equitum, et cohortium alariarum; legionariasque interjiciunt cohortes; vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt; ut intra munitionem et sine timore, et sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur: ipsique, perficiendi operis caussâ, longiùs progrediuntur.

LXXIV. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgò procedunt: et quem plerisque in castris notum aut municipem habebat, conquirit, atque vocat. Primùm agunt gratias omnes omnibus, quòd sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere: dein de imperatoris fide quærunt, rectène se illi sint commissuri; et, quòd non ab initio fecerint, armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, conqueruntur. His provocati sermonibus, fidem ab imperatore de Petreii et Afranii vitâ petunt; ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturos confirmant; legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Cæsarem mittunt. Interim

tra vitia corporum, fame potiùs quàm ferro superandi. Sed et idem Frontinus consilium Cæsaris explicat, quòd fame exasperatos veritus sit hostes ad prœlium vocare, cùm ipsi eum ad prœlium vocarent. Vide ibi.

2. *Cur, etiam secundo prœlio,* &c.] Sic Seneca in epist. *Alieno sanguini tam quàm suo parcant, sciantque homini non esse homine prodigè utendum,* cive præsertim, quem unum servare præstat, quàm mille hostes occidere, ut aiebat Antoninus Pius.

20 *Cohortium alariarum.*] Cùm hic opponat alarias cohortes legionariis, verisimile est illas fuisse ex auxiliaribus.

25. *Quorum discessu.*] Appianus aliter rem narrat, nempe contendisse in ulteriorem Hispaniam Afranium et Petreium, præoccupasse autem Cæsarem itinera, et quandam Afranianorum partem ad locum castris idoneum capiendum præmissam, à Cæsarianis in itinere fuisse circumventam, sublatisque in capita scutis deditionem significasse. Sed Cæsari Lucanoque major quàm Græco illi scriptori fides.

30. *Armaque cum hominibus necessariis,* &c.] Quod sic Lucanus describit, lib. VII.

————*videre parentes*
Frontibus adversis, fraternaque cominus arma,
Cognatasque acies————

Itaque Dionysius Halicarn. lib. VI. Πολέμου πολιτικοῦ, ὡς ἅπαντες ἴσασιν, κάκιον χρῆμα οὐδὲν, ἐν ᾧ τὰ μὲν κρατηθέντα ἀτυχεῖ, τὰ δὲ κρατήσαντα ἀδικεῖ, καὶ περίεστι τοῖς μὲν ὑπὸ τῶν φιλτάτων ἀπόλλυσθαι, τοῖς δὲ τὰ φίλτατα διολέσαι. *Nihil omnium confessione civili bello pejus, in quo victos sequitur miseria, victores impietas, et alteri à charissimis perimuntur, alteri perdunt charissimos.*

35. *Primorum ordinum centuriones.*] Hi

alii suos in castra, invitandi caussâ, adducunt; alii ab suis abducuntur; adeò, ut una castra jam facta ex binis viderentur. Compluresque tribuni militum, et centuriones ad Cæsarem veniunt, seque ei commendant. Hoc idem fit à principibus Hispaniæ, quos illi evocaverant, et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quærebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Cæsarem. Afranii etiam filius adolescens, de suâ et parentis sui salute, cum Cæsare, per Sulpicium legatum, agebat. Erant plena lætitiâ et gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitâsse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur: magnumque fructum suæ pristinæ lenitatis, omnium judicio, Cæsar ferebat; consiliumque ejus à cunctis probabatur.

LXXV. Quibus rebus nuntiatis Afranio, ab instituto opere discedit, seque in castra recipit; sic paratus, ut videbatur, ut, quicunque accidisset casus, hunc quieto et æquo animo ferret. Petreius verò non deserit sese; armat familiam. Cum hâc, et prætoriâ cohorte cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suæ custodiæ caussâ habere consueverat, improvisò ad vallum advolat; colloquia militum interrumpit; nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit. Reliqui coëunt inter se; et, repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt, gladiosque distringunt; atque ita se à cetratis equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi, seque in castra recipiunt; et ab iis cohortibus, quæ erant in statione ad portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis, flens Petreius manipulos circuit, militesque appellat; neu se, neu Pompeium absentem Imperatorem suum adversariis ad supplicium transdant, obsecrat. Fit celeriter concursus in prætorium. Postulat ut jurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim à reliquis consilium capturos. Princeps in hæc verba jurat. Ipse idem jusjurandum adigit Afranium. Subsequuntur tribuni militum, centurionesque. Centuriatim producti milites, idem jurant: edicunt, penès quem quisque sit miles Cæsaris, ut producatur. Productos palam in prætorio interficiunt. Sed plerosque ii, quos receperant, celant, noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus à ducibus, crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi, spem præsentis deditionis sustulit, mentesque militum convertit, et rem ad pristinam belli rationem redegit.

erant centurio primipili, primus princeps, primus hastatus.

8. *Per Sulpicium legatum.*] Is erat de quo fit mentio libro III. de bello Gallico circa initium, de quo supra.

16 *Armat familiam.*] Cùm servis arma tractare non liceret, vix possum adduci ut credam armatos esse famulos. Libertos potiùs crediderim, qui si non famuli, certè familiares erant, quorum magnus erat aliquando civibus R. numerus. Necessaria tamen aliquando re permoti, si præsertim erant gladiatores, aliquando famulos armabant.

17. *Beneficiariis suis.*] Beneficiarii dicti, quòd beneficio tribunorum promoverentur, teste Vegetio, lib. II. cap. 7.

19. *Quos deprehendit, interficit.*] Addit Appianus eum nec pepercisse uni de suis tribunis, qui furentem cohibere conabatur.

21. *Sinistras sagis involvunt.*] Quia scuta non habebant, ad amicos se transiisse rati.

30. *Princeps in hæc verba jurat.*] Sermo est militaris. Festus: *Præjurationes facere dicuntur, qui ante alios conceptis verbis jurant, post quos in eadem verba jurantes, tantummodo dicunt, Idem in me.*

Ib. *Jusjurandum adigit.*] Sic loquuntur Latini pro *agunt ad jusjurandum*, id est, cogunt jurare, Gallice, *faire prêter serment*. Exempla passim prostant. Dicitur et *in jusjurandum adigere*. Livius, lib. XLVIII. *Censores causas stipendii missorum cognoscebant, et cujus nondum justa causa missionis visa esset, ita jusjurandum adigebant.*

LXXVII. Cæsar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloquii venerant, summâ diligentiâ conquiri et remitti jubet. Sed ex numero tribunorum militum, centurionumque, nonnulli suâ voluntate apud eum remanserunt: quos ille postea magno honore habuit. Centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in tribunitium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur ægrè. Frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quòd dierum XXII. ab Ilerdâ frumentum jussi erant efferre: cetrati auxiliaresque nullam; quorum erant et facultates ad parandum exiguæ, et corpora insueta ad onera portanda. Itaque magnus eorum quotidie numerus ad Cæsarem perfugiebat. In his erat angustiis res; sed ex propositis consiliis duobus, explicitiùs videbatur Ilerdam reverti: quòd ibi paullulum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longiùs; quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Cæsar equitatu præmisso, qui novissimum agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus prœliarentur.

LXXIX. Genus erat hoc pugnæ. Expeditæ cohortes novissimum agmen claudebant: pluresque in locis campestribus subsistebant. Si mons erat adscendendus, facilè ipsa loci natura periculum repellebat: quòd ex locis superioribus, qui antecesserant, suos adscendentes protegebant. Quum vallis aut locus declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant; equites verò ex loco superiore in adversos tela conjiciebant. Tum magno erat in periculo res; tum inquirebant, ut, quum ejusmodi esset locis appropinquatum, legionum signa consistere juberent, magnoque impetu equitatum repellerent; eo summoto, repentè incitato cursu sese in valles universi demittere, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consistere. Nam tantùm ab equitum suorum auxiliis aberant (quorum numerum habebant magnum,) ut eos, superioribus perterritos prœliis, in medium reciperent agmen, ultròque eos tuerentur: quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Cæsaris exciperetur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lentè ac paullatim proceditur; crebròque, ut sint auxilio suis, subsistunt; ut tùm accidit. Millia enim progressi IV. vehementiùsque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt: ibique una à fronte contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Cæsaris castra posita, tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi caussâ animadvertere; sese subitò proripiunt horâ circiter VI. ejusdem diei; et spem nacti moræ discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Quâ re animadversâ, Cæsar eductis legionibus subsequitur; præsidio impedimentis paucas cohortes relinquit: horâ X. subsequi pabulatores, equitesque revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeò, ut penè terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen Cæsaris; atque universum imminebat.

LXXXI. Tum verò neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum datâ facultate, consistunt necessariò, et procul ab aquâ, et naturâ iniquo loco castra ponunt. Sed iisdem de

caussis Cæsar, quæ supra sunt demonstratæ, prœlio non lacessit, et eo die tabernacula statui passus non est; quò paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu, sive interdiu erumperent. Illi animadverso vitio castrorum, totâ nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die à primâ luce faciunt, totumque in eâ re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant, et castra protulerant, tanto aberant ab aquâ longiùs; et præsenti malo aliis malis remedia dabantur. Primâ nocte, aquandi caussâ, nemo egreditur ex castris. Proximo die, præsidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt: pabulatum emittitur nemo. His eos supplices malè haberi Cæsar, et necessariam subire deditionem, quàm prœlio decertare, malebat. Conatur tamen eos vallo fossâque circumvenire, ut quàm maximè repentinas eorum eruptiones demoretur: quò necessariò descensuros existimabat. Ibi et inopiâ pabuli adducti, et quò essent ad iter expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici jubent. In his operibus, consiliisque, biduum consumitur.

LXXXII. Tertio die magna jam pars operis Cæsaris processerat. Illi, impediendæ rei caussâ, horâ circiter VIII. signo dato, legiones educunt, aciemque sub castris instruunt. Cæsar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire jubet; aciem instruit. Contra opinionem enim militum, famamque omnium, videri prœlium diffugisse, magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de caussis, quæ sunt cognitæ, quò minùs dimicare vellet, movebatur; atque hôc etiam magis, quòd spatii brevitas, etiam in fugam conjectis adversariis, non multùm ad summam victoriæ juvare poterat. Non enim ampliùs pedum millibus II. ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant. Tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relicta. Si prœlium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fugâ receptum dabat. Hac de caussâ constituerat signa inferentibus resistere, prior prœlio non lacessere.

LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex, legio X. et III. In subsidiis locum alariæ cohortes obtinebant. Cæsaris, triplex; sed primam aciem quaternæ cohortes ex V. legione tenebant. Has subsidiariæ ternæ, et rursus aliæ totidem, suæ cujusque legionis, subsequebantur. Sagitarii, funditoresque mediâ continebantur acie. Equitatus latera cingebant. Tali instructâ acie, tenere uterque propositum videbatur: Cæsar, ut nisi coactus, prœlium non committeret; illi, ut opera Cæsaris impediret. Producitur tamen res, aciesque ad solis occasum continentur. Inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones

22. *Sed eisdem de caussis quæ sunt cognitæ.*] Frontinus, lib. XI. cap. 1. scripsit Cæsarem continuisse suos, arbitratum alienum dimicationis tempus, quòd adversarios ira et desperatio incenderat. Idem habet Lucanus.

31. *Acies erat Afraniana duplex,* &c.] Lipsius legit: *Acies erat Afraniana duplex legionum quinque, et in subsidiis locum alariæ cohortes tenebant.* Cujus orationis hæc est sententia: Afranius duplicem aciem struxit, prior fuit ex quinque legionibus distincta; altera subsidiaria è cohortibus alariis, seu sociis Hispanis. Magnum enim horum numerum Afranius habebat, ita ut æquaret ferè octo legiones, quibus certè alariis pro legionibus usus est. Atque ita legere valdè necesse. Nam quinque ex prioribus Cæsaris scriptis leguntur. Imò si epitome Livii nihil habet erroris, habebat Afranius septem. Sed omnia suspecta in numeris, et apud Livium, et apud Cæsarem, imo et apud omnes omnino autores. Vide Lipsium in hoc loco.

33. *Ex V. legione.*] Lipsius item legit: *Ex quinque legionibus.* Ergo in prima acie quinquies quaternæ cohortes, in secunda quinquies ternæ, in tertia totidem. Atque addit, *suæ cujusque legiones,* id est, unamquamque legionem, sic in tres partes divisam; ut prima acie habuerit quatuor cohortes, secunda et tertia ternas.

institutas Cæsar parat perficere. Illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire posset. Quâ re animadversâ Cæsar Germanos levis armaturæ, equitumque partem flumen transjicit, crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIV. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum jam diem sine pabulo retentis jumentis; aquæ, lignorum, frumenti inopiâ; colloquium petunt: et id, si fieri possit, semoto à militibus loco. Ubi id à Cæsare negatum, et, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Cæsari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Cæsar deligit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: Non esse aut ipsi, aut militibus succensendum, quòd fidem erga Imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerint: sed satis jam fecisse officio, satisque supplicii tulisse, perpessos omnium rerum inopiam: nunc verò, penè ut fœminas circummunitos, prohiberi aquâ, prohiberi ingressu: neque corpore dolorem, neque ignominiam animo ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si quis locus misericordiæ relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant: Hæc quàm potest demississimè atque subjectissimè exponit.

LXXXV. Ad ea Cæsar respondit: Nulli omnium has partes, vel querimoniæ vel miserationis, minùs convenisse. Reliquos enim omnes suum officium præstitisse; se, qui etiam bonâ conditione, et loco, et tempore æquo confligere noluerit, ut quàm integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui injuriâ etiam acceptâ, suisque interfectis, quos in suâ potestâte habuerit, conservârit, et texerit: illius denique exercitûs milites, qui per se de consiliandâ pace egerint; quâ in re omnium suorum vitæ consulendum putârunt. Sic omnium ordinum partes in misericordiâ constitisse: ipsos duces â pace abhorruisse: eos neque colloquii neque induciarum jura servâsse: et homines imperitos, et per colloquium deceptos, crudelissimè interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimiâ pertinaciâ atque arrogantiâ accidere soleat, utì eò recurrant, et id cupidissimè petant, quod paullò antè contempserint: neque nunc se illorum humilitate, neque aliquâ temporis opportunitate postulare, quibus rebus augeantur opes suæ, sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti: neque enim VI. legiones aliâ de caussâ missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classes paratas, neque summissos duces, rei militaris peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciæ provisum, quæ propter diuturnitatem pacis, nullum auxilium desiderârit. Omnia hæc jampridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui; ut idem ad portas urbanis præsideat rebus, et duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne ex præturâ et consulatu, ut semper, sed per paucos

14. *Penè ut fœminas.*] Quia in illis regionibus fœminæ domi continentur, et egredi prohibentur.

22. *Ut quàm integerrima essent ad pacem omnia.*] Quæ minus integra et facilia fuissent, si alter horum secundum prœlium fecisset. Nec enim victo, nisi iniquas pacis conditiones obtulisset.

37. *Neque summissos duces, rei militaris peritos.*] Dixit tamen Cæsar, cùm in Hispaniam profectus est, se venire ad exercitum sine duce, postea se iturum ad ducem sine exercitu.

41. *Duas bellicosissimas provincias.*] Hispaniam et Africam.

43. *Ne ex præturâ et consulatu, ut semper.*] Ne quis horum esset Cæsaris amicus.

probati et electi in provincias mittantur: in se ætatis excusationem nihil valere, quòd superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certè sine ignominiâ, domum revertantur, exercitumque dimittant. Quæ tamen omnia et se tulisse patientèr, et esse laturum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, (quod tamen sibi difficile non sit;) sed ne illi habeant, quo contra se uti possint: proinde, ut esset dictum, provinciis excederent, exercitumque dimitterent. Si id sit factum, nociturum se nemini. Hanc unam atque extremam pacis esse conditionem.

LXXXVI. Id verò militibus fuit pergratum, et jucundum, (ut ex ipsâ significatione potuit cognosci,) ut, qui aliquid victi incommodi exspectavissent, ultrò præmium missionis ferrent. Nam quum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare cœperunt, ut statim dimitterentur: neque omni interpositâ fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur; ut ii, qui habeant domicilium aut possessiones in Hispaniâ, statim; reliqui ad Varum flumen dimittantur. Ne quid eis noceretur, neve quis invitus sacramento dicere cogeretur, à Cæsare cavetur.

LXXXVII. Cæsar, ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Addit etiam, ut, quid quisque eorum in bello amiserit, quæ sint penès milites suos, iis, qui amiserint, restituatur: militibus, æquâ factâ æstimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit. Quascunque postea controversias inter se milites habuerunt, suâ sponte ad Cæsarem intus adierunt. Petreius atque Afranius, quum stipendium ab legionibus, penè seditione factâ, flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Cæsar ut cognosceret, postulant: eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertiâ exercitûs eo biduo dimissâ, II. legiones suas antecedere, reliquas subsequi jussit; ut non longo inter se spatio castra facerent: eique negotio Q. Fusium Kalenum legatum præfecit. Hôc ejus præscripto ex Hispaniâ ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitûs dimissa est.

1. *In se ætatis excusationem nihil valere.*] Quia emeritos capiebant.

20. *Varum flumen.*] Illa et hâc tempestate Italiæ et Galliæ limes est, ex Alpibus in mare Mediterraneum decurrens, inter Antipolim et Nicæam medius.

Finis et Hesperiæ promoto limite Varus.

21. *Sacramento.*] Aliqui reponunt *sacramentum*. Quamquam hæc locutio apud autores legatur, Liv. lib. IV. *Tribuni auxilio nemo invitus diceret sacramentò.* Porro Dio scribit à Cæsare eximios esse dimissos, usum verò aliis sponte illorum propter honores et quæstus.

28. *Intus adierunt.*] Quidam reponunt *in jus*, nec malè; dicendum enim est, *intro*, ex usu Latini sermonis.

34. *Q. Fusium Kalenum.*] Fusiorum familia Plebeia fuit. Is commemoratur et in VII. lib. de bello Gall. Tribunus plebis fuerat, Pisone et Messalâ coss. Clodioque semper faverat. Acriter in illum Cicero invehitur in VIII. Philippica. Sed facilè respondet, ut videtur apud Dionis librum XLVI. Tandem exeunte secundâ dictaturâ Cæsare, consul factus est.

LIBER II.

ARGUMENTUM.

Hic secundus liber habet oppugnationem Massiliæ, ad quam fuerat Trebonius relictus, dum Cæsar totam Hispaniam in suam redegit potestatem, ex eâ expulso Varrone Pompeii legato, ex quâ et ipse reversus, Massiliam expugnat. Deinde complectitur bellum in Africâ, absente Cæsare, per Curionem ejus legatum cum Attio Varo Pompeiano et Jubâ rege Numidiæ gestum, quo bello Curio et ejus exercitus periit.

I. DUM hæc in Hispaniâ geruntur; C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliæ relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui navalibusque; altera ad partem, quâ est aditus [ex Galliâ atque Hispaniâ ad id mare quod adigit] ad ostium Rhodani. Massilia enim ferè ex III. oppidi partibus mari alluitur. Reliqua quarta est, quæ aditum habet à terrâ. Hujus quoque spatii pars ea, quæ ad arcem pertinet, loci naturâ, et valle altissimâ munita, longam, et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provinciâ vocat, vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX. exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitùs in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullæ contextæ viminibus vineæ sustinere possent. Asseres enim pedum XII. cuspidibus præfixi, atque hi maximis balistis missi, per IV. ordines cratium [in terra] defigebantur. Itaque pedalibus lignis conjunctis inter se porticus integebatur; atque hâc agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX. æquandi loci caussâ [facta; item]

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

5. *Quod adigit] ad ostium Rhodani.*] Locus scatet mendis. Alii codices habent *quod attingit ad ostium*, alii *quod attingit ostium.* De ostio Rhodani non convenit inter autores. Nunc quinque enumerantur.

16. *Atque hi maximis balistis.*] Balista vox est Græca quæ *à jaciendo* dicitur; Βάλλειν enim est *jacere.* Majores erant, quæ maxima pondera jaciebant, aliquando CCCLX. pondo, ut habet Vitruvius lib. X. cap. ultimo. Plura sunt genera ejusmodi instrumentorum vel tormentorum, quæ lapides et tela mittebant, quæ vidisse juvaret magis, quàm descripta legere. Ætate certè Cæsaris non lapides tantùm, sed et spicula et asseres cuspidibus præfixi, balistis jaciebantur. De his vide Lipsium poliorceticôn, lib. III. qui varia docet, quia variata ætatibus. Harum machinarum tum vim tum celeritatem sic Lucanus describit:

Sed major Graio Romana in corpora ferro
Vis inerat, neque enim solis contenta lacertis
Lancea; sed tenso balistæ turbine rapta,
Haud unum contenta latus transire quiescit.
Sed pandens perque arma viam, perque ossa relicta
Morte fugit, superest telo post vulnera cursus.

18. *Porticus.*] Porticus vinearum Cæsaris, quâ parte producebant aggerem milites.

19. *Antecedebat testudo pedum* LX. *&c.*] Vulgò fiebat ex hominibus scutatis, scuta sua capiti prætendentibus, quorum alii erant altiores, alii verò sese inclinabant humiliores, tertii gradatim submissi, et poplitibus insidentes, ut formam ædificii fornicati referrent. Hæc verò testudo alia est, ex lignis nempe facta, sed quæ tamen formam habebat illius militaris testitudinis, cujus quanquam rarum legatur exemplum apud scriptores. Ammianus tamen lib. XXVI. innuit aliquid simile, dum descripta quadam quæ à tribuno facta fuerat in navigiis testudine, addit: *Quod machinæ genus contra myrales pugnas ideò figuratur hâc specie, ut missilium ictus atque saxorum per*

ex fortissimis lignis, involuta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum, omnem administrationem tardabat. Tum crebræ per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur. Quæ facilè nostri repellebant milites; magnisque ultra illatis detrimentis, eos, qui èruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

III. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI. in quibus paucæ erant æratæ, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliæ, imprudente atque inopinante Curione, provehitur: appulsisque Messanam navibus, atque inde propter repentinum terrorem, principum ac senatûs fugâ factâ, ex navalibus eorum unam deducit. Hâc adjunctâ ad reliquas naves, cursum Massiliam versùs perficit; præmissâque clam naviculâ, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit: eosque magnoperè hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

IV. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant, summâque industriâ armaverant; remigum gubernatorumque magna copia [suppetebat.] Piscatoriasque adjecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti; has sagittariis tormentisque compleverant. Tali modo instructâ classe, omnium seniorum, matrumfamiliæ, virginum, precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiduciâ, quàm antè dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturæ, ut invisis, latitantibus atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiùsque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summâ spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt, et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt; ibique naves expediunt: rursusque se ad confligendum animo confirmant; et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eòdem Brutus contendit; aucto navium numero. Nam ad eas, quæ factæ fuerant Arelate per Cæsarem, captivæ Massiliensium accesserant VI. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent, ut

decursus cadentes labiles instar imbrium evanescant. Idem lib. XXIII. helepolim seu machinam capiendis urbibus aptam, quâ uti solebat Demetrius Poliorcetes testudinem vocat: *Testudo compaginatur immanis, axibus roborata longissimis, ferreisque clavis aptatur, et contegitur coriis bubulis,* &c. Est ergo hæc testudo Cæsaris machina lignea, quæ Polybio dicitur lib. x. χωστρὶς, quasi *aggestitia sexdecim pedum:* an in toto ambitu, an per latera, nescitur.

1. *Ex fortissimis lignis.*] Fortitudo ad animum refertur, tamen aliquando rebus adhibetur corporeis. Cicero diceret *firmissimis.*

10. *Freto Siciliæ.*] Quod est inter Italiam et Siciliam, vulgò *le Phare de Messine,* quia Messanam urbem alluit.

Ib. *Curione.*] Curio enim Cæsarianus, de quo supra, Siciliam obtinebat.

11. *Messanam.*] Messana urbs in Sicilia nobilis, ab Italiâ freto cognomine discreta, cujus rota ferè messis in mororum frondibus posita, quibus pascuntur bombyces serici artifices, portum habet insignem, vulgò *Messine.*

25. *Communi enim fit vitio naturæ,* &c.] *Omnè* enim *ignotum pro magnifico est,* ut habet Tacitus in vitâ Julii Agricolæ.

27. *L. Nasidii.*] Hic Nasidius Cæsari Pompeioque superstes, ad Brutum et Cassium se applicuit; tandem ad Sextum Pompeium se contulit, cujus cùm res essent deploratæ, transivit ad Antonium. Autor est Appianus lib. v.

29. *Tauroënta.*] Ignoratur. Marcianus Heracleosa statuit inter Massiliam et Antipolim; quâ fortasse ratione ductus Cenalis, *Toulon* esse putat.

34. *Arelate.*] De Arelate supra.

36. *Quos integros superavissent, ut victos*

victos contemnerent, plenus spei bonæ atque animi adversùs eos proficiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii, atque omnibus superioribus locis, prospicere in urbem; ut omnis juventus, quæ in oppido remanserat, omnesque superioris ætatis, cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis, aut ex muro ad cœlum manus tenderent, aut templa Deorum immortalium adirent, et ante simulacra projecti victoriam ab Diis exposcerent. Neque erat quisquam omnium, qui non in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujusque ætatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati, naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderint: si superavissent vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. Commisso prœlio Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit; sed memores eorum præceptorum, quæ paullò ante ab suis acceperant, hôc animo decernebant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et, quibus in pugna vitæ periculum accideret, non ita multò se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe captâ, eadem esset belli fortuna patienda. Deductisque nostris paullatim navibus, et, artificio gubernatorum, mobilitati navium locus dabatur; et, si quando nostri, facultatem nacti, ferreis injectis manibus navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque verò, conjuncti Albicis, cominus pugnando deficiebant: neque multùm cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum, multa nostris de improviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant; conspicatæque naves triremes II. navem D. Bruti, quæ ex insigni facilè agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant; sed tantum, re provisâ, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illæ adeò graviter inter se incitatæ conflixerunt, ut vehementissimè utræque ex concursu laborarent; altera verò, præfracto rostro, tota collabefieret. Quâ re animadversâ, quæ proximæ ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianæ naves nullo usui fuerunt, celeriterque pugnâ excesserunt. Non enim has aut conspectus patriæ, aut propinquorum præcepta, ad extremum vitæ periculum adire cogebant. Itaque

contemnerent.] Sic his libris Cæsar passim in contemptum adducit hostes. Sic Agesilaus apud Xenophontem lib. III. Græcarum historiarum, ratus contemptum hostium addere alacritatem ad pugnam, jussit vendi captivos barbaros nudos, ut imbellia, alba et mollia eorum corpora tanquam non laboriosorum cùm vidissent, ut mulieres contemnerent.

1. *Plenus spei bonæ.*] Sic hoc ipso libro, sic et Salhistius lib. Jugurth. hist. *Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni esse.* Eodem modo Latine dicitur, *bene sperare et male timere.*

27. *Quæ ex insigni facilè agnosci poterat.*] Quo agnoscebatur, unde fortè etiam nomen habebat. Sic apud Virg. Æ. v. 122.

Centauro invehitur magna——

id est, navi, quæ à picto in puppi vel prora centauro, sic vocabatur. Ita apud Tacitum lib. VI. Annal. *Nec quisquam ariete sacrificaverit, credito rexisse Phryxum, sive id animal, seu navis insigne fuit.*

31. *Præfracto rostro.*] Cùm enim nondum ea tormenta bellica haberent, quæ canones appellantur, rostris æreis suas naves instruebant, quæ vento et remis actæ, tantâ vi collidebantur mutuorum rostrorum, ut sæpe inter se cohærentes nullâ vi dissolvi possent. Eo autem consilio rostris armabantur, ut hostium perforarent navigia.

34. *Nasidianæ naves nullo usui fuerunt.*] Ita dicitur apud Terentium; *tam nulli consilii sum:* apud Ciceronem, *Aliæ pecudis jecur.*

35. *Non enim has aut conspectus patriæ.*] De quâ Cicero lib. I. de officiis: *Omnes omnium caritates patria una complexa est, pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere?*

ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe v. sunt depressæ, iv. captæ, i. cum Nasidianis profugit: quæ omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una præmissa Massiliam, hujus nuntii perferendi gratiâ, quum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac, re cognitâ, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequiùs ad defensionem urbis reliqua apparare cœperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse præsidio posse, si pro castello ac receptaculo, turrim ex latere sub muro fecissent; quam primò, ad repentinos incursus, humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, siqua major oppresserat vis, propugnabant: hinc, ad repellendum et prosequendum hostem, procurrebant. Patebat hæc quoquoversùs pedes xxx. sed parietum crassitudo pedes v. Postea verò, (ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibitâ solertiâ) inventum est, magno esse usui posse, si hæc esset in altitudinem turris elata. Id hâc ratione perfectum est.

IX. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extremâ parietum structurâ tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium inhæresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt: supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt, non longè ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quæ turri tegumento esset futura: supraque ea tigna directò transversas trabes injecerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes paullò longiores atque eminentiores, quàm extremi parietes erant, effecerunt; ut esset, ubi tegumenta præpendere possent, ad defendendos ictus ac repellendos, dum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper injecerunt; ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent.

16. *Ut est rerum omnium magister usus.*] Sic Plinius lib. xxxvi. cap. 2. vocat usum efficacissimum rerum omnium magistratum.

22. *Quantum tectum plutei ac vinearum passum est.*] Pluteorum et vinearum usus ferè idem, materia eadem, forma diversa, quam non satis autores describunt, eo scilicet tempore quo erat omnium oculis exposita. Imò nec Cæsar nisi obiter, ut describat quo præsidio insuetæ quædam et à se militibusque suis inventæ machinæ fuerint tutò exædificatæ. Vegetius, qui eas machinas, vineas dico et pluteos, videtur data opera, et ex professo, ut aiunt, descripsisse; sic tamen id agit, ut quomodo inter se differant valdè dubium relinquat, nec aliud videatur diversum, nisi quòd in similitudinem absidis efformatus sit pluteus, hoc est fornicis, seu semicirculi, ternisque rotulis circumagatur: quarum una in medio, duæ in capitibus, id est, in ipsis extremitatibus supponuntur, cùm in vineæ descriptione, nec rotarum, nec absidiis figuræ ulla fiat mentio. Alii autores pro cratibus usurpant, alii distinguunt pluteos à cratibus. Constabant certè ex cratibus, sed et ex tabulis. Verùm apud inferioris ævi scriptores varia quoque videtur forma pluteorum, quos tentoria vocant. Videtur autem tentoriorum, forma non esse semicircularis, aut absidem referre, hoc est, rotæ circulum. Sic depinxit et vineam et pluteum Lipsius.

32. *Centonesque.*] Centones sunt crassiori stragula villis passim pendentibus, quibus pauperum lecti sternebantur.

33. *Aut saxa ex catapultis lateritium discuterent.*] Catapultæ nervis intorquebantur, ut passim apud Vegetium et apud alios scriptores legitur. Saxa quidem emittebant, ut hic videtur, et apud Valerium Maximum lib. i. apud Ciceronem lib. ii. Tusculanarum Quæst. et Nonium Marcellum; quanquam apud Vitruvium sagittas soleant ejicere. Aristophanis Scholiastes de iis sic habet: Καταπέλτης εἶδος μηχανῆς ἀφ' ἧς ἀκόντια καὶ ἄλλα τινὰ πέμπουσι. *Catapulta genus machinæ, è qua jacula et alia quædam mittunt.* Fortasse balista

Storeas autem ex funibus anchorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas IV. pedes, fecerunt: easque ex III. partibus, quæ ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrem præpendentes, religaverunt. Quod unum genus tegumenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi verò ea pars turris, quæ erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium; pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione primâ suspendere ac tollere cœperunt: ubi, quantum storearum demisso patiebatur, tantum elevabant. Intra hæc tegumenta abditi atque muniti, parietes lateribus extruebant: rursusque aliâ prehensione ad ædificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primò, tecta extremis lateribus instruebant, exque eâ contignatione rursus summam contabulationem storeasque elevabant. Ita tutò, ac sine ullo vulnere ac periculo, VI. tabulata extruxerunt: fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo relinquerunt.

X. Ubi ex eâ turri, quæ circùm essent opera, tueri se posse confisi sunt; musculum pedum LX. longum ex materia bipedali, quem à turri lateritiâ ad hostium turrem murumque perducerent, facere instituerunt: cujus musculi hæc erat forma. Duæ primùm trabes in solo, æquè longæ, distantes inter se pedes IV. collocantur: inque eis columellæ, pedum in altitudinem V. defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio conjungunt; ubi tigna, quæ musculi tegendi caussâ ponant, collocentur. Eo super tigna bipedalia injiciunt: eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum, trabesque extremas, quadratas regulas IV. patentes digitos defigunt; quæ lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigiato, atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatæ, lateribus lutoque musculus (ut ab igne, qui ex muro jaceretur, tutus esset) contegitur. Supra lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset.

et catapulta eadem fuit machina, sed catapultæ nomen abiit, balistæ successit. Nam in glossis quæ sub Justiniani ævo, sic explicatur *καταπέλτης*, *balista*. Quæ catapultaria machinatio, teste Diodoro lib. XIV. temporibus Dionysii Senioris Syracusis fuit reperta, cujus telum cùm vidisset Archidamus Lacedæmonius, tunc primum è Siciliâ allatum, cœpit dicere *ὤλετο ἀρετὰ*, *periit virtus*, ut testatur Plutarchus. Quid si nostræ ætatis tormenta bellica, quæ canones appellantur, vidisset, fuit dicturus?

1. *Storeas.*] Storeæ mattarum genera, non è palea, ut videtur, à Græco *στορεννύναι*, *sternere*, dicta.

2. *Easque ex tribus partibus.*] Turris illius quadratæ scilicet quatuor erant partes, sed posterior intecta erat, quia tuta, nec objecta hostibus ut aliæ tres.

6. *Tecta atque munita est ab omni ictu hostium.*] Quia teli impetum molliùs recipiebat.

7. *Turris tectum*, &c.] Nihil observatione dignius, quàm quòd tectum cum opere non cohærebat, sed cochleis sensim attollebatur, donec sexta facta fuerit contabulatio.

Ib. *Prehensionibus*, &c.] Alii putant esse machinas, quas vulgò appellamus *grues*, alii cochleam, sive præla cochleata, quibus assentior.

18. *Musculum pedum* LX. *longum*, &c.] De pedum numero Lipsius dubitat. Enormis enim ei videtur longitudo, si præsertim cum latitudine comparabitur IV. pedum difficile mota fuisset, paucos texisset milites. Deinde cui usui illa longitudo, cùm non in longinquum spatium tela illâ tempestate mitterentur. Sed in notis numerorum nil certi relinquitur.

22. *Molli fastigio.*] Nonius Marcellus: *Molle, non arduum, nec erectum.* Sic Virgil. in Bucolicis:

——Quâ se subducere colles
Incipiunt, mollique jugum demittere clivo.

24. *Tigna bipedalia.*] Quia facilius est invenire XXX. pedum tigna, quàm unam LX. pedum.

25. *Quadratas regulas.*] Sunt tenuiora ligna, *latas* hodie dicunt quibus lateres, sive lateritiæ tegulæ superponuntur.

26 *Quæ lateres.*] Propterea lateres erant, ne ignes hostium noceret.

30. *Ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset.*] Ergo lateres illi non erant igne ex-

Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt, subitòque inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subjectis, ad turrim hostium admovent, ut ædificio jungatur.

XI. Quo malo perterriti subitò oppidani, saxa quàm maxima possunt, vectibus promovent, præcipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiæ sustinet: et quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas tædâ ac pice refertas incendunt, easque de muro in musculum devolvunt. Involutæ labuntur; delapsæ ab lateribus, longuriis, furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritiâ à nostris, telis tormentisque, defenditur: hostesque ex muro ac turribus submoventur. Non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex eâ, quæ suberat, turri subductis, repentinâ ruinâ pars ejus turris concidit; pars reliqua consequens procumbebat.

XII. Tum hostes turris repentinâ ruinâ commoti, inopinato malo turbati, Deorum irâ perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis sese portâ foras universi proripiunt; ad legatos, atque exercitum supplices manus tendunt. Quâ novâ re oblatâ, omnis administratio belli consistit: milites que aversi à prœlio, ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, ut adventus Cæsaris exspectetur: captam suam urbem videre, opera perfecta, turrem subrutam: itaque à defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minùs, quum venisset, si imperata non facerent, ad nutum è vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe prædæ in urbem irrumperent, urbemque delerent. Hæc, atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magnâ cum misericordiâ fletuque pronuntiantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordiâ facto, adventus Cæsaris exspectatur. Nullum ex muro, nullum à nostris mittitur telum: ut re confectâ, omnes curam et diligentiam remittunt. Cæsar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne

cocti, qui si igne fuissent cocti, non aquæ fuissent penetrabiles.

3 *Phalangis subjectis.*] Hac in descriptione tigna sunt ligna, quæ dicimus *poutres*, trabes verò quas appellamus *solives*. Nec aliam ob causam à Cæsare fit hujus machinæ tam accurata diligensque descriptio, quàm quia erat insolita. Nec enim tignis trabibusve in istis uti solebant, sed levioribus lignis et viminibus, quorum hic nullus usus videtur. Phalanges et phalangæ dicuntur. Virgilius lapsus vocat.

——*pedibusque rotarum*
Subjiciunt lapsus.——

Scutatæ infra dicuntur ab eodem Cæsare, Hebraïa à voce פלג *Phalec*, unde Arabica *Phalaca*.

10. *Ab lateribus.*] Non lateres intelligit, sed latera ab utrâque parte musculi. De musculo dictum supra lib. VII. de bello Gallico.

19. *Cum infulis.*] Infula, ut testatur Servius lib. X. Æneid, erat fascia in diadematis morem, de quâ parte ab utrâque pendebant vittæ. Ornamenta erant sacerdotum, victimarum et supplicium, quibus haud absimiles sunt vittæ binæ utrinque ex episcoporum nostrorum mitris dependentes, quæ et hinc fortè sumpserunt originem.

30. *Ut ab hominibus doctis.*] Tanta erat eorum doctrinæ fama, ut nobilissimi Romanorum discendi studio pro Atheniensi peregrinatione Massiliensem susciperunt Strabonis ætate, qui ejus rei autor est, lib. IV. Item Cicero in oratione pro Flacco. Hotomannus sumit pro *doctis ad hoc:*

graviùs permoti milites, et defectionis odio, et contemptione suî, et diutino labore omnes puberes interficerent: quod se facturos minabantur. Ægrèque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent: graviterque eam rem tulerunt, quòd stetisse per Trebonium, quò minùs oppido potirentur, videbatur.

XIV. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quærunt. Interjectisque aliquot diebus, nostris languentibus, atque animo remissis, subitò, meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma verò omnia reposita contectaque essent; portis se foras erumpunt; secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, utì uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormentaque flammam conciperent, et priùs hæc omnia consumerentur, quàm, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri repentinâ fortunâ permoti, arma, quæ possunt, arripiunt. Alii ex castris se incitant. Fit in hostes impetus: sed è muro, sagittis tormentisque, fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum turrimque lateritiam liberè incendunt. Ita multorum mensium labor, hostium perfidiâ, et vi tempestatis, puncto temporis interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die, eandem nacti tempestatem; majori cum fiducia ad alteram turrem, aggeremque eruptione pugnaverunt; multumque ignem intulerunt. Sed ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant; ita proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis, reliquos infectâ re in oppidum repulerunt.

XV. Trebonius ea, quæ sunt amissa, multo majore studio militum administrare et reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores et apparatus malè cecidisse viderunt, induciisque per scelus violatis, suam virtutem irrisui fore perdoluerunt; quòd, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum; omnibus arboribus longè latèque in finibus Massiliensium excisis et convectis, aggerem novi generis atque inauditum, ex lateritiis duobus muris, senûm pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, æquâ ferè latitudine, atque ille congestus ex materia fuerat agger. Ubi autem spatium inter muros, aut imbecillitas materiæ postulare videretur, pilæ interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quæ firmamento esse possint. Et quidquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur. Sub tecto miles, dexterâ ac sinistrâ muro tectus, adversus plutei objectu, operi quæcunque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertiâ et virtute militum brevi reconcinnatur. Portæ, quibus locis videtur, eruptionis caussâ, in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quæ diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum operâ et labore ita refecta, ut

7. *Interjectis aliquot diebus.*] Vegetius lib. IV. cap. 18. *Cum negligentia intervenerit, paribus insidiis subjacent obsidentes; nam sive cibo, sive somno,* &c.

Ib. *Nostris languentibus.*] Languere est otiosum esse et torpere: Cicero, *Cum via languerem.*

10. *Portis se foras erumpunt.*] Quo sensu plures autores activè accipiunt.

19. *Puncto temporis.*] Id est, momento. Ita Terentius in Phormione act. I. scen. 4. *Tunc temporis punctum ad hanc rem mihi est.* Ubi Donat. pro momento et angustissimo spatio. Cicero Philip. II. *Attende enim paullisper, cogitationemque sobrii hominis ad punctum temporis suscipe.* Græce, στιγμὴ χρόνου.

nullus perfidiæ neque eruptioni locus esset; neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus, noceri posset; eodemque exemplo sentiunt totam urbem, quâ sit aditus, ab terrâ, muro, turribusque circumiri posse, sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset: quum penè inædificata in muris ab exercitu nostro mœnia viderentur, ac tela manu conjicerentur; suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire: parique conditione è muro ac turribus bellandi datâ, virtute se nostris adæquare non posse intelligunt: ad easdem deditionis conditiones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania initio, cognitis iis rebus quæ sunt in Italia gestæ, diffidens Pompeianis rebus, amicissimè de Cæsare loquebatur. Præoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Cæsare intercedere: neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret: quæ vires suæ, quæ voluntas erga Cæsarem totius provinciæ. Hæc omnibus ferebat sermonibus; neque se in ullam partem movebat. Postea verò, quum Cæsarem ad Massiliam distineri cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse, magnâ esse in spe atque exspectatione, et consentire omnem citeriorem Provinciam, quæque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariæ accepit: atque hæc ad eum latiùs atque inflatiùs Afranius perscribebat: se quoque ad motum fortunæ movere cœpit.

XVIII. Delectum habuit totâ provinciâ; legionibus completis II. cohortes circiter XXX. alarias addidit; frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret. Naves longas X. Gaditanis, ut facerent, imperavit: complures præterea Hispali faciendas curavit: pecuniam omnem omniaque ornamenta ex Fano Herculis in oppidum Gades contulit. Eò VI. cohortes, præsidii caussâ, ex provinciâ misit: Caiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eò procurandæ hæreditatis caussâ

6. *Suorumque tormentorum usum,* &c.] Id ipsum sic Lucanus describit, lib. III.

Quæ prius è longo nocuerunt missa recessu,
Jam post terga cadunt, nec Graiis flectere jactum,
Aut facilis labor est longinqua ad tela parati
Tormenti mutare modum————

Catapultæ enim graves erant machinæ, quæ non facilè agebantur, aut varias in partes movebantur, quomodo nunc et nostri hodie *canones* voce vernacula dicti.

15. *Qui fiduciariam operam obtineret.*] Non propriam operam, non propriam provinciam regeret, quam suo tempore reddere deberet. Sic postea lib. de bello Alexand. vocat fiduciarum Arsinoës regnum, quod non erat proprium, sed fratris Ptolemæi. Sic Livius lib. XXX. *Philippus magis de Argis quàm de Corintho solicitus, optimum ratus Nabidi eam Lacedæmoniorum tyranno velut fiduciarum dare, ut victori restitueret.*

28. *Gaditanis.*] Gades à Pœnis *Gadir,* quod eorum linguâ *sepem* significat. Olim enim fuerunt duæ insulæ, ut memorat Strabo, item Plinius. Nunc una est cum urbe cognomine Augusta Julia postea dicta, plenaque civibus Romanis, qui ad equestrem censum pervenerant. Erant enim nautici homines et mercimoniis dediti. Nunc dicitur *Cadiz.*

29. *Hispali.*] Hispalis urbs antiquissima pulcherrimaque, à Pœnis sic à situ dicta. Hebraice enim dicitur הספל. *Haspel,* planities aut planum humile. Hebraica autem linguæ aut Hebraicæ proxima Phœnices, ipsi Hebræis proximi finitimique sunt locuti. Plin. lib. III. cap. I. *Quatuor juridici conventus sunt,* Hispaniæ ulterioris, *Gaditanus, Cordubensis, Astigitanus, et Hispalensis.* Hodie *Seville.*

Ib. *Pecuniam omnem,* &c.] Quia ibi condita Herculis ossa credebantur, magna erat loci religio, magna donorum copia usque ab antiquis temporibus oblatorum. Illuc Lucullum honorum suorum decimas misisse legimus, illuc profectum Hannibalem, priusquam in Italiam contenderet, ut vota sua solveret. Quæ quidem, et alia Varro Gades transtulit, ne Cæsari in prædam cederent.

venerat missus à Domitio, oppido Gadibus præfecit: arma omnia privata et publica in domum Galonii contulit. Ipse habuit graves in Cæsarem conciones. Sæpe ex tribunali prædicavit, adversa Cæsarem prœlia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse. Hæc se certis nuntiis, certis auctoribus, comperisse. Quibus rebus perterritos cives Romanos ejus provinciæ, sibi ad remp. administrandam HS. cxc. et argenti pondo xx. millia, tritici modios cxx. millia, polliceri cogit. Quas Cæsari esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat: qui verba atque orationem adversùs rempubl. habuissent, eorum bona in publicum addicebat; præsidiaque eò deducebat, et judicia in privatos reddebat: provinciam omnem in sua et Pompeii verba jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quæ sunt gestæ in citeriore Hispania, parabat bellum. Ratio autem hæc erat belli, ut se cum II. legionibus Gades conferret; naves, frumentumque omne, ibi contineret. (Provinciam enim omnem Cæsaris rebus favere cognoverat.) In insula, frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Cæsar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur; tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere: quòd magna esse Pompeii beneficia et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

XIX. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio Tribuno pleb. ipse cum equitibus DC. magnis itineribus progreditur: edictumque præmittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse præsto Cordubæ vellet. Quo edicto totâ provinciâ pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatûs Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paullò notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubæ conventus per se portas Varroni clausit; custodias vigiliasque in muro turribusque disposuit. Cohortes II. quæ Colonicæ appellabantur, quum eò casu venissent, tuendi oppidi caussâ, apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quæ est longè firmissima totius provinciæ civitas, deductis III. in arcem oppidi cohortibus à Varrone præsidio, per se cohortes ejecit, portasque præclusit.

XX. Hoc verò magis properare Varro, ut cùm legionibus quamprimum Gades contenderet, ne itinere aut transjectu intercluderetur. Tantâ ac tam secundâ in Cæsarem voluntate provinciæ progresso ei

7. HS. cxc.] Hic locus variè à doctis hominibus legitur, quod factum est ob facilè irrepentes numerorum notis mendas. Est autem manifestum mendum, cùm bis pecuniam videatur non fuisse impositurus, nisi diversis temporibus. Cur sestertium et argenti pondo, cùm idem esse videatur. Unumquodque autem pondo centum drachmas valebat, ex Budæo, quæ drachma nummo valebat.

11. *Judicia in privatos reddebat.*] Qui scilicet adversùs rempubl. et Pompeium verba habuerant. Judicia enim in privatos reddere eum qui provinciam obtineret, nihil habuit iniquitatis.

Ib. *Provinciam omnem*, &c.] Modus loquendi jam supra observatus.

16. *In insula.*] Gaditana scilicet. Gades enim in insula sunt positæ.

19. *Pompeii beneficia.*] Sunt promotiones in altiores gradus, quæ vox est planè militaris. Itaque apud Vegetium lib. II. Beneficiarii dicuntur qui à tribuno promoti sunt. Ita apud Suetonium Claudius appellat: *Beneficii sui centuriones*, quos è grege militum ad centurionatum perduxerat.

22. *Cum Q. Cassio.*] Is est, qui tribunus pl. initio belli civilis ad Cæsarem confugit, de quo multa postea sequentibus paginis.

24. *Cordubæ.*] Corduba unus erat quatuor juridicis Hispaniæ ulterioris conventibus, pop. R. colonia, cognomento Patritia, deducta à M. Marcello, Senecarum, Lucanique poetæ patria. *Cordué.*

29. *Colonicæ.*] Sic à colonis dictæ, quod delectus earum in coloniis esset habitus.

20. *Carmonenses.*] Carmona urbs Andalusiæ in Bætis, sinistra ripa, non procul ab Hispali,

paullò longiùs litteræ à Gadibus redduntur; simul atque cognitum sit de edicto Cæsaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quæ essent ibi in præsidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Cæsari servarent. Hôc inito consilio, denuntiavisse Gallonio, ut sua sponte, sine periculo liceret, excederet Gadibus: si id non fecisset, sibi consilium capturos. Hôc timore adductum Gallonium, Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex II. legionibus, quæ Vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalim recepit, atque in foro et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeò ejus conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissimè reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, quum itinere converso, sese Italicam venturum promisisset, certior à suis factus est, præclusàs esse portas. Tum verò, omni interclusus itinere, ad Cæsarem mittit, paratum se esse legionem, cui jusserit, transdere. Ille ad eum Sex. Cæsarem mittit, atque huic transdi jubet. Transditâ legione, Varro Cordubam ad Cæsarem venit: relatis ad eum publicis rationibus, cum fide, quod penès eum est pecuniæ, transdit: et, quod ubique habeat frumenti, ac navium, ostendit.

XXI. Cæsar, habitâ concione Cordubæ, omnibus generatim gratias agit; civibus Romanis, quòd oppidum in suâ potestate studuissent habere; Hispanis, quòd præsidia expulissent; Gaditanis, quòd conatus adversariorum infregissent, sese in libertatem vindicâssent; tribunis mil. centurionibusque, qui eò præsidii caussâ venerant, quòd eorum consilia suâ virtute confirmâssent. Pecunias quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberiùs locutos hanc pœnam tulisse cognoverat; tributis quibusdam publicis privatisque præmiis: reliquos in posterum bonâ spe complet; biduumque Cordubæ commoratus, Gades proficiscitur: pecunias monumentaque, quæ ex Fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciæ Q. Cassium præficit, huic IV. legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius ferè citerioris provinciæ legationes, Cæsaris adventum exspectabant. Eâdem ratione privatim ac publicè quibusdam civitatibus habitis honoribus Tarracone discedit, pedibusque Narbonem, atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de Dictatore latam, seque dictatorem dictum à M. Lepido prætore, cognoscit.

13. *Sese Italicam venturum.*] Alio nomine *Ilipa*, ad Bætis dextram ripam inter Cordubam et Hispalim, Imperatorum Rom. Trajani et Theodosii patria. Hodie *Pena Flor*.

16. *Sex. Cæsarem mittit.*] Sextus Cæsar erat Cæsaris propinquus, qui ex Egypto in Syriam ab ipso missus, dum adversus Pharnacem Ponti regem jamjam esset profecturus. Cæcilium Bassum Scipionis et Catonis rebus studentem prælio fudit; postea ab eodem victo occidit. cùm ille magnis propositis præmiis milites in sui ducis cædem subornasset.

22. *Gaditanis, quòd conatus.*] Non verbo tantùm gratias egit, sed et gratiam retulit. Teste enim Dione, civitate Romanos eos donavit; quam largitionem post pop. Rom. ratam esse jussit.

33. *Tarraconem.*] De Tarracone supra, à qua urbe tota Hispania citerior Tarraconensis dicta est, *la Tarraconoise*.

37. *Ibi legem de dictatore latam*, &c.] Lepidus ille fuit qui triumvir factus est. Dio lib. XLI. scribit Lepidum persuasisse populo, ut Cæsarem dictatorem faceret. Plutarchus à senatu factum. Appianus lib. II. non à senatu, sed à populo ipsum timente. Quod est verisimilius; Lepidus enim ubi à Cæsare erat propositus, atque adeò vices consulis implere posse videbatur, suadens præsertim rem populo. Dictator enim solebat à consule dici, qui quidem dictator talis erat, ut cessantibus omnibus aliis magistratibus, præter tribunatum, ipse penès se haberet belli pacisque potestatem, negotiorumque omnium, ut quoque

XXII. Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariæ ad summam inopiam adducti, bis prælio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentiâ conflictati, ex diutina conclusione, et mutatione victûs (Panico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad hujusmodi casus antiquitùs paratum in publicum contulerant) dejectâ turri, labefactâ magnâ parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Cæsaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognitâ Massiliensium voluntate, navibus CXI. comparatis, ex quibus XI. familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatæ naves, quæ jussu Bruti consuetudine quotidiana ad portam excubabant, sublatis anchoris, sequi cœperunt. Ex iis unum, ipsius navigium, contendit, et fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo, perterritæ concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu navalibusque educunt: pecuniam ex publico transdunt. Quibus rebus confectis, Cæsar magis eos pro nomine et vetustate, quàm pro meritis in se civitatis, conservans, XI. ibi legiones præsidio relinquit; cæteras in Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio in Africam profectus ex Siciliâ, et jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, II. legiones, ex IV. quas à Cæsare acceperat, et D. equites transportabat: biduoque et noctibus III. navigatione consumptis, appellit ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest à Clupeis passuum XXII. millia, habetque non incommodam [æstate] stationem, et duobus eminentibus

vitæ et necis, etiam indictâ caussâ, in cives. Ab ipso ad populum provocatio non erat; unde dictatoris edictum pro numine observatum. Poterat etiam nominare consules. Quod Cæsar dictator fecit, cùm se cum Servilio Isaurico consulem fecit. Sed observandum, usque adeò formidatum fuisse Romanis dictatoris potestatem, ut LXX. annis eâ caruerint, ab illo nempe anno qui Hannibalis exitum secutus est usque ad Syllæ dictaturam. Itaque interfecto Cæsare, S. C. res sublata et nomen.

4. *Panico enim vetere.*] Gallice *Panis*. Genus est milii, aut certè milio est proximum, quo per id tempus Galliæ utebatur pars aliqua. Ita enim de eo Plinius lib. XVIII. cap. 10. *Panico Galliæ quædam pars, præcipue Aquitania utitur. Sed et circumpadana Italia, addita, faba, sine qua nihil conficiunt Ponticæ gentes, nullum panico præferunt cibum.* Idem describit illud cap. 7.

18. *Cæsar magis eos pro nomine et vetustate, &c.*] Tam laboriosa fuit Massiliæ expugnatio, ut eam triumpho dignam judicaverit. In quo tamen reprehenditur à Cicerone lib. II. de officiis: *Portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex eâ urbe triumphari, sine quâ neque nostri Imperatores de transalpinis bellis triumphârant.* Strabo vero lib. IV. sic de Massilia habet: Καὶ ὁ Καῖσαρ δὲ καὶ οἱ μετ' ἐκεῖνον ἡγεμόνες πρὸς τὰς ἐν τῷ πολέμῳ γεννηθείσας ἁμαρτίας ἐμετρίασαν, μεμνημένοι τῆς φιλίας, καὶ τὴν αὐτονομίαν ἐφύλαξαν, ἣν ἐξ ἀρχῆς εἶχεν ἡ πόλις ὥστε μὴ ὑπακούειν τῶν εἰς τὴν ὑπαρχίαν πεμπομένων στρατηγῶν, μήτε αὐτὴν, μήτε τοὺς ὑπηκόους. *Cæsar vero et eum consecuti Imperatores eorum offensiones in bellis moderatè tulerunt, memores amicitiæ, libertatemque conservaverunt, quam ab initio civitas habuerat, ita ut non pareret in provinciam missis Imperatoribus, neque solum ipsa, sed neque ejus subditi.* Videtur tamen Cæsar illis, quicquid potuit, salvâ libertate et fœdere eripuisse, ut colonias suas Antipolim et Agatham. Nam Plinius *oppidum Latinum* Antipolim appellat, et *Agatham quandam Massiliensium.*

26. *Clupeis.*] De quibus sic Strabo lib IV. Κόσσουρα δὲ πρὸ τοῦ Λιλυβαίου καὶ πρὸ τῆς Ἀσπίδος Καρχηδονιακῆς πόλεως, ἣν Κλυπέαν καλοῦσι. *Cossura in insula est ante Lilybæum sita, in medio inter id et Aspidem Carthaginensium urbem, quam Clupeam dicunt.* Utrinque LXXX. stadiis dissita est, ut ait Plinius in promentorio Mercurii. Aliud habet nomen, *Aspis* scilicet: *clypeus* enim qui Latine dicitur, *aspis* est Græce:

In clypei speciem curvatis turribus Aspis.

Silius lib. III. Nunc putant dici *Zafaram*.

promontoriis continetur. Hujus adventum L. Cæsar filius, cum x. longis navibus, ad Clupeam præstolans, (quas naves, Uticæ ex prædonum bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli caussâ curaverat) veritus navium multitudinem, ex alto refugerat; appulsâque ad proximum littus trireme constratâ, et in littore relictâ, pedibus Adrumetum profugerat. Id oppidum C. Considius Longus unius legionis præsidio tuebatur. Reliquæ Cæsaris naves ejus fugâ Adrumetum se receperunt. Hunc secutus M. Rufus quæstor navibus xii. quas præsidio onerariis navibus Curio ex Siciliâ eduxerat, postquam relictam in littore navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIV. Curio Marcum Uticam navibus præmittit: ipse eòdem cum exercitu proficiscitur; biduique iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit: ipse cum equitatu antecedit, ad castra exploranda Corneliana, quòd is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utrâque ex parte præruptum atque asperum, sed paullò tamen leniore fastigio ab eâ parte, quæ ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paullò ampliùs passuum mille. Sed hôc itinere est fons, quo mare succedit. Longè latèque is locus restagnat: quem si quis vitare voluerit, vi. millium circuitu in oppidum perveniet.

XXV. Hôc explorato loco, Curio castra Vari conspicit, muro oppidoque conjuncta ad portam, quæ appellatur Bellica, admodum munita naturâ loci, unâ ex parte ipso oppido Uticâ, alterâ theatro quod est ante oppidum; substructionibus ejus operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit multa undique portari

1. *L. Cæsar.*] Pompeianarum partium erat de quo supra.

2. *Uticæ.*] Utica Africanarum omnium à Carthagine fuit secunda, imò etiam ipsâ Carthagine antiquior, si fides Silio lib. iii. cui dicitur:

Prisca situ, veterisque ante arces condita Byrsæ.

Catonis morte nobilis, in eodem sinu quo Carthago, ad alterum ex promontoriis, quæ sinum faciunt. Harum ex urbium alterutra possis alteram cernere. Nunc *Portofarina.*

5. *Adrumetum.*] Africæ propriæ dictæ maxima olim urbs. Nunc quæ sit in incerto est. Mela Hadrumentum scribit, Adrumentum Tacitus et Plinius. Marius Niger appellat, *Sissam*, Alphonsus Adrianus *Taulb*, Mercator *Machomelam.*

6. *Considius Longus.*] Pompeianus, cujus crudelia facta describuntur in libro de bello Alexandrino, qui etiam ibi legitur à Getulis occisus spe prædæ, cùm Tisdrâ onustus pecuniâ fugeret.

10. *Hanc remulco abstraxit.*] Quod fit, ubi navis submersa est, aut armamentis suis defecta, à *ῥυμουλκεῖν*, quasi *ῥύμασιν ἕλκειν*, *rudentibus trahere.* Nec scaphæ tantùm, sed quadriremis etiam fit remis, ut apud T. Livium lib. xxv. *Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco quadriremis trahi ad Acradinam jussit.* Imò et absque remis, si secundus sit ventus; ut in libro de bello Alex. *Naves onerarias Cæsar victricibus suis Alexandriam deduxit.* Inde vox Gallica *remorquer.* Tandem sumitur pro *rudente.*

12. *Curio Marcum.*] Cælium Rufum.

13. *Bagradam.*] Bagrada Africæ fluvius, à Polybio dicitur *Macross*, nunc *Megrida*, ad quem fuit serpens illa, quæ Reguli exercitum tantopere terruit cxx. pedum longitudinis. Val. Max. Plinius, autores.

15. *Castra exploranda Corneliana.*] Locus naturâ munitus in Africa, ubi olim ferunt posita castra P. Cornelii Scipionis, haud longè à flumine Bagrada et Utica urbe. Castra Cornelia dicuntur à Plinio lib. iii. cap. 4. Lucanus,

Sed majora dedit cognomina collibus istis.
Pœnum qui Latii revocarit ab arcibus hostem
Scipio. Nam sedis Libyca tellure potito,
Hæc fuit. En veteris cernis vestigia valli.
Romana hos primùm tenuit victoria campos.

23. *Curio castra Vari conspicit*] Appianus prodidit ideò ductum exercitum ad Uticam, quia ab hostibus infectæ veneno aquæ fuerant apud castra Corneliana, quæ occupaturum fuisse Curionem præviderant.

atque agi plenissimis viis, quæ repentini tumultûs timore ex agris in urbem conferebantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet, atque haberet loco prædæ. Eodemque tempore his rebus subsidio DC. equites Numidæ ex oppido, peditesque CD. mittuntur à Varro; quos auxilii caussâ rex Juba, paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompeio, et simultas cum Curione intercedebant; quòd tribunus pleb. legem promulgaverat, quâ lege regnum Jubæ publicaverat. Concurrunt equites inter se. Neque verò primum impetum nostrorum Numidæ ferre potuerunt: sed, interfectis circiter CXX. reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronuntiari onerariis navibus jubet, quæ stabant ad Uticam numero circiter CC. se in hostium habiturum loco, qui non è vestigio ad castra Corneliana vela direxisset. Quâ pronuntiatione factâ, temporis puncto, sublatis anchoris, omnes Uticam relinquunt, et, quò imperatum est, transeunt. Quæ res omnium rerum copiâ complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit, atque universi exercitûs conclamatione Imperator appellatur. Postero die Uticam exercitum ducit, et propè oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nuntiant, magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire: eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur; et è vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus præmittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur. Ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem instruit. Equites committunt prœlium: et priùs quàm planè legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis impedita ac perturbata, quòd nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni ferè incolumi, quòd se per litora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proximâ nocte centuriones Marsi II. ex castris Curionis, cum manipularibus suis XXII. ad Attium Varum perfugiunt. Ii, seu verè, quam habuerant opinionem perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt, (nam quæ volumus, et credimus libenter, et, quæ sentimus ipsi, reliquos sentire speramus;) confirmant quidem certè totius exercitûs animos alienos esse à Curione: maximè opus esse in conspectu exercitum venire, et colloquendi dare facultatem. Quâ opinione

4. *Numidæ.*] Numidia Africæ regio, quæ erat Carthagini proxima.

5. *Juba.*] Hiempsalis fuit filius, rex Numidiæ, partes Pompeii secutus est, ex quo Curio tribunus pleb. legem promulgarat, qua regnum illius publicaverat, quod defensum à Pompeio fuerat. Id testatur Lucan lib. IV.

Nec solùm studiis civilibus arma parabat,
Privatæ sed bella dabat Juba concitus iræ.
Hunc quoque quo superos humanaque polluit anno,
Lege tribunitia solio depellere avorum
Curio tentârat, Libyamque auferre tyranno,
Dum regnum te Roma facit. Memor ille doloris,
Hoc bellum sceptri fructum putat esse retenti.

13. *Vela direxisset.*] Dicitur et *vela dare.* Virg. Æneid. I. 34.

Vix è conspectu Siculæ telluris in altum
Vela dabant læti.——

et vela facere. Item Virg. Æneid. V. 281.

Vela facit tamen, et plenis subit ostia velis.

18. *Imperator appellatur.*] Post ducis factum militare paullo insignius hic titulus honoris caussâ solebat in ducem conferri, ut passim apud Autores legitur.

21. *Ab rege missa*] Juba.

32. *Cum manipularibus suis.*] Duo enim centuriones manipulo præerant, qui duabus constabat centuriis.

adductus Varus, postero die manè legiones ex castris educit. Facit idem Curio: atque unâ valle non magnâ interjectâ, suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sext. Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. Hic, dimissus à Cæsare, in Africam venerat: legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cæsar; adeò ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines, manipulique constarent. Hanc nactus appellationis caussam Quinctilius, circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites cœpit, ne primi sacramenti, quod apud Domitium, atque apud se quæstorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eâdem essent usi fortunâ, eademque in obsidione perpessi: neu pro iis pugnarent, à quibus contumeliâ perfugæ appellarentur. His pauca ad spem largitionis addit, quæ ab suâ liberalitate, si se atque Attium secuti essent, exspectare deberent. Hac habitâ oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio: atque ita suas uterque copias reducit.

XXIX. At in castris Curionis magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones fingebat, et ad id quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii transdiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [Civile bellum: genus hominum; quod liceret liberè facere, et sequi quod vellet. Legiones eæ, quæ paullò antè apud adversarios fuerant (nam etiam Cæsaris beneficium mutaverat consuetudo) quâ offerrentur municipia etiam adversis partibus conjuncta. Neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis, commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgò duriùs accipiebant. Nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

XXX. Quibus de caussis, concilio convocato, de summâ rerum deliberare incipit. Erant sententiæ, quæ conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda censerent; quòd, hujusmodi militum

4. *Sext. Quinctilius Varus.*] Is post cladem in Philippis acceptam, propriâ manu periit, cujus filius Quinctilius Varus longo post tempore cum tribus legionibus in Germaniâ cæsus est, Augusto imperante.

20. *Ad id quod ab alio audierat,* &c.] Ad id quod audierat dici à milite quodam paulo iniquius et adversum imperatori suo Curioni, addebat aliquid aliud præterea de suo, quod ipse auditor formidaret, non dixisset ille qui locutus fuerat de Curione.

21. *Hoc ubi uno auctore,* &c.] Atque adcò terrebat magis, quasi fuisset hæc omnium sententia, quæ perhibebatur à tam multis.

23. *Civile bellum,* &c.] Ab hoc loco usque ad *Quibus de caussis, concilio convocato,* omnia sunt mutila et mendosa, unde nihil boni et sani sensus possit confici, nisi locus ope cujusdam exemplaris melioris restituatur. *Civile bellum,* in quo nihil sanctum, nihil turpe.

Ib. *Genus hominum.*] Quod fidem Pompeii erat ante secutum.

Ib. *Quod liceret liberè facere.*] Emendo cum Flavio Ursino: *Quod liceret, liberè facere et sequi quod vellet,* quod ait esse in suo vetustissimo codice, quod et adstruit Lucanus, lib. IV.

Hac igitur regis trepidat jam Curio fama,
Et quod Cæsareis nunquam devota juventus
Illa nimis castris, nec Rheni miles in undis
Exploratus erat, Corfini captus in arce,
Infidusque novis ducibus dubiusque priori
Fas utrumque putat——

33. *Quòd, hujusmodi militum consiliis otium,* &c.] Id est, nocet. Si enim ad verbum accipitur, otium favet potius his consiliis quàm contrarium est. Lucanus, lib. IV.

——*variam semper dant otia mentem.*
Eripe consilium pugnæ, cùm dira voluntas
Ense subit presso, galea texere pudorem,
Quis conferre duces meminit? Quis pendere causas?
Quâ stetit, inde faveat——

consiliis, otium maximè contrarium esse arbitrarentur. Postremò præstare dicebant, per virtutem in pugnâ belli fortunam experiri, quàm desertos, et circumventos à suis, gravissimum supplicium pati. Porrò erant, qui censerent de tertiâ vigiliâ in castra Corneliana recedendum; ut, majore spatio temporis interjecto, militum mentes sanarentur; simul, si quid gravius accidisset, magnâ multitudine navium et tutiùs et faciliùs in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio utrumque improbans consilium, quantum alteri sententiæ deesset animi, tantum alteri superesse dicebat: hos turpissimæ fugæ rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Quâ enim, inquit, fiduciâ et opere, et naturâ loci munitissima castra expugnari confidimus? Aut verò quid proficimus, si, accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? Quasi non et felicitas rerum gestarum, exercitûs benevolentiam imperatoribus, et res adversæ odia concilient. Castrorum autem mutatio quid habet nisi turpem fugam, et desperationem omnium, et alienationem exercitûs? Nam neque prudentes suspicari oportet, sibi parùm credi; neque improbos scire, sese timeri: quòd illis licentiam timor augeat, nostris studia diminuat. Quod si jam, inquit, hæc explorata habemus, quæ de exercitûs alienatione dicuntur; quæ quidem ego aut omnino falsa, aut certè minora opinione esse confido: quantò hæc dissimulare, et occultare, quàm per nos confirmari, præstat? An non uti corporis vulnera, ita exercitûs incommoda sunt tegenda, ne spèm adversariis augeamus? At etiam, ut mediâ nocte proficiscamur, addunt: quò majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Namque hujusmodi res aut pudore aut metu tenentur; quibus rebus nox maximè adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia priùs experienda arbitror: magnâque ex parte jam me unà vobiscum de re judicium facturum confido.

XXXII. Dimisso concilio, concionem advocat militum; commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Cæsar, ut magnam partem Italiæ, beneficio atque auctoritate eorum, suam fecerit. Vos enim, vestrumque factum, inquit, omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine caussa et Cæsar amicissimè de vobis, et illi gravissimè judicaverunt. Pompeius enim, nullo prœlio pulsus, vestri facti præjudicio demotus, Italiâ excessit: Cæsar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestræ fidei commisit. Adsunt qui vos hortentur, ut à nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quàm uno tempore et nos circumvenire, et vos nefario scelere obstringere? Aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quàm ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere judicant? in eorum potestatem veniatis, qui se per vos periisse existimant? An verò in Hispania res gestas Cæsaris non audîstis? duos pulsos exercitus? duos superatos duces?

8. *Quantum alteri sententiæ deesset animi.*] Posteriori.

9. *Tantum alteri*, &c.] Quæ castra Vari censebat oppugnanda.

31. *Dimisso concilio, concionem advocat militum.*] Diversa enim concio à concilio. In concilium pauci conveniunt, in concionem omnes, ut supra dictum.

38. *Siciliam atque Africam.*] Quia utraque fertilissima est. Consilium autem Pompeii fuit, istis occupatis provinciis, Italiam fame conficere.

45. *Duos superatos duces.*] Afranium et Petreium.

duas receptas provincias? hæc acta diebus XL. quibus in conspectu adversariorum venerit Cæsar. An qui incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant? Vos autem, incertâ victoriâ Cæsarem secuti, dijudicatâ jam belli fortunâ victum sequamini, quum vestri officii præmia percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos à vobis dicunt, et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne verò L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille? Non sibi, clam vobis, salutem fugâ petivit? Non, proditi per illum, Cæsaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere quî potuit? Quum projectis fascibus, et deposito imperio, privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut, eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditione ducis et capitis diminutione sublatum est. At credo, si Cæsarem probatis, in me offenditis; quid de meis in vos meritis prædicaturus non sum, quæ sunt adhuc et mea voluntate et vestrâ exspectatione leviora. Sed tamen sui laboris milites semper, eventu belli, præmia petiverunt; qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis: Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque, cur præteream? An pœnitet vos, quòd salvum atque incolumem exercitum, nullâ omnino nave desideratâ, transduxerim? quòd classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quòd bis per biduum equestri prœlio superaverim? quòd ex portu, sinuque adversariorum, CC. naves onerarias adduxerim? eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus commeatu juvari possint? Hâc vos fortuna, atque his ducibus repudiatis, Confiniensem ignominiam, [an] Italiæ fugam, [an] Hispaniarum deditionem, [an] Africi belli præjudicia sequimini? Equidem me Cæsaris militem dici volui: vos me Imperatoris nomine appellavistis. Cujus si vos pœnitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum restituite nomen, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

XXXIII. Quâ oratione permoti milites, crebrò etiam dicentem interpellabant; ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur. Discedentem verò ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet prœlium committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto, commutatâ omnium voluntate et opinione, consensu summo constituit Curio, quum primùm sit data potestas, prœlio rem committere. Postero die productos, loco eodem quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias producere; sive sollicitandi milites, sive æquo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem prætermittat.

1. *Duas receptas provincias?*] Hispaniam citeriorem et ulteriorem.

Ib. *Hæc acta diebus* XL. *quibus*, &c.] Facto numerandi initio ab eo die quo ante exercitum hostilem cœpit esse. Sic Cicero dicit: *Venit in senatu*. Sic Phædrus: *In conspectu meo audet venire*. Sic Varro, sic alii. Ubi *in* præpositio jungitur cum ablativo, quamvis motus significetur.

12. *Respiciatis illud, quod deditione ducis.*] Milites duo fecerant sacramenta, unum apud Domitium, alterum apud Cæsarem. Hic quæritur an capto duce solvatur prius sacramentum? Si adversùs hostes exteros res gereretur, non solveretur sacramentum. Pugnant enim hostes de excidio patriæ suæ, non verò cives in civili bello de tollendo pugnant, atque adeò non ibi censendi desertores qui à duce ad ducem adversi transeunt, tolliturque facilè primum sacramentum. Ea sententia est Jurisconsulti Ulpiani. Caput apud jurisconsultos statum significat, et capite diminutus dicitur, qui cùm sui juris esset, alieno subjectus esse cœpit. Sed hoc acerbè hic dictum. Non enim sunt captivitates inter cives pugnantes. Sed illud jus inter hostes tantùm manet.

XXXIV. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magno ac difficili et arduo adscensu. Hanc uterque, si adversariorum copiæ transire conarentur, exspectabat; quo æquiore loco prœlium committeret. Simul à sinistro cornu P. Attii equitatus omnis, et unâ levis armaturæ interjecti complures, quum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum, et duas Marrucinorum cohortes, mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt: sed, admissis equis, ad suos refugerunt: relicti ab iis, qui unâ procurrerant, levis armaturæ, circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies, suos fugere et concîdi videbat. Tum Rebilus legatus Cæsaris, quem Curio secum ex Siciliâ duxerat, quòd magnum habere ipsum in re militari sciebat: Perterritum, inquit, hostem vides, Curio. Quid dubitas uti temporis opportunitate? Ille unum elocutus, ut memoriâ tenerent milites ea, quæ pridie sibi confirmâssent, sequi sese jubet, et præcurrit ante omnes: adeòque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati à suis, primi non facilè eniterentur. Sed præoccupatus animus Attianorum militum timore et fugâ et cæde suorum, nihil de resistendo cogitabat; omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque priùs quàm telum adjici posset, aut nostri propiùs accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXV. Quâ in fugâ Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus, de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magnâ voce Varum nomine appellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus, et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille sæpius appellatus adspexit, ac restitit; et quis esset, aut quid vellet, quæsivit; humerum apertum gladio adpetit; paullùmque abfuit, quin Varum interficeret. Quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur; ac fugientium multitudine ac turbâ portæ castrorum occupantur, atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quàm in prœlio aut fugâ intereunt. Neque multùm abfuit, quin etiam castris expellerentur; ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed quum loci natura, tum munitio castrorum aditum prohibebat: quòd ad prœlium egressi Curionis milites, iis rebus indigebant, quæ ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus præter Fabium incolumibus; ex numero adversariorum circiter DC. interfectis, ac mille vulneratis: qui omnes discessu Curionis, multique præterea, per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum, propter timorem, sese recipiunt. Quâ re animadversâ, Varus, et terrore exercitûs cognito, buccinatore in castris, et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertiâ vigiliâ silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXVI. Postero die Curio Uticam obsidere, et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli, diuturnitate otii; Uticenses, pro quibusdam Cæsaris in se beneficiis, illi amicissimi; conventus, qui ex variis generibus constaret: terror ex superioribus prœliis magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur,

41. *Buccinatore.*] Buccinator in castris vigiliarum tempora cantu designabat, quem hic in castris reliquit.

46. *Uticenses, pro quibusdam,* &c.] Beneficium erat legis Juliæ, quâ sua illis libertas relinquebatur.

et cum P. Attio agebant, ne suâ pertinaciâ omnium fortunas perturbari vellet. Hæc quum agerentur, nuntii præmissi ab rege Jubâ venerunt; qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, et de custodiâ ac defensione urbis hortarentur: quæ res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nuntiabantur hæc eadem Curioni; sed aliquandiu fides fieri non poterat. Tantam habebat suarum rerum fiduciam. Jamque Cæsaris in Hispaniâ res secundæ in Africam nuntiis ac litteris perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se regem nisurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit, minùs v. et xx. millibus [longè] ab Uticâ ejus copias abesse: relictis munitionibus, sese in castra Corneliana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre cœpit; statimque in Siciliam misit, uti II. legiones, reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, naturâ, et loci munitione, et maris propinquitate, et aquæ et salis copiâ; cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eò congesta. Non materia, multitudine arborum; non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque suorum omnium consensu Curio reliquas copias exspectare, et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam revocatum finitimo bello, et controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam ejus præfectum, cum mediocribus copiis missum, Uticæ appropinquare. His auctoribus temerè credens, consilium commutat, et prœlio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendæ. His rebus impulsus, equitatum omnem primâ nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam, quibus præerat Sabura, de quo antè erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequebatur, et VI. millium passuum intervallo à Saburâ consederat. Equites missi nocte iter conficiunt. Imprudentes, atque inopinantes hostes aggrediuntur. Numidæ enim, quâdam barbarâ consuetudine, nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt. Multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt.

XXXIX. Curio cum omnibus copiis quartâ vigiliâ exierat, cohortibus v. castris præsidio relictis. Progressus millia passuum VI. equites convenit; rem gestam cognovit; ex captivis quærit, quis castris ad Bagradam præsit? Respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris conficiendi, quærere prætermittit; proximaque respiciens signa, Videtisne, inquit, milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem; exiguas esse copias missas, quæ paucis equitibus pares

22. *Jubam revocatum finitimo bello.*] Frontinus stratagemati Jubæ assignat quòd sit à perfugis Curio deceptus, quos rex miserit: sic enim habet lib. II. stratagematum: *Juba rex in Africa bello civili, Curionis animum, simulato regressu impulit in vanam alacritatem, cujus rei vanitate deceptus Curio, dum tanquam fugientem Saburam regium præfectum persequitur, devenit in patentes campos, ubi, Numidarum circumventus equitatu, perdito exercitu, cecidit.* Lucanus, liv. IV.

Hoc solum metuens incautus ab hoste timeri.

23. *Leptitanorum.*] Leptis urbs est Africæ, imò duæ sunt ejus nominis; utra hic dicatur, non facile est statuere.

26. *Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia.*] Temeritatem esse florentis ætatis, prudentiam senectutis, ait Cicero lib. de senectute.

esse non potuerunt. Proinde ad prædam, ad gloriam, properate; ut jam de præmiis vestris, et de referendâ gratiâ, cogitare incipiamus. Erant per se magna, quæ gesserant equites; præsertim quum eorum exiguus numerus cum tantâ multitudine Numidarum conferretur. Hæc tamen ab ipsis inflatiùs commemorabantur; ut de suis homines laudibus libenter prædicant. Multa præterea spolia præferebantur. Capti homines, equitesque producebantur: ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese; iterque accelerat, ut quàm maximè ex fugâ perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant; atque alii alio loco resistebant. Ne hæc quidem res Curionem ab spe morabatur.

XL. Juba, certior factus à Saburâ de nocturno prœlio, II. millia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suæ custodiæ caussâ circum se habere consueverat, et peditum eam partem, cui maximè confidebat, Saburæ submittit; ipse cum reliquis copiis, elephantisque XL. lentiùs subsequitur; suspicatus, præmissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit: atque his imperat, ut simulatione timoris paullatim cedant, ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum prœlii daturum, et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio ad superiorem spem additâ præsentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit. Quibus ex locis quum longiùs esset progressus, confecto jam labore, exercitu XVI. millium spatio, consistit. Dat signum suis Sabura, aciem constituit, et circumire ordines, atque hortari incipit. Sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur; equites in aciem mittit.

XLI. Non deest negotio Curio; suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant. Nec militibus quidem, ut defessis; neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat: sed ii erant numero CC. reliqui in itinere substiterant. Hi quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant. Sed neque longiùs fugientes prosequi, nec vehementiùs equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, et aversos proterere incipit. Quum cohortes ex acie procurrissent, Numidæ integri celeritate impetum nostrorum effugiebant: rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere, ordinesque servare; neque procurrere, et casum subire, tutum videbatur. Hostium copiæ, submissis ab rege auxiliis, crebrò augebantur. Nostros, vires lassitudine deficiebant. Simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant; quòd tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi de suâ salute desperantes, ut extremo vitæ tempore homines facere consueverunt, aut suam mortem miserebantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctûs.

XLII. Curio, ubi perterritis omnibus neque cohortationes suas, neque preces audiri intelligit; unam, ut in miseris rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos, atque eò inferri signa jubet. Hos quoque præoccupat missus à Saburâ equitatus. Tum verò ad summam desperationem nostri perveniunt: et

partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius præfectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fugâ salutem petat, atque in castra contendat: et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, nunquam amisso exercitu, quem à Cæsare fidei suæ commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat; atque ita prœlians interficitur. Equites perpauci ex prœlio se recipiunt. Sed ii, quos ad novissimum agmen, equorum reficiendorum caussâ, substitisse demonstratum est, fugâ totius exercitûs procul animadversâ, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quæstor, in castris relictus à Curione, cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant, atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur: magistrisque imperavit navium, ut primo vespere omnes scaphas ad littus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Jubæ dicerent, alii cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientum cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat: alii classem hostium celeriter advolaturum suspicarentur. Itaque perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat. Pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant. Sed tanta erat completis littoribus contentio, qui potissimùm ex magno numero conscenderent; ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propriùs adire tardarentur.

XLIV. Quibus rebus accidit, ut pauci milites, patresque familiæ, qui aut gratiâ aut misericordiâ valerent, aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquæ copiæ, missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus, sese ei dediderunt. Quorum cohortes militum Juba postero die ante oppidum conspicatus, suam esse prædicans prædam, magnam partem eorum interfici jussit: paucos electos in regnum remisit. Cùm Varus suam fidem ab eo lædi quereretur, neque resistere auderet; ipse equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius, et Licinius Damasippus; paucis diebus, quæ fieri vellet, Uticæ

2. *Hortatur Curionem Cn. Domitius.*] Hic evasit incolumis, nam sequenti libro nonnihil egit pro Cæsare, Tisdræque cum legionibus duabus relictus est, ut Confidium obsideret, ut merito dictum videatur.

Ἀνὴρ δὲ φεύγων καὶ πάλιν μαχήσεται.
Vir fugiens rursum pugnabit.

6. *Atque ita prœlians interficitur.*] Casum Curionis vindictæ Deorum tribuit Lucanus, lib. IV.

——Luitis jugulo sic arma potentes.
Felix Roma quidem civesque habitura beatos,
Si libertatis superis tam cura placeret,
Quam vindicta placet, &c.

Deinde ejus addit elogium, quod quia singulare, addere operæ pretium esse judico:

Haud aliam tanta civem tulit indole Roma,
Aut cui plus leges deberent recta sequenti.
Perdita tunc urbi nocuerunt secula, postquam
Ambitus et luxus et opum metuenda facultas
Transverso mentem dubiam torrente tulerunt,
Momentoque fuit mutatus Curio rerum,
Gallorum captus spoliis et Cæsaris auro.
Jus licet in jugulos nostros sibi fecerit ense
Sylla potens, Mariusque ferox, et Cinna cruentus
Cæsareæque domus series, cui tanta potestas
Concessa est, emere omnes, hic vendidit urbem.

21. *Lenunculi.*] Lenunculus genus navigii piscatorii.

34. *Licinius Damasippus.*] Postea in eadem Africa periit cum Scipione, ut videre est in libro de bello Africano, quia pertinaciore studio Pompei adhæserat. Incolumitatem tamen ejus liberis Cæsar concessit. Hæc fuit gens illustrissima quamvis Plebeia in multas familias divisa, Calvorum, Crassorum, Lucullorum et Murænarum.

constituit atque imperavit: diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

Ex tertio libro qui proximus est, item ex aliquot aliorum scriptorum locis, constat multa in hoc desiderari, quæ, quia ad Cæsaris laudem minime pertinent, existimo ab ipso vel suppressa, vel adeò tenuitèr et levitèr delibata ut facilè perierint. Solet enim Cæsar ut scopulos ea loca declinare, unde nihil laudis vel nonnihil dedecoris in se redundare prævideret. Se ærarii expilationem Metello trib. plebis fortiter reclamante, cui mortem minatus est, nisi alii autores scripsissent, vix cognovissemus ex his Commentariis. Hæc porro sunt quæ vel indicta vel amissa sunt in hoc Commentario, quæ sic supplebimus. Orosius lib. IV. cap. 15. *At verò Dolabella partium Cæsaris in Illyrico per Octavium et Libonem victus, copiisque exutus ad Antonium fugit: Basilus et Sallustius dividentes singulas legiones quibus præerant, similiter et Antonius Hortensius quoque ab intimo mari cum classe concurrens, omnes pariter adversùs Octavium et Libonem profecti et victi sunt. Antonius cum se Octàvio cum* XV. *cohortibus dedisset, omnes ad Pompeium à Libone deducti sunt.* Dio. lib. XLI. Ἐν ᾧ δὲ δὴ ταῦτα ἔν τε τῇ Ῥώμῃ καὶ ἐν τῇ Ἰβηρίᾳ ἐγίγνετο Μάρκος μὲν Ὀκτάουιος καὶ Λούκιος Σκριβώνιος Λίβων Πούπλιον Κορνήλιον Δολαβέλλαν τά τε τοῦ Καίσαρος πράττοντα καὶ ἐν τῇ Δαλματίᾳ ὄντα ἐξήλασαν ἐξ αὐτῆς, τῷ τοῦ Πομπηΐου ναυτικῷ χρώμενοι· καὶ μετὰ τοῦτο Γαΐῳ Ἀντωνίῳ ἐπαμῦναι οἱ ἐθελήσαντα ἔς γε νησίδιόν τι κατέκλεισαν, κἀνταῦθα πρός τε τῶν ἐπιχωρίων ἐγκαταλειφθέντα καὶ λιμῷ πιεσθέντα πανσυδὶ πλὴν ὀλίγων εἷλον· εἰς τε γὰρ τὴν ἤπειρον ἔφθησάν τινες αὐτῶν διαφυγόντες, καὶ ἕτεροι ἐν σχεδίαις διαπλέοντες, καὶ ἁλισκόμενοι αὐτοὺς ἀπεχρήσαντο. *Dum hæc Romæ et in Hispania geruntur, M. Octavius et L. Scribonius Libo P. Cornelium Dolabellam Cæsaris administrum, ex Dalmatia, in qua tum forte erat, ejecerunt, classe Pompeii usi. Dehinc C. Antonium subvenire ei volentem in exiguam quandam insulam concluserunt, ibique ab incolis desertum fameque pressum, paucis demptis, cum omni manu quam secum habuerat, ceperunt. Nonnulli enim in continentem effugerunt, alique quidem ratibus mare transjicientes, cùm interciperentur mortem sibi consciverunt.* Quod à Lucano lib. IV. fuit eleganter descriptum, et est in epitome Liviana lib. CX. Appianus verò lib. II bello civil. sic habet: Καὶ τῶν αὐτῶν ἡμερῶν Ἀντώνιος τε περὶ τὴν Ἰλλυρίδα ἥσσητο ὑπὸ Ὀκταουΐου Πομπηΐῳ στρατηγοῦντος, καὶ Δολαβέλλα καὶ στρατιὰ Καίσαρος ἄλλη περὶ Πλακεντίαν στασιάσασα τῶν ἀρχόντων κατεβόησεν ὡς ἔν τε τῇ στρατείᾳ βραδύνοντες καὶ τὰς πέντε μνᾶς οὐ λαβόντες, ἃς τινα δωρεὰν αὐτοῖς ὁ Καῖσαρ ἔτι περὶ Βρεντέσιον ὑπέσχητο· ὧν ὁ Καῖσαρ πυθόμενος, ἐκ Μασσαλίας ἐς Πλακεντίαν ἠπείγετο συντόμως καὶ ἐς ἔτι στασιάζοντας ἐπελθὼν, ἔλεγεν ὧδε· Τάχει μὲν ἔσω περὶ ἕκαστα χρῶμαι σύνιστε. βραδύνει δ' ὁ πόλεμος, οὐ δι' ἡμᾶς ἀλλὰ διὰ τοὺς πολεμίους ὑποφεύγοντας ἡμᾶς· ὑμεῖς δ' ἔντε Γαλατίᾳ πολλὰ τῆς ἐμῆς ἀρχῆς ὀνάμενοι καὶ ἐς τόνδε τὸν πόλεμον ὅλον, οὐκ ἐς μέρος αὐτοῦ μοι συνομόσαντες, ἐν μέσοις ἔργοις ἡμᾶς ἀπολείπετε, καὶ τοῖς ἄρχουσιν ἐπανίστασθε, καὶ προστάττειν ἀξιοῦτε, παρ' ὧν χρὴ προστάγματα λαμβάνειν. μαρτυράμενος δὲ ἐμαυτὸν τῆς εἰς ὑμᾶς μέχρι δεῦρο φιλοτιμίας, χρήσομαι τῷ πατρίῳ νόμῳ, καὶ τοῦ ἐνάτου τέλους (ἐπειδὴ μάλιστα τῆς στάσεως κατῆρξε) τὸ δέκατον κληρώσω θανεῖν. Θρήνου δὲ ἀθρόως ἐξ ἅπαντος τοῦ τέλους γινομένου, οἱ μὲν ἄρχοντες αὐτοῦ προσπεσόντες ἱκέτευον. ὁ δὲ Καῖσαρ μόλις τε καὶ κατ' ὀλίγον ἐνδιδοὺς, ἐς τοσοῦτον ὅμως ὑφῆκεν, ὡς ἑκατὸν καὶ εἴκοσι μόνους (οἱ κατάρξαι μάλιστα ἐδόκουν) διακληρῶσαι, καὶ δυόδεκα αὐτῶν τοὺς λαχόντας ἀνελεῖν· τῶν δὲ δυόδεκα τῶν δὲ ἐφάνη τις οὐδ' ἐπιδημῶν, ὅτε ἡ στάσις ἐγίγνετο καὶ ὁ Καῖσαρ τὸν ἐμφήναντα λοχαγὸν ἔκτεινεν ἀντ' αὐτοῦ. *Iisdem ferè diebus Antonius circa Illyricum à Dolabella Pompeiano duce superatur, et Cæsaris exercitus alius circa Placentiam seditiosè suis præfectis reclamabat, bellum eos trahere, nec sibi quinas minas reddere, quas donativi nomine Cæsar pollicitus eis Brundusii fuerat. Ille hoc cognito Placentiam advolavit è Massilia. Et turbulentos etiam tum repertos sic allocutus est. Nota est vobis solita mea celeritas. Nos verò in mora non sumus; sed hostes qui non fugiunt. Vos qui in Gallia me duce magna percepistis commoda, et fidem vestram non in partem hujus belli, sed in universum mihi obligâstis in præfectos insurgitis, imperare vultis his quorum oportebat imperata facere. Quum igitur meipsum testem habeam meæ perpetuæ in hanc usque diem erga vos observantiæ, tractabo vos lege Patria, et nonam legionem decimabo, quandoquidem inde ortum est seditionis initium. His auditis, in legione ipsa fuit comploratio. Tribuni verò supplices rogabant veniam. Cæsar ægrè cunctanterque exoratus, hactenus tamen pœnam remisit, ut ex* CXX *solis qui præcipui seditionis autores videbantur, in duodecim sorte ductos animadverteret. Ex his duodecim unum compertum est abfuisse seditionis tempore. Pro quo Cæsar centurionem occidit, qui eum detulerat.* Pauloque infra: ἡ μὲν δὴ περὶ Πλακεντίαν στάσις οὕτως ἐλέλυτο, ὁ δὲ Καῖσαρ ἐς Ῥώμην παρῆλθε. *Hoc modo seditione sopitâ apud Placentiam, Cæsar in urbem venit.* Suetonius in Julio, cap. 36. *Omnibus civilibus bellis cladem nullam nisi per legatos suos passus est, quorum C. Curio in Africa periit; C. Antonius in Illyrico in adversariorum devenit potestatem: P. Dolabella classem in eodem Illyrico, Cn. Domitius Calvinus in Ponto exercitum amiserunt.* Idem cap. 69. *Nonam legionem apud Placentiam, quanquam adhuc in armis Pompeius esset, totam cum ignominia missam fecit, ægreque post multas et supplices preces, nec nisi exacta de sontibus pœna, restituit.*

LIBER III.

ARGUMENTUM.

Hoc libro narrat quæ vires et auxilia ad bellum Pompeio fuerint: pacem item per Vibullium frustra oblatam; tum levia aliquot prælia ad Dyrrachium sibi infelicia; tandem pugnam Pharsalicam, quam consecuta est mors Cn. Pompeii; tum Alexandrini belli initia.

I. DICTATORE habente comitia Cæsare, consules creantur (Julius) Cæsar et P. Servilius. Is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, quum fides totâ Italiâ esset angustior, neque creditæ pecuniæ solverentur; constituit, ut arbitri darentur: per eos fierent æstimationes possessionum et rerum,

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

1. *Dictatore habente comitia Cæsare.*] De dictatura satis multa supra dicta sunt, quæ semestris tantùm erat. Fiebat ad eas res, ubi unius requiritur dominatio, juxta Homericum illud:

Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, εἷς κοίρανος ἔστω.
Non plures regnare bonum est, rex unicus esto.

Nempe reip. regendæ, sedandæ seditionis, senatusque legendi causâ, levioribus etiam aliquando de caussis, ut ludorum Romanorum causâ. Quòd eâ lege XII. tabularum continetur, quam refert Cicero lib. de legibus: *Si quando duellum gravius discordiæve civium essent, unus ne amplius sex menses, nisi senatus creverit, idem juris quod duo consules, teneto isque ave sinistra magister populi esto.* Id est bono omine; nam sinistra fausta in sacris. Quique postea dictator dictus est, magister populi dicebatur, à consule quidem, nec nisi consularis, nec extra Italiam. Hæc porro prima Cæsaris dictatura fuit dierum XI. altera semestris, quæ erat saltem spatio legitima, tertia annua, quarta decennalis, quinta perpetua sed brevis. Vitâ enim et dictaturâ simul fuit privatus.

Ib. *(Julius) Cæsar et P. Servilius.*] Maluit Cæsar fieri consul quam diutius uti dictaturâ, qui magistratus propter nimiam potestatem erat invidiosus, exemplum secutus L. Posthumii interregis, qui comitia cùm haberet, se consulem fecit, item Q. Fabii. Hic porro consulatus gestus est anno ab urbe condita DCCVI. cum P. Servilio Isaurico qui amicus erat Cæsaris. Hoc nomen invenit ejus pater P. Servilius Vatia ab Isauro præcipuo Cilicum Piratarum oppido quod cepit, de quibus consul triumphavit. Fuit P. Servilius consul anno ab urbe cond. DCCXIII. sed alius ab hoc fortasse ejus filius Interea Pompeiani Thessalonicæ novos magistratus non creaverunt, sed superiorum nomina mutaverunt, ita ut consules proconsules dicerentur, prætores proprætores, et ad idem exemplum alii.

2. *Is enim erat annus, quo per leges, &c.*] Non enim licebat illi qui jam consul fuisset, consulatum secundum adipisci, nisi decimo post anno. Livius lib. VII. *Aliis plebiscitis cautum ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet, neu duos magistratus uno anno gereret.* Id tamen postea non fuisse observatum arguunt fasti consulares. Sed verisimile est fuisse per populum legibus solutos. Sic idem T. Livius, seu potiùs epitome Liv. lib. LVI. *Delatus est ultro Scipioni Africano à S. P. Q. R. consulatus, quem cùm ille capere ob legem quæ vetabat quenquam intra decem annos iterum consulem fieri licere, minime vellet, sicuti priore consulatu legibus est solutus.* Sed tandem teste Appiano I.. Sylla odio C. Marii, qui septies consul fuerat, eam legem revocavit.

3. *Quum fides toto Italiâ esse angustior.*] Cicero lib. I. de officiis, docet quid sit fides: *Ex quo credamus quod fiat quod dictum est, appellatam esse fidem.* Et lib. IV. de Rep. citante Nonio; *Fidei nomen ipsum videtur habere, cum fit quod dicitur.* Sed eo sensu sumpsit quo hic sumptum, in orat. pro lege Manilia: *Nam tum cùm in Asia res magnas permulti amiserunt, scimus Romæ solutione impeditâ fidem concidisse.* Gallicè *Credit*, Sueton. *labefactatam*, Plut. *sublatam*, Tacit. *afflictam* appellat. Hic non dicitur labefactata aut afflicta fides, aut concidisse, sed, quòd minus est, angustior, quod modò dicitur *res angusta domi.*

4. *Constituit, ut arbitri darentur.*] Qui tamen forte deligerentur, ut scribit Dio lib. XLI. Appianus vero lib. II. de bellis civilibus scribit iis arbitris hoc datum esse negotii, ut æstimarent possessiones, creditoresque cogerent eas in solutionem debiti accipere.

quanti quæque earum ante bellum fuissent, atque eæ creditoribus transderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui ferè bella et civiles dissentiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem esse aptissimum existimavit. Item, prætoribus, tribunisque pl. rogationes ad populum ferentibus, nonnullos ambitûs Pompeiâ lege damnatos, illis temporibus, quibus in urbe præsidia legionum Pompeius habuerat, (quæ judicia, aliis audientibus judicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta) in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si suâ operâ in bello uti vellet; perinde æstimans ac si usus esset, quoniam suî fecissent potestatem. Statuerat enim hos priùs judicio populi debere restitui, quàm suo beneficio videri receptos; ne aut ingratus in referendâ gratiâ, aut arrogans in præripiendo populi beneficio videretur.

II. His rebus, et feriis Latinis, comitiisque omnibus perficiundis, XI.

1 *Quanti quæque earum ante bellum fuissent.*] Nam si pretium præsens esset constitutum, tanta pecuniæ inopia, non solvissent æs suum alienum debitores, quamvis possessionibus suis fuissent ejecti. Nam vili pretio omnia vendebantur. Addit Suetonius deductam esse summam æris alieni, si quid usuræ nomine numeratum aut prescriptum fuisset.

2. *Hoc et ad timorem novarum tabularum.*] Tabulæ dicebantur omne genus scripturarum quibus causam suam possent confirmare, quo nomine censebantur omnia instrumenta publica contractuum. Tabulæ autem novæ dicebantur, quum tabulis superiorum temporum antiquatis, solæ tabulæ novæ quæ in posterum fierant essent valituræ. Quo nomine designabant quod Gallicè *banqueroute*. Cœlius Rhodiginus lib. VII. sic eas explicat: *Quòd cùm pecuniæ creditæ obæratis condonantur, novæ mox cooriuntur tabulæ, quibus nomina continebantur nova.* Vide Livium lib. VI. Hoc est quod Plutarchus ait *σεισαχθείᾳ τινὶ τοὺς χρεωφειλέτας ἐκούφισεν, Sublevavit creditores quadam sisactia.* Quam in gratiam pauperum Solon invenit. Talem rem egentibus pollicebatur Catilina, ut legitur apud Sallustium. Porro rei totius iniquitatem breviter explicat Cicero lib. II. de offic. dum dicit: *Tabulæ novæ quid habent argumenti, nisi ut emas meâ pecuniâ fundum, et cùm tu habeas, ego non habeam pecuniam?*

5. *Prætoribus, tribunisque pl. rogationes,* &c.] Rogationes ferri dicebantur, cùm rogabat aliquis populum, ut aliquam legem ferret. Rogare itaque legem nihil aliud est quàm proponere, dicebatque rogator: *Velitis, jubeatis, Quirites,* &c. Deinde rogatio pro ipsa lege sumpta est. Hic autem ferebant prætores tribunique pl. rogationes, sed ad nutum Cæsaris, qui ad populum eos summittebat, ne arrogantiæ tribueretur, si ipse per se et pro sua autoritate ageret, præsertim nondum victo Pompeio.

6. *Nonnullos ambitûs Pompeiâ lege damnatos,* &c.] Multæ leges de ambitu latæ sunt. Sed postrema fere omnium, quæ Pompeia ab autore legis dicta fuit. Ambitus autem dicebatur, cùm petebantur magistratus impensiùs quàm mores legesve civitatis ferebant, aut pecuniâ præsertim redimebantur suffragia civium: cui ambitui multis, ut prædictum est, legibus obviam itum, sed præsertim hâc Pompeiâ quæ lata est anno ab urbe condita DCCI. cùm inter consulatus competitiores Scipionem, Hypsæum, et Milonem non pecuniâ tantùm, sed factionibus et armis res gereretur. Tunc enim per interregem Pompeius solus creatus consul de legibus novis ferendis retulit, duasque promulgavit, unam de vi, alteram, hanc scilicet, de ambitu, pœnam graviorem, et formam judiciorum breviorem constituendo. Uno enim atque eodem die ab accusatore et reo jubebat perorari, duasque horas accusatori, tres reo dabat. Testis Asconius. Propterea hic dicitur, *singulis diebus perfecta.* Sed satis Cæsar ipse ambitus repressit, cùm rerum potitus comitia cum populo partitus est, ut exceptis consulatus competitoribus, de cætero numero candidatorum pro parte dimidia, quos populus vellet pronuntiarentur, pro parte altera, quos ipse dedisset, et edebat per libellos circum tribus missos: *Cæsar dictator illi tribui: Commendo vobis illum et illum, ut vestro suffragio suam dignitatem teneat.* Acriùs etiam ambitum repressit Augustus, cùm statuit, ut in quinquennium à magistratibus arceretur qui esset damnatus ambitûs. Sed acriùs omnibus Tiberius qui suffragia à populo ad senatum, et à senatu ad se transtulit, atque ita omnem ambitum sustulit. Porro quod hic fit à Cæsare, sagacissimè fuerat oriente illo bello à M. Tullio provisum, epist. ad Atticum 3. libri VII. *Omnes damnatos, omnes ignominiâ affectos, omnes damnatione ignominiaque dignos illac facere, omnem fere juventutem, omnem illam urbanam ac perditam plebem, tribunos valentes addito C. Crasso, omnes qui ære alieno premantur, quos plures esse intelligo quàm putâram.*

7. *Quæ judicia.*] *Judicio populi,* qua de causa leges illas per tribus rogandas curaverat.

15. *His rebus, et feriis Latinis.*] *Feriarum,* ut docet Cicero lib. II. de legibus, *festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et jurgiorum, in servis operum et laborum,*

dies tribuit, dictaturâque se abdicat, et ab urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit. Eò legiones XII. equitatum omnem venire jusserat. Sed tantùm navium reperit, ut angustè XX. millia legionariorum militum, et DC. equites transportare possent. Hoc unum (inopia navium) Cæsari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eæ ipsæ copiæ hoc infrequentiores imponuntur, quòd multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispaniâ magnum numerum diminuerat, et gravis autumnus in Apuliâ circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliæ et Hispaniæ regionibus omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompeius annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum à bello, atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asiâ, Cycladibusque insulis, Corcyrâ, Athenis, Ponto, Bithyniâ, Syriâ, Ciliciâ, Phœnice, et Ægypto classem coëgerat, magnum omnibus locis ædificandam curaverat; magnam imperatam Asiæ, Syriæ, regibusque omnibus, et dynastis, et tetrarchis, et liberis Achaiæ populis pe-

quia compositio anni conferre debet, et ad perfectionem operum rusticorum et ad remissionem animorum. Feriæ verò Latinæ à Tarquinio Superbo fuerant institutæ, dictæ à Latinis populis, quibus in Albano monte è sacris carnem petere jus fuit cum Romanis, quarum dies indicebatur à consule. His autem feriis Latinis operam dare Cæsar in magno negotio habuit, quòd consules non ante paludati exire in provincias soliti essent, quam in monte Albano iis cum Latinis magistratibus operam dedissent, veriti, ne malè res ipsis in expeditionibus succederent, si secus fecissent. Porro hæ feriæ Latinæ de numero erant conceptivarum, id est, quarum consul diem condicebat, nec erant annales, id est, stato anni die faciendæ.

1. *Dictaturâque se abdicat.*] In qua nihil asperum gessit, imò omnibus exulibus præter Milonem reditum concessit, in sequentem annum magistratus constituit. Gallisque cisalpinis jus civitatis Rom. concessit.

4. *Inopia navium.*] Videtur è margine in textum irrepisse.

8. *In Apulia.*] Apulia Italiæ regio duplex, alter Daunia, nunc *Puglia Piana;* altera Peucetia, nunc *Terra di Bari.*

12. *Ex Asiâ.*] Non tertiam mundi partem intelligit, sed eam Asiæ partem, in qua erat Ionia, cujus caput Ephesus; nam nominat multas provincias, quæ Asiâ latè sumptâ continentur.

13. *Cycladibusque.*] Cyclades à promontorio Geresto circa Delum insulam (quæ harum media est et clarissima) in orbem sitæ; unde et nomen traxere, ut ait Plin. κύκλος enim *circulum* significat. Virgilius vocat:

——sparsasque per æquor
Cycladas.——

Ib. *Corcyra.*] Insula maris Ionii, Phæacia Homero dicta, regis Alcinoi regnum, nunc in Venetorum ditione, frustra tentata à Solimanno Turcarum Imperatore anno MDXXXVII. habet urbem cognomine *Corfu.*

Ib. *Athenis.*] Athenæ urbs Græciæ quondam primaria, clara ingeniis et fortibus viris, caput Atticæ regionis, sic dicta à Minerva Græce Ἀθηνᾶ. quæ quidem cùm contenderet cum Neptuno de imponendo urbi nomine, convenissetque, ut qui utiliorem humano generi rem procreasset, caussam obtineret; Equum Neptunus, Oleam verò Minerva creavit, quæ visa melior.

Ib. *Ponto.*] Pontus Asiæ regio, Mithridatis, olim, tunc Pharnacis ejus filii regnum. Est et alius Pontus in Europa circa Danubii ostia ubi exulavit Ovidius, de quo nunc non agitur.

Ib. *Bithyniâ.*] Asiæ regio nobilissima, in qua Nicæa, Prusias, Nicodemia, claræ urbes, cujus Nicomedes rex erat.

Ib. *Syria.*] Syria à Cilicia ad Arabiam usque pertinens, in Palæstinam, Phœniciam, Antiochenen, Comagenen, et Cœlen dividitur.

Ib. *Cilicia.*] Cilicia Taurum inter et mare porrigitur, cujus metropolis erat Tarsus. Nunc dicitur *Caramania.* Ad orientem habet Amanum montem, ad occasum Pamphyliam à meridie mare Mediterraneum, à septentrione Cappadociam.

14. *Phœnice.*] Phœnice Syriæ pars est in qua jacet Tyrus et Sidon urbes nobilissimæ, Cherseo et Eleuthero fluminibus terminata. *Ipsa gens Phœnicum in gloria magna litterarum inventionis, et siderum navaliumque ac bellicarum artium,* ait Plinius.

Ib. *Ægypto.*] Ægyptus Ptolemæorum regnum, intersecatur Nilo flumine, nomenque adhuc retinet.

16. *Dynastis.*] Dynasta vox Græca, quæ potestatem significat, tribuiturque regibus exoticis, qui non satis amplam terram in sua potestate habent, à qua regium nomen promereantur.

Ib. *Tetrarchis.*] Tetrarchæ qui partem regni alicujus quartam habent, quales erant in Judæa, qui Herodis regnum inter se diviserant, de quibus legitur in Evangelio.

Ib. *Achaia.*] Achaia propriè est Pelopon-

cuniam exegerat; magnas societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

IV. Legiones effecerat civium Romanorum IX. V ex Italiâ, quas transduxerat, unam ex Siciliâ veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam appellabat; unam ex Cretâ et Macedoniâ, ex veteranis militibus, qui dimissi à superioribus imperatoribus in iis provinciis consederant; II ex Asiâ, quas Lentulus conscribendas curaverat. Præterea magnum numerum ex Thessalia, Bœotia, Achaia, Epiroque, supplementi nomine in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Præter has exspectabat cum Scipione ex Syriâ legiones II.: sagittarios ex Creta, Lacedæmone, Ponto, atque Syria, reliquisque civitatibus, III. millia numero habebat: funditorum cohortes VI.: mercenarias II.: equites VII. millia: ex quibus DC. Gallos Deiotarus adduxerat, D. Ariobarzanes ex Cappadocia: ad eundem numerum Cotus ex Thraciâ dederat, et Sadalem filium miserat. Ex

nesus, ut ex Homero probat Strabo: postea verò totam fere Peloponnesum complexa, è qua tantùm excipiebantur Arcadia et Lacedæmonia; sed et illa olim accensebatur Achaiæ, imò tandem sub Philopœmene in Achæorum societatem venit. Achæi postremi omnium Græcorum libertatem retinuerunt. Propterea hic dicuntur liberi Achæorum populi. Achaiam *meram Græciam* vocat Plinius VIII. epist. Asia etiam est Achaia inter Macedoniam et Peloponnesum.

1. *Societates earum provinciarum.*] Societates ejusmodi erant publicanorum, qui publica tributa redemerant, nunc Gallice dicuntur *Compagnies.* Item corpora et collegia lib. L. Digest. quinque eis præerant, magistri societatum dicebantur, lib. IV. Digest. de pactis.

5. *Cretâ.*] Creta olim centum urbibus et Jovis clara natalibus, propterea dicta Hecatompolis, forte pagi illâ tempestate urbes dicebantur, quarum primaria est Matium, secunda Canea, olim Cydon, unde mala Cydonia. Ida mons est in media insula. Nunc ante aliquot annos in Turcarum potestatem redacta, *Candia.*

Ib. *Macedoniâ.*] Macedonia olim Alexandri magni regnum, tunc autem in provinciam à Romanis redacta: habet ad septentrionem montes Dalmatiæ, ad meridiem Thessaliam et Epirum, ad orientem Ægæum, ad occidentem Ionium mare. Græcos superavit, quia sola Græcorum monarchico utebatur imperio, quod ad propaganda imperia est aptissimum, et Græcis potita, facile per eos totum orientem domuit, qui populorum omnium erant primi fortitudine et sapientiâ.

8. *Thessalia.*] Thessalia, cujus metropolis Larissa, habet ab occidente Epirum, ab oriente Thermaicum sinum, à septentrionibus Macedoniam, à meridie verò Bœotiam.

Ib. *Bœotia.*] Bœotia, cujus metropolis Thebæ, Locros, Opuntios, Thessalosque à septentrione habet, à meridie Atticam, ab occidente Phocidem, ab oriente mare Euboicum, à quo ad Corinthiacum sinum exporrigitur.

Ib. *Epiroque.*] Epirus quondam Pyrrhi regnum, à septentrionibus habet Dardanos et Triballos, ab oriente Macedoniam et Thessaliam, varias gentes complectitur.

9. *His Antonianos milites.*] C. Antonius Marci frater, T. Pulcionis opera proditus in Pompeii potestatem venerat, cujus militum voluntati diffisus, eos suis immiscuerat, suis ne nocere possent. Florus lib. IV. cap. 11. rem ita narrat: *Quippe cùm fauces Adriatici maris jussi occupare Dolabella et Antonius, ille Illyrico, hic Corcyræo littore castra posuissent, jam maria latè tenente Pompeio, repente castra legatus ejus Octavius et Libo ingentibus copiis classicorum utrumque circumvenit; deditionem fames extorsit Antonio.* Idem habet Suetonius in Cæsare XXVI. Hic Antonius à Bruto post mortem Cæsaris cæsus est, fueratque humaniter ab eo exceptus, sed cùm ad defectionem sollicitare suos milites comperisset, jussus est interfici.

11. *Lacedæmone.*] Lacedæmon totius Peloponnesi clarissima, Athenis æqualis, quacum de principatu diu contendit, ad Eurotam fluvium; quæ tamdiu floruit, quamdiu legibus Lycurgi usa fuit. Duos reges habebat, quorum tamen potestas autoritate Ephororum frænabatur. In potestatem tandem Romanorum cum reliquis Græcis urbibus devenit, nunc in tenuis vici formam redacta, dicitur *Misithra.*

13. *Gallos Deiotarus,* &c.] Hi sunt Galatæ vel Gallo-Græci. Galli enim in Asiam pervaserant, regnumque ibi condiderant Galatiæ, quia Galli à Græcis Galatæ dicti, quorum erat eâ tempestate rex Deiotarus.

14. *Ariobarzanes.*] Cappadociæ rex, erat appellatus amicus pop. Rom. de quo multa scribuntur à Cicerone in epist. ad Famil. ut à senatu decretum fuerit, ut ejus regis salus, incolumitas, regnumque defenderentur; item ejus salutem populo senatuique Romano magnæ curæ esse. Qua ex autoritate senatus eum ab insidiis popularium eripuerit.

Ib *Cappadocia.*] Cappadocia habet ab oriente Armeniam, à septentrione Pontum, ab occasu Paphlagoniam, Galatiam et partem Pamphyliæ, à meridie Ciliciam.

15. *Cotus.*] Erat Thraciæ rex, studuitque Pompeii partibus. Et natura paulo iracun-

Macedoniâ cc. erant, quibus Rascipolis præerat, excellenti virtute: D. ex Gabinianis Alexandriâ, Gallos Germanosque quos ibi A. Gabinius præsidii caussâ apud regem Ptolemæum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat: DCCC. quos ex servis suis pastorumque suorum coëgerat: CCC. Tarcundarius Castor, et Donilaus ex Gallo-Græciâ dederant; horum alter unà venerat, alter filium miserat: CC. ex Syriâ à Comageno Antiocho, cui magna præmia Pompeius tribuit, missi erant; in his plerique hippotoxotæ. Huc Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratiâ comparatos, item Macedonas, Thessalos, et reliquarum gentium et civitatum adjecerat; atque eum, quem suprà demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessaliâ, Asiâ, Ægypto, Cretâ, Cyrenis, reliquisque regionibus comparaverat. Hiemare Dyrrhachii,

dior, ut proditum est à Plutarcho. Itaque cùm accepisset vasa quædam fictilia insignis cujusdam operis, remuneratus prius hospitem, vasa illa omnia propria manu fregit, ne, si postea à ministris frangerentur, in ipsos sæviendi causam habere. Idem pardalim sibi danti leonem obtulit, ut accepto datum par esset.

Ib. *Thracia.*] Thracia Europæ regio prope Macedoniam, nunc *Romania;* in ea est Constantinopolis, olim populosissima, multitudineque hominum soli cedens Galliæ, teste Pausania.

Ib. *Sadalem.*] Dicitur à Dione Sadalus, cui Cæsar postea pepercit, quanquam in prœlio ipse adfuerat. Sexennio post fine liberis decedens regionem pop. Rom. reliquit.

1. *Rascipolis.*] A Suet. *Trasipolis*, à Tacit. *Rescunoris* dicitur; fratres erant Thraces, qui cùm Romanos civile bellum in regionem suam Thraciam transferre vidissent, operas partiri; alter Rascus Cæsaris partes, alter Rascipolis Pompeii secutus est. Idem fecerunt bello quod inter Brutum et Antonium, Octavianumque exarsit. Rascus enim Octavio, Rascipolis Bruto studuit. Confecto bello, Rascus petiit à victoribus ut esset frater incolumis, quod facile impetravit; hanc enim unam laborum mercedem petierat.

2. *Ex Gabinianis.*] Gabinius enim Ptolomæum in suum regnum reduxerat, et milites plures regni tuendi causâ Alexandriæ reliquerat, cùm esset exilio multatus, fuit à Cæsare restitutus et ipso bello civ. Salonis in Dalmatia morbo implicitus, decessit. Ex iis autem intelligere licet, Ptolemæum, à quo fuit postea Pompeius interfectus, in Pompeii partibus fuisse, et ante, prœlium quidem Pharsalicum Gabinianos milites miserat. Imò et totus oriens in ejus partibus, quod patet ex Lucan. lib. v. ubi numerat Pompeianos. Hic Gabinius fuit Cæsari addictissimus, cui et in consulatu cum Pisone successit.

Ib. *Alexandria.*] Metropolis Ægypti.

3. *Pompeius filius.*] Cneius Pompeius natu maximus, cum quo Cæsar in Hispania postea bellavit.

4. *Quos ex servis suis*, &c.] Mendum suspicatur Lipsius, legitque: *Quos ex servitiis pastoribusque suorum coëgerat.* Ciacconius verò: *Servis pastoribusque suis*, nec temerè. Sic supra factum à Domitio. Sic infra Cælius Milonem ad sollicitandos pastores misit.

5. *Tarcundarius Castor.*] Erat nepos Deiotari regis Galatiæ, qui postea avum suum apud C. Cæsarem accusavit, ut videtur ex oratione Ciceronis pro Deiotaro. Dio lib. XLI. et Cicero lib. v. epistolarum, vocant *Tarcondimotum*. Itaque in alterutra lectione mendum fuerit.

7. *A Comageno Antiocho.*] Ab Antiocho rege Comagenes, quæ regio Syriæ est ad Euphratem, quo ab Arabia disterminatur. Caput regni est Samosata.

8. *Hippotoxotæ.*] Hippotoxota vox Græca, quæ equites sagittarios significat.

Ib. *Dardanos.*] Dardani Illyrica gens. Incolunt Mœsiam Mediterraneam, quæ Pannoniæ jungitur ad Pontum usque decurrens. Incipit à confluente Savi cum Danubio. In ea Dardani, Calegeri, Triballi, Trimachi, Mœsi, Thraces, Pontoque contermini Scythæ, *Bosine.*

Ib. *Bessos.*] Bessi Thraciæ populus ad Nessum amnem et ad Hæmum montem. Siqua fides nominum esset similitudini, essent *Bosine.* Sed videntur esse propriores Danubio, siqua fides Ovidio.

Vivere quàm miserum est inter Bessosque Getasque.

9. *Macedonas.*] De Macedonibus dictum est supra.

12. *Thessaliâ.*] De Thessalis item.

Ib. *Cretâ.*] De Cretâ item.

13. *Cyrenis.*] Cyrene metropolis Cyreniacæ regionis in Africâ, à Græcis conditâ, qui ex insulâ Therâ maris Ægæi eò fuerant profecti.

Hæc tum nomina erant, nunc sunt sine nomine terræ.

Videtur fuisse è regione Peloponnesi. Aliis *Cerene*, aliis *Corona*, aliis *Assadib*, aliis *Cabiroan*. Eadem fuit Pentopolis dicta ab urbibus quinque, Bernice, Arsinoë, Ptolemaide, et Apolloniâ.

Ib. *Dyrrhachii.*] Dyrrhachium portus Epidamni, nunc *Duras*, Brundisio LXX. leucis aut circiter distat. Trajectus est in Græciam ex

Apolloniæ, omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Cæsarem transire prohiberet. Ejus rei caussâ omni orâ maritimâ classem disposuerat. Præerat Ægyptiis navibus Pompeius filius; Asiaticis, D. Lælius et C. Triarius; Syriacis, C. Cassius; Rhodiis, C. Marcellus cum C. Coponio; Liburnicæ atque Achaïcæ classi, Scribonius Libo et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus præpositus cuncta administrabat. Ad hunc summa imperii respiciebat.

VI. Cæsar, ad Brundisium venit, concionatus apud milites, quoniam propè ad finem laborum ac periculorum esset perventum, æquo animo mancipia atque impedimenta in Italiâ relinquerent: ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset imponi; omniâque ex victoriâ et ex suâ liberalitate sperarent. Conclamantibus omnibus, imperaret quod vellet; quodcunque imperavisset, se æquo animo esse facturos; pridie Non. Januar. naves solvit, impositis, ut supra demonstratum est, legionibus VII. Postridie terram attigit, Cerauniorum saxa inter et alia loca periculosa, quietam nactus stationem: et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum qui appellatur Pharsalus, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

Italiâ. Epidamnus autem inauspicatum nomen cùm haberet, illud Romani mutaverunt, et Dyrrhachium dixerunt.

1. *Apolloniæ.*] Apollonia, teste Plinio à mari abest VII. millibus passuum, estque in Macedoniâ. A. Marciano Heracleota dicitur fuisse per Corinthios et Corcyræos condita. Duorum dierum itinere abest ab Epidamno, à mari autem stadiis L. ut testatur Scylax antiquissimus scriptor; ut verò Strabo, LX.

4. *D. Lælius et C. Triarius.*] Hunc Lælium et Triarium Cicero loquentes inducit in lib. de Finibus. Lælius, teste Appiano, lib. IV. triumviratus tempore à militibus Arabionis regis in Africâ interfectus est. De Triario infra.

Ib. *Cassius.*] Hic unus de interfectoribus Cæsaris fuit, et apud Philippos propriâ manu periit.

Ib. *Rhodiis.*] Rhodus maris Carpathii clarissima insula, à Rosis dicta, cujus incolæ viri fuerunt nautici, et rei maritimæ peritissimi. Equites sancti Joannis, postquam eam Saracenis ademissent, in ea sedes suas posuerunt, quibus rursus Solimannus Turcarum Imp. eripuit ann. Christi MDXXII.

5. *Cum C. Coponio.*] Frustra habent aliqua exemplaria *Pomponio*. Cicero certe lib. I. de Divinatione scribit sibi ad castra Pompeii transeunti obviàm itum esse cum navibus Rhodiis à C. Coponio, is prætor fuerat C. Marcello et Lentulo coss. ut patet ex epistolâ Pompeii quæ habetur lib. VIII. epist. 17. ad Atticum. Is tandem, ut Appianus refert lib. IV. à triumviris proscriptus, uxoris operâ servatus est, quæ pudica licèt et casta, Antonio tamen, pudicitiâ prostratâ, vitam redemit conjugis.

Ib. *Liburnicæ.*] Liburnia pars est Dalmatiæ, in quâ genus navis celeris et levis inventum, quæ Liburnicæ dictæ sunt naves, quarumque usus invaluit, postquam magno in Actiacâ pugnâ usui fuisse cognitum est.

6. *Libo.*] De Libone supra.

Ib. *M. Octavius.*] Quis fuerit nescitur. Certè de eo posthac agetur in lib. de bello Alexandrino, ubi à Vatinio superatus est.

Ib. *M. Bibulus.*] Cæsaris in consulatu collega fuerat, anno U. C. DCXCV.; sed cùm se Cæsari legem Agrariam promulganti opponeret, ab eo penè fuit interfectus, totoque consulatûs tempore se domi continuit, foroque caruit. Unde jocus urbanorum scribentium, non *Cæsare et Bibulo*, sed *Julio et Cæsare Consulibus*. Unde et hi versus:

Non Bibulo quicquam nuper, sed Cæsare factum est,
Nam Bibulo fieri consule nil memini.

16. *Cerauniorum.*] Ceraunios hos vocat à Cærauniis aut Acrocerauniis montibus, qui in illâ Epiri parte apparent, crebris tempestatibus infames. Virg. lib. III. Æneid.

Provehimur pelagi vicina Ceraunia juxta.

Ubi Servius: *Sunt montes Epiri à crebris fulminibus propter altitudinem nominati; κεραυνὸς* enim Græce *fulmen*. Est ibi finis Ionii maris. Quicquid enim inde ad Septentriones pertinet, Adria dicitur. Dicuntur vulgò *Chimariauti*.

18. *Pharsalus.*] Non est locus ille, in quo postea de summâ rerum dimicatum est, qui est in Thessaliâ. Sed, si Lucano credimus, et quidni credamus, quàm cuiquam magis, quandoquidem ratio carminis errorem non admittit, locus ille *Palestus* vel *Paleste* dicebatur:

——————fluctuque secundo
Lapsa Palestinas uncis confixit arenas.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo, et Minucius Rufus, cum Asiaticis navibus XVIII. quibus jussu D. Lælii præerant: M. Bibulus cum navibus CX. Corcyræ. Sed neque ii sibi confisi ex portu prodire sunt ausi; quum Cæsar omnino XII. naves longas præsidio duxisset, in quibus erant constratæ IV. Bibulus, impeditis navibus, dispersisque remigibus, satis maturè occurrit, quòd priùs ad continentem visus est Cæsar, quàm de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus, naves eâdem nocte Brundisium à Cæsare remittuntur, ut reliquæ legiones equitatusque transportari possent. Huic officio præpositus erat Fusius Kalenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed seriùs à terrâ provectæ naves, neque usæ nocturnâ aurâ, in redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyræ certior factus de adventu Cæsaris, sperans se alicui parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurit; et nactus circiter XXX. in eas indiligentiæ suæ ac doloris iracundiâ erupit, omnesque incendit; eodemque igne nautas dominosque navium interfecit, magnitudine pœnæ reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio, à Salonis ad Orici portum stationes littoraque omnia longè latéque classibus occupavit; custodiisque diligentiùs dispositis, ipse gravissimâ hieme in navibus excubabat, neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium exspectans, si in Cæsaris complexum venire posset.

IX. Sed post discessum Libernarum ex Illyrico, M. Octavius, cum iis quas habebat navibus, Salonas pervenit: ibique concitatis Dalmatis, reliquisque barbaris, Issam à Cæsaris amicitiâ avertit: conventum Salonas, quum neque pollicitationibus, neque denuntiatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci naturâ et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt: et, quum essent infirmi ad resistendum, propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum

Eandem lectionem vetusti comprobant codices. Itaque sic potiùs legere certum est.

1. *Orici.*] Oricum prima Epiri urbs, nunc alii dicunt esse *Valonam*, alii *Orcho*, Brundisino portui opposita. Ptolemæus eam in Chaoniâ statuit. Ex eâ solebant exercitus Italici traduci. Plinius scribit distare à Salentino Italiæ promontorio XC. mill. pass. et à Colchis fuisse conditam.

3. *Corcyræ.*] De Corcyra supra.

6. *Satis maturè.*] Videtur mendum, quod emendare tutum. Nam est addendum *non*, ut legatur *non satis maturè*.

18. *Salonis.*] Salona vel Salonæ Dalmatiæ metropolis, patria postea Diocletiani Imperatoris. Fertur esse eversam, prope Spalatro vel Clissam. Siquidem Spalatensis Archiepiscopus Salonitanum se dicit.

21. *Neque subsidium exspectans, si in Cæsaris complexum venire posset.*] Videtur mendum; sed emendare non tutum. Forte *congressum* est reponendum.

23. *Sed post discessum Liburnarum.*] Non tantum aliquid deest, sed et temporis superioris historia narratur, quæ gesta sit ante Cæsaris adventum.

Ib. *Illyrico.*] Illyrica regio pars Dalmatiæ, quam statuit Strabo circa Corcyram, continet Sclavoniam, Croatiam, Bosniam atque Dalmatiam.

24. *Dalmatis.*] Dalmatiam eam partem Pannoniæ, quæ Hadriaticum mare spectat, Plinius appellat lib III. cap. 25.

25. *Issam.*] Issa insula et urbs opposita Dalmatiæ ipsisque Salonis. *Lissa* dicitur Sophiano. De qua sic Marcianus Heracleota:

Νῆσος κατ' αὐτὰς δ' ἐςιν Ἴσσα λεγομένη,
Συρακουσίων δ' ἔχουσα τὴν ἀποικίαν.
Insula juxta hos Issa dicta,
Syracusanorum habens coloniam.

Ib. *Conventum Salonas.*] Is conventus erat civium Romanorum qui negotiabantur, et plurimi erant in provinciis, populi Romani. Quod testatur Cicero in orat. pro Fonteio: *Referta est Gallia negotiatorum, plena civium Romanorum, unum ex toto negotiatorum, colonorum publicanorum, aratorum, pecuniariorum numero testem producant.* Item in epistol. ad Quintum fratrem: *Constat Asia primùm ex eo genere sociorum, quod est ex omni genere hominum humanissimum, deinde ex eo genere civium, qui aut publicani sunt, aut ita negotiantur, ut locupletes sint.*

auxilium descenderunt: servosque omnes puberes liberaverunt; et, præsectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognitâ sententiâ, Octavius quinis castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere cœpit. Illi, omnia perpeti parati, maximè à re frumentariâ laborabant. Quare missis ad Cæsarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant: et longo interposito spatio, quum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianæ consuetudinis desideraretur: ipsi, manu factâ, cum iis quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia, et quarta, et deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt; et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. Hic fuit oppugnationibus exitus. Jamque hiems appropinquabat; et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperatâ oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

X. Demonstratum est L. Vibullium Rufum, Pompeii præfectum, bis in potestatem pervenisse Cæsaris, atque ab eo esse dimissum; semel ad Corfinium, iterum in Hispaniâ. Hunc pro suis beneficiis Cæsar judicaverat idoneum, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret: eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem hæc summa mandatorum: Debere utrumque pertinaciæ finem facere, et ab armis discedere, neque ampliùs fortunam periclitari: satis esse magna utrinque incommoda accepta, quæ pro disciplina et præceptis habere possent, ut reliquos casus timerent. Illum ab Italiâ expulsum, amissâ Siciliâ, et Sardiniâ, duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italiâ atque Hispaniâ civium Romanorum c.

1. *Servosque omnes puberes liberaverunt.*] Ut nempe militares possent. Non enim licebat servis militare. Sic Florus scribit in bello Punico secundo. *Elicit in sacramentum militiæ liberata servitia.*

2. *Præsectis omnium mulierum crinibus.*] Non quòd ex illis tormenta constarent, sed quòd balistarum funes inde conficerent, si cannabe et nervis deficerentur. Porro hoc idem factum à Romanis in Capitollo obsessis, autor est Lactantius lib. II. adversùs gentes: quapropter ædem *Veneri Calvæ* consecrarunt. Strabo verò in fine lib. XVII. idem factum Carthagine docet. Ctesibus in lib. de machinis bellicis hanc rationem conficiendorum funium sic explicat, quos Græci tonos appellant: Τόνος καὶ ἐκ τριχῶν γίνεται γυναικείων, αὗται γὰρ λεπταί τε οὖσαι καὶ μακραὶ καὶ πολλῷ ἐλαίῳ τραφεῖσαι, ὅταν πλακῶσιν εὐτονίαν πολλὴν λαμβάνουσι ὥστε μὴ ἀποδεῖν τῆς διὰ τῶν νεύρων ἰσχύος. *Tonus et ex capillis fit mulieribus, illi enim cum sint tenues et longi, multoque oleo nutriti, cùm plectuntur, magnam firmitatem accipiunt, ut non differant à nervorum robore.* Vitruvius verò lib. X. cap. 16. de balistis et catapultis, hoc solitum ostendit: *Nam quæ fiunt in capitibus foramina, per quorum spatia contenduntur capillo maximè muliebri vel nervo funes.* Item Julius Capitolinus in vitâ Maximi, et Plutarchus in lib. de fœnore.

7. *Quum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset.*] Hoc ut caveatur præcipit Vegetius lib. IV. cap. 28. *Cùm negligentia intervenerit, paribus insidiis subjacent obsidentes. Nam sive cibo, sive somno fuerint occupati, sive otio, aut aliquo necessitate dispersi, tunc oppidani repente prorumpunt, ignorantes perimunt, arietes, machinas, ipsosque aggeres ignibus concremant, omniaque in perniciem suam fabricata opera subvertunt.*

16. *Jamque hiems appropinquabat,* &c.] Cùm superiùs sit scriptum Nonis Januariis à Brundisio fuisse discessum, hic autem scribatur appropinquare hiemem, Octavii historiam in superiorem autumnum oportet rejicere, quæ et mutila fuerit, ut supra fuit observatum.

19. *Vibullium Rufum*] Præfectum fabrùm intelligo. Namque Cæsar in epistolâ ad Oppium scribit se duos præfectos fabrùm Cn. Pompeii deprehendisse, ambosque missos fecisse, quorum unus hic fuit, alter Cn. Magius. Porro Vibullius dicitur nominatim fuisse dimissus in Hispaniâ, non nominatim dicitur captus. Sed cùm Afranius et Petreius in potestatem Cæsaris venerint, vult intelligi illum in eorum fuisse numero.

atque xxx.: se, morte Curionis, et detrimento Africani exercitûs tanto, militumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi ac reipubl. parcerent, quantumque in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento: hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret, et pares ambo viderentur: si verò alteri paullum modò tribuisset fortuna; non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore æquâ parte contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romæ à senatu et à populo peti debere: interea et reipubl. et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatûsque judicio fore utrumque contentum. Hæc quò faciliùs Pompeio probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.

XI. Vibullius, his expositis à Cæsare, non minùs necessarium esse existimavit, de repentino adventu Cæsaris Pompeium fieri certiorem, utì ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideò, continuato et nocte et die itinere, atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompeium contendit; ut adesse Cæsarem omnibus copiis nuntiaret. Pompeius erat eo tempore in Candaviâ, iterque ex Macedoniâ in hiberna, Apolloniam, Dyrrhachiumque habebat: sed, re novâ perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere cœpit; ne Cæsar, oræ maritimæ civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quò quum venisset, L. Torquatus, qui jussu Pompeii oppido præerat, præsidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere, Græcos murum adscendere atque arma capere jubet. Illi autem quum se contra imperium populi Rom. pugnaturos esse negarent; oppidani autem suâ sponte Cæsarem recipere conarentur: desperatis omnibus auxiliis,

2. *Militumque deditione ad Corcyram.*] Non tamen omnes se dediderunt fame premente. Nam cohors una Opitergina, id est, ex Opitergio Veneti tractus oppido, quam ducebat Vulteius tribunus, ubi rate factâ, ne velis indicium sui hostibus faceret, effugere conatâ, id efficere non potuit, et hostes magno numero sibi imminere cognovit, quibus minimè par erat, ferox consilium cepit mutuis vulneribus occumbendi, quod implevit in conspectu hostis. Locum Dionis qui hanc rem narrat, citavimus in fine libri II. Rem illam perstringit Epitome Liviana, fusè describit Lucanus.

14. *Omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.*] Se Cæsarem missos facturum non tantùm exercitus suos, sed præsidia quæ habebat in urbibus.

18. *Mutatis ad celeritatem jumentis.*] Non novum inventum est dispositis certas per stationes equis uti ad celeritatem.

20. *In Candaviâ.*] Candavia tractus est Macedoniæ prope Heracleam Senticam. Plinius enim lib. III. cap. 23. *montes Candaviæ* commemorat. Ii ab occidente Macedoniam cingunt.

21. *Apolloniam.*] Apollonia Taulantiorum oppidum, quanquam Plinius illud constituat in Macedoniâ. Sed non ita videtur. Quandoquidem ex Macedoniâ ad id Pompeius contendit. Sic Plinius: *Apollonia quondam Corinthiorum colonia* VII. *millibus passuum à mari recedit.* Hanc Strabo dicit esse præstantibus legibus instructam. Fortè ob eam caussam Augustus puer eo missus ad disciplinas parandas. Sophianus dicit nomen retinere. Alii dicunt *Issopolim* vocari. Plinius addit eam esse è regione Hidrunti.

Ib. *Dyrrhachiumque.*] Jam de Dyrrhachio.

24. *Oricum.*] De Orico supra.

Ib. *L. Torquatus.*] De hoc sic M. Tullius in Bruto: *Erant in eo plurimæ literæ, nec vulgares, sed interiores quædam reconditæ, divina memoria, summa verborum et gravitas et elegantia. Atque hæc omnia vitæ decorabat gravitas et integritas.* Is, teste Appiano, mansit postea cum Cæsare in honore ab illo habitus. Verùm postea ad Scipionem in Africam transiit, ibique cum eo et Damasippo periit.

25. *Parthinorum.*] Parthenia urbs Illyrica; cujus cives eo nomine Cæsar appellat. Vide Plinium lib. III. cap. 23.

27. *Illi autem quum se contra imperium populi Rom. pugnaturos esse negarent.*] Quia Cæsar erat consul, videbantur contra pop. R. imperium pugnaturi, qui illi resisterent.

portas aperuit, et se atque oppidum Cæsari dedit, incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Cæsar Orico, nullâ interpositâ morâ, Apolloniam proficiscitur. Ejus adventu audito, L. Staberius, qui ibi præerat, aquam comportare in arcem atque eam munire, obsidesque ab Apolloniatibus exigere cœpit. Illi verò daturos se negare, neque portas consuli præclusuros, neque sibi judicium sumpturos, contrà atque omnis Italia populusque R. judicavisset. Quorum cognitâ voluntate, clam profugit. Apolloniates ad Cæsarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani et reliquæ finitimæ civitates, totaque Epirus; et legatis ad Cæsarem missis, quæ imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius, cognitis iis rebus, quæ erant Orici atque Apolloniæ gestæ, Dyrrhachio timens, diurnis eò nocturnisque itineribus contendit. Simul ac Cæsar appropinquare dicebatur; tantus terror incidit ejus exercitui, quòd properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut penè omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma projicerent, ac fugæ simile iter videretur. Sed, quum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset, castraque metari jussisset; perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit; juratque se eum non deserturum, eundemque casum subiturum, quemcunque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati. Hos tribuni mil. centurionesque sequuntur: atque idem omnis exercitus jurat. Cæsar, præoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit: castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium; ut vigiliis castellisque benè meritæ civitates tutæ essent præsidio; ibique reliquarum ex Italiâ legionum adventum exspectare, et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius facit; et trans flumen Apsum positis castris, eò copias omnes auxiliaque conduxit.

XIV. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves positis, ut erat præceptum à Cæsare, quantum navium [facultatem] habebat, naves solvit; paullumque à portu progressus, litteras à Cæsare accipit: quibus est certior factus, portus littoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit, navesque omnes revocat. Una ex iis, quæ perseveravit, neque imperio Kaleni obtemperavit, quòd erat sine militibus, privatoque consilio adminis-

10. *Bullidenses, Amantiani.*] De iis ita Plinius lib. III. cap. 23. *Accolunt barbari Amantes et Buliones.* Quos et sequenti libro *Amantinos et Bullidenses* appellat. Ptolemæus Elimiotarum scribit esse *Bullidem, Orestodos Amantiam.* Scylax vero vetustissimus scriptor, sic de iis habet: Βυλινοὶ δ' εἰσὶν ἔθνος Ἰλλυρικόν. *Bulini autem sunt gens Illyrica.*

14. *Diurnis eò nocturnisque itineribus contendit.*] Appianus scribit tantâ lassitudine affectos fuisse Pompeii milites, ut oneribus suis abjectis se latenter subducerent, præsentem requiem pluris facientes, quàm metum ab imminentibus hostibus. Ipse verò Pompeius ad tardandum Cæsaris iter concædes faciebat, pontes fluminum interrumpebat, commeatus incendebat.

20. *Princeps Labienus.*] Is est qui legatus ejus fuerat in Galliâ, et ab eo cùm primus defecerat ad Pompeium.

24. *Cæsar, præoccupato, &c.*] A Pompeio qui præcucurrerat.

25. *Apsum.*] Apsus Macedoniæ fluvius dicitur Theneto *Spirnasse*, Nigro *Ureum*, vel *Thapsum.* Mihi non videtur inventu difficilis, si Apollonia nomen antiquum retinuit. Cùm enim Strabo lib. VII. scribat Apolloniam esse sitam ad Aoum fluvium, deinde sinum Hadriaticum versus statuat Apsum, prætereaque dicat esse post Dyrrachium, facile cognosci potest. Ibi tum classe missa, Oricum recepit Pompeius quod amiserat, ut testatur Appianus.

26. *Ut vigiliis, castellisque.*] Latet mendum. Fortè pro *vigiliis* est reponendum *vicis.*

28. *Sub pellibus.*] Sub tentoriis quæ ex pellibus fiebant.

trabatur, delata Oricum, atque à Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum interfecit. Ita, exiguo tempore, magno casu totius exercitûs salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et, sicut mari portubusque Cæsarem prohibebat, ita ipse omni terrâ earum regionum prohibebatur. Præsidiis enim dispositis, omnia littora à Cæsare tenebantur; neque lignandi, neque aquandi, neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magnâ difficultate: summisque angustiis rerum necessariarum premebantur; adeò ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyrâ navibus onerariis supportare: atque uno etiam tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectæ naves, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter et æquo animo ferebant; neque sibi nudanda littora et relinquendos portus existimabant. Sed quum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset; loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio et Statio Murco legatis, quorum alter oppidi muris, alter præsidiis terrestribus præerat; velle se de maximis rebus cum Cæsare loqui, si sibi ejus facultas detur. Hoc addunt pauca rei confirmandæ caussâ, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciæ; atque ab iis impetrant. Magnum enim, quod afferebant, videbatur; et Cæsarem id summè sciebant cupere; et profectum aliquid Bibuli mandatis existimabatur.

XVI. Cæsar eo tempore cum legione unâ profectus ad recipiendas ulteriores civitates, et rem frumentariam expediendam, quâ angustè utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyræ. Ibi ab Acilio certior et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eò quum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo, atque excusat Bibulum, quòd is iracundiâ summâ erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Cæsare ex ædilitate et præturâ conceptas: ob eam rem colloquium vitâsse, ne res maximæ spei maximæque utilitatis, ejus iracundiâ, impedirentur. Pompeii summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut

1. *Delata Oricum.*] Ergo erat in potestate Pompeii, quòd ut Appianus testatur, à Cæsare fuerat amissum, forteque eo fuerant decepti, quòd à Pompeio receptum ignorabant.

18. *M. Acilio et Statio Murco.*] Aciliorum gens Plebeia divisa fuit in duas familias, Glabriorum et Balborum, multis consulatibus triumphisque clara. Statia gens pariter Plebeia fuit. Hic Cæsaris legatus rem fortissime felicissimeque gessit. Post ejus mortem ad Brutum Cassiumque transivit, illis victis ad Sextum Pompeium cum multis navibus pervenit. Sed Menas et Menecrates, qui apud ipsum nihil non poterant; invidiâ commoti, quòd apud ipsum in honore esset, curaverunt occidi, ut refert Dio lib. XLVIII. et Velleius lib. II.

24. *Profectum aliquid Bibuli mandatis, &c.*] Latet mendum. Forte, *perfectum iri existimabatur aliquid*, si Bibulus inimicissimus Cæsaris ad pacem Pompeium hortatus esset.

27. *Buthrotum.*] Oppidum Epiri oppositum Corcyræ, à quâ II. millibus passuum distat, nunc *Butrinto*.

32. *Ex ædilitate et præturâ conceptas.*] Imò et ex consulatu, de quo Cæsar nihil commemorat, ne suæ quoque injuriæ meminerit. De præturâ nihil usquam est. De ædilitate scripsit Suetonius, usque adeò Cæsarem communium impensarum gratiam cepisse, ut non dissimularet Bibulus sibi evenisse quod Polluci. Ut enim geminis fratribus ædes in foro constituta tantùm Castoris vocaretur, ita suam et Cæsaris munificentiam unius Cæsaris dici. Interim notetur mos Cæsaris, qui inimicos suos impotentes animi videri velit, cujus tamen factum modestissimum legitur apud Valer. Max. in titulo de moderatione animi lib. IV. cap. 1. cùm enim duorum ejus egregiæ indolis filiorum interfectores ad eum vinctos regina Cleopatra misisset, *carnifices sanguinis sui intactos, è vestigio ad Cleopatram reduci jussit, dicendo potestatem ejus vindictæ, non suam, sed senatûs esse debere.*

componeretur, atque ab armis discederetur: sed potestatem se ejus rei nullam habere, propterea quòd de concilii sententiâ summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint: sed postulatis Cæsaris cognitis, missuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent induciæ dum ab illo rediri posset; neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de caussâ, et de copiis auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Cæsar existimavit; neque nunc, ut memoriæ prodatur, satis caussæ putamus. Postulabat Cæsar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret; idque ipsi fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent. Quòd ad inducias pertinerent, sic belli rationem esse divisam; ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent; ipse ut aquâ terrâque eos prohiberet: et, si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; sin illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilominus tamen agi posse de compositione, ut hæc non remitterentur; neque hanc rem esse impedimenti loco. Illi neque legatos Cæsaris recipere, neque periculum præstare eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere: unum instare de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Cæsar intellexit, præsentis periculi atque inopiæ vitandæ caussâ, omnem orationem instituisse, neque ullam spem, aut conditionem pacis afferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

XVIII. Bibulus multos dies terrâ prohibitus, et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, quum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit, sed seperatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Cæsaris concitaverat, ubi primùm rursus adhibito Libone, et L. Lucceio, et Theophane, quibus communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Cæsaris agere instituit; eum ingressum in sermonem Pompeius interpellavit, et loqui plura prohibuit. Quid mihi, inquit, aut vitâ aut civitate opus est, quam beneficio Cæsaris habere videbor? Cujus rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex quâ profectus sum, reductus existimabor, bello perfecto. Ab iis Cæsar hæc dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt. Conatus tamen nihilo minùs est aliis rationibus per colloquia de pace agere.

9. *Postulabat Cæsar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret.*] Quia cum civi et hoste nullum est legationis jus commune patriæ. Hosti mittere legatos licet, sed perduelli non licet. Cæsar porro hostis patriæ judicatus erat, atque adeò suis legatis cavit, ne illo nomine vis iis a Pompeio inferretur, quasi non legitimis.

13. *Ipse ut aquâ terrâque eos prohiberet.*] Aquâ dulci, quæ ex terræ fontibus erumpit. Nec enim marina aqua ullo modo potabilis. Id est tempus, cùm aliunde revertens Cæsar ad lævam habens paludem, ad dextram verò mare, unde Pompeiana classis adnavigans jaculis ac telis missis vulnera dabat, ipse jussit milites à lævâ ad dextram scutum transferre, atque hoc pacto hostium impetus evitavit: Autor Polyænus.

18. *Præstare.*] Est forense vocabulum.

29. *L. Lucceio.*] L. Lucceius scriptor Romanæ historiæ, ad quem sunt epistolæ Ciceronis lib. v. ad Famil.

Ib. *Theophane.*] Theophanes erat Mitylenæus, rerum gestarum Pompeii scriptor, à quo quidem civitate donatus, et multis opibus fuit; de quo Cic. in orat. pro Archiâ Poëtâ. Inde cognoscitur quanta esset illi Imperatori cura memoriæ suæ apud posteros propagandæ, qui duos haberet ad manum scriptores, alterum Latinum, alterum Græcum.

30. *De mandatis Cæsaris agere instituit.*] Ideò Cæsar de pace agebat, qui nondum Antonium cum suis copiis transiisse mare dolebat, nec superior erat Pompeio, teste Dione; ideò et tam ferociter colloquium disturbatum ad Apsum.

XIX. Inter bina castra Pompeii atque Cæsaris unum flumen tantùm intererat Apsus: crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim telum, per pactiones colloquentium, transjiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quæ maximè ad pacem pertinere viderentur, ageret; et crebrò magnâ voce pronuntiaret, Liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere? quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenæo, prædonibusque licuisset: præsertim ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent. Multa suppliciter locutus, ut de suâ atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus, responsum est ab alterâ parte, A. Varronem profiteri se alterâ die ad colloquium venturum; atque unâ etiam utrinque admodum tutò legati venire, et quæ vellent, exponere possent: certumque ei rei tempus constituitur. Quò quum esset postero die ventum, magna utrinque multitudo convenit; magnaque erat ejus rei exspectatio, atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Quâ ex frequentiâ T. Labienus prodiit: summissâ oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subitò tela immissa; quæ ille, obtectus armis militum, vitavit. Vulnerantur tamen complures: in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones, militesque nonnulli. Tum Labienus, Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis, nisi Cæsaris capite relato, pax esse nulla potest.

XX. Iisdem temporibus Romæ, M. Cælius Rufus prætor, caussâ debitorum susceptâ, initio magistratûs tribunal suum juxta C. Trebonii prætoris urbani sellam collocavit: et, si quis appellâsset de æstimatione, et de solutionibus quæ per arbitrum fierént, ut Cæsar præsens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat æquitate decreti, et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderatè jus dicendum existimabat; ut reperiri non posset, à quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut propriam suam aut temporum queri, et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi: integras verò tenere

7. *Fugitivis ab saltu Pyrenæo.*] Hieronymus lib. II. contra Vigilantium qui erat Convena, sic de ipso scribit: *Nimirum respondet generi suo, ut qui de latronum et convenarum natus est semine, quos Cn. Pompeius edomitâ Hispaniâ, ad triumphum ire festinans de Pyrenæi jugis deposuit, et in unum oppidum congregavit, unde et Convenarum nomen accepit.* Quæ nunc dicitur *Cominge.* Hic Hieronymi locus döcet qui sint illi de Pyrenæo saltu fugitivi, cum quibus Pompeius de pace egit, ut ne gravetur idem cum civibus facere.

23. *M. Cælius.*] Hic Cælius est orator et Ciceronis discipulus, cujus et ad quem est liber VIII. epistolarum Ciceronis ad Famil. qui, ut Asconius scripsit, Milonis studiosissimus erat, et tribunus quidem pleb. quo anno ab eo occisus est P. Clodius. Is Curionem quæstor secutus est in Africam, ubi et classis præfectus fuit, ut libro superiore legimus. Idem prætoriam à Cæsare dignitatem accepit, sed peregrinam, indignatusque quòd ab eodem Cæsare præturam urbanam Trebonius accepisset, de Cæsare in Macedoniâ bellum gerente falsos rumores sparsit, quasi is mortuus victusque esset, et tandem ea fecit quæ hic leguntur. Quo in tumultu cùm sellam ejus curulem consul Isauricus fregisset, alteram posuit loris intentam. Dicebatur autem consul aliquando à patre cæsus flagris. Quo facto risus conciliatus interim admistâ gravitate, autor Quintilianus, lib. VI. cap. 3. Hunc porro Cælianum tumultum sic describit Epitome Liviana: *Cælius Rufus prætor cùm seditiones in urbe quam maxime concitaret, novarum tabularum, spe plebe sollicitatâ, abrogato magistratu, pulsus urbe, Miloni exuli qui fugitivorum exercitum contraxerat, se conjunxit. Uterque cùm bellum molirentur interempti sunt.* Eum Cicero non illaudatum præterit in libro de claris oratoribus, et in oratione pro Deiotaro scribit Cælium tumultuari cœpisse circa initia belli Africani, quod plus uno anno Cæsar anticipat.

24. *Initio magistratûs tribunal suum, &c.*] Esse potest sensus duplex, vel ut M. Cælius prætor fuerit peregrinus, seque urbano prætori æquare voluerit Trebonio; vel quia litibus dirimendis ex æquo uterque datus esset, ab alteroque ad alterum appellare liceret.

possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus imprudentiæ est? Itaque, qui hoc postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Cælius. Et ab hôc profectus initio, ne frustra ingressus turpem caussam videretur, legem promulgavit, * * ut sexies seni dies sine usuris creditæ pecuniæ solvantur.

XXI. Quum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus; et minus opinione suâ efficeret: ad hominum excitanda studia, sublatâ priore lege, duas promulgavit; unam, quâ mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum: impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit: de quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit: senatusque Cælium ab rep. removendum censuit. Hôc decreto eum consul senatu prohibuit, et concionari conantem de rostris deduxit. Ille ignominiâ et dolore permotus palam se proficisci ad Cæsarem simulavit, clam nuntiis ad Milonem missis, qui Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus; atque, eo in Italiam evocato, quòd magnis muneribus datis, gladiatoriæ familiæ reliquias habebat, sibi conjunxit; atque eum in Turinum ad solicitandos pastores præmisit. Ipse quum Casilinum veniret, unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuæ essent comprehensa, familiâ Neapoli visâ, atque proditio oppidi appareret; patefactis consiliis, exclusus Capuâ, et periculum veritus, quòd conventus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit, atque eo itinere sese avertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia litteris, ea quæ faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quæ mandata ad se per Bi-

5. *Sexies seni.*] Mendum est, quod tamen difficilem habet emendationem. Res omnis tamen aliquam lucem accipit à Livio, lib. VI. ubi sic legimus: *Creati Tribuni C. Licinius et L. Sextius promulgavere leges omnes adversùs opes Patriciorum et pro commodis plebis, unam de ære alieno, ut deducto eo de capite quod usuris pernumeratum esset, id quod superesset triennio æquis portionibus persolveretur.* Glareanus negat quibusdam in libris reperiri voces *seni dies*, quibus quidem sublatis hæc erit sententia, ut creditæ pecuniæ sex pensionibus sine usuris pendantur. Paulus Manutius legit *sexenni die*, quod Latine dicitur ut *annua die, bina, trina,* &c. *sexenni die* ita erit *sex annis*. *Sexies et seni dies* idem est. Erit alterum horum interpretamentum, quod in textum translatum fuerit.

10. *Alteram tabularum novarum,* &c.] De quibus supra, ut antiquatis et abrogatis superioribus tabulis, novæ tantum valerent.

13. *Senatusque Cælium ab rep. removendum censuit.*] Alio vocabulo circumscribendum, id est, interdicendum curiâ et foro.

14. *Rostris.*] Quæ sint rostra docet T. Livius lib. VIII. *Domitis Latinis, naves Antiatium partim in navalia Romæ subductæ, partim incensæ, rostrisque earum suggestum in foro extructum adornari placuit; rostraque id templum appellatum,* ubi solitæ conciones haberi apud populum.

16. *Ad Milonem.*] Est hic pro quo insignis legitur Ciceronis oratio.

17. *Atque, eo in Italiam evocato,* &c.] Massilia scilicet, ubi propter occisum Clodium exulabat, eo nomine Cæsari infensus, quòd cùm omnes exules dictator in patriam revocasset, se solum eo numero excepisset.

Ib. *Magnis muneribus datis.*] Sic dicebantur spectacula, quibus ambitiosi homines plebem deliniebant, sui studium concitantes.

19. *In Turinum.*] In agrum oppido Turiorum adjacentem. Dion Cælium in Brutios venisse narrat, ubi sunt Thurii, diversi quidem illi à Thurinis Apulis, quorum urbs *Thurium* antea *Sybaris* dicta. Velleius habet *Compsam* in Hirpinis.

20. *Casilinum.*] Dicitur à Livio situm ad ostium Vulturni fluminis in Campania, quod DXL. militum Prenestinorum ibi ab Annibale obsessorum celebratur patientia, ubi CC. drachmis venditus est tritici medimnus, quem qui vendidit mortuus est, salvus vero fuit qui emerat. Sed et pomœrium cum rapis consererent, miratus est Annibal quòd sperarent obsidionem sustinere, donec crevisset rapum. Extremam etiam famem nucibus sustentabant, quas Gracchus in amnem abjiciebat, ipsi ad se delatas cratibus et canistris hauriebant. Hodie dicitur *Castelluzo*.

20. *Capuæ.*] De Capuâ supra dictum.

21. *Neapoli.*] Neapolis nunc regni Neapolitani caput, urbs etiam nunc totius Italiæ amœnissima et pulcherrima, nomen retinet.

23. *Conventus.*] Conventus erat civium R. in urbibus, ubi potissimùm erant coloniæ.

bulum delata essent: quos ex ære alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Turino oppugnare cœpit. Eò quum à Q. Pedio prætore cum legione * * lapide ictus esset ex muro, periit: et Cælius profectus, ut dictitabat, ad Cæsarem, pervenit Thurios: ubi, quum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Cæsaris Gallis atque Hispanis, qui eò præsidii caussâ missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Itaque magnarum initia rerum, quæ occupatione magistratuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo profectus ab Orico cum classe, cui præerat, navium L. Brundisium venit, insulamque, quæ contra Brundisium portum est, occupavit; quòd præstare unum locum arbitrabatur, quà necessarius nostris erat egressus, quàm omnium littora ac portus custodiâ clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit; et unam frumento onustam abduxit; magnumque nostris terrorem injecit, et noctu militibus et sagitariis in terram expositis, præsidium equitum dejecit; et adeò loci opportunitate profecit, ut ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici juberet; suâ classe auxilia sese Cæsaris prohibiturum.

XXIV. Erat eo tempore Antonius Brundisii; qui virtuti militum confisus, scaphas navium magnarum circiter IX. cratibus pluteisque contexit; eòque milites delectos imposuit; atque eas in littore pluribus locis separatim disposuit; navesque triremes II. quas Brundisii faciendas curaverat, per caussam exercendorum remigum ad fauces portûs prodire jussit. Has quum audaciùs progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes V. ad eas misit. Quæ quum navibus nostris appropinquâssent, nostri veterani in portum refugerunt: illi studio incitati incautiùs sequebantur. Jam ex omnibus partibus subitò Antonianæ scaphæ, signo dato, se in hostes incitaverant; primoque impetu unam ex his quadriremem, cum remigibus defensoribusque suis, ceperunt; reliquas turpiter fugere coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis aquari prohiberentur. Quâ necessitate et ignominiâ permotus Libo, discessit à Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi jam menses transierant; et hiems jam præcipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Cæsarem veniebant; ac nonnullæ ejus rei prætermissæ occasiones Cæsari videbantur; quòd certè sæpe flaverant venti, quibus necessariò committendum existimabat.

2. *Ergastulis.*] Ergastula erant carceres, ubi vincti servi opus faciebant. Ergastulus dicitur, teste Nonio, custos hujus loci.

3. *Cosam.*] Cosam Velleius Paterculus in Hirpinis statuit. Stephano est Ænotriorum, cum duplici ss. *Cossa.* Hodie *Crono.*

Ib. *Q. Pedio.*] Pedius hic tum prætor, fuit consul post mortem Julii Cæsaris, à quo hæres ex quadrante scriptus; in consulatu, legem fecit contra percussores Cæsaris. Unde proscriptiones postea secutæ.

4. *Lapide ictus esset ex muro, periit.*] Quod præsignificatum prodigio putat Plinius: *Lana pluit circa castellum Larisanum, juxta quod post annum T. Annius Milo occisus est.* Hic est lacuna.

36. *Hiems jam præcipitaverat.*] Ut apud Virgilium: Æneid. II. 8.

——— et jam nox humida cælo
Præcipitat, suadentque cadentia sidera somnum.

Ad quos versus Servius: *Nam ea verba invicem ponuntur quæ passiva et activa esse possunt, ut,* averto et avertor, præcipito et præcipitor. Quod fieri necesse fuit, si V. Januarii Brundisio solvit, multique jam menses ab eo tempore abierant.

39. *Committendum existimabat.*] Impersonaliter.

Quantoque ejus amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias qui classibus præerant; majoremque fiduciam prohibendi habebant; et crebris Pompeii litteris castigabantur, quoniam primò venientem Cæsarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent: duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus Cæsar, Brundisium ad suos severiùs scripsit, ut nacti idoneum ventum, ne occasionem navigandi dimitterent, si vel ad littora Apolloniatium cursum dirigerent; quòd eò naves ejicere possent. Hæc à custodiis classium loca maximè vacabant; quòd se longiùs portibus committere non auderent.

XXVI. Illi adhibitâ audaciâ et virtute, administrantibus M. Antonio et Fusio Kaleno, multùm ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Cæsaris recusantibus, nacti austrum, naves solvunt, atque alterâ die Apolloniam Dyrrachiumque prætervehuntur; qui cùm essent ex continenti visi, Q. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiæ præerat, naves ex portu educit; et quum jam nostri remissiore vento appropinquâssent, idem auster increbuit, nostrisque præsidio fuit. Neque verò ille ob eam caussam conatu desistebat, sed labore et perseverantiâ nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat; prætervectosque Dyrrhachium magnâ vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri usi fortunæ beneficio, tamen impetum classis timebant, si fortè ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphæum, ultra Lissum millia passuum III. eò naves introduxerunt: (qui portus ab Africo tegebatur, ab austro non erat tutus:) leviùsque tempestatis quàm classis periculum æstimaverunt. Quò simul atque intus est itum, incredibili felicitate auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

XXVII. Hìc subitam commutationem fortunæ videre licuit. Qui

5. *Duriusque quotidie tempus.*] Facilius enim erat vitare custodias sævâ tempestate quàm molliori, quâ pro animi sui sententiâ utebantur persequentes.

6. *Quibus rebus permotus Cæsar.*] Tempus illud fuit cum servili veste latens, ingressus est navigium parvulum, et jam sæviente fluctu despondentique animum gubernatori, sese, quis esset, aperuit, et Perge, age, inquit, aude et nihil time; Cæsarem vehis, unàque Cæsaris fortunam. Quod factum dictumque à Plutarcho, Appiano, Val. Max. Suetonioque narratur. Lucanus lib. v. precibus minisque à Cæsare evocatum Antonium fuisse scribit. Appianus verò diffusum ait jam post id factum latere posse, Posthumium in Italiam pro se misisse, qui juberet Gabinium è vestigio ad se trajicere exercitum, qui, si nollet, eadem imperaret Antonio, tertioque post Antonium Caleno. Quòd si tres cunctarentur, epistolam aliam universo exercitui legeret, in qua prescriptum erat, ut qui sequi vellet Posthumium, naves cum ipso conscenderet, appelleretque quò posset, etiam cum navium periculo, neque enim Cæsari navibus, sed viris opus esse. Cæsar enim nihil jam usus consilio, fortunæ omnia permittebat. Ac Posthumius quidem cùm mare transiisset, mandataque exposuisset, Gabinius, qui sequi se voluerunt ad Cæsarem, duxit per Illyricum, nullibi moratus; sed omnes ferè milites interfecti sunt ab Illyricis, nec ulcisci potuit Cæsar, Antonius verò trajecit mare.

9. *Quòd eò naves ejicere possent.*] Cùm navis in importuosum littus agitur, ubi frangitur, salvis tamen et expositis in terram militibus.

13. *Austrum.*] Auster ventus meridianum cardinem tenet.

15. *Q. Coponius.*] Caius dicitur à Cicerone lib. I. de Divinatione, qui nonnulla habet eo loco huc pertinentia: *C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio cum prætorio imperio, classi Rhodiæ præesset, cum primis hominem prudentem et doctum, eumque dixisse remigem quendam in quinqueremi Rhodiorum vaticinatum madefactum iri minus* XXX. *diebus Græciam sanguine*, &c.

23. *Nymphæum.*] Plinius Promontorium vocat lib. III. cap. 22.

Ib. *Lissum.*] Lissus oppidum Illyricum, quod Dyrrhachio distat c. millibus passuum, autore Plinio. Hodie *Alesio*, Sophiano.

24 *Africo.*] Africus ventus qui flat ab occasu hiberno.

25. *Quò simul atque intus est itum.*] *Intro* solet dici, ubi motus significari contingit.

28. *Qui modò sibi timuerant.*] Cæsariani

modò sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque tempore commutato tempestas et nostros texit, et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam constratæ omnes, numero XVI. eliderentur et naufragio interirent; et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars à nostris distraheretur: quos omnes conservatos Cæsar domum remisit.

XXVIII. Nostræ naves II. tardiùs cursu confecto, in noctem conjectæ, quum ignorarent quem locum reliquæ cepissent, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus summissis, Otacilius Crassus, qui Lissi præerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat, et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum sustulerat; altera ex veteranâ paullò minus ducentis [se compleverat.] Hîc cognosci licuit quantum esset hominibus præsidii in animi firmitudine. Tirones enim multitudine navium perterriti, et salo nauseâque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes ad eum perducti contra religionem jurisjurandi in ejus conspectu crudelissimè interficiuntur. At veteranæ legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinæ vitiis, non ex pristinâ virtute remittendum aliquid putaverunt; sed tractandis conditionibus, et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt; ipsi idoneum locum nacti reliquam noctis partem ibi confecerunt, et luce primâ, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem oræ maritimæ asservabant, circiter CD. quique eos armati ex præsidio secuti sunt, se defenderunt: et nonnullis eorum interfectis, incolumes ad nostros sese receperunt.

XXIX. Quo facto, conventus civium Romanorum qui Lissum obtinebat, quod oppidum iis antea Cæsar attribuerat, muniendumque curaverat, Antonium recepit, omnibusque rebus juvit. Otacilius sibi timens, oppido fugit, et ad Pompeium pervenit. Ex omnibus copiis Antonius, quarum erat summa, veteranorum III. legionum, uniusque tironum, et equitum DCCC. plerasque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi reliquit; hôc consilio, ut, si fortè Pompeius vacuam existimans Italiam eò transjecisset exercitum, quæ opinio erat edita in vulgus, aliquam Cæsar ad insequendum facultatem haberet: nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset, et quid militum transvexisset.

1. *Tutissimus portus.*] Nymphæum.

Ib. *Qui nostris navibus periculum intulerunt.*] Pompeiani.

11. *Otacilius Crassus.*] Ille victo Scipione fugit ex Africâ, ut est autor Plutarchus in Catone.

17. *Salo.*] Quod postea explicat, nempe jactatione.

32. *Ex omnibus copiis, &c.*] Non frustra sollicitabatur Cæsar, nondum recepto Antonio. Neque enim satis habebat copiarum ad victoriam, quod ipsi summæ semper curæ esse consueverat; et sic omnes Pompeiani etiam judicabant. Sed sua eum et hîc fortuna tutata est. Sed enim, ut refert Appianus, Pompeius eo tempore non differendum ratus, in eum instructam aciem cùm duceret, duoque ex ejus militibus prætentarent vadum medio fluminis alveo, Cæsarianorum unus ambos impetu facto occidit, ipse, ut omen infaustum aversatus in sua castra copias reduxit, omnibus amitti occasionem querentibus.

35. *Pontones.*] Naves trajiciendis equis et vehiculis idoneæ, *bacs*, aut certe ad earum formam accedentes.

XXX. Hæc eodem ferè tempore Cæsar atque Pompeius cognoscunt. Nam prætervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant: ipsi iter secundum eas terrâ direxerant: sed quò essent eæ delatæ, primis diebus ignorabant: cognitâque re, diversa sibi ambo consilia capiunt; Cæsar, ut quamprimùm se cum Antonio conjungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, et, si imprudentes ex insidiis adoriri posset. Eodemque die uterque eorum ex castris stativis à flumine Apso exercitum educunt: Pompeius clam et noctu, Cæsar palam atque interdiu. Sed Cæsari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset. Pompeius, qui expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, ubi eum appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit: suosque omnes castris continuit, ignesque fieri prohibuit; quò occultior esset ejus adventus. Hæc ad Antonium statim per Græcos deferuntur. Ille, missis ad Cæsarem nuntiis, unum diem sese castris tenuit. Altero die ad eum pervenit Cæsar. Cujus adventu cognito Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit: omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese Imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item à publicanis suæ provinciæ debitam biennii pecuniam exegerat, et ab eisdem insequentis anni mutuam præceperat; equitesque toti provinciæ imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paullo antè M. Crassum imperatorem interfecerant, et M. Bibulum

7. *Ex castris stativis.*] Castra hiberna distant à stativis, quòd stativa sub pellibus sunt tumultuario opere facta, hiberna verò in oppidis sunt, tabernaculis accuratiùs extructis, ut videtur Livio.

19. *Asparagium.*] Ignoratur.

21. *Scipio.*] Cui Syriam obvenisse regendam, supra dictum.

22. *Amanum.*] Mons Amanus Ciliciam Syriamque disterminat; hodie quibusdam *Montenegro*, alias *Scanderone*. Sed hoc loco vix potest abesse mendum. Quomodo enim quis detrimento accepto victoriæ insignia ausit poscere, nisi tamen fuerit victoria dubia? Nec certè dubitarem esse mendum, nisi hoc anno et hoc bello, quo nunc tota fere ardet Europa, vidissemus hostes Gallici nominis suis cladibus tanquam remedia quædam, epinicia falsa adhibere.

26. *Parthis.*] Quoniam creberrima ubique Parthorum oboritur mentio, operæ pretium est aliquid de eâ gente dicere. Plinius lib. IV. cap. 25. tradit Persidem in Parthorum jampridem translatum nomen, deinde, inquit, *Regna Parthorum duo de viginti sunt omnia. Ita enim dividunt provincias circa duo maria; Rubrum à meridie, Hyrcanum à septentrione. Ex iis undecim, quæ superiora dicuntur, incipiunt à confinio Armeniæ Caspiisque littoribus pertinent ad Scythas, cum quibus ex æquo degunt. Reliqua septem regna inferiora appellantur. Quod ad Parthos attinet; semper fuit Parthia in radicibus montium sæpius dictorum qui omnes eas prætexunt. Habet ab ortu Arios, à meridie Carmaniam et Arionos, ab occasu Pratitas, Medos, à septentrione Hyrcanos, undique desertis cincta.* Eorum imperium ortum habuit circa annum urb. cond. DIV. cùm ab Antiocho cognomento Theo Asiæ et Syriæ rege tertio, ab Alexandro, ducem nacti Arsacem defecerunt. Orodes qui Crassum vicit nonus ab illo fuit, et quanquam de illis L. Ventidius Bassus triumphaverit, tamen parùm abfuit quin Marcum Antonium eodem, quo Crassum modo exceperint. Augustus Cæsar Phraatem hoc nomine tertium eorum regem, signa capta reddere coëgit, pacemque cum iis iniit, quæ usque ad Imperatorem Caracallam perduravit, quo à Macrino interfecto, iterum coiit, octoque post annis Artabano eorum rege interfecto ab Artaxerxe, Parthorum regni finis fuit anno Christi CCXXVI. Ibidem regnaverunt Persæ usque ad Hormisdam ejus nominis tertium, quo ann. Christi DCXXXIX. regnante victi sunt Persæ à Mahomedis successore Omare. Atque hæc de Parthis et eorum successoribus Persis.

27. *M. Bibulum in obsidione habuerant.*] Ejus exemplum sequendum Cicero proponit Cornificio, lib. XII. Epist. ad Famil. *Quòd si pares copias ad confligendum non habebis, non te fugiet uti consilio M. Bibuli, qui se oppido munitissimo et copiosissimo tam diu tenuit, quamdiu in provincia Parthi fuerunt.*

in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syriâ deduxerat: summâque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum venisset, ac nonnullæ militum voces audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros; contra civem et consulem arma non laturos; deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit; et, confirmandorum militum caussâ, diripiendas iis civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissimè imperatæ pecuniæ totâ provinciâ exigebantur. Multa præterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum, tributum imponebatur. Columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturæ imperabantur. Cujus modò rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solùm urbibus, sed penè vicis castellisque singulis cum imperio præficiebantur. Qui horum quid acerbissimè crudelissimèque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia, differta præfectis atque exactoribus; qui, præter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant. Dictitabant enim, se, domo patriâque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honestâ præscriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad hæc gravissimæ usuræ, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis; quibus in rebus, prolationem diei, donationem esse dicebant. Itaque æs alienum provinciæ, eo biennio, multiplicatum est. Nec minùs ob eam caussam civibus Romanis ejus provinciæ, sed in singulos conventus, singulasque civitates certæ pecuniæ imperabantur: mutuasque illas ex S. C. exigi dictitabant: publicanis uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal promutuum. Præterea Ephesi à fano Dianæ depositas antiquitùs pecunias Scipio tolli jubebat, cæterasque ejus Deæ statuas.

XXXIII. Quum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, litteræ ei redduntur à Pompeio, mare transîsse cum legionibus Cæsarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet. His litteris acceptis, quos

1. *Syria.*] Scipionis erat provincia. Maximæ fuit amplitudinis. A. Posidonio apud Strab. *Aramæa* dicta; quo nomine insignitur apud sacras scripturas. Eustathius dividit in quinque partes, in *Comagenem, Seleucidem, Cœlosyriam, Phœnicen, et Judæam,* ad ortum Euphrati, ad occidentem mari Mediterraneo, à meridie Arabiâ, à septentrione Ciliciâ et parte Cappadociæ terminatur, sub regibus primò, deinde sub Persis, sub Alexandri posteris Græcis postea, tandem à Pompeio Romanis subdita, donec à Cosroe Persarum rege erepta Phocæ Imperatori, recuperata ab Heraclio, haud ita multò post à Saracenis capta est.

5. *Pergamum.*] Pergamus Galeni medici patria in Mysia, quam Caycus amnis præterfluit, in quâ Pergamena membrana inventa esse dicitur. Nomen hodie retinet.

10. *Columnaria.*] Cicero lib. XIII. ad Att. *Columnarium vide nullum ne debeamus.* Tributum in singulas columnas quod ideò institutum erat, ut ab insanis ædificiorum sumptibus deterrerent cives.

22. *Quibus in rebus prolationem diei, &c.*] Quia ut plus ille petit qui ante diem petit, ita minus solvit, qui tardiùs et non ad diem solvit.

24. *In singulos conventus.*] De quibus supra.

27. *Ephesi.*] Ephesus primaria Ioniæ urbs eximio Dianæ templo, quod tota extruente Asia CCCC. annis peractum est, nobilitata. Nomen nunc retinet, sed est diruta. Porro res carissimas in templis antiqui deponebant, tanquam Deorum fidei commendatas. Hæc omnia faciebat Scipio in aliena provincia, sed ut videtur, munitus senatusconsulto Pompeianorum, quale Cassius, apud Ciceronem Philip. II. legitur habuisse: *Ut quamcumque in provinciam ejus belli gerendi caussâ advenerit, ibi majus imperium C. Cassii proconsulis sit, quàm ejus erit qui eam provinciam obtinebit.* Nimirum ut supra mutuas pecunias ex senatusconsulto colligi dictitabant.

28. *Cæterasque ejus Deæ statuas.*] Quippe quæ ex auro, argento, et ære erant conflatæ.

advocaverat, dimittit: ipse iter Macedoniam parare incipit: paucisque post diebus est profectus. Hæc res Ephesiæ pecuniæ salutem attulit.

XXXIV. Cæsar, Antonii exercitu conjuncto, deductâ Orico legione, quam tuendæ oræ maritimæ caussâ posuerat: tentandas sibi provincias, longiùsque procedendum existimabat: et, quum ad eum legati venissent ex Thessaliâ, Ætoliâque, qui præsidio misso pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione Tironum, quæ appellabatur XXVII. atque equitibus CC. in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V. paucisque equitibus in Ætoliam misit. Maximè eos, quòd erant propinquæ regiones, de re frumentariâ, ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, XI. et XII. et equitibus D. in Macedoniam proficisci jubet; cujus provinciæ ab eâ parte, quæ Libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius, primo adventu summâ omnium Ætolorum receptus voluntate, præsidiis adversariorum Calydone et Naupacto rejectis, omni Ætoliâ potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hîc quum essent factiones duæ, variâ voluntate civitatum utebatur. Egesaretus veteris homo potentiæ, Pompeianis rebus studebat. Petreius, summæ nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Cæsarum enixè juvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit: et, quum ad eum frequentes civitatum legationes convenire cœpissent, nunciatum est adesse Scipionem cum legionibus, magnâ et opinione et famâ omnium. Nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Macedoniæ moratus, magno impetu contendit ad Domitium; et, quum ab eo millia passuum XX. abfuisset, subitò se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeò celeriter fecit, ut simul adesse et venire nuntiaretur. Et, quo iter expeditiùs faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniam à Thessaliâ dividit, cum cohortibus VIII. præsidio impedimentis legionum reliquit,

7. *Thessaliâ.*] Nobilis Græciæ regio, montibus undique cincta; à septentrione Macedoniam, à meridie Bœotiam, ab oriente mare habet, in quod influit Peneus amnis.

Ib. *Ætoliâque.*] Ætolia Achaiæ regio, cujus incolæ erant bellicosissimi, qui junctis cum Romanis viribus Philippum Macedoniæ regem fregerunt. Deinde ipsi postea à Romanis domiti sunt, de quibus triumphavit Flavius Nobilior.

10. *C. Calvisium Sabinum.*] Hic Calvisius Sabinus Africam postea administravit, triumvirisque regnantibus, consul factus est anno ab urbe condita DCCXV. Huic legionem unam exceptis DCCC. hominibus adventu Scipionis fuisse concisam, proditum est ab Appiano, lib. II.

12. *Cn. Domitium Calvinum.*] Cneus Domitius Calvinus consulatu jam functus fuerat quarto ante anno, quam civile bellum oriretur, et iterum functus est triumviris regnantibus.

14. *Ab eâ parte, quæ Libera appellabatur.*] Strabo lib. VII. *Τὰ περὶ Λυγκηστὸν καὶ Πελαγονίαν καὶ Ὀρεστιάδα. καὶ Αἰμίαν τὴν ἄνω Μακεδονίαν ἐκάλουν, οἱ δὲ ὕστεροι καὶ ἐλευθέραν.* *Superiorem Macedoniam, in qua erant Lyncestus, Pelagonia, Orestias et Æmia, posteriores Liberam appellarunt.*

18. *Calydone.*] Calydon metropolis Ætoliæ, Meleagro heroe et celebri apri Calydonii venatione nobilis ad Evenum amnem, non procul à mari.

Ib. *Naupacto.*] Naupactus vel Naupactum urbs Ætoliæ ad sinum Corinthiacum, Christianorum adversùs Turcas victoria anno MDLXXI. insignis, nunc *Lepanto.*

21. *Egesaretus.*] Agesaretus Larissæus dicitur Cicerone, lib. XIII. epist. ad Famil.

32. *Favonium.*] Favonius erat imitato Catonis, qui post mortem Cæsaris atque Bruti periit, ob cædem Cæsaris proscriptus.

Ib. *Haliacmonem.*] Aliacmon sine aspiratione alibi scribitur. *Pelecas* est Sophiano, Mercatori *Platamona*, in Thermaicum sinum influit.

castellumque ibi muniri jussit. Eodem tempore equitatus regis Coti ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consueverat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt; atque ex his locis Ambraciam versùs iter facere cœpit. Ad Scipionem properantem sequi, litteræ sunt consecutæ à M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse, nec se præsidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit; Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitûs pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXXVII. Scipio, in castris stativis biduum moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem; tertio die, primâ luce, exercitum vado transducit; et, castris positis, postero die manè copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productus legionibus prœlio decertaret. Sed quum esset inter bina castra campus circiter millium passuum VI. castris Scipionis aciem suam subjecit. Ille à vallo non discedere perseveravit. Attamen, ægrè retentis Domitianis militibus, est factum, ne prœlio contenderetur; et maximè, quòd rivus difficilibus ripis castris Scipionis subjectus, progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi quum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magnâ cum infamiâ castris se continere, qui magnâ exspectatione venisset; temerè progressus, turpem habuit exitum; et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eandem partem, ex quâ venerat, rediit: ibique propè flumen, edito naturâ loco, castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit: quo in loco superioribus ferè diebus nostri pabulari consueverant. Et quum quotidianâ consuetudine Q. Varus præfectus equitum Domitii venisset; subitò illi ex insidiis consurrexerunt. Sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter LXXX. interfectis, reliquis in fugam conjectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis, Domitius sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit sese angustiis rei frumentariæ adductum

1. *Regis Coti.*] De quo supra.

4. *Ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt.*] Plinius lib. IV. cap. 8. scripsit esse in Thessaliâ montes XXXIV. omnes theatrali modo inflexos, caveatis ante eos LXXV. urbibus.

5. *Ambraciam.*] Ambracia, de quâ hic Marcianus Heracleota:

Μετὰ τοὺς Μολόττους δ' Ἀμβρακία Κορινθίων
Ἀποικός ἐστιν· ᾤκισεν δὲ ὁ Κυψέλου
Αὐτὴν πρότερον παῖς Γόργος.

* *Post Molossos autem Ambracia Corinthiorum Colonia est. Habitavit autem Cypseli Eam priùs filius Gorgus.*

Regia Pyrrhi quondam regis, urbs Epiri ad sinum Ambricium, unde Græciæ initium ab antiquis Geographis petebatur, proxima Ætolis et Acarnanibus, fluvioque Acheronti, quem Poëtæ fabulantur unum de IV. inferorum fluminibus. In ejus vicinia deinde fuit condita Nicopolis ab Augusto, in memoriam Actiacæ de Antonio victoriæ. Nomen retinet *Ambracia.*

15. *In castris stativis.*] Vegetius lib. VII. cap. 8. *Stativa castra æstate vel hieme, hoste vicino, majori labore ac curâ firmantur.*

castra movere; vasisque militari more conclamatis, progressus millia passuum III. loco idoneo et occulto omnem exercitum collocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturæ ad explorandum iter Domitii et cognoscendum præmisit. Qui quum essent progressi, primæque turmæ insidias intravissent, ex fremitu equorum illatâ suspicione, ad suos se recipere cœperunt; quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati restiterunt. Nostri, cognitis hostium insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt. In his fuit M. Opimius præfectus equitum. Reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium deduxerunt.

XXXIX. Deductis oræ maritimæ præsidiis Cæsar, ut supra demonstratum est, III. cohortes Orici, oppidi tuendi caussâ, reliquit, iisque custodiam navium longarum transdidit, quas ex Italiâ transduxerat. Huic officio oppidoque præerat Acilius legatus. Is naves nostras in interiorem partem post oppidum reduxit, et ad terram deligavit, faucibusque portûs navem onerariam submersam objecit, et huic alteram conjunxit, suprà quà turrim effectam ad ipsum introitum portûs opposuit, et militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

XL. Quibus cognitis rebus Cn. Pompeius filius, qui classi Ægyptiæ præerat, ad Oricum venit; submersamque navim remulco, multisque contendens funibus, abduxit: atque alteram navem, quæ erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex terrâ scalis, et classe mœnia oppidi tentans, ut adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit: dejectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerunt, etiam navem expugnavit: eodemque tempore ex alterâ parte molem tenuit naturalem objectam, quæ penè insulam contra oppidum effecerat: IV. biremes subjectis scutulis impulsas vectibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utrâque parte naves longas aggressus, quæ erant deligatæ ad terram, atque inanes, IV. ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Lælium ab Asiaticâ classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantiâ importari in oppidum prohibebat; ipse Lissum profectus naves onerarias XXX. à M. Antonio relictas, intra portum

8. *Nostri, cognitis hostium insidiis.*] *Hosti* ut deleatur *um*, id est, ab hoste.

13. III. *Cohortes Orici tuendi caussâ, reliquit.*] Ergo receptum fuerit quod amissum fuerat, aut aliquod ὕστερον πρότερον inest.

22. *Remulco.*] In Ablativo tantùm casu, de quo supra.

25. *Ad librum fecerat turres.*] Est magnitudine eâ turres facere, qua sunt aliæ, cum quibus conferuntur; unde librare aquam dixere veteres, cùm altitudo loci unde deducebatur, cum eo quo deducebatur quasi libra imaginaria componebatur. Frontinus lib. de aquæductibus: *Atque omnes diversa in urbem libra proveniunt.* Turres autem in navibus extruebant. Unde Virg.

Tanta mole viri turritis puppibus instant.

et alibi:

—— credas innare revulsas
Cycladas.————

30. *Ex alterâ parte molem tenuit naturalem objectam.*] Quia legitur apud Plinium, lib. II. cap. 89. *Epidaurus et Oricum insulæ esse desiere.* Nonnulli suspicantur mendum esse in voce *naturalem*, quod tamen ita verum esse posset, si quotidiano terræ aggestu moles illa sensim aggesta fit et compacta.

32. *Scutulis.*] Scutulæ sunt cylindri lignei perforati, quorum in foramina induuntur vectes ad movenda prægrandia onera. Alio nomine dicuntur phalangæ, de quibus supra.

36. *Bullide atque Amantiâ.*] De his supra.

aggressus, omnes incendit. Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis, qui ejus erant conventûs, militibusque, quos præsidii caussâ miserat Cæsar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infectâ inde discessit.

XLI. Cæsar postquam Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eòdem cum exercitu profectus, et expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius præsidium habebat, III. die in Macedoniam ad Pompeium pervenit, juxtaque eum castra posuit; et postridie, eductis omnibus copiis, acie instructâ, decernendi potestatem Pompeio fecit. Ubi eum suis locis se tenere animadvertit; reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus, sperans Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse, quòd omnem commeatum, totiusque belli apparatum is eò contulisset; ut accidit. Pompeius enim primò ignorans ejus consilium, quòd diverso ab eâ regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariæ compulsum discessisse existimabat: postea per exploratores certior factus, postero die castra movit: breviore itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Cæsar, militesque adhortatus ut æquo animo laborem ferrent, parvâ parte noctis itinere intermisso, manè Dyrrhachium venit, quum primum agmen Pompeii procul cerneretur; atque ibi castra posuit.

XLII. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem, atque eas à quibusdam protegit ventis, castra communit. Eò partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asiâ, atque omnibus regionibus quas tenebat, comportari imperat. Cæsar longiùs bellum ductum iri existimans, et de Italicis commeatibus desperans, quòd tantâ diligentiâ omnia littora à Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Siciliâ, Galliâ, Italiâ, fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariæ caussâ, L. Canuleium legatum misit: quòdque hæ regiones aberant longiùs, locis certis horrea constituit; vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit. Item Lisso Parthinisque, et omnibus castellis, quod esset frumenti, conquiri jussit. Id erat per exiguum, quum ipsius agri naturâ, quòd sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque utuntur frumento importato; tum quòd Pompeius hæc providerat, et superioribus diebus prædæ loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportaverat.

XLIII. Quibus rebus cognitis, Cæsar consilium capit ex loci naturâ. Erant enim circum castra Pompeii permulti editi atque asperi colles. Hos primùm præsidiis tenuit; castellaque ibi communit. Inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perductâ munitione, circumvallere Pompeium instituit: hæc spectans, quòd angustâ re frumentariâ utebatur; quòd Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset: simul, ut pabulatione Pompeium prohiberet, equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret: tertiò, ut

6. *Parthinorum.*] De Parthinis ita Plinius, lib. III. cap. 23. *A Lisso Parthini, Macedonia provincia, gentes Parthini, à tergo eorum Dassaretæ.* Dio verò et Pomponius Mela contra Plinii autoritatem eos populos Illyrico assignant.

auctoritatem, quâ ille maximè apud exteras nationes niti videbatur, minuerat; quum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum à Cæsare obsideri neque audere prœlio dimicare.

XLIV. Pompeius neque à mari Dyrrhachioque discedere volebat; quòd omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat; neque munitiones Cæsaris prohibere poterat, nisi prœlio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur ut, extremam rationem belli sequens, quamplurimos colles occuparet, et quam latissimas regiones præsidiis teneret, Cæsarisque copias, quàm maximè posset, distineret. Idque accidit. Castellis enim XXIV. effectis, XV. millia passuum circuitu amplexus, hôc spatio pabulabatur; multaque erant inter eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani, et nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant; ne quo loco nostri intrare, atque ipsos à tergo circumvenire, possent. Sed illi operibus vincebant; quòd et numero militum præstabant, et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quæ quum erant loco Cæsari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum; multique ex nostris vulnerabantur: magnusque incesserat timor sagittarum; atque omnes ferè milites aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas aut tegumenta fecerant, quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis præsidiis magnâ vi uterque utebatur. Cæsar, ut quàm angustissimè Pompeium contineret; Pompeius, ut quamplurimos colles quàm maximo circuitu occuparet. Crebraque ob eam caussam prœlia fiebant. In his quum legio Cæsaris IX. præsidium quoddam occupavisset, et munire cœpisset; huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit, nostrosque opere prohibere cœpit: et quum unâ ex parte propè æquum aditum haberet, primùm sagitariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturæ magnâ multitudine missâ, tormentisque prolatis, munitiones impediebat. Neque erat facile nostris uno tempore propugnare et munire. Cæsar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se statuit, et loco excedere. Erat per declive receptus: illi autem hôc acriùs instabant, neque regredi nostros patiebantur, quòd timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse: Non recusare se, quin nullius usûs Imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Cæsaris sese recepissent inde, quo temerè essent progressæ.

XLVI. Cæsar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri, et adversas locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci jussit, locumque in omnes partes quàm maximè impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit,

13. *Manu sata.*] Videntur esse quæ ligonibus, non aratro coluntur. Sic Virgilius Georgicôn III. *Sed frumenta manu carpes sata*——

24. *Aut ex coactis.*] Coacta lana, è qua fiunt hodie pilei, *feutre*. Ulpianus *coactilia* vocat. Sic certè Plinius, *Lanæ per se coactæ vestem faciunt, et, si addatur acetum, etiam ferro resistunt, imò verò etiam ignibus novissimo sui purgamento.*

ut præsidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci jussit. Pompeiani hôc insolentiùs atque audaciùs nostros premere, et instare cœperunt; cratesque pro munitione objectas propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum animadvertisset Cæsar, veritus ne non reducti, sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, à medio ferè spatio suos per Antonium, qui ei legioni præerat, cohortatus, tubâ signum dari, atque in hostes impetum fieri jussit. Milites legionis IX. subitò constipati pila conjecerunt; et ex inferiore loco adversùs clivum incitati cursu, præcipites Pompeianos egerunt, et terga vertere coëgerunt. Quibus ad recipiendum crates directæ, longuriique objecti, et institutæ fossæ magno impedimento fuerunt. Nostri verò, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, V. omnino suorum amissis, quietissimè se receperunt, paulloque citra eum locum, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

XLVII. Erat nova inusitata belli ratio, quum tot castellorum numero, tantoque spatio, et tantis munitionibus, et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam, quicunque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti, aut prœlio superatos, aut aliquâ offensione permotos continuerunt, quum ipsi numero militum equitumque præstarent. Caussa autem obsidionis hæc ferè esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At contrà integras atque incolumes copias Cæsar inferiore militum numero continebat; quum illi omnium rerum copiâ abundarent. Quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quæ commeatum supportarent: neque ullus flare ventus poterat, quin aliquâ ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumptis omnibus longè latèque frumentis, summis erat in angustiis. Sed tamen hæc singulari patientiâ milites ferebant. Recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispaniâ perpessos, labore et patientiâ maximum bellum confecisse. Meminerant, ad Alesiam, magnam se inopiam perpessos, multò etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non illis hordeum quum daretur, non legumina recusabant: pecus verò cujus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod appellatur Chara: quod admistum lacte multùm inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Ejus erat magna copia: ex hoc effectos panes, quum in colloquiis Pompieani famem nostris objectarent, vulgò in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLIX. Jamque frumenta maturescere incipiebant; atque ipsa spes inopiam sustinebat; quòd celeriter se habituros copiam confidebant. Crebròque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, priùs se cortice ex arboribus victuros, quàm Pompeium è manibus dimissu-

29. *Recordabantur*, &c.] Cùm castra Cæsar inter Sicorim et Cingam posuisset.

35. *Est etiam genus radicis*, &c.] Plinius *Lapsanam* videtur appellare: nec velim tamen affirmare. Cùm enim hìc Cæsar scribat milites legumina non recusasse, inter ea legumina poterit esse *lapsana* à Plinio commemorata, et *chara* fuisse aliud genus. Fortasse quod à Dioscoride describitur, lib. III. cap. 59. quod appellat *Caron*. Fortasse quod Gallicè *Caroles*, si sequi licet in his nominis similitudinem.

Ib. *Cum Valerio*.] Is est qui in Asiâ erat bello Mithridatico, quem ducem insidiosè interficiendum curaverat Fimbria.

ros. Frequenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua verò jumenta interîsse: utì autem ipsos valetudine non bonâ, quum angustiis loci, et odore tetro, et multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus; insuetos operum, tum aquæ summâ inopiâ [affectos:] omnia enim flumina, atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Cæsar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa, et ad specus angustiæ vallium, has sublicis in terram demissis præsepserat, terramque aggesserat, ut aquam continerent. Itaque illi necessariò loca sequi demissa ac palustria, et puteos fodere cogebantur: atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes à quibusdam præsidiis aberant longiùs, et celeriter æstibus exarescebant. At Cæsaris exercitus optimâ valetudine, summâque aquæ copiâ utebatur; tum commeatûs omni genere præter frumentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

L. In novo genere belli novæ ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, quum animadvertissent ex ignibus, noctu cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio adversi universas intra multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, hæc reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, alio excubarent.

Desunt aliqua.

LI. Interim certior factus P. Sylla, quem discedens castris præfecerat Cæsar, auxilio cohorti venit cum legionibus II.: cujus adventu facilè sunt repulsi Pompeiani. Neque verò conspectum aut impetum nostrorum tulerunt: primisque dejectis, reliqui se reverterunt, et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longiùs prosequerentur, Sylla revocavit. At plerique existimant, si acriùs insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendum non videtur. Aliæ enim sunt legati partes atque Imperatoris. Alter [omnia] agere ad præscriptum; alter liberè ad summam rerum consulere debet. Sylla à Cæsare castris relictus, liberatis suis, hôc fuit contentus, neque prælio decertare voluit; ([a] quæ res tamen fortasse aliquem reciperet casum;) ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat: nam ex iniquo progressi loco in summo constiterant. Si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur. Neque multum ad solis occasum temporis supererat. Spe enim conficiendi negotii, propè in noctem rem deduxerant. Ita necessariò, atque ex tempore

a *Quod tamen sorte aliquem habuisset* bonum *eventum.*

23. *Interim certior factus P. Sylla.*] Multa desunt, quæ facile est supplere ex Dione, lib. XLI. qui scribit Cæsarem spe occupandi per præsidiariorum proditionem Dyrrhachium progressum, cùm in angustias venisset, magnum periculum adiisse, et complures milites amisisse. Quò etiam referendum est Cæsaris stratagema quod à Polyæno refertur, nempe cùm Dyrrhacium volens capere parvum equitatum haberet, sub tribus cohortibus illum occulit, eique præcepit, aliud nihil quàm ut summâ vi quantum posset, pulverem excitaret maximum. Magna verò nubes pulveris excitata cùm magni equitatûs speciem præberet hostibus, eâ re perterritos profugisse. Ille verò Sylla qui castris à Cæsare præfectus erat, propinquus erat dictatoris, cujus meminit Cicero lib. de offic. II. ubi dicit eum hastam dictatore suo propinquo vibrasse, et trigesimo sexto post anno à sceleratione hastâ non recessisse. Nec non lib. IX. epist. ad Fam. ubi scribit pop. R. ejus morte lætatum. Quo ergo tempore Dyrrhachium erat præfectus, Cæsar, castellum aliquod à Pompeio fuit oppugnatum, quod à cohorte defendebatur, cui cohorti auxilio venit Sylla.

capto consilio, Pompeius tumulum quendam occupavit: qui tantum aberat à nostro castello, ut telum tormentumve missum adjici non posset. Hôc consedit loco, atque eum communit, omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus præterea locis pugnatum est. Nam plura castella Pompeius pariter, distinendæ manûs caussâ, tentaverat; ne ex proximis præsidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus III. atque eam loco depulit. Altero Germani, munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI. prœliis factis, III. ad Dyrrhachium, III. ad munitiones, quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numero ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, ejus, qui prætor Asiam obtinuerat: signaque sunt VI. militaria relata. Nostri non ampliùs XX. omnibus sunt prœliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur; quatuorque ex unâ cohorte centuriones oculos amiserunt. Et quum laboris sui periculique testimonium afferre vellent, millia sagittarum circiter XXX. in castellum conjecta Cæsari renumeraverunt: scutoque ad eum relato Scævæ centurionis, inventa sunt in eo foramina CCXXX. Quem Cæsar, ut erat de se meritus, et de Rep. donatum millibus ducentis [æris] ab octavis ordinibus ad primipilum se transducere pronuntiavit. Ejus enim operâ castellum conservatum esse magnâ ex parte constabat: cohortemque [postea] duplici stipendio, frumento, * ut speciariis militaribusque donis amplissimè donavit.

LIV. Pompeius noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit: et in altitudinem pedum XV. effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit: et V. intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, [a] exstructis omnibus castrorum portis, et ad impediendum objectis, tertiâ initâ vigiliâ, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.

a *Obstructis.*

11. VI. *Prœliis factis, &c.*] Castra enim posita ad urbem, munitiones verò longiùs protendebantur.

12. *Ad duorum millium numero.*] Sic apud Nonium Sisenna: *Ad binum millium numero sauciis utrinque factis.*

21. *Scævæ centurionis.*] Suetonius et Plutarchus dicunt ei præterea excussum oculum. Appianus verò lib. II. Minutium præfectum annumerat, cujus scutum CXX. telis fuerat perforatum, cui etiam oculus excussus sex vulneribus.

22. *Millibus ducentis.*] Intelligitur nummûm vel sestertiûm.

Ib. *Æris.*] In textum irrepsit.

23. *Ab octavis ordinibus ad primipilum.*] Per saltum, ut videtur facta, sed virtutis ergo promotio, quæ aliàs non solebat fieri. Si quidem, ut prodidit Vegetius, lib. II. cap. 21. *Vetus consuetudo tenuit, ut ex primo principe legionis promoveretur centurio primipili.*

25. *Duplici stipendio.*] Pedes, ait Polybius. accipiebat duos obolos quotidie, id est, XIV. denarios turonicos. Duo oboli pars tertia drachmæ. Drachma verò cum denario Romano eadem, vel paullo minor. Fortasse Cæsaris ætate majus stipendium. Ait enim de Cæsare Suetonius: *Stipendium in perpetuum duplicavit, frumentum quoties copia esset, etiam sine modo mensuraque præbuit.*

Ib. *Speciariis.*] Mendum nonnulli suspicantur. Nullibi enim Latinorum autorum legitur illa vox. Aliqui interpretantur *frumentum, lardum, oleum, vinum,* quæ passim apud autores, et potissimùm Jureconsultos *species* dicuntur. Vegetius lib. III. cap. 3. *Ut pabula, frumentum, cæteræque annonariæ species quas à Provincialibus consuetudo deposcit, maturiùs exigantur.*

Ib. *Militaribusque donis.*] Militaria dona sunt duplicis generis. Alia mera honoris signa, ut palma, corona querna, graminea, et alia id genus, quæ divitioribus civibus Romanis conveniebant, et nullius sunt pretii; alia verò pecuniaria, vel possessiones, quæ à gregariis militibus magis expetebantur. Atque id sapientissimè erat institutum. Præmiis enim et pœnis omnia continentur.

31. *Et se in antiquas munitiones recepit.*]

LV. Ætoliâ, Acarnaniâ, Amphilochis per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut domonstravimus, receptis; tentandam sibi Achaiam, ac paullò longiùs progrediendum, existimabat Cæsar. Itaque eò Fusium Calenum misit, et Q. Sabinum et Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaiam missus à Pompeio obtinebat, Isthmum præmunire instituit, ut Achaiâ Fusium prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum civitatum, recepit: nonnullas per vim expugnavit: reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitiæ Cæsaris conciliare studebat. In his rebus ferè erat Fusius occupatus.

LVI. Omnibus deincèps diebus Cæsar exercitum in aciem æquum in locum produxit, si Pompeius prælio decertare vellet: ut penè castris Pompeii legiones subjiceret: tantumque à vallo ejus prima acies aberat, utì ne in eam telum tormentumve adjici posset. Pompeius autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnisque ejus instructus exercitus telis ex vallo adjectis protegi posset.

LVII. Hæc quum in Achaiâ atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret; non oblitus pristini instituti Cæsar, mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo transditum initio, et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras, mandataque ad eum; quorum hæc erat summa: Sese omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum, vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset: quòd sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur: Scipionem eâ auctoritate esse, ut non solùm liberè, quæ probâsset, exponere; sed magnâ etiam ex parte compellere, atque errantem regere posset: præesse autem suo nomine exercitui; ut, præter

Nempe ad editum illum locum, qui Petra appellabatur, et habebat aditum navibus mediocrem.

1. *Ætolia.*] De quâ supra.

Ib. *Acarnania.*] Acheloö flumine ab Ætoliâ dirempta, teste Plinio, ante Curetis appellata. Epiri parva regio, ad dextram ingredientibus Ambracium sinum, quam Ephorus initium dixit esse Græciæ ab occidente, de quâ sic Marcianus Heracleota:

Μετὰ τοὺς Ἀκαρνᾶνας μὲν ἔστ' Αἰτωλία
Ἐξ Ἤλιδος λαβοῦσα τὴν ἀποικίαν.
Κούρητες αὐτὴν γὰρ κατῴκουν τὸ πρότερον·
Ἀφικόμενος δ' Αἰτωλὸς ἐκ τῆς Ἤλιδος
Αἰτωλίαν ὠνόμασεν αὐτοὺς ἐκβαλών.

Post Acarnanes quidem est Ætolia
Ex Elide quæ habuit coloniam.
Curetes enim illam incolebant priùs,
Profectus autem Ætolus ex Elide
Ætoliam appellavit illis ejectis.

Ib. *Amphilochis.*] Amphilochi Ætolicus populus, cujus urbs memoratur apud Plin. Amphilochium Argos, ab Amphiloco, teste Thucyd. conditum, qui offensus Argivis, inde in Ætoliam post reditum ex Trojâ migraverat. De quo sic etiam Marcianus idem:

——*Εἶτ' Ἀμφιλοχικὸν*
Ἄργος λεγόμενον· τοῦτο δὲ κτίσαι δοκεῖ
Ἀμφίλοχος υἱὸς Ἀμφιαράου μάντεως.

——*Post Amphilochium*
Argos. Hoc autem condidisse videtur
Amphilochus filius Amphiarai vatis.

6. *Isthmum præmunire instituit.*] Collum sive angustiæ, quibus continenti jungitur Peloponnesus, quæ munitæ arcent ingressu Peloponnesi.

7. *Delphos.*] Delphi urbs Phocidis Apollinis oraculo clara, quod diu floruit, et tempore Ciceronis consenescebat, ut est in libro de divinatione. Locrorum urbs dicitur apud Plinium, lib. IV. cap. 3. Hodie *Castro.*

Ib. *Thebas.*] Thebæ urbs Bœotiæ metropolis, clara Herculis et Bacchi natalibus, ad Ismenum fluvium.

Ib. *Orchomenum.*] Orchomenus urbs Bœotiæ, ab Orchomeno condita Minyæ filio, qui Minyas ditissimus primus thesaurum ædificavit.

15. *Sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia,* &c.] Argumentum est acies Romanas non fuisse profundas, sed latas tantùm.

19. *Non oblitus pristini instituti Cæsar.*] Nempe pacem suis hostibus offerendi.

28. *Præesse autem suo nomine exercitui.*] Quia Imperator apud Amanum salutatus fuerat.

auctoritatem, vires quoque ad coërcendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiæ, pacem provinciarum, salutem imperii, uni omnes acceptam relaturos.

LVIII. Hæc ad eum mandata Clodius refert; ac primis diebus, ut videbatur libentèr auditus, reliquis ad colloquium non admittitur, castigato Scipione à Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus: infectâque re, sese ad Cæsarem recepit. Cæsar, quò faciliùs equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret, et pabulatione prohiberet; aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus præmunivit, castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursum eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeò ut foliis ex arboribus strictis, et teneris arundinum radicibus contusis equos alerent. Frumenta enim, quæ fuerant intra munitiones sata, consumpserant; et cogebantur Corcyrâ atque Acarnaniâ, longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare; quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modò hordeum pabulumque omnibus in locis, herbæque defectæ, sed etiam fructus ex arboribus deficiebat, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LIX. Erant apud Cæsarem, ex equitum numero, Allobroges duo fratres, Roscillus et Ægus, Abducilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum operâ Cæsar omnibus Gallicis bellis optimâ fortissimâque erat usus. His domi ob has caussas amplissimos magistratus mandaverat; atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat: agrosque in Galliâ ex hostibus captos, præmiaque rei pecuniariæ magna tribuerat; locupletesque ex egentibus effecerat. Hi propter virtutem non solùm apud Cæsarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur. Sed freti amicitiâ Cæsaris, et stultâ ac barbarâ arrogantiâ elati, despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant, et prædam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti, universi Cæsarem adierunt, palàmque de eorum injuriis sunt questi; et ad cætera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

LX. Cæsar neque tempus illud animadversionis esse existimans; et multa virtuti eorum concedens, rem distulit totam: illos secretò castigavit, quòd quæstui equites haberent: monuitque ut ex suâ amicitiâ omnia exspectarent, et ex præteritis suis officiis [reliqua sperarent.] Magnam tamen hæc res illis offensionem et contemptionem ad omnes attulit. Idque ita esse, quum ex aliorum objectationibus, tum etiam ex domestico judicio atque animi conscientiâ intelligebant. Quo pudore adducti, et fortasse se non liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere à nobis, et novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias constituerunt: et cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primùm conati sunt

6. *Favonio.*] Qui Pompeianus belli erat cupidior, ideoque de pace verba fieri graviter ferebat.

15. *Corcyrâ atque Acarnaniâ.*] De his supra.

34 *Falsum ab his equitum numerum deferri.*] Quoniam ferro et casibus multi pereunt, quotidie ad Imperatorem militum numerus deferebatur, ut sciret quid esset sibi de suis viribus sperandum. Ejusmodi falsi equites dicuntur, *passæ volantes*.

præfectum equitum C. Volusenum interficere, ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quàm maximas potuerunt pecunias mutuati, perinde ac satisfacere, et fraudata restituere vellent, multis coëmptis equis, ad Pompeium transierunt cum iis quos sui consilii participes habebant.

LXI. Quos Pompeius, quòd erant honesto loco nati, et instructi liberaliter, magnoque comitatu et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur, et in honore apud Cæsarem fuerant, quòdque novum et præter consuetudinem acciderat, omnia sua præsidia circumdixit, atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo, aut miles aut eques, à Cæsare ad Pompeium transierat: quum penè quotidie à Pompeio ad Cæsarem perfugerent, vulgò verò in Epiro atque Ætoliâ conscripti milites, earumque regionum omnium quæ à Cæsare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum, et spatiis locorum, et custodiarum variâ diligentiâ animadversâ, prout cujusque eorum, qui negotiis præerant, aut natura aut studium ferebat, hæc ad Pompeium omnia detulerunt.

LXII. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam antè capto consilio, ut demonstratum est, tegumenta galeis milites ex viminibus facere, atque aggerem comportare jubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturæ et sagittariorum, aggeremque omnem noctu in scaphas, et naves actuarias imponit; et de mediâ nocte cohortes LX. ex maximis castris præsidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit, quæ pertinebant ad mare, longissimèque à maximis castris Cæsaris aberant. Eòdem naves, quas demonstravimus aggere et levis armaturæ militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit; et quid à quoque fieri velit, præcipit. Ad eas munitiones Cæsar Lentulum Marcellinum quæstorem, cum legione IX. positum habebat. Huic, quòd valetudine minùs commodâ utebatur, Fulvium Posthumum adjutorem summiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV. et vallus contra hostem in altitudinem pedum X. tantumdemque ejus valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum DC. alter conversus in contrarium partem erat vallus, humiliore paullò munitione. Hoc enim superioribus diebus timens Cæsar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum; ut, si ancipiti prœlio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, et continens omnium dierum labor, quòd millia passuum in circuitu XVIII. munitiones erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quæ res nota erat Pompeio, delata per Allobroges perfugas; mag-

7. *Instructi liberaliter.*] Lauta supellectile et viatico.

31. *Lentulum Marcellinum.*] Hoc nomen patris sui obtinuit, qui P. Marcelli filius de gente Claudia in Lentulorum familiam à Lentulo adoptatus, Lentulus ideò dictus est, et Marcellinus, quia filius Marcelli; ut P. Scipio *Æmilianus*, qui cùm esset filius Pauli Æmilii, in familiam Scipionum adoptione transierat; et Augustus dictus est Cæsar Octavianus, quia cùm esset filius Octavii, à Cæsare fuerat adoptatus. Hunc porro verisimile est Cæsari fuisse addictissimum, qui patrem habebat Pompeio perquam infensum, ut legimus apud Valer. Maximum, lib. VI. cap. 2.

numque nostris attulit incommodum. Nam, ut ad mare nostræ cohortes IX. legionis excubuerant, accessere subitò primâ luce Pompeiani [exercitus] novusque eorum adventus exstitit; simulque navibus circumvecti milites in anteriorem vallum tela jaciebant: fossæque aggere complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentisque cujusque generis, telisque terrebant, magnaque multitudo sagittariorum ab utrâque parte circumfundebatur. Multùm autem ab ictu lapidum, quòd unum nostris erat telum, viminea tegumenta galeis imposita defendebant. Itaque, quum omnibus rebus nostri premerentur, atque ægrè resisterent: animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est: atque inter duos vallos, quà perfectum opus non erat, per mare navibus expositi in aversos nostros impetum fecerunt: atque ex utrâque munitione dejectos terga vertere coëgerunt.

LXIV. Hoc tumultu nuntiato, Marcellinus cohortes sudsidio nostris laborantibus summisit; quæ ex castris fugientes conspicatæ, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsæ hostium impetum tulerunt. Itaque quodcunque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium, terrorem et periculum augebat. Hominum enim multitudine receptus impediebatur. In eo prœlio, quum gravi vulnere esset affectus aquilifer, et viribus deficeretur, conspicatus equites nostros; Hanc, ego, inquit, et vivus multos per annos magnâ diligentiâ defendi, et nunc moriens eâdem fide Cæsari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod antè in exercitu Cæsaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur; incolumemque ad eum referte. Hôc casu Aquila conservatur, omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis, præter principem priorem.

LXV. Jamque Pompeiani, magnâ cæde nostrorum, castris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus. Et M. Antonius, qui proximum locum tenebat præsidiorum, eâ re nuntiatâ, cum cohortibus XII. descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompeianos compressit, nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multò post Cæsar, significatione per castella fumo factâ, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex præsidiis, eòdem venit. Qui, cognito detrimento, quum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, castra secundùm mare, ut liberè pabulari posset, nec minùs aditum navibus habere, commutatâ ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

LXVI. Quâ perfectâ munitione, animadversum est à speculatoribus Cæsaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam, et vetera castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, quum se IX. legio Cæsaris objecisset Pompeianis copiis, atque

9. *Defendebant.*] Pompeianos.

10. *Vitium munitionis.*] Nempe quod vallus transversus contra mare, qui alios duos conjungeret, non esset perfectus.

25. *Hôc casu Aquila conservatur.*] Aquila signum legionis fuit, quæ unica in singulâ quâque erat legione.

26. *Omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis, &c.*] Ætate et robore adulti vocabantur in cohorte principes, quorum primus centurio dicebatur prior princeps, centuriamque et semis ducebat, teste Vegetio, lib. II. cap. 8. Princeps autem prior dicebatur ille centurio principum qui ex duobus creatus erat prior. Nam, ut ait Polybius, duæ fiebant electiones centurionum à tribunis militum. Prima electio erat honoratior, usque eo, ut consiliis quæ de bello fiebant interessent: hique rursus alios centuriones secundòs crearent.

opere, * ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Hæc silvam quandam contingebant, neque longiùs à mari passibus CD. aberant: post, mutato consilio quibusdam de caussis, Cæsar paullò ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus, hæc eadem Pompeius occupaverat; et, quòd eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita minora castra inclusa majoribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus CD. quò liberiùs, ac sine periculo, milites aquarentur. Sed is quoque, mutato consilio quibusdam de caussis, quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra. Munitiones quidem integræ omnes erant.

LXVII. Eò, signo legionis illato, speculatores Cæsari renuntiârunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat à novis Pompeii castris circiter passus D. Hanc legionem sperans Cæsar se opprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes II. quæ speciem munitionis præberent; ipse diverso itinere, quàm potuit occultissimè reliquas cohortes numero XXXIII. in quibus erat legio IX. multis amissis centurionibus, diminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit priùs, quàm Pompeius sentire posset; et, tametsi erant munitiones castrorum magnæ, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus, Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat objectus portis eritius. Hîc paullisper est pugnatum, quum irrumpere nostri conarenter, illi castra defenderent: fortissimè T. Pulcione, cujus opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, è loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque eritio, primò in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt, et quòd eò pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

LXVIII. Sed fortuna, quæ plurimum potest, quum in reliquis rebus, tum præcipuè in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Munitionem, quam pertingere à castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Cæsaris cornu cohortes ignorantiâ loci sunt secutæ, quum portam quærerent, castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quòd quum esset animadversum conjunctam esse flumini; protinus his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt: omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

LXIX. Interim Pompeius, hâc longâ satis interjectâ morâ, et re nuntiatâ, V. legionem ab opere deductam subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa à nostris, qui castra occupaverant, cernebatur; omniaque sunt

24. *Erat objectus portus eritius.*] Eritius truncus erat ramosæ arboris, cujus è ramis aculei bipedales, ubi naturales deerant, inserebantur, ut instar echini omni ex parte horreret, eratque vice repaguli ante portas et januæ vice aperiebatur. Sallustius apud Nonium: *Saxaque ingentia, et axe junctæ trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum eritii militaris veruta binûm pedum.*

26. *T. Pulcione.*] Cùm multa, tum hic locus demonstrat esse mutilos hos commentarios. Nusquam enim horum librorum legitur C. Antonii exercitum à T. Pulcione proditum. In dubium est utrùm ille sit qui Pulsio dicitur lib. v. de bello Gallico.

subitò mutata. Pompeiana enim legio celeris spe subsidii confirmata, ab Decumanâ portâ resistere conabatur, atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Cæsaris, quòd angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens, initium fugæ faciebat. Dextrum cornu, quod erat à sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ex parte, quâ proruebat, sese recipiebat: ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, x. pedum munitionis sese in fossas præcipitabant; primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo Pompeium adesse, et suos fugere cernerent, veriti ne angustiis intercluderentur, quum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptui consulebant: omniaque erant tumultûs, timoris, fugæ plena; adeò ut, quum Cæsar signa fugientium manu prehenderet, et consistere juberet, alii, dimissis equis, eundem cursum conficerent; alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis hæc subsidia succurrebant, quò minùs omnis deleretur exercitus, quòd Pompeius (insidias timens, credo, quòd hæc præter spem acciderant, ejus, qui paullò ante ex castris fugientes suos conspexerat) munitionibus appropinquare aliquandiu non audebat; equitesque ejus, angustiis portisque à Cæsaris militibus occupatis ad insequendum tardabantur. Ita parvæ res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim à castris ad flumen perductæ, expugnatis jam castris Pompeii, propriam et expeditam Cæsaris victoriam interpellaverunt. Eadem res, celeritate insequentium tardatâ, nostris salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei prœliis Cæsar desideravit milites DCCCCLX. et notos equites Rom. * Felginatem, Tuticanum Gallum, senatoris filium; C. Felginatem, Placentiâ; A. Granium, Puteolis; M. Sacrativirum, Capuâ; tribunos milit. et centuriones XXXII. Sed horum omnium pars magna, in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa, suorum terrore ac fugâ, sine ullo vulnere interiit: signaque sunt militaria XXXII. amissa. Pompeius eo prœlio Imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit, atque ita se postea salutari passus est. Sed neque in litteris, quas scribere et solitus, neque in fascibus, insignia

13. *Ut, quum Cæsar signa*, &c.] Plutarchus negat id sine magno periculo Cæsaris fuisse, qui prævalidum militem in fugam effusum ad hostem retorquere cùm niteretur, ab ipso penè est interfectus, et fuisset, nisi Cæsaris armiger præoccupato ictu hominis humerum abscidisset.

14. *Alii, dimissis equis.*] Ut fossas transilirent, quas aliter nequibant.

15. *Alii ex metu etiam signa dimitterent.*] Quorum XXXII. amissa, signiferis vulgo abjicientibus, teste eodem Plutarcho.

Ib. *Neque quisquam omnino consisteret.*] Appianus tradit, cùm fugientes in sua castra pervenissent, non ad suas stationes et valli defensionem accurrisse.

18. *Pompeius insidias timens.*] Hoc est prœlium, quo Cæsar Pompeium scire vincere negavit. Testes sunt Suetonius, Plutarchus, et Appianus.

27. *Cæsar desideravit milites* DCCCCLX.] Eutropius IV. millia, centuriones XXII. equites Romanos complures dicit

28. *Felginatem.*] Reponendum videtur *Fulginatem*. Sic enim appellat Plinius, lib. III cap. 14. à *Fulginio* oppido in Umbria. Hodie *Foligni*.

29. *Puteolis.*] Id est *Puteolanum*. Sic supra legimus: *Cn. Magium Cremona*, id est, *Cremonensem*. Puteoli porro urbs in Campania, antea Dicæarchia appellata, ut scribunt Strabo, Pausanias, et Stephanus. Hodie *Poussoles*, in regno Neapolitano.

32. *Signaque sunt militaria* XXXII. *amissa.*] Idipsum habet Plutarchus.

35. *Sed neque in litteris*, &c.] Hunc morem fuisse sexcenti loci declarant. Sed hoc more abstinuit, quòd ob cives victos indignum putaret iis insignibus gloriari.

laureæ prætulit. At Labienus, quum ab eo impetravisset, ut sibi captivos transdi juberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, caussâ, quò major perfugæ fides haberetur, commilitones appellans, et magnâ verborum contumeliâ interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interficit.

LXXII. His rebus tantum fiduciæ ac spiritûs Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci, atque angustias, præoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, quum alter alteri auxilium ferre non posset, caussæ fuisse cogitabant. Non ad hæc addebant, non ex concursu acri facto, non prœlio dimicatum; sibique ipsos multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum, quàm ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quàm parvulæ sæpe caussæ, vel falsæ suspicionis vel terroris repentini, vel objectæ religionis, magna detrimenta intulissent: quoties vel culpâ ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum: sed proinde, ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum famâ ac litteris victoriam ejus diei concelebrabant.

LXXIII. Cæsar à superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore, præsidiis omnibus deductis, et oppugnatione dimissâ, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit; hortatusque est, ne ea, quæ accidissent, graviter ferrent; neve his rebus terrerentur; multisque secundis prœliis unum adversum, et id mediocre, opponerent: habendam fortunæ gratiam, quòd Italiam sine aliquo vulnere cepissent; quòd duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus, pacavissent: quòd finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent: denique recordari debere, quâ facilitate inter medias hostium classes, oppletis non solùm portubus, sed etiam littoribus, omnes incolumes essent transportati: si non omnia caderent secunda, fortunam esse industriâ sublevandam: quod esset acceptum detrimenti, ejus juri potiùs, quàm suæ culpæ debere tribui: locum se tum ad dimicandum dedisse: potitum esse hostium castris, expulisse ac superâsse pugnantes: sed sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam fortuna partam jam præsentemque victoriam interpellâsset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum, virtute sarciretur. Quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, utì ad Gergoviam accidisset; atque ii, qui antè dimicare potuissent, ultrò se prœlio offerrent.

LXXIV. Hâc habitâ concione, nonnullos signiferos ignominiâ

21. *Cæsar à superioribus consiliis depulsus.*] Videlicet prohibendi pabulatione hostilem exercitum. Plutarchus insequentem noctem narrat gravissimam fuisse Cæsari, animum in omnes partes rapienti, et sese tacitè accusanti. Sed ut bona fortuna excæcat, ita mala excitat. Hoc enim detrimento accepto, intellexit, quâm peccaret largiter, qui exercitum majorem, omnium rerum copiâ, propter maris viciniam, abundantem, minore exercitu et inopiâ conflictato circumvallere instituisset.

27. *Quòd duas Hispanias, &c.*] Quòd propugnantibus Afranio et Petreio citeriorem et ulteriorem provinciam Hispaniæ, et belli cupidissimos homines ducentibus, illas tamen provincias arma deponere coëgissent.

39. *In bonum verteret.*] Absolutè pro verteretur. Sic apud Terent. in Phorm. *Quæ quidem illi res vertat malo.*

42. *Nonnullos signiferos, &c.*] Eos nempe ignominiæ notâ puniendos esse censuit, qui signa ex metu dimiserant. Quâ certè notâ

notavit, ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiæ sarciendæ, ut nemo aut tribuni, aut centurionis imperium desideraret; et sibi quisque etiam pœnæ loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi: quum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco, et rem prœlio committendam existimarent. Contra ea Cæsar neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat; relictisque munitionibus, magnopere rei frumentariæ timebat.

LXXV. Itaque, nullâ interpositâ morâ, sauciorum modò, et ægrorum habitâ ratione, impedimenta omnia silentio primâ nocte ex castris Apolloniam præmisit, ac conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa præsidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de IV. vigiliâ compluribus portis eductas, eodem itinere præmisit; parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quàm serissimè ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus, et novissimum agmen consecutus, celeriter è conspectu castrorum discessit. Neque verò Pompeius, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit; sed eadem spectans, si itinere impeditos et perterritos deprehendere posset, exercitum è castris eduxit, equitatumque premisit ad novissimum agmen demorandum: neque consequi potuit, quòd multum expedito itinere antecesserat Cæsar. Sed quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos prœlio detinebat. Huic suos Cæsar equites opposuit; expeditosque antesignanos admiscuit DC. qui tantum profecère, ut, equestri prœlio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Confecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Cæsar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium consedit, militesque omnes intra vallum continuit; equitatumque, per caussam pabulandi emissum, confestim Decumanâ portâ in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompeius, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit: ejusque milites, quòd ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique caussâ longiùs progrediebantur; alii, quòd subitò consilium profectionis ceperant, magnâ parte impedimentorum et sarcinarum relictâ, ad hæc repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis, Cæsar, quod fore providerat, meridiano ferè tempore, signo profectionis dato, exercitum educit, duplica-

ignominiæ, omne jus munerum civiliumque donorum adimebatur.

3. *Sibi quisque etiam pœnæ loco*, &c.] Appianus addit ipsos petiisse more patrio decimam ipsorum partem à Cæsare morte mulctari: Θεοῦ αὐτοὺς ἐπὶ μετάνοιαν ἄγοντος. *Deo illos ad pœnitentiam agente.* Quod cùm recusaret, saltem ut signiferos supplicio afficeret. Sed contentus est eos loco movisse.

13. *His explicitis rebus*, &c.] Veget. lib. III. cap. 22. *Illud vitandum ne hostes te recedere sentiant et statim irruant. Propterea aliquanti exploratis itineribus noctu cum exercitu recedebant, ut hostes, die orto cùm intellexissent, non possunt comprehendere præcedentes.*

17. *Statimque egressus.*] Primùm contulerunt castra ad Aspum, deinde Asparagi, tertio ad Petram, quarto iterum Asparagi, quinto ad Pharsalum.

24. *Genusum.*] Flumen inter Apolloniam et Asparagium.

toque ejus diei itinere, VIII. millibus passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompeius, discessu militum, non potuit.

LXXVII. Postero die Cæsar, similiter præmissis primâ nocte impedimentis, de IV. vigiliâ ipse egreditur; ut, siqua imposita essent dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus, atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei morâ illatâ, et reliquorum dierum frustra labore suscepto, quum se magnis itineribus extenderet, et progressos consequi cuperet, IV. die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Cæsari ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, præsidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timensque Domitio, ne adventu Pompeii præoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eòdem contenderet, abductum illum à mari, atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret, conjuncto exercitu cum Domitio, per Illyricum Italiæ subsidio proficisceretur: sin Apolloniam Oricumque oppugnare, et se omni maritimâ orâ excludere, conaretur; obsesso tamen Scipione, necessariò illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque præmissis nuntiis ad Cn. Domitium Cæsar scripsit; et quid fieri vellet, ostendit: præsidioque Apolloniæ cohortibus IV. Lissi I. III. Orici relictis, quique erant ex vulneribus ægri, depositis; per Epirum atque Acarnaniam iter facere cœpit. Pompeius, quoque de Cæsaris consilio conjecturâ judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat; si Cæsar iter illò haberet, ut subsidium Scipioni ferret: si ab orâ maritimâ Corcyrâque discedere nollet, quòd legiones equitatumque ex Italiâ exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

LXXIX. Iis de caussis uterque eorum celerati studebat, ut suis esset auxilio, et, ad opprimendos adversarios, ne occasione temporis deesset. Sed Cæsarem Apollonia directo itinere averterat. Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam improvisò aliud incommodum; quòd Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariæ caussâ ab eo discesserat, et Heracleam Senticam, quæ est subjecta Candaviæ, iter fecerat; ut ipsa fortuna illum objicere Pompeio videretur. Hæc ad id tempus Cæsar ignorabat. Simul à Pompeio litteris per omnes provincias civitatesque dimissis, de prœlio ad Dyrrhachium facto, elatiùs inflatiùsque multò, quàm res erat gesta, fama percrebuerat, pulsum fugere Cæsarem, penè omnibus copiis amissis. Hæc itinera infesta redidderant: hæc civitates nonnullas ab ejus amicitiâ averterant. Quibus accidit rebus, ut, pluribus dimissi itineribus à Cæsare ad

2. *Quod facere Pompeius, discessu militum.*] Qui partim lignatum pabulatumque abierant, partim ad relicta castra redierant sarcinas et impedimenta sua repetitum.

36. *Candaviam.*] De Candavia jam supra diximus.

39 *Heracleam Senticam.*] Hæc Heraclea ad Strymonem fluvium posita est. *Sinticam* appellant Livius et Plinius.

Domitium, et ab Domitio ad Cæsarem, nullâ ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscilli atque Ægi familiares, (quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus) conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristinâ suâ consuetudine, quòd unà in Galliâ bella gesserant; seu gloriâ elati; cuncta, ut erant acta, exposuerunt, et Cæsaris profectionem, et adventum Pompeii docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix IV. horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit: et ad Æginium, quod est objectum oppositumque Thessaliæ, Cæsari venienti occurrit.

LXXX. Conjuncto exercitu, Cæsar Gomphos pervenit; quod est oppidum primum Thessaliæ venientibus ab Epiro; quæ gens paucis antè mensibus ultrò ad Cæsarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, præsidiumque ab eo militum petierat. Sed eò fama jam præcucurrerat, quam supra docuimus, de prœlio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes prætor Thessaliæ, quum se victoriæ Pompeii comitem esse mallet, quàm socium Cæsaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque præcludit, et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur: longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum à Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat. Pompeius nondum Thessaliæ appropinquabat. Cæsar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, et crates parari jussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites, docuit quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento: simul reliquis civitatibus, urbis hujus exemplo, inferre terrorem; et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari militum studio, eodem quo venerat die, post horam IX. oppidum altissimis mœnibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit, et ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit, et Metropolim venit, sic, ut nuntios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitæ, eodem primùm usi consilio, iisdem *permoti* rumoribus, portas clauserunt, murosque armatis compleverunt. Sed postea, casu civitatis Gomphensis ex captivis cognito, quos Cæsar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissimè conservatis, collatâ fortunâ Metropolitarum cum casu Gomphensium, nulla Thessaliæ fuit civitas, præter Larissæos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Cæsari pareret, atque imperata

8. *Æginium.*] De Æginio facta mentio à Livio, qui eam vel modico præsidio tutam ac prope inexpugnabilem esse testatur. In regione Pieria constituit Plinius et Macedoniæ ascribit, Strabo Tymphæis.

10. *Gomphos.*] Juxta Gomphos scripsit Plinius oriri Peneum amnem clarissimum.

22. *Larissam.*] Larissa est Thessaliæ metropolis, Achillis patria. Aliæ sunt multæ diversis in regionibus cognomines.

26. *Potiri oppido pleno atque opulento.*] Plutarchus narrat ibi primùm milites Cæsaris à prioribus laboribus acquievisse, et vino se, quod multum invenerant, proluisse. Appianus verò Germanos præcipue ebrios magnam risùs caussam præbuisse. Quod si intellexisset Pompeius et adortus esset, magnam calamitatem Cæsari afferri potuisse. Pertinaciam verò Gomphensium vel desperationem prodit, dum dicit, oppido capto, inventos esse apud medicum XXII. de urbis primoribus, exanimatos, nullo tamen conspicuo vulnere; tantum calices astitisse singulis, illum verò qui ipsis propinaverat, similiter commortuum medicum.

32. *Metropolim.*] Multæ sunt urbes multis in locis cognomines. Sed hæc est in Thessaliâ.

faceret. Ille segetis idoneum locum in agris nactus, quæ propè jam matura erat, ibi adventum exspectare Pompeii, eòque omnem rationem belli conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit: concionatusque apud cunctum exercitum, suis agit gratias: Scipionis milites cohortatur, ut partâ jam victoriâ, prædæ ac præmiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur; classicumque apud eum cani, et alterum illi jubet prætorium tendi. Auctis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus conjunctis, pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriæ augetur adeò, ut quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompeius tardiùs aut consideratiùs faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio, et consulares prætoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam de præmiis ac sacerdotiis contendebant; in annosque consulatum definiebant. Alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Cæsaris, petebant; magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne, L. Hiri, quòd is à Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis prætoriis, absentis rationem haberi: quum ejus necessarii fidem implorarent Pompeii, ut præstaret, quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Jam de sacerdotio Cæsaris, Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: quum Lentulus ætatis honorem ostentaret; Domitius urbanam gratiam, dignitatemque jactaret;

4. *Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit.*] Post Cæsaris discessum, habito apud Pompeium consilio, censebat Afranius classem, quâ valebat, esse mittendam in Cæsarem vagum et inopem, copias verò terrestres ab ipso Pompeio deducendas in Italiam partibus faventem, et hostibus vacuam, quâ cùm Gallia et Hispania occupata, aggrediendum esse Cæsarem. Sed alteri sententiæ paruit Pompeius dicentium fore, ut exercitus Cæsaris ad se transiret coactus fame, maximè verò gentes orientis, veritus et Scipionem cui timebat, ne quam in Macedoniâ solus cladem acciperet.

8. *Classicumque apud eum cani.*] Classicum quid sit habet Vegetius, lib. II. cap. 22. quod non nisi præsente Imperatore canebatur. Unde et imperii esse insigne videbatur.

11. *Ut quidquid intercederet temporis,* &c.] Favonius, referente Plutarcho, jactabat privatum iri se esu Tusculanarum ficuum. Alii aliis verbis acuebant. Agamemnonem appellantes et imperio delectari dictitantes, solo Catone cunctandum censente. Itaque pugnare decrevit.

16. *Alii domos,* &c.] Idipsum, Pompeianus ipse cùm esset tamen Cicero confirmat, lib. II. epist. ad Attic.

18. *Oporteretne, L. Hiri,* &c.] Dio lib. XLI. memoriæ prodidit missos esse à Pompeio ad Orodem regem Parthorum, qui ejus amicitiam peterent, eum verò postulâsse ut sibi concederetur Syria, quâ negatâ, pedem domo non movisse.

19. *Absentis rationem haberi.*] Absentium non habebatur ratio.

24. *Jam de sacerdotio Cæsaris.*] Non annuus hic erat magistratus, sed perpetuus; propterea maximus habebatur, de quo sic Festus: *Maximus Pontifex dicitur, quòd maximus rerum, quæ ad sacra et religionem pertinent, judex sit, vindexque contumeliæ privatorum magistratuumque* Etiam Pontificibus permissa potestas memoriam rerum gestarum in tabulas conferendi. Macrobius lib. II. Unde maximi annales appellabantur, non magnitudine, sed quòd eos Pontifex maximus confecisset. Olim à collegio ipso Pontificum eligebantur, donec Cn. Domitius in tribunatu Pontificibus offensior, quòd alium quàm se in locum patris sui cooptâssent, jus Sacerdotum subrogandorum à collegis ad populum transtulit, ut testatur Sueton. in Nerone, cap. 2. Hunc ergo magistratum à populo Cæsar impetraverat, non sine profusissima largitione, ut ait idem Suetonius. Eo mortuo, Lepidus per vim occupavit pontificatum maximum, quem eo mortuo suscepit Augustus, nec eum unquam postea sequentes Imperatores dimiserunt, ut intelligitur ex eorum numismatis, usque ad Gratianum, qui eam dignitatem oblatam repudiavit, ut alienam ab homine Chris-

Scipio affinitate Pompeii confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitûs Attius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispaniâ diceret. Et L. Domitius in concilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad judicandum iis qui ordinis essent senatorii, belloque unà cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romæ remansissent, quique intra præsidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari præstitissent. Unam fore tabellam qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecuniâ multarent. Postremò, omnes aut de honoribus suis, aut de præmiis pecuniæ, aut de persequendis inimicis agebant. Nec quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum uti victoriâ deberent, cogitabant.

LXXXIV. Re frumentariâ præparatâ, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis à Dyrrhachinis prœliis intermisso, quum satis perspectum militum animum habere videretur, tentandum Cæsar existimavit quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit, primùm [a] suis locis, paullòque à castris Pompeii longiùs; continentibus verò diebus, ut progrederetur à castris suis, collibusque Pompeianis aciem subjiceret. Quæ res in dies confirmatiorem ejus efficiebat exercitum. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat; ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos ex antesignanis electos milites ad pernicitatem, armis inter equites prœliari juberet, qui quotidianâ consuetudine usum quoque ejus generis prœliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites mille, apertioribus etiam locis, VII. millium Pompeianòrum impetum, quum adesset usus, sustinere auderent, neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies prœlium secundum equestre fecit, atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat: semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Cæsar se subjiceret. Cæsar, nullâ ratione ad pugnam

a *Opportunis sibi*.

tiano. Unde Symmachi prætoris urbis fertur dictum: *Si Gratianus Pontifex maximus nolit fieri, brevi maximus Pontifex fiet*, de Flavio Clemente Maximo, qui imperii insignia susceperat intelligens.

1. *Scipio affinitate Pompeii confideret.*] Erat enim socer Pompeii, qui filiam Corneliam in matrimonio habebat.

4. *Ternas tabellas*, &c.] Judicibus in consilium missis tres tabellæ dabantur ceratæ, una absolutionis, altera condemnationis, tertia ampliationis. Prima habebat A, secunda C, tertia NL, quæ signicabat *non liquet*. Testis Asconius. Quod factum fuerat ut populi libertati consuleretur, qui principum offensionem veritus, quod facere volebat, non faciebat. Ante enim clarâ voce suffragia dabantur. Sed hic pro ampliationis tabella erat alia quæ multam pecuniariam contineret.

13. *Confirmatisque militibus.*] Ex adversâ pugnâ apud Dyrrachium.

21. *Superius tamen institutum in equitibus.*] Quod ab Ariovisto in Galliâ fieri viderat. *Equitum millia erant sex, totidem numero pedites velocissimi*, ut habetur in lib. 1. de bello Gallico, ipseque jam fecerat, ut est in lib. VII. *Trans Rhenum mittit, equitesque ab iis accersit, et levis armaturæ pedites qui inter eos prœliari consueverant*. Quod tamen non notum, referente Valerio Max. lib. II. cap. 3. Ita etiam postea bello Hispanico, ut ibi videbitur.

34. *Cæsar, nullâ ratione*, &c.] De hâc re Frontinus, lib. I. cap. 3. sic commemorat: *C. Cæsar bello civili cùm exercitum veteranum haberet, hostium autem tironum esse sciret, acie semper decertare studuit*. Polyænus verò scribit stratagema fuisse Cæsaris, quod simulaverit castra movere, quasi ad rem frumentariam expediendam. Quod metu rati fieri Pompeiani, non potuerunt se continere quin confestim adirent Pompeium, et cogerent se

elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, utì castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris, pluribusque adeundis locis, commodiore frumentariâ re uteretur; simulque, in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detensis, animadversum est, paullò antè, extra quotidianum consuetudinem, longiùs à vallo esse aciem Pompeii progressam; ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Cæsar apud suos, quum jam esset agmen in portis, Differendum est, inquit, iter in præsentiâ nobis, et de prœlio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati: non facilè occasionem postea reperiemus. Confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat prœlio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priùs, quàm concurrerent acies, fore, ut exercitus Cæsaris pelleretur. Id quum essent plerique admirati; Scio me, inquit, penè incredibilem rem polliceri: sed rationem consilii mei accipite, quò firmiore animo in prœlium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi se facturos confirmaverunt, ut, quum propiùs sit accessum, dextrum Cæsaris cornu ab latere aperto aggrederentur, ut, circumventâ ab tergo acie, priùs perturbatum exercitum pellerent, quàm à nobis telum in hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, et penè sine vulnere, bellum conficiemus. Id autem difficile non est, quum tantum equitatu valeamus. Simul denuntiavit, ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut sæpe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent.

LXXXVII. Hunc Labienus excepit, ut, quum Cæsaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret. Noli, inquit, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui prœliis. Neque temerè incognitam rem pronuntio. Perexigua pars illius exercitûs superest; magna pars deperiit; quod accidere tot prœliis fuit necessè. Multos autumni pestilentia in Italiâ consumpsit: multi domum discesserunt: multi sunt relicti in continenti. An non audîstis ex iis, qui per caussam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? Hæ copiæ, quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore Galliâ sunt refectæ; et pleræque sunt ex colonis Transpadanis. Attamen, quod fuit roboris, duobus prœliis Dyrrhachinis interiit. Hæc quum dixisset, juravit, se nisi victorem in castra non reversurum: reli-

ad prœlium ducere. Sed produxit eos in campum Cæsar, ubi claram adeptus est victoriam.

15. *Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu,* &c.] Non sponte suâ, ut Plutarchus refert in ejus vitâ, sed suorum dicteriis incitatus, suum institutum omisit. Cùm enim sciret Cæsari exercitatissimos milites et summam annonæ inopiam; sibi verò inexercitatum exercitum et summam rerum omnium copiam, malebat cunctando hostem vincere, quàm incertam Martis aleam conserendis manibus experiri.

22. *Ab latere aperto.*] Id est, à dextro. Sinistrum enim latus tegebatur clypeo.

34. *Multos autumni pestilentia.*] Fuisse veram orationem Labieni ipse Cæsar initio hujus libri comprobat.

36. *An non audîstis ex iis,* &c.] Idipsum in hoc libro paulò infra confirmatur, ubi ab illis militibus, qui ex numero ægrorum præsidio navibus relicti erant. Pompeianas quinqueremes duas et triremes totidem esse captas commemoratur.

39. *Pleræque sunt ex colonis Transpadanis.*] Ex iis colonis qui sunt trans Padum flumen.

quosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius, idem juravit. Nec verò ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Hæc quum facta essent in concilio, magnâ spe et lætitiâ omnium discessum est. [a] Ac jam animo victoriam præcipiebant, quòd de re tantâ, et à jam perito Imperatore, nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Cæsar, quum Pompeii castris appropinquâsset, ad hunc modum aciem ejus instructam animadvertit. Erant in sinistro cornu legiones duæ transditæ à Cæsare initio dissensionis ex S.C. quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatæ. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerat: numeroque cohortes CX. expleverat. (Hæc erant millia XLV.) Evocatorum circiter duo, quæ ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant: quæ totâ acie dispersæ erant. Reliquas cohortes VII. castris propinquisque castellis præsidio disposuerat. Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis

a *Et jam præsumebant spe victoriam.*

1. *Hoc laudans Pompeius, idem juravit.*] Primus tamen omnium in castra rediit victus.

10. *Altera tertia.*] Lucanus tamen appellat quartam, cui magè credendum propter necessitatem carminis.

Ib. *In eo loco ipse erat Pompeius.*] Dissentiunt alii autores. Sed in hâc re major fides quàm cuiquam debetur Cæsari, nisi errorem librariorum dicamus. Sed versimilius est non ab initio Pompeium cum Afranio castra custodivisse.

11. *Cum legionibus Syriacis.*] De quibus hoc libro supra dictum, *Scipio legiones equitesque ex Syriâ deduxerat*, quæ ideò Syriacæ dictæ, non quòd ex Syris constarent. Erant enim ex Romanis factæ.

12. *Cum cohortibus Hispanis.*] Non constabant Hispanis hæ cohortes, sed Romanis, qui fuerant cum Afranio in Hispaniâ: nec enim cum legionibus Romanis exteri unquam commiscebantur.

Ib. *Quas transductas ab Afranio docuimus.*] Nusquam id apparet, nisi forte dimissas ad Varum flumen cohortes ad Pompeium suâ sponte aliquas rediisse dixerimus.

13. *Has firmissimas se habere Pompeius existimabat.*] Non ad cohortes tantùm, sed ad legiones prædictas refert.

14. *Reliquas inter aciem mediam cornuâque interjecerat.*] Nempe quinque legiones tironum. Sic enim Frontinus, lib. II. de Pompeio: *Et hâc acie legiones secundùm virtutem cujusque firmissimas in cornibus, et in medio collocavit. Spatia his interposita tironibus supplevit*

16. *Hæc erant millia*, XLV.] Erant tamen legiones XI. sed eæ non plenæ, quia in his VI. veteranæ, quod partim ex Cæsare, partim ex Plutarcho et Appiano cognoscitur. Appianus quidem XXI. millia Cæsari fuisse prodidit, ex quibus mille equites. Plutarchus verò XXII. millia, Pompeio verò paulo plus altero tanto. Ramus deceptus falsis numerorum notis, legit non XLV. sed LV. unde colligit legiones fuisse V. millium; sed, ut dixi, hominem frustra habuerunt notæ. Fide dignissimi autores prodiderunt LXI. Italorum millia conflixisse. Qui pauciores scribunt, LX. millia numerant. Qui verò multitudinem exaggerant, ut Florus CCC. millia, hinc et illinc tanta est de exactâ veritate dissensio. Cæsar habebat legiones XI. nec plures tamen quàm LXXX. cohortes, qui si fuissent plenæ, effecissent VIII. tantùm legiones. Adde his omnibus in numerorum notis errores et lapsus librariorum, qui totam istam rationem perturbant.

Ib. *Evocatorum.*] Evocatos, de quibus supra dictum, non certum locum in acie habuisse hinc patet, sed dispersos per manipulos fuisse; ut videtur, juxta centuriones, ut cæteris essent exemplo.

Ib. *Beneficiariis*] Beneficiarii sunt, qui Imperatoris beneficio ad gradus militares promoti vel agris donati. Festus aliter eos designat, *Beneficiarii milites dicebantur, qui vacabant muneris beneficio; munifici verò vocabantur, qui non vacabant, sed munus reipubl. faciebant.* Auxiliarium hîc nulla mentio, non quia non erant, qui initio hujus libri numerati sunt: Sed adeò diffidebat eis Pompeius, ut ne in acie quidem locum eis assignaverit. Solos Græcos Italicæ phalangi opposuit, cæteros seorsim collocavit, ut commisso prœlio hostem circumventum pro viribus profligarent, et castra Cæsaris vallo nudata diriperent, quod ipsum non ausi sunt facere pugnæ spectatores inutiles facti.

19. *Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat.*] Lucanus passim eum Enipeum vocat:

Sanguine Romano quam turbidus ibit Enipeus!

ripis muniebat. Quam ad caussam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes in sinistro cornu objecerat.

LXXXIX. Cæsar, superius institutum servans, x. legionem in dextro cornu, ix. in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis prœliis vehementer attenuata: et huic sic adjunxit viii. ut penè unam ex duabus efficeret; atque alteram alteri præsidio esse jusserat. Cohortes in acie lxxx. constitutas habebat. Quæ summa erat millium xxii. Cohortes ii. castris præsidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, mediâ acie Cn. Domitium præposuerat. Ipse contra Pompeium consistit. Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne à multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertiâ acie singulas cohortes detraxit; atque ex his quartam instituit, equitatuique opposuit; et, quid fieri vellet, ostendit: monuitque, ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiæ aciei, totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

XC. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur, [a] suaque in eum perpetui temporis officia prædicaret, in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petìsset; quæ per Vatinium in colloquiis, quæ per A. Clodium cum Scipione

[a] *Et commemoraret sua merita omnis temporis in eum.*

Et hoc est quod præcipitur à Vegetio, lib. iii. cap. 20. *Septima depugnatio est, quæ loci beneficio adjuvat dimicantem. In hac quoque et cum paucioribus et cùm minus fortibus poteris adversarium sustinere, hoc est, si montem, aut mare, aut flumen, aut lacum, aut civitatem, aut paludes, aut abrupta in unâ parte habeas, ex quâ hostis non possit accedere, et reliquum exercitum tuum directâ acie ordines.*

7. *Quæ summa erat millium* xxii.] Non immeritò Vegetius totum opus suum de re militari ab hàc sententiâ auspicatus est: *In omni prælio non tam multitudo et virtus indocta, quàm ars et exercitium solent præstare victoriam.* Minor ergo Cæsarianorum, quàm Pompeianorum erat numerus.

8. *Cohortes* ii. *castris præsidio reliquerat.*] Appianus et Lucanus scribunt à veteranis jussu Cæsaris fuisse castrorum munitiones dirutas, vehementer factum admirante Pompeio. Quod omissum à Cæsare non minus miror. Illæ ergo duæ cohortes pro munitionibus relictæ fuerint.

10. *Ipse contra Pompeium consistit.*] Cùm Pompeius in sinistro suæ aciei cornu esset, sequitur Cæsarem, qui contra Pompeium consistebat, in dextro suæ aciei cornu stetisse, ubi nempe erat decima legio, cui tantopere confidebat, ut in lib. i. de bello Gallico legitur.

Ib. *Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus.*] Nempe Pompeium persuasisse suis equitibus, ut cùm propiùs esset accessum, dextrum Cæsaris cornu aggrederentur. Nempe exploratores habebat in Pompeii exercitu Cæsar, qui Pompeii consilium ad illum detulerunt.

12. *Celeriter ex tertiâ acie singulas cohortes detraxit.*] Legam *senas* non *singulas*. Sic enim habet Frontinus et Plutarchus. Aliter enim non potuisset quartam ex singulis aciem instituere. Præterea Appianus habet iii. millia, quæ vi. cohortes efficiunt. Imò et ipse Cæsar quartam aciem cùm mittat in prœlium, scribit fuisse institutam à se sex cohortium numero. Si legatur *extrema*, haud malè videtur Lipsio. Jure mirantur esse apud Florum has Germanorum cohortes. Lubens legam *Romanorum*, quos opposuit equitibus, qui ut plurimùm externi erant. Ipse Florus ait: *Nusquam ullo loco tantum virium pop. Rom. tantum dignitatis fortuna vidit* ccc. *amplius milia hinc et illinc.* Non ita Cæsar, cui major fides debetur. Amat res augere Florus prope poeticè.

14. *Monuitque, ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare.*] Certius monuit eos qui in procinctu jam erant cùm jam speculatoribus per tempus non liceret ad Pompeium rem illam deferre. Pompeius falsò monuerat superioribus diebus suos equites quid vellet; cùm enim plures dies intercessissent, Cæsar per exploratores certior factus de ejus consilio, illud intervertit.

16. *Vexillo signum daturum.*] Vexillum illud esse solebat, sagum purpureum tabernaculo superpositum. Sed hic aliud esse potuit, cùm jam è castris omnes erupissent.

19. *In primis commemoravit, &c.*] Sic ad hanc rem Vegetius, lib. iii. cap. 12. *Dicenda quibus militum mentes in odium adversariorum irâ et indignatione moveantur.*

21. *Quæ per Vatinium in colloquiis.*] Ad Apsum flumen.

Ib. *Quæ per A. Clodium cum Scipione egisset.*] In Macedoniâ.

diligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo, et castrorum præsidia confirmo. Hæc quum dixisset, se in prætorium contulit, summæ rei diffidens, et tamen eventum exspectans.

XCV. Cæsar, Pompeianis ex fugâ intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere æstimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunæ uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno æstu fatigati (nam ad meridiem res erat perducta) tamen ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra à cohortibus, quæ ibi præsidio erant relictæ, industriè defendebantur, multò etiam acriùs Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis, signisque militaribus, magis de reliquâ fugâ, quàm de castrorum defensione cogitabant. Neque verò diutiùs, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed, confecti vulneribus, locum reliquerunt; protinusque omnes, ducibus usi centurionibus, tribunisque mil. [a] in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

XCVI. In castris Pompeii videre licuit triclinia strata, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata; L. etiam Lentuli, et nonnullorum tabernacula protecta ederâ; multaque præterea, quæ nimiam luxuriam, et victoriæ fiduciam designarent; ut facilè æstimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates, atque ii miserrimo ac patientissimo exercitui Cæsaris luxuriam objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius jam, quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus Imperatoris, Decumanâ portâ se ex castris ejecit: protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit; sed eâdem celeritate paucos suorum ex fugâ nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx. ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; sæpe, ut dicebatur, querens, tantùm se opinionem fefellisse, ut à quo genere hominum victoriam sperâsset, ab eo initio fugæ facto, penè proditus videretur.

XCVII. Cæsar castris potitus à militibus contendit, ne in prædâ

a *Qui conjuncti erant castris.*

16. *In altissimos montes qui ad castra pertinebant.*] Nec enim illo tempore vitium erat castrorum habere propinquos colles, cùm non esset eorum tormentorum copia, quæ *canones* dicuntur.

17. *Triclinia strata.*] Argumentum luxuriæ, quæ sustulit Hadrianus de castris, autor Spartianus. Idem habet Sallustius ad Cæsarem de Republicâ ordinandâ: *Neque enim te præterire puto, quali quisque eorum more aut modestiâ, etiam tunc dubiâ victoriâ, sese gesserit: quoque modo in belli administratione scorta aut convivia exercuerunt nonnulli, quorum ætas ne per otium quidem tales voluptates sine dedecore attigeret.* Sic Parthi, victo Crasso, cùm Aristidis lascivos libros Milesianos inscriptos in Romanorum impedimentis reperissent; multis eos dicteriis pupugerunt, quòd nec in bello temperare iis rebus et scriptis possent, quæ victoriæ tempori magis conveniunt. Autor Plutarch.

Ib. *Magnum argenti pondus expositum.*] Crateras intelligit et illa vasa quæ olim in castris esse non solebant. Ibi materia est pro instrumento.

18. *Recentibus cespitibus.*] Non vituperat cespites, sed recentes cespites, qui festum aliquem apparatum arguebant. Erant enim ut plurimum cespitibus ad munditiem instrata tabernacula.

25. *Detractis insignibus Imperatoris.*] Erant illa insignia purpureum sagulum. Illo enim vestitu Scipio Imperator bello Africo utebatur, antequam Juba rex venisset, quo adveniente Imperatore, purpureo sagulo deposito, ad album vestitum se transtulit.

26. *Decumanâ portâ se ex castris ejecit.*] Decumana porta ad fugiendum aptissima, quia ab hoste remotissima.

27. *Paucos suorum ex fugâ nactus.*] Velleius IV. commemorat, duos Lentulos, Favonium et Sextum filium.

33. *Cæsar castris potitus, &c.*] Suetonius de Cæsare scribit: *Neminem hostem nisi quis*

occupati reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Quâ re impetratâ, montem opere circumvenire instituit. Pompeiani, quòd is mons erat sine âqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi [juris ejus] Larissam versùs se recipere cœperunt. Quâ re animadversâ, Cæsar copias suas divisit; partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit: IV. secum legiones duxit; commodioreque itinere Pompeianis occurrere cœpit: et progressus millia passuum VI. aciem instruxit. Quâ re animadversâ, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Cæsar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen à monte seclusit, ne noctu Pompeiani aquari possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere cœperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum iis conjunxerant, nocte fugâ salutem petierunt.

XCVIII. Cæsar primâ luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere, atque arma projicere jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt; passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo petierunt salutem: consolatus consurgere jussit; et pauca apud eos de lenitate suâ locutus, quò minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis jussit, ne qui eorum violarentur, neu quid suî desiderarent. Hâc adhibitâ diligentiâ, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas quas secum duxerat, invicem requiescere, atque in castra reverti jussit, eodemque die Larissam pervenit. In eo prœlio non ampliùs CC. milites desideravit; sed centuriones, fortes viros, circiter XXX. amisit.

XCIX. Interfectus est etiam fortissimè pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto. Neque id fuit falsum, quod ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Cæsar existimabat, eo prœlio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimèque eum de se meritum judicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter millia XV. cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt ampliùs millia XXIV. (Namque etiam cohortes, quæ præsidio in castellis

eundem castris exuerit. Quo vero modo potitus fuerit, non Cæsar commemorat, scribunt Lucanus et Appianus. Cùm enim fessos milites prœlio videret, et castra tamen capi cuperet, illis diripienda promisit.

——— Superest pro sanguine merces
Quam monstrare meum est, nec enim donare vocabo;
Quod sibi quisque dabit.

3. *Juris ejus.*] Videtur esse interpretamentum quod in textum irrepsit.

13. *Pauci ordines senatorii,* &c.] Majus enim à Cæsare eis periculum imminebat, quos suo nomine odisse poterat ob privatas et publicas injurias invisos.

19. *Pauca apud eos de lenitate suâ locutus.*] Sallustius in Catalina Catonem cum Cæsare componens, hunc mansuetudine et misericordiâ clarum esse factum scripsit.

20. *Militibusque suis jussit, ne qui eorum violarentur.*] Raro apud autores bonæ latinitatis exemplo *jubeo* cum dandi casu jungitur. Penè solus Claudianus Poëta, exoletæ latinitatis tempore videtur scripsisse. Itaque non dubitaverim ex fide MSS. duorum bibliothecæ Thuanæ reponere, *Militibus suis commendavit.* Sic hodie cùm ex oppido capto hostes pacti sunt excedere, præsidio militum commendatur, ne à quoquam violentur, à quo et deducuntur, donec in suam regionem et aliquod suorum præsidiorum pervenerint. Quidam verò ignari bonæ latinitatis rati *commendavit,* hic positum pro *imperavit,* sibi licere putaverunt reponere *jussit.*

29. *Optimèque eum de se meritum judicabat.*] Appianus insigne sepulchrum ait ei esse à Cæsare excitatum, quo inferri jussisse munera, quibus amplissimis eum donavit.

30. *Ex Pompeiano exercitu,* &c.] Dissentiunt in cæsorum numero autores. Qui plurimos scribunt, scribunt XXV. millia. Asinius Pollio, qui interfuit, Cæsarianus, VI. millia. Sed, ut supra demonstratum est, fallacissimæ sunt apud autores numerorum notæ, ut totâ illâ disputatione vel in pecuniæ numero, vel militum in exercitu, vel cæsorum in acie supersedere consultissimum sit.

fuerant, sese Syllæ dediderunt: multi præterea in finitimas civitates refugerunt.) Signaque militaria ex prœlio ad Cæsarem sunt relata CLXXX. et Aquilæ IX. L. Domitius ex castris in montem refugiens, quum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Lælius cum classe ad Brundisium venit; eâdemque ratione, quâ factum à Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio præerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Lælianas; atque ex his longiùs productam unam quinqueremem, et minores duas, in angustiis portûs cepit: itemque per equites dispositos aquâ prohibere classiarios instituit. Sed Lælius tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyrâ Dyrrhachioque aquam suis supportabat; neque à proposito deterrebatur; neque ante prœlium, in Thessaliâ factum, cognitum, aut ignominiâ amissarum navium, aut necessariarum rerum inopiâ, ex portu insulâque expelli potuit.

CI. Iisdem ferè temporibus Cassius, cum classe Syrorum et Phœnicum et Cilicum, in Siciliam venit: et quum esset Cæsaris classis divisa in duas partes, et dimidiæ parti præesset P. Sulpicius prætor Liboque ad fretum, dimidiæ, M. Pomponius ad Messanam; priùs Cassius ad Messanam navibus advolavit, quàm Pomponius de ejus adventu cognosceret: peturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo, completas onerarias naves tædâ et pice et stupâ reliquisque rebus, [a] quæ sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit; atque omnes naves incendit XXXV. in quibus erant XX. constratæ: tantusque eo facto timor incessit, ut, quum esset legio præsidio Messanæ, vix oppidum defenderetur: et nisi eo ipso tempore nuntii de Cæsaris victoriâ per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse ut amitteretur. Sed opportunissimè nuntiis allatis, oppidum fuit defensum; Cassiusque ad Sulpicianum inde classem profectus est, et Libonem: applicatisque nostris ad terram navibus, propter eundem timorem, pari, atque antea, ratione egit. Secundum nactus ventum, onerarias naves circiter XL. præparatas ad incendium, immisit: et, flammâ ab utroque cornu comprehensâ, naves

a *Apta.*

3. *L. Domitius ex castris in montem refugiens.*] Præter hunc Domitium periere novem senatores, equites XL. quod prudens dissimulat Cæsar. Hunc tantùm Domitium infensissimum commemorat, utpote qui Galliæ provinciæ sibi erat à Pompeianis successor datus. Sed Sallustius in oratione ad Cæsarem de rep. ordinandâ, de toto illo bello sic loquitur: *Cum Catone, L. Domitio, cæterisque ejusdem factionis, quadraginta senatores, multi præterea cum spe bonâ adolescentes sicuti hostiæ mactati sunt.*

5. *Eodem tempore D. Lælius,* &c.] Notandum est callidius Cæsaris commentum nullum esse potuisse, quàm quòd tantum valentem classe Pompeium tam procul inde abstraxerit.

7. *Similiter Vatinius.*] Is est qui cum Pompeianis alterratus in colloquio apud Apsum lib. I. de bello civili legitur, qui Ciceronis dignitati semper infestus, ejus eloquentiâ tam acriter exagitatus est, ut flagitiis ejus detectis, in magnum P. R. odium venerit. Unde *odium Vatinianum* in proverbium abieret. A Cicerone tamen duobus judiciis publicis defensus est, *Quia*, ut Valerius Max. sentit, qui rem memoriæ prodidit, *speciosiùs aliquanto injuriæ beneficiis vincuntur, quàm mutui odii pertinaciâ pensantur.*

16. *Cassius.*] Tres fuerunt Cassii, quorum hi Caius et Lucius erant Pompeiani, Quintus verò Cæsarianus.

18. *Liboque ad fretum.*] Multi libri habent *Vibone ad fretum*, ut opinor, melius. Est enim urbs talis nominis, de quâ Plinius: *Hippo, quod nunc Vibonem Valentiam vocamus.* Ita eam etiam nominat Ptolemæus, nec longè statuit à Locris in Italiâ, Libonis Cæsariani nusquam facta mentio. Adde quòd hìc locum loco opponit, et Vibonem Messanæ.

19. *Ad Messanam.*] Messana primaria urbs Siciliæ his temporibus, ad Pelorum promontorium, ubi fretum, nunc *Phare de Messine.* Fuit hæc à Messeniis Peloponnesiacis condita, qui illi nomen dederunt, de quâ supra.

sunt combustæ v. Quumque ignis, magnitudine venti, latiùs serperet; milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti, præsidio navibus, ex numero ægrorum, ignominiam non tulerunt, sed suâ sponte naves conscenderunt, et à terrâ solverunt; impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes II. in quarum alterâ erat Cassius, ceperunt. Sed Cassius, exceptus scaphâ, refugit. Præterea duæ sunt deprehensæ triremes. Neque multò post de prœlio facto in Thessaliâ cognitum est; ut ipsis Pompeianis fides fieret. Nam ante id tempus fingi à legatis amicisque Cæsaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Cæsar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes ex fugâ se recepisset; ne rursus copias comparare alias, et bellum renovare posset: et quantum itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur: legionemque unam minoribus itineribus subsequi jussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli propositum, utì omnes ejus provinciæ juniores, Græci civesque Rom. jurandi caussâ convenirent: sed, utrùm avertendæ suspicionis caussâ Pompeius proposuisset, ut quàm diutissimè longioris fugæ consilium occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram unâ nocte constitit; et vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecuniâ ad necessarios sumptus [a] corrogatâ, cognito Cæsaris adventu, ex eo loco discessit, et Mitylenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis addictis actuariis, in Ciliciam, atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium, civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem antè captam esse, excludendi sui caussâ; nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fugâ in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Len-

a *Corrasa.*

21. *Amphipoli.*] Amphipolis urbs Macedoniæ ad Strymonem fluvium. Herodotus eam in Thraciâ statuit. Sic dicta, quòd Strymone flumine ferè undique circumdata sit; cujus aspectus adeò jucundus erat, ut Basilius in epistola ad Gregorium Nazianzenum, fluminis in deserto suo fluentis prospectum, cujus amœnitatem prædicat, neget minus esse gratum, quàm Strymonis prospectum Amphipolitanis. Belli causa fuit inter Philippum Macedoniæ regem et Athenienses. Hodie *Chrysopoli*, nonnullis Leunclavio *Empoli.*

23. *Mitylenas.*] Urbs in Lesbo insula, quæ hodie insulæ nomen dedit. Eò profectus est Pompeius, ut filium et Corneliam uxorem quos illic seposuerat, secum inde abduceret. Urbem non intravit, sed obviàm sibi egressis dixit, ut Cæsari bono clementique viro parerent. Fertilis est, optimique vini ferax.

24. *Navibusque aliis additis actuariis.*] Quæ sint actuariæ naves supra fuit dictum.

Ib. *In Ciliciam.*] Ibi Celendris, magnâ parte coactâ senatû consultavit, an ad Parthos transiret, an ad Ægypti regem. Sed Lentulus censuit Ægyptum esse petendam, eumque è Parthorum adeundorum consilio dimovit, quo certè consilio huc usque venerat, et ad validam classem, quam Corcyræ habebat, venire noluerat.

25. *Cyprum.*] Cyprus clarissima insula inter Ciliciam et Syriam Veneri sacra, nomen adhuc retinet. Nunc sub Turcarum est potestate, qui eam ante annos centum Venetis eripuerunt.

28.] *Antiochiam.*] Antiochia Syriæ metropolis ad Orontem fluvium, qui illam dividit, Hebraice, דבלחה, *Reblata*, primùm ædificata à Seleuco Nicanore, deinde ab Antiocho rege Syriæ, qui eam non tantùm restauravit, sed amplificavit. Hodie visitur haud minore amplitudine quàm Constantinopolis, sed mœnibus longè latioribus instructa, capacibus duorum curruum; sed est diruta, et paucos habet incolas. Unum habet, ex quatuor Orientis Patriarchis. Sed translata sedes est Alepum propter vastitatem. Ibi primùm nomen Christianorum cœpit, cùm antea discipuli appellarentur

30. *P. Lentulo consulari.*] Id testatur ejus filius lib. epist. XII. apud Ciceronem.

tulo consulari, ac nonnullis aliis acciderat Rhodi; qui, quum ex fugâ Pompeium sequerentur, atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant: missisque ad eos nuntiis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompeius, deposito adeundæ Syriæ consilio, pecuniâ societatis sublatâ, et à quibusdam privatis sumptâ, et æris magno pondere ad militarem usum in naves imposito, duobusque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim à negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemæus, puer ætate, magnis copiis, cum sorore Cleopatrâ gerens bellum; quam paucis antè mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat; castraque Cleopatræ non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitiâ patris, Alexandriâ reciperetur, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberiùs cum militibus regis colloqui cœperunt, eosque hortari, ut suum officium Pompeio præstarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeii milites; quos ex ejus exercitu acceptos in Syriâ Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto apud Ptolemæum patrem pueri, reliquerat.

CIV. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter ætatem ejus in procuratione erant regni; sive timore adducti, ut postea prædicabant, ne, sollicitato exercitu regio, Pompeius Alexandriam Ægyptumque occuparet; sive despectâ ejus fortunâ, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt; iis, qui erant ab eo missi, palam [a] liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt. Ipsi, clam consilio inito, Achillam præfectum regium, singulari hominem audaciâ, et L. Septimium tribunum milit. ad interficiendum Pom-

a *Benigne.*

1. *Rhodi.*] De Rhodo supra dictum.

7. *Pecuniâ societatis sublatâ.*] Pecunia inteligo, quam publicani ex vectigalibus publicis collegerant, quorum potentissima ubique erat societas, constans ex equitibus Romanis.

11. *Pelusium pervenit.*] Unum de septem ostiis Nili fluminis cum urbe cognomine ad orientem, Syriam versùs.

12. *Ibi casu rex erat Ptolemæus.*] Ptolemæi omnes dicti sunt reges Ægypti à primo Macedonum, qui regnum illud obtinuit, post mortem Alexandri, qui totum orientem perdomuerat. Hic, de quo agitur, patrem habuit Ptolemæum Auletem, sic dictum à tibiis quibus supra modum delectabatur; et fuit rex ultimus Ægypti. Hoc enim bello cùm periisset, nec ita multò post Cleopatra ejus soror, Ægyptus in provinciam redacta est.

13. *Cum sorore Cleopatra.*] Cleopatra ea est, quæ postmodum à Cæsare, deinde ab Antonio amata, postea ab Augusto unâ cum Antonio ad Actium devicta mortem sibi conscivit. Hæc tunc de regno contendebat, quia à patre erat unà cum fratre hæres scripta. Lucanus:

——nullo discrimine sexûs
Reginam scit ferre Pharos.——

Sic Britanni apud Tacitum: *Neque enim sexum in imperiis discernunt.*

16. *Pro hospitio atque amicitiâ patris.*] Pompeius enim patrem ejus per Gabinium in regnum restituerat, eique à senatu propter juvenilem ætatem tutor erat datus, teste Eutropio.

Ib. *Alexandriâ reciperetur.*] Alexandria Ægypti metropolis ab Alexandro rege Macedonum dicta et condita, cujus descriptionem habes in libro proximè sequenti.

26. *Ægyptumque.*] Ægyptus antiquissima, celeberrima, eademque fertilissima regio, Herodoto teste. Olim *Chemia* pro *Chamia*, ut puto à Chamo Noë filio, qui illam occupavit. Hebraice מצרים *Misraim*. Nunc est in Turcarum potestate. A Pelusio, quod est ab oriente usque ad Caponum, quo terminatur ab occidente, XL. leucarum magnitudine porrigitur,

peium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus, et quâdam notitiâ Septimii productus, quòd bello prædonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis; et ibi ab Achillâ et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur à rege, et in custodiâ necatur.

CV. Cæsar quum in Asiam venisset, reperiebat T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Dianæ; ejusque rei caussâ senatores omnes ex provinciâ vocâsse, ut iis testibus in summâ pecuniæ uteretur; sed interpellatum adventu Cæsaris, profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiæ pecuniæ Cæsar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervæ, repetitis atque enumeratis diebus, quo die prœlium secundum fecisset Cæsar, simulacrum Victoriæ, quod ante ipsam Minervam collocatum erat, et antè ad simulacrum Minervæ spectabat, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiæ in Syriâ bis tantus exercitûs clamor, et signorum sonus exauditus est [a] ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaïde accidit. Pergami in occultis ac remotis templi, quò, præter sacerdotes, adire fas non est, quæ Græci Ἄδυτα appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriæ, ubi Cæsaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

a *Ut cives in armis cursitarent in mœnibus.*

2. *Quòd bello prædonum apud eum ordinem duxerat.*] Cùm piratæ totum mare Mediterraneum latrociniis infestarent, neque multis missis imperatoribus compesci potuissent, solus inventus est Pompeius, qui eos profligaret, et totum illud bellum sex mensium spatio conficeret; quo tempore Septimius, qui jam tribunus militum in exercitu Gambiniano erat, sub Pompeio ordinem duxerat, id est, centurio fuerat. Utrum autem Plutarchus errore quodam eundem trib. militum Pompeii fuisse dicat, an reverà exinde fuerat, incertum est.

3. *Cum paucis suis.*] Plutarchus centuriones duos et Philippum libertum et servum nomine Scynem memorat.

4. *Ab Achillâ et Septimio interficitur.*] Anno ætatis LVIII. teste Velleio Paterculo, pridie natalis sui; teste verò Plinio, lib. XXXVII. cap. II. ejus natalis pridie kalendas Octobris fuit.

Ib. *L. Lentulus comprehenditur à rege.*] Lentulus sequenti die occisus fuit, ut testatur Plutarchus. Orosius classem Pompeii direptam ait, secutus nescio quos autores, omnibus qui in ea fuerant crudelissimè necatis, occiso etiam Pompeio Bithynico, quod probabile facit Cicero dicens, eos qui occidi viderunt Pompeium, non prius indulsisse dolori, quàm Ptolemaidem incolumes pervenerunt, magnitudine scilicet periculi sibi tantum consulentes. Et certe duo hominum millia, ut supra legimus, armaverat. Celebre est elogium quod habetur apud Lucanum, lib. IX quo Cato Pompeium, auditâ ejus morte, condecoravit.

Civis obit, inquit, multo majoribus impar
Nôsse modum juris, sed in hoc tamen utilis ævo,
Cui non ulla fuit justi reverentia, salvâ
Libertate potens, et solus plebe paratâ
Privatus servire sibi, rectorque senatûs
Sed regnantis erat, nil belli jure poposcit.
Quodque dari voluit, voluit sibi posse negari.
Immodicas possedit opes, sed plura retentis
Intulit, invasit ferrum, sed ponere norat.
Prætulit arma togæ, sed pacem armatus amavit.
Casta domus luxuque carens, corruptaque nunquam
Fortunâ domini, clarum et venerabile nomen
Gentibus, et multum nostræ quod proderat urbi.

10. *Ita duobus temporibus Ephesiæ pecuniæ.*] Primum quidem cùm ei immineret Scipio, qui ubi accepit mare transiisse Cæsarem, inceptum omisit, nunc autem cùm T. Ampius oppugnaret.

11. *Elide.*] Elis urbs Peloponnesi in Mediterranea parte. Unde Elea dicitur regio, quæ ab Achæis ad Messeniam pertinet. Hæc urbs post Persica bella condita est, et per eam fluebat Minius fluvius juxta ejus Gymnasium. Erat juxta Pisam, ubi certamina ludicra Olympica fiebant.

16. *Ut in muris armata civitas discurreret.*] Ut defenderet mœnia ab illo exercitu, qui illam oppugnaturus videbatur.

17. *Ptolemaïde.*] Ptolemaïs urbs maritima Syriæ, alio nomine *Acon.* Nunc *Acre,* à Ptolemæo Ægypti rege ejus conditore sic dicta.

19. *Ἄδυτα.*] Dicunt ex α privante et δύω, *ingredior,* quia eo ingredi non licebat.

Ib. *Trallibus.*] Trallis vel Tralles in numero plurali, urbs Lydiæ.

21. *In tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse.*] Cæterum quod hic in

CVI. Cæsar paucos dies in Asiâ moratus, quum audîsset Pompeium Cypri visum, conjectans eum in Ægyptum iter habere, propter necessitudines regni, reliquasque ejus loci opportunitates, cum legionibus, unâ, quam ex Thessaliâ se sequi jusserat, et alterâ, quam ex Achaiâ a Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC. et navibus longis Rhodiis X. et Asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum III. millia CC. Reliqui, vulneribus ex prœliis, et labore, ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Cæsar confisus famâ rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat, atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriæ de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primùm à navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido præsidii caussâ reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quòd fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem regiam minui prædicabat. Hoc sedato tumultu, crebræ continuis diebus ex concurso multitudinis concitationes fiebant; compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis legiones sibi alias ex Asiâ adduci jussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat. Ipse enim necessariò Etesiis tenebatur, qui Alexandriâ navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum Rom. et ad se,

tecto ex pavimento dicitur *enata palma*, à Plinio, lib. VII. dicitur *in basi*: utrum melius sit, judicium esto lectoris. Tota illa prodigiorum ratio nugatoria est, sub tecto, quo nullus imber penetrat, enasci palmam, admirabilitatis habet quidem plurimum. Sed quid vetat illius templi æedituos, ut Cæsaris victoris gratiam promererentur, palmam coagmentis lapidum implantavisse, et sedulò irrigavisse, cùm præsertim antiquorum templa non quotidie paterent, ut nostra, sed magnam partem temporis clausa essent, atque adeò latentur et clam totum hoc opus exequendi facultatem darent. Non omnia hic videtur Cæsar prodigia persecutus, quæ mutationem istam rerum præsignificarent. Autores passim commemorant Cornelium quendam Patavinum, qui eodem puncto temporis, quo apud Pharsalum dimicatum est, rem totam Patavii procul inde amicis suis declaravit.

3. *Propter necessitudines regni.*] Quia scilicet tutor datus Ptolemæo regi puero Pompeius à senatu fuerat. Item quia erat inter eos jus hospitii.

5. *A Fufio legato.*] Verisimile est dictum esse *Fufium*, non *Fusium*. Habet enim plane Dionis Græcus textus φυφίω Καλήνω, quod Græcum φ nihil commune habet cum σ, ut in Latinis litteris.

7. *In his erant legionibus hominum* III. *millia* CC.] Incertum est an tria illa millia CC. in ambabus legionibus inventa fuerint, an in singulis legionibus, ut in utraque fuerint, sex millia CCCC.

9. *Sed Cæsar confisus famâ rerum gestarum*, &c.] Ita, teste Suetonio: *Post aciem Pharsalicam, cum præmissis in Asiam copiis per angustias. Hellesponti victor navicula trajiceret, L. Cassium partis adversæ cum decem rostratis navibus obviàm sibi, neque refugit, et cominus tendens, ultro ad deditionem hortatus supplicem ad se recepit.* Sed hic fuit tam infirmis auxiliis munitus, ut cùm ad Alexandriam pervenisset, non ausus statim in terram exire, ad anchoras substiteret, donec à Ptolemæo sibi missum Pompeii caput vidisset, teste Dione, lib. XLI.

13. *Concursum ad se fieri videt.*] Quia consul erat cum P. Servilio. Lictores enim XII. antecedebant consulem, qui cum virgarum fascibus securim præferebant.

15. *Hoc sedato tumultu*, &c.] Tantus hic quidem fuit, ut in regiam confugere necesse habuerit. Testis Dio, lib XLI.

19. *Ipse enim necessariò Etesiis tenebatur.*] Etesiæ venti sunt anniversarii, qui adversi sunt Alexandriâ proficiscentibus, ab ἔτος, *annus*, quos Plinius, lib. II. cap 49. aquilonares quidem seu potius aquilones ipsos ait flare continuis XL. diebus biduo post canis exortum. A. Gellius dicit Etesias oriri quando canis exoritur. Idem Plinius eodem capite iterum sic de illis ventis habet: *Etesiæ noctu desinunt flare, et à tertia diei hora oriuntur. In Hispaniâ et Asiâ ab oriente est eorum flatus. In Ponto ab aquilone, reliquis in partibus à meridie.* Denique de illis nihil habeo certius dicere, quàm quòd habet Gellius post longam dissertationem: *Quod supra dixi Etesias ab aliâ et aliâ parte cœli flare, haud scio an secutus opinionem multorum temerè dixerim.* Quare totâ illâ quæstione tutius abstinendum, procul à mari Mediterraneo positis. Constat quidem ex Cicerone, non tam statos esse quin aliquando deficiant, dentque locum aliis.

21. *Interim controversias regum*, &c.] Interim Dio narrat Cæsarem, sublato Pompeio,

quòd esset consul, pertinere existimans, atque eò magis officio suo convenire, quòd superiore consulatu cum patre Ptolemæo, et lege et S. C. societas erat facta; ostendit sibi placere, regem Ptolemæum, atque sororem ejus Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere; et de controversiis jure apud se potiùs, quàm inter se armis, disceptare. Erat in procuratione regni propter ætatem pueri nutritius ejus, eunuchus, nomine Pothinus.

CVIII. Is primum inter suos queri atque indignari cœpit, regem ad dicendam caussam evocari: deinde adjutores quosdam conscios sui nactus ex regis amicis, exercitum à Pelusio clam Alexandriam evocavit;

nihil jam belli superesse ratum, in Ægypto fuisse moratum, et ut pecunias colligeret, et ut controversias regias componeret. Sed interea plures cum Labieno et Afranio qui veniam desperabant, alter quia ab eo defecerat, alter quia ab ipso servatus rebellaverat, ad Catonem convenerunt, eoque duce sumpto bellum renovaverunt. Quòd nisi Cleopatræ fuisset Cæsar præpostero implicitus amore, tanta pericula, qui postea adeunda fuerunt, et dimicationes suâ celeritate facilè prævenisset. Quomodo autem ejus amore captus fuerit, narrat Dion, cujus verba ipsa referenda videntur, quæ sic habent, libro XLI. Καὶ ἡ μὲν ταῦτα μηχανησαμένη, ἔς τε τὴν πόλιν ἅμα (ἔξω γὰρ καὶ ἐκείνη ἦν) καὶ ἐς τὰ βασίλεια λάθρα τοῦ Πτολεμαίου νυκτὸς ἐσῆλθεν. Ὁ δὲ δὴ Καῖσαρ, ἰδών τε αὐτὴν καὶ τι φθεγξαμένης ἀκούσας, οὕτως εὐθὺς ἐδουλώθη, ὥστε αὐτίκα ὑπό τε τὴν ἕω τόν τε Πτολεμαῖον μεταπέμψασθαι, καὶ συναλλάξασθαι, σφᾶς ἐπιχειρήσας ὡς γὰρ δικαστὴς πρότερον ἠξίωτο εἶναι, τότε ταύτῃ συνεδίκει· ὁ δὲ παῖς, διά τε τοῦτο, καὶ ὅτι τὴν ἀδελφὴν αἰφνιδίως εἶδεν ἔνδον οὖσαν, ὀργῆς τε ἐπληρώθη, καὶ ἐκπηδήσας ἐς τὸ πλῆθος, ἐξόα, λέγων προδεδόσθαι· καὶ τέλος τὸ διάδημα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς περισπάσας ἔῤῥιψε. Θορύβου δὲ ἐπὶ τούτῳ μεγάλου συμβάντος, ἐκεῖνον μὲν οἱ Καισάρειοι στρατιῶται συνήρπασαν. Τὸ δὲ δὴ Αἰγύπτιον ἐταράσσετο, κἂν αὐτοβοεὶ τὰ βασίλεια καὶ ἐκ τῆς γῆς καὶ ἐκ τῆς θαλάσσης ἅμα προσβάλλοντες, εἷλον (τοῖς γὰρ Ῥωμαίοις οὐδὲν ἀξιόμαχον ἅτε καὶ φίλων σφῶν δοκούντων εἶναι, παρῆν) εἰ μὴ φοβηθεὶς ὁ Καῖσαρ προῆλθέ τε ἐς αὐτοὺς, καὶ ἐν τῷ ἀσφαλεῖ στὰς, πάντα σφίσιν ὅσα ἂν ἐθελήσωσι, πράξειν ὑπέσχετο, καὶ μετὰ τοῦτο ἐς ἐκκλησίαν ἐσελθὼν τόν τε Πτολεμαῖον καὶ τὴν Κλεοπάτραν παρεστήσατο. καὶ τὰς διαθήκας τοῦ πατρὸς αὐτῶν ἀνέγνω, ἐν αἷς ἐκεῖνος μὲν συνοικῆσαι ἀλλήλοις κατὰ τῶν Αἰγυπτίων τὰ πάτρια, καὶ βασιλεύειν, ἀλλὰ τόν τε δὴ τῶν Ῥωμαίων δῆμον τὴν ἐπιτροπείαν σφῶν ἔχειν ἐγέγραπτο· προσθεὶς δὲ τοῦτο, καὶ εἰπὼν ὅτι ἑαυτῷ δικτάτωρι ὄντι καὶ πᾶν τὸ τοῦ δήμου κράτος ἔχοντι, τήν τε ἐπιμέλειαν τῶν παίδων ποιεῖσθαι· καὶ τὰ δόξαντα τῷ πατρί αὐτῶν ἐπιτελέσαι προσήκει, ἐκείνοις τε τὴν βασιλείαν ἀμφοτέροις ἔδωκε, καὶ τῇ Ἀρσινόῃ τῷ τε Πτολεμαίῳ τῷ νεωτέρῳ τοῖς ἀδελφοῖς σφῶν, τὴν Κύπρον ἐχαρίσατο· τοσοῦτον γάρ που δέος αὐτὸν ἔσχεν ὥστε μὴ μόνον μηδὲν τῶν τῆς Αἰγύπτου προσλαβεῖν, ἀλλὰ καὶ τῶν οἰκείων τι αὐτοῖς προσδοῦναι. *His adornatis noctu in urbem (degebat enim tum foris) atque in regiam Ptolemæi clam pervenit* (Cleopatra.) *Quam ubi Cæsar vidit, loquentemque nonnihil audivit, ita confestim mancipium ejus factus est, ut statim sub auroram Ptolemæum accersierit, pacificationemque tentaverit. Cleopatræ enim, cujus ante judex esse voluerat, tunc advocatum agebat. Quæ res, quodque improvisò suam sororem intus esse videbat, ita pueri animum ira inflammavit, ut prosiliens ad populum, proditum se clamaret, ac denique diadema capite detractum abjiceret. Magno inde tumultu coorto, Ptolemæum Cæsariani milites intro abripuerunt. Ægyptii autem commoti sunt; ac, nisi Cæsar metu perculsus ad eos prodiisset, deque loco tuto omnia se quæ vellent facturum promisisset, ipso primo impetu regiam, quam terra marique jam invadebant, occupâssent; neque enim Romanis, qui se apud amicos versari credebant, ullæ ad resistendum aderant vires. Posthæc Cæsar in concionem cum Ptolemæo et Cleopatra progressus, patris eorum testamentum de scripto recitavit, quo præcipiebatur ut more majorum apud Ægyptios Ptolemæo conjux Cleopatra esset, regnumque tenerent; cujusque testamenti procuratio P. R. itidem assignabatur. His addens Cæsar, suam qui dictaturam gereret, omnemque populi potestatem obtineret, esse, ut et liberos curaret, et patris voluntatem exequeretur. Ptolemæo et Cleopatræ regnum dedit: Arsinoë autem Ptolemæoque juniori germanis horum Cyprum concessit. In eum enim tunc terrorem pervenerat, ut his quoque de suo aliquid concederet, nedum ipse ex rebus Ægypti quicquam adipisceretur.*

6. *Nutritius ejus.*] Non maritus nutricis Regis fuit, cùm Eunuchus esset: sed eodem regi fungebatur officio, quo Chiron quondam Achilli, qui Statio in Achilleide *Nutritor* ingens Achillis dicitur, quo Eutropius et ipse Eunuchus postea Arcadio functus est Romano Imperatori, nutritor pariter Claudiano dictus. Imò et in sacra scriptura, in libro qui Ruth dicitur, de Noëmi vetula, quæ adeò pueros lactare non poterat, dicitur infanti Obedo fuisse in nutricem. Nutritius scilicet ille dicebatur, qui corporis et animæ puero præsidia parabat, corporis ejus custos, et moribus præfectus; quo nomine dicuntur apud Greg. Turon. qui filiorum Chlodomeris regis pueritiam regebant. Male plures codices habent *Photinus*. Plutarch. enim habet ποθεινὸς, Græce, *desiderabilis*. Quod si deduceretur à φωτεινὸς, *lucidus*, primam syllabam non breviâsset Lucanus.

atque eundem Achillam, cujus supra meminimus, omnibus copiis præfecit. Hunc incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quæ fieri vellet, litteris nuntiisque edocuit. In testamento Ptolemæi patris hæredes erant scripti ex duobus filiis major, et ex duabus eâ quæ ætate antecedebat. Hæc utì fierent, per omnes Deos, perque fœdera, quæ Romæ fecisset, eodem testamento Ptolemæus populum Romanum obtestabatur. Tabulæ testamenti, unæ per legatos ejus Romam erant allatæ, ut in ærario ponerentur, (eæ, quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositæ :) alteræ, eodem exemplo, relictæ atque obsignatæ Alexandriæ proferebantur.

CIX. De his rebus quum ageretur apud Cæsarem, isque maximè vellet, pro communi amico atque arbitro, controversias regum componere : subitò exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Cæsaris copiæ nequaquam erant tantæ, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret, consiliumque Achillæ cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse jussit : regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximæ auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret ; et quid esset suæ voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romæ fuerant, magnamque apud patrem Ptolemæum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum ejus venissent, priùs, quàm audiret, aut, cujus rei caussâ missi essent, cognosceret, corripi, ac interfici jussit. Quorum alter accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut in suâ potestate haberet, Cæsar effecit ; magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut potiùs privato paucorum et latronum consilio, quàm regio susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achillâ copiæ, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris, contemnendæ viderentur. Millia enim xx. in armis habebat. Hæc constabant ex Gabinianis militibus : qui jam in consuetudinem Alexandrinæ vitæ atque licentiæ venerant ; et nomen disciplinamque P. R. dedidicerant, uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex prædonibus latronibusque Syriæ, Ciliciæque provinciæ, finitimarumque regionum. Multi præterea, capitis damnati, exulesque convenerant : fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriæ receptus, certaque vitæ conditio, ut, dato nomine, militum essent numero : quorum si quis à domino comprehenderetur, concurso militum eripiebatur ; qui vim suorum, quòd in simili culpâ versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere ; hi bona locupletum diripere stipendii augendi caussâ, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios accersere, vetere quodam Alexandrini exercitûs instituto, consueverant. Erant præterea equitum millia II. qui invete-

8. *Ut in ærario ponerentur.*] Antiqui enim tabulas publicas in ærario ponebant, eodemque in loco pecunias et tabulas quasi magni et æqui utrasque pretii volebant collocari.

12. *Pro communi amico atque arbitro.*] Cùm enim Ptolemæus eorum pater esset, amicus P. R. Cæsarque esset consul populi Rom. necesse erat illum utriusque esse amicum.

27. *Et ut potiùs privato paucorum et latronum consilio, quàm regio, &c.*] Qui privati bellum gerunt latrones dicuntur, et tale bellum, latrocinium. Rex verò persona publica jus habet bella faciendi.

33. *Uxoresque duxerant.*] Non licebat militibus Romanis uxores ducere.

raverant compluribus Alexandriæ bellis. Hi Ptolemæum patrem in regnum reduxerant; Bibuli filios duos interfecerant; bella cum Ægyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens Achillas, paucitatemque militum Cæsaris despiciens, occupat Alexandriam: præterea oppidi partem, quam Cæsar cum militibus tenebat. Primo impetu domum ejus irrumpere conatus est. Sed Cæsar, dispositis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum: [a] ac longè maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur: et magnâ multitudine naves longas occupare hostes conabantur: quarum erant auxilio L. missæ ad Pompeium: quæ, prælio in Thessaliâ facto, domum redierant. Illæ triremes omnes et quinqueremes erant, aptæ instructæque omnibus rebus ad navigandum. Præter has XXII. erant, quæ præsidii caussâ Alexandriæ esse consueverant, constratæ omnes. Quas si occupâssent, classe Cæsari ereptâ, portum ac mare totum in suâ potestate haberent: commeatu auxiliisque Cæsarem prohiberent. Itaque tantâ est contentione actum, quantâ agi debuit; quum ille celerem in eâ re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Cæsar: omnesque eas naves, et reliquas quæ erant in navalibus, incendit; quòd tam latè tueri tam parvâ manu non poterat; confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

CXII. Pharus est in insula turris, magnâ altitudine, mirificis operibus extructa, quæ nomen ab insulâ accepit. Hæc insula, objecta Alexandriæ, portum efficit: sed à superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC. in mare jactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido conjungitur. In hâc sunt insulâ domicilia Ægptiorum, et vicus, oppidi magnitudine: quæque ubique naves imprudentiâ aut tempestate paullulùm suo cursu decesserint, has more prædonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, à quibus Pharus tenetur, non potest esse, propter angustias, navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Cæsar, hostibus in pugnâ occupatis, militibusque expositis, Pharum apprehendit, atque ibi præsidium posuit. Quibus est rebus effectum, utì tutò frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas regiones, atque inde auxilia evocavit: reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut æquo prœlio discederetur, et neutri pellerentur (id efficiebant angustiæ loci:) paucisque utrimque interfectis, Cæsar loca maximè necessaria complexus, noctu præmunit: hoc tractu oppidi pars erat regiæ exigua, in quam ipse habitandi caussâ initio erat inductus, et theatrum conjunctum domui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum, et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objectas haberet, neu pugnare invitus cogeretur.

a *Et id caussa fuit maximi periculi.*

2. *Bibuli filios duos interfecerant.*] Magnum exemplum effrœnatæ licentiæ, consularis viri tantâque dignitate præditi filios occidisse, pro quo facinore vincti ad patrem à Cleopatrâ missi fuerunt. Sed insigni moderationis exemplo Bibulus remisit potestatem ejus non suam, sed senatus dicens esse debere.

22. *Pharum.*] De Pharo insula lege Homerum, lib. IV. Odysseæ, Strabonem, Lucianum in methodo componendæ historiæ, Herodianum, lib. IV. Josephum, lib. VI. de bello Judaico, Ammianum, lib. XXII. Plinium, Solinum, qui postremus de Pharo sic habet: *Est et Pharos colonia à Cæsare dictatore deducta, ex quâ facibus accensis nocturna dirigitur na-*

Interim filia minor Ptolemæi regis vacuam possessionem regni sperans, ad Achillam se ex regiâ transjecit, unâque bellum administrare cœpit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta; quæ res apud milites largitiones auxit. Magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Hæc dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutritius pueri et procurator regni in parte Cæsaris, quum ad Achillam nuntios mitteret, hortareturque ne negotio desisteret, neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internuntiis, à Cæsare est interfectus. Hæc initia belli Alexandrini fuerunt.

vigatio. Nam Alexandria insidioso accessu aditur fallacibus vadis, eo mari. Turris illa ædificata est à Sostrato Cnidio jussu Ptolemæi Philadelphi, ut refert Plinius, lib. xxxvi. cap. 12.

1. *Interim filia minor.*] Arsinoë vacuum regnum fore sperans, si cum Cæsare propugnatore vinceretur ab Achilla Ptolemæus frater.

6. *Procurator regni in parte Cæsaris.*] Regnum enim in duas partes divisum videbatur inter Ptolemæum Cleopatramque conjuges, pro quibus Cæsar pugnabat, et Arsinoën pro qua pugnabat Achillas.

7. *Hortareturque ne negotio desisteret.*] Lucanus habet epistolam, lib. 10. Sed præcipua caussa belli, teste Dione, quòd etsi tunc Cæsar utrisque daturus regnum videretur, tamen aliquo post tempore uni Cleopatræ videbatur illud adjudicaturus: intolerabile autem omnibus esse videbatur imperium muliebre. Non priùs tamen Pothinus fuit à Cæsare occisus, quàm Pharo est potitus, ut testatur Lucanus, quæ insula et aditum auxiliis præbebat, et mari hostes excludebat.

A. *HIRTII

COMMENTARIORUM

DE BELLO ALEXANDRINO

LIBER.

ARGUMENTUM LIBRI.

De bello Alexandrino hæc memoriæ prodidit Suetonius, quæ argumenti vice erunt: Cæsar Pompeium fugientem Alexandriam persecutus, ut occisum deprehendit, cum Ptolemæo rege, à quo sibi quoque insidias tendi videbat, bellum sanè difficillimum gessit, neque loco, neque tempore æquo, sed hieme anni et intra mœnia copiosissimi ac solertissimi hostis, inops esse rerum omnium atque imparatus. Regnum Ægypti victor Cleopatræ fratrique ejus juniori permisit, veritus provinciam facere, ne quando violentiorem præsidem nacta novarum rerum materia esset. *Præter hoc tamen bellum, narratur hoc libro Ponticum, quod gessit cum Pharnace; item res in Hispaniâ gestæ per Q. Cassium Longinum legatum.*

1. BELLO Alexandrino conflato, Cæsar Rhodo, atque ex Syriâ Ciliciâque omnem classem accersit, ex Cretâ sagittarios, equites ab rege Nabathæorum Malco evocat; tormenta undique conquiri et frumentum mitti, auxiliaque adduci jubet. Interim munitiones quotidie operibus augentur: atque omnes oppidi partes, quæ minus firmæ esse viderentur, testudinibus atque musculis aptantur: ex ædificiis autem per foramina in proxima ædificia arietes immittuntur; quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur. Nam incendio ferè tuta est Alexandria; quòd sine contignatione ac materiâ sunt ædificia, et structuris atque fornicibus continentur, tectaque sunt rudere aut pavimentis. Cæsar studebat

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

* *Hirtii.*] Autor qui sit hujus libri, constat ex præfatione libri VIII. de bello Gallico. Fatetur enim Hirtius, *Novissime imperfecta* [Cæsaris scripta] *ab rebus gestis Alexandriæ confeci usque ad exitum non quidem civilis dissentionis, cujus finem nullum videmus, sed vitæ Cæsaris.*

1. *Rhodo.*] Rhodus clara maris Mediterranei insula, quæ nomen adhuc retinet; de qua supra.

3. *Ab rege Nabathæorum Malco.*] Nabathæam Strabo et Plinius Arabiam Petræam vocant. Gentis genus et nomen à *Nabaioth* primogenito Ismaëlis deductum est. Malcus ille eorum rex, quòd Pachoro Parthorum regi auxilia misisset, grandi pecuniâ à L. Ventidio postea multatus est.

6. *Aptantur.*] Minus apta vox videtur. Sic tamen Virgilius loquitur Æneidos lib. III. 472.

Intereà classem velis aptare jubebat
Anchises, fieret vento mora nequa ferenti.

9. *Quòd sine contignatione ac materiâ.*] Materia est lignum. Unde materiari, ire lignatum.

11. *Rudere.*] Rudus est materia pavimenti, nempe saxa recens contusa, seu testæ confractæ cum calce. Vitruvius lib. VII. *Tunc super stratum duces rudus*, id est, *saxa contusa duabus partibus et una calcis temperatæ constitues.*

maximè, ut, quam angustissimam partem oppidi palus à meridie interjecta efficiebat, hanc operibus vineisque agendis, à reliquâ parte urbis excluderet: illud sperans; primùm, ut, quum esset in duas partes urbs divisa, acies uno consilio atque imperio administraretur: deinde, ut laborantibus succurri, atque ex alterâ oppidi parte auxilium ferri posset. In primis verò, ut aquâ pabuloque abundaret: quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat: quod utrumque palus largè præbere poterat.

II. Neque verò Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla aut mora inferebatur. Nam in omnes partes, per quas fines Ægyptii regnumque pertinet, legatos conquisitoresque, delectûs habendi caussâ, miserant; magnumque numerum in oppidum telorum atque tormentorum convexerant, et innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minùs in urbe maximæ armorum erant institutæ officinæ. Servos præterea puberes armaverant: quibus domini locupletiores victum quotidianum stipendiumque præbebant. Hâc multitudine dispositâ, munitiones semotarum partium tuebantur. Veteranas cohortes [a] vacuas in celeberrimis urbis locis habebant; ut, quâcumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opportunæ essent. Omnibus viis atque angiportis triplicem vallum obduxerant. Erat autem quadrato exstructus saxo, nec minus XL. pedes altitudinis habebat. Quæque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. Præterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant; subjectisque eos rotis, funibus jumentisque [objectis,] directis plateis in quamcumque erat visum partem movebant.

III. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi, quæ à nobis fieri viderant, eâ solertiâ efficiebant, ut nostri illorum opera imitari viderentur: et suâ sponte multa reperiebant: unoque tempore et nostras munitiones infestabant, et suas defendebant. Atque hæc principes in conciliis concionibusque agitabant, populum Romanum paullatim in consuetudinem ejus regni venire occupandi: paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Ægypto: Pompeium se ex fugâ eòdem recepisse; ac Cæsarem venisse cum copiis: neque morte Pompeii quidquam profectum, quò minùs Cæsar apud se commoraretur: quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam: idque agendum maturè. Namque eum, interclusum tempestatibus propter anni tempus, recipere transmarina auxilia non posse.

a *Otiosas.*

1. *Partem oppidi palus*, &c.] Palus est Macotis, aqua dulci constans, quæ à meridie circumdat Alexandriam, crescit ex multis Nili fossis et supra et à lateribus influentibus, ut ait Strabo, lib. VII.

2. *Vineisque.*] De vineis supra.

3. *Illud sperans.*] Fortè *spectans*. Duo enim manuscripta Thuanæ biblioth. habent *exspectans*.

11. *Conquisitoresque.*] Conquisitores ante delectum mittebantur, qui diligendos designarent milites.

33. *Paucis annis antea Gabinium*, &c.] Ptolemæus rex Ægypti, ab Ægyptiis pulsus regno, petiit à Romanis ut per illos in regnum suum restitueretur. Quod et factum est. Berenice et Archelao, qui rerum ibi potiebantur, devictis, anno ab urbe condita DCXCIX. septennio scilicet ante hóc Alexandrinum bellum.

37. *Futuram ex regno provinciam.*] Populi Romani scilicet. Quod fiebat, cùm ademptis legibus, magistratus Romanus mittebatur, vectigaliaque imponebantur.

38. *Propter anni tempus.*] Hibernum, quod est à Suetonio dictum.

IV. Interim, dissensione ortâ inter Achillam, qui veterano exercitui præerat, et Arsinoën regis Ptolemæi minorem filiam, ut supra demonstratum est, cùm uterque utrique insidiaretur, et summam imperii ipse obtinere vellet; præoccupat Arsinoë per Ganymedem eunuchum, nutritium suum, atque Achillam interficit. Hôc occiso, ipsa sine ullo socio et custode omne imperium obtinebat. Exercitus Ganymedi transditur. Is, suscepto officio, largitionem in milites auget; reliqui pari diligentiâ administrat.

V. Alexandria est ferè tota suffossa, specusque habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quæ paullatim spatio temporis liquescit ac subsidit. Hâc uti domini ædificiorum atque eorum familia consueverunt. Nam quæ flumine Nilo fertur, adeò est limosa atque turbida, ut multos variosque morbos efficiat. Sed eâ plebes ac multitudo contenta est necessariò, quòd fons urbe totâ nullus est. Hoc tamen flumen in eâ parte urbis erat, quæ ab Alexandrinis tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aquâ intercludi; qui distributi munitionem tuendarum caussâ vicatim ex privatis ædificiis, specubus et puteis extractâ aquâ utebantur.

VI. Hôc probato consilio, magnum ac difficile opus aggreditur. [a] Interseptis enim specubus atque omnibus urbis partibus exclusis, quæ ab ipso tenebantur, aquæ magnam vim ex mari, rotis ac machinationibus, exprimere contendit. Hanc locis superioribus fundere in partem Cæsaris non intermittebat. Quamobrem salsior paullo præter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis ædificiis, magnamque hominibus admirationem præbebat, quam ob caussam id accidisset; nec satis sibi ipsi credebant, quum se inferiores ejusdem generis ac saporis aquâ dicerent uti, atque antè consuêssent: vulgòque inter se conferebant, et degustando, quantum inter se differrent aquæ, cognoscebant. Parvo verò temporis spatio, hæc proprior bibi non poterat omnino, illa inferior corruptior jam, salsiorque reperiebatur.

VII. Quo facto dubitatione sublatâ, tantus incessit timor, ut ad extremum casum omnes deducti viderentur; atque alii morari Cæsarem dicerent, quin naves conscendere juberet; alii multò graviorem extimescerent casum, quod neque celari Alexandrinos possent in apparandâ fugâ, quum hi tam parvo spatio distarent ab ipsis; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Cæsaris, quam domiciliis ipsorum non moverat; quòd ea se fidelem palàm nostris esse simulabat, et descivisse à suis videbatur, ut, si mihi defendendi essent Alexandrini, quòd neque fallaces essent, neque temerarii, multa

a *Interstructis.*

9. *Nilum.*] Nilus fluviorum maximus, qui suâ exundatione totam Ægyptum fœcundat. Nam Ægyptus per tantum spatium colitur, quantum exundat ille. Cùm verò exundat, perque agros feratur ille, non potest non turbida ejus aqua fieri. Illius exundationis caussa diu torsit Philosophos, latuitque, quamdiu latuit fons Nili, ad quem nemo pervenerat. Sed navigatio cum his temporibus omnia pervia fecerit, cognitum est tandem statis imbribus in Æthiopia, circa ineuntem Maium mensem crescere fluvium illum, neque nisi medio Junio propter cursûs longitudinem ejusmodi incrementa in Ægypto posse percipi.

14. *Sed eâ plebes.*] Plebs. Sic etiam Sallustius loquitur.

40. *Ut, si mihi defendendi essent Alexandrini.*] Locus sine dubio corruptus. Variant MSS. sed vix sani quicquam potest ex iis elici.

oratio frustra absumeretur. Quum verò uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur; aptissimum esse hoc genus ad proditionem, nemo dubitare potest.

VIII. Cæsar suorum timorem consolatione et ratione minuebat. Nam puteis fossis aquam dulcem posse reperiri affirmabat. Omnia enim littora naturaliter aquæ dulcis venas habere. Quòd si alia esset littoris Ægyptii natura atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare liberè tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quò minùs quotidie aquam navibus peterent, vel à sinistrâ parte à Parætonio, vel à dextrâ ab insulâ; quæ diversæ navigationes nunquam uno tempore adversis ventis præcluderentur: fugæ verò nullum esse consilium, non solùm iis, [a] qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem qui nihil præterquam de vitâ cogitarent: magno negotio impetus hostium adversos ex munitionibus sustineri: quibus relictis, nec loco, nec numero pares esse posse; magnam autem moram et difficultatem adscensum in naves habere, præsertim ex scaphis: summam esse contrà in Alexandrinis velocitatem, locorumque et ædificiorum notitiam. Hos præcipuè in victoriâ insolentes, præcursuros, et loca excelsiora atque ædificia occupaturos; ita fugâ navibusque nostros prohibituros. Proinde ejus consilii obliviscerentur, atque omni ratione esse vincendum cogitarent.

IX. Hâc oratione apud suos habitâ, atque omnium mentibus excitatis, dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad fodiendos puteos animum conferant; neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad laborem incitatis, magna unâ nocte vis aquæ dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinationibus maximisque conatibus, non longi temporis labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII. ex deditiis Pompeianis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis, imposita in naves à Domitio Calvino, ad littora Africæ paullò supra Alexandriam, delata est. Hæ naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur. Sed loca sunt egregia omni illâ regione ad tenendas anchoras. Hi, quum diu retinerentur, atque aquæ inopiâ premerentur, navigio actuario Cæsarem faciunt certiorem.

X. Cæsar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur navim conscendit, atque omnem classem sequi jussit, nullis nostris militibus impositis; quòd, quum longiùs paullò discederet, munitiones nudare nolebat, quumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Cherrhonesus, aquandique caussâ remiges in terram exposuisset, nonnulli ex numero, quum longiùs à navibus prædatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti: ex iis cognoverunt, Cæsarem ipsum in classe venisse, nec ullos milites in navibus habere. Quâ re compertâ, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse benè gerendæ rei credide-

a *Qui præferrent honorem* omnibus rebus.

10. *Parætonio.*] Parætonium urbs Ægypti, quæ ad portum habet ad ostium Canopicum. Hodie *Porto Rassa*.

Ib. *Ab insulâ.*] Hæc insula est Pharos, de qua commemoravit in fine superioris libri.

40. *Cherrhonesus.*] Magnam Cherrhonesum supra Alexandriam occasum versùs constituit Ptolemæus, lib. IV. cap. 18. VI. et VII. leucis abest ab Alexandria, vocaturque *Bosire*. Ubi antiqua urbs Busiris olim posita, cujus nunc visuntur mœnia vacua. Cherrhonesus porro Græcè peninsula est, quo nomine multæ terræ designantur.

runt. Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Cæsarique redeunti cum classe occurrerunt; qui duabus de caussis eo die dimicare nolebat; quòd et nullos milites in navibus habebat, et post horam x. diei res agebatur; nox autem allatura videbatur majorem fiduciam illis, qui locorum notitiâ confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum; quòd nulla satis idonea esset hortatio, quâ neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de caussis naves, quas potuit, Cæsar ad terram detrahit; quem in locum illos successuros non existimabat.

XI. Erat una navis Rhodia, in dextro Cæsaris cornu, longè ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes, non tenuerunt sese: magnoque impetu iv. ad eam constratæ naves, et complures apertæ contenderunt. Cui coactus est Cæsar ferre subsidium, ne turpiter in conspectu contumeliam acciperet; quamquam, si quid gravius illi accidisset, meritò casurum judicabat. Prœlium commissum est magnâ contentione Rhodiorum, qui quum in omnibus dimicationibus et scientiâ et virtute præstitissent, tum maximè illo tempore totum onus sustinere non recusabant; ne quod suorum culpâ detrimentum acceptum videretur. Ita prœlium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis: depressa est altera. Deinde omnes epibatis nudatæ: magna præterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox prœlium diremisset, totâ classe hostium Cæsar potitus esset. Hâc calamitate perterritis hostibus, adverso vento leniter flante, naves onerarias Cæsar remulco victricibus suis Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeò sunt fracti Alexandrini, quum non jam virtute propugnatorum, sed scientiâ classiariorum se victos viderent. * Quibus, et superioribus locis sublevabantur, ut ex ædificiis defendi possent: et materiam cunctam objicerent, quòd nostræ classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem, postea quàm Ganymedes in consilio confirmavit, sese et eas, quæ essent amissæ, restituturum, et numerum adaucturum, magnâ spe et fiduciâ veteres reficere naves, accuratiùsque huic rei studere atque inservire instituerunt: ac, tametsi ampliùs cx. navibus longis in portu navalibusque amiserant, non tamen reparandæ classis cogitationem deposuerunt. Videbant enim non auxilia Cæsari, non commeatus supportari posse, si classe ipsi valerent. Præterea nautici homines, et urbis et regionis maritimæ, quotidianoque usu à pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant; et, quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant: itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

XIII. Erant omnibus ostiis Nili custodiæ exigendi portorii caussâ dispositæ. Naves veteres erant in occultis regiæ navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant; illas

15. *Meritò casurum judicabat.*] Quod scilicet se à reliquis longiùs segregârat.

20. *Deinde omnes epibatis nudatæ.*] Epibatæ vox Græca quæ *ascensores* significat. Turnebus legit: *Duæ omnibus epibatis nudatæ*, bene, mea quidem sententia. Adjuvat hanc conjecturam quòd duo MSS. Thuanæ bibliothecæ habent *omnibus*. Nihil autem est facilius, quàm ex *duæ* factum esse *deinde*.

24. *Remulco.*] De remulco supra dictum.

28. * *Quibus, et superioribus locis.*] Magna lacuna, quæ sit ope cujusdam exemplaris hactenus invisi explenda, quâ fortasse commemoratum fuerat incendium illud, quo compulsus est periculum propulsare, quo incendio magna bibliotheca conflagravit, teste Plutarcho in Cæsare.

41. *Omnibus ostiis Nili.*] Sunt septem ostia Nili.

Alexandriam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia, ædific publica detegebant: asseres remorum usum obtinebant. Aliud nat ralis solertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremò non longa navigationem parabant: sed præsentis temporis necessitati serviebai et in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis diebus, cont omnium opinionem, quadriremes XXII. quinqueremes V. confecerun ad has minores apertasque complures adjecerunt: et, in portu per clitati remigio, quid quæque earum efficere posset, idoneos milites in posuerunt, seque ad confligendum omnibus rebus paraverunt. Cæsa Rhodias naves IX. habebat; (nam, X. missis, una in cursu littore Ægyp tio defecerat) Ponticas VIII. Lycias V. ex Asia XII. Ex his quinque remes V. erant, et quadriremes X. Reliquæ infra hanc magnitudinem et pleræque apertæ. Tamen virtute militum confisus, cognitis hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

XIV. Postquam eò ventum est, ut sibi uterque eorum confideret: Cæsar Pharon classe circumvehitur, adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has spatium CD. passuum relinquit, quod satis esse ad explicanda naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit: quæ quamque earum sequatur, et cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitantèr Alexandrini classem producunt, atque instruunt; in fronte collocant XXII. Reliquias subsidiarias in secundo ordine constituunt. Magnum præterea numerum minorum navigiorum et scapharum producunt cum malleolis ignibusque; si quid ipsa multitudo, et clamor, et flamma nostris terroris afferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quæ pertinent ad regionem Africæ. Sic enim prædicant, partem esse Alexandriæ dimidiam Africæ. Satisque diu inter ipsos est expectatum, ab utris transeundi

11. *Lycias.*] Lycia Asiæ regio, in qua sunt Xanthus et Parara urbes. Lycios laudat Strabo, quòd cùm essent mari potentes, et XXIII. urbes haberent et naves, vicinique essent Cilicibus qui piraticam exercebant, nullo tamen turpis lucri amore in maleficium impulsi sunt. Unde illis contigerit, Romanorum permissu patrias leges et libertatem retinuisse, jampridem deletis Cilicibus à Servilio Isaurico et Pompeio Magno.

Ib. *Ex his quinqueremes,* &c.] Naves quæ V. et IV. remorum ordinibus agebantur. Sed quoniam ejusmodi ordinum non semel mentio fiet, sciendum primas naves uno fuisse ordine remorum contentas, deinde hominum industria res augente, duos ordines remorum inventos, inde tres ordines, tum quatuor, postea quinque. *Dicrota* Græco nomine, et *biremes* Latino dictæ sunt quæ binis ordinibus remorum agebantur, quæ ternis, *triremes*, quæ quaternis, *quadriremes*, quæ quinis, *quinqueremes*, et sic de aliis. Nam sensim res usque eò increvit, ut naves non jam differrent à domo stabili, quod ad usum pertinet. Illi autem ordines erant alii aliis superiores, quod cùm ex numismatis intelligitur, tum ex aliquot autorum locis. Declarat potissimùm ille Livii XIII. dec. l. X. *Classis Punica ad Uticam stationem habebat. Ex eâ tres quadriremes, seu clam misso à Carthagine nuntio uti fieret, seu Asdrubale qui classi præerat sine publicâ fide auso facinus, quinqueremem Romanam superantem promontorium ex alto repentè aggressæ sunt. Sed neque rostro ferire celeritate sublabentem poterant, neque transilire armati ex humilioribus in altiorem navem, et defendebatur egregiè quoad tela suppeditarent.* Quo ex loco intelligitur quinqueremes fuisse altiores, quia plures erant ordines alii aliis superiores et inferiores, item fuisse celeriores quia plures habebant remos.

24. *Malleolis ignibusque.*] Malleolus sic ab Ammiano Marcellino describitur, lib. IV. cap. 18. *Malleoli teli genus figuratur hâc specie. Sagitta est cannea inter spiculum et arundinem multifido ferro coagmentata, quæ in muliebris coli formam, quo nentur lintea stamina, concavatur, ventre subtiliter et plurifariam patens, atque in alveo ipso ignem cum aliquo suscipit alimento, et sic emissa lentius arcu invalido ignitur (ictu enim rapidiore extinguitur) et hæserit usquam, tenaciter cremat, aquisque conspersa acriores excitat æstus incendiorum, nec remedio ullo quàm superposito pulvere consopitur.*

27. *Sic enim prædicant,* &c.] Qui terram in partes tres diviserant, Europam ab Asiâ et Africâ mari Mediterraneo disterminarant: Asiam verò ab Africâ flumine Nilo, quod cùm plura habeat ostia, sitque illud ad occidentem, quod Canopicum dicitur, juxta quod est Alexandria, jure à Plinio, lib. V. cap. 10. in parte Africæ dicitur condita.

fieret initium: propterea quòd, eò qui intrâssent, et ad explicandum classem, et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur.

XV. Rhodiis navibus præerat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus, quàm cum Græcis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui, ubi Cæsaris animum advertit; Videris mihi, inquit, Cæsar, vereri, si hæc vada primus navibus intraveris, ne priùs dimicare cogaris, quàm reliquam classem possis explicare. Nobis rem committe, nos prœlium sustinebimus: neque tuum judicium fallemus; dum reliqui subsequantur. Hos quidem diutiùs in nostro conspectu gloriari magno nobis et dedecori et dolori est. Cæsar illum adhortatus, atque omnibus laudibus prosecutus, dat signum pugnæ. Progressas ultra vadum IV. Rhodias naves circumsistunt Alexandrini, atque in eas impetum faciunt. Sustinent illi, atque arte solertiâque se explicant: ac tantum doctrina potuit, ut dispari numero nulla transversa hosti objiceretur, nullius remi detergerentur, sed semper venientibus adversæ occurrerent. Interim sunt reliquæ subsecutæ. Tum necessariò discessum ab arte est propter angustias loci, atque omne certamen in virtute constitit. Neque verò Alexandriæ fuit quisquam aut nostrorum, aut oppidanorum, qui aut in opere, aut in oppugnatione occupatum animum haberet, quin altissima tecta peteret, [a] atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet, precibusque et votis victoriam suis ab Diis immortalibus exposceret.

XVI. Minimè autem erat par prœlii certamen. Nostris enim prorsus neque terrâ neque mari effugium dabatur victis: omniaque victoribus erant futura in incerto. Illi, si superâssent navibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur. Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summâ rerum ac de salute omnium decertare: quorum si quis aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cavendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Hæc superioribus diebus sæpenumerò Cæsar suis exposuerat, ut hoc majori animo contenderent, quòd omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum prosequens erat obtestatus, ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum judicio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque solertia atque ars præsidium ferret; neque numero navium præstantibus multitudo prodesset, neque flexi ad virtutem ex tantâ multitudine viri virtuti nostrorum possent adæquari. Capitur hoc prœlio quin-

a *Undecumque poterat prospici caperet locum ad spectandum* prælium.

19. *Necessariò discessum ab arte est.*] Regendarum navium.

24. *Suis ab Diis immortalibus exposceret.*] Non ut supra de Massiliensibus in lib. II. de bello civili, *ab diis exposceret*, sed *ab suis.* Nam Ægyptiis sui erant Dii, non aliis tantùm gentibus communes, sed aliis etiam gentibus exosi. Virgilius, Æn. lib. VIII. 698.

Omnigenûmque Deûm monstra, et latrator Anubis.

26. *Nostris enim prorsus, &c.*] Quia plures hostes quàm amici.

27. *Omniaque victoribus erant futura in incerto.*] Quia plura adhuc vincenda pericula.

38. *Maritimis, &c.*] Supple *Alexandrinis.* In hac enim arte solertes supra dicti sunt.

40. *Neque flexi ad virtutem, &c.*] MS. Victorinum habet: *Neque flecti ad virtutem ex tantâ multitudine hostium, neque virtutes nostrorum possent adæquare.*

quœremis una, et biremis cum defensoribus remigibusque; et deprimuntur tres, nostris incolumibus omnibus. Reliquæ propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque ædificiis imminentibus, et nostros adire propiùs prohibuerunt.

XVII. Hoc ne sibi sæpius accidere posset, omni ratione Cæsar contendendum existimavit, ut insulam molemque ad insulam pertinentem in suam redigeret potestatem. Perfectis enim magnâ ex parte munitionibus in oppido, et illam, et urbem uno tempore tentari posse confidebat. Quo capto consilio, cohortes x. et levis armaturæ electos, quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphasque imponit: alteram insulæ partem distinendæ manûs caussâ cum constratis navibus aggreditur, præmiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primò impetum nostrorum pariter sustinuerunt. Uno enim tempore et ex tectis ædificiorum propugnabant, et littora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur: et scaphis navibusque longis v. mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi locis primum cognitis, vadisque pertentatis, pauci nostri in littore constiterunt, atque hos sunt alii subsecuti: constanterque in eos, qui in littore æquo institerant, impetum fecerunt: omnes Pharitæ terga verterunt. His pulsis, custodiâ portûs relictâ, ad littora et vicum applicaverunt; seque ex navibus ad tuenda ædificia ejecerunt.

XVIII. Neque verò diutiùs ipsi [ex] munitione se continere potuerunt. Etsi erat non dissimile, atque Alexandriæ, genus ædificiorum (ut minora majoribus conferantur:) [a] turresque editæ et conjunctæ muri locum obtinebant. Neque nostri aut scalis aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum, sed terror hominibus mentem consiliumque eripit, et membra debilitat; ut tunc accidit. Qui se in æquo loco ac plano pares esse confidebant, iidem perterriti fugâ suorum, et cæde paucorum, xxx. pedum altitudine in ædificiis consistere ausi non sunt, seque per molem in mare precipitaverunt, et DCCC. passuum intervallo ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex iis capti interfectique sunt, sed numerus captivorum omnino fuit DC.

XIX. Cæsar, prædâ militibus concessâ, ædificia diripi jussit: castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit; atque ibi præsidium posuit. Hunc fugâ Pharitæ reliquerunt; fortiorem illum propioremque oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero die simili ratione aggreditur; quòd his obtentis duobus, omnem navigiorum excursum et repentina latrocinia sublatum iri videbatur. Jamque eos, qui præsidio eum locum tenebant, tormentis è navibus sagittisque depulerat, atque in oppidum redegerat; et cohortium III.

a *Et turres altæ et continentes pro muro erant.*

2. *Propinquum.*] MS. Victorinum unum, unum item Thuanum habent *propinquum*, quod melius videtur.

6. *Ut insulam molemque*, &c.] De quibus supra in fine primi libri.

11. *Alteram insulæ partem*, &c.] Cùm in superiore libro Pharon à se occupatam Cæsar scripserit, verisimile est non totâ insulâ fuisse potitum, sed partem aliquam in hostium remansisse potestate, ut ex iis quæ sequuntur videre licet.

15. *Mobiliter et scienter angustias loci tuebantur.*] Has nempe angustias quas moles in altum jacta efficiebat, quas supra angustum iter vocat.

18. *Constanterque.*] Statariam pugnam pugnantes, non mobilem et incertam, ut in mari.

34. *Castellumque ad pontem*, &c.] Supra dictum est à Cæsare Pharum insulam ponte cum oppido conjungi. Hirtius verò in parte pontis quæ proprior erat Pharo, Præsidium à Cæsare fuisse constitutum dicit.

instar in terram exposuerat. Non enim plures consistere angustiæ loci patiebantur. Reliquæ copiæ in navibus stationem obtinebant. Quo facto imperat pontem adversùs hostem prævallari, et, quâ exitus navibus erat, fornice extructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui: quorum altero opere effecto, nulla omnino scapha egredi posset: altero instituto, omnes Alexandrinorum copiæ ex oppido se ejicere, et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt; eodemque tempore, quæ consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere, ad molem constituerunt. Pugnabatur à nostris ex ponte, ex mole; ab illis ex areâ, quæ erat adversùs pontem, et ex navibus contra molem.

XX. In his rebus occupato Cæsare, militesque hortante, remigum magnus numerus et classiariorum ex longis navibus nostris in molem se ejecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur: pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primùm navigia hostium lapidibus ac fundis à mole repellebant; ac multum proficere multitudine telorum videbantur. Sed postquam ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temerè in naves refugere cœperunt. Quorum fugâ incitati Alexandrini ex navibus egrediebantur, nostrosque acriùs perturbatos insequebantur. Simul qui in navibus longis remanserant, scalas rapere, navesque à terrâ repellere properabant; ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quæ in ponte, ac primâ mole constiterant, quum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti ne ab tergo circumvenirentur, et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in pontem institutam reliquerunt, et magno cursu incitati ad naves contenderunt. Quorum pars proximas nacta naves multitudine hominum atque onere depressa est: pars resistens et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est: nonnulli feliciore exitu expeditas ad anchoram naves consecuti incolumes discesserunt: pauci allevati scutis, et animo ad conandum nixi, ad proxima navigia adnatârunt.

XXI. Cæsar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem et munitiones contendere, eodem in periculo versatus est: postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. Quò multitudo hominum insecuta quum irrumperet, neque administrandi neque repellendi à terrâ facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio ejecit, atque ad eas, quæ longiùs constiterant, naves adnatavit. Hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens, nonnullos conservavit. Navigium quidem ejus multitudine depressum militum, unà cum hominibus interiit. Hoc prœlio desiderati sunt ex eo numero legionariorum militum circiter CD. et paullo ultra eum

5. *Quorum altero opere effecto.*] Scilicet pontis fornice oppleto.

8. *Ad incendia onerariarum.*] Supple *Romanarum*.

21. *Simul qui in navibus longis remanserant.*] Romanis.

22. *Scalas rapere.*] Quibus in naves ascenditur, ne iis utantur hostes ascensum.

33. *Pauci allevati scutis.*] Ex Polybio enim latitudo scuti Romani erat IV. pedum cum dimidio, longitudo vero IV. pedum.

40. *Naves adnatavit.*] Suetonius tradit per CC. passus natasse elatâ lævâ, ne libelli quos tenebat manu madefierent, item tracto paludamento, ne hostis haberet.

numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus, multisque tormentis confirmaverunt, atque, egestis ex mari lapidibus, liberè sunt usi postea ad mittenda navigia.

XXII. Hoc detrimento milites nostri tantum abfuerunt ut perturbarentur, ut incensi potiùs atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis, in prœliis quotidianis, quandocumque fors obtulerat procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis;* manum comprehendi multum operibus, et ardentibus studiis militum; nec divulgata Cæsaris cohortatio subsequi legionum aut laborem, aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi et continendi à periculosissimis essent dimicationibus, quàm incitandi ad pugnandum.

XXIII. Alexandrini, quum Romanos et secundis rebus confirmari, et adversis incitari viderent, neque ullum belli tertium casum nôssent, quo possent esse firmiores; ut conjecturâ consequi possumus, aut admoniti à regis amicis, qui in Cæsaris erant præsidiis, aut suo priore consilio, per occultos nuntios regis probato; legatos ad Cæsarem miserunt, ut dimitteret regem, transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse confectam tædio puellæ, fiduciario regno, dominatione crudelissimâ Ganymedis, facere id quod rex imperâsset: quo si auctore in Cæsaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.

XXIV. Cæsar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit: quod si quo pacto sentirent ea, quæ postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat; sin, id quod magis illorum naturæ conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidiùs atque honestiùs se contra regem, quàm contra convenarum ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret præclarissimæ patriæ, quæ turpissimis incendiis et ruinis esset deformata, cives suos primùm ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibique præstaret; quum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret: dextrâ dextram tenens, dimittere cœpit adultâ

2. *Egestis ex mari lapidibus.*] Quibus obstructis erât fornix.

7*] Lacuna manifesta, quam vetustas intulit.

18. *Fiduciario regno.*] Fiduciarium est quod tuæ fidei mandatum est ad tempus. Tale enim erat regnum Arsinoës, quòd erat redditura controversiâ inter fratrem et Cleopatrem sororem compositâ.

28. *Splendidiùs atque honestiùs se contra regem*, &c.] Dio aliam causam commemorat his verbis: Ὁ οὖν Καῖσαρ ἐνόμισε μὲν οὐχ ὡς ἀληθῶς αὐτοὺς μεταβεβλῆσθαι (ἄλλως τε γὰρ καὶ δειλοὺς καὶ ἀψιρρόπους ὄντας ᾔδει, καὶ τότε πρὸς τὰ πταίσματα καταπεπληγμένους ᾔσθετο) εἰ δὲ δὴ καὶ τεχνάζοιντό τι, ἀλλ' ὅπως μὴ διὰ τοῦτ' ἐμποδίζειν τὴν εἰρήνην νομισθῇ, συνεπαινεῖν τε σφίσιν ἔφη, καὶ τὸν Πτολεμαῖον ἔπεμψεν· οὐδὲ γὰρ ἐν ἐκείνῳ τι ἰσχυρὸν ἔχειν τῆς ἡλικίας καὶ ἐκ τῆς ἀπαιδευσίας ἐνεώρα ὄν. Καὶ τοὺς Αἰγυπτίους ἤτοι συναλλαγήσεσθαί οἱ ἐφ' οἷς ἐβούλετο, ἢ δικαιότερον καὶ καταπολεμηθήσεσθαι καὶ καταστραφήσεσθαι ἤλπισεν ὅτι ἂν εὐλόγου δή τινος προφάσεως τὴν Κλεοπάτραν παραδοῦναι· οὐ γὰρ ἡττηθήσεσθαι ποτὲ ὑπ' αὐτῶν ἄλλως τε καὶ τῆς δυνάμεως προσγεγενημένης προσεδόκησεν. *Cæsar reverâ eos sententiam mutasse (quippe audierat homines esse timidos levique momento mutabiles) acceptis cladibus consternatos, censebat. Ac, si quid dolo agerent, tamen, ne pacem impedire videretur, illis se assentiri dixit et Ptolemæum dimisit; nam in eo nihil esse virium tum ob ætatem, quia male fuerat institutus, videbat, ita verò fore, ut aut suis conditionibus quas ferret. Ægypti facere pacem cogerentur, aut se justiorem eos debellandi subigendique nacturum occasionem. Unde probabilior eos Cleopatræ tradendi causa extaret, non enim ne ab ipsis vinceretur verebatur, præsertim auctus exercitu.*

29. *Convenarum.*] Convenæ sunt promiscui populi in unam urbem undique convenientes et ibi coalescentes.

jam ætate puerum. At regius animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne à gentis suæ moribus degeneraret, flens orare contra Cæsarem cœpit, ne se dimitteret. Non enim regnum ipsum sibi conspectu Cæsaris esse jucundius. Compressis pueri lacrymis, Cæsar ipse commotus celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans, ad suos dimisit. Ille ut ex carceribus in liberum cursum emissus, adeò contra Cæsarem acriter bellum gerere cœpit, ut lacrymas, quas in colloquio projecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Cæsaris legati, amici, centuriones militesque lætabantur; quod nimia bonitas ejus fallaciis pueri elusa esset: quasi verò id Cæsar bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio fecisset.

XXV. Quum duce assumpto Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos animadverterent; eludentibusque militibus regis ætatem atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent, neque se quidquam proficere viderent; rumoresque existerent, magna Cæsari præsidia, terrestri itinere Syriâ Ciliciâque adduci, quod nondum Cæsari auditum erat; interea commeatum, qui nostris mari supportabatur, intercipere statuerunt. Itaque expeditis navigiis, locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus, insidiabantur nostris commeatibus. Quod ubi Cæsari nuntiatum est, classem jubet expediri atque instrui. Præficitur Tiber. Nero. Proficiscuntur in eâ classe Rhodiæ naves, atque in his Euphranor, sine quo nulla unquam dimicatio maritima, nulla etiam parùm feliciter confecta erant. At fortuna, quæ plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriorem casum reservat, superiorum temporum dissimilis, Euphranorem prosequebatur. Nam quum ad Canopum ventum esset; instructaque utrimque classis conflixisset, et suâ consuetudine Euphranor primus prœlium commisisset; et illic triremem hostium perforâsset ac demersisset; proximam longiùs insecutus, parùm celeriter insequentibus reliquis, circumventus ab Alexandrinis est: cui subsidium nemo tulit: sive quòd in ipso satis præsidii pro virtute ac felicitate ejus putarent esse; sive quòd ipsi sibi timebant. Itaque unus ex omnibus eo prœlio bene rem gessit, solus cum suâ quadriremi victrice periit.

XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus magnæ nobilitates domi, scientiæque in bello, et virtutis, fidei dignitatisque in amicitiâ Cæsaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia accersenda, cum magnis copiis, quas celeriter et pro-

6. *Ut ex carceribus, &c.*] Metaphora deducta à septis illis, unde in ludis equi ad currendum emittebantur. Quæ repagula dicebantur carceres.

19. *Canopum.*] Canopus oppidum ad Heracleoticum Nili ostium. Nunc prope, nec in eodem loco est urbs à mercatoribus celebrata, *Roselle.* Angl. ROSETTA.

21. *Præficitur Tiber. Nero.*] Tiber. Nero pater est Tiberii Imperatoris qui Augusto in principatu successit. Hinc non parvam operam in hoc bello præstitit. Quapropter in Scipionis locum Pontifex suffectus est, et ad deducendas in Galliam colonias, in queis Narbona et Arelate erant, missus est.

34. *Mithridates Pergamenus.*] Is teste Strabone, lib. XIV. Pergami natus est matre quæ Galatarum Tetrarchici erat generis, unde à Mithridate Ponti rege ejus amore capto abductus, ejus ob eam caussam fuit concubinus. Unde nomen Mithridates à familiaribus inditum quasi regis fuisset. Grandior factus, in amicitiam venit Cæsaris, cujus partes in bello civili secutus est, et militiæ præmium accepit tetrarchiam Galatiæ regnumque Bosphori Cimmerii; sed cùm ab Asandro illud regnum possideretur, belloque illud peteret, fuit ab illo, jam Cæsare sublato, interfectus.

37. *Cum magnis copiis, quas celeriter et propensissimâ civitatem voluntate et suâ diligentiâ confecerat.*] Josephus, lib. XIV. hist. magnas copias ab Hircano Judæorum rege missas duce Antipatro Herodis regis patre ad Cæsarem scribit, quorum magni in hoc bello fuisse quoque operam testatur.

pensissimâ civitatum voluntate et suâ diligentiâ confecerat, itinere pedestri, quo conjungitur Ægyptus Syriæ, Pelusium adduxit: idque oppidum firmo præsidio occupatum ab Achillâ propter opportunitatem loci (namque tota Ægyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio, velut claustris, munita existimatur), repentè magnis circumdatum copiis, multiplici præsidio pertinaciter propugnantibus, et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subjiciebat, et perseverantiâ constantiâque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem, præsidiumque ibi suum collocavit. Inde re bene gestâ Alexandriam ad Cæsarem contendit; omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate eâ, quæ plerumque adest victori, pacârat, atque in amicitiam Cæsaris redegerat.

XXVII. Locus est ferè regionum illarum nobilissimus, non ita longè ab Alexandriâ, qui nominatur Delta, quod nomen à similitudine litteræ cepit. Nam pars quædam fluminis Nili, [mirè] derivata inter se, duobus itineribus paullatim, medium inter se spatium relinquens, diversissimo ad littus intervallo [à] mari conjungitur. Cui loco quum appropinquare Mithridatem rex cognovisset; et transeundum ei flumen sciret; magnas adversùs eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridatem, vel sine dubio retineri posse credebat. Quemadmodum autem optabat eum vinci, sic satis habebat interclusum à Cæsare à se retineri. Quæ primæ copiæ flumen à Deltâ transire, et Mithridati occurrere potuerunt, prœlium commiserunt, festinantes præripere subsequentibus victoriæ societatem. Quorum impetum Mithridates magnâ cum prudentiâ, consuetudine nostrâ castris vallatis, sustinuit. Quum verò incautè atque insolenter succedere eos munitionibus videret; eruptione undique factâ, magnum numerum eorum interficit, quòd nisi locorum notitiâ reliqui se texissent, partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent, funditùs deleti essent. Qui, ut paullulum ab illo timore se recreârunt, adjunctis iis, qui subsequebantur, rursus Mithridatem oppugnare cœperunt.

XXVIII. Mittitur à Mithridate nuntius Cæsari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem hæc accidisse rex. Ita penè sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridatem proficiscitur, et Cæsar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in quâ magnam et paratam classem habebat. Cæsar eodem itinere uti noluit; ne navibus in flumine dimicaret: sed circumvectus eo mari, quod Africæ partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus, priùs tamen regis copiis occurrit, quàm is Mithridatem aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. Consederat cum copiis rex loco naturâ munito, quòd erat ipse excelsior; planitiâ ex omnibus partibus subjectâ. Tribus autem ex lateribus, variis genere munitionibus tegebatur. Unum latus erat

14. *Delta.*] Ideò multi Græcæ litteræ vocabulo Deltam appellavere Ægyptum, ut ait Plinius, lib. v. cap. 9. Sed latius patet ad ea quæ potest irrigare. Unde Homerus Ægyptum, Nilum appellat.

27. *Magnum numerum eorum interficit.*] Hoc prœlium, seu potiùs hæc prœlia (nam duo fuerunt, commemorat Josephus, lib. 14. cap. 16. belli Jud. ubi initium vincendi factum esse tradit à Judæis, quos Antipater Herodis pater ducebat, ab Hyrcano missus; et locum quidem etiam suâ tempestate *expeditionem Judæorum* vocari et itinera illis patefacta per Judæos eum tractum incolentes, quibus ostensæ sunt Hyrcani regis litteræ.

33. *Cognoscit ex suis eadem hæc accidisse rex.*] Ptolemæus.

42. *Planitiâ.*] Dicitur planitia et planities, ut supra docuimus.

adjectum flumini Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret; tertium palude cingebatur.

XXIX. Inter castra regis et Cæsaris iter flumen intercedebat angustum, altissimis ripis; quod in Nilum influebat. Aberat autem ab regis castris millia passuum circiter VII. Rex, quum hoc itinere venire Cæsarem comperisset, equitatum omnem, expeditosque delectos pedites id ad flumen misit, qui transitu Cæsarem prohiberent, et eminus ex ripis prœlium impar inirent. Nullum enim processum virtus habebat, aut periculum ignavia subibat. Quæ res incendit dolore milites equitesque nostros; quòd tam diu pari prœlio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani dispersi vada fluminis quærentes, partim demissioribus ripis flumen transnârunt; et legionarii, magnis arboribus excisis, quæ longitudine utramque ripam contingerent, projectis, repentinoque aggere injecto, flumen transierunt. Quorum impetum adeò pertimuerunt hostes, ut in fugâ spem salutis collocarent. Sed id frustra. Namque ex eâ fugâ pauci ad regem refugerunt, penè omni reliquâ multitudine interfectâ.

XXX. Cæsar, re præclarissimè gestâ, quum subitum adventum suum judicaret magnum terrorem Alexandrinis injecturum, protinus victor ad regis castra pertendit. Hæc quum et opere magno vallata, et loci naturâ munita adverteret, confertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret: lassos itinere, ac prœliando milites ad oppugnanda castra succedere noluit: itaque, non magno intervallo relicto ab hoste, castra posuit. Postero die castellum, quod rex in proximo vico non longè à suis castris muniverat, brachiisque cum opere castrorum conjunxerat, vici obtinendi caussâ, Cæsar aggressus, omnibus copiis expugnat; non quòd id minori numero militum consequi difficile factu putaret; sed ut ab eâ victoriâ, perterritis Alexandrinis, protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt, acerrimèque eminus prœliari cœperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationibus nostris dabatur; unâ, quam liberum accessum habere demonstravi; alterâ, quæ mediocre intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et electissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem, quæ facillimum aditum habebat. Plurimum autem proficiebant hostes in repellendis vulnerandisque nostris, qui in regione fluminis Nili propugnabant. Diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multæ naves instructæ funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant.

XXXI. Cæsar, quum videret milites acriùs prœliari non posse, nec tamen multum profici propter locorum difficultatem; quumque animum adverteret excelsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis; quòd et per se munitus esset, et studio partim pugnandi, partim spectandi, decucurrissent in eum locum, in quo pugnabatur; cohortes illo circuire castra, et summum locum aggredi jussit; hisque Carsulenum præfecit et animi magnitudine, et rei militaris scientiâ virum præstantem. Quò ut ventum est, paucis defendentibus muni-

7. *Eminus ex ripis.*] Quia Ægyptii facilè telis prohibebant transitu Romanos.

32. *Unâ, quam liberum accessum habere demonstravi.*] A planitie scilicet.

46. *Carsulenum.*] Hunc Carsulenum commemorat Cæsar, lib. IV. de bello Gallico: Periit in prœlio Mutinensi, dum pugnat adversùs M. Antonium. Cicero, lib. X. epist. ad Famil.

tionem, nostris contra militibus acerrimè pugnantibus, diverso clamore et prœlio perterriti Alexandrini, trepidantes in omnes partes discurrere cœperunt. Quorum perturbatione, nostrorum animi adeò sunt incitati, ut penè eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent: ex quo decurrentes magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes, acervatim se de vallo præcipitaverunt in eam partem, quæ flumini erat adjuncta. Horum primis in ipsâ fossâ munitionis magnâ vi oppressis, cæteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum, receptumque in navem, et multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso navigio perîsse.

XXXII. Re felicissimè celerrimèque gestâ, Cæsar, magnæ victoriæ fiduciâ proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit; atque eâ parte oppidi victor introiit, quæ præsidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes, eo prœlio audito, nihil jam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit. Omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis, veste eâ sumptâ, quâ supplices dominantes deprecari consueverunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos iratosque animos regum erant soliti, advenienti Cæsari occurrerunt, seque ei dediderunt. Cæsar in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magnâ gratulatione venit suorum; qui non tantùm bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum ejus felicem fuisse lætabantur.

XXXIII. Cæsar Ægypto atque Alexandriâ potitus reges constituit, quos Ptolemæus testamento scripserat, atque obtestatus erat populum Rom. ne mutarentur. Nam majore ex duobus pueris rege amisso, minori transdidit regnum, majorique ex duabus filiis Cleopatræ, quæ manserat in fide præsidiisque ejus. Minorem Arsinoën, cujus nomine diu regnâsse impotenter Ganymedem docuimus, deducere ex regno statuit; nequa rursus nova dissensio, priùs quàm diuturnitate confirmarenter regis imperia, per homines seditiosos nascere-tur. Legione veteranâ VI. secum deductâ, cæteras ibi relinquit; quo firmius esset eorum regum imperium: qui neque amorem suorum ha-

2. *In omnes partes discurrere cœperunt.*] Manuscripti codices Regii tres et Victorinus unus, alter item habent aditum *castrorum*, nempe *in omnes partes castrorum discurrere cœperunt.* Quod planiùs videtur. Nec enim Alexandrini extra castra discurrebant quibus potiùs continebantur.

8. *Horum primis in ipsâ fossâ munitiones magnâ vi oppressis.*] Manuscripti Regii codices tres et Victorinus unus pro vi habent *ruina*, quod certè melius. Ruina enim casus est, quo casu insequentium præcipitatorum primi præcipitati obtruebantur.

20. *Sacrisque omnibus prolatis.*] Erant tam apud Græcos quàm Ægyptos statuæ deorum. Sed apud Ægyptos peregrinior et occultior religionis cultus.

27. *Reges constituit,* &c.] Nempe minorem natu filiorum, majoremque natu filiarum Cleopatram, cujus amore captus bellum illud Alexandrinum susceperat sibi periculosissimum. Quo confecto, adverso amne cccc. navibus totam Ægyptum perlustravit. Cleopatra Cæsarionem Cæsari peperit, et fratri sororique superstes sola regnavit. Imò etiam superstite minore fratre propter ejus ætatis infirmitatem sola regnabat, soliusque nominis regii illâ regnante compos minor frater.

31. *Minorem Arsinoën,* &c.] Hanc Arsinoën in triumphum duxit, sed miseratum populum et virginis et reginæ cùm intellexisset (afflevit enim populus huic spectaculo) neque occidit, neque in vincula conjecit, sed dimisit. Non tam humaniter illam postea soror Cleopatra excepit, quæ ut sola Cyprum quam communem cum Arsinoë sorore habebat, obtineret, effecit ut Antonius illam in templo Dianæ quò confugerat, curaret occidi.

bere poterant, quòd fideliter permanserant in Cæsaris amicitiâ; neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti. Simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, præsidiis eos nostris esse tutos, et hos, si essent ingrati, posse iisdem præsidiis coërceri. Sic rebus omnibus confectis et collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

XXXIV. Dum hæc in Ægypto geruntur, rex Deiotarus ad Domitium Calvinum, cui Cæsar Asiam, finitimasque provincias administrandas transdiderat, venit; oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neque Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur à Pharnace: quo malo nisi liberarentur, imperata sibi facere, pecuniamque promissam Cæsari non posse se persolvere. Domitius non tantùm ad explicandos sumptus rei militaris, quum pecuniam necessariam esse judicaret, sed etiam turpe populo Rom. et Cæsari victori, sibique infame esse statueret, regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari, nuntios confestim ad Pharnacem misit, Armeniâ Cappadociâque decederet, neve occupatione belli civilis, populi Rom. jus majestatemque tentaret. Hanc denuntiationem quum majorem vim habituram existimaret, si propiùs eas regiones cum exercitu accessisset; ad legiones profectus, unam ex tribus XXXVI. secum ducit, II. in Ægyptum ad Cæsarem mittit, litteris ejus evocatas; quarum altera in bello Alexandrino non occurrit; quòd itinere terrestri per Syriam erat missa. Adjungit Cneius Domitius legioni XXXVI. duas â Deiotaro, quas ille disciplinâ atque armaturâ nostrâ complures annos constitutas habebat, equitesque centum; totidemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sextium ad C. Plætorium quæstorem, ut legionem adduceret, quæ ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat; Quinctumque Partisium in Ciliciam ad auxilia accersenda. Quæ copiæ celeriter omnes jussu Domitii Comanæ convenerunt.

7. *Rex Deiotarus.*] Deiotarus Galatiæ rex ope Pompei factus fuerat, pro quo erga se merito ejus partes in bello civili contra Cæsarem enixè juvit. Ad Cæsaris clementiam post prœlium Pharsalicum receptum habuit, à quo regni parte multatus, tandem accusatus quòd Cæsari apud se diversanti esset insidiatus, luculentâ illâ oratione Ciceronis quæ nunc exstat, defensus est. Extrema demum senectute auxiliis Brutum juvit.

8. *Domitium Calvinum.*] Hunc Domitium Calvinum miserat Cæsar in Asiam post prœlium Pharsalicum, qui eam sui nomine jam rerum potiti administraret.

9. *Armeniam minorem.*] Armenia Asiæ regio, in majorem et minorem dividitur, ut in notitiis imperii Romani perspicitur. Major secunda dicta est posterioribus temporibus, minor verò prima. Hæc minor clauditur Euphrate ab oriente, ob occasu Scordisco monte. Dicta est etiam *Leucosyria*. Hodie *Pegian et Bosoch*.

10. *Cappadociam.*] Cappadocia Asiæ minoris regio, à Cappadoce amne. Nam ante aliud nomen habuit. Ad meridiem Tauro monte dividitur à Ciliciâ, ad orientem Armenia est et Colchis, ad occidentem Paphlagonia et Galatia. Dividitur in provincias minores.

Ib. *Ariobarzanis.*] Ariobarzanes Cappadociæ rex, amicus populi R. orto bello inter Cæsarem et Pompeium, Pompeianis partibus studuit, pro quo studio videtur aliqua pecunia fuisse à Cæsare mulctatum, quam ille necesse dependere esset.

11. *Pharnace.*] Pharnaces, cæso Mithridate patre. Bosphori rex factus à victore Pompeio, occasione belli civilis usus recuperare regnum paternum tentavit, primumque Colchorum regionem omnem suo imperio adjunxit, tum absente Deiotaro qui in castris Pompeii erat, totam Armeniam et Cappadociæ Pontique partes aliquas et Bithynicas quasdam civitates occupavit. Hæc omnia negligente Cæsare, et in Ægypto bellum gerente, quod ut omnibus aliis præferret fecerat amor Cleopatræ.

22. *Quarum altera in bello Alexandrino non occurrit.*] Quod iter tardius fuit. Manuscriptus Regius et Victorinus unus codex omittunt *in*, quod Grammaticorum legibus certè aptius et convenientius.

24. *Duas à Deiotaro.*] Acceptas.

29. *Comanæ.*] Comana urbs Ponti nobilissima. Quidam vocari dicunt *Tabachza*.

XXXV. Interim legati à Pharnace responsa referunt, Cappadociâ se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam paterno nomine jure obtinere deberet; denique ejus regni caussa integra Cæsari servaretur: paratum enim se facere, quod is statuisset. Cn. Domitius, quum animadverteret eum Cappadociâ decessisse non voluntate adductum, sed necessitate, quòd faciliùs Armeniam defendere posset subjectam suo regno, quàm Cappadociam longiùs remotam, quòdque omnes III. legiones adducturum Domitium putâsset; ex quibus cum II. ad Cæsarem missas audisset, audaciùsque in Armeniâ substitisset; perseverare cœpit, ut eo quoque regno decederet: neque enim aliud jus esse Cappadociæ atque Armeniæ: nec justè eum postulare, ut in Cæsaris adventum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset. His responsis datis, cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam, locisque superioribus iter facere instituit. Nam ex Ponto à Comanis jugum editum silvestre est pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armeniâ. Cujus itineris has esse [certas] opportunitates, quòd in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, et quòd Cappadocia his jugis subjecta magnam commeatûs copiam erat subministratura.

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quæ de pace agerent, regiaque munera Domitio ferrent. Ea constantèr omnia aspernabatur: nec sibi quidquam fore antiquiùs, quàm dignitatem populi Romani et regna sociorum recuperare, legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis, quum adventaret ad Nicopolim, quod oppidum in Armeniâ minore positum est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus objectis, satis magno intervallo ab oppido remotis, castra posuit longè à Nicopoli circiter millia passuum VII. Quibus ex castris, quum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque penè disposuit equites. Magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari jussit; paganosque et oppidanos in iis locis observari: ut, si amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, quum in agris et pecora et homines animadverteret versari, tanquam amicorum adventu: sin verò ut hostium fines veniret, prædâ diripiendâ milites dissiparentur, dispersique cæderentur.

XXXVII. Hæc quum administraret, nunquam tamen intermittebat

12. *Id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset.*] Integrum vocatur quod intactum est. Quòd si Pharnaces nihil novi molitus fuisset, res potuissent dici integræ: sed cùm multa ille novasset, ut res essent integræ, restituendæ erant, in eum locum in quo priùs erant, unde ipse eas dimovebat. Integra enim caussa dicitur, in qua nihil commutatum. Interim notandum, quo consilio servari rem integram ad Cæsaris adventum cupiebat, quia scilicet Alexandrino bello sperabat oppressum iri, atque adeò se quæ paraverat retenturum.

17. *Cujus itineris has esse [certas] opportunitates.*] Manuscripti duo codices Regii et Victorinus impressus pervetustus habent: *Cujus itineris hæ erant certè opportunitates*, quæ sine dubio melior lectio, cùm certus in ea sit orationis ordo, in hac nullus, sed potiùs magna inconsequentia.

26. *Nicopolim.*] Hæc Nicopolis condita fuit à Pompeio, teste Strabone, liv. XII. et à Ptolemæo pariter Armeniæ minori *attribuitur.*

33. *Ut, si amicus Domitius eas angustias transiret.*] Manuscripti tres codices Regii, Thuani duo, item Victorinus unus, et *impressus* ibidem pervetustus habent: *Ut sive amicus sive inimicus Domitius eas angustias transiret*, quod melius est. Tam enim fallebat Domitium stratagema, si veniret inimicus, quàm si amicus, quandoquidem insidiarum illi opinionem minuebat. et malè securum faciebat.

legatos de pace atque amicitiâ mittere ad Domitium: quum hoc ipso crederet eum faciliùs decipi posse. At contrà spes pacis Domitio in iisdem castris morandi attulit caussam. Ita Pharnaces, amissâ proximi temporis occasione, veritus, ne cognoscerentur insidiæ, suos in castra revocavit. Domitius postero die propiùs Nicopolim accessit, [a] castraque oppido contulit. Quæ dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto. In fronte enim, simplici directâ acie, cornua trinis firmabantur subsidiis. Eâdem ratione hæc mediâ collocabantur acie, duobus dextrâ sinistrâque intervallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit incœptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro vallo instructâ.

XXXVIII. Proximâ nocte Pharnaces, interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium ferebant, cognoscit Cæsarem magno in periculo versari, flagitarique à Domitio, ut quamprimum sibi subsidia mitteret, propiùsque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Quâ cognitâ re, Pharnaces victoriæ loco ducebat, si trahere tempus posset: quum discedendum celeriter Domitio putaret. Itaque ab oppido, quâ facillimum accessum et æquissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas II. directas, non ita magno medio intervallo relicto, IV. pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longiùs constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat: equitatum autem ab lateribus omnem extra fossam collocabat: qui neque aliter utilis esse poterat, et multùm numero anteibat nostrum equitatum.

XXXIX. Domitius autem, quum Cæsaris magis periculo, quàm suo, commoveretur; neque se tutò discessurum arbitraretur, si conditiones, quas rejecerat, rursus appeteret, aut sine caussâ discederet; ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit: XXXVI. legionem in dextro cornu collocavit; Ponticam in sinistro; Deiotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum frontis reliquit intervallum, reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrimque acie instructâ, processum est ad dimicandum.

XL. Signo sub idem tempus ab utroque dato, concurritur: acriter varièque pugnatur. Nam XXXVI. legio quum extra fossam in equitatum regis impetum fecisset, adeò secundum prœlium fecit, ut mœnibus oppidi succederet, fossamque transiret, adversosque hostes aggrederetur. At Pontica ex alterâ parte legio, quum paullulum aversa hostibus cessisset, fossam autem circuire [acies] secundò conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossæ confixa et oppressa est. Deiotari verò legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regis copiæ cornu suo dextro, mediâque acie converterunt se ad XXXVI. legionem: quæ tamen fortiter vincentium impetum sustinuit; magnis copiis hostium circumdata, præsentissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium: quò Pharnaces insequi, propter iniquitatem loci, noluit. Ita, Ponticâ legione penè totâ amissâ, magnâ parte Deiotari militum interfectâ, XXXVI. legio in loca se superiora contulit, non ampliùs CCL. desideratis. Ceciderunt eo prœlio

a *Et castra metatus ante urbem.*

43. *Pugnans in orbem se recepit.*] Factitatum hoc est, ut supra diximus, ab iis qui sustinere vim hostium, non impetum facere volebant.

splendidi ac illustres viri nonnulli equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto, reliquias exercitûs dissipati collegit, itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

XLI. Pharnaces rebus secundis elatus, quum de Cæsare ea, quæ optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit: ibique et victor, et crudelissimus rex, quum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit; bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit: supplicia constituit in eos, qui aliquam formæ atque ætatis commendationem habebant, ea quæ morte essent miseriora; Pontumque nullo defendente, paternum regnum se recepisse glorians obtinebat.

XLII. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum, quæ provincia superioribus mensibus retenta non tantùm sine ignominiâ, sed etiam cum laude erat. Namque eò missus æstate cum II. legionibus Q. Cornificius Cæsaris quæstor pro prætore, quamquam erat provincia minimè copiosa ad exercitus alendos, et finitimo bello ac dissensionibus vastata et confecta, tamen prudentiâ ac diligentiâ suâ, quòd magnam curam suscipiebat, ne quo temerè progrederetur. et recepit, et defendit. Namque et castella complura locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas, et bellum inferendum, expugnavit; eâque prædâ milites donavit: quæ etsi erat tenuis, tamen in tantâ provinciæ desperatione erat grata, præsertim virtute parta: et quum Octavius ex fugâ Pharsalici prœlii magnâ classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus Iadertinorum, [a] quorum semper in rempubl. singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus; ut vel classe dimicare posset, adjunctis captivis, navibus sociorum. Et quum diversissimâ parte orbis terrarum Cn. Pompeium victor Cæsar sequeretur; compluresque adversarios in Illyricum, propter Macedoniæ propinquitatem, se, reliquis ex fugâ collectis, contulisse audiret; litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quæ nuper erant conscriptæ, proficisceretur in Illyricum, conjunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciæ inferretur, depelleret: sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret. Omnem enim illam partem regionemque vivo Cn. Pompeio bellum instauraturam esse credebat.

a *Qui soli nunquam non præstiterant officium* suum *reipublicæ.*

3. *Se in Asiam recepit.*] Propriè dictam. Nam alioqui Cappadocia per quam iter faciebat, in Asiâ erat. Asia verò propriè dicta terminatur à septentrione Bithynia, ab occidente reliquâ Propontidis parte, Hellesponto, Ægæo, Cario, et Myrtoo mari.

5. *Ibique et victor, et crudelissimus rex.*] Confirmant id secuti scriptores. Plutarchus ait victoria immodicè usum: Dion, capta direptaque Amiso puberes omnes interfecisse: Appianus pueris quoque manus præcidisse.

6. *Quum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret.*] Hoc est, secundam, Mithridati enim diu fortuna faveret, sed tandem malum sortitus est eventum.

8. *Supplicia constituit,* &c.] Exsecabat enim virilia insignibus formâ et ætate florentibus. Quod viro nato morte acerbius est.

15. *Q. Cornificius.*] Hic est Cornificius ad quem Cicero scribit, lib. XII. epist. ad Famil. periit in Africâ post cædem Cæsaris, cùm senatûs partes defenderet.

Ib. *Cæsaris quæstor pro prætore.*] Cum prætoria potestate, quia Illyricum una de Cæsaris provinciis erat.

16. *Finitimo bello ac dissensionibus vastata et confecta.*] Civili bello quod in Macedoniâ gerebatur finitimà Illyrico. Dissensiones autem erant, quòd alii Cæsari, alii *Pompeio* studerent.

24. *Iadertinorum.*] Iadera urbs Illyrica maritima, *Zara* hodie dicitur. Hanc *Mela* scribit esse vicinam Salonis et Apolloniæ. Nonnullis *Hiadera* scribitur.

XLIII. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni, ac difficili: sive copiosiorem provinciam existimans, sive multum fortunæ victoris Cæsaris tribuens, sive virtute et scientiâ suâ confisus, quâ sæpe in bellis periclitatus magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat; neque provinciæ facultatibus sublevabatur, quæ partim erat exinanita; partim infidelis; neque navibus, intercluso mari tempestatibus, commeatus supportari poterat; magnisque difficultatibus coactus, non ut volebat, sed ut necesse erat, bellum gerebat. Ita, cùm durissimis tempestatibus, propter inopiam, castella aut oppida expugnare cogeretur, crebra incommoda accipiebat: adeoque est à barbaris contemptus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo prœlio duobus millibus militum ampliùs amissis, centurionibus XXXVIII. tribunis IV. cum reliquis copiis Salonam se recipit; summâque ibi difficultate rerum omnium pressus paucis mensibus morbo periit. Cujus et infelicitas vivi, et subita mors in magnam spem Octavium adduxit provinciæ potiundæ: quem tamen diutiùs in rebus secundis et fortuna, quæ plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii, et virtus Vatinii versari passa non est.

XLIV. Vatinius, Brundisii quum esset, cognitis rebus, quæ gestæ erant in Illyrico, quum crebris litteris Cornificii ad auxilium provinciæ ferendum evocaretur, et M. Octavium audiret cum barbaris fœdera percussisse, compluribusque locis nostrorum militum oppugnare præsidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros: etsi gravi valetudine affectus, vix corporis viribus animum sequebatur; tamen virtute vicit incommodum naturæ, difficultatesque hiemis et subitæ præparationis. Nam quum ipse paucas in portu naves longas haberet, litteras in Achaiam ad Q. Kalenum misit, uti sibi classem mitteret. Quod quum tardiùs fieret, quàm periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant; navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quamquam non satis justa ad prœliandum, rostra imposuit. [a] His adjunctis navibus longis, et numero classis aucto, militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat, ex omnibus legionibus, qui numero ægrorum relicti erant Brundisii, quum exercitus in Græciam transportaretur, profectus est in Illyricum, maritimasque nonnullas civitates, quæ defecerant, Octavioque se transdiderant, partim recipiebat, partim remanantes in suo consilio prætervehebatur: nec sibi ullius rei moram necessitatemque injungebat, quin, quàm celerrimè posset, ipsum Octavium persequeretur. Hunc oppugnantem Epidaurum terrâ marique, ubi nostrum erat præsidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coëgit, præsidiumque nostrum recepit.

XLV. Octavius, quum Vatinium classem magnâ ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset, confisus suâ classe, substitit

a *His* actuariis *cùm addidisset naves longas.*

12. *In agmine dimicare sit coactus*] Id est, tanto cum periculo ut expletis Imperatoris officiis, coactus sit militis partes suscipere, manu ipse pugnando; quod alienum ab Imperatore.

30. *Navibus actuariis.*] Naves actuariæ erant aptæ ad vehendos homines, atque adeò capaciores quàm longiores. Naves verò bellicæ erant et longæ et rostris armatæ ut rostris hostiles naves perforarent. Non enim eâ tempestate usus inventus erat tormentorum quæ *canones* dicuntur, et vehementiore impetu certiùsque eminus naves hostiles deprimunt.

ad insulam Tauridem; quâ regione Vatinius insequens navigabat; non quòd Octavium ibi restitisse sciret; sed quòd eum longiùs progressum insequi decreverat. Quum propiùs Tauridem accessisset, distensis suis navibus, quòd et tempestas erat turbulenta, et nulla suspicio hostis, repentè adversam ad se venientem navem, antennis ad medium malum demissis, instructam propugnatoribus animadvertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci, demittique antennas jubet, et milites armari; et vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quæ primæ naves subsequebantur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani repentè oppressi: parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies: ordine disposita magis Octaviana; paratior militum animis Vatiniana.

XLVI. Vatinius, quum animadverteret neque navium se magnitudine, neque numero parem esse futuræ dimicationi, fortunæ rem committere maluit. Itaque primus suâ quinqueremi in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celerrimè fortissimèque contra illo remigante, naves adversæ rostris concurrunt adeò vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis prœlium, concurriturque ad duces maximè. Nam quum suo quisque auxilium ferret, magnam cominus in angusto mari prœlium factum est; quantoque conjunctis magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani: qui admirandâ virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant; et dimicatione æquatâ, longè superiores virtute rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavii quadriremis: multæ præterea capiuntur, aut rostris perforatæ merguntur: propugnatores Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare præcipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert: in quam plures quum confugerent, depressâ scaphâ, vulneratus tamen adnatat ad suum myoparonem. Eo receptus, quum prœlium nox dirimeret, tempestate magnâ velis profugit. Sequuntur hunc suæ naves nonnullæ, quas casus ab illo periculo vindicârat.

XLVII. At Vatinius re bene gestâ receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octaviana ad dimicandum processerat. Capit ex eo prœlio penterem I. triremes II. dicrota VIII.; compluresque remiges Octavianos: posteroque ibi die fuit, dum suas, captivasque naves reficeret. Post diem III. contendit in insulam Issam: quod eò se recepisse ex fugâ credebat

1. *Ad insulam Tauridem.*] Insula ignobilis atque adeò ignota, de harum numero quas in illo commemorabiles esse negat Strabo; Una fortè de Liburnidibus, quarum una ab eo commemoratur Issa, quò se Octavius recepisse credebatur.

29. *Myoparonem.*] Myoparo navigii piratici genus. Budæus vocat *Brigantin.* Quod *myoparonem* vocavit Plutarchus in Antonio, ab Appiano *phaselus* dicitur. Phaseli autem forma mixta erat ex nave oneraria et longa triremi, quæ et remis utebatur et velis, ut videre est apud Catullum. Difficile est ujus vocis originem invenire. Siqua tamen fides est Aristophanis enarratori seu Scholiastæ, à Paro insula. Unde conjicere licet à forma navium, quæ fiebant in Myunte et Paro insula, nomen Myoparonibus esse inventum.

30. *Tempestate magnâ velis profugit.*] Manuscriptus Regius unus codex habet: *Vix profugit.* Victorinus unus: *Velis vix profugit*, Quæ posterior lectio multò optima. Tempestatis enim magnitudo fugiendi laborem efficiebat.

35. *Penterem*, &c.] *Penteris* Græcum nomen est; quæ Latino nomine dicitur *quinqueremis*, de quâ, et triremi, et dicroto supra dictum. De triremi sic Virgil, lib. v. Æneid.

—— triplici pubes quem Dardana versu
Impellunt, terno consurgunt ordine remi.

38. *In insulam Issam.*] Prima et clarissima

Octavium. Erat nobilissimum regionum earum oppidum, conjunctissimumque Octavio. Quò ut pervenit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt: comperitque, ipsum Octavium, parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Græciæ petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam, caperet. Ita brevi spatio re præclarissimè gestâ, provinciâ receptâ, et Cornificio redditâ, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsâ, victor se Brundisium, incolumi exercitu et classe, recepit.

XLVIII. Iis autem temporibus, quibus Cæsar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat, et Palæpharsali rem feliciter gerebat, Alexandriæque cum periculo magno, tum etiam majore periculi famâ dimicabat, Cassius Longinus in Hispaniâ proprætor provinciæ ulterioris obtinendæ caussâ relictus, sive consuetudine naturæ suæ, sive odio, quod in illam provinciam susceperat quæstor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones: quod vel ex conscientiâ suâ, quum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis, et testimoniis eorum, qui difficulter odio dissimulant, animadvertere poterat, et compensare offensionem provinciæ exercitûs amore cupiebat. Itaque quum primum in unum locum exercitum conduxit, H-S centenos militibus est pollicitus: nec multò post, quum in Lusitaniâ Medobregam oppidum, montemque Herminium expugnâsset, quò Medobregenses confugerant; ibique Imperator esset appellatus; iterum H-S centenis milites donavit. Multa præterea et magna præmia singulis concedebat: quæ speciosum reddebant præsentem exercitûs amorem, paullatim tamen et occultè militarem disciplinam severitatemque minuebant.

XLIX. Cassius legionibus in hiberna dispositis ad jus dicendum Cordubam se recepit, contractumque in eâ æs alienum gravissimis oneribus provinciæ constituit exsolvere; et, ut largitionis postulat consuetudo, per caussam liberalitatis speciosam plura largitori quærebantur; pecuniæ locupletibus imperabantur; quas Longinus sibi expensas ferri non tantùm patiebatur, sed etiam cogebat: in gregem locupletium simultatum caussæ tenues conjiciebantur. Neque ullum genus quæstûs, aut magni et evidentis, aut minimi et sordidi, prætermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. Nemo

insularum Liburnidum, quæ LX. numerantur à Strabone in mari Adriatico. Sophiano dicitur *Lissa*.

9. *Palæpharsali.*] Strabo duas Pharsalos memorat; veterem unam, novam alteram quæ Græcè Παλαιφάρσαλος, dicitur. Hic locus ad veterem actum fuisse prœlium docet.

11. *Cassius Longinus.*] Cassius is est, qui tribunus plebis tantam operam dederat Cæsari cum Antonio, qui cum eo se ad Cæsarem contulerat. Cæsar eum legionibus IV. Hispaniæ præfecerat ulteriori. Sed ut hîc legimus et omnia et seipsum miserè propter avaritiam perdidit. Atque adeò ejus famæ hîc parùm parcitur ab Hirtio.

18. *H-S centenos.*] Circiter *sept livres dix sols.* Tota illa pecuniæ ratio, iterum moneo, est perturbatissima. Hæc enim pecunia est perexigua, nec satis digna, quâ Romanorum militum voluntates ad suos usus quis sibi adjungeret. Si legatur ut ante legebatur in neutro genere sestertia, nimia est, essent enim VII. ∞ DLX. libræ Turonenses.

19. *Medobregam.*] Medobrega ignoratur. Quidam putant dici *Armeniam*.

20. *Herminium.*] Herminius mons in Lusitaniâ dicitur *Arminno*.

31. *Expensas ferri.*] Expensum ferre est scribere se dedisse, quod fiebat etsi non darent. Sed hoc facto fatebantur se daturos, atque adeò debere. Postea verò acceptas referrebant, id est, solvebant.

Ib. *In gregem locupletium simultatum caussæ tenues conjiciebantur.*] Manuscriptus Victorinus unus codex habet *locupletum*, quod melius videtur.

34. *Quo domus et tribunal imperatoris vacaret.*] Prætoria enim cognitio una erat domestica, altera publica. Domestica intra prætorium cubiculumque querelis audiendis ministranteque et admittente cubiculario exercebatur, publica verò in basilica atque in tribunali, scribis, accensis, præconibus et lictoribus apparentibus.

erat, qui modò aliquam jacturam facere posset, quin aut vadimonio teneretur, aut in reos referretur. Ita etiam magna sollicitudo periculorum ad jacturas et detrimenta rei familiaris adjungebatur.

L. Quibus de caussis accidit, ut, quum Longinus Imperator eadem faceret, quæ fecerat quæstor, similia rursus de morte ejus provinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares ejus : qui, quum in illâ societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cujus nomine peccabant : sibique quod rapuerant, acceptum ferebant ; quod interciderat, aut erat interpellatum, Cassio assignabant, v. legionem novam conscribit. Augetur odium et ex ipso delectu, et sumptu additæ legionis. Complentur equitum III. millia : maximisque onerantur impensis : nec provinciæ datur ulla requies.

LI. Interim litteras accepit à Cæsare, ut in Africam exercitum transjiceret, perque Mauritaniam ad fines Numidiæ perveniret : quòd magna Cn. Pompeio Juba rex miserat auxilia, majoraque missurus existimabatur. Quibus litteris acceptis, insolenti voluptate efferebatur, quòd sibi novarum provinciarum, et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones accersendas, auxiliaque adducenda. Certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque c. præpararentur, pecuniæque describerentur atque imperarentur, nequa res, quum redisset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione ; non enim labor aut vigilantia cupienti præsertim aliquid Cassio deerat.

LII. Exercitu coacto in unum locum, castris ad Cordubam positis, pro concione militibus exponit, quas res Cæsaris jussu gerere deberet, polliceturque iis, quum in Mauritaniam transjecisset, H-S centenos se daturum : v. fore in Hispaniâ legionem. Ex concione se Cordubam recepit. Eoque ipso die, meridianâ horâ, quum in Basilicam iret, quidam Minutius Silo cliens L. Racilii libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles ei transdit : deinde post Racilium (nam is latus

1. *Quin aut vadimonio teneretur, aut in reos referretur.*] Budæus prioribus suis in Pandectas annotationibus, ait sponsionem sistendi se in judicio esse vadimonium. Teneri autem vadimonio, quid sit, postea declarat. Vadimonio obstricti hodie dici possunt qui ob crimina in judicium à judicibus vocati, ut sit, impetraverunt, ut aut suâ aut sponsorum fide dimittantur, eà lege ut in diem certum, aut quandocumque judici visum fuerit, ad judicium sistantur, quos *elargitos* vocant.

11. *Complentur equitum* III. *millia : maximisque onerantur impensis.*] Manuscripti Regii codices tres, Thuani duo, Victorinus unus, pervetustus item qui in bibliothecâ Sancti Victoris est impressus, unus Romæ, apud Petrum de Maximis ann. 1472. habent, *ornantur*, quod melius est. Nam impensis civium complentur et ornantur equites, non onerantur.

14. *Interim litteras accepit à Cæsare.*] De quâ re sic Livius apud Priscianum, lib. XV. *Quo tempore firmandi regni Bogudis causa exercitum in Africam trajicere conatus est.*

15. *Mauritaniam.*] Mauritania duplex, *Tingitania et Cæsariensis*, utraque in parte occidua Africæ. Duo ibi reges, quorum alter Juba Pompeianis se adjunxit, alter *Bogud* Cæsaris amicitiam est secutus. Is post mortem Cæsaris ad Antonium se applicuit, atque in eo bello, quod ipsi cum Octaviano Cæsare fuit, cùm in manus Agrippæ Cæsariani venisset, ejus jussu fuit occisus

Ib. *Ad fines Numidiæ perveniret.*] De Numidiâ supra est dictum.

16. *Cn. Pompeio.*] Filio.

18. *Quòd sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas.*] Diripiendi.

25. *Cordubam.*] De Corduba dictum supra.

27. *H-S centenos.*] Sestertios, *sept livres dix sols.*

29. *Basilicam.*] Basilica locus amplus, in quo exercebantur judicia publica, arbitria, et publica convivia fiebant. Forum enim subdialis erat locus, sive ut Græce dicitur *Hypæthrus*. Christiani pro *delubris* acceperunt, quia basilica supra Martyrum sepulcra extruxerant ad hominum conventus excipiendos.

31. *Deinde post Racilium (nam is latus Cassii tegebat).*] Manuscriptus Regius unus codex habet *per Racilium*. Et melius quidem

Cassii tegebat) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco, quum se insinuâsset, sinistrâ corripit eum, dextrâque bis feriit pugione. Clamore sublato, fit à conjuratis impetus universis. Munatius Plancus proximum gladio transjicit lictorem. Hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius, et L. Mergilio simili confidentiâ Plancum municipem suum adjuvant. Erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat, jacentemque levibus sauciat plagis.

LIII. Concurritur ad Cassium defendendum. Semper enim Berones compluresque evocatos cum telis secum habere consueverant. A quibus cæteri intercluduntur, qui ad cædem faciendam subsequebantur. Quo in numero fuit Calpurnius Salvianus, et Manilius Tusculus. Minutius inter saxa, quæ jaciebant in itinere, fugiens opprimitur, et relato domum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, quum id non dubitaret, accurrit lætus in castra; militibus vernaculis, et secundæ legionis, quibus odio sciebat, præcipuè Cassium esse, gratulatur. Tollitur à multitudine in tribunal: Prætor appellatur: nemo enim in provinciâ natus aut vernaculæ legionis miles, aut diuturnitate jam factus provincialis, quo in numero erat II. legio, non cum omni provinciâ consenserat in odio Cassii. Nam legiones XXX. et XXI. paucis mensibus in Italiâ scriptas, Cæsar attribuerat Longino, V. legio ibi nuper erat confecta.

LIV. Interim nuntiatur Laterensi vivere Cassium. Quo nuntio, dolore magis permotus, quàm animo perturbatus reficit celeriter sese, et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognitâ, XXX. legio signa Cordubam infert, ad auxilium ferendum imperatori suo. Facit hoc idem XXI. Subsequitur has V. Quum II. legiones reliquæ essent in castris, secundani veriti, ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, indicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permansit in sententiâ legio vernacula, nec ullo timore de gradu dejecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii cædis, jubet comprehendi: legionem V. in castra remittit, cohortibus XXX. retentis. Indicio Minutii cognoscit, L. Racilium, et L. Laterensem,

Nam per illum Racilium cædis participem percussori locus dabatur.

3. *Munatius Plancus proximum gladio transjicit lictorem.*] Manuscripti Regii tres, Victorinus unus, Thuani duo, pervetustus supra memoratus impressus codex, habent: *Munatius Flaccus*, quod verisimilis sit. Quamquam enim clarissimus eo nomine fuerat Lugduni in Gallia conditor, hunc tamen fuisse vix fides sit.

4. *Q. Cassium legatum vulnerat.*] Cassii Longini. Sæpe enim sibi propiuquos legabant, et frater fratrem, patrem filius.

6. *Plancum municipem suum adjuvant.*] Qui in eodem municipio suo nempe natus erat.

Ib. *Italicenses.*] Ex Italicâ urbe Hispaniæ à Scipione sic nominata, quæ sequentibus temporibus Trajani, Adriani et Theodosii Imperatorum patria fuit, ut supra dictum.

9. *Berones.*] Hispaniæ Tarraconensis populos esse ait Ptolemæus lib. II. cap. 6. Strabo verò facit Cantabris finitimos ad septentrionem, quorum urbs varia ad trajectum Iberi, id est, ubi incipit esse navigabilis. Videntur esse Navarrenses. Dicuntur ibidem à Gallis orti.

13. *Minutius inter saxa, quæ jaciebant in itinere, fugiens opprimitur.*] Manuscripti Regii codices duo, Thuani totidem habent: *Inter saxa, quæ jacebant.* Quæ melior lectio. Lapides enim qui jaciuntur, non capiunt, sed aut occidunt aut vulnerant; qui autem in itinere jacent, fugienti lapsus caussam afferunt, lapsus autem moram objiciens et retardans fugientem, ut opprimatur à persequentibus efficit. Sic Pausanias, interfecto Phillippo rege Macedoniæ, fugiens, ad vitis stirpem offenso pede cecidit, et lapsus humi à persequentibus oppressus est.

19. *Vernaculæ legionis.*] Vernacula legio antea Pompeio militans à Varrone ejus legato ad Cæsarem defecerat.

et Annium Scapulam maximæ dignitatis et gratiæ provincialem hominem, sibique tam familiarem, quàm Laterensem et Racilium, in eâdem fuisse conjuratione. Nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici jubeat. Minutium libertis transdit excruciandum: item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium conjuratorumque numerum auget, verè, ut quidam existimant, ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus affectus L. Mergilio. Squillus nominat plures: quos Cassius interfici jubet, exceptis iis, qui se pecuniâ redemerunt. Nam palam H-S x. cùm Calpurnio paciscitur, et cùm Q. Sextio quinquaginta, qui etsi maximè nocentes sunt multati, tamen periculum vitæ, dolorque vulnerum [a] pecuniâ remissus, crudelitatem cum avaritiâ certâsse significabat.

LVI. Aliquot post diebus litteras à Cæsare missas accipit; quibus cognoscit Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse. Quâ re cognitâ, mistam dolore voluptatem capiebat. Victoriæ nuntius lætitiam exprimebat; confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus accersit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant; acceptasque eas jubet referri. Quibus parùm videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Æquâ autem ratione delectum instituit: quos ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos transmarina militia perterritos ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, majus tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat. Legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad Trajectum: ipse classem quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit: ibique moratur: propterea quod edictum totâ provinciâ proposuerat, ut, quibus pecunias imperâsset, neque contulissent, se adirent. Quæ evocatio vehementer omnes turbavit.

LVII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus mil. legionis ver-

a *Condonatus* pecuniæ.

1. *Annium Scapulam.*] Dio, lib. XLIII. scripsit T. Annium Scapulam virum equestrem, postea hujus tumultûs excitati pœnas à Cæsare metuentem, novum bellum Hispaniense scilicet excitavisse. Hujus mors in fine Commentarii de bello Hispanico perscripta est.

9. *Nam palam* H-S x. &c.] Meminit commemorabilis illius avaritiæ Val. Maximus, lib. IX. cap. 4. non X. sed LX. scribens sestertiis pactum fuisse. Tam incerta est tota illa in omnibus libris ratio propter facilem in arithmeticis notis, antiquorum librariorum lapsum, crebrosque, imò infinitos exscriptorum errores, ut omittere in universum quàm emendare tutius videatur, præsertim ubi nostra nihil interest, nec illa ignoratio quicquam nobis adimet.

15. *Mistam dolore voluptatem capiebat.*] Manuscripti Regii duo, Victorinus et Thuanus unus, pervetustus impressus unus habent: *Mixtam dolore voluptatem capiebat.*

18. *Qui sibi pecunias expensas tulerant; acceptasque eas jubet referri.*] Acceptum referre et expensum ferre sunt vetusta loquendi genera. Acceptum referre est scribere se accepisse, expensum verò referre est scribere se expendisse pecuniam et dedisse. Gallice, *Il convertissoit les prests en taxe.*

20 *Æquâ autem ratione delectum instituit.*] Corruptus sine dubio locus. Si enim æqua ratione delectum instituisset, æquitas delectûs non fuisset publicum odium promerita, quem locum sic emendo ex fide MS. Regii unius codicis qui sic habet: *Equitum autem Romanorum delectum instituit.* Quâ lectione nihil planius est. Hæc lectio adjuvatur Thuanorum duorum MSS. lectionibus, quarum altera est: *eque autem Romæ:* âltera, *eque autem Roma*, vel *Romi*, (non enim liquet satis) sed ut est, magnum præbent MSS. regiis atque adeò huic loco adjumentum.

24. *Totum exercitum lustrat.*] Multæ sunt lustrandi significationes. Hic autem nihil aliud significat quàm recensere et recognoscere suas copias. Qua de lustratione supra dictum.

25. *Ad Trajectum.*] Videtur esse fretum Herculeum, quâ ipsi in Mauritaniam trajiciendum erat.

26. *Hispalim accidit.*] De quâ urbe supra.

30. *Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus mil. legionis vernaculæ fuerat, nuntiat*

naculæ fuerat, nuntiat famâ, legionem xxx. quam Q. Cassius legatus simul ducebat, quum Illurgim ad oppidum castra haberet, seditione factâ, centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse, et ad II. legionem contendisse, quæ ad fretum alio itinere ducebatur. Cognitâ re, noctu cum v. cohortibus [a] undevicesimanorum egreditur. Manè pervenit. Ibi eum diem, ut quid ageretur, perspiceret, moratus, Carmonam contendit. Hic, quum legio xxx. et xxi. et cohortes iv. et v. legio, totusque convenisset equitatus, audit, iv. cohortes à vernaculis [b] oppressas ad Obuculam, cum his ad secundam pervenisse legionem, omnesque ibi se conjunxisse, et T. Thorium Italicensem ducem delegisse. Celeriter habito concilio, Marcellum Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus affertur, conventum Cordubensem ab eo defecisse, Marcellumque aut voluntate, aut necessitate adductum (namque id variè nuntiabatur) consentire cum Cordubensibus: II. cohortes legionis v. quæ fuerant Cordubæ in præsidio, idem facere. Cassius his rebus incensus movet castra, et postero die Segoviam ad flumen Silicense venit. Ibi habitâ concione, militum tentat animos: quos cognoscit non suâ, sed Cæsaris absentis caussâ sibi fidissimos esse, nullumque periculum deprecaturos, dum per eos Cæsari provincia restitueretur.

LVIII. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit; ac, ne dissensionis initium natum seditiosâ militum suâque videretur naturâ; simul ut contra Q. Cassium, qui Cæsaris nomine majoribus viribus uti videbatur, æquè potentem opponeret dignitatem: Cn. Pompeio se provinciam recuperare velle palam dictitabat. Et forsitan etiam hoc fecerit odio Cæsaris, et amore Pompeii: cujus nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat: sed id quâ mente commotus fecerit, conjecturâ sciri non potest. Certè hoc præ se Thorius ferebat: milites adeò fatebantur, ut Cn. Pompeii nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conventus obviàm prodit, neque tantum virorum, sed etiam matrum-familias, ac prætextatorum; deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent:

a *Militum decimæ nonæ legionis.* b *Interceptas.*

famâ, &c.] Magna suspicio mendi, quod, quia nullius manuscripti ope emendare licet, sic explicare lubet: *L. Titius, qui eo tempore trib. mil. legionis vernaculæ fuerat, nuntiat legionem* xxx. *discesse*, &c. Atque id se famà accepisse, non certo autore.

2. *Illurgim*] Ptolemæus meminit, Plinius *Illiturgim* vocat.

7. *Carmonam.*] Carmona urbs Hispaniæ Bæticæ, *Carmon* dicitur Straboni, hodie *Carmona*, ut est supra dictum.

9. *Obuculam.*] Obucula ad Singulum amnem posita est, non longè ab illo loco ubi ille Bæti miscetur. Plinio libro tertio capite primo dicitur Obulco, quod Pontificale appellatur.

11. *Marcellum.*] Marcello succensuit Cæsar, quasi cujus fidei nihil esset credendum, eumque relegavit, sed postea revocavit, magnisque honoribus et beneficiis auxit.

17. *Segoviam ad flumen Silicense venit.*] Propterea mentionem facit fluminis, quia duplex est Segovia, alia in Hispaniâ Tarraconensi, alia in Bæticâ, de quâ postrema hoc loco agitur. Nomen aliud servat.

25. *Cn. Pompeio.*] Filio.

32. *Matrum-familias.*] Ulpianus in digestis de verborum significatione, matrem-familias opponit concubinæ. Livius verò de Perseo et Demetrio Philippi filiis dicit, lib. xxxix. *Hunc justa matre-familiâs, illum pellice ortum esse.* Aulus Gellius, lib. I. cap. 6. irridet Melissum quendam, qui hoc discriminis statuebat matronam inter et matrem-familiâs, quod matrona semel peperisset, mater-familiâs verò plures liberos suscepisset.

Ib. *Prætextatorum.*] Puerorum aut adolescentum, qui prætextam limbo purpureo togam ferebant usque ad annum ætatis XVII. quâ ætate togam puram sine limbo purpureo sumebant.

nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Cæsarem ne facere cogerentur, orare.

LIX. Tantæ multitudinis precibus et lacrymis exercitus commotus quum videret, ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeii nomine et memoriâ, tamque omnibus Cæsarianis, quàm Pompeianis Longinum esse in odio, neque se conventum, neque M. Marcellum contra Cæsaris caussam posse perducere, nomen Pompeii ex scutis detraxerunt; Marcellum, qui se Cæsaris caussam defensurum profitebatur, ducem adsciverunt, prætoremque appellârunt; et sibi conventum adjunxerunt; castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eò biduo circiter IV. millia passuum à Cordubâ, citra flumen Bætim in oppidi conspectu loco excelso facit castra: litteras ad regem Bogudem in Mauritaniam, et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciæque Cæsaris caussâ quamprimum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, ædificia incendit.

LX. Cujus rei deformitate atque indignitate legiones, quæ Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt: ut in aciem educerentur, orant, priùsque confligendi sibi potestas fieret, quàm cum tantâ contumeliâ nobilissimæ carissimæque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammâque consumerentur. Marcellus, quum confligere miserrimum putaret, quòd et victoris et victi detrimentum, ad eundem Cæsarem esset redundaturum, neque suæ potestatis esse, legiones Bætim transducit, atque aciem instruit. Quum Cassium contra pro castris suis aciem instruxisse loco superiore videret, caussâ interpositâ, quòd is in æquum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere cœpit. Cassius qui benè valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interficit. Quum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Bætim transfert, crebròque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur, propter locorum difficultates.

LXI. Erat copiis pedestribus multò firmior Marcellus. Habebat enim veteranas legiones multisque prœliis expertas. Cassius *fidei* magis, quàm virtuti legionum, confidebat. Itaque quum castra castris collocata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aquâ Cassianos posset, Longinus veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibique infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur, celerique itinere Ullam contendit; quod sibi fidele esse oppidum credebat. Ibi adeò conjuncta ponit mœnibus castra, ut et loci naturâ (namque Ulla in edito monte posita est) et

11. *Bætim.*] Bætis est fluvius Hispaniæ, qui oritur in Orospeda monte, ut testatur Strabo, olim *Tartessus* Straboni Pausaniæque. Nunc *Guadalquivir*. Nomen dedit Hispaniæ ulteriori, quæ ejus nomine *Bætica* dicitur, quæ conventus habebat quatuor, de quibus crebra fit in his libris mentio.

12. *Bogudem.*] Bogud hic rex à Cæsare commilito vocabatur, cujus uxorem Eunoën dilexerat, cui et ipsi plurima et immensa tribuit, teste Suetonio, cap. 3. Bello post mortem Cæsaris inter Antonium et Octavianum Cæsarem orto, ad Antonium transiit, et Methonæ tandem ab Agrippâ, qui illam urbem ceperat, fuit necatus, ut est supra dictum.

23. *Neque suæ potestatis esse.*] Manuscripti Regii tres, Thuani duo codices, Victorinus unus, omnes denique quos videre licuit, habent, *Neque suæ potestatis esset*. Ut ut sit, utraque bona lectio, et eadem sententia.

40. *Ullam.*] *Ullam* vocat Ptolemæus, itidem Plinius et Dio Quæ verior videtur lectio.

ipsâ munitione urbis, undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur, et quàm proximè potest Ullam castra castris confert: locorumque cognitâ naturâ, quo maximè rem deducere volebat, necessitate est adductus, ut neque confligeret, cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat, neque vagari Cassium latiùs pateretur; ne plures civitates ea paterentur, quæ passi erant Cordubenses. [a] Castellis idoneis locis collocatis, operibusque in circuitu oppidi continuatis, Ullam, Cassiumque munitionibus clausit: quæ priùs quàm perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit: quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento, si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum.

LXII. Paucis diebus litteris Cassii acceptis, rex Bogud cum copiis venit, adjungitque ei legionem quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxiliarias Hispanorum. Namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis, in Hispaniâ nonnullæ civitates rebus Cassii studebant; plures Marcello favebant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter crebròque, ut accidit, fortunâ sæpè ad utrumque transferente victoriam; nec tamen unquam ab operibus depellitur Marcellus.

LXIII. Interim Lepidus ex citeriore provinciâ cum cohortibus legionariis xxxv. magnoque numero equitum, et reliquorum auxiliorum, venit eâ mente Ullam, ut sine ullo studio contentiones Cassii Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert. Cassius contrà suis se tenet præsidiis, sive eo quod plus sibi juris deberi quam Marcello existimabat, sive eò quòd, ne præoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur. Ponit ad Ullam castra Lepidus; neque habet à Marcello quidquam divisi. Ne pugnetur, interdicit. Ad exeundum Cassium invitat; fidemque suam in re omni interponit. Quum diu dubitâsset Cassius, quid sibi faciendum, quidve Lepido esset credendum; neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententiâ; postulat utì munitiones disjicerentur, sibique liber exitus daretur. Non tantùm induciis factis, sed prope jam constituta opera quum complanarent, custodiæque munitionum essent deductæ, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regiis castris, neque opinantibus omnibus, si tamen in omnibus fuit Cassius (nam de hujus conscientiâ dubitabatur) impetum fecerunt, compluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter, indignatione et auxilio Lepidi, prœlium esset diremptum; major calamitas esset accepta.

LXIV. Quum iter Cassio patefactum esset; castra Marcellus cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore, Marcellusque, Cordubam cum suis proficiscitur; Cassius Carmonam. Sub idem tempus

a *Castellis positis in locis opportunis.*

17. *Accedit cum copiis Bogud.*] De quâ re sic Livius apud Priscianum, lib. IX. *Castra quoque diversis partibus Cassius et Bogud adorti, haud multum abfuere quin ea perrumperent.*

22. *Interim Lepidus.*] Tantopere favet Lepido Cæsar, ut de tantulâ re bene gestâ triumphum ei concesserit. Testis Dio.

38. *Si tamen in omnibus fuit Cassius.*] Quia dixerat *neque opinantibus omnibus*, excipit ex non opinantium numero Cassium, nam opinabatur fore quod jusserat.

44. *Sub idem tempus Trebonius proconsul.*] Quem miserat Cæsar exoratus Hispanorum

Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. De cujus adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit: ipse, omnibus suis rebus celeriter correptis; Malacam contendit; ibique adverso tempore navigandi naves conscendit, ut ipse prædicabat, ne se Trebonio, et Lepido, et Marcello committeret: ut amici ejus dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cujus magna pars ab eo defecerat: ut cæteri existimabant, ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta in potestatem cujusquam veniret. Progressus secundâ, ut hibernâ, tempestate, quum in Iberum flumen noctis vitandæ caussâ se contulisset, inde paullo vehementiore tempestate nihilo periculosiùs se navigaturum credens, profectus, adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus, quum neque flectere navem propter vim fluminis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersâ navi periit.

LXV. Quum in Syriam Cæsar ex Ægypto venisset, atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, litterisque urbanis animadverteret, multa Romæ malè et inutiliter administrari, neque ullam partem reipublicæ satis commodè geri; quòd et contentionibus tribunitiis perniciosæ seditiones orirentur; et ambitione atque indulgentiâ tribunorum militum, et qui legionibus præerant, multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quæ dissolvendæ disciplinæ severitatisque essent; eaque omnia flagitare adventum suum videret; tamen præferendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, jura legesque acciperent, et externorum hostium metum deponerent. Hæc in Syriâ, Ciliciâ, Asiâ celeriter se confecturum sperabat; quòd hæ provinciæ nullo bello premebantur: In Bithyniâ ac Ponto plus oneris videbat impendere sibi. Non enim excessisse Ponto Pharnacem audierat, neque excessurum putabat, quum secundo prœlio esset vehementer inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus ferè in omnibus civitatibus, quæ majore sunt dignitate, præmia bene meritis et viritim et publicè tribuit: de controversiis veteribus cognoscit ac statuit. Reges, tyrannos, dynastas provinciæ, finitimosque, qui omnes ad eum con-

precibus, qui ad ipsum de alio in locum Q. Cassii subrogando scripserant. Autor est Dion.

1. *De cujus adventu ut cognovit*, &c.] Livius apud Priscianum: *Cassius gessisset cum Trebonio bellum, si Bogudem regem trahere in societatem sceleris potuisset.*

4. *Malacam contendit.*] Nunc dicitur *Malaga*, optimi vini ferax, unde in alias terras exportatur; adeò munita, ut tanquam propugnaculum aliquod, objecta videatur Africæ.

9. *Progressus secundâ, ut hibernâ tempestate.*] Id est, secunda tempestate, quantum hiems patiebatur. Sic infra similis est locutio. *Ziela est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in plano loco, satis munitum.* Id est, quantum planities patitur, satis munitum. Nam illo tempore non erat naturà munitum oppidum, quod erat in plano loco constitutum.

17. *Multa Romæ malè et inutiliter administrari.*] Cùm plurima arguunt multa malè Romæ gesta fuisse, tum quod Livius scribit P. Dolabellam legem de tabulis novis tulisse. Unde exorta seditio, quam ut compesceret, cùm in urbem milites induxisset M. Antonius magister equitum, periisse de plebe DCCC. Multa item malè gerebant ejus amici, qui illum sibi esse obnoxium propter operam in bello navatam putabant, quorum primi erant Dolabella, Antonius atque Cornificius.

21. *Quæ dissolvendæ disciplinæ severitatisque essent.*] Hellenismus est, subaudi ἕνεκα *causa.*

26. *Hæc in Syriâ, Ciliciâ, Asiâ.*] Propriè dicta, de quâ supra.

28. *Ac Ponto.*] Macedones, debellato Dario, Cappadociam, quam Persæ duas in Satrapias diviserant, in totidem regna partiti sunt. Alteram ad Taurum, Cappadociam, alteram Pontum appellaverunt, quæ Pharnacis erat tempore Cæsaris. Quo Pharnace depulso, Mithridates Pergamenus eam beneficio Cæsaris habuit.

34. *Tyrannos.*] Parvi reges seu regibus mi-

currerant, receptos in fidem, conditionibus impositis provinciæ tuendæ ac defendendæ, dimittit et sibi, et populo Rom. amicissimos.

LXVI. Paucis diebus in eâ provinciâ consumptis, Sex. Cæsarem amicum et necessarium suum legionibus Syriæque præficit. Ipse eâdem classe, quâ venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cujus provinciæ civitates omnes evocat Tarsum: quod oppidum ferè totius Ciliciæ nobilissimum fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provinciæ et finitimarum civitatum constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutiùs moratur; magnisque itineribus per Cappadociam confectis biduum Mazacæ commoratus, venit Comana, vetustissimum et sanctissimum in Cappadociâ Bellonæ templum, quod tantâ religione colitur, ut sacerdos ejus Deæ majestate, imperio et potentiâ secundus à rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo Nicomedi Bithynio adjudicavit: qui regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum, mutationemque generis, jure minimè dubio, vetustate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ariobarzanis Ariaratem, quum benè meritus uterque eorum de republ. esset, ne aut regni hæreditas Ariaratem sollicitaret, aut hæres regni terreret, Ariobarzani attribuit, qui sub ejus imperio ac ditione esset: ipse iter cœptum simili velocitate conficere cœpit.

LXVII. Quum propiùs Pontum finesque Gallogræciæ accessisset, Deiotarus tetrarches Gallogræciæ tunc quidem pænè totius, quod ei neque legibus, neque moribus concessum esse cæteri tetrarchæ contendebant, sine dubio autem rex Armeniæ minoris ab senatu appellatus, depositis regiis insignibus, neque tantùm privato vestitu, sed etiam reorum habitu, supplex ad Cæsarem venit oratum, ut sibi ignosceret, quòd in eâ parte positus terrarum, quæ nulla præ-

nores. Ipse Æneas apud Virg. VII. 266. Æneid. à Latino rege eo nomine appellatur:

Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.

Sed quia parvi illi reges vi et cædibus sua regna funestaverunt, obtinuit, ut qui injustè dominatur rex, tyrannus dicatur.

Ib. *Dynastas provinciæ.*] De dynastis supra dictum.

10. *Mazacæ.*] Mazaca Cappadociæ metropolis, Postea Cæsarea dicta, sub Argeo monte.

Ib. *Comana.*] Duæ commemorantur à Strabone urbes eodem nomine, eidem Deæ sacræ, altera in Ponto, altera in Cappadociâ, de quâ postremâ hîc agitur.

11. *Bellonæ.*] Bellona belli Dea, quæ Græce Ἐνυὼ dicitur.

12. *Ut sacerdos ejus Deæ.*] Strabo memorat suà ætate plusquam sex mille servos sacros Bellonæ, regis quidem Cappadociæ subditos, illius sacerdotis imperio paruisse. Quod sacerdotium abstulit Cæsar Archelao ob studium Pompeianarum partium, cujus studii illi et Deiotarus et Ariobarzanes soli pœnas luerunt.

17. *Fratrem autem Ariobarzanis Ariaratem.*] Hujus meminit Cicero, lib. epist. XV. dicitque illum Ariaratem fuisse à quibusdam sollicitatum ut regnare vellet. Quod ne fieret, videtur Cæsar autoritate suâ Ariobarzani regi fratrem Ariaratem subjecisse.

22. *Gallogræciæ.*] Strabo, lib. XII. scribit suâ tempestate tres fuisse reges Galatiæ, deinde duos, deinde unum Deiotarum, cui successerit Amyntas, post quem, Gallogræciam in provinciam fuisse redactam. Illi porro Gallogræci à Gallis oriundi, habent ad orientem, Cappadociam, ad occidentem, Bithyniam, ad meridiem, Pamphyliam, ad septentrionem, Pontum Euxinum. T. Livius de illis: *Gallogræci bellicosiores eâ tempestate erant, Gallicos adhuc, nondum exoleta stirpe, servantes animos.* Horum in Asiam commigrationem lege apud T. Livium, lib. XVIII. qui bellum Macedonicum et Asiaticum continet.

25. *Rex Armeniæ.*] Armenia habet ad meridiem, Taurum montem, quo disterminatur à Mesopotamiâ, ad orientem, Mediam, ad septentrionem, Iberas Albanosque, ad occidentem, Cappadociam. Dividebatur in majorem et minorem. Minoris, de quâ hic agitur, urbes erant primariæ Nicopolis et Sebaste. Majoris verò Artaxata. Posterioribus temporibus minor dicta est prima, major verò secunda, ut patet ex libro notitiarum. Appianus, lib. II. bell. civil. Ciseuphratenos appellat et Transeuphratenos, quia Euphrates fluvius Armeniam intersecat. Nomen hodie retinet.

sidia Cæsaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompe castris fuisset: neque enim se judicem debuisse esse controversiaru populi R. sed parere præsentibus imperiis.

LXVIII. Contra quem Cæsar, quum plurima sua commemorâsse officia, quæ consul ei decretis publicis tribuisset; quumque defensionem ejus nullam posse excusationem ejus imprudentiæ recipere coarguisset; quod homo tantæ prudentiæ ac diligentiæ scire potuisset, qui urbem Italiamque teneret; ubi senatus populusque Romanus, ubi respubl. esset, quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum cons. esset: sed tamen se concedere id factum superioribus suis beneficii veteri hospitio atque amicitiæ, dignitati ætatique hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent hospites atque amici Deiotari ad deprecandum: de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit: regium vestitum ei restituit. Legionem autem, quam ex genere civium suorum Deiotarus armaturâ disciplinâque nostrâ constitutas habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere jussit.

LXIX. Quum in Pontum venisset, copiasque omnes in unum locum coëgisset; quæ numero, atque exercitatione bellorum mediocres erant (exceptâ enim legione VI. quam secum adduxerat Alexandria veteranam, multis laboribus periculisque functam, multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum, partim crebritate bellorum adeò diminutam, ut minus mille hominum in ea esset; reliquæ erant III. legiones, una Dejotari, duæ, quæ in eo prœlio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant) legati à Pharnace missi Cæsarem adeunt, atque in primis deprecantur, ne ejus adventus hostilis esset. Facturum enim omnia Pharnacem, quæ imperata essent. Maximeque commemorabant nulla Pharnacem auxilia contra Cæsarem Pompeio dare voluisse; quum Deiotarus, qui dedisset, tamen ei satis fecisset.

LXX. Cæsar respondit se fore æquissimum Pharnaci, si, quæ polliceretur, repræsentaturus esset. Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis, legatos, ne aut Deiotarum sibi objicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quòd auxilia Pompeio non misissent. Nam se neque libentiùs facere quidquam, quàm supplicibus ignoscere; neque provinciarum publicas injurias condonare iis posse, qui non fuissent in se officiosi: id ipsum, quod commemorâssent, officium utilius Pharnaci fuisse, qui providisset ne vinceretur, quàm sibi, cui Dii immortales victoriam tribuissent. Itaque se magnas et graves injurias civium Romanorum, qui in Pontò negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci. Nam neque interfectis amissam vitam, neque exsectis virilitatem restituere posse: quod quidem

8. *Ubi senatus populusque Romanus.*] Deiotarus reponere poterat illud Lucani,

> —— *non nunquam perdidit ordo*
> *Mutato sua jura loco.*——

22. *Ut minus mille hominum in ea esset.*] Quæ tamen v. millium hominum et ccc. esse debuit, si plena fuisset et integra.

31. *Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis.*] Dio scripsit illum comiter primos et secundos Pharnacis legatos excepisse, ut incauto propter spem pacis ingrueret, tertiis verò venientibus dixisse graviter, Pompeium benè de se meritum malè dereliquisse. Hoc est quod Veget. lib. III. cap. 3. docet: *Frequentius conventionum pacisque simulatio credulis, quam arma nocuerunt.* Malè Eutropius indiligens scriptor, tradit cum Pompeio Pharnacem apud Thessalium fuisse.

41. *Neque exsectis virilitatem,* &c.] Appianus lib. II. scribit Pharnacem, fracto Domitio, captis Amysenis in Ponto, qui partes tenebat Romanorum, pueris exsecuisse virilia, Cæsaris

supplicium gravius morte cives Romani subissent: Ponto verò decederet confestim; familiasque publicanorum remitteret; cæteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quæ penes eum essent. Si fecisset, jam tunc sibi mitteret munera, ac dona, quæ benè rebus gestis imperatores ab amicis accipere consuêssent. Miserat enim Pharnaces coronam auream.

LXXI. His responsis datis, legatos remisit. At Pharnaces, omnia liberaliter pollicitus; quum festinantem ac properantem Cæsarem speraret libentiùs etiam crediturum suis promissis, quàm res pateretur; quo celeriùs honestiùsque ad res magis necessarias proficisceretur (nemini enim erat ignotum, plurimis de caussis ad Urbem Cæsarem revocari) lentiùs agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari cœpit. Cæsar cognitâ calliditate hominis, quod aliis temporibus naturâ facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celeriùs omnium opinione manum consereret.

LXXII. Ziela est oppidum in Ponto positu ipso, ut in plano loco, satis munitum. Tumulus enim naturalis, velut manu factus, excelsiore undique fastigio sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique intercisi vallibus colles: quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis, et infelicitatem Triarii, detrimentumque exercitûs nostri, superioribus locis atque itineribus pœnè conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem; nec multo longiùs millibus passuum III. abest ab Zielâ. Hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum felicium castrorum, refectis operibus, copiis omnibus suis occupavit.

LXXIII. Cæsar, quum ab hoste millia passuum V. castra posuisset; videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras; si modò ea loca hostes priores non cepissent, quæ multo erant propiora regis castris; aggerem comportari jubet intra munitiones. Quo celeriter collato, proximâ nocte, vigiliâ quartâ, legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris relictis, primâ luce, neque opinantibus hostibus, eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum prœlium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportare aggerem è castris servitia, quæ ageret, jussit; ne quis ab opere miles discederet; quum spatio non amplius mille passuum intercisa vallis castra hostium divideret ab opere incœpto Cæsaris castrorum.

LXXIV. Pharnaces, quum id repentè primâ luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit; quas, interpositâ tantâ locorum

autem adventu cognito misisse coronam auream, et filiæ qui matrimonium offerrent. Reges enim atque civitates mittere solebant coronas aureas, gratantes bonos successus.

8. *Quum festinantem ac properantem Cæsarem speraret libentiùs*, &c.] Cum ignorem quid *festinare et properare* inter se differant, libens accipio lectionem quam suppeditant MSS. Regii codices tres, Thuani duo *festinantem at præcurrentem*. Manuscriptus Victorinus habet *procurrentem*.

16. *Ziela*.] Urbs Cappadociæ.

20. *Triarii*.] Plutarchus testatur in vitâ Luculli Triarium ejus legatum, non expectato sui imperatoris exercitu, commisso prœlio, gravem cladem accepisse, in quâ VII. millia perierunt, centuriones CL. tribuni militum plusquam XXIV. eoque prœlio esse castris exutum. Is est qui lib. III. de bello civili commemoratur. Ille verò mons ab Appiano Scotius dicitur.

34. *Huc omnem comportare aggerem è castris servitia, quæ ageret, jussit*.] Certum est mendum. Quamquam enim intelligitur sententia, male tamen explanatur, nec satis juvant in emendando MSS. codices. Victorinus unus habet: *Huc omnem comportari aggerem servitiaque agi jussit*. Unde sumendo particulam *que et e* nostro textu, in voce *ageret* demendo finale *t*, repono: *Huc omnem com-*

iniquitate, consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Cæsar, vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiæ fiduciæ, ne munitione magis quàm manu defendere locum Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quo minus primâ acie pro vallo instructâ, reliqua pars exercitûs opus faceret. At Pharnaces impulsus sive loci felicitate, sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperâsse eum postea audiebamus; sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, compertâ, quum more operis quotidiani magnam illam servorum multitudinem, quæ aggerem portabat, militum esse credidisset; sive etiam veterani fiduciâ exercitûs sui, quem [cum legione] XXII. in acie conflixisse, et vicisse, legati ejus gloriabantur; simul contemptu exercitûs nostri, quem pulsum à se, Domitio duce, sciebat; inito consilio dimicandi, descendere præruptâ valle cœpit. Cujus aliquandiu Cæsar irridebat inanem ostentationem, et eo loco militum coarctationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: quum interim Pharnaces eodem gradu, quo præruptam descenderat in vallem, ascendere adversus arduum collem instructis copiis cœpit.

LXXV. Cæsar incredibili ejus vel temeritate vel fiduciâ motus, neque opinans imparatusque oppressus, eodem tempore milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones opponit, aciem instruit. Cujus rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris, *nondum* ordinibus instructis. Falcatæ regiæ quadrigæ permistos milites perturbant, quæ tamen celeriter multitudine telorum, opprimuntur. Insequitur has acies hostium; et clamore sublato confligitur, multùm adjuvante naturâ loci, plurimùm Deorum immortalium benignitate: qui quum omnibus casibus belli intersunt, tum præcipuè eis, quibus nihil ratione potuit administrari.

LXXVI. Magno atque acri cominus prœlio facto, dextro cornu, quo veterana legio VI. erat collocata, initium victoriæ natum est ab eâ parte, quum in proclive detruderentur hostes; multò tardiùs, sed tamen iisdem Diis adjuvantibus, sinistro cornu, mediâque acie, totæ profligantur copiæ regis. Quæ quàm facilè subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsæ premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim interfectis, partim suorum ruinâ oppressis, *qui* velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri victoriâ elati subire iniquum locum, munitionesque aggredi non dubitàrunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces præsidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfectâ multitudine omni, aut captâ, suorum Pharnaces cum paucis equitibus profugit.

portare aggerem servitiaque agere jussit. Agebant enim servitia quod ipsis militibus agendum erat.

17. *Ascendere adversus arduum collem, &c.*] Iniquitas loci magnum habet momentum ad victoriam. Nunquam Cæsar iniquo loco pugnavit, quanquam omnia reliqua faverent.

22. *Magnum terrorem attulit, &c.*] Nunquam ferè Cæsar non instruxit aciem ante hostium adventum.

23. *Falcatæ regiæ quadrigæ.*] Harum formam exprimit Livius, lib. XVII. de bello Macedonico: *Armatæ autem in hunc modum erant. Cuspides circa temonem ab jugo decem cubitos extantes velut cornua habebant, quibus quicquid obvium daretur, transfigerent, et in extremis jugis binæ circum eminebant falces, altera æquata jugo, altera inferior ad terram devexa, illa ut quicquid ab latere objiceretur, abscinderet, hæc ut prolapsos procumbentesque contingeret. Item ab axibus rotarum, utrinque bina eodem modo diversæ designabantur falces.* Vegetius verò lib. III. cap. 24. remedium illis opponit, quod ibi vide.

Cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Cæsaris potestatem adductus esset.

LXXVII. Tali victoriâ toties victor Cæsar incredibili est lætitiâ affectus, quòd maximum bellum tantâ celeritate confecerat: eratque subiti periculi recordatione lætior, quòd victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto, prædâ omni regiâ militibus condonatâ, postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur: legionem VI. decedere ad præmia atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Deiotari domum remittit: II. legiones cum Cœlio Vinciano in Ponto reliquit.

LXXVIII. Ita per Gallogræciam Bithyniamque in Asiam iter facit: omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et statuit: jura in tetrarchas, reges, civitates distribuit. Mithridatem Pergamenum, à quo rem feliciter celeriterque gestam in Ægypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum (nam eum Mithridates rex Asiæ totius propter nobilitatem Pergamo parvulum secum asportaverat in castra, multosque tenuerat annos) regem Bosphori constituit, quòd sub imperio Pharnacis fuerat; provinciasque populi Rom. à barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit. Eidem tetrarchiam [legibus] Gallogræcorum, jure gentis et cognationis adjudicavit, occupatam et possessam paucis ante annis à Dejotaro. Neque tamen usquam diutiùs moratus est, quàm necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissimè celerrimèque confectis, in Italiam celeriùs omnium opinione venit.

3. *Incredibili est lætitiâ affectus*, &c.] Suetonius refert intra quintum quam affuerat diem, quatuor verò, quibus in conspectum venit, horis, unâ acie profligasse Pharnacem, crebrò commemoratâ felicitate Pompeii, cui de tam imbelli genere hostium præcipua militiæ laus contigisset, datisque litteris in urbem scripsisse: *Veni, Vidi, Vici.*

17. *Regem Bosphori constituit.*] Non hic intelligitur fretum quod est Constantinopoli, sed quod est ad paludem Mœotin, cujus regnum Pharnaces amiserat.

A. HIRTII

COMMENTARIORUM

DE BELLO AFRICANO

LIBER UNUS.

ARGUMENTUM LIBRI.

Dum Cæsar fugientem Pompeium persequitur, ac in Ægyptum delatus cum Alexandrinis et eorum rege Ptolemæo bellum gerit, deinde contra Pharnacem per Syriam in Pontum proficiscitur, superstites Pompeii duces et ex clade Pharsalicâ profugi, nacti tempus et otium certatim in Africam contenderunt, Attii Vari copiis et Jubæ regis opibus confisi. quorum illustriores fuere Q. Metellus Scipio, Pompeii socer, Petreius, Afranius, Torquatus, T. Labienus, Faustus Sylla, et præcipuè M. Cato, cujus laudataque modestia fuit, quòd ab omnibus belli dux electus, Scipioni Consulari viro Prætorius ipse eo munere et honore cedere maluerit. Sed malè consuluit patriæ, dum consulit famæ. Cùm enim vir esset et melior et prudentior, bellare cum Cæsare potuit eventu meliore, si gradum retinuisset. Cæsar interim ex Ponto in Italiam regressus, compositis tumultibus urbanis, et militum seditione missionem et præmia flagitantium, ne minus augerentur hostium vires metuens, non anni tempore, non religione moveri potuit, quo minus mox in Africam trajiceret. Nam et immolanti cùm aufugisset hostiâ, profectionem non distulit, et cùm hyems esset, monerentque vates et augures, ne ante brumam trajiceret, constantissimè trajecit: cessitque ea res felicissimè. Hostes enim quantumlibet animis et armis instructos ingenti cæde profligavit, et ad urbem reversus, non hujus tantùm victoriæ, sed etiam superiorum huc usque dilatos quatuor simul spectatissimos triumphos duxit, Gallicum videlicet, Alexandrinum, Ponticum, et Africanum. Hujus libri autor Hirtius putatur, ut et superioris, quem tamen incertum ait Suetonius.

I. CÆSAR itineribus justis confectis, nullo die intermisso, a. d. xiv. Kal. Jan. in Lilybæum pervenit: statimque ostendit sese naves velle conscendere; cùm non ampliùs legionem tironum haberet unam, equitesque vix DC. Tabernaculum secundùm littus ipsum constituit, ut propè fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit,

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

1. *Itineribus justis confectis.*] A Româ Africam versus, neque lentè, neque celeriter.

Ib. *A. d.* xiv. *Kal. Januarias.*] xvii. Decembri. Erat enim apud Romanos December dierum xxix. et hoc est quod Plutarchus ait illum inSiciliam transiisse *περὶ τροπὰς χειμερινὰς circa solstitium hibernum.*

2. *Lilybæum.*] Promontorium est Siciliæ cum urbe cognomine, quod spectat Africam, unum de tribus illis primariis, unde est Trinacria dicta, *Capo Bocho.*

Hooker Sculp.

ne quis sibi moræ quidquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet. Nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere, et nullam prætermittere occasionem profectionis; quum præsertim ab incolis ejus provinciæ nuntiarentur adversariorum copiæ, equitatus infinitus, legiones regiæ IV. levis armaturæ magna vis, Scipionis legiones X. elephanti CXX. classesque esse complures; tamen non deterrebatur, animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longæ adaugeri, onerariæ complures eòdem concurrere, et legiones tironum convenire; in his veterana legio V. equitum ad II. millia.

II. Legionibus collectis VI. et equitum II. millibus, ut quæque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita majorem partem navium antecedere jussit, et insulam petere Aponianam, quæ non abest à Lilybæo. Ibique commoratus bona paucorum vendit publicè: deinde Allieno prætori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus præcipit, et de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datis mandatis, ipse navem conscendit a. d. VI. Kal. Jan. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo, celerique navigio vectus, post diem quartam cum longis paucis navibus in conspectum Africæ venit. Namque onerariæ reliquæ præter paucas, vento dispersæ atque errabundæ diversa loca petierunt. Clupeam classe prætervehitur, inde Neapolim. Complura præterea castella et oppida non longè à mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ibi præsidium erat adversariorum, cui præerat C. Considius, et à Clupeis secundùm oram maritimam cum equitatu Adrumeti Cn. Piso cum Maurorum circiter III. millibus apparuit. Ibi paulisper Cæsar ante portum commoratus, dum reliquæ naves convenirent, exponit exercitum. Cujus numerus in præsentia fuit peditum III. millium, equitum CL.: castrisque ante

5. *Ab incolis ejus provinciæ.*] Dubium an à Siculis apud quos erat Cæsar, an ab Afris apud quos plures habebat amicos, Uticenses.

6. *Legiones regiæ.*] Jubæ regis Numidiæ.

8. *Interim in dies et naves longæ adaugeri, et onerariæ complures eòdem concurrere.*] Numero supple *cœperunt*, estque modò enallage. *Eòdem*, id est, in Lilybæum.

15. *Aponianam.*] Dum nulla apud autores Aponianæ fiat mentio, et Paconia commemoretur apud Ptolemæum insula è regione Lilybæi promontorii Siciliæ Africam versus, facilè crediderim esse mendum.

Ib. *Quæ non abest à Lilybæo.*] In manuscriptis Thuanis duobus legitur *quæ abest.* Aliquid suspicor desiderari, ut CC. *passibus*, aut aliquid simile. Certe mendum inest. Quid enim sibi velit, *non abest à Lilybæo?*

16. *Allieno prætori.*] Allieno ut proconsuli scribit Cicero epist. lib. XIII. studuit postea Cassio, cui et legiones tradidit, ut Cassius ipse fatetur, lib. XII. earundem epistolarum.

17. *De reliquo exercitu celeriter imponendo.*] Navibus.

20. *Post diem quartam.*] Ex fide duorum MSS. bibliothecæ Thuanæ repono *quartam.* Vix enim, nisi pro tempore sumitur, dies fæminina in positione legitur.

22. *Clupeam.*] Clupea sive Clypea civitas Africæ propriè dictæ; sita in promontorio Mercurii, de quâ supra dictum. Nonnulli vocant *Zapharam*, alii *Quipiam.*

23. *Neapolim.*] Multæ sunt ubique urbes hoc nomine. Hæc verò est in Africâ ad mare Mediterraneum sita, alio nomine *Leptis parva* inter duas syrtes, ubi habitabant Lotophagi, quorum sit apud Homerum mentio.

25. *Adrumetum.*] In Africâ propriè dictâ, hodie *Machometa*, aliis *Toulb.*

Ib. *Ibi præsidium erat adversariorum.*] Ex fide MSS. Regiorum trium, Thuanorum duorum, Victorini unius repono *ubi* pro *ibi*, quod corruptum fuit *u* in *i* perperam commutato.

27. *Cn. Piso.*] Hic Piso postea partes Bruti et Cassii secutus, nihilo secius concesso reditu consulatum adeptus est. Filium habuit eum, qui Germanicum Cæsarem creditus est veneno sustulisse.

29. *Exponit exercitum.*] Ibi cùm è navi egrediens Cæsar cecidisset, casumque in omen verterent milites, ipse in melius vertit dicendo, *Teneo te, Africa.* Autores sunt Suetonius, Frontinus, Dio.

ne quis sibi moræ quidquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet. Nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere, et nullam prætermittere occasionem profectionis; quum præsertim ab incolis ejus provinciæ nuntiarentur adversariorum copiæ, equitatus infinitus, legiones regiæ IV. levis armaturæ magna vis, Scipionis legiones X. elephanti CXX. classesque esse complures; tamen non deterrebatur, animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longæ adaugeri, onerariæ complures eòdem concurrere, et legiones tironum convenire; in his veterana legio V. equitum ad II. millia.

II. Legionibus collectis VI. et equitum II. millibus, ut quæque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita majorem partem navium antecedere jussit, et insulam petere Aponianam, quæ non abest à Lilybæo. Ibique commoratus bona paucorum vendit publicè: deinde Allieno prætori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus præcipit, et de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datis mandatis, ipse navem conscendit a. d. VI. Kal. Jan. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo, celerique navigio vectus, post diem quartam cum longis paucis navibus in conspectum Africæ venit. Namque onerariæ reliquæ præter paucas, vento dispersæ atque errabundæ diversa loca petierunt. Clupeam classe prætervehitur, inde Neapolim. Complura præterea castella et oppida non longè à mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ibi præsidium erat adversariorum, cui præerat C. Considius, et à Clupeis secundùm oram maritimam cum equitatu Adrumeti Cn. Piso cum Maurorum circiter III. millibus apparuit. Ibi paulisper Cæsar ante portum commoratus, dum reliquæ naves convenirent, exponit exercitum. Cujus numerus in præsentia fuit peditum III. millium, equitum CL.: castrisque ante

5. *Ab incolis ejus provinciæ.*] Dubium an à Siculis apud quos erat Cæsar, an ab Afris apud quos plures habebat amicos, Uticenses.

6. *Legiones regiæ.*] Jubæ regis Numidiæ.

8. *Interim in dies et naves longæ adaugeri, et onerariæ complures eòdem concurrere.*] Numero supple *cœperunt*, estque modò enallage. *Eòdem*, id est, in Lilybæum.

15. *Aponianam.*] Dum nulla apud autores Aponianæ fiat mentio, et Paconia commemoretur apud Ptolemæum insula è regione Lilybæi promontorii Siciliæ Africam versus, facilè crediderim esse mendum.

Ib. *Quæ non abest à Lilybæo.*] In manuscriptis Thuanis duobus legitur *quæ abest.* Aliquid suspicor desiderari, ut cc. *passibus*, aut aliquid simile. Certe mendum inest. Quid enim sibi velit, *non abest à Lilybæo?*

16. *Allieno prætori.*] Allieno ut proconsuli scribit Cicero epist. lib. XIII. studuit postea Cassio, cui et legiones tradidit, ut Cassius ipse fatetur, lib. XII. earundem epistolarum.

17. *De reliquo exercitu celeriter imponendo.*] Navibus.

20. *Post diem quartam.*] Ex fide duorum MSS. bibliothecæ Thuanæ repono *quartam.* Vix enim, nisi pro tempore sumitur, dies fœminina in positione legitur.

22. *Clupeam.*] Clupea sive Clypea civitas Africæ propriè dictæ; sita in promontorio Mercurii, de quâ supra dictum. Nonnulli vocant *Zapharam*, alii *Quipiam.*

23. *Neapolim.*] Multæ sunt ubique urbes hoc nomine. Hæc verò est in Africâ ad mare Mediterraneum sita, alio nomine *Leptis parva* inter duas syrtes, ubi habitabant Lotophagi, quorum sit apud Homerum mentio.

25. *Adrumetum.*] In Africâ propriè dictâ, hodie *Machometa*, aliis *Toulb.*

Ib. *Ibi præsidium erat adversariorum.*] Ex fide MSS. Regiorum trium, Thuanorum duorum, Victorini unius repono *ubi* pro *ibi*, quod corruptum fuit *u* in *i* perperam commutato.

27. *Cn. Piso.*] Hic Piso postea partes Bruti et Cassii secutus, nihilo secius concesso reditu consulatum adeptus est. Filium habuit eum, qui Germanicum Cæsarem creditus est veneno sustulisse.

29. *Exponit exercitum.*] Ibi cùm è navi egrediens Cæsar cecidisset, casumque in omen verterent milites, ipse in melius vertit dicendo, *Teneo te, Africa.* Autores sunt Suetonius, Frontinus, Dio.

oppidum positis, sine injuria cujusquam consedit; cohibetque omnes à prædâ. Oppidani interim muros armatis complent. Ante portam frequentes considunt ad se defendendum. Quorum numerus II. legionum intus erat. Cæsar circum oppidum vectus, naturâ loci perspectâ, redit in castra. Non nemo culpæ ejus imprudentiæque assignabat, quòd neque certum locum gubernatoribus præfeetisque, quem peterent, præceperat: neque, ut mos ipsius consuetudoque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore iis perlectis, locum certum peterent universi. Quod minimè Cæsarem fefellerat. Namque nullum portum terræ Africæ, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium præsidio fore suspicabatur: sed fortuitu oblatam occasionem egressûs aucupabatur.

IV. L. Plancus interim legatus petit à Cæsare, ut sibi daret facultatem cum Considio agendi, si posset aliquâ ratione perduci ad sanitatem. Itaque datâ facultate litteras conscribit, et eas captivo dat perferendas in oppidum ad Considium. Quò simul atque captivus pervenisset, litterasque, ut erat mandatum, Considio porrigere cœpisset, prius quàm acciperet ille; Unde, inquit, istas? Tum captivus, [Venio] à Cæsare. Tunc Considius; Unus est, inquit, Scipio Imperator hoc tempore populi Rom. Deinde in conspectu suo captivum statim interfici jubet: litterasque nondum perlectas, sicut erant signatæ, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam unâ nocte et die ad oppidum consumptâ, neque responsum ullum à Considio dabatur; neque ei reliquæ copiæ succurrebant: neque equitatu abundabat; et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat, et eas tironum: neque primo adventu convulnerari exercitum volebat; et oppidi egregia munitio, difficilisque ad oppugnandum erat accessus: et nuntiabantur auxilia magna equitatûs oppidanis [a] suppetias venire: non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi; ne, dum in eâ re Cæsar esset occupatus, circumventus à tergo ab equitatu hostium laboraret.

VI. Itaque castra cùm movere vellet, subitò ex oppido erupit multitudo: atque equitatûs subsidio, uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ab Jubâ ad stipendium accipiendum: castraque, unde Cæsar egressus iter facere cœperat, occupant: et ejus agmen extremum insequi cœperunt. Quæ res quum animadversa esset, subitò legionarii consistunt; et equites, quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissimè concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus XXX. Galli, Maurorum equitum II. millia loco pelle-

a *Auxilio*.

13. *L. Plancus.*] Is est ad quem scribit Cicero, et de quo toties fit mentio.

14. *Considio.*] Considius ille esse potest, qui dicitur in I. lib. de bello Gallico vano metu perterritus. Sed hic Caius dicitur, cùm ille Publius dicatur.

18. *Tum captivus, [Venio] à Cæsare.*] Ex responso patet addendum esse, *Imperatore*, MSS. codices duo Thuani habent, non *Venio*, sed *Immo*, ubi duæ primæ litteræ vocis *Imperatore* reperiuntur

24. *Neque ei reliquæ copiæ succurrebant.*] Inferiùs enim dicitur Rabirius Posthumus in Siciliam missus, qui secundum commeatum accerseret.

32. *Subitò ex oppido erupit multitudo.*] Hunc sibi casum Cæsar accersivit suâ fiduciâ, cùm tam paucis copiis in terram descendit.

38. *Accidit res incredibilis.*] Gallorum fortitudinis, Maurorumque ignaviæ, argumentum et egregium monumentum. Sic certè de Gallorum equitatu Strabo, Gallos omnes esse pugnaces, meliores tamen equites quàm pedites: Plutarchus verò in Marcello testatur Gallos optimos equites, eâque re plurimum videri præstare.

rent, urgerentque in oppidum. Postquam repulsi et conjecti erant intra munitiones, Cæsar iter constitutum ire contendit. Quod quum sæpius facerent; et modò insequerentur, modò rursus ab equitibus in oppidum repellerentur: cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis, et parte equitatûs, iter leniter cum reliquis facere cœpit. Ita, quanto longiùs ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidæ. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire, polliceri frumentum, paratosque esse, quæ imperâsset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam Kalendis Januar.

VII. Inde movit, et pervenit ad oppidum Leptin liberam civitatem et immunem. Legati ex oppido veniunt obviàm; libenter se omnia facturos, quæ vellet, pollicentur. Itaque, centurionibus ad portas oppidi, et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut injuriam faceret cuipiam incolæ, non longè ab oppido secundùm littus facit castra. Eòdem naves onerariæ et longæ nonnullæ casu advenerunt. Reliquæ, ut est ei nuntiatum, incertæ locorum, Uticam versus petere visæ sunt. Interim Cæsar à mari non digredi, neque Mediterranea petere, propter navium errorem: equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naves jubet comportari. Remiges interim, qui aquatum è navibus exierant, subitò equites Mauri, neque opinantibus Cæsarianis, adorti multos jaculis convulnerarunt, nonnullos interfecerunt. Latent enim in insidiis cum equis inter convalles, et subitò existunt, non ut in campo cominus depugnent.

VIII. Cæsar interim in Sardiniam nuntios cum litteris, et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simul atque litteras legissent, mittenda curarent: exoneratisque partim navibus longis, Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum accersendum mittit. Interim cum x. navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quæ deerrâssent, et simul mare tuendum ab hostibus, jubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum prætorem ad Cercinam insulam versùs, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet; quòd ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Hæc ita imperabat, itaque unicuique præcipiebat, ut fieri

1. *Urgerentque in oppidum.*] Manuscriptus Regius codex unus habet *fugarent*, alter *refugarent*. Alius item Victorinus, Thuanus *refugerent*, quæ posteriores lectiones, quamvis mendosæ, priorem tamen probant et confirmant, ut esse debeat *fugarent*.

2. *Cæsar iter constitutum ire contendit.*] Latina locutio. Sic Propertius:

Magnum iter ad doctas proficisci cogor Athenas.

10. *Ruspinam.*] Ruspina oppidum Africæ propriè dictæ.

11. *Leptin.*] Leptis duplex, alia magna, alia parva. Hæc parva est maritima inter duas syrtes constituta, eadem cum Neapoli, de quâ superiùs est dictum, si et hujus libri scriptori et Straboni fides. Plinius tamen, Mela et Antoninus in Itinerario duas Leptes agnoscunt et Neapolim, Ptolæmeus verò sic habet: *Νεάπολις ἡ καὶ Τρίπολις.* Palatinus verò ejus codex, *ἡ καὶ Λέπτις μεγάλη.* Quod omnia reddit perquam incerta.

17. *Uticam.*] Utica post excidium Carthaginis facta primaria Africæ. Hoc *Portofarina* creditur esse.

26. *Sardiniam.*] Sardinia maris Mediterranei insula inter Italiam et Africam, Hispaniam Galliamque ferè media, Græce Σαρδὼ.

29. *Rabirium Postumum.*] Rabirius Postumus hic est, pro quo extat oratio Ciceronis.

32. *Jubet profiscisci.*] Milites.

Ib. *C. Sallustium Crispum.*] Is est primus Romanâ scriptor in historiâ, qui quòd ab Appio Claudio censore Pompeianarum partium fuisset senatu motus, ad partes accesserat Cæsaris. Autor Dio.

33. *Cercinam.*] Cercina insula testibus Plinio et Sallustio, ad promontorium minores Syrtis, teste Mela, perparva Carthaginem versus. Nomen adhuc retinet.

posset, nec ne locum nullum excusatio haberet, nec moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis et incolis, cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant, miserari (regium enim equitatum in provinciâ Africâ Scipio alebat) tantâ homines esse dementiâ, ut mallent regis esse vectigales, quàm cum civibus in patriâ in suis fortunis esse incolumes.

IX. Cæsar a. d. III. Non. Jan. castra movet: Leptique VI. cohortium præsidio cum Saserna relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit: ibique sarcinis exercitûs relictis, ipse cum expeditâ manu proficiscitur circum villas frumentatum; oppidanisque imperat, ut plaustra jumentaque omnia sequantur. Itaque magno frumenti invento numero, Ruspinam redit. Hoc eum idcirco existimo fecisse, ne maritima oppida post se vacua relinqueret, præsidioque firmata ad classem receptacula muniret.

X. Itaque, ibi relicto P. Sasernâ, fratre ejus, quem Lepti proximo oppido reliquerat cum legione, jubet comportari ligna in oppidum quàm plurima: ipse cum cohortibus VII. quæ ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspinâ egressus; proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido millia passuum II.; ibique classem sub vesperum cum eâ copiâ conscendit. Omnibus in exercitu insciis, et requirentibus Imperatoris consilium; magno metu ac tristitiâ sollicitabantur. Parvâ enim cum copiâ, et eâ tironum, neque omni expositâ, in Africâ contra magnas copias, et insidiosæ nationis equitatumque innumerabilem, se expositos videbant; neque quidquam solatii in præsentiâ, neque auxilium in suorum consilio animadvertebant, nisi in ipsius Imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate. Animum enim altum et erectum præ se gerebat. Huic acquiescebant homines, et in ejus scientiâ et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

XI. Cæsar in navibus unâ nocte consumptâ, jam cœlo albente quum proficisci conaretur, subitò navium pars, de quâ timebat, ex errore eodem conferebatur. Hâc re cognitâ, Cæsar celeriter de navibus imperat omnes egredi, atque armatos in littore reliquos advenientes milites exspectare. Itaque sine morâ navibus eis in portum receptis, et advectis militum equitumque copiis, rursus ad oppidum Ruspinam redit, atque ibi castris constitutis, ipse cum cohortibus expeditis XXX. frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Cæsaris consilium: illum cum classe navibus onerariis, quæ deerrâssent, subsidio ire clam hostibus voluisse; ne casu imprudentes suæ naves in classem adversariorum inciderent; neque eam rem eos voluisse scire, qui in præsidiis

14. *Ad classem receptacula.*] Manuscriptus codex Victorinuš habet, *ad classis receptacula.* Quæ fortè melior lectio.

18. *Vatinio.*] De Vatinio supra in libro III. de bello Civili et de bello Alexandrino.

20. *Omnibus in exercitu insciis.*] Vegetius, lib. III. cap. 6. scribit veteres Minotauri signum in legionibus habuisse, ut quemadmodum ille in intimo et secretissimo labyrintho abditus perhibetur, ita ducis consilium semper occultum esset.

22. *Parvâ enim cum copiâ.*] Raro dictum invenias. Dicitur enim *copiæ.*

Ib. *Et eâ tironum.*] Hujus libri initio unam legionem Cæsari apud Lilybæum fuisse scriptum est.

40. *Neque eam rem eos voluisse scire.*] Ne, ut infra dicitur, propter suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent. Tale consilium Eumenis magnopere est laudatum, qui cùm suos milites contra fortissimos hostes duceret; deviis itineribus duxit, in quibus vera audire non possent, et his persuasit se contra quosdam barbaros proficisci, et prius in aciem exercitum eduxit, quàm milites sui scirent cum quibus arma conferrent. Auctores sunt Cornelius Nepos et Plutarchus.

relicti sui milites fuissent; ne illi propter suorum paucitatem, et hostium multitudinem, metu deficerent.

XII. Interim quum jam Cæsar progressus esset à castris circiter millia passuum III. per speculatores et antecessores equites nuntiatur ei, copias hostium haud longè à se visas. Et hercle cum eo nuntio pulvis ingens conspici cœptus est. Hâc re cognitâ, Cæsar celeriter jubet equitatum universum, cujus copiam habuit in præsentiâ non magnam, et sagittarios, quorum parvus è castris exierât numerus, accersi, atque ordinatim signa se leniter consequi: ipse antecedere cum paucis armatis. Jamque quum procul hostis conspici posset, milites in campo jubet galeari, et ad pugnam parari. Quorum omnino numerus fuit XXX. cohortium cum equitibus CD. et sagittariis **.

XIII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus, et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine, non peditum, sed equitum confertam: et inter eos levis armaturæ Numidas et sagittarios pedites interposuerant; et ita condensaverant, ut procul Cæsariani pedestres copias arbitrarentur: et dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim Cæsar aciem dirigit simplicem, ut poterat, propter paucitatem. Sagittarios ante aciem constituit: equites dextro sinistroque cornu opponit: et ita præcipit ut providerent, ne multitudine equitatûs hostium circumvenirentur. Existimabat enim se cum pedestribus copiis, acie instructâ, dimicaturum.

XIV. Quum utrimque exspectatio fieret; neque Cæsar se moveret: et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis, quam viribus decernendum videret; subitò adversariorum equitatus sese extendere, et in latitudinem promovere, collesque complecti, et Cæsaris equitatum extenuare, simulque ad circumeundum comparare se cœperunt. Cæsariani equites eorum multitudinem ægrè sustinebant. Acies interim mediæ quum concurrere conarentur, subitò ex condensis turmis pedites Numidæ levis armaturæ cum equitibus procurrunt; et inter legionarios pedites jacula conjiciunt. Hîc quum Cæsariani in eos impetum fecissent; illorum equites refugiebant; pedites interim resistebant, dum equites rursus, cursu renovato, peditibus suis succurrerent.

XV. Cæsar novo genere pugnæ oblato, quum animadverteret ordines suorum in procurrendo turbari (pedites enim, dum equites longiùs à signis persequuntur, latere nudato, à proximis Numidis jaculis vulnerabantur, equites autem hostium pilum militis cursu facilè vitabant) edicit per ordines, ne quis miles à signis IV. pedes longiùs procederet. Equitatus interim Labieni suorum multitudine confisus, Cæsaris paucitatem circumire conatur. Equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulneratis, paullatim cedere: hostis magis magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis; Cæsarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos omnes conjecti pugnare cogebantur.

XVI. Labienus in equo, capite nudo, versari in primâ acie, simul

4. *Antecessores equites.*] Antecessores sunt, ut videtur Turnebo, lib. XXIV. adversariorum cap. 16. qui ante agmen eunt, locaque castris metandis idonea deligunt, et vias quà duci exercitus possit, vident. Eosdem homines antecursores Cæsar dicit, lib. I. de bello Civili.

44. *Intra cancellos.*] Similitudine ductà ab iis qui feris objecti intra septa quædam pugnare coguntur.

suos cohortari, nonnunquam legionarios Cæsaris ita appellare: Quid tu, inquit, miles tiro, tam feroculus es? Vos quoque iste verbis infatuavit. In magnum mehercule vos periculum impulit. Misereor vestri. Tum miles: Non sum, inquit, tiro, Labiene, sed de legione x. veteranus. Tum Labienus: Non agnosco, inquit, signa Decumanorum. Tum miles: Jam me, quis sim, intelliges. Simul cassidem de capite dejecit, ut cognosci ab eo posset; atque ita pilum viribus contortum dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori affixit; et ait: Labiene, Decumanum militem, qui te petit, scito esse. Omnium tamen animi in terrorem conjecti, et maxime tironum. Circumspicere enim Cæsarem, neque ampliùs facere, nisi hostium jacula vitare.

XVII. Cæsar interim, consilio hostium cognito, jubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi, et alternis conversis cohortibus, ut una post alteram ante signa tenderet. Ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit; et unam partem ab altera exclusam, equitibus intrinsecus adortus, cum peditatu telis conjectis in fugam vertit: neque longiùs progressus, veritus insidias, se ad suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Cæsaris facit. His rebus gestis, et procul hostibus repulsis, convulneratisque, ad sua præsidia sese, sic ut erat instructus, recipere cœpit.

XVIII. Interim M. Petreius, et Cn. Piso cum equitibus Numidis mille c. electis, peditatuque ejusdem generis satis grandi, ex itinere rectà subsidio suis occurrunt. At hostes, suis ex terrore firmatis rursusque renovatis animis, legionarios conversis equitibus se recipientes novissimos adoriri, et impedire cœperunt, quo minùs se in castra reciperent. Hâc re animadversâ, Cæsar jubet signa converti, et medio campo redintegrari prœlium. Quum ab hostibus eodem modo pugnaretur; nec cominus ad manus rediretur; Cæsarisque equites jumenta ex nauseâ recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata, ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent: dieique pars exigua jam reliqua esset; cohortibus equitibusque circumdatis imperat, ut uno ictu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent, atque eorum essent potiti. Itaque, signo dato, quum jam hostes languidè negligenterque tela mitterent, subitò immittit cohortes turmasque suorum: atque puncto temporis, hostibus nullo negotio campo pulsis, post collemque dejectis,

2. *Vos quoque iste verbis infatuavit.*] Cæsar. Quasi fatuum esse necesse sit, qui pro Cæsare pugnet.

6. *Simul cassidem de capite dejecit.*] Hinc intelligitur cassides illas, nostrarum similes, vultum texisse, quas sensim tandem sequentibus temporibus laborem exosi deposuerunt, ut queritur Vegetius, lib. I. cap. 20. *Qui laborem in portandis veteribus munimentis armorum ferre non possunt, detectis corporibus et vulnera sustinere coguntur, et mortes, et, quod est gravius et turpius, aut capi, aut certè fugâ Rempublicam prodere.*

13. *Cæsar interim, consilio hostium cognito.*] Quòd scilicet in orbem cogi suam aciem et circumveniri vellent, ipse quoque suam aciem in longum exporrexit.

22. *M. Petreius.*] De Marco Petreio supra dictum.

Ib. *Cn. Piso.*] Quis fuerit non facilè dictu. Commemoratur unus eo nomine à Sallustio, quem ait occisum fuisse in Hispaniâ, atque adeò is esse non potuit; alter à Val Maximo, qui non absurdè, quoniam nomen et tempus congruit, hic esse putetur qui Pompeio suâ gratiâ è judicio Manilium Crispum eripienti multa et gravia crimina objecit. Interrogatus deinde ab eo, cur se quoque non accûsaret? Da, inquit, prodes Reip. te, si postulatus fueris, civile bellum non excitaturum, etiam de tuo prius quàm de Manilii capite in consilium judices mittam.

31. *Perseverandumque cursum.*] Raro exemplo *perseverare* activè dicitur. Ut plurimùm enim neutrali in positione dicitur.

nacti locum, atque ibi paullisper commorati, [a] ita ut erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones. Itemque adversarii malè accepti tum demum se ad sua præsidia contulerunt.

XIX. Interim eâ re gestâ, et prœlio dirempto, ex adversariis perfugæ plures ex omni hominum genere, et præterea intercepti hostium complures equites peditesque: ex quibus cognitum est hostium consilium, eos hâc mente et conatu venisse, ut novo atque inusitato genere prœlii tirones, legionariique pauci perturbati, Curionis exemplo ab equitatu circumventi opprimerentur; et ita Labienum dixisse pro concione; tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam cædendo in ipsâ victoriâ fatigati vincerentur, atque à suis superarentur: quippe qui in illorum sibi confideret multitudine, primùm, quòd audierat, Romæ legiones veteranas dissentire, neque in Africam velle transire; deinde, quòd triennio in Africa suos milites consuetudine retentos, fideles jam sibi effecisset: maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturæ. Præterea ex fugâ, prœlioque Pompeiano, quos secum à Brundisio transportaverat, equites Germanos Gallosque, ibique postea ex hybridis libertinis servisque conscripserat, armaverat, equoque frænato uti condocuerat. Præterea regia auxilia, elephantes CXX. equitatusque innumerabilis, deinde legiones conscriptæ ex cujusque modi generis amplius XII. millibus. Hâc spe atque eâ audaciâ inflammatus Labienus, cum equitibus Gallis Germanisque mille DC. Numidarum sine frænis VIII. millibus, præterea Petreiano auxilio adhibito equitibus mille C. peditum ac levis armaturæ, quater tantis, sagittariis ac funditoribus, hippotoxotisque compluribus; his copiis pridie Non. Januar. post diem tertium quàm Africam attigit, in campis planissimis purissimisque, ab horâ diei quintâ usque ad solis occasum est decertatum. In eo prœlio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

XX. Cæsar interim castra munire diligentiùs, præsidia firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido Ruspinâ usque ad mare deducere, et à castris alterum eòdem; quo tutiùs ultrò citròque commeare,

a *Sicut erant edocti.*

4. *Interim eâ re gestâ, et prœlio dirempto,* &c.] Aliquod verbum desideratur, quod hìc non apparet. Manuscriptus Victorinus codex habet, *se ad suos recipiunt munitiones. Itemque adversarii fecerunt, et profugæ plures ex omni genere hominum, et præterea intercepti complures equites peditesque, ex quibus cognitum est,* &c. Hic verbum apparet, quod in nostro textu abest, quamquam nonnihil etiam desideretur.

13. *Primùm, quòd audierat, Romæ legiones veteranas dissentire.*] A Cæsare.

18. *Ibique postea ex hybridis libertinis.*] Hybridæ mixtum genus, ut canis ex gregario et venatico natus, ut sus ex fero, et domestico procreatus; indeque translatione sumptâ homo ex libero et servo, vel ex libertino et servo natus. Hic intelligit Romano patre et matre peregrinâ natos.

19. *Equoque frænato uti condocuerat.*] Quia Numidæ in regendo equo frænis non utuntur. Unde Virgilio Æneid. IV. dicuntur,

Infræni Numidæ——

21. XII. *millibus.*] Delendum *millibus* ex fide MSS. Regiorum duorum, et Victorini unius.

25. *Hippotoxotis.*] Equitibus sagittariis. Vox est Græca.

26. *Pridie Non. Januar.*] Quarto die Januarii mensis.

27. *In campis planissimis purissimisque,* &c.] Id est, vacuis ab omni pugnæ impedimento, aut insidiarum suspicione. Sic Livius, lib. IV. belli Punici: *Postero die signis collatis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi sine ullo insidiarum metu verâ virtute res geri posset.* Item, lib. I. Pomœrium: *Est circa murum locus, quem in condendis urbibus quondam Hetrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte ædificia mœnibus continuarentur, et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli.*

auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent: tela tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe Gallorum Rhodiorumque Epibatarumque armare, et in castra evocare; uti, si posset, eâdem ratione, quâ adversarii, levis armatura interjecta inter equites suos interponeretur: sagitariisque ex omnibus navibus Ityreis, Syriis, et cujusque generis ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias. Audiebat enim, Scipionem post diem tertium ejus diei, quo prœlium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio conjungere: cujus copiæ legionum VIII. et equitum IV. millium esse nuntiabantur: officinas ferrarias instruere; sagittasque et tela utì fierent complura, curare; glandes fundere, sudes comparare, litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent, ad arietes, cujus inopia in Africâ esset: præterea ferrum plumbumque mitteretur, et animum etiam avertebat, frumento se in Africâ nisi importatitio uti non posse. Priore enim anno, propter adversariorum delectus, quòd stipendiarii aratores milites essent facti, messem non essse factam: præterea ex omni Africâ frumentum adversarios in pauca oppida et benè munita comportâsse, omnemque regionem Africæ exinanisse frumento: oppida, præter pauca quæ ipsi suis præsidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri, et eorum incolas intra sua præsidia coëgisse commigrare, agros desertos ac vastatos esse.

XXI. Hâc necessitate Cæsar coactus, privatos ambiendo, et blandè appellando, aliquantulum frumenti numerum in sua præsidia congesserat: et eo parcè utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire, et alternas cohortes in statione habere propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum numerus maximus fuit, jubet in plostris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Cæsaris onerariæ errabundæ malè vagabantur, incertæ locorum atque castrorum suorum: quas singulas scaphæ adversariorum complures adortæ incenderant atque expugnaverant. Hâc re nuntiatâ Cæsari, classes circum insulas portusque disposuit; quo tutiùs commeatus supportari posset.

XXII. M. Cato interim, qui Uticæ præerat, Cn. Pompeium filium multis verbis, assiduèque objurgare non desistebat. Tuus, inquit, pater, istuc ætatis quum esset, et animadvertisset remp. ab audacibus sceleratisque civibus oppressam, bonosque aut interfectos, aut exilio multatos patriâ civitateque carere; gloriâ et animi magnitudine elatus, privatus, atque adolescentulus, paterni exercitûs reliquiis collectis, penè oppressam funditùs et deletam Italiam, urbemque Romanam,

5. *Ityreis.*] Ituræa sive Thraconitis regio Palestinæ. Ab Hegesippo dicitur *Peræa*, quam Plinius asperis dispersam montibus, et à Judæis cæteris Jordano amne discretam scripsit, lib. v.

10. *Officinas ferrarias instruere.*] Hæc sequentia ad Cæsarem referuntur.

Ib. *Sagittasque et tela uti fierent complura, curare.*] Nisi ad Hellenismum confugiatur, solœcismus videbitur MS. Regius, Victorinus et impressus pervetustus habent *sagittæ*, quod melius.

13 *Ad arietes.*] Eligebantur ad id abietes et orni.

26. *Alternas.*] Lipsio videtur reponendum *alteras*, et sex perlectis MSS. in nullo reperiri *alternas* sed *alteras*. Neque tamen non retinendam puto receptam lectionem, quæ rationi et vero videtur mihi proprior.

28. *Plostris.*] *Au* in *o* sæpe convertitur. Sæpius *plaustris*. Ne invalidi motu ex vehiculo excuterentur.

34. *Tuus, inquit, pater, istuc ætatis.*] Testantur Velleius Patercul. et Plutarchus tunc fuisse natum XXIII. annis, cùm Carboni obsistere cœpit.

35. *Animadvertisset remp.*] Quales erant Cinna, Carbo, de quibus vide Plutarchum in vitâ Pompeii, item Appianum, lib. I.

in libertatem vindicavit: idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quæ est per gentes clarissima notissimaque conciliavit; adolescentulusque, atque eques Romanus triumphavit. Atque ille non ita amplis rebus patris gestis, neque tam excellenti majorum dignitate [partâ,] neque tantis clientelis, nominisque claritate præditus in remp. est ingressus. Tu contra et patris nobilitate et dignitate, et per te ipse satis animi magnitudine diligentiâque præditus nonne eniteris, et proficisceris ad paternas clientelas, auxilium tibi, reique publicæ, atque optimo cuique efflagitatum?

XXIII. His verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus cum naviculis cujusquemodi generis XXX. inibi paucis rostratis, profectus ab Uticâ est in Mauritaniam, regnumque Bogudis est ingressus; expeditoque exercitu, numero servorum, liberorum, II. millium, cujus partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere cœpit: in quo oppido præsidium fuit regium. Pompeio adveniente, oppidani usque eo passi propiùs eum accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subitò eruptione factâ prostratos perterritosque Pompeianos in mare passim navesque compulerunt. Ita re malè gestâ Cneius Pompeius filius naves inde avertit, neque postea littus attigit; classemque ad insulas Baleares versùs convertit.

XXIV. Scipio interim cum iis copiis, quas paullo ante demonstravimus, Uticæ grandi præsidio relicto, profectus primùm Adrumeti castra ponit; deinde ibi paucos dies commoratus, noctu itinere facto, cum Petreii et Labieni copiis se conjungit; atque unis castris factis, III. millia passuum longè considunt. Equitatus interim eorum circum Cæsaris munitiones vagari, atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratiâ extra vallum progressi essent, excipere. Ita omnes adversarios intra munitiones continere. Quâ re Cæsariani gravi annonâ sunt conflictati; ideo quòd nondum neque ab Siciliâ, neque ab Sardiniâ commeatus supportatus erat, neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius millia passuum VI. terræ Africæ quoquoversus tenebant, pabulique inopiâ premebantur. Quâ necessitate coacti veterani milites, equitesque, qui multa terrâ marique bella confecissent, et periculis inopiâque tali sæpe essent conflictati, algâ à littore collectâ, et aquâ dulci elutâ, et ita jumentis esurientibus datâ, vitam eorum producebant.

XXV. Dum hæc ita fierent, rex Juba, cognitis Cæsaris difficultatibus, copiarumque paucitate, non est visum dari spatium convalescendi, augendarumque ejus opum. Itaque comparatus equitum magnis peditumque copiis, subsidio suis, egressus è regno, ire contendit.

15. *Ascurum.*] Africæ urbs in Mauritaniâ, quæ tunc erat sub Bogudis imperio.

21. *Ad insulas Baleares.*] Baleares duæ numerantur à Ptolemæo, quarum incolæ erant optimi jaculatores, de quibus supra dictum.

31. *Neque per anni tempus.*] Nam mense Januario ineunte ista gerebantur.

36. *Algâ à littore collectâ.*] Plutarchus scribit algæ immiscuisse herbæ paululum, quam agrestin appellat, vitem albam Dioscorides, idque pro condimento.

38. *Dum hæc ita fierent, rex Juba, cognitis Cæsaris difficultatibus, copiarumque paucitate, non est visum, &c.*] Magna videtur esse orationis inconsequentia. Deberet enim esse *regi Jubæ visum est*. Sed quia *visum est* positum est pro *credidit*, rectus casus est præmissus, quasi esset *rex Juba credidit*.

41. *P. Sitius.*] Exulabat ab Italiâ ob conjurationem, ut puto, Catilinæ. Nam apud Sallustium Catilina popularibus suæ conjurationis dicit in Mauritaniâ esse cum exercitu P. Sitium Nucerinum, consilii sui participem; nactusque is exules aliquot, ex Hispaniâ in Mauritaniam transiit, ubi non segnem operam Boccho regi præstabat, quam tandem Cæsari

P. Sitius, interim, et rex Bogud, conjunctis suis copiis, cognito regis Jubæ egressu, propiùs ejus regnum copias suas admovere: Cirtamque oppidum ejus regni opulentissimum adorti paucis diebus pugnando capiunt; et præterea duo oppida Getulorum. Quibus quum conditionem ferrent, ut oppido excederent, idque sibi vacuum transderent, conditionemque repudiâssent, postea ab iis capti interfectique sunt omnes. Inde progressi agros oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis Juba, quum jam non longè à Scipione atque ejus ducibus abesset, capit consilium, satiùs esse sibi suoque regno subsidio ire, quàm dum alios adjuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus, forsitan utrâque re expelleretur. Itaque rursus se recepit, atque auxilia à Scipione etiam abduxit, sibi suisque rebus timens: elephantisque xxx. relictis, suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

XXVI. Cæsar, quum de suo interim adventu dubitatio in provinciâ esset, neque quisquam crederet ipsum, sed aliquem legatum cum copiis in Africam venisse; conscriptis litteris circum provinciam, omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere, et in castra Cæsaris devenire, et de adversariorum ejus acerbitate crudelitateque commemorare cœperunt. Quorum lacrymis querelisque Cæsar commotus, quum antea constitisset in stativis castris, æstate initâ, cunctis copiis auxiliisque accitis, bellum cum adversariis gerere instituit; litterisque celeriter in Siciliam ad Allienum et Rabirium Postumum conscriptis, et per catascopum missis, ut sine morâ, aut ullâ excusatione hiemis, ventorumque, exercitus sibi quàm celerrimè transportaretur: Africam provinciam perire, funditùsque everti à suis inimicis: quod nisi celeriter sociis foret subventum, præter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quò se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum. Atque ipse in tantâ erat festinatione et exspectatione, ut postero die quàm misisset litteras nuntiumque in Siciliam, classem exercitumque morari diceret, noctes diesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum. Animadvertebat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi trucidarique, oppida castellaque dirui deserique, principesque civitatum aut interfici, aut in catenis teneri, liberos eorum obsidium nomine in servitutem abripi. Iis se in miseriis, suamque fidem implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere, castra munire, turres, castella facere, molesque jacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio interim elephantos hoc modo condocefacere instituit.

obtulit, sed tam opportunam, ut Dio dicat ab aliquo Deo missum fuisse videri, cùm nullum haberet ante à Cæsare beneficium, imò nec esset ipsi cognitus, eoque tempore Cæsarem juvit, ut salutem attulerit. Is tandem ab Arabione Manassis regis filio fuit interemptus, ut testatur Appianus, lib. iv.

1. *Bogud.*] Erat Mauritaniæ rex, Cæsaris amicus, de quo supra.

2. *Cirtamque.*] Cirta Numidiæ metropolis, Massinissæ quondam regia. Plinius et Mela coloniam Sitianorum vocant. Fortè ab hoc P. Sitio est eo deducta. Constantinæ nomen huic inditum, ut scribit Aurelius Victor, atque hoc nomen adhuc retinere contendunt. Equitum millia x. peditum xx. facilè emittebat teste Strabone.

4. *Getulorum.*] Getuli parebant regi Jubæ, ut videtur, maxima tamen pars eorum vaga erat; primi, teste Sallustio, Africæ populi cum Libybus ex Punicorum annalium fide, asperi, incultique carne ferinâ et pabulo, ut pecora, vescentes; unde eorum posteri multa avita adhuc retinebant.

23. *Rabirium Postumum.*] Rabirius de quo supra, quem antea in Siciliam miserat ad secundum commeatum transportandum.

Ib. *Catascopum.*] Catascopus vox Græca quæ *exploratoriam navem* significat.

39. *Scipio interim elephantos hoc modo con-*

Duas instruxit acies: unam funditorum contra elephantos, quæ quasi adversariorum locum obtineret, et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret; deinde in ordinem elephantos constituit: post illos autem aciem suam instruxit; ut, quum ab adversariis lapides mitti cœpissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus à suâ acie, lapidibus missis, eos converterent adversùm hostem: quod ægrè tardèque fiebat: rudes enim elephanti multorum annorum doctrinâ, usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producuntur.

XXVIII. Dum hæc ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Virgilius Prætorius, qui Thapso oppido maritimo præerat, quum animadvertisset naves singulas cum exercitu Cæsaris incertas locorum atque castrorum suorum vagari, occasionem nactus, navem, quam ibi habuit actuariam, complet militibus et sagittariis: eidem scaphas de navibus adjungit; ac singulas naves Cæsarianas consectari cœpit; et quum plures adortus, pulsus fugatusque inde discessisset, nec tamen desisteret periclitari, fortè incidit in navem, in quâ erant duo Titi Hispani adolescentes, tribuni legionis v. quorum patrem Cæsar in senatum legerat, et cum his T. Salienus centurio legionis ejusdem, qui M. Messallam legatum obsederat Messanæ, et seditiosissimâ oratione apud eum est usus: idemque et pecuniam, et ornamenta triumphi Cæsaris retinenda et custodienda curaverat: et ob has caussas timebat sibi. Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit, adolescentibus ne repugnarent, seseque Virgilio transderent. Itaque deducti à Virgilio ad Scipionem custodibus transditi, et post diem III. sunt interfecti. Qui quum ducerentur ad necem, petisse dicitur major Titus à centurionibus, uti se priorem, quàm fratrem, interficerent; idque ab eis facilè impetrâsse, atque ita esse interfectos.

XXIX. Turmæ interim equitum, quæ pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus quotidie minutis prœliis inter se pugnare non intermittunt. Nonnunquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Cæsaris equitibus, fide datâ, inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatûs Leptim oppidum, cui præerat Saserna cum cohortibus III. oppugnare, ac vi irrumpere, conabatur: quod à defensoribus propter egregiam munitionem oppidi, et tormentorum multitudinem, facilè et sine periculo defendebatur. Quod ubi ejus facere equitatus sæpius non intermittebat; et quum fortè ante portam turma densa adstitisset; scorpione accuratiùs misso, atque eorum decurione percusso, et * ad Decumanam defixo, reliqui perterriti, fugâ

docefacere instituit.] Plinius, lib. VIII. cap. 8. his consentanea scribit.

8. *Tamen communi periculo,* &c.] Communi suorum militum et hostium.

11. *Thapso.*] Thapsus Africæ propriè dictæ oppidum.

19. *T. Salienus centurio legionis ejusdem.*] Cæsarianus erat, sed in seditione multa adversùs Cæsarem admiserat.

20. *M. Messallam legatum.*] Cæsaris.

25. *Post diem* III. *sunt interfecti.*] Ideo tam crudeles in bello Civili, quia præterquam quòd amicorum, postquam inimici sunt facti, quàm ignotorum majora sunt odia, inter cives non dabantur captivitates.

33. *Saserna cum cohortibus* III.] Paullo supra scriptum hunc Lepti relictum cum cohortibus VI. Sed poterant III. aliæ aliò esse missæ, aut inde aliqua de caussa deductæ.

38. *Scorpione.*] Vegetius manubalistas vocat, quæ à viro uno dirigebatur.

39. *Decumanam.*] Decumana est scutum amplissimum, ita dictum quòd esset ut Decumanus fluctus. Autor Festus lib. de veterum verborum significatione. Censeo tamen hic esse mendum quod indicat asteriscus, atque adeò Decumanæ portæ castrorum fieri mentionem, quæ teste Veget. lib. I. cap. 12. post Prætoriam est, ut est supra dictum MSS. duo Regii et Victorinus unus codex habent *ad*

se in castra recipiunt. Quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

XXX. Scipio interim ferè quotidie non longè à suis castris passibus ccc. instruere aciem, ac majore diei parte consumptâ, rursus se in castra recipere. Quod quum sæpiùs fieret, neque ex Cæsaris castris quisquam prodiret, neque propiùs ejus copias accederet, despectâ patientiâ Cæsaris exercitûsque ejus, universis copiis productis, elephantisque turritis xxx. ante aciem instructis, quàm latissimè potuit, porrectâ equitum peditumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longe à Cæsaris castris constitit in campo.

XXXI. Quibus rebus cognitis, Cæsar jubet milites, qui extra munitiones processerant, quique pabulandi, aut lignandi, aut etiam muniendi gratiâ vallem petierant, quæque ad eandem rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modestèque sine tumultu aut terrore se recipere, atque in opere consistere. Equitibus autem, qui in statione fuerant, præcipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paullo ante constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret, quod si propiùs accederetur, quàm honestissimè se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatui edicit, uti quisque suo loco paratus armatusque præstò esset. At hæc nón ipse per se coram, quum de vallo perspecularetur, sed mirabili peritus scientiâ bellandi, in prætorio sedens, per speculatores et nuntios imperabat, quæ fieri volebat. Animadvertebat enim quamquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen sæpe à se fugatis, pulsis perterritisque et concessam vitam, et ignota peccata. Quibus rebus nunquam tanta suppeteret ex ipsorum inertiâ conscientiâque animi victoriæ fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Præterea ipsius nomen auctoritasque magnâ ex parte eorum exercitûs minuebat audaciam. Tum egregiæ munitiones castrorum, et valli fossarumque altitudo, et extra vallum styli cæci, mirabilem in modum consiti, vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant. Scorpionum, catapultarum cæterorumque telorum, quæ ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque hæc propter exercitûs sui præsentis paucitatem et tirocinium præparaverat, non hostium vi et metu commotus. Patientem se, timidumque hostium opinioni præbebat. Neque idcirco copias, quamquam erant paucæ, tironumque, non educebat in aciem, quòd victoriæ suorum diffideret: sed referre

terram, quæ verisimilior est lectio. Illa porro lacuna potuerit esse scriptum, quod habet Plutarchus, neque hìc legitur, Numidas intervenisse equitibus Cæsaris, dum commisissent equos servis, seque saltatione et cantu Afri cujusdam oblectarent, quòd nisi Cæsar et Asinius Pollio succurrissent, actum erat de summâ belli.

21. *Mirabili peritus scientiâ bellandi.*] Reponendum è Lipsio videtur *penitus*. Sed perperam. Nam omnes MSS. codices constanter habent *peritus*. Tum Latinam esse locutionem alia Cæsaris loca docent. Sic lib. III. de bello Civili legitur: *Usu periti ac superioribus pugnis exercitati, suâ sponte cursum represserunt.*

24. *Concessam vitam, et ignota peccata.*] Et ad Massiliam, Corfinium, Ilerdam, imò et apud Pharsalum.

29. *Et extra vallem styli cæci.*] Cæcus dicitur qui non videt aut non videtur, quorum stylorum modus describitur, lib. VII. de bello Gallico. Ferrea acumina erant, in quæ se induebant incauti.

31. *Catapultarum.*] Catapulta eadem quæ balista, sed diversis ætatibus diversa fuerunt nomina, tela mittat et ligna, nec non lapides. Aliæ erant majores, aliæ minores, quarum descriptio legitur apud Ammianum à nobis supra commemorata. Hujus tanta vis tormenti erat, teste Hegesippo, ut percussi hominis occipitium usque ad tertium stadium excuteretur, mulieris quoque gravidæ in utero percussæ, supra stadii dimidium de intima sede genitalis secreti infans excuteretur. De cujus effigie consule Vitruvium, lib. x. cap. 19. qui eam fusè describit.

arbitrabatur cujusmodi victoria esset futura. Turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis, tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis adversariorum suorum ex fugâ collectis, se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat gloriam exsultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo commeatu occurrisset.

XXXII. Scipio interim paulisper, ut ante dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Cæsarem videretur, paullatim reducit suas copias in castra, et concione advocatâ, de terrore suo, desperationeque exercitûs Cæsaris verba facit; et cohortatus suos, victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Cæsar jubet milites rursus ad opus redire, et per caussam munitionum, tirones in labore defatigare non intermittit. Interim Numidæ Getulique diffugere quotidie ex castris Scipionis, et partim in regnum se conferre, partim, quòd ipsi majoresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent, Cæsaremque ejus affinem esse audiebant, in ejus castra perfugere catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electis hominibus, illustriores Getulos, litteris ad suos sives datis, cohortatus, ut manu factâ, se suosque defenderent, et ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

XXXIII. Dum hæc ad Ruspinam fiunt, legati ex Acillâ civitate liberâ, etiam undique ad Cæsarem veniunt; seque paratos, quæcumque imperâsset, et libenti animo facturos pollicentur: tamen orare et petere ab eo, ut sibi præsidium daret, quo tutiùs id, et sine periculo facere possent: se et frumentum, et, quæcumque res eis suppeteret, communis salutis gratiâ subministraturos. Quibus rebus facilè à Cæsare impetratis, præsidioque dato, C. Messium ædilitiâ functum potestate, Acillam jubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Considius Longus, qui Adrumeti cum II. legionibus, equitibus DCC. præerat, celeriter, ibi parte præsidii relictâ, cum VIII. cohortibus Acillam ire contendit. Messius celeriùs itinere confecto prior Acillam cum cohortibus pervenit. Considius interim, quum ad urbem cum copiis accessit, et animadvertisset præsidium Cæsaris ibi esse, non ausus periculo suo rem facere, nullâ re gestâ pro multitudine hominum, versùs Adrumentum se recepit: deinde paucis post diebus, equestribus copiis à Labieno adductis, rursus Acillanos castris positis obsidere cœpit.

XXXIV. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum à Cæsare cum classe demonstravimus, Cercinnam pervenit. Cujus adventu C. Decimus quæstorius, qui ibi cum grandi fami-

9. *De terrore suo.*] Quem ipse Cæsarianis incusserat.

10. *Victoriam propriam.*] Sic apud Vir. Æn. VI. 871.

—— *propria hæc si dona fuissent.*

Quod Servius interpretatur *perpetua*, quæ non cladis alterius subsequentis labe corrumpatur, ut aliquando fit. Sic passim autores Latini. Hebræi dicunt *in finem* לנצח. *Lanesach.*

14. *Quòd ipsi majoresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent.*] Suetonius Plutarchusque idipsum testantur: nempe Juliam amitam Cæsaris fuisse uxorem majoris Marii. Id porro factum est, cùm Marius consul Jugurtham Numidiæ regem devicit.

20. *Ex Acillâ.*] Quia nullibi tale urbis nomen apparet, videtur esse, quæ à T. Livio et Strabone dicitur *Acolla;* facilis enim est per mutatio *i* in *o*. Urbs est maritima Africæ propriè dictæ.

26. *C. Messium ædilitiâ functum potestate.*] Ejus ædilitatis est testimonium apud Valer. Maximum, lib. II. cap. 5. cùm ait hoc Messio ædili, facienteque ludos floriales, populum, ut pro more nudarentur mimæ, præsente Catone, flagitare erubuisse. Ædilitius porro dicebatur, qui ædilis fuerat. Hic magistratus sacrarum privatarumque ædium curam gerebat. Cicero III. de Legibus· *Suntoque ædiles curatores urbis, annonæ ludorumque solemnium, collisque ad ampliorem gradum is primus adscensus esto.*

36. *Quæstorius*] Qui fuerat quæstor, atque dignitate ampliore.

liæ suæ præsidio præerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugæ commendat. Sallustius interim prætor à Cercinnatibus receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Cæsarem mittit. Allienus interim proconsul è Lilybæo in naves onerarias, imponit legiones XIII. et XIV. et equites Gallos DCCC.; funditorum, sagittariorumque mille, ac secundum commeatum in Africam mittit ad Cæsarem: quæ naves, ventum secundum nactæ, VI. die in portum ad Ruspinam, ubi Cæsar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Cæsar duplici lætitiâ ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem suis exhilaratis, annonæque levata sollicitudine, deponit legiones; equitesque ex navibus egressos jubet ex languore nauseaque reficere; dimissos in castella munitionesque disponit.

XXXV. Quibus rebus Scipio, quique cum eo essent comites, mirari, et requirere: C. Cæsarem, qui ultrò consuêsset bellum inferre, ac lacessere prœlio, subitò commutatum non sine magno consilio suspicabantur. Itaque ex ejus patientia in magnum timorem conjecti ex Getulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis præmiis pollicitationibusque propositis, pro perfugis speculandi gratiâ in Cæsaris castra mittunt. Qui simul ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi liceret sine periculo verba proloqui. Potestate factâ; Sæpenumerò, inquiunt, Imperator, complures Getuli, qui sumus clientes C. Marii, et propemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione IV. et VI. ad te voluimus in tuaque præsidia confugere; sed custodiis equitum Numidarum, [a] quo id sine periculo minûs faceremus, impediebamur. Nunc datâ facultate pro speculatoribus missi à Scipione ad te cupidissimè venimus, ut perspiceremus, num quæ fossæ, aut insidiæ elephantis ante castra portasque valli facta essent; simulque consilia vestra contra easdem bestias, comparationemque pugnæ cognosceremus, atque ei renuntiaremus. Qui collaudati à Cæsare, stipendioque donati, ad reliquos perfugas deducuntur. Quorum orationem celeriter veritas comprobavit. Namque postero die ex legionibus iis, quas Getuli nominaverunt, milites legionarii complures à Scipione in castra Cæsaris perfugerunt.

XXXVI. Dum hæc ad Ruspinam geruntur, M. Cato, qui Uticæ præerat, delectus quotidie libertinorum, Afrorum, servorum denique, et cujusquemodi generis hominum, qui modò per ætatem arma ferre poterant, habere, atque sub manum Scipionis in castra submittere non intermittit. Legati interim ex oppido Tisdro, in quo tritici modium millia CCC. comportata fuerant à negotiatoribus Italicis aratori-

a *Quominus id sine periculo faceremus.*

5. *Allienus interim proconsul.*] Siciliæ.

12. *Ex languore nauseaque reficere.*] Nausea est ægritudo quæ navigantibus ex navis jactatione oritur, à nave dicta.

30. *Stipendioque donati.*] Stipendium aliud nihil est quàm munera.

35. *M. Cato, qui Uticæ præerat.*] Hoc oppidum, excisâ Carthagine, primarium fuit Africæ, quod propter ejus civium in Cæsarem studium diruere cupiebant Pompeiani, et præcipuè Juba rex: sed dissentiente Catone, nihil tutius aut consultius putaverunt, quàm ut ipsi traderetur. Testes Livius et Strabo.

36. *Libertinorum.*] Libertini dicebantur, qui ex libertis nati erant. Liberti autem erant servi libertate donati.

39. *Tisdro.*] Tisdrum vocat Plinius Tisdritanum oppidum.

Ib. *In quo tritici modium.*] Manuscripti Regii codices duo, et Thuanus unus habent *in quod*, qui legitimus est ordo. Sin est scribendum *quo*, delendum erit *in*. De modio supra dictum.

busque ad Cæsarem venere; quantaque copia frumenti apud se sit, docent; simulque orant, ut sibi præsidium mittat, quo faciliùs et frumentum et copiæ suæ conserventur. Quibus Cæsar in præsentia gratias agit; præsidiumque brevi tempore se missurum dicit; cohortatusque ad suos cives jubet proficisci. P. Sitius interim cum copiis Numidiæ fines ingressus, castello in montis loco munito locato, in quod Juba belli gerendi gratiâ et frumentum, et res cæteras, quæ ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

XXXVII. Cæsar, postquam legionibus veteranis II. equitatu levique armaturâ copias suas ex secundo commeatu auxerat, naves VI. onerarias statim jubet Lilybæum ad reliquum exercitum transportandum proficisci: ipse VI. Kal. Febr. circiter vigilia prima imperat speculatores apparitoresque omnes ut sibi præstò essent. Itaque, omnibus insciis, neque suspicantibus, vigiliâ tertiâ jubet omnes legiones ex castris educi, atque se consequi ad oppidum Ruspinam versùs, in quo ipse præsidium habuit, et quod primum ad amicitiam ejus accessit. Inde parvulam proclivitatem digressus, sinistrâ parte campi propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet millia passuum XV.; quem jugum ingens à mari ortum, neque ita præaltum, velut theatri efficit speciem. In hoc jugo colles sunt excelsi pauci: in quibus singulæ turres speculæque singulæ perveteres erant collocatæ; quarum apud ultimam præsidium et statio fuit Scipionis.

XXXVIII. Postquam Cæsar ad jugum, de quo docui, adscendit, atque in unumquemque collem turres castellaque facere cœpit; atque ea minùs semihorâ efficit; et postquam non ita longè ab ultimo colle turrique fuit, quæ proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse præsidium stationemque Numidarum; paullisper commoratus, perspectâque naturâ loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit: brachiumque medio jugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum unde egressus erat, jubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto, acieque equestri instructâ, à suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur, pedestremque copiam in secunda acie minùs passus CD. à castris suis constituunt.

XXXIX. Cæsar in opere milites adhortari, neque adversariorum copiis moveri. Jam quum non ampliùs passuum MD. inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset; intellexissetque ad impediendos milites suos, et ab opere depellendos hostem propriùs accedere; necesseque haberet legiones à munitionibus deducere; imperat turmæ Hispanorum, ut ad proximum collem properè accurrerent, præsidiumque inde deturbarent, locumque caperent; eòdemque jubet levis armaturæ paucos consequi subsidio. Qui missi celeriter, Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulnera-

6. *P. Sitius.*] De quo supra dictum in Jubæ regnum conjunctis cum Bogude copiis impressionem fecisse.

12. VI. *Kal. Febr.*] XXVII. die Januarii.

19. *Velut theatri efficit speciem.*] Cùm Vitruvius, lib. V. de Architect. cap. 6. et 8. theatrum referre formam hemicycli scripserit, sequitur illum campum fuisse semirotundum.

24. *Atque in unumquemque collem.*] Sic lego transpositis virgulis punctulisque: *Postquam Cæsar ad jugum de quo docui adscendit, atque in unumquemque collem; turres castellaque facere cœpit.* Hoc probat id quod subsequitur; *Postquam non ita longè ab ultimo colle turrique fuit quæ proxima fuit castris adversariorum.*

33. *Pedestremque copiam.*] Raró in singulari numero.

verunt, locoque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatûs sui propè totum dextrum cornu avertit, atque suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar conspexit, Labienum ab suis copiis longiùs abscessisse; equitatûs sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

XL. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna IV. turribus exstructa, quæ Labieni prospectum impediebat, ne posset animadvertere ab equitatu Cæsaris se intercludi. Itaque non priùs vidit turmas Julianas, quàm suos cædi à tergo sensit. Ex quâ re subitò in terrorem converso equitatu Numidarum, rectà in castra fugere contendit: Galli Germanique qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi, fortiterque resistentes conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quæ pro castris erant instructæ, animadverterunt; metu ac terrore obcæcatæ, omnibus portis in sua castra fugere cœperunt. Postea Scipione ejusque copiis campo collibusque exturbatis, atque in castra compulsis, quum receptui Cæsar cani jussisset, equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque, qui partim ejus auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant: nonnulli, qui ex Curionis prœlio capti conservatique, parem gratiam in fide partiendi præstare voluerant. Horum corpora mirificâ specie amplitudineque, cæsa toto campo, ac prostata diversè jacebant.

XLI. His rebus gestis, postero die Cæsar ex omnibus præsidiis cohortes deducit, atque omnes suas copias in campò instruxit. Scipio, suis malè acceptis, occisis vulneratisque, intra suas continere se munitiones cœpit. Cæsar instructâ acie secundùm infimas jugi radices propiùs munitiones leniter accessit. Jamque minùs mille passuum ab oppido Uzita, quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianæ: quum Scipio veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari, reliquisque rebus sublevari ejus exercitus consueverat; eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructâ, ex instituto suo, primâ equestri turmatim directâ, elephantisque turritis interpositis, armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar animadvertit, arbitratus Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire, in eo loco, qui paullo ante commemoravi, ante oppidum constitit, suamque aciem mediam eo oppido texit. Dextrum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in conspectu patienti adversariorum constituit.

XLII. Quum jam propè solis occasum Cæsar exspectavisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propiùs se animadvertisset, locoque se magis defendere, si res coëgisset, quàm in campo cominus consistere audere; non est visa ratio propiùs accedendi eo die ad oppidum; quoniam ibi præsidium grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse; sibique difficile

22. *Horum corpora mirificâ specie*, &c.] De quibus sic habet Pausanias in Phocicis: *Εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλως οἱ Κελτοὶ μακρῷ πάντας ὑπερηκότες τοὺς ἀνθρώπους. Suni alioqui Galli longè udine superantes cæteros homines.* Gal- ora plusquam humana habere me- odidit Jornandes, celsioris staturæ procera Livius, molles alboque corpore facit Strabo. Sed gentem hanc adulteraverunt suis coloniis Romani, nec tantùm modò coloniis, sed matrimoniis, et furtivis aut violentis passim concubitibus.

29. *Uzita.*] Uzitam Strabo tradit esse eversam à Cæsare in bello, quod adversùs Scipionem gessit in Africa.

factu esse intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare, et in acie in cornu dextro, et sinistro, ex iniquiore loco pugnare, præsertim quum milites à mane diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis suis copiis in castra, postero die propiùs eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

XLIII. Interim Considius, qui Acillam, et VIII. cohortes stipendiarias Numidis Getulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus præerat, diù multùmque expertus, magnisque operibus sæpe admotis, et iis ab oppidanis incensis, quum proficeret nihil, subito nuntio de equestri prœlio allato commotus, frumento, cujus in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo, cæterisque rebus, quæ ad victum parari solent, corruptis, Acillam, quam obsidebat, deseruit; atque itinere per regnum Jubæ facto, copias cum Scipione partitus Adrumetum se recepit.

XLIV. Interea ex secundo commeatu, quem à Sicilia miserat Allienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius, et L. Ticida eques Romanus, ab residua classe quum erravisset, delataque esset vento ad Thapsum, à Virgilio scaphis naviculisque actuariis excepta est, et ad Scipionem deducta. Item altera navis triremis ex eadem classe errabunda ac tempestate ad Ægimurum delata, à classe Vari et M. Octavii est capta; in qua milites veterani cum uno centurione, et nonnulli tirones fuerunt: quos Varus asservatos sine contumelia deducendos curavit ad Scipionem. Qui, postquam ad eum pervenerunt, et ante suggestum ejus constiterunt: non vestrâ, inquit, sponte vos, certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos, cives et optimum quemque nefariè consectari: quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defenditis, certum est vobis vitam et pecuniam donare: quapropter, quid sentiatis, proloquimini.

XLV. Hâc habitâ oratione, Scipio, quum existimâsset pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis centurio legionis XIV. Pro tuo, inquit, summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago (non enim imperatorem te appello) quòd mihi vitam incolumitatemque belli jure capto polliceris: et forsan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adjungeretur. Egone contra Cæsarem imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, ejusque exercitum, pro cujus dignitate victoriâque ampliùs XXXVI. annis depugnavi, adversus armatusque consistam? Neque ego istud facturus sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor. Contra cujus enim copias contendas, si minùs antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me. Ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tuâ tenes

9. *Subito nuntio de equestri prœlio allato.*] Quo Scipioniani fusi erant.

20. *Ægimurum.*] Ægimurus Africi maris insula (scopulos potiùs quàm insulam ait esse Plinius) haud procul à Cosura inter Siciliam et Africam posita. De ea sic iterum Plinius: *Sinum Carthaginis claudit insula Ægimurus.* Fortasse *Goulette.* Quidam *Galette.*

32. *Ex eis centurio legionis* XIV.] Hunc Val. Maximus Pontium nominat.

37. *Ampliùs* XXXVI. *annis depugnavi.*] Demendæ numerorum de notis duæ decusses, ut sint XVI. anni. Nec enim plures annos Cæsar imperavit. Sed, ut sæpe admonui, tota numerorum ratio est mendasissima. Errorem emendat MS. Victorinus codex qui habet XVI.

41. *Ex tuis cohortem unam.*] Tempore Polybii erant CCCC. Nec id perpetuum. Scribit enim, si plures sint in legione quàm millia IV. pro portione divisionem facere solitos Romanos.

potestate, non ampliùs x. sumam. Tunc ex virtute nostrâ intelliges, quid ex tuis copiis sperare debeas.

XLVI. Postquam hæc centurio præsenti animo adversus opinionem ejus est locutus; ira percitus Scipio, atque animi dolore incensus annuit centurionibus, quid fieri vellet: atque ante pedes centurionem interficit, reliquosque veteranos à tironibus jubet secerni. Adducite, inquit, istos, nefario scelere contaminatos, et cæde civium saginatos. Sic extra vallum deducti sunt, et cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones dispertiri, et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Cæsar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiæ caussâ in salo esse jusserat, ut suis onerariis longisque navibus præsidio essent, ob negligentiam ignominiæ caussâ dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

XLVII. Per id tempus ferè Cæsaris exercitui res accidit incredibilis auditu. Namque, Virgiliarum signo confecto, circiter vigilia secunda noctis, nimbus cum saxeâ grandine subitò est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Cæsar, non more superiorum imperatorum, in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die procedendo, propiusque hostem accedendo, castra communiebat; opereque faciendo, milites se circumspiciendi non habebant facultatem. Præterea ita ex Sicilia exercitum transportaverat, ut præter ipsum militem et arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quæ usu militi esse consuevit, in naves imponi pateretur. In Africam autem non modò sibi quidquam non acquisierant aut paraverant; sed etiam, propter annonæ caritatem, ante parata consumpserant. Quibus rebus attenuati, oppido perquam pauci sub pellibus acquiescebant. Reliqui ex vestimentis tentoriolis factis, atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre grandineque conse-

8. *Sic extra vallum deducti sunt.*] Militares animadversiones extra vallum fiebant. Ita Seneca, lib. I. de ira, cap. 16. *Damnatus extra vallum deductus est, et jam cervicem porrigebat.*

11. *In salo.*] *A la rade.*

16. *Virgiliarum signo confecto.*] Frustra hactenus ab interpretibus in eo loco desudatum est, quem utpote corruptum ex fide MSS. trium, Regiorum duorum et Victorini unius emendo, *vigiliarum signo confecto*, quòd quidem buccina quater in nocte, prima, secunda, tertia et quarta vigilia dabatur. In tot enim vigilias totum nocturnum tempus dividebatur. Cujus moris cùm plura testimonia proferre liceat, uno aut altero contenti erimus. Primum è Vegetio petitur, lib. III. de re militari, cap. 8. *Et quia impossibile videbatur in specula per totam noctem vigilantes singulos permanere ideò in IV. partes ad clepsydram sunt divisæ vigiliæ, ut non ampliùs quàm tribus horis nocturnis necesse sit vigilare. A tubicine omnes vigiliæ committuntur. Et finitis horis à cornicine revocantur.* Alterum è Frontino qui lib. I. stratagem. de L. Sylla hæc habet: *Hostem propter inducias negligentiâ resolutum animadvertens, nocte profectus, relicto buccinatore, qui vigilias ad fidem remanentium divideret, et quartâ vigiliâ commissâ, cùm sequeretur, incolumes suos cum omnibus impedimentis tormentisque in tuta perduxit.* Attestabitur et Livius, lib. VII. de Decio sic scribens: *Vigiliis deinde dispositis, cæteris omnibus tesseram dari jubet. Ubi secundæ vigiliæ buccina datum signum esset, armati cum silentio ad se venirent.* Hic Hirtius auget horrorem rei, cùm intempestâ nocte evenisse scribit et vigiliâ secundâ, *quod tempus mortales somno altissimo premit*, ut docet Decius loco Livii citato, et signo quidem confecto vigiliarum. Cùm enim committebantur vigiliæ (quod signo tubæ fiebat) et qui tres jam horas vigilaverant, tentoria sua repetebant, et qui tres proximas horas vigilaturi erant ad stationis locum tendebant. Unde aliqua in castris discursatio, quæ horrorem casûs subiti aut eximere aut minuere poterat. Virgiliarum porro commemoratio à facto tota aliena est, quod nec post ortum nec post occasum earum omnino incidisse comperitur.

21. *Milites se circumspiciendi non habebant facultatem.*] Sic apud Terentii Heautont. *Neque te respicis.* Quam facultatem milites habuissent, si se præsidiis quibusdam potuissent adversùs subitas illas tempestates instruere.

24. *In Africam autem non modò sibi quidquam non acquisierant.*] Mendum est, quod ex fide MS. Thuani unius emendo *in Africa.*

cuta, gravati pondere, tenebris, aquâque omnes subruti disjectique, nocte intempestâ, ignibus exstinctis, rebusque ad victum pertinentibus omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. Eâdem nocte v. legionis pilorum cacumina suâ sponte arserunt.

XLVIII. Rex interim Juba de equestri prælio Scipionis certior factus, evocatusque ab eodem litteris, præfecto Sabura cum parte exercitûs contra Sitium relicto, ut sic, quum ipse aliquid auctoritatis haberet, exercitus Scipionis à terrore Cæsaris liberaretur, cum III. legionibus, equitibusque frænatis DCCC. Numidis sine frænis, peditibusque ejus armaturæ grandi numero, elephantisque XXX. egressus è regno ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum positis, cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longè à Scipione consedit. Erat in castris Cæsaris superiori tempore magnus terror, et exspectatione copiarum regiarum, exercitus ejus magis suspensiore animo ante adventum Jubæ commovebatur. Postquam verò castra castris contulit; despectis ejus copiis omnem terrorem deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem præsens dimiserat. Quo facto facile fuit intellectu, Scipioni additum animum fiduciamque regis adventu. Nam postero die universas suas regisque copias cum elephantis LX. productas in aciem, quàm speciosissimè potuit, instruxit; ac paullo longiùs progressus à suis munitionibus, haud ita diu commoratus, se recepit in castra.

XLIX. Cæsar postquam animadvertit Scipioni auxilia fore, quæ exspectâsset, omnia convenisse, neque moram pugnandi ullam fore, per jugum summum cum copiis progredi cœpit, et brachia protinus ducere, et castella munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit. Adversarii magnitudine copiarum confisi proximum collem occupaverunt, atque ita longiùs sibi progrediendi eripuerunt facultatem. Ejusdem collis occupandi gratiâ Labienus consilium ceperat; et, quo propiore loco fuerat, eo celeriùs occurrerat.

7. *Præfecto Sabura cum parte exercitûs contra Sitium relicto.*] Qui regnum ejus cum Bogude invaserat.

10. *Numidis sine frænis.*] De quibus supra, et de iis Claudianus:

—— sonipes ignarus habenæ,
Virga regit.————

Silius verò Italicus:

—— Numidæ gens inscia fræni,
Queis inter geminas, per ludum mobilis, aures,
Quadrupedem flectit, non cedens virga lupatis.

Titus verò Livius, lib. XXXV. *Nihil primo aspectu contemptius, equi hominesque paululi et graciles: discinctus et inermis eques, præter quam quòd jacula secum portat: equus sine frænis, deformis ipse cursus, rigidâ cervice et extento capite currentium.* Idem ferè habet Herodianus, lib. VII.

14. *Erat in castris Cæsaris superiori tempore magnus terror.*] De quo sic Suetonius, cap. 66. *Cùm exspectatio adventûs Jubæ terribilis esset, convocatis ad concionem militibus, Scitote, inquit, paucissimis his diebus regem affuturum cum X. legionibus, equitumque XXX. levis armaturæ C. millibus, elephantis CCC. Proinde desinant quidem quærere ultra, aut opinari, mihique (qui compertum habeo, credant) aut quidem vetustissimâ nave impositos quocunque vento, in quascunque terras jubebo avehi*

15. *Exercitus ejus magis suspensiori animo ante adventum Jubæ commovebatur.*] Hoc pleonasmo passim autores utuntur. Sic Plautus in Sticho: *Imo enim hic magis est dulcius.* Val. Maximus: *Magis invidia quàm pecunia locupletior.* Fatendum est tamen MSS. Regios codices aliter habere. Duo quidem habent: *Exercitus ejus magis suspensione animi ante adventum commovebatur:* Tertius autem: *Exercitus suspensiore animo ante adventum Jubæ commovebatur,* omissâ particulâ *magis.*

29. *Atque ita longiùs sibi progrediendi eripuerunt facultatem.*] Quidam emendare voluerunt *Cæsari* vel *illi* frustra. Nam promiscuè *sibi et illi* dicitur, modò nihil dubii relinquatur, falsæque in hoc sunt leges Grammaticorum. Exempla ubique obvia sunt.

L. Erat convallis satìs magna latitudine, altitudine prærupta, crebris locis speluncæ in modum subrutis: quæ erant transgrediendæ Cæsari ante, quàm ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur: ultraque eam convallem olivetum vetus crebris arboribus condensum. Hìc quum Labienus animadvertisset, Cæsarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallem olivetumque transgredi, eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatûs, levique armaturâ consedit: et præterea post montem collesque, equites in occulto collocaverat; ut, quum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus Cæsar, ejusque exercitus, neque retrò regrediundi, neque ultra procedendi oblatâ facultate, circumventus concederetur. Cæsar, equitatu ante præmisso, inscius insidiarum, quum ad eum locum venisset, abusi, sive obliti præceptorum Labieni, sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari, ac singuli de rupe prodire, et summa petere collis, quos Cæsaris equites consecuti partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti. Deinde protinus collem petere contenderunt, atque eum, decusso Labieni præsidio, celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fugâ sibi peperit salutem.

LI. Hâc re per equites gestâ, Cæsar legionibus opera distribuit, atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per medium campum, è regione oppidi Uzitæ, quod inter sua castra et Scipionis, in planitie positum erat, tenebaturque à Scipione, duo brachia instituit duci, et ita erigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque ejus oppidi convenirent. Id hâc ratione opus instruebat, ut, quum propiùs oppidum copias admovisset, oppugnareque cœpisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne ab equitatûs multitudine circumventus ab oppugnatione deterretur: præterea, quo faciliùs colloquia fieri possent, et si qui perfugere vellent, id quod antea sæpe accidebat magno cum eorum periculo, tum facilè et sine periculo fieret. Voluit etiam experiri, quum propiùs hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas caussas, quòd is locus depressus erat, puteique ibi nonnulli fieri poterant. Aquatione enim longâ et angustâ utebatur. Dum hæc opera, quæ ante dixi, fiebant à legionibus, interim pars aciei ante opus instructa sub hoste stabat. Equites barbari levisque armaturæ, prœliis minutis cominus dimicabant.

LII. Cæsar ab eo opere quum jam sub vesperum copias in castra reduceret; magno incursu, cum omni equitatu, levique armaturâ, Juba, Scipio, Labienus in legionarios impetum fecerunt. Equites Cæsariani vi universæ subitæque hostium multitudinis pulsi parumper cesserunt. Quæ res aliter adversariis cecidit. Namque Cæsar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit. Equites

2. *Quæ erant transgrediendæ Cæsari.*] MS. Regius codex unius habet: *Quæ erant transgredienda Cæsari*, quæ emendata est lectio. Victorinus unus et impressus pervetustus codex habent: *Quæ erant transeunda Cæsari*, quòd peræque se habet. Vel enim referas ad *crebris locis*, et legendum est, *quæ erant transgredienda*, vel ad *erat convallis*, et legendum *erat transgredienda*.

13. *Abusi, sive obliti præceptorum Labieni.*] Arbitror esse reponendum *Labieniani*.

22. *Uzitæ.*] Strabo Uzitos appellat, apud quos iterum debellatum Scipionem à Cæsare scribit, quorum urbs cum aliis in illo bello vel semiruta, vel tota diruta est.

42. *Quæ res aliter adversariis cecidit.*] *Quàm putabant*, suspicor addendum.

autem adventu legionum animo addito, conversis equis, in Numidas cupidè insequentes dispersosque impetum fecerunt, atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt, multosque ex iis interfecerunt. Quod ni in noctem prœlium esset conjectum; pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset; Juba cum Labieno capti in potestatem Cæsaris venissent; equitatusque cum levi armaturâ funditùs ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus IV. et VI. Scipionis milites diffugere, partim in castra Cæsaris, partim in quas quisque poterat legiones pervenire. Itemque equites Curiani diffisi Scipioni ejusque copiis, complures se eòdem conferebant.

LIII. Dum hæc circum Uzitam ab utrisque ducibus administrabantur, legiones duæ, IX. et X. ex Siciliâ navibus onerariis profectæ, quum jam non longè à portu Ruspinæ abessent, conspicatæ naves Cæsarianis, quæ in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum, ut insidiandi gratiâ ibi commorantium, classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt; ac diu multumque jactati tandem multis post diebus siti inopiâque confecti ad Cæsarem pervenerunt.

LIV. Quibus legionibus expositis, memor in Italiâ pristinæ licentiæ militaris ac rapinarum certorum hominum, parvulam modò caussulam nactus Cæsar, quòd C. Avienus tribunus mil. X. legionis navem commeatu, familiâ suâ atque jumentis occupavisset, neque militem unum ab Siciliâ sustulisset; postero die de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis centurionibusque: Maximè vellem, inquit, homines suæ petulantiæ, nimiæque libertatis, aliquando finem fecissent, meæque lenitatis, modestiæ, patientiæque rationem habuissent. Sed quoniam ipsi sibi neque modum, neque terminum constituunt, quò cæteri dissimiliter se gerant; egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quòd in Italiâ milites populi R. contra rempublicam instigâsti; rapinasque per municipia fecisti; quòdque mihi reique publicæ inutilis fuisti; et pro militibus tuam familiam jumentaque in naves imposuisti: tuâque operâ, militibus tempore necessario respublica caret: ob eas res, ignominiæ caussâ, ab exercitu meo te removeo: hodieque ex Africâ abesse, et quantum potest, proficisci jubeo. Itemque te, A. Fontei, quòd tribunus militum seditiosus, malusque civis fuisti, ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, quum ordines in meo exercitu beneficio, non virtute consecuti, ita vos gesseritis, ut neque bello fortes, neque pace boni aut utiles fueritis, et magis in seditione concitandi milites adversùs vestrum imperatorem, quàm pudoris, modestiæque fueritis studiosiores; indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis; missosque facio,

4. *Pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset.*] MS. Regius codex unus habet: *Omnium prospectum abstulisset*, quam etiam lectionem habet pervetustus impressus codex. Alter MS. Regius codex, et Victorinus habent: *Omnium prospectum offendisset.* Denique tertius MS. Regius: *Omnium prospectibus offecisset:* Quæ optima videtur lectio.

5. *Juba cum Labieno capti.*] Syllepsis, ut illud Ovidianum.

Ilia cum Lauso de Numitore sati.

9. *Curiani.*] Lipsius optimè emendat *Curioniani.* Ii sunt, qui paulo ante sub Curione meruerant, quos Scipio suis copiis immiscuerat post sui imperatoris mortem, quos et Gallos fuisse supra memorat.

14. *Veriti.*] Synthesis est figura, cùm juxta legitimum ordinem deberet esse *veritæ*.

28. *Quòd in Italiâ.*] Seditionem intelligit quam factam esse, ipso Alexandriæ et in Ponto bellum gerente, supra commemoratum est.

40. *Missosque facio.*] Missio quadruplex erat, honesta, causaria, gratiosa, et ignominiosa, cujus postremæ hoc exemplum est luculentum. Atque hoc est quod Suetonius tradit, cap. 67. *Delicta neque observabat omnia, neque pro modo*

et, quantum potest, abesse ex Africâ jubeo. Itaque transdidit eos centurionibus; et singùlis non ampliùs singulis additis servis, in navi imponendos separatim curavit.

LV. Getuli interim perfugæ, quos cum litteris mandatisque à Cæsare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt, quorum auctoritate facilè adducti, Cæsarisque nomine persuasi, à rege Jubâ desciscunt, celeriterque cuncti arma capiunt; contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis Juba distentus triplici bello, necessitate coactus, de suis copiis, quas contra Cæsarem adduxerat, VI. cohortes in fines regni sui mittit, quæ essent præsidio contra Getulos.

LVI. Cæsar brachiis perfectis, promotisque eò usque, ut telum ex oppido adjici non posset, castra munit; ballistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum, contraque oppidum collocatis, defensores muri deterrere non intermittit; eoque V. legiones ex superioribus castris deducit. Quâ facultate oblatâ, illustriores notissimique, conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant, atque inter se colloquebantur. Quæ res quid utilitatis haberet, Cæsarem non fallebat. Namque Getuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque præfecti, quorum patres cum Mario ante meruerant, ejusque beneficio agris finibusque donati, post Syllæ victoriam sub Hiempsalis regis erant potestate dati, occasione captâ, nocte jam luminibus accensis, cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Cæsaris castra, quæ erant in campo proximè Uzitæ locata.

LVII. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant, cognoverunt, quum commoti ex tali incommodo essent, ferè per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, nil attinere eum cum adversariis colloqui. Quum nihilo minus ejus sermonem nuntius ad se referret, restaretque, ut reliqua, quæ vellet, perageret, viator postea ab Juba ad eum est missus, qui diceret, audiente Sasernâ: Vetat te rex colloqui. Quo nuntio per-

exequebatur, sed desertorum, ut seditiosorum et inquisitor, et punitor accerrimus, connivebat in cæteris. Idipsum habet Polyænus. Hi autem fuerant seditiosi, ut patet ex hâc publicâ oratione Cæsaris. Sed animadvertendum est sumpsisse tempus, quo et militum satis se habere putabat, et id fecisse militum licentiam veritum, quæ in prima victoria erupit, quanta quidem totis his bellis non apparuerat. Invito enim Cæsare multos nobiles occiderunt.

1. *Itaque transdidit eos centurionibus.*] *Milites enim,* ut ait idem Suetonius, *tractabat pari severitate atque indulgentiâ.*

2. *Et singulis non ampliùs singulis additis servis in navi imponendos separatim curavit.*] Manuscripti Regii duo codices sic habent: *Et singulis non ampliùs singulos additos servos in navem imponendos separatim curavit.* Cui consentit pervetustus impressus codex, Manuscripti tres codices, quorum unus est Regius, alius Victorinus, tertius Thuanus habent: *Et ad singulos non ampliùs singulis additis servis in navi imponendos separatim curavit.* Facilè priorem lectionem in posteriori et in textu positæ prætulerim.

8. *Juba distentus triplici bello.*] Contra P. Sitium, contra Getulos, contra Cæsarem.

21. *Hiempsalis regis.*] Interpretes Cæsaris hic falsi sunt nominis similitudine, quæ adducti crediderunt hunc esse Hiempsalem, de quo Sallust. in lib. de bell. Jugurth. memoriæ prodidit, qui multis tamen ante annis fuerat à Jugurtha necatus. Hic Hiempsal fuit Numidiæ rex, quem Pompeius à Numidis ejectum jussu Syllæ, in regnum restituit, quam ob causam et ejusdem Syllæ permissu triumphavit, cùm esset annorum tantùm XXIV. necdum equestri ordine excessisset. Testes sunt Plutarchus in Pompeio, et Appianus in lib. I. de bello civili.

28. *Quum nihilo minus ejus sermonem nuntius ad se referret, restaretque.*] Aliquid hic desiderari nemo non videt. Ego perlectis et expensis manuscriptis Regiis codicibus tribus, Thuanis duobus, et Victorino uno, ex eorum fide sic emendo, vocabulum nempe unum et alterum hinc et inde rapiendo: *Quum nihilo minus ejus sermonem nuntius ad eum* (Scipionem) *referret, se restare, ut reliqua quæ vellet, perageret, viator præterea ab Juba ad eum est missus, &c.*

.erritus discessit; et dicto audiens fuit regi. Usu venisse hoc civi Romano miror, et ei, qui à populo Romano honores accepisset, ncolumi patriâ, fortunisque omnibus, Jubæ barbaro potiùs obedientem fuisse, quàm aut Scipionis obtemperasse nuntio, aut cæsis ejusdem partis civibus, incolumem reverti malle. Atque etiam superbius Jubæ factum, non in M. Aquinium hominem novum, parvumque senatorem, sed in Scipionem hominem illâ familiâ, dignitate, honoribusque præstantem. Nam quum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Juba cum eo egisse, non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret, et Jubæ homini superbissimo inertissimoque obtemperaret.

LVIII. Postero die universas omnium copias de castris omnibus deducunt; [a] et supercilium quoddam excelsum nacti non longè à Cæsaris castris aciem constituunt, atque ibi consistunt. Cæsar item producit copias, celeriterque iis instructis, ante suas munitiones, quæ erant in campo, constitit; sine dubio existimans, ultrò adversarios, quum tam magnis copiis auxiliisque regis essent præditi, promptiùsque prosiluissent, ante se concursuros, propiùsque se accessuros. Equo circumvectus, legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur. Ipse enim à suis munitionibus longiùs non sine ratione non procedebat; quòd in oppido Uzitæ, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatæ. Eidem autem oppido ad dextrum latus ejus cornu erat oppositum. Verebaturque, ne, si prætergressus esset, ex oppido eruptione factâ, ab latere eum adorti conciderent. Præterea hæc quoque eum caussa tardavit, quòd erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultrò occurrendum fore existimabat.

LIX. Non arbitror esse prætermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerunt in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Jubæ legiones; postea autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos, et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media à legionariis militibus videretur; in cornibus autem duplex esse existimabatur. Elephantos dextro sinistroque cornu collocaverat, æqualibus inter eos intervallis interjectis. Post autem elephantos, armaturas leves, Numidasque substituerat auxiliares. Equitatum frænatum universum in suo dextro cornu disposuerat. Sinistrum enim cornu oppido Uzita claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi: propterea Numidas levisque armaturæ infinitam multitudinem ad dextram partem suæ aciei opposuerat, ferè interjecto non minus mille passuum spatio, et ad collis radices magis appulerat, longiùsque ab adversariorum, suisque copiis promoverat: id hoc con-

a *Invento vertice quodam alto* collis.

1. *Usu venisse hoc civi Romano miror.*] Nil mirum ei qui conditiones societatis Scipionis et Jubæ cogitaverit. Cùm enim rex evocatus à Scipione non venirit, totam Africam quæ parebat Romanis se ei daturum promisit. Quâ pollicitatione adductus alios Sitio opposuit, ipse ad Cæsarem profectus est. Hoc sciebat Aquinius, et graviùs laturum Scipionem si Jubæ parere nollet ipse, quàm si ipsi Scipioni.

35. *Post autem elephantos, armaturas leves.*] Eo consilio, ut si illi ab hostibus repellerentur, funditores, qui inter armaturam levem erant, lapides in ipsos conjicerent, quo in hostes retorquerentur.

silio, ut, quum acies II. inter se concurrissent initio certaminis, paullo longiùs ejus equitatus circumvectus ex improviso clauderet multitudine suâ exercitum Cæsaris, atque perturbatum jaculis configeret. Hæc fuit ratio Scipionis eâ die prœliandi.

LX. Cæsaris autem acies hoc modo fuit collocata, ut ab sinistro ejus cornu ordiar, et ad dextrum perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem IX. VII. in dextro cornu XXX. XXIX. XIII. XIV. XXVIII. XXVI. in media acie: ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem ferre, in earum legionum parte cohortium collocaverat. Præterea ex tironum legionibus paucas adjecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum suum cornu contulerat, et usque ad aciei suæ mediam legionem porrexerat, et ita collocaverat, uti sinistrum suum cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adjuvabat; sinistrum autem, ut equitatûs hostium multitudini resistere posset, laborabat. Eòdemque suum omnem contulerat equitatum: et, quod ei parùm confidebat præsidio his equitibus legionem V. præmiserat; levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios variè passimque locis certis, maximèque in cornibus collocaverat.

LXI. Sic utrorumque exercitus instructi, non plus passuum CCC. interjecto spatio, quod fortè ante id tempus acciderat nunquam quin dimicaretur, à mane usque ad horam X. diei perstiterunt. Jamque Cæsar dum exercitum reducere intra munitiones suas cœpisset; subitò universus equitatus ulterior Numidarum Getulorumque sine frænis ad dextram partem se movere, propiùsque Cæsaris castra, quæ erant in colle, se conferre cœpit; frænatus autem Labieni eques in loco permanere, legionesque distinere: quum subitò pars equitatûs Cæsaris cum levi armatura contra Getulos injussu ac temerè longiùs progressi, paludemque transgressi, multitudinem hostium sustinere pauci non potuerunt, levique armaturâ deserti, ac pulsi, convulneratique, uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armaturæ XXVI. occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri prœlio facto Scipio lætus in castra nocte copias reduxit. [Quod] proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit. Namque postero die Cæsar cum parte equitatûs sui Leptim, frumenti gratiâ, misit. In itinere prædatores equites Numidas Getulosque ex improviso adorti circiter centum partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Cæsar interim quotidie legiones in campum deducere, atque opus facere, vallumque et fossam per mediam campum ducere, adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere, et ne

4. *Hæc fuit ratio Scipionis eâ die prœliandi.*] Ex fide MSS. Regiorum trium, Thuanorum duorum, Victorini unius codicis emendo, *eo die*. Nam ferè apud Latinos Autores *dies* in fœmininâ positione pro tempore invenitur.

8. *Ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem ferre, in earum legionum parte cohortium collocaverat.*] Latet aliquod mendum, quod tollere nullius manuscripti codicis ope licuit.

27. *Quum subitò pars equitatûs Cæsaris cum levi armatura contra Getulos injussu ac temerè longiùs progressi.*] Synthesis est figura; sic Sallust. Jugurth. *Magna pars vulneribus confecti abeunt.* Sic Livius dec. 4. lib. II. *Pars in fugam effusi sunt.*

33. *Proprium gaudium.*] Supra dictum est proprium illud dici, quod sequenti adverso eventu non corrumpitur.

34. *Namque postero die Cæsar cum parte equitatûs, &c.*] Lego *partem*, aliter non constaret sententia, idque ex fide manuscripti Regii codicis unius.

39. *Adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit.*] Pro *itineri*. Sic Plautus in Truculento: *Jam hercle ego te hîc offatum officiam.*

jugo à Cæsare excluderetur, approperare. Ita duces utrique et in operibus occupati erant, et nihilo minus equestribus prœliis inter se quotidie dimicabant.

LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticæ hiemis gratiâ subduxerat, cognito legionis VII. et VIII. ex Siciliâ adventu, celeriter deducit; ibique Getulis remigibus epibatisque complet; insidiandique gratiâ progressus Adrumetum cum LV. navibus pervenit. Cujus adventûs inscius Cæsar L. Cispium cum classe XXVII. navium Thapsum versùs in stationem, præsidii gratiâ commeatûs sui, mittit: itemque Q. Aquilam cum XIII. navibus longis Adrumetum eâdem de caussâ præmittit. Cispius, quò erat missus, celeriter pervenit. Aquila tempestate jactatus, promontorium superare non potuit, atque angulum quendam tutum à tempestate nactus, cum classe se longiùs à prospectu removit. Reliqua classis in salo ad Leptim, egressis remigibus, passimque in littore vagantibus, partim in oppido victûs sui mercandi gratiâ progressis vacua à defensoribus stabat. Quibus rebus Varus ex perfugis cognitis, occasionem nactus, vigiliâ secundâ Adrumeto ex Cothone egressus, primo mane Leptim universa classe vectus, naves onerarias, quæ longiùs à portu in salo stabant, incendit, et penteres duas, vacuas à defensoribus, nullo repugnante cepit.

LXIII. Cæsar interim celeriter per nuntios in castris, quum opera circuiret, certior factus, quæ aberant à portu millia passuum VI. equo admisso, omissis omnibus rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique moratus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvum conscendit; in cursu Aquilam multitudine navigiorum perterritum atque trepidantem nactus, hostium classem sequi cœpit. Interim Varus celeritate Cæsaris audaciâque motus, cum universa classe, conversis navibus, Adrumetum versùs fugere contendit. Quem Cæsar in millibus passuum IV. consecutus, recuperatâ quinqueremi cum omnibus suis epibatis, atque etiam hostium custodibus CXXX. in ea nave captis, triremem hostium proximam, quæ in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque, cepit. Reliquæ naves hostium promontorium superârunt, atque Adrumetum in Cothonem se universæ contulerunt. Cæsar eodem vento promontorium superare non potuit; atque in salo in anchoris eâ nocte commoratus, primâ luce Adrumetum accedit; ibique navibus onerariis, quæ erant extra Cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis, aut subductis, aut in Cothonem compulsis, paullisper commoratus, si fortè vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

LXIV. In ea nave captus est P. Vestrius eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus, quem Cæsar in Hispaniâ cum reliquis dimiserat,

5. *Legionis* VII. et VIII.] Intelligit Cæsarianorum.

17. *Cothone.*] Cothon insula rotunda ante Carthaginem in ejus portu; teste Strabone, cujus ore à Romanis munitionibus obstructo Carthaginienses aliud effoderunt. Aliqui portum etiam esse dicunt. Verùm quia portus et insula similis ante Adrumetum, eodem etiam nomine dicebatur. Hesych. *Κώθων μόνωτον ποτήριον κεράμεον εἶδος ποτηρίου.* *Cothon poculum cui una auris est, fictile. genus poculi.* Unde sic fortè dictus Cothon portus, quia illi vasi figura similis.

23. *Ibique moratus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvum conscendit.*] Manuscripti Thuani duo habent: *Ibique moratur, omnes ut se naves consequerentur, postea ipse parvulum navigiolum conscendit.* Quæ commodior videtur mihi lectio.

40. *P. Ligarius Afranianus.*] Quia sub Afranio in Hispaniâ meruerit.

et postea se ad Pompeium contulerat; inde ex prælio effugerat; in Africamque ad Varum venerat. Quem ob perjurium perfidiamque Cæsar jussit necari. P. Vestrio autem, quòd ejus frater Romæ pecuniam imperatam numeraverat, et quòd ipse suam caussam Cæsari probaverat, se Nasidii classe captum, quum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi, ignovit.

LXV. Est in Africâ consuetudo incolarum, ut in agris, et in omnibus ferè villis, sub terra specus, condendi frumenti gratiâ, clam habeant, atque id propter bella maximè, hostiumque subitum adventum præparent. Quâ de re Cæsar certior per indicem factus, tertiâ vigiliâ legiones II. cum equitatu mittit à castris suis millia passuum X.; atque inde magno numero frumenti onustas recepit in castra. Quibus rebus cognitis Labienus progressus à suis castris millia passuum VII. per jugum et collem, per quem Cæsar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit; atque ibi ipse quotidie existimans Cæsarem eadem sæpe frumentandi gratiâ commeaturum, cum magno equitatu levique armaturâ insidiaturus locis idoneis consedit.

LXVI. Cæsar interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum hostes quotidiano instituto, sæpe idem faciendo, in negligentiam adducerentur, subitò mane imperat portâ Decumanâ legiones se VIII. veteranas cum parte equitatûs sequi: atque, equitibus præmissis, neque opinantes insidiatores subitò in convallibus latentes levi armaturâ concidit circiter D. Reliquos in fugam turpissimam conjecit. Interim Labienus cum universo equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cujus vim multitudinis quum equites pauci Cæsariani jam sustinere non possent, Cæsar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno, ac retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui loco amisso fugâ se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

LXVII. Cæsar interim, quoniam frumenti inopiâ premebatur, copias omnes in castra conducit; atque præsidio Lepti, Ruspinæ, Acillæ relicto, Cispio, Aquilæque classe transditâ, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis, IV. noctis vigiliâ, acie instructâ, impedimentis in sinistra parte collocatis, ex eo loco proficiscitur, et pervenit ad oppidum Agar, quod à Gentulis sæpe antea oppugnatum, summâque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positis, ipse frumentatum circum villas cum parte exercitûs profectus, magno invento hordei, olei, vini, fici numero; pauco tritici, atque recreato exercitu rediit in castra. Scipio interim, cognito Cæsaris discessu, cum universis copiis per jugum Cæsarem

2. *Quem ob perjurium,* &c.] Afraniani enim et Petreiani in Hispanii eâ erant lege dimissi, ut postea neutrius essent partium. Sic Afranio postea Cæsar ob eandem causam non pepercit.

8. *Est in Africâ consuetudo,* &c.] Hoc in calidis regionibus facile factu, in humidis minùs facile sit. Si tamen arida est humus, fieri potest. Quod et solitum Germanis suo tempore testatur Tacitus in libro de eorum moribus; *Solent et subterraneos specus aperire, eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemi, et receptaculum frugibus.*

16. *Atque ibi ipse quotidie existimans Cæsarem eadem sæpe frumentandi gratiâ commeaturum.*] Malè positum *ibi* videtur, quod manuscripti Thuani codices duo ommittunt.

33. *Ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent.*] Ex fide MS. R. unius, Victorini, et impressu pervetusti codicis, repono *obsideret*.

36. *Agar.*] Agar oppidum, quod nunc, ut alia multa, ubi sit, ignoratur.

subsequi cœpit; atque ab ejus castris millia passuum vi. longè trinis castris, dispartitis copiis, consedit.

LXVIII. Oppidum erat Zetta, quod aberat à Scipione millia passuum x. ad ejus regionem, et partem castrorum collocatum, à Cæsare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longè millia passuum xviii. Huc Scipio legiones ii. frumentandi gratiâ misit. Quod postquam Cæsar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collocatis, atque ibi præsidio relicto, ipse iv. vigiliâ egressus præter hostium castra proficiscitur cum copiis, et oppido potitur. Legiones Scipionis comperit longiùs in agris frumentari: et, quum eò contendere conaretur, animadvertit copias hostium iis legionibus occurrere suppetias. Quæ res ejus impetum retardavit. Itaque, capto C. Mutio Regino equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido præerat, et P. Atrio equite Romano, de conventu Uticensi, et camelis xxii. regis adductis, præsidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere cœpit ad castra.

LXIX. Quum jam longè à castris Scipionis abesset, quæ eum necesse erat prætergredi; Labienus, Afraniusque cum omni equitatu, levique armaturâ, ex insidiis adorti agmini ejus extremo se offerunt, atque ex collibus primis existunt. Quod postquam Cæsar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis, sarcinas legionarias in acervum jubet comportare, atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam cœptum est fieri primo impetu legionum equitatûs, et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et dejecta est de colle. Quum jam Cæsar existimasset hostes pulsos deterritosque finem lacessendi facturos, et iter cœptum pergere cœpisset; iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt, atque eâdem ratione, quâ ante dixi, in Cæsaris legionarios impetum faciunt Numidæ, levisque armaturæ, mirabili velocitate præditi; qui inter equites pugnabant, et unà pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. Quum hoc sæpius facerent, et Julianos proficiscentes insequerenter, et refugerent instantes, propiùs non accederent, et singulari genere pugnæ uterentur; eosque jaculis convulnerare satis esse existimarent; Cæsar intellexit nihil aliud illos conari, nisi, ut se cogerent castra in eo loco ponere, ubi omnino aquæ nihil esset: ut exercitus ejus jejunus, qui à quartâ vigiliâ, usque ad horam x. diei, nihil gustâsset, ac jumenta siti perirent.

LXX. Quum jam ad solis occasum esset, et non totos c. passus in horam iv. esset progressus, equitatu suo, propter equorum interitum, extremo agmine remoto, legiones invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium, placidè leniterque procedens, per legionarium militem commodiùs sustinebat. Interim equitum Numidarum copiæ dextrâ sinistrâque per colles præcurrere, coronæque in modum cingere multitudine suâ Cæsaris copias, pars agmen extremum insequi. Cæsaris autem non ampliùs tres, aut quatuor milites veterani, si se convertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos conjecissent, ampliùs ii. millium numero ad unum terga vertebant; ac rursus ad aciem passim, conversis equis, se colligebant, atque in spatio conse-

3 *Zetta.*] Zettam Strabo videtur appellare Zellam. Est urbs maritima Africæ. Dicunt nunc *Zerbi* vocari. Sed tutiùs dubitatur quàm affirmatur; usque adeò tota illa regio est ab Arabibus vastata.

quebantur, et jacula in legionarios conjiciebant. Ita Cæsar, modò procedendo, modò resistendo, tardiùs itinere confecto, noctis horâ primâ omnes suos ad unum in castris incolumes, sauciis x. factis, reduxit. Labienus, circiter ccc. amissis, multis vulneratis, ac defessis, instando omnibus, ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie, terroris gratiâ, in conspectu Cæsaris collocaverat, reducit in castra.

LXXI. Cæsar contra ejusmodi hostium genera copias suas, non ut Imperator exercitum veteranum, victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores condocefacere: quo pede sese reciperent ab hoste, et quemadmodum obversi adversariis, et in quantulo spatio resisterent, modò procurrerent, modò recederent, comminarenturque impetum, ac propè quo loco et quemadmodum tela mitterent, præcipit. Mirificè enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat; quia et equites deterrebat prœlium inire, propter equorum interitum; quòd eos jaculis interficiebat; et legionarium militem defatigabat, propter velocitatem. Gravis enim armaturæ miles simul atque ab his insectatus constiterat in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu facilè periculum vitabant.

LXXII. Quibus ex rebus Cæsar vehementer commovebatur: quia, quodcunque prœlium, quoties erat commissum, equitatu suo, sine legionario milite, hostium equitatui, levique armaturæ eorum, nullo modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quòd nondum hostium legiones cognoverat, et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu, levique armaturâ, quæ erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam hæc caussa, quòd elephantorum magnitudo multitudoque militum animos detinebat in terrore. Cui uni rei tamen invenerat remedium. Namque elephantos ex Italiâ transportari jusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiæ

10. *Sed ut lanista tirones.*] Lanistæ erant qui docebant gladiatores batuendo rudibus artem gladiatoriam. De militum exercitatione lege Vegetium, quam nec se indignam Cæsar judicavit. Tirones quidem quotidie et mane et à meridie omnibus armorum generibus exercebantur, veterani verò semel. Idem Augusti atque Adriani constitutionibus ait cautum, ut ter in mense tam equites quàm pedites ambulatum educerentur. Hoc enim verbo genus hujus exercitationis appellabant, x. millia passuum armatus gradu illo militari quem diximus, ibat redibatque, sed magnam partem itineris pleniore gradu, maximam cursu perficiebat, neque planus tantùm locis hæc itinera fiebant, sed clivosis et arduis, ut nulla non provisa difficultas esset. Si ambulatio nulla esset, exercitatio tamen non deficiebat. Miles sylvam cædebat, æstivis temporibus natabat, ad palum dimicabat, saltabat, currebat. Exempla hujus exercitationis crebra sunt apud Livium. Sic ille de Scipione Africano 3. decad. lib. vi. *Primo die legiones in armis iv. millium spatio decurrerunt. Secundo die arma curare et tergere ante tentoria jussit. Tertio die sudibus inter se in modum justæ pugnæ concurrerunt, præpilatisque missilibus jaculati sunt. Quarto die quies data. Quinto iterum in armis decursum est.* Quibus porro modis obviàm eatur elephantis, lege lib. iii. Vegetii, cap. 24. quo loco fusè tota res illa explicatur.

17. *Gravis enim armaturæ miles.*] Gravis armatura quam πανοπλίαν Græci dicunt gladii majoris et minoris, pili, scuti, galeæ, loricæ manicarum ocrearum tribuebatur pediti. Pilorum ligni magnitudo erat tricubitalis, ferrum verò hamatum erat paris magnitudinis.

18. *Simul atque ab his insectatus constiterat.*] Sic loquitur Plautus apud Captivos: *Jam illic nos insectavit lapidibus, nisi illum jubes comprehendi.*

28. *Namque elephantos ex Italiâ transportari jusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiæ cognosceret.*] Manuscripti Regii tres codices; Thuani duo, Victorinus unus, pervetustus impressus, omnes denique quos videre contigit, ad unum omnes, inquam, concorditer habent: *Namque elephantos in Italiam transportari jusserat, quos et miles noster nosceret, speciemque et virtutem bestiæ cognosceret.* Et reverà hoc bestiarum experimentum in ipsâ Italiâ ante ipsam profectionem otiosè fieri potuit, non in Africâ, ubi otium non erat. Aliquis erratum arbitratus mutavit depravavitque.

cognosceret, et cui parti corporis ejus telum facilè adjici posset. Ornatusque ac loricatus elephantus quum esset, quæ pars ejus corporis nulla sine tegmine relinqueretur, ut eo tela conjicerentur. Præterea, ut jumenta bestiarum odorem, stridorem, speciem consuetudine captarum non reformidarent. [Quibus ex rebus] largiter erat consecutus. Nam et milites bestias manibus pertractabant, earumque tarditatem cognoscebant: equitesque in eos pila præpilata conjiciebant, atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

LXXIII. Ob eas caussas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Cæsar, tardiorque et consideratior erat factus, et ex pristinâ bellandi consuetudine celeritatéque excesserat. Nec mirum. Copias enim habebat in Galliâ bellare consuetas locis campestribus, et contra Gallos homines apertos minimèque insidiosos; qui per virtutem, non per dolum, dimicare consueverunt. Tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites, hostium dolos, insidias, artificia cognoscere, et quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque quo hæc celeriùs conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per caussam frumentandi, huc atque illuc raptaret: ideò quòd hostium copias ab se, suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem III. productas accuratiùs suas copias, sicut instruxerat, propter hostium castra prætergressus, æquo loco invitat dimicandum. Postquam eos abhorrere videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXXIV. Legati interim ex oppido Vaccâ, quod finitimum fuit Zettæ, cujus Cæsarem potitum esse demonstravimus, veniunt. Petunt et obsecrant, ut sibi præsidium mittat. Se res complures, quæ utiles bello sunt, administraturos. Per id tempus de eorum voluntate studioque erga Cæsarem transfuga suos cives facit certiores: Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Cæsaris præsidium eò perveniret, ad oppidum adcucurrisse, atque adveniente multitudine circumdatâ, eo potitum; omnibusque ejus oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.

LXXV. Cæsar interim, lustrato exercitu a. d. XII. Kalend. Apr. postero die productis universis copiis, processus à suis castris millia passuum V. à Scipionis circiter II. millium interjecto spatio, in acie constitit. Postquam satis diuque adversarios à se ad dimicandum invitatos supersedere pugnæ animadvertit, reducit copias. Postero die castra movet, atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat præsidium, frumentumque comportaverat, ire contendit.

7. *Pila præpilita.*] Ea quæ pilæ instar obtusa acumine erant, quibus utebantur in non veris pugnis.

24. *Vaccâ.*] Oppidum Numidarum est, forumque rerum venalium totius regni, inquit Sallustius.

27. *Per id tempus de eorum voluntate studioque erga Cæsarem transfuga suos cives facit certiores: Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Cæsaris præsidium eò perveniret, ad oppidum adcucurrisse, atque adveniente multitudine circumdatâ, eo potitum.*] Turpissimo mendo totam orationem obscuranti medicinam faciunt manuscripti codices duo Thuani, item Regius unus sic habent: *Per id tempus Deorum voluntate studioque erga Cæsarem transfuga suos cives facit certiores Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Cæsaris præsidium eò perveniret, ad oppidum accucurrisse atque advenientem multitudine circumdatâ, eo potitum.* Reverà singulari Dei benignitate erga Cæsarem factum est, ut cognoverit prius oppidum esse captum à Jubâ, quàm præsidium eo misisset, quod ab eo rege per insidias sine dubio fuisset oppressum.

34. *Processus.*] Quia nullum tale est exemplum in Latinâ linguâ, malum reponere *progressus*, vel *profectus*, quod habet manuscriptus Regiæ bibliothecæ codex unus.

Quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique armaturâ agmen ejus extremum carpere cœpit; atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis, addito animo, propiùs audaciùsque accedit ad legiones, quòd existimabat, milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quæ res Cæsarem non fefellerat. Namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse jusserat. Itaque eos in equitatum Labieni immissos turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus. conversis equis, signorum conspectu perterritus, turpissimè contendit fugere; multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter incœptum ire cœperunt. Labienus per jugum summum collis dextrorsùs procul milites subsequi non desistit.

LXXVI. Postquam Cæsar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis, interfecto præsidio Scipionis, quum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio Scipionis evocato, qui ibi præerat, atque à multitudine circumvento interfectoque, oppido potitur; atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit, in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi præsidio, cohorteque suâ gladiatorum. Cæsar oppidi naturâ perspectâ, atque inopiâ ab oppugnatione ejus deterritus, protinus profectus circiter millia passuum IV. ad aquam fecit castra; atque, inde IV. die egressus, redit rursus ad ea castra, quæ ad Agar habuerat. Idem facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

LXXVII. Thabenenses interim, qui sub ditione et potestate Jubæ esse consuêssent, in extremâ ejus regni regione maritimâ locati, interfecto regio præsidio, legatos ad Cæsarem mittunt, rem à se gestam docent. Petunt orantque, ut suis fortunis, de populo Romano quod bene meriti essent, auxilium ferret. Cæsar, eorum consilio probato, M. Crispum tribunum cum cohorte, et sagittariis, tormentisque compluribus præsidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut commeatu dato, cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad millia IV. equites CD. funditores sagittariique mille, uno commeatu Cæsari occurrerunt. Itaque tum his copiis, et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, VIII. millibus passuum à suis castris, ab Scipionis verò IV. millibus passuum longè constitit in campo.

LXXVIII. Erat oppidum infra castra Scipionis nomine Tegea, ubi præsidium equestre circiter CD. habere consueverat. Eò equitatu

2. *Lixarum mercatorumque.*] Ex hoc loco satis patet quinam fuerint, qui, ut scribit Pompeius, exercitum sequuntur quæstûs gratiâ. Item ex illo Livii, lib. v. *Minus militum periit, quia præter ægros lixarum in modum omnes per agros vicinasque urbes negotiabantur.* Gallicè *Vivandiers.*

9. *Signorum conspectu perterritus.*] Expeditorum militum Cæsaris, quorum modò mentio facta fuit.

13. *Sarsuram.*] Sarsura oppidum Africæ, fortè Sasura Ptolemæi.

18. *Tisdram.*] De Tisdra supra dictum.

20. *Atque inopiâ ab oppugnatione ejus deterritus.*] Non cibariorum, aut frumenti quod pridie militibus dederat, sed rerum ad oppugnationem necessariarum.

24. *Thabenenses.*] Urbs Africæ propriè dictæ, de quâ etiam Possidius in vitâ Sancti Augustini.

31. *Commeatu dato.*] Commeatus est facultas à militia ad tempus recedendi, quam præbet militi imperator ad præscriptum diem reversuro. In singulari tantùm numero dicitur; *Congé.*

33. *Uno commeatu.*] In utroque numero dicitur, et aliud significat, nempe transitum, *Passage.*

37. *Tegea.*] Sunt plures urbes in Græciâ ejus nominis, imò et alibi. Sed hæc est in Africâ, quæ à Ptolemæo alio nomine *Tege* dicitur.

dextrâ sinistrâque directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis, atque in jugo inferiore instructis, non longiùs ferè mille passus ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutiùs in uno loco Scipio commorabatur; et tempus diei in otio consumebatur; Cæsar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem; levemque armaturam, sagittarios funditoresque eòdem submittit. Quod ubi cœptum est fieri, et equis concitatis Juliani impetum fecissent; Pacidius suos equites exporrigere cœpit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundere, et nihilo minùs fortissimè acerrimèque pugnare. Quod ubi Cæsar animadvertit, CCC. quos ex legionibus habere expeditos consueverat, ex proximâ legione, quæ ei prœlio in acie [a] constiterat, jubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria summittere, sauciisque ac defatigatis integros, recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani CD. vim hostium ad IV. millia numero sustinere non poterant, et à levi armaturâ Numidarum vulnerabantur, minutatimque cedebant; Cæsar alteram alam mittit, [b] qui satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublati universi in hostes impressione factâ, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis. Insecuti per III. mille passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Cæsar in horam X. commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus. In quo prœlio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces, ac fortissimus quisque interfecti vulneratique sunt.

LXXIX. Postquam nullâ conditione cogere adversarios poterat, ut in æquum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propiùs hostem castra ponere propter aquæ penuriam se posse animadverteret; adversarios non eorum virtute confidere, sed aquarum inopiâ fretos, despicere se intellexit: Pridie Non. Apr. tertiâ vigiliâ egressus, ab Agar XVI. millia passuum nocte progressus, ad Thapsum, ubi Vergilius cum grandi præsidio præerat, castra ponit, oppidumque eo die circummunire cœpit, locaque idonea opportunaque complura præsidiis occupare; ne hostes intrare ad se, ac loca interiora capere possent. Scipio interim, cognitis Cæsaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Vergilium amitteret; confestim Cæsarem per superiora loca consecutus, millia passuum VIII. à Thapso binis castris consedit.

LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod, et mare, angustiæ

a *Non cesserat.* b *Qui citò subvenirent laborantibus.*

9. *Ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundere.*] MSS. Regii tres codices, Thuani duo, Victorinus unus, omnes denique ad unum quos videre licuit, habent *circumfundi*, quæ melior mihi videtur lectio.

24. *Pilo per cassidem caput ictus.*] Hellenismus. Habens caput ictum per cassidem.

29. *Adversarios non eorum virtute confidere.*] Observanda syntaxis, *non eorum virtute*, pro *suâ*.

Ib. *Sed aquarum inopiâ fretos, despicere se intellexit.*] Manuscripti Regii codices tres, Victorinus unus et pervetustus impressus codex habent *copia*, quam lectionem sic probo, ut nostrum non repudiem, modò inopia Cæsaris intelligatur.

31. *Ad Thapsum.*] Dio eo consilio venisse Thapsum dicit, ut aut prœlio congrederetur, aut inspectantibus ipsis urbem caperet.

34. *Ac loca interiora capere possent.*] Ideò interiora dicit, quia Thapsus erat in peninsula posita, ut scripsit Dio.

40. *Erat stagnum salinarum.*] Id est fossarum in quibus sal sit in maritimis locis.

quædam non ampliùs mille et quingentos passus intererant: quas Scipio intrare, et Thapsitanis auxilium ferre conabatur: quod futurum Cæsarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino præsidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclusus ab incœpto itinere, supra stagnum postero die et nocte confectâ, cœlo albente, non longè à castris, præsidioque, quod supra commemoravimus, mille D. passibus, ad mare versùs consedit, et castra munire cœpit. Quod postquam Cæsari nuntiatum est, milites ab opere deductos, castris præsidio Asprenate proconsule cum legionibus II. relicto, ipse cum expeditâ copiâ in eum locum citatim contendit; classisque parte ad Thapsum relictâ, reliquas naves jubet post hostium tergum quàm maximè ad littus appelli, signumque suum observare; quo signo dato, subito clamore facto, ex improviso hostibus aversis incuterent terrorem; ut perturbati ac perterriti respicere post terga cogerentur.

LXXXI. Quo postquam Cæsar pervenit, et animadvertit aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos, et nihilominus partem militum castra non ignaviter munire; ipse acie triplici collocatâ, legione X. secundâque dextro cornu, VIII. et IX. sinistro, oppositis V. legionibus in quartâ acie, ante ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis, levique armaturâ inter equites interjectâ, ipse pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum, prœliaque superiora commemorans, blandèque appellans, animos eorum excitabat. Tirones autem, qui nunquam in acie dimicâssent, hortabatur, ut veteranorum virtutem æmularentur, eorumque famam, nomen, locumque, victoriâ partâ, cuperent possidere.

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitum, animadvertit hostes circa vallum trepidare, atque ultrò citròque pavidos concursare, et modò se intra portas recipere, modò inconstanter immoderatèque prodire. Quumque idem à pluribus animadverti cœptum esset; subitò legati evocatique obsecrare Cæsarem, ne dubitarent, signum dare: victoriam sibi propriam à Diis immortalibus portendi. Dubitante Cæsare, atque eorum studio cupiditatique resistente, sibique, eruptione pugnari, non placere, clamitante et etiam atque etiam aciem sustentante, subitò dextro cornu, injussu Cæsaris, tubicen à militibus coactus, canere cœpit. Quo facto, ab universis cohortibus signa in hostem cœpere inferri, quum centuriones pectore adverso resisterent, vique continerent milites, ne injussu imperatoris concurrerent; nec quidquam proficerent.

LXXXIII. Quod postquam Cæsar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo felicitatis dato, equo admisso in

8. *Quod postquam Cæsari nuntiatum est, milites ab opere deductos, castris præsidio Asprenate proconsule cum legionibus* II. *relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit.*] Mendum non dubium, quod ex fide manuscripti Regii, Victorini unius codicis, et Thuani sic emendo: *Milite ab opere deducto.* Aliter magna est orationis inconsequentia.

32. *Victoriam sibi propriam.*] Quod tale est ut non sit dubium, aut aliâ clade delendum, id proprium dicitur Gallice, *final* aut *definitif.*

36. *Tubicen.*] Florus idem confirmat, quod negat unquam accidisse ut ante imperium ducis signum cecinerit, utpote contra rei militaris leges.

42. *Signo felicitatis dato.*] Tessera uno alterove verbo dabatur sub pugnam ab imperatore.

hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores, sagittariique concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo facto bestiæ stridore fundarum lapidumque perterritæ sese convertere, et suos post se frequentes stipatosque proterere, et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites qui in eodem cornu cum elephantis erant, præsidio deserti principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circuitis, legiones vallo hostium sunt potitæ: et paucis acriter repugnantibus interfectis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

LXXXIV. Non videtur esse prætermittendum de virtute militis veterani v. legionis. Nam quum in sinistro cornu elephantus vulnere ictus et dolore concitatus in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subditum, deinde genu innixus pondere suo, proboscide erectâ vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret, miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiæ offerret: quem postquam elephantus ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere militem proboscide circumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in ejusmodi periculo quum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, quo erat circumdatus, cædere, quantum viribus poterat, non destitit: quo dolore adductus elephantus, milite abjecto, maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

LXXXV. Interim Thapso qui erant præsidio, ex oppido eruptionem portâ maritimâ faciunt: et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive, ut, oppido deserto, fugâ salutem sibi pararent, egrediuntur, atque ita per mare umbilici fine ingressi, terram petebant: qui à servis pueris-que, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt. Interim Scipionis copiis prostratis, passimque toto campo fugientibus, confestim Cæsaris legiones consequi, spatiumque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra quæ petebant, perfugerunt, ut refectis castris rursus sese defenderent; ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cujus auctoritate imperioque rem gererent. Qui postquam adverterunt neminem ibi esse præsidio, protinus armis abjectis in regia castra fugere contendunt. Quò postquam pervenerunt, eaque ab Julianis teneri vident, desperatâ salute in quodam colle consistunt; atque armis demissis salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo præsidio fuit. Namque milites veterani irâ et dolore incensi, non modò ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerârunt, aut

24. *Atque ita per mare umbilici fine ingressi.*] Id est usque ad umbilicum. Sic Sallust. lib III. histor. dixit: *Fine inguinum ingrediuntur mare.* Unde Italica vox nata, *fine usque ad.*

32. *Qui postquam adverterunt neminem ibi esse præsidio.*] Scipio XII. cataphractis navibus per mare fugerat, ut refert Appianus.

33. *Protinis armis abjectis.*] Clypeo scilicet, qui fugienti magno est impedimento. Quod probat sequens oratio, ubi est *armis demissis*, quod de aliis armis intelligitur.

35. *Armis demissis.*] Manuscripti Regii tres codices, Thuani duo, Victorinus unus, pervetustus impressus, omnes ad unum habent *dimissis.*

Ib. *Salutationem more militari faciunt.*] Commonentes nempe vicissitudines fortunæ, quæ varia est, et modò in hunc, modò in illum inclinat.

37. *Irâ et dolore incensi.*] Quia Scipio suos commilitones crudeliter necaverat.

39. *Quos auctores appellabant.*] Quasi quorum consilio multa fiebant, quæ militibus displicebant. Lipsius tamen reponit *fautores.* Nec fortè malè, ea enim sententia invenitur in libro de bello Hispaniensi.

interfecerunt. In quo numero fuit Tullius Rufus quæstorius: qui pilo transjectus consultò à milite interiit. Item Pompeius Rufus brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Cæsarem adcucurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex prœlio se receperunt; ne à militibus, qui ex tantâ victoriâ licentiam sibi assumpsissent immoderatè peccandi, impunitate propter maximas res gestas, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, quum fidem Cæsaris implorarent, inspectante ipso Cæsare, et à militibus deprecante eis utì parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXXVI. Cæsar trinis castris potitus, occisisque hostium x. millibus, fugatisque compluribus, se recepit, L. militibus amissis, paucis sauciis, in castra: ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit; elephantosque LXIV. ornatos armatosque cum turribus ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit: id hoc consilio, si posset Vergilius, quique cum eo obsidebantur, rei malè gestæ suorum indicio à pertinaciâ deduci. Deinde ipse Vergilium appellavit, invitavitque ad deditionem, suamque lenitatem et clementiam commemoravit. Quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divinâ re factâ, concione advocatâ, in conspectu oppidanorum milites collaudat: totumque exercitum veteranum donavit. Præmia fortissimo cuique, ac benè merenti, pro suggestu tribuit. Ac statim inde digressus, C. Rebello proconsule cum III. ad Thapsum legionibus, et Cn. Domitio cum II. Tisdræ, ubi Considius præerat, ad obsidendum relictis, M. Messalâ Uticam ante præmisso, cum equitatu ipse eòdem iter facere contendit.

LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex prœlio fugerant, quum Uticam versùs iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradam, ubi, quum ab incolis non reciperentur, ideò quòd fama de victoriâ Cæsaris præcucurrisset; vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt, atque ejus oppidi incolas cujusque generis, ætatisque, vivos, constrictosque in flammam conjiciunt, atque ita acerbissimo afficiunt supplicio. Deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod Uticensibus propter beneficium legis Juliæ parùm in suis partibus præsidii esse existimaverat, plebem inermem oppido ejecerat, et ante portam Bellicam castris fossâque parvulâ duntaxat munierat, ibique, custodiis circumdatis, habitare coëgerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ii equites adorti expugnare cœperunt, ideò quòd

2. *Pompeius Rufus brachium gladio percussus.*] Phrasis Græca, cui brachium fuerat gladio percussum.

5. *Qui ex tantâ victoriâ licentiam sibi assumpsissent immoderatè peccandi, impunitate.*] Nullus est orationis ordo, quem ex fide manuscriptorum Regiorum trium, Thuanorum duorum et Victorini unius sic restituo: *Qui ex tantâ victoriâ licentiam sibi assumpsissent immoderatè peccandi impunitatis.*

8. *Quum fidem Cæsaris implorarent.*] Implorare, est auxilium commiseratione deposcere.

13. *Ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit.*] Sine machinis, solis scalis admotis oppugnat.

22. *Pro suggestu.*] Locus erat editior, unde oratio habebatur, ideò dictus, quia suggerebantur ligna et alia.

28. *Paradam.*] Strabo Pharam vocat, lib. XVII.

35. *Propter beneficium legis Juliæ.*] Cæsar legem tulerat, quâ cavebatur ne populis liberis sua libertas adimeretur, vetabanturque magistratus Romani eam violare, quales erant civitates Achaiæ, Thessaliæ, et reliquæ Græciæ.

36. *Ante portam Bellicam.*] Eo nomine fuit porta Uticæ.

eos partibus Cæsaris favisse scribant, ut, eis interfectis, eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses animo addito ex Cæsaris victoriâ, lapidibus fustibusque equites repulerunt. Itaque, postquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum conjecerunt; atque ibi multos Uticenses interfecerunt; domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus quum Cato persuadere nullâ ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, et cæde rapinisque desisterent, et, quid sibi vellent, sciret, sedandæ eorum importunitatis gratiâ, singulis H-S c. divisit. Idem Sylla Faustus fecit, ac de suâ pecuniâ largitus est: unàque cum iis ab Utica proficiscitur, atque in regnum ire contendit.

LXXXVIII. Complures interim ex fugâ Uticam perveniunt. Quos omnes Cato convocatos unà cum ccc. qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum quum partem assentire, partem animum mentemque perterritam, atque in fugâ destinatam habere intellexisset, ampliùs de eâ re agere destitit, navesque iis attribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse omnibus rebus diligentissimè constitutis, liberis suis L. Cæsari, qui tum ei pro quæstore fuerat, commendatis, et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, quum dormitum îsset, ferrum intro clam in cubiculum tulit, atque ita se transjecit. Qui dum anima nondum expirata concidisset; et impetu facto in cubiculum ex suspicione, medicus familiaresque continere atque vulnus obligare cœpissent, ipse suis manibus vulnus crudelissimè divellit, atque animo præsenti se interemit. Quem Uticenses quamquam oderant partium gratiâ, tamen propter ejus singularem integritatem, et quòd dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quòdque Uticam mirificis operibus munierat, turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto, L. Cæsar, ut aliquid sibi ex eâ re auxilii pararet, convocato populo, concione habitâ, cohortatur omnes, ut portæ aperirentur: se in Cæsaris clementiâ magnam spem habere. Itaque, portis patefactis, Uticâ egressus, Cæsari Imperatori obviàm proficiscitur. Messala, ut erat imperatum, Uticam pervenit, omnibusque portis custodias ponit.

LXXXIX. Cæsar interim à Thapso progressus Uscetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum, cætera-

3. *Postquam castra non potuerant potiri.*] Manuscripti Regii codices duo et Victorinus unus habent *castris*. Manuscriptus Regius unus codex, *castra non potuerant capere*, quod et habet pervetustus impressus codex.

8. *Singulis* H-S c. *divisit.*] *Sept livres dix sols.* Si enim in neutro genere legatur, nimia summa sit, *deux mille cinq cens livres.* Hæc major quidem summa, illa minor.

18. *Unà cum* ccc.] Ex quo se Uticam concluserat Cato, usus erat consilio ccc. civium Romanorum, qui ibi negotiabantur et fœnus exercebant, suàque pecuniâ rempublicam adjuvabant.

29. *Quo interfecto.*] Cæsar Catonis gloriæ se invidere dixit, quoniam ipse suæ invidisset, liberisque ejus patrimonium suum servavit. Sed quid de Catone Cæsar facturus fuerit, si vixisset, valdè dubium est, cùm multis de caussis, tum quòd L. Cæsaris Catonis quæstoris filio, quanquam suis propinquus esset, et ad ejus genua pater supplex accidisset, non pepercit. Dio certè testatur Cæsarem in ulciscendis injuriis non spectasse magis quid esset actum, quàm ut ipse sollicitudine liberaretur; multis ignovisse, à quibus graves injurias acceperat, aut parvâ saltem pœnâ contentum fuisse, quòd nihil ampliùs nocituros crederet; in quosdam autem plus æquo animadvertisse, ut securitati suæ consuleret. Quod si ita sit, cùm intelligeret Catonem à recto virtutis tramite nullis posse privatis beneficiis dimoveri, nihil non acturus fuisse videtur, ut se tam formidando inimico liberaret.

35. *Uscetam pervenit.*] Urbs est Africæ Mediterranea. Fortè ea quæ Ptolemæo *Uzicia* dicitur.

rumque rerum cum parvo præsidio habuerat. Id adveniens potitur: deinde Adrumetum pervenit. Quo quum sine morâ introisset, armis, frumento pecuniâque consideratâ, Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerat, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Livinelo Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit: cui in itinere fit obvius L. Cæsar, subitòque se ad genua projecit, vitamque sibi, nec ampliùs quidquam, deprecatur. Cui Cæsar facilè, et pro suâ naturâ et instituto, concessit. Item Cæcinæ, C. Ateio, P. Atrio, L. Cellæ patri et filio, M. Eppio, M. Aquinio, Catonis filio, Damasippique liberis, ex suâ consuetùdine, tribuit; circiterque noctem luminibus accensis Uticam pervenit, atque extra oppidum eâ nocte mansit.

XC. Postero die mane oppidum introiit; concioneque advocatâ, Uticenses incolas cohortatus gratias pro eorum studio erga se agit; cives autem Romanos negotiatores, et eos, qui inter ccc. pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos, et de eorum sceleribus longiori habitâ oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: se eis duntaxat vitam concessurum; bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, ut qui eorum bona sua redemisset, se bonorum venditionem inducturum, et pecuniam multæ nomine relaturum, ut incolumitatem retinere possent. Quibus metu exsanguibus, de vitâque ex suo promerito desperantibus, subitò oblatâ salute, libentes cupidique conditionem acceperunt: petieruntque à Cæsare, ut universis ccc. uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis millies H-S his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante, ac se eodem die demum natos, prædicantes, læti gratias agunt Cæsari.

XCI. Rex interim Juba, ut ex prœlio fugerat, unà cum Petreio interdiu in villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in regnum pervenit; atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, conjuges, liberosque habebat, quò ex cuncto regno omnem pecuniam, carissimasque res comportaverat, quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem antea oppidani, rumore exoptato de Cæsaris victoriâ audito, ob has caussas oppido prohibuerunt, quòd bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zamâ lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si fortè bello foret superatus, omnibus rebus eò coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis, eòdemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret, atque unà cum liberis, conjugibus, civibus, cunctâque gazâ regiâ cremaretur. Postquam Juba ante portas diu multumque, primò minis pro imperio egisset cum Zamensibus: deinde quum se parùm proficere intellexisset, precibus quoque orâsset, utì se

18 *Bona quidem eorum se venditurum.*] Ita tamen ut certa pecuniæ summa sua bona ipsis redimere liceret, qua data Cæsari, vita ipsis concederetur.

26. *Ac se eodem die demum natos prædicantes.*] Cicero Catil. III. *Non minus nobis jucundi atque illustres sunt ii dies quibus conservamur, quàm illi quibus nascimur, quod salutis certa lætitia est, nascendi incerta conditio, et quod sine sensu nascimur, cum voluptate conservamur.* Unde et natalis reditus ipsi dicitur. Ita Joannes Chrysostomus in Homilia ad Antiochenos, cùm eorum urbs fuisset abs Theodosio conservata, dicit videri illam eo demum die natam fuisse.

30. *Zamam.*] Zama urbs Africæ, distat v. dierum spatio à Carthagine occidentem versùs. Jubæ regia. Arcem regni [Numidiæ] appellat Sallustius in libro de bello Jugurthino.

ad suos Deos penates admitterent: ubi eos in sententiâ perstare animadvertit, nec minis, nec precibus suis moveri, quò magis se reciperent; tertio petit ab eis, ut sibi conjuges liberosque redderent, ut secum eos asportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, re ab iis impetratâ, ab Zamâ discedit, atque ad villam suam cum M. Petreio, paucisque equitibus se confert.

XCII. Zamenses interim legatos de iis rebus ad Cæsarem Uticam mittunt, petuntque ab eo, utì antequam rex manum colligeret, seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum seseque ei reservare. Legatos collaudatos Cæsar domum jubet antecedere, ac suum adventum prænuntiare. Ipse postero die Uticâ egressus cum equitatu ire in regnum contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Cæsarem veniunt, orantque ut sibi ignoscat. Quibus supplicibus veniâ datâ, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate clementiâque, propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Cæsarem; ab eoque sunt metu periculoque liberati.

XCIII. Dum hæc utrobique geruntur, Considius, qui Tisdræ cum familiâ suâ gladiatoriâ manu, Getulisque præerat, cognitâ cæde suorum, Domitiique, et legionum adventu perterritus, desperatâ salute, oppidum deserit, seque clam cum paucis barbaris pecuniæ onustus subducit, atque in regnum fugere contendit. Quem Getuli sui comites in itinere, prædæ cupidi, concidunt; seque in quascumque potuere partes conferunt. C. interim Vergilius, postquam terrâ marique clausus se nihil proficere intellexit, suosque interfectos, aut fugatos, M. Catonem Uticæ sibi ipsum manus intulisse, regem vagum à suis desertum ab omnibus aspernari; Saburam, ejusque copias ab Sitio esse deletas; Uticæ Cæsarem sine morâ receptum; de tanto exercitu reliquias esse nullas, quæ sibi suisque liberis prodessent; à Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide acceptâ, seque et sua omnia et oppidum proconsuli transdit.

XCIV. Rex interim Juba ab omnibus civitatibus exclusus, desperatâ salute, [quum jam conatus esset] cum Petreio, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant: atque firmior imbecilliorem Juba Petreium facilè ferro consumpsit. Deinde ipse sibi quum conaretur gladio transjicere pectus, nec posset, precibus à servo suo impetravit, ut se interficeret; idque obtinuit.

XCV. P. interim Sitius, pulso exercitu Saburæ præfecti Jubæ, ipsoque interfecto, quum iter cum paucis per Mauritaniam ad Cæsarem faceret, fortè incidit in Faustum, Afraniumque, qui eam manum habebant, quâ Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam tendebant, et erant numero circiter mille D. Itaque celeriter nocturno tempore, insidiis dispositis, eos primâ luce adortus, præter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit, aut in deditionem accipit; Afranium et Faustum vivos capit cum conjuge et liberis. Paucis post diebus, dissensione in exercitu ortâ, Faustus et Afranius

27. *Ab omnibus aspernari.*] Passivè dictum. Quod novum.

29. *Caninio.*] Rebilo, de quo supra.

33. *Quum jam conatus esset.*] Reponendum *conrivatus*. Sic enim habet Florus. Vel si retinenda lectio intelligendum *se interficere*.

46. *Faustus et Afranius interficiuntur.*] Faustum et Afrianium à Cæsare cæsos fatentur Florus et Suetonius. Appianus cum scriptore nostro consonat.

interficiuntur. Pompeiæ cum Fausti liberis Cæsar incolumitatem, suaque omnia concessit.

XCVI. Scipio interim cum Damasippo, et Torquato, et Plætorio Rustiano navibus longis diu multumque jactati, quum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sitii per id tempus erat. A quâ pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur. Ibique Scipio cum iis, quos paullo ante nominavi, interiit.

XCVII. Cæsar interim, Zamæ auctione regiâ factâ, bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Rom. arma tulerant, præmiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis vectigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque provinciâ factâ, atque ibi Crispo Sallustio proconsule cum imperio relicto, ipse Zamâ egressus Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Jubâ Petreioque ordines duxerant, item Thapsitanis H-S xx. millia conventui eorum H-S xxx. millia, Adrumentanis H-S xxx. conventui eorum H-S L. millia, multæ nomine, imponit. Civitates bonaque eorum ab omni injuriâ rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis Juba bona diripuerat, et ad senatum questi per legatos atque arbitris à senatu datis, sua receperant, tricies centenis millibus pondo olei in annos singulos multat, ideò quòd initio per dissensionem principum societatem cum Juba inierant, eumque armis, militibus, pecuniâ juverant. Tisdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti multat.

XCVIII. His rebus gestis, Idibus Jun. Uticæ classem conscendit, et post diem III. Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos quòd Nasidium ejusque classem receperant, copiisque juverant, H-S C. millibus multat; et pro decumis octavas pendere jubet: bonaque paucorum vendit: et antea diem III. Kal. Quinct. naves conscendit; et à Caralibus secundùm terram provectus, duodetrigesimo die, eò quòd tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

3. *Torquato.*] Torquatus hic est qui præfectus Orico, quem et in bello civili periisse testatur Cicero in Bruto. Hoc observo, non bis pepercisse Cæsarem.

5. *Hipponem regium deferuntur.*] Hippo regius urbs maritima Africæ, in quâ post multos annos sedit Episcopus Augustinus, *Bonne.* Plures quidem urbes fuerunt ejus nominis, sed duæ in Africâ, cum Plinio dicatur utraque Hippo, altera dicitur Diarrhytus, *i. e.* irrigua.

7. *Ibique Scipio,* &c.] T. Livius et Florus tradunt, eum, ubi captam navem sensisset, gladium in sua viscera adegisse, quærentibusque ubi esset Imperator, respondisse: Imperator bene se habet.

13. *Crispo Sallustio.*] De quo supra. Et id quidem testatur Dio, lib. XLIII. sed non sine ejus probro, quod propter viri claritatem ascribam: Καὶ τὺς Νομάδας, λαβὼν ἔτι τὸ ὑπήκοον ἐπήγαγε, καὶ τῷ Σαλυςίῳ λόγῳ μὲν ἄρχειν. ἔργῳ δὲ ἄγειν καὶ φέρειν ἐπίτρεψεν· ἀμέλει καὶ ἐδωροδόκησε πολλὰ καὶ ἥρπασεν, ὥςε καὶ κατηγορηθῆναι, αἰσχύνην αἰσχίςην ὀφλῆσαι, ὅτι τοιαῦτα συγγράμματα συγγράψας, καὶ πολλὰ καὶ πικρὰ περὶ τῶν ἐκκαρπυμένων τινὰς εἰπὼν, ὐκ ἐμιμήσατο τῷ ἔργῳ τὺς λόγυς, ὅθεν εἰ καὶ μάλιςα ἀφείθη ὑπὸ τῦ Καίσαρος, ἀλλ' αὐτός γε τῇ γραφῇ ἑαυτὸν καὶ πάνυ ἐςηλοκόπησε. *Numidas quoque in suam potestatem accepit, iisque Sallustium verbo quidem regendæ regionis, re autem ipsâ diripiendæ causâ præfecit, enim verò Sallustius et pecuniæ acceptæ et compilatæ provinciæ accusatus summam ignominiam reportavit; quod cum ejusmodi libros scripsisset, in quibus multis et acerbis verbis eos qui ex provinciis quæstum facerent, notasset, facto sermones non esset imitatus. Itaque etsi à Cæsare fuit absolutus, tamen suis ipsius verbis proprium crimen abundè quasi in tabula propositum divulgavit.*

16. *Conventui eorum.*] Conventus qui fuerint supra dictum, nempe societatis equitum Romanorum in provinciis negotiantium.

26. *Carales.*] Caralis metropolis Sardiniæ in promontorio cognomine sita, Africam versùs. Calarim vocant Plinius et Strabo. Hodie *Cagliari.*

Ib. *Ibi Sulcitanos.*] Pomponius Mela, lib. III. cap. 7. Calaritanos et Sulcitanos populos ejusdem insulæ vocat.

31. *Ad urbem Romam venit.*] Ut de Gallis, Alexandrinis, Pharnace, et Jubâ triumpharet.

A. HIRTII

COMMENTARIORUM

DE BELLO HISPANIENSI

LIBER.

ARGUMENTUM LIBRI.

De hujus libri autore valdè dubitatur, nec sine caussâ. Quamquam enim Suetonius in Cæsaris vitâ, Librorum seu Commentariorum belli Alexandrini, Africique, et Hispaniensis incertum autorem esse scripserit, quem alii Oppium, alii Hirtium putent, tamen tam diversa styli ratio est hujus libri à superioribus, qui de bello Alexandrino, Africoque conscripti sunt, ut ab uno eodemque homine scriptos esse credere non liceat. Vixque fides sit hominem Romanum tam malè potuisse scribere. Nec enim putetur autor Oppius, cujus apud Ciceronem epistolæ extant aliquot nihil hanc barbariem redolentes, potiùsque existimem peregrinum aliquem centurionem, aut tribunum Cæsarianarum partium eum fuisse commentum (nam Cæsar de omnibus gentibus collectos milites habuit.) Sed si conjecturæ relinquitur locus, neque Germanus, neque Gallus, sed aut Syrus, aut Afer, aut de gente aliquâ orientalibus accensenda, cujus dialectus aut Syriaca, aut Syriacæ finitima. Præterea stigmatias, ubique deformis, nec ullus est liber cicatricosior, quique plura vulnera à vetustate acceperit, ut nihil mirer quòd à Glandorpio scriptum est, plerosque omnes interpretes ejus subterfugere solere enarrationem.

Hic liber complectitur ultimum Cæsaris bellum, quod ab eo contra Pompeianorum ducum reliquias in Hispaniâ gestum est, et ab illâ provinciâ Hispaniense dictum. Quia verò liber et ab initio et à fine mutilus, operæ pretium videtur esse, unde bellum illud ortum sit, explicare. Bellum igitur Hispaniense ex eâ seditione, quem Q. Cassii concitavit avaritia et rapacitas, ortum habuit. Cùm enim vererentur civitates, ne rerum per tumultum gestarum victori Cæsari pœnas darent, clam datis ad Scipionem in Africam litteris, ad illius partes se adjunxerunt, quibus ille cùm quosdam ex suis tum Cn. Pompeium filium misit, quo duce res gereretur. Verùm circa Baleares insulas paulo diutius morante Pompeio, victoque interea Scipione, cùm fama ferret cum classe Didium à Cæsare missum adventare, T. Scapulam et Q. Aponium equestris ambos ordinis duces agerunt, à quibus illico C. Trebonius proconsul Cæsarianus ejectus est, totaque ulterior Hispania ad defectionem impulsa est. Nec multò post superveniens Pompeius filius, cùm paterni nominis gratiâ commendaretur, ab omnibus imperator constituitur. Accurrunt etiam ex Africâ profugi cum classe Sextus frater, Labienus et

Varus, quorum copiis auctus et vastare provinciam, et palam adversùs legatos Cæsaris bellum administrare cœpit. Q. verò Fabius et Q. Pedius, cùm se impares illi esse judicarent, quiescebant, litterisque Cæsarem in Hispaniam accersebant. Et à Didio navali pugnâ victus est Varus circa Crantium; cùm verò Continens totâ Pompeio studeret præter Ullam, illam obsedit. Quo tempore summâ celeritate usus Cæsar in Hispaniam advenit, et omnes sui adventûs nuntios sua præsentia prævenit.

I. PHARNACE superato, Africâ receptâ, qui ex iis prœliis cum adolescente Cn. Pompeio profugissent, quum et ulterioris Hispaniæ potitus esset, dum Cæsar muneribus dandis in Italiâ detinetur, quo faciliùs præsidia contra compararet, Pompeius in fidem uniuscujusque civitatis confugere cœpit. Ita partim precibus, partim vi. bene magnâ comparatâ manu, provinciam vastare cœpit. Quibus in rebus nonnullæ civitates suâ sponte auxilia mittebant. Item nonnullæ portas claudebant. Ex quibus si quâ oppidi vi ceperat, quum aliquis ex eâ civitate optimè de Cn. Pompeio meritus civis esset, propter pecuniæ magnitudinem aliqua ei inferebatur caussa; ut, eo de medio sublato, ex ejus pecuniâ latronum largitio fieret. Ita

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

1. *Pharnace superato.*] Reponendum videtur *Jubâ* vel *Scipione*, jampridem enim Pharnaces erat superatus. Sed Scipionis et Jubæ recens erat clades.

Ib. *Africâ receptâ.*] Quæ amissa fuerat interfecto Curione.

Ib. *Cum adolescente Cn. Pompeio.*] Vix enim natus erat annos XXIV.

2. *Profugissent.*] *Profugerant.* Hic enim scriptor sæpe utitur Subjunctivo modo pro Indicativo.

Ib. *Quum et ulterioris Hispaniæ.*] Hispania olim à Græcis Iberia ab Ibero flumine, et Hesperia ab Hespero, id est, stella vespertina dicta, in partes duas olim à Romanis divisa fuit, in Citeriorem et Ulteriorem. Citerior quidem à Pyrennæis montibus ad Castulonem; Ulterior verò quæ à Bætica, quia Bæti flumine intersecatur, à Castulonensi saltu ad Gades pertinebat. Hanc ulteriorem postea Augustus in duas partes divisit, in Bæticam et Lusitaniam. Romani Hispaniâ perdiu sunt potiti, eisque illam tandem eripuerunt Gothi, quibus postea ademerunt Mauri vel Arabes, qui anno MCCCXLII. in suas antiquas sedes pulsi, in Africam scilicet, nuncque tota est sub duorum regum imperio, sub rege Castiliæ, qui à potiori parte dicitur rex Hispaniæ, et sub rege Lusitaniæ.

3. *Potitus esset.*] Cn. Pompeius adolescens.

Ib. *Muneribus dandis.*] Munera dicebantur illa spectacula certaminum, quæ dabantur populo à principibus, ejus gratiam captantibus. Multa autem et maxima populo Rom. dedit Cæsar, quæ enumerat Suetonius, cap. 39. de quibus item Plutarchus in Cæsare. Appianus scripsit eum Scipione superato triumphos quatuor egisse, de Galliâ, de Ægypto, de Pharnace et Jubâ.

4. *Quo faciliùs præsidia contra compararet.*] Intellige *contra suos adversarios Cæsar compararet.* Quo in loco punctum ponatur ante *Pompeius*, et sic inveni in MS. Thuano codice.

Ib. *Pompeius in fidem, &c.*] Et hoc est, quòd in fine hujus libri Cæsar jam victor Hispanis exprobrat magnâ vehementiâ, quòd eò fugientem ad se Pompeium receperint, eoque facto bellum renovaverint.

6. *Quibus in rebus, &c.*] Dio, lib. XLIII. scribit eum urbes cepisse, partim volentes, partim invitas præter Ullam, quam Uliam appellat.

11. *Latronum largitio fieret.*] Quorum opera vastabat Hispaniam. Latrones, testi Festo, eos antiqui dicebant qui conducti militabant, ἀπὸ τῆς λατρείας. At nunc viarum obsessores dicuntur, quòd à latere dicuntur adoriri, vel quod latenter adoriantur. In priore significatu, quo et hìc legitur, dixit Plautus in Milite glorioso:

Nam rex Seleucus me opere oravit maximo
Ut sibi latrones cogerem et conscriberem.

Postea verò apud Romanos dicti sunt, et aliquo modo hic dicuntur, qui suis auspiciis, non publicis, cùm sint ipsi privati homines bellum gerunt, quod non nisi publico consilio gerendum; vel denique qui bella illegitima faciunt, ut incursiones, bello non denuntiato, ut passim utitur Cicero eo vocabulo et juris autores, ut Pomponius, lib. CXXVIII. de verborum significatione, Marcianus, lib. XXX. ad legem Falcid.

paucis commodis hoste hortato, majores augebantur copiæ. Ideoque crebris nuntiis in Italiam missis, civitates contrariæ Pompeio auxilia sibi depostulabant.

II. C. Cæsar dictator III. designatus IV. multis itineribus ante confectis, quum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam convenisset, legati Cordubenses, qui à Cn. Pompeio discesserant, Cæsari obviàm veniunt: à quibus nuntiabatur, nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quòd nec opinantibus adversariis ejus provinciâ potitus esset, simulque quòd tabellarii à Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, qui certiorem Cn. Pompeium de Cæsaris adventu facerent. Multa præterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui præfecerat, Q. Pedium, et Q. Fabium Maximum de suo adventu facit certiores, ut, quem sibi equitatum ex provinciâ fecissent, præsidio mitterent. Ad quos celeriùs, quàm ipse opinati sunt, appropinquavit, atque, ut ipse voluit, equitatum sibi præsidio habuit.

III. Erat idem temporis Sex. Pompeius frater, qui cum præsidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciæ caput esse existimabatur: ipse autem Cn. Pompeius adolescens Ullam oppidum oppugnabat, et ferè jam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido, cognito Cæsaris adventu, legati clam præsidia Cn. Pompeii, Cæsarem quum adissent, petere cœperunt, ut sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Cæsar eam civitatem omni tempore optimè de pop. Rom. meritam esse sciens, XI. cohortes secundâ vigiliâ jubet proficisci, parique equites numero: quibus præfecit hominem ejus

1. *Paucis commodis hoste hortato.*] Non ausim dicere non Latinè dici, cùm ejusmodi participia passim in passiva voce inveniantur. Sed certè rarum est.

Ib. *Ideoque crebris nuntiis.*] Imò Q. Fabius et Q. Pedius, qui pro Cæsare Hispaniam citeriorem regebant, ipsum magno cum studio accersebant.

4. *C. Cæsar dictator* III. *designatus* IV.] Assentiuntur tabulæ Capitolinæ, non Dion, qui dictatorem IV. ut consulem IV. scribit. Fortè error est in numeris. Plutarchus verò consulatum tantum IV. commemorat, cùm in Hispaniam contra Pompeii liberos profectus est.

5. *Quum celeri festinatione.*] Appianus Strabo et Eutropius tradiderunt Cæsarem à Româ Obulconem XXVII. die pervenisse in castra, quæ eo tempore ibidem erant. Dio verò eum priùs esse visum hostibus et amicis, quàm fuerit auditum eum esse in Hispaniâ.

6. *Convenisset.*] Cùm multi loci in hoc libro, quo nullus mendosior, mendosi sunt, tum hic mendosissimus MS. codex Victorinus et Thuani duo habent, *cùm venisset: Convenisset* autem quod hic habetur, de pluribus hominibus, non de uno dici Latinè solet.

8. *Quòd nec opinantibus adversariis ejus provinciâ potitus esset.*] Manuscriptus Thuanus unus codex habet, *ejus provinciæ potitus esset.* Nempe Ulterioris Hispaniæ, quæ et Bætica à Bæti amne, ut supra dictum.

14. *Ex provinciâ.*] Citerioris Hispaniæ, quæ in fide Cæsaris manserat.

17. *Erat idem temporis Sex. Pompeius frater.*] MSS. Regii codices tres, Victorinus unus habent, *Erat per idem tempus,* quæ minus figurata locutio, atque adeò magis historica.

19. *Ullam oppidum.*] De quo supra. Hanc Pompeius capere non potuit, sed nec Cæsar Cordubam.

21. *Clam præsidia.*] Beroaldus legit, *clam præter præsidia,* et reponi potest ex fide MSS. Regiorum codicum duorum, Victorini unius et impressi pervetusti, Latinè quidem; sed si reponamus apud hunc scriptorem, quoties minus Latinè quid scriptum videbitur, laborem Herculeum suscipiemus. Verisimile est aliam fuisse plebis imperitæ orationem loquentis aliam doctorum virorum scribentium. Hoc tum ex multis intelligere licet lapidibus antiquis inscriptis, tum ex eorum scriptis qui aggressi sunt scribere, cùm id non didicissent. Habemus ab annis decem aut duodecim repertum in Casinensi monasterio martyrium sanctæ Perpetuæ ab ipsâ conscriptum usque in diem, qui mortem ejus ante cessit. Legimus ibi orationem multis in locis parùm Latinam, quamvis seculo adhuc elegante, putà sub Severo, sed à fœmina et Carthagine perscriptam. Hic talis aliquis fuerit, nec Romanus, nec scribendi peritus. Fatendum est tamen apud Plautum idoneum bonæ latinitatis scriptorem hanc vocem *clam* cum Accusativo jungi non uno in loco, unum tamen commemorabo apud Casinam: *Bona multa faciam clam hanc meam uxorem.*

25. *Ejus provinciæ notum.*] Invenustè pro *gnarum.* Quod hîc de Ulla et Patieco Cæsari-

provinciæ notum, et non parùm scientem, L. Julium Patiecum. Qui quum ad Cn. Pompeii præsidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversâ vehementique vento afflictaretur. Quâ vi tempestatis ita obscurabatur, ut vix proximum cognoscere posset. Cujus incommodum summam utilitatem ipsis præbebat. Ita quum ad locum venerunt, jubet binos equites incedere, et rectà per adversariorum præsidia ad oppidum contendere: mediisque ex præsidiis quum quæreretur, qui essent; unus ex nostris respondit, ut sileat verbum facere: nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant; et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam præstare, partim illo responso deterrebantur. Quum ad portam appropinquassent, signo dato, ab oppidanis sunt recepti; et pedites, equitesque, clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic illud quum inscientibus accidisset, existimabat magna pars hominum, qui in iis castris fuissent, se propè captos esse.

IV. Hoc misso ad Ullam præsidio, Cæsar, ut Pompeium ab eâ oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit, ex quo itinere loricatos viros fortes cum equitatu ante præmisit: qui simul in conspectum oppidi se dederunt, in equis recipiuntur. Hoc à Cordubensibus nequaquam poterat animadverti. Appropinquantibus, ex oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum quum exisset; loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt, et magnum prœlium fecerunt, sic ut ex infinitâ hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sex. Pompeius litteras fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret; ne prius Cæsar Cordubam caperet, quàm ipse illo venisset. Ita Cn. Pompeius Ullâ propè captâ, litteris fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere cœpit.

V. Cæsar, quum ad flumen Bætim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes plenos demisit. Ita, insuper ponte facto, copias ad castra tripartito transduxit. Tene-

ano narratur à Dione de Ategua atque Munatio Planco Pompeiano.

2. *Incidit idem temporis, ut, &c.*] Sic Cicero dicit epist. ad Famil. lib. VI. epist. 20. *id ætatis sumus*, pro *eâ ætate*. Et Tacitus Annal. lib. XIII. *Mos habebatur principum liberos cum cæteris idem ætatis nobilibus sedentes vesci*, id est, *eâdem ætate*.

8. *Ut sileat verbum facere.*] Insulsè dictum, scilicet ne obesset urbis capiendæ consilio.

12. *Et pedites, equitesque, clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt.*] Mendum multiplex, quod utrumque MS. Regii unius codicis ope sic emendatur: *Sunt recepti pedites. Equites clamore facto dispositi partim ibi remanserunt, et eruptionem in adversariorum castra fecerunt.*

18. *Cordubam.*] Corduba, de quâ supra dictum, duorum Senecarum patria atque Lucani, Hispaniæ ulterioris seu Bœticæ metropolis, hodie *Cordue*.

Ib. *Loricatos.*] Majus aliis accipiebant stipendium.

19. *Qui simul in conspectum oppidi se dederunt, in equis recipiuntur.*] Mendum est quod textu sequente emendare licet. Cùm enim infra legamus: *Loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt*, non est *in equis recipiuntur*, sed *ex equis* legendum.

27. *Cn. Pompeius Ulla prope capta.*] Hoc est solum oppidum totius Bæticæ, quod ad ejus partes non accesserat, quod nec capere potuit.

32. *Tenebant adversùs oppidum è regione pontis trabes.*] Incerta oratio. Neque enim scitur an trabibus castra teneantur, an castris trabes. Prius enim est dictum copias esse tripartito ad castra transductas, sed nondum erant castra facta. Sed esto ad castra quæ facienda erant, nondum erant facta tripartito, id est, tribus trajectionibus, cùm enim exercitus magnus, pons angustus esset, non uno commeatu res potuerit fieri, sic in lib. I. de bello Gallico fluvium Ararim Helvetii non potuerunt uno commeatu trajicere, sed transitum reliqui exercitus in posterum diem distulerunt. Ergo an castra tenebantur trabibus, an trabes pon-

bant adversùs oppidum è regione pontis trabes, ut supra scripsimus, bipartito. Huc quum Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Cæsar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere cœpit. Pari idem conditione Pompeius. Hîc inter duces duos fit contentio, uter priùs pontem occuparet. Ex quâ contentione quotidianâ minuta prœlia fiebant, ut modò hi, modò illi superiores discederent. Quæ res quum ad majorem contentionem venisset, ab utrisque cominus pugna iniqua, dum cupidiùs locum student tenere, propter pontem coangustabantur: et fluminis ripis appropinquantes coangustati præcipitabantur. Hîc alteri alteris non solum mortem morti exaggerabant, sed tumulos tumulis exæquabant. Ita diebus compluribus cupiebat Cæsar, si quâ conditione posset, adversarios in æquum locum deducere, et primo quoque tempore de bello decernere.

VI. Quum animadverteret adversarios minimè vellet; quos ideò à viâ retraxerat, ut in æquum deduceret; copiis flumen transductis, noctu jubet ignes fieri magnos. Ita firmissimum ejus præsidium Ateguam proficiscitur. Id quum Pompeius ex perfugis rescisset, eâ die per viarum angustias, carra complura, multasque ballistas retraxit, et ad Cordubam se recepit. Cæsar munitionibus Ateguam oppugnare, et brachia circumducere cœpit. Cujus rei Pompeio quum nuntius esset allatus, eo die proficiscitur. Cujus in adventum, præsidii caussâ Cæsar complura castella occupavit, partim suo equitatu, partim ut pedestres copiæ in statione, et in excubitu, castris præsidio esse possent. Hîc in adventu Pompeii incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima. Itaque in illâ obscuratione cum aliquot cohortibus, et equitum turmis circumcludunt Cæsaris equites, et concidunt, sic, ut vix in eâ cæde pauci effugerent.

VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius, et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte constituit. Cæsar in munitionibus, cæterisque, quæ ad oppidum oppugnandum opus fuerunt, aggerem, vineasque, agere instituit. Hæc loca sunt montuosa, et naturâ edita ad rem militarem, quæ planitie dividuntur Salso flumine; proximè tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum II. millia. Ex eâ regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompeius in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas

tem tenebant, an castra pontem attinebant, id est, pertinebant. Quo verisimile. Quomodo enim aliter? Sed obstat, quod scriptum est postea brachium ad pontem ducere cœpisse. Fuerit ergò aliqua in hoc loco plaga, quam luculentam fuisse declarat adhuc cicatrix. Manuscriptus codex Thuanus habet: *Tenebat adversum oppidum è regione pontis trabes, supra scripsimus, bipartito.* Alter item Thuanus itidem habet, nisi quod est *tripartito* pro *bipartito*. Manuscriptus Regius codex omnia ista omittit, et habet post *transduxit. Huc quum Pompeius;* quod melius esse arbitror.

8. *Pugna iniqua.*] Supple *fiebat*.

17. *Noctu jubet ignes fieri.*] Ut copias adhuc in castris esse hostes putarent, cùm tamen essent inde profectæ.

Ib. *Ita firmissimum ejus præsidium Ateguam proficiscitur.*] Ad Pompeii præsidium proficiscitur Cæsar. *Ategua* porro est urbs Hispaniæ Bæticæ.

19. *Carra complura.*] Sic dicitur, et Carri, ut supra monuimus.

26. *Itaque in illâ obscuratione cum aliquot cohortibus.*] Repono *eum* pro *cum*, quod nisi sit, ambigua est oratio. Nescitur enim utrum Cæsariani Pompeianos, an Pompeiani Cæsarianos conciderint.

29. *Flumen Salsum.*] Superiore sui parte dicitur *Bivoras*, inferiore *Gaudajox*.

31. *Ucubim.*] Ucubis urbs Hispaniæ Bæticæ, Navagerius dicit esse *Lucubi*.

habuit et signa XIII. legionum. Sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duæ fuerunt vernaculæ, quæ à Trebonio transfugerant, et una facta ex colonis, quæ fuerunt in his regionibus. Quarta fuit Afraniana ex Africâ, quam secum adduxerat. Reliquæ ex fugitivis auxiliares consistebant. Nam de levi armaturâ, et equitatu, longè et virtute et numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat huc, ut longiùs bellum duceret Pompeius; quòd loca sunt edita, et ad castrorum munitiones non parùm idonea. Nam ferè totius ulterioris Hispaniæ regio propter terræ fœcunditatem, inopem difficilemque habet oppugnationem, et non minus copiosam aquationem. Hîc etiam propter barbarorum crebras excursiones, omnia loca, quæ sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur, sicut in Africâ, rudere, non tegulis, teguntur. Simulque in his habent speculas, et, propter altitudinem, longè latèque prospiciunt. Item oppidorum magna pars ejus provinciæ montibus ferè munita, et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus adscensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci distinentur: ut civitates Hispaniæ non facilè ab hostibus capiantur. Quod in hoc contigit bello. Nam ubi inter Ateguam, et Ucubim, quæ oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta, in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter millia passuum IV. grumus est excellens naturâ, qui appellatur Castra Postumiana. Ibi præsidii caussâ castellum Cæsar habuit constitutum.

IX. Pompeius, qui eodem jugo tegebatur loci naturâ, et quod remotum erat à castris Cæsaris, animadvertebat loci difficultatem, et, quòd flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Cæsarem, ut in tantâ loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret. Istâ fretus opinione, tertiâ vigiliâ profectus castellum oppugnare cœpit, ut laborantibus succurreret. Nostri, quum appropinquâssent, clamore repentino, telorumque multitudine jactus facere cœperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto, quum ex castello repugnare cœpissent, et majoribus castris Cæsari nuntius esset allatus, cum III. legionibus est profectus: et quum ad eos appropinquâsset, fugâ perterriti multi sunt interfecti, complures capti, in quibus multi præterea armis exuti fugerunt; quorum scuta sunt relata LXXX.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italiâ cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum retulit V. quæ ab oppidanis cepit. Suo loco

2. *Duæ fuerunt vernaculæ.*] Illæ primùm, sub Varrone Pompeii legato militaverant, et ad Cæsarem transiverant, ut legitur lib. II. de bello civili; deinde sub Thorio et Marcello ducibus, postea sub Trebonio Cæsariano, et à Trebonio ad Cn. Pompeium transfugerant. Vere ἀλλοπρόσαλλοι.

3. *Quarta fuit Afraniana ex Africâ, quam secum adduxerat.*] Postquam Afranius mortuus fuerat.

13 *Rudere, non tegulis, teguntur.*] Ut supra dictum et explicatum de Alexandriâ in lib. de bello Alexand. quia ibi rari sunt imbres.

22. *Grumus est excellens natura.*] Parvus clivus est natura aptissimus ad castra munienda. Nonius: *Ager à congerie dicitur. Accius Œnomao, Quemcumque institerant grumum, aut præcisum jugum.*

27. *Flumine Salso.*] De flumine Salso dictum est supra.

28. *Ut in tantâ loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret.*] Gallica phrasis, pro subsidium mittere inciperet. *Qu'il ne se mettroit point à envoyer du secours.*

29. *Castellum oppugnare cœpit.*] Pompeius.

30. *Ut laborantibus succurreret.*] Cæsar.

39. *Saguntinorum.*] Saguntia vel Saguntthus urbs Hispaniæ Bæticæ in Turdetanis. Alia est ejus nominis in citeriore Hispaniâ, de quorum constantia in socios Romanos fide,

præterritus est, quòd equites ex Italiâ cum Asprenate ad Cæsarem venissent. Eâ nocte Pompeius castra incendit, et ad Cordubam versùs iter facere cœpit. Rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidiùs agmen adversariorum insequitur, à vernaculis legionariis exceptus est, et interfectus.

XI. Postero die equites nostri longiùs ad Cordubam versùs persecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeii ex oppido portabant: ex iis capti L. cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius, tribunus mil. qui fuisset Pompeii, ad nos transfugit. Et noctis tertiâ vigiliâ in oppido accerrimè pugnatum est; ignemque multum miserunt: sicut et omne genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti. Hoc præterito tempore, C. Fundanius eques Romanus ex castris adversariorum ad nos transfugit.

XII. Postero die ex legione vernaculâ milites sunt capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos esse. Quum venirent, cogniti sunt à militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant, et à Trebonio transfugerant. Eis ad ignoscendum nulla est data facultas, et à militibus nostris interfecti sunt. Eodem tempore capti tabellarii, qui à Cordubâ ad Pompeium missi erant, perperamque ad castra nostra pervenerant, præcisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine, vigiliâ secundâ, ex oppido ignem multum, telorumque multitudinem jactando, bene magnum tempus consumpserunt; compluresque vulneribus affecerunt. Præterito noctis tempore, eruptionem in legionem VI. fecerunt, quum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare cœperunt: quorum vis repressa à nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. L. quum eruptionem facere cœpissent, tamen virtute militum nostrorum [qui] etsi inferiore loco premebantur, [tamen] repulsi [adversarii] bene multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt.

XIII. Postero die Pompeius ex castris suis brachium cœpit ad flumen Salsum facere; et quum nostri equites pauci in statione fuissent à pluribus reperti, de statione sunt dejecti, et occisi tres. Eo die A. Valgius senatoris filius, cujus frater in castris Pompeii fuisset, omnibus suis rebus relictis, equum conscendit, et fugit. Speculator de legione II. Pompeianâ captus à militibus, et interfectus est. Idem temporis glans missa est, inscripta; quo die ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse positurum. Quâ spe nonnulli, dum sine peri-

vide T. Livium, lib. I. secundi belli Punici. Hodie *Morvedre*.

Ib. *Suo loco præterritus est.*] Lego *quo loco perterritus est*, ex fide manuscriptorum codicum Thuanorum duorum.

1. *Ex Italiâ.*] Legendum *ex Italicâ*, quæ urbs est Hispaniæ ulterioris, de quâ supra. Morali *Gionca*.

3. *Rex nomine Indo.*] Quis ille fuerit, et an reges fuerint in provinciâ Romanâ, vel reguli, juxta cum illo scio qui ignorat maxime.

9. *Qui fuisset Pompeii.*] *Qui fuerat*, Subjunctivus est pro Indicativo, quo legendi genere uti solent forenses scribæ.

10. *In oppido accerrimè pugnatum est.*] Videtur esse Ategua, ad quam oppugnandam aggeres, vineasque agere instituit.

11. *Quibus ignis per jactus solitus est mitti.*] Ut cupis pice et sevo plenis, ut legimus in lib. VIII. de bello Gallico Est porro Figura Synthesis, *omne genus*, *quibus*, pro *quo*, quâ Figurâ res pluralis pluraliter enuntiatur.

16. *Qui antea cum Fabio et Pedio fuerant, et à Trebonio transfugerant.*] Legatis Cæsaris.

20. *Præcisis manibus.*] Hoc supplicio Uxellodunenses sunt affecti, ut legimus in lib. VIII. de bello Gallico.

Ib. *Pari consuetudine, vigiliâ secundâ.*] Revertitur ad Ateguæ oppugnationem.

26. L. *quum eruptionem facere cœpissent*, &c.] Voces parenthesibus distinctæ ex interpretamentis videntur in textum irrepsisse, atque adeò tollendæ.

culo murum adscendere, et oppidum potiri posse se sperarent, postero die ad murum opus facere cœperunt, et bene magna prioris muri pars dejecta est. Quo facto ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati, missos facere loricatos, quique præsidii caussâ præpositi oppido à Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Cæsar, se conditiones dare, non accipere consuevisse. Qui quum in oppidum reversi essent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emisso, pugnare pro muro toto cœperunt. Propter quod ferè magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. Ita, coronâ circumdatâ, pugnatum est aliquandiu vehementissimè, simulque ballistâ missâ à nostris turrem dejecit: quâ adversariorum, qui in eâ turre fuerant, v. dejecti sunt, et puer, qui ballistam solitus erat observare.

XIV. Eo præterito tempore, Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit: neque à nostris prohibitus, falsâque illâ opinione gloriatus est, quòd propè in nostris partibus, locum tenuisset. Item insequenti die eâdem consuetudine dum longiùs prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmæ cum levi armaturâ, impetu facto, loco sunt dejectæ, et propter paucitatem nostrorum equitum, simulque levi armaturâ inter turmas adversariorum protritæ. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur: et majore Pompeiani exsultabant gloriâ, longiùs quòd nostris cedentibus prosequi cœpissent. Qui quum aliquo loco à nostris recepti essent, ut consuessent, ex simili virtute clamore facto, aversati sunt prœlium facere.

XV. Ferè apud exercitus hæc est equestri prœlii consuetudo, quum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite progreditur, nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit certamine. Quum pedites ex levi armaturâ lecti ad pugnam equites nostris nec opinantibus venissent; idque in prœlio animadversum esset: complures equites descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre; pedes equestre prœlium facere cœpit: usque eò, ut cædem proximè à vallo fecerint. In quo prœlio adversariorum ceciderunt CXXIII. compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti in castra sunt redacti. Nostri ceciderunt III. saucii XII. pedites, et equites V. Ejus diei insequenti tempore pristinâ consuetudine pro muro pugnari cœptum est. Quum bene magnam multitudinem telorum, ignemque nostris defendentibus injecissent; nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi, in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, jugulare, et de muro præcipites mittere cœperunt, sicut apud barbaros: quod post hominum memoriam nunquam est factum.

XVI. Hujus diei extremo tempore à Pompeianis clam ad nostros tabellarius est missus, ut eâ nocte, turres aggeremque incenderent, et III. vigiliâ eruptionem facerent. Ita igne, telorumque multitudine jactâ,

3. *Quo facto ab oppidanis*, &c.] Corruptissimus est locus. De quo enim loquatur, nescitur. Conservati oppidani orabant Cæsarem ut missos faceret loricatos, quasi et ipsi suorum essent, atque adeò conservandi. Suspicor captos ab oppidanis esse nonnullos, quibus data venia. Itaque oraverunt Cæsarem, ut vicissim aliquos dimitteret Pompeianos, quos ipse in sua habebat potestate.

12. *Puer, qui ballistam solitus erat observare.*] Ut milites moneret cavere sibi.

23. *Qui quum aliquo loco*, &c.] Qui [hostes] cùm pariter à nostris essent repulsi pari nostrorum fortitudine, refugerunt pugnam.

38. *Hospites.*] Necessitudinis erat genus hospitium, ut supra dictum.

quum bene magnam partem muri consumpsissent, portam, quæ e regione et in conspectu Pompeii castrorum fuerat, aperuerunt, copiæque totæ eruptionem fecerunt, secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas, et harpagones ad casas, quæ stramentitiæ ab nostris hibernorum caussâ ædificatæ erant, diruandas et incendendas; præterea argentum et vestimenta; ut, dum nostri in prædâ detinerentur, illi cæde factâ ad præsidia Pompeii se reciperent. Nam, quòd existimabat eos posse conatum efficere, nocte totâ ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum licèt nec opinantibus nostris esset gestum; tamen virtute freti, repulsos, multisque vulneribus affectos oppido represserunt, prædâque et armis eorum sunt potiti, vivosque aliquos ceperunt; qui postero sunt interfecti die. Eodemque tempore transfuga nuntiavit ex oppido, Junium, qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum factâ, clamâsse, facinus se nefandum, et scelus fecisse. Nam eos nihil meruisse, quare tali pœnâ afficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent; eosque hospitium scelere contaminâsse: multa preæterea dixisse: quâ oratione deterritos ampliùs jugulationem non fecisse.

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit, et apud Cæsarem verba fecit: Utinam quidem Dii immortales fecissent, ut tuus potiùs miles, quàm Cn. Pompeii, factus essem; et hanc virtutis constantiam in tuâ victoriâ, non in illius calamitate præstarem. Cujus funestæ laudes quippe ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani indigentes præsidii, et propter patriæ luctuosam perniciem dedamur hostium numero; qui neque in illius prosperâ acie primam fortunam, neque in adversâ secundam obtinuimus victoriam: qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiorum ictus, telorumque missus exspectantes, victi, et deserti à Pompeio, tuâ virtute superati, salutem à tuâ clementiâ deposcimus; petimusque, ut, qualem te gentibus præstitisti, similem in civium deditione præstes.

XVIII. Remissis legatis, quum ad portam venisset Tiber. Tullius, quum eum introëuntem C. Antonius insecutus non esset, reversus est ad portam, et hominem apprehendit. Quod Tiberius quum fieri animadvertit, simulque pugionem eduxisset, manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Cæsarem. Eodemque tempore signifer de legione primâ transfugit; et nuntiavit, quo die equestre prœlium factum esset,

1. *Quum bene magnam partem muri consumpsissent.*] Pompeiani.

3. *Secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas.*] *Calcatas* vox ignota. In plerisque exemplaribus legitur *crates*, quod melius. Manuscriptus Thuanus codex, et pervetustus impressus habent *culcatas*. Alius Thuanus codex, *cultatas*. Existimo virgulta esse et sarmenta, quibus fossæ complentur.

14. *Clamâsse, facinus se nefandum, et scelus fecisse.*] Pompeianos.

15. *Nam eos nihil meruisse.*] Cordubenses.

Ib. *Qui eos ad aras et focos suos recepissent.*] Pompeianos.

19. *Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit.*] Missus à præsidiariis Pompeii qui erant in urbe.

29. *Petimusque, ut, qualem te gentibus præstitisti, similem in civium deditione præstes.*] Manuscriptus codex Thuanus habet: *Et qualem ait gentibus me præstiti, similem in civium deditione præstabo*, ut videatur esse Cæsaris responsum.

34. *Hominem apprehendit.*] Aliquid deest, nempe *C. Antonium*. Erat ergo Antonius de comitibus Tullii legati, qui in urbem redire nolebat. Tullius retrahere in urbem cùm vellet et vim inferret, C. Antonius vim vi repulit, sicque dimissus abiit. *Refugerunt*, quia alii cum eo; fore Cato Lusitanus. Aliqui existimant C. Antonium et Catonem Lusitanum unum et eundum esse hominem, et in alterutra textûs parte esse mendum. Item pro *refugerunt* reponunt *refugit*.

suo signo perisse homines xxxv. neque licere castris Cn. Pompeii nuntiari, neque dici perisse quemquam. Servus, cujus dominus in Cæsaris castris fuisset, uxoremque et filium in oppido reliquerat, dominum jugulavit, et ita clam à Cæsaris præsidiis in Pompeii castra discessit, et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Cæsar, quæ in oppido ad defendendum compararentur. Ita, litteris acceptis, quum in oppidum reversi essent, qui mittere glandem scriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugæ nuntiârunt, quam Pompeius concionem habuisset: quoniam oppido subsidio non posset venire noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versùm. Unum respondisse, ut potiùs ad dimicandum descenderent, quàm signum fugæ ostenderent: tum, qui ita locutus esset, jugulatum. Eodem tempore tabellarii ejus deprehensi, qui ad oppidum veniebant, quorum litteras Cæsar oppidanis objecit, et, qui vitam sibi peteret, jussit turrem ligneam oppidanorum incendere. Id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. Quod difficile erat factu, ut eam turrim sine periculo quis incenderet. Ita * facturus de ligno quum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eâdem nocte transfuga nuntiavit, Pompeium et Labienum, de jugulatione oppidanorum indignatos esse.

XIX. Vigiliâ secundâ propter multitudinem telorum turris lignea, quæ nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque ad tabulatum secundum, et tertium. Eodem tempore pro muro pugnatum acerrimè; et turrim nostram, ut superiorem, incenderunt: idcirco, quòd ventum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se dejecit, et ad nos transiliit, dixitque, se cum familiâ constitutum habuisse, ut unà transfugerent ad Cæsarem; illam oppressam et jugulatam. [a] Hoc præterea tempore tabellæ de muro sunt dejectæ, in quibus scriptum est inventum: L. Minucius Cæsari: Si mihi vitam tribuis, quoniam à Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi præstiti, tali virtute et constantiâ futurum me in te esse præstabo. Eodem tempore oppidanorum legati, qui antea exierant, Cæsarem adierunt, si sibi vitam concederet, sese insequenti die oppidum esse dedituros. Quibus respondit, se Cæsarem esse, fidemque præstaturum. Ita ante diem xi. Kalend. Martii oppido potitus, Imperator est appellatus.

XX. Et Pompeius, ex profugis quum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versùs. Sed circum ea loca castella disposuit, et munitionibus se continere cœpit. Cæsar movit, et propiùs castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernaculâ ad nos transfugit, et nuntiavit Pompeium oppidanos

a *Insuper illo tempore litteræ sunt missæ de mœnibus.*

1. *Suo signo perisse.*] Livius sub vexillo seu signo scriptum reliquit fuisse CLXXX. milites, posterioribus verò temporibus suum cuique centuriæ fuit vexillum seu signum. Idem ergo fuerit dicere *suo signo* vel *sua centuria.*

10. *Noctu ex adversariorum conspectu,* &c.] Ne sibi dedecori esset, si se præsente, oppidum à Cæsare caperetur.

14. *Quorum litteras Cæsar oppidanis objecit.*] Quoniam ad desperationem forte adigebant, non ad spem erigebant.

Ib. *Qui vitam sibi peteret.*] Aliquem ex tabellariis.

17. *Ita * facturus de ligno.*] Lacuna manifesta. Manuscripti duo codices Thuani habent: *Ita fune crure de ligno.* Ego lego *deligato.* Ne enim in urbem fugeret, longo fune Cæsariani crus vinxerant.

27. *Illam oppressam et jugulatam.*] Quia res fuerat ab oppidanis cognita.

34. *Se Cæsarem esse, fidemque præstaturum.*] Ergo promiserat illis salutem.

Ucubenses convocâsse, eisque imperavisse, ut, diligentiâ adhibitâ, perquirerent, qui essent suarum partium, itemque adversariorum victoriæ fautores. Hoc præterito tempore, in oppido, quod fuit captum, servus est prehensus in cuniculo, quem supra demonstravimus dominum jugulâsse. Is vivus est combustus. Eodemque tempore centuriones loricati VIII. ad Cæsarem transfugerunt ex legione vernaculâ, et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt ex levi armaturâ. Eâ nocte speculatores prehensi servi III. et unus ex legione vernaculâ. Servi sunt in crucem sublati, militibus cervices abscissæ.

XXI. Postero die equites cum levi armaturâ ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter XI. equites ad aquatores nostros excucurrerunt: nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt. Ex equitibus capti sunt equites VIII. Insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIV. qui dicebantur esse fautores Cæsaris victoriæ. Reliquos in oppidum jussit deduci; ex quibus effugerunt CXX. et ad Cæsarem venerunt.

XXII. Hoc præterito tempore, qui in oppido Ateguâ Bursavolenses capti sunt: legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Bursavolensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, quum viderent hospites jugulari: præterea multa scelera ab iis fieri, qui præsidii caussâ ab his reciperentur. Qui quum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, præterquam qui ejus civitatis fuissent. Quorum responsis ultrò citròque acceptis, et redditis, quum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi de præsidio insecuti, ex aversione legatos jugularunt. Duo reliqui, qui ex eis fugerunt, Cæsari rem gestam detulerunt, et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui quum certum comperissent, [legatorum responsa] ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto, eum, qui legatos jugulâsset, lapidare, et ei manus intentare cœperunt: illius operâ se perisse. Ita vix periculo liberatus, petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Cæsarem proficisci: illi se satisfacturum. Potestate datâ, quum inde esset profectus, præsidio comparato, quum bene magnam manum fecisset; et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, jugulationem magnam facit. Principibus, qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in suam potestatem recepit. Hoc præterito tempore, servi transfugæ nuntiaverunt, oppidanorum bona vendere, ne

3. *Hoc præterito tempore.*] Reponendum videtur *prælerea*.

9. *Servi sunt in crucem sublati.*] Crux erat servile supplicium apud Romanos.

14. *Ex equitibus capti sunt equites* VIII.] Adversariorum.

Ib. *Insequenti die Pompeius securi percussit homines* LXXIV.] Apud Ciceronem, lib. epist. ad Famil. XV. Cassius hunc crudelem et sanguinarium fuisse indicat.

16. *Reliquos in oppidum jussit deduci.*] Ucubim.

18. *Bursavolenses.*] Ignorantur. Pompeii fidem sequebantur.

22. *Qui quum ad oppidum venissent.*] Bursavolam.

26. *Ex aversione.*] Manuscripti codices Thuani duo habent: *Ex adversione*, existimo esse debere, *ex animadversione*.

28. *Qui quum certum comperissent,* [*legatorum responsa.*] Illa postrema verba ex interpretamento in textum irrepserunt.

31. *Illius operâ se perisse.*] Dicentes.

33. *Illi se satisfacturum.*] Pro legatis occisis, quos occisos graviter ferebat Cæsar.

34. *Quum bene magnam manum fecisset.*] Pompeianorum.

38. *Nuntiaverunt, oppidanorum bona vendere.*] Fortè legendum, *Nuntiaverunt oppidanorum bona vendi*, ex fide Manuscripti Regii codicis, à Pompeio scilicet, edictumque ne cui nisi discincto liceret exire. Discinctus est,

cui extra vallum liceret exire, nisi discinctum. Idcirco, quòd, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere in Bethuriam, neque sibi ullam spem victoriæ propositam habere, ut si quis ex nostris transfugerit, in levem armaturam conjici, eumque non ampliùs xvi. accipere.

XXIII. Insequenti tempore Cæsar castris castra contulit, et brachium ad flumen Salsum ducere cœpit. Hic dum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt. Nec, detinentibus * nostris, multis telis injectis, complures vulneribus affecère. Hic tamen, ut ait Ennius, nostri cessêre parumper. Itaque, præter consuetudinem, quum à nostris animadversum esset cedere, centuriones ex legione v. flumen transgressi duo restituerunt aciem ; acriterque eximiâ virtute plures quum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita, quum is compar prœlium facere cœpisset, et quum undique se circumveniri animadvertisset, parumper ingressus pedem offendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, quum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco adversarios ad vallum agere cœperunt. Ita, dum cupidiùs intra præsidia illorum student cædem facere, à turmis et levi armaturâ sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent. Nam et munitione præsidii ita coangustabantur, ut equites spatio intercluso vix se defendere possent. Ex his utroque genere pugnæ complures sunt vulneribus affecti, in quîs etiam Clodius Aquitius. Inter quos ita cominus est pugnatum, ut ex nostris, præter ii. centuriones, sit nemo desideratus, gloriâ se efferentes.

XXIV. Postero die ab Soricariâ utræque convenere copiæ. Nostri brachia ducere cœperunt. Pompeius, quum animadverteret, castello se excludi Aspaviâ, quod ab Ucubi millia passuum v. distat, hæc res necessariò vocabat, ut ad dimicandum descenderet. Neque tamen æquo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat, usque eò, ut necessariò cogeretur iniquum locum subire. Quo facto, quum utrorumque copiæ tumulum excellentem petissent, prohibiti à nostris sunt, dejectique planitie. Quæ res secundum nostris efficiebat prœlium. Undique autem cedentibus adversariis, nostri magnâ in cæde versabantur : quibus mons, non virtus, saluti fuit : quo subsidio tunc, nisi advesperasset, à paucioribus nostris omni auxilio privati essent. Nam ceciderunt ex levi armaturâ cccxxiv. ex legionariis cxxxviii. præterquam quorum arma et spolia sunt allata. Ita pridie ii. centurionum interitio hâc adversariorum pœnâ est litata.

qui cingulum militare dissolvit, unde pendebat ensis, quasi inermis.

1. *Idcirco, quòd, ex quo die.*] Abundat *quod*

3. *Bethuriam.*] Bethuriam Strabo et Plinius statuunt inter Bætim et Anam fluvios. Plinius verò in duas partes totidemque gentes Bethuriam dividit. Celticos qui Lusitaniam attingunt Hispalensis conventus, et Turdulos qui Lusitaniam et Tarraconensem accolunt.

9. *Nec, detinentibas * nostris.*] Manifesta lacuna.

10. *Nostri cessere parumper.*] Quia Ennius amat illâ voce *parumper* uti, ad finem versùs explendum.

22. *Utroque genere pugnæ.*] Pedestri et equestri.

26. *Soricariâ.*] Ignoratur.

28. *Aspaviâ.*] Hispaniæ oppidum ad Salsum flumen prope Cordubam, nonnullis *Apea*, aliis *Castro el rio*.

33. *Dejectique planitie.*] Legendum *in planitiem*.

35. *Quibus mons, &c.*] Lege *hostibus* pro *quibus*.

39. *Ita pridie.*] Lege *pridiana* ex fide MS.

Ib. *Pœnâ est litata.*] *Litare* est propriè *sacrificio Deos placare.*

XXV. Insequenti die pari consuetudine, quum ad eundem locum ejus præsidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto. Nam præter equites nullo loco æquo se committere audebant. Quum nostri in opere essent, equitum copiæ concursus facere cœperunt. Simulque vociferantibus legionariis, quum locum efflagitarent, ut, consueti insequi, existimare possent, se paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex humili convalle benè longè sunt egressi, et planitie iniquiore loco constiterunt. Illi tamen procul dubio ad congrediendum in æquum locum non sunt ausi descendere, præter unum Antistium Turpionem, qui fidens viribus, ex adversariis sibi parem esse neminem cogitare cœpit. Hic, ut fertur, Achillis Memnonisque congressus. Q. Pompeius Niger eques Rom. Italicensis ex acie nostrâ ad congrediendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositæ. Nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut prope videtur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi, cupidique suarum quisque partium * expertorum virorum, fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri quum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignis præfulgens opus cælatum, quorum * pugna esset prope profecto dirempta, nisi propter equitum * concessum, ut supra demonstravimus, levis armatura præsidii caussâ non longè ab opere castrorum constitisset. Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidiùs sunt insecuti, universi, clamore facto impetum dederunt. Ita metu perterriti, quum in fugâ essent, multis amissis, in castra se recipiunt.

XXVI. Cæsar ob virtutem, turmæ Cassianæ donavit millia XIII. et præfecto torques aureos II. et levi armaturæ millia X. Hoc die A. Bæbius, et C. Flavius, et A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento propè tecti equites, ad Cæsarem transfugerunt; qui nuntiaverunt equites Rom. conjurasse omnes, qui in castris Pompeii essent, ut transitionem facerent; servi indicio omnes in custodiam esse conjectos, è quibus, occasione captâ, se transfugisse. Item hoc die litteræ sunt deprehensæ, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius: S. V.

7. *Benè longè sunt egressi.*] Gallica phrasis.

11. *Achillis.*] Achilles Pelei et Thetidis filius, et Græcorum ducum qui ad Trojam pugnaverunt, fortissimus.

Ib. *Memnonisque.*] Memnon Auroræ Tithonique filius auxilio venit Trojanis, ubi congressus cum Achille, ab eo fuit interfectus. Ejus duellum describitur à Quinto Calabro in relictis Iliadis. Regium ejus in Æthiopia sepulchrum apud Ilium esse scripsit Plinius, qui et lib. X. cap. 26. mira tradit de avibus, quæ ejus nomine Memnonides dicuntur.

17. * *Expertorum.*] Manifestissima lacuna.

19. *Quorum * pugna.*] Manifestissima lacuna.

20. *Propter equitum * concessum.*] Lacuna manifestissima.

26. *Donavit millia* XIII.] Intellige nummum vel sestertium.

27. *Præfecto torques aureos.*] Sic armillas donabant imperatores illi, qui hostem dejecisset aut spolia legisset, quæ demissæ ad pectus pendebant honoris causâ.

28. *Astenses.*] Ex Asta oppido quod adhuc nomen retinet. Pomponius Mela, lib III. Astam procul à littore dissitam coloniam in Hispaniâ statuit, quum præter hunc scriptorem commemorant Livius, Strabo et Ptolemæus. Est urbs Turdetanorum.

32. *Item hoc die litteræ sunt deprehensæ.*] Cùm de tempore tanquam de præsenti agat hic scriptor, videntur actorum loco esse habenda quæ scribit. Erant enim acta quæ Romam et ipsa Roma mittebantur de quibus Cicero sæpe in epistolis suis mentionem facit, et ad quæ vulgaribus de rebus docendos amicos rejicit, arcanis tantùm et reconditis rebus suas epistolas impleturus.

33. *Ursaonem.*] Ursao oppidum Hispaniæ Bæticæ. Putatur esse *Ossuna*. Ab Ursaone Mundam iter est unius diei.

Ib. *S. V. G. E. V.*] Si valetis, gaudeo, ego valeo. Formula nempe erat quam Imperatores qui præerant provinciis, præfigere solebant epistolis, quas ad senatum mittebant.

G. E. V. Etsi, prout nostra felicitas, ex sententiâ adversarios adhuc propulsos habemus; tamen, si æquo loco sui potestatem faceret, celeriùs, quàm vestra opinio est, bellum confecissem. Sed exercitum tironum non audent in campum deducere, nostrisque adhuc freti præsidiis bellum ducunt. Nam singulas civitates circumsident. Inde sibi commeatus capiunt. Quare et civitates nostrarum partium conservabo, et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes animo habeo ad vos mittere. Profectò nostro commeatu privati, necessariò ad dimicandum descendent.

XXVII. Insequenti tempore, quum nostri temerè in opere distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nuntiaverunt, a. d. III. Nonarum Martii prœlium ad Soritiam quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum, et Attium Varum circum castella præesse. Eo die Pompeius castra movit; et circa Hispalim in oliveto constitit. Cæsar priùs quàm eòdem est profectus, luna horâ circiter VI. visa est. Ita castris motis Ucubim præsidium, quod Pompeius reliquit, jussit ut incenderent, et deusto oppido in castra majora se reciperent. Insequenti tempore Ventisponte oppidum quum oppugnare cœpisset, deditione factâ, iter fecit in Carrucam: contra Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua præsidia portas clausisset, incendit. Milesque, qui fratrem suum in castris jugulasset, interceptus est à nostris, et fusti percussus. Hinc itinere facto, in campum Mundensem quum esset ventum, castra contra Pompeium constituit.

XXVIII. Sequenti die quum iter facere Cæsar cum copiis vellet, renuntiatum est ab speculatoribus, Pompeium de III. vigiliâ in acie stetisse. Hoc nuntio allato, vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quòd Versaonensium civitati [fuissent fautores] antea litteras miserat, Cæsarem nolle in convallem descendere, quòd majorem partem exercitum tironum haberet. Hæ litteræ vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita hâc opinione fretus totum se facere posse existimabat. Etenim et naturâ loci defendebatur, et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit constituta. Namque, ut superiùs demonstravimus, loca excellentia tumulis contineri; interim nulla planitia dividit. Sed ratione nullâ placuit taceri id, quòd eo incidit tempore.

4. *Nostrisque adhuc freti præsidiis.*] Commeatu ex iis locis petito quæ sunt intra nostra præsidia.

12. *Prœlium ad Soritiam quod factum est.*] Manuscriptus Victorinus codex habet: *Prœlium affore ad Soritiam quod factum est.* Quæ lectio an melior sit, ignoro. Usque adeò omnia sunt corrupta.

16. *Luna horâ circiter* VI. *visa est.*] Hora meridiana, quod prodigii loco fuit.

19. *Ventisponte.*] Oppidum ignoratur.

20. *Carrucam.*] Carruca est Hispaniæ Bæticæ oppidum, Plinius *Caurasia*, Ptolemæo autem, apud quem utpote Græcum, corruptiora sunt nomina, *Ceriassum.*

21. *Milesque, qui fratrem suum in castris jugulasset.*] Manuscripti Regii tres codices habent *jugulaverat*, quæ planior lectio.

22. *Fusti percussus.*] Est fustuarium supplicium militare quod sic fiebat. Fustem capiens tribunus condemnatum leviter tangit et delibat. Quo facto omnes qui in castris sunt, ferientes alius fustibus, alius lapidibus plerosque in ipsis castris occidunt.

23. *Mundensem.*] Munda, ut ait Joannes Mariana, dicitur, *Ronda Vega.*

27. *Hoc nuntio allato,* &c.] Quod signum pugnæ erat.

28. *Versaonensium.*] Civitas quæ hic appellatur, superius *Ursaonensis* dicitur.

Ib. *Fuissent fautores.*] E margine in textum irrepsit.

29. *Quòd majorem partem exercitum tironum haberet.*] Sic Cæsar, lib. IV. de bello Gallico: *Maximam partem lacte atque pecore vivunt.*

XXIX. Planities inter utraque castra intercedebat circiter millia passuum v. ut auxilia Pompeii duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi, et loci naturâ. Hinc dirigens proxima planities æquabatur: cujus decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem. Nam palustri et voraginoso solo currebat ad dextram partem: et Cæsar, quum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin mediâ planitie in æquum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. [a] Huc accedebat, ut locus illâ planitie equitatum ornaret, et diei solisque serenitas: ut mirificum et optandum tempus propè ab Diis immortalibus illud tributum esset ad prœlium committendum. Nostri lætari, nonnulli etiam timere, quòd in eum locum res fortunæque omnium deducerentur, ut, quidquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt: id quod adversarios existimabamus esse facturos. Qui tamen à munitione oppidi mille passibus longiùs non audebant procedere; in quo sibi propè murum adversarii constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum æquitas loci adversarios [b] efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam. Neque tamen illi à suâ consuetudine discedebant, ut aut ab excelso loco, aut ab oppido, discederent. Nostri pede pressus propiùs rivum quum appropinquâssent, adversarii [c] patrocinari loco iniquo non desinunt.

XXX. Erat acies XIII. aquilis constituta, quæ lateribus equitatu tegebatur, cum levi armaturâ millibus VI. Præterea auxiliares accedebant propè alterum tantum. Nostra præsidia LXXX. cohortibus, et VIII. millibus equitum. Ita, quum in extremâ planitie iniquum in locum nostri appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum. Quod quum à Cæsare esset animadversum, ne quid temerè culpâ suâ [d] sequius admitteretur, eum locum definire cœpit. Quod quum hominum auribus esset objectum, molestè et acerbè accipiebant se impediri, quo minus prœlium conficere possent. Hæc mora adversarios alacriores efficiebat, Cæsaris copias timore impediri ad committendum prœlium. Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem faciebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hîc Decumani suum locum cornu dextrum tenebant, sinistrum III. et V. legio, itemque cætera auxilia, et equitatus.

XXXI. Prœlium clamore facto committitur. Hic etsi virtute nostri antecebant, adversarii loco superiore defendebantur acerrimè, et vehemens fiebat ab utrisque clamor, telorumque missus, concursus, sic, ut propè nostri diffiderent victoriæ. Congressus enim et clamor, quibus rebus maximè hostes conterrentur, in collatu pari erant conditione.

a *Præterea locus juvabat illa planitie equitatum.* b *Hortabatur.* c *Non cessant tueri iniquum locum.* d *Perperam.*

7. *Adversarii.*] Adversariorum nomine hostes modestiùs appellat, quia cives Romani.

22. *Erat acies* XIII. *aquilis constituta.*] Id est, totidem legionibus, sua enim unicuique legioni erat aquila.

24. *Nostra præsidia* LXXX. *cohortibus, et* VIII. *millibus equitum.*] Constabant.

26. *Ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum.*] Manuscripti codices Thuani duo habent: *Ut transeundum superius iter esset periculosum.*

29. *Eum locum definire cœpit.*] Ne quis ultra pergeret.

34. *Suum locum cornu dextrum.*] Qui tanquam honorificentior ipsis dari solebat.

40. *Ut propè nostri diffiderent victoriæ.*] Dio propterea fuisse prœlium sævissimum ait, quia nullam veniam Pompeiani sperabant, jam

Itaque ex utroque genere pugnæ, quum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulatur, et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus Decumanos cornu tenuisse. Qui, etsi erant pauci, tamen, propter virtutem, magno adversarios timore eorum opera afficiebant, quòd suo loco hostes vehementer premere cœperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparentur, legio adversariorum transduci cœpta sit ad dextrum. Quæ simul est mota, equitatus Cæsaris sinistrum cornu premere cœpit. At ii eximiâ virtute prœlium facere incipiunt, ut locus in acie ad subsidium veniendi non daretur. Ita, quum clamori esset intermistus gemitus, gladiorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes timore præpediebat. Hìc, ut ait Ennius, *pes pede premitur, armis teruntur arma*, adversariosque vehementissimè pugnantes nostri agere cœperunt; quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo prœlio ceciderunt millia hominum circiter XXX. et si quid amplius; præterea Labienus, Attius Varus: quibus occisis utrisque funus est factum: itemque equites Romani partim ex urbe, partim ex provinciâ ad millia III. Nostri desiderati ad hominum mille, partim peditum, partim equitum: saucii ad D. adversariorum aquilæ sunt ablatæ XIII. et signa, et fasces. Præterea duces belli XVII. capti sunt.

XXXII. Hos habuit res exitus. Ex fugâ hâc quum oppidum Mundam sibi constituissent præsidium, nostri cogebantur necessariò eos circumvallare. Ex hostium armis, pro cespite cadavera collocabantur, scuta et pila pro vallo, * insuper occisi, et gladii, et mucrones, et capita hominum ordinata, ad oppidum conversa universa, hostium timorem, virtutisque insignia * proposita viderent, et vallo circumcluderentur adversarii. * Ita Galli tragulis jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus sunt circumplexi, oppugnare cœperunt. Ex hoc prœlio Valerius adolescens, Cordubam cum paucis equitibus fugiens, Sex. Pompeio, qui Cordubæ fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio, quos equites, quod pecuniæ secum habuit, eis distribuit, et oppidanis dixit, se de pace ad Cæsarem proficisci; et II. vigiliâ ab oppido discessit. Cn. Pompeius autem cum equitibus paucis, nonnullisque peditibus, ad navale præsidium parte alterâ contendit Carteiam,

cum Afranio capti et rebellantes. Plutarchus verò et Appianus narrant terrorem Cæsaris exercitui incidisse tantum, ut incœpta etiam pugna excuti non posset, cujus esset causa desperatio hostis. Cæsar verò post pugnam amicis est confessus sæpe se pro victoria; impræsentia verò primùm pro vita dimicâsse, quâ etiam suos cædi videns voluit se exuere.

5. *Quòd suo loco hostes vehementer premere cœperunt.*] Manuscripti codices Thuani habent, *à suo loco*, quæ planior oratio.

6. *Ne ab latere nostri occuparentur.*] Ex fide MSS. duorum codicum Thuanorum restituo *occuparent*, quod melius et verius.

14. *Ita ipsis Liberalibus.*] Agebantur Liberalia Romæ XVI. kal. Aprilis. Dionysia Plutarchus appellat, quo tempore et Pompeius Magnus ad bellum profectus fertur fuisse.

21. *Præterea duces belli* XVII. *capti sunt.*] Manuscripti duo codices omittunt. Quo melius puto.

24. *Pro cespite cadavera collocabantur.*] Et hoc apud Valerium Maximum, lib. VII. cap. 6. Florum et alios. Quod hic ad Mundam, Appianus dicit factum ad Cordubam. Quod factum est propter lassitudinem militum, qui usque ad vesperam pugnaverant, nec fodere propterea valebant.

31. *Cognito hoc negotio.*] Mira constructio pro *militibus* vel *equitibus quod habuit pecuniæ distribuit*. Sed est mendum, quod *sic* eluo ex fide MSS. duorum Thuanorum: *Quos equites secum habuit, quod pecuniæ secum habuit, eis distribuit.*

35. *Carteiam.*] Carteia, teste Livio, in ora oceani sita est, ubi primum è faucibus angustis panditur mare, *Tartessus* dicitur Græcis, Plinius verò *Cartheia Tartesos à Græcis dicitur*, à flumine cognomine, olim enim qui Bætis nunc, dicebatur Tartessus, autore Strabone.

quod oppidum abest à Cordubâ millia passuum CLXX. Quo quum ad octavum milliarium venisset, P. Calvitius, qui castris antea Pompeii præpositus esset, ejus verbis nuntium mittit, quum minùs bellè haberet, ut mitteret lecticam, quâ in oppidum deferri posset. Litteris missis, Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus: qui arbitrati sunt clanculum venisse, ut ab eo, quæ vellent, de bello requirerent Quum frequentia convenisset, de lecticâ Pompeius eorum in fidem confugit.

XXXIII. Cæsar ex prœlio munitione circumdatâ, Cordubam venit: qui ex cæde eo refugerant, pontem occupaverunt. Quum eo esset ventum, convitiari cœperunt, nos ex prœlio paucos superesse, quo confugeremus? Ita pugnare cœperunt de ponte. Cæsar flumen transjecit, et castra posuit. Scapula [a] totius seditionis familiæ et libertinorum caput, ex prœlio Cordubam quum venisset, familiam et libertos convocavit. Pyram sibi extruxit, cœnam afferri quam opimam imperavit, item optimis insternendam vestimentis. Pecuniam et argentum in præsentiâ familiæ donavit. Ipse de tempore cœnavit; resinam et nardum identidem sibi infundit. Ita novissimo tempore servum jussit, et libertum, qui fuisset ejus concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram incendere.

XXXIV. Oppidani autem, simul Cæsar castra contra oppidum posuit, discordare cœperunt usque eo, ut clamor in castra nostra perveniret, ferè inter Cæsarianos, et inter Pompeianos. Erant hìc legiones quæ ex perfugis conscriptæ, partim oppidanorum servi, qui erant à Sex. Pompeio manumissi, [b] tunc in Cæsaris adventum descendere cœperunt. Legio XIII. oppidum defendere cœpit: nam quum jam repugnarent, turres ex parte et murum occuparunt. Denuo legatos ad Cæsarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc quum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere cœperunt: qui superati à nostris, sunt interfecti hominum millia XXII. prætерquam extra murum qui perierunt. Ita Cæsar oppido potitus. Dum hìc detinetur ex prœlio, quos circummunitos superiùs demonstravimus, eruptionem fecerunt, et bene multis interfectis, in oppidum sunt redacti.

a *Qui concitaverat servos et libertinos.* b *Tunc venire cœperunt ad Cæsarem advenientem se dedituri.*

4. *Ut mitteret lecticam.*] Non est hic Nominativus verbi quod huic scriptori solitum, pro *mitteretur lectica*, subaud. *à Pompeianis qui in urbe erant.* Sed melius est, si ex fide MS. Thuani reponatur *mitterent.*

5. *Qui illarum partium fautores essent.*] Manuscripti Regii duo et Victorinus unus habent *erant*, quæ planior lectio.

9. *Munitione circumdatâ.*] Supple *Mundæ.*

11. *Convitiari cœperunt*, &c.] Ut fidem facerent incolis se non esse victos, sed victores.

12. *Cæsar flumen transjecit.*] Bætim, à quo non est dissita Corduba.

13. *Scapula.*] T. Quintii Scapulæ ut totius belli concitatoris meminit Cicero epistolar. lib. IX. ad Dolabellam, item Dio, lib. XLIII. Is videtur esse qui contra Cassium Longinum Hispaniæ rectorem conjuraverat, ut patet ex lib. de bello Alexandrino, qui propterea Cæsaris iram veritus, totum hoc bellum excitavit.

15. *Cœnam afferri quam opimam imperavit.*] Manuscripti duo codices Thuani, Victorinus unus, et pervetustus impressus habent, *Quam optimam*, quam lectionem meliorem esse probat quod sequitur *item optimis.*

17. *Resinam et nardum identidem sibi infundit.*] Manuscripti Regii duo codices, Victorinus unus, et pervetustus impressus habent pro *resina*, *vinum*, quod melius. Plinius, lib. XIV. refert vina austeriora in aliquâ parte Italiæ mitigata esse resina. Nardo verò vel vinum vel unguentum medicatum esse intelligendum est. Horat.

—— Nardi parvus onyx
Eliciet cadum.——

27. *Denuo legatos ad Cæsarem mittunt.*] Oppidani.

XXXV. Cæsar Hispalim quum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita quum oppidum sese tueri dixisset: Caninium legatum cum præsidio intromittit. Ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magnum intra Pompeianas partes præsidium, quod Cæsaris præsidium receptum indignabatur; clam quendam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor accerrimus. Is totâ Lusitaniâ notissimus erat. Hic clam præsidio in Lusitaniam proficiscitur, et Cæcilium Nigrum nomine Barbarum ad Lenium convenit; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur. Præsidium vigilesque jugulant, portas præcludunt; de integro pugnare cœperunt.

XXXVI. Dum hæc geruntur, legati Carteienses renuntiarunt, quòd Pompeium in potestate haberent, quòd ante Cæsari portas præclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispalim oppugnare nullo tempore desistebant. Quod Cæsar quum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perditi incenderent, et mœnia delerent. [Ita] consilio habito noctu, patitur Lusitanos eruptionem facere. Id quod consultò non existimabant fieri. Ita irrumpendo, naves, quæ ad Bætim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur, illi profugiunt, et ab equitibus conciduntur. Quo facto, oppido recuperato, Astam iter facere cœperunt. Ex quâ civitate legati ad deditionem venerunt, Mundensesque, qui ex prœlio in oppidum confugerant, quùm diutiùs circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt, et, quum essent in legionem distributi, conjurant inter se, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent, illi cædem in castris administrarent. Hâc re cognitâ, insequenti nocte, vigilia III. tesserâ datâ, extra vallum omnes sunt concisi Mundenses duces.

XXXVII. Cæsar in itinere reliqua oppida oppugnat; quæ propter Pompeium dissentire cœperant. Pars erat, quæ legatos ad Cæsarem miserat; pars, qui Pompeianarum partium essent fautores. Seditione concitatâ portas occupant. Cædes fit magna: saucius Pompeius naves XXX. occupat longas, et profugit. Didius, qui Gadis classi præfuisset, ad quem simul nuntius allatus est, confestim sequi cœpit, partim peditatibus et equitatibus ad persequendum celeriter iter faciens. Item IV. die navigatione confectâ, insequuntur. Qui imparati à Carteia profecti sine aquâ fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius

3. *Erat bene magnum, &c.*] Hæc locutio nostro scriptori placet. Quod ejus arguit infantiam.

5. *Clam quendam Philonem.*] Supplendum *mittit*.

8. *Lenium.*] Lenius est oppidi nomen Hispaniæ.

14. *Lusitani Hispalim oppugnare nullo tempore desistebant.*] Emendandum est ex fide Manuscriptorum duorum Thuanorum codicum, *Hispali pugnare.* Quæ genuina est lectio. Nec enim illis oppugnanda fuit urbs, quam occupabant.

17. [*Ita*] *consilio habito noctu.*] Nonnullius enim res erat consilii, an urbs esset obsidenda an ejus obsidio omittenda. Post *habito* debet esse virgula, non post *noctu*.

21. *Astam iter facere cœperunt.*] De quâ supra.

22. *Ex quâ civitate legati ad deditionem venerunt.*] Faciendam.

26. *Illi cædem in castris administrarent.*] Qui deditionem fecerant, et in legionem erant distributi.

27. *Tesserâ datâ.*] Qua dignosceret quisque suos inter cædem illam faciendam.

28. *Omnes sunt concisi Mundenses.*] Manuscriptus codex Thuanus habet: *Carteienses duces*, quod melius arbitror.

33. *Didius.*] Didius, teste Dione, Varum Pompeianum navali prœlio ad Cantium ante Cæsaris adventum superaverat.

36. *Qui imparati à Carteia profecti.*] Pompeiani.

classe occurrit, naves incendit, nonnullas capit. Pompeius cum paucis profugit, et locum quendam munitum naturâ occupat.

XXXVIII. Equites et cohortes, quæ ad persequendum missæ essent, speculatoribus ante missis, certiores fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset: quæ res maximè impediebat. Ita lectica à turre, quâ esset allatus, in ea ferebatur. Lusitanus more militari, quum à Cæsaris præsidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas. Nam idcirco, quòd propter suos à nostro præsidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum naturâ cœperat sibi Pompeius, quem vix magnâ multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent. Subeuntes in adventu nostri depelluntur telis: quibus cedentibus, cupidiùs insequebantur adversarii, et confestim tardabant ab accessu. Hoc sæpius facto, animadvertebatur nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit, pari autem et celeri festinatione circum munitiones in jugo dirigunt, ut æquo pede cum adversariis congredi possent. A quibus quum animadversum esset fuga sibi præsidium capiunt.

XXXIX. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius, et intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum: itemque propter loci difficultatem, neque equo, neque vehiculo saluti suæ præsidium parare poterat. Cædes à nostris undique administrabatur, exclusâ munitione, amissisque auxiliis. Ad convallem autem atque exesum locum in speluncam Pompeius se occultare cœpit, ut à nostris non facilè inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Quum Cæsar gradiebatur Hispalim, pridie Id. Apr. caput allatum, et populo datum est in conspectum.

XL. Interfecto Cn. Pompeio adolescente, Didius, quem supra demonstravimus, illâ affectus lætitiâ, proximo se recepit castello, nonnullasque naves ad reficiendum subduxit. Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt, et bene magnâ manu comparatâ, ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnunquam ex castello, propter eorum crebras excursiones, ejiciebatur; et sic propè quotidianis pugnis insidias ponunt, et tripartito signa distribuunt. Erant parati qui naves incenderent, incensisque qui subsidium repeterent. Ii sic dispositi erant, ut à nullo conspectu omnium ad pugnam contenderent. Ita, quum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum à Lusitanis tollitur. Naves incenduntur: simulque qui in castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, à tergo insidiæ clamore sublato circumveniunt. Didius magnâ cum virtute

7. *Ita lectica à turre, quâ esset allatus, in ea ferebatur.*] Phrasis Hebraica pro *quâ lectica erat allatus, eâ ferebatur ut Lusitanus.* MS. Regius codex unus habet: *Quâ erat allatus,* quæ lectio planior.

16. *Opere circummunire instituit.*] Pro *instituitur.* Sic loquitur hic autor suo more.

18. *A quibus quum animadversum esset.*] Nempe munitiones in jugo dirigi à Cæsarianis.

20. *Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius.*] Locum hunc Appianus illustrat: *Cùm et eos,* inquit, *qui ipsum lecticâ portabant, desperantes intueretur, veritus, ne ab illis traderetur hostibus, fuga denuo intra scapham ingressus est, pede casu à funibus implicito, dum funem gladio secare nititur, pedis plantam gladio abscidit.*

27. *Caput allatum.*] Cn. Pompeii, quod Cæsar tandem humandum curavit.

31. *Lusitani, qui ex pugna.*] Supple *tumultuaria ad Hispalim commissa superfuerunt.*

42. *Didius magnâ cum virtute.*] Pugnans.

cum compluribus interficitur. Nonnulli eâ pugnâ scaphas, quæ ad littus fuerant, occupant: Item complures nando, ad naves, quæ in salo fuerunt, se recipiunt. Anchoris sublatis, pelagus remis petere cœperunt. Quæ res eorum vitæ subsidio fuit. Lusitani prædâ potiuntur. Cæsar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

XLI. Fabius Maximus, quem ipse ad Mundam præsidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduis, hostesque circum sese interclusi, inter se decernere, factâ cæde bene magnâ, * eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non prætermittunt, et reliquos vivos capiunt, ac deinde Ursaonem proficiscuntur; quod oppidum magnâ munitione continebatur, sic, ut ipse locus non solùm opere, sed etiam naturâ editus, ad oppugnandum hostem abverteret. Huc accedebat, quòd aqua, præterquam in ipso oppido, non erat. Nam circumcirca rivus nusquam reperiebatur propiùs millia passuum VIII.; quæ res magno erat adjumento oppidanis. Tum præterea accedebat, ut agger, materiesque, unde solitæ sunt turres agi, propiùs millia passuum VI. non reperiebantur. Ac Pompeius, ut oppidi oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intrò congessit. Ita necessariò deducebantur nostri, ut à Munda, quam proximè cœperant, materiem illo deportarent.

XLII. Dum hæc ad Mundam geruntur et Ursaonem, Cæsar, quum à Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione advocatâ, commemorat: Initio quæsturæ suæ eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi constituisse, et, quæ potuisset, eo tempore beneficia largitum esse. In sequenti præturâ ampliato honore, vectigalia, quæ Metellus imposuisset, à senatu petisse, et eis pecuniis provinciam liberâsse: simulque patrocinio suscepto, multis legibus ab se in senatum inductis, simul publicas privatasque caussas, multorum inimicitiis susceptis, defendisse: suo item in consulatu absentem, quæ potuisset, commoda provinciæ tribuisse: eorum omnium commodorum esse et immemores et ingratos in se, et in populum Romanum hoc bello, et in præterito tempore cognôsse. Vos jure gentium, inquit, et civium Romanorum institutis cognitis, more barbarorum, populi Romani magistratibus sacrosanctis manus sæpe et sæpius attulistis: luce clarâ Cassium in medio foro nefariè interficere

5. *Cæsar Gadibus.*] Templum Herculis omnibus donariis spoliaverat, ut inde pecuniam posset conficere.

6. *Fabius Maximus.*] Is est qui cum Q. Pedio regebat Hispaniam.

Ib. *Quem ipse ad Mundam præsidium oppugnandum reliquerat.*] Manifestum mendum, quod ex fide MS. Victorini et pervetusti impressi codicis emendo: *Quem ipse ad præsidium oppugnandum reliquerat.* Nulla facta Mundæ commemoratione.

8. * *Eruptionem faciunt.*] Locus lacunosus.

12. *Ad oppugnandum hostem abverteret.*] Alii codices habent *appeteret.* Utrique mendosè, id est, *Ab oppugnando hoste averteret.*

23. *Initio quæsturæ suæ.*] Suetonius narrat quæstori ulteriorem Hispaniam obvenisse, ubi jure dicundo circumivit conventus mandato populi Romani. Plutarchus verò in ejus vitâ, questorem cum Tuberone prætore in Hispaniam profectum, ibique postea præturam gessisse.

24. *Peculiarem sibi.*] Quam sibi peculiarem putaret. Quemadmodum Deus in sacris codicibus dicit gentem Hebraicam sibi peculiarem fuisse.

25. *Ampliato honore, vectigalia, quæ Metellus imposuisset.*] Est hic Q. Metellus Pius bello clarus quod adversus Sertorum gessit, cujus causa fortasse gravia aliquot vectigalia imposuerat, quæ hic à Cæsare commemorantur. Ampliato autem honore suo dicit, cùm ex quæstore factus est prætor.

27. *Simulque patrocinio suscepto.*] Hispaniæ provinciæ.

34. *Sacrosanctis.*] Sacrosancti erant, quos siquis violâsset, morte pœnas pendebat, ut tribuni.

35. *Luce clarâ Cassium, &c.*] Sextâ enim horâ Cassius insidiis fuit appetitus, ut legitur

voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desint populi Romani in hâc provinciâ haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam, neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fugâ Cn. Pompeius adolescens à vobis receptus, fasces imperiumque sibi arripuit: multis interfectis civibus, auxilia contra populum Rom. comparavit: agros, vestramque provinciam vestro impulsu depopulavit. In quos vos victores existimabatis? An me deleto, nunc animadvertebatis x. habere legiones populum Romanum, quæ non solùm vobis obsistere, sed etiam cœlum diruere possent? quorum laudibus et virtute.

Desunt reliqua.

in lib. de bello Alexandrino, cujus tamen scriptor Hispanos tantum excusat, quantum hic Cæsar accusat.

7. *Vestro impulsu depopulavit.*] Sic Virgil. Æneid. I. 527.

Non nos aut ferro Libycos populare Penates
Venimus, aut raptas ad littora vertere prædas.

Item Georgic. I. 184.

—— *populatque ingentem farris acervum*
Curculio, atque inopi metuens formica senectæ.

10. *Sed etiam cœlum diruere possent?*] Apud Hispanos qui vel jure vel injuriâ milites gloriosi dicuntur. Aliquo etiam de milite glorioso referre videtur Cæsar.

Ib. *Quorum laudibus et virtute.*] Emendandum *quarum* ex fide manuscriptorum duorum Thuanorum. Liber est mutilus in fine, et ἀτελής, ut mutilus est in principio. Librorum enim primæ et ultimæ partes patere solent injuriis. Sed ex Plutarcho supplere licet hoc Hispanicum bellum ultimum à Cæsare fuisse gestum, et ex Velleio mense Octobri in urbem revertisse, proximis verò Idibus Martiis occidisse. Sic enim ille: *Cæsari peractis victoriis suis non plus* v. *mensium principalis quies contigit. Quippe cùm mense Octobri in urbem revertisset, Idibus Martiis interemptus est.*

HISTORIÆ

JULII CÆSARIS

FRAGMENTUM.

EX V. C.

De quo scias: reperta fuisse ista in Cujacii codice sine ullo nomine; in codice autem eadem Petaviano, sub nomine* PETRARCHÆ. *Quæ quia videbantur facere ad eum librum ultimum, addere nos hîc voluisse.

NAM diuturnitas belli pacem, labor requiem, triumphum victoriæ flagitant; non civiles quidem istæ, sed hostiles illæ, de quibus antea dixeramus. Quo modo autem triumpharet, aut quâ ratione quiesceret, de quo scriptum sit, nil actum credens, cùm quid superesset. Pompeii Magni filii Hispanias occupârant (sequebatur autem illos non quidem patris virtus, sed hominum favor ingens, et paternum nomen) Cneius et Sextus. Sic pro uno duos substituerat fortuna Pompeios. Egeratque Cneius major natu, cui plus industriæ inerat atque consilii, confugiendo in fidem et clientelam omnium Hispaniæ civitatum, precandoque, fortunam suum miserando, patrisque memoriam renovando, ut sibi multum jam licentiæ partum esset. Nec precibus tantùm, sed vi etiam congregato exercitu inciperet provinciam vastare; ita ut pedetentim, qui favorabiles ab initio fuerant, esse inciperent odiosi. Hunc sibi novissimum belli actum minimè negligendum ratus Cæsar, eò raptim proficiscitur. Duo in hoc iter vix auditu credibilia inciderunt. Nam etiam ab urbe Româ in Hispaniam ulteriorem immensum terræ spatium emensus IV. et XX. die pervenit: viatori, ne dicam exercitui, celeritas optanda. Magnum: hoc quod sequitur, majus. Horum siquidem tam paucorum spatio dierum, tam multas inter curas, Poëma scripsit, quod inscripsit Iter, quod illud scilicet in itinere edidisset. Sic Pierides armis inserere, etiam nunquam otiosus esse didicerat. Primo Cæsaris in Hispaniam adventu civitatum motus ingens fuit, undique legati ad eum, undique transfugæ. Jam enim Pompeiani juvenes sive in odium, sive in tædium verti cœperunt; etiam ut nulla esset in eis culpa. Mos est tamen antiquus populórum semper novos dominos, novas res optare; etiam fama Casaris haud immeritò super omnes excreverat: ut universi homines ejus splendore caperentur, cuperentque coram cernere, quem usque adeo mirabilem audiebant. In hoc principio ipso maris in ostio, ubi Oceanus terris illabitur, etiam Mediterraneum hoc pelagus nostrum parit, inter legatos invicem partium hinc Didium, illinc Varum, et ambobus cum ipsâ tempestate creatum est. Nec minus à ventis et fluctibus, quàm ab hostibus, periculi, atque horroris, dum et hinc

hostes sævirent, et illinc sævitiam rabiemque hominum maria coercerent, utrâque classe, bello simul et naufragio laborante, duæ partes, duo maria, duplex furor, duæ elementorum atque hominum procellæ. Per hos dies à Cæsarianis duo pedites capti sunt, qui se servos dicerent. Non licuit in his Cæsari suam consuetudinem servare. Antequam ad eum deducerentur, quòd à Cæsariano exercitu transfugissent, recogniti etiam à militibus interfecti sunt. Et tabelliones capti, qui ad Pompeium Cordubæ mittebantur, etiam præcisis illico manibus sunt remissi. Similiter speculator Pompeianus captus, atque occisus est. Credo ego iratos bello milites, et Imperatoris sui morum conscios atque clementiæ, hoc remedii genus excogitasse, ne quis faciem ejus videret, ut sic nullus evaderet. Cordubam Pompeii tenebant, Cæsar obsidebat. Illis tamen absentibus, multis ibi etiam magnis præliis decertatum est. Cùmque die quodam ferro et flammis solito etiam graviùs pugnaretur, oppidani irâ in furorem versâ, hospites qui securi secum jure veteris hospitii morabantur, inspectante Cæsaris exercitu, jugulatos è muris præcipitare; quasi crudelitate, non virtute victoriæ quæreretur, incœperant. Spectaculum miserum atque horrendum. Quâ re ex gemitu morientium auditâ: unus, qui ad tutelam muri sub terram in cuniculo erat, exclamavit: Tetrum scelus et immane flagitium, nullâque non barbariè detestandum commisistis absque ullâ caussâ. Nihil enim mali merebantur, qui nihil mali fecerant; qui ad vos vestrasque se aras et focos infausta fiducia contulissent. Jus hospitii sanctum gentibus soli vos sprevistis, atque utinam sprevisse sufficeret. Inhumano illud scelere violastis. Multo quoque in hanc sententiam dixit: quorum verecundia repressi cives ab hospitum cædibus se continuerunt. Sic interdum unius boni viri multos inter malos valuit oratio, etiam inter hostes, etiam suum honorem virtus invenit. Ea res relatu transfugæ in exercitu primùm Cæsaris innotuit. Die proximo Tullius quidam cum Catone quodam Lusitano legatus ex oppido ad Cæsarem venit. Hujus prima pars orationis fuit optare, ut suus potiùs felicitate, quàm in illius miseria præstitisset. Finis autem fuit se à Pompeio desertos, victos à Cæsare, seque et oppidum dedere, atque orare, ut clementiam, quam victis gentibus præbuisset, suis civibus non negaret. Multa præter hæc locutus est, quæ scriptorum vitio confusa vix intelligi possunt. Unum illud intelligitur, quod multis ultrò citròque dictis tunc deditio non processit. Crescebat, ut fit, in dies obsidio, nec Pompeius exspectatam opem aut ferebat, aut mittebat obsessis. Quin etiam pro concione dixisse ferebatur; aut quoniam eis auxilio adesse non posset, ipsi noctu etiam beneficio tenebrarum è conspectu hostium evaderent. Quod cùm diceret, unum ex astantibus respondisse, ut pugnæ potiùs quàm fugæ signum daret; eumque qui id dixisset, quasi duci ignaviam exprobasset, neci datum. Hæc quoque res ex * profugis agnita, intus quoque in oppido angustiæ * ita necesse est, crescebant. Matrona è muro desiliens dixit se cum ancillâ suâ statuisse transfugere: illam, forte cognito proposito, jugulatam: se fugâ præcipiti evasisse. Tabellæ quoque à muris projectæ, sunt inventæ; in quibus sic ad litteram scriptum erat, Lucius Munatius Cæsari. Si mihi vitam tribuis, quoniam à Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi præstiti, tali virtute, etiam constantiâ futurum me in te præstabo. Simul et legati, qui prius venerant, ad Cæsarem redierunt.

Eorum oratio simplex fuit et aperta, et brevis. Si eis vitam largiretur, se die proximo oppidum dedituros. Quibus Cæsar hoc unum breve respondit; Cæsar sum, fidem præstabo. Sic effectum est ut ante diem XI. Kalendas Mart. oppido potiretur. Id cum Pompeio notum est, depositâ spe curâque Cordubæ defendendæ, castrisque motis, abscessit, ac Ucubim oppidum petiit. Ibique convocatis quos sibi fidos arbitrabatur, imperavit, ut summo studio perquirerent, qui ad eum, quive ad Cæsarem proni essent. Quòd cùm ad se relatum esset, LXIV. ex his qui faventes Cæsaris victoriæ dicebantur, quasi Cæsarem amare ingens crimen esset, securi ictos occidit. Reliquos intra oppidum inclusit, * equitibus CXX. reclusis custodiis ad Cæsarem transfugerunt. Multa præterea ab ipsis Pompeianis per eosdem dies crudeliter gesta sunt; ceu præsagientes fati diem sibi instare, et (qui mos ferus est quorundum) inferias sibi præmittere alienâ cæde quærentibus. Pompeius hoc tempore magnanimitatem suam, etiam metum Cæsaris simulabat. Inventæ sunt litteræ ejus continentes, Cæsarem non audere in campum copias educere, suis tyronibus diffidentem, qui si copiam æquis in locis aliquando faceret, se rem omnium opinione celeriùs confecturum, idque se exspectare, etiam sperare. Ibat præterea Hispanias ambiendo, ut ipse dicebat, civitates suarum partium conservando. Itaque Hispalim venit, contraque urbem in oliveto castra posuit. Inde alias atque alias adiit. Ad extremum Mundæ substitit, quam supremis cladibus ejus fortuna delegerat. Eò et Cæsar venit, contraque Pompeium castra metatus est. Pompeius Fausto scripserat, qui quantum datur intelligi, intra oppidum erat: Cæsarem mediam in vallem nolle descendere, quòd exercitûs sui magna pars tyronum esset. Quæ litteræ miris modis oppidanorum animos attollebant. Cupidè enim spes arripiunt omnes mortales, etiam ea sibi fingunt animis, quæ non esse, nec fieri posse cognoscunt. Tam dulce est non dicam sperare, sed cogitare quæ delectant. Quòd enim impossibilia sperentur, non intelligo. Cogitari autem possunt omnia. Dum se sic Pompeius, sic alios solaretur, et ingenti, quantum arbitror, sollicitudine agitatus, magnâ parte noctis structis instaret aciebus; Cæsar, nescio quonam iter acturus, castris egrediebatur. Cui cùm status hostium nuntiatus esset, constitit, constituitque aciem. Concursum est magnis hinc inde clamoribus; sed majoribus animis, ineffabilibus odiis atque immensis, pugnatumque acriter ac pertinaciter, et (quòd penè pudendum dixeris humanæ fragilitatis indicium) nusquam Cæsari, aut cum hostibus, aut cum civibus tam anceps eventus, extremove periculo propiùs res fuit. Usque adeo ut (sicut elegantissimè ait Florus) plane videretur nescio quid deliberare fortuna: etiam quid aliud rear, nisi, an amicum suum usque in finem rara etiam sibi prorsus insolitâ fide comitaretur, an eum extremo jam calle desereret, ad alium transiret. Tantaque hæc fortunæ deliberatio tam diuturna, ut inter moras prœlii, neutrum in partem inclinante victoriâ, cùm jam veterana illa militum manus tot probata victoriis (Cæsareis oculis insuetum dedecus) sensim retro fugeret, nec quo minus palam fugeret, tam virtute, quàm pudore teneretur. Quod nunquam ante illum diem fecerat, dubitare Cæsar cœperit atque diffidere, etiam solito mœstior ante aciem stare, ita tamen ut nihil idem de solitâ imperatoriâ virtute remitteret: imò equo desiliens, et furenti simillimus, primam peditum in aciem evolaret, clamans, increpans,

obsecrans, atque exhortans. Nec tamen voce et oculis, sed manu et pectore fugam sistens, etiam fugere incipientes in prœlium vi retorquens. Tanta denique trepidatio lucis illius fuit, tamque diu ambiguus pugnæ finis, ut cogitasse Cæsarem de extremis, scriptorum plurimi tradiderint; et eo vultu fuisse, quasi jam mortem sibi consciscere cogitaret. Quanquam apud eos, qui prœlio interfuerunt, nulla penitùs rei hujus est mentio. Et est sane difficile non tantùm absentibus, sed præsentibus, diffinire, quid quisque secum cogitet. · Ego haud difficile ad credendum ducar: quòd, si de victoria Cæsar timuit, simul et de morte cogitavit. Quando enim, quove animo uni adolescenti terga vertisset is, qui patrem ejus talem virum, qui tot reges, qui tot duces, qui tot populos, non urbium modò, sed regnorum toties terga sibi vertere coëgisset? Utique igitur si vinci timuit, mori optavit, vincere solitus, non vinci. Sed an vinci timuerit, quis novit? Dicunt tamen etiam, quidam etiam pro comperto afferunt. Tamdiu hæc rerum ambiguitas duravit, donec quinque cohortes hostium à Labieno castris laborantibus directæ, mediamque per aciem properantes fugæ speciem prætenderunt. O fortuna in omni re, ut creditur, potens, sed in bello potentissima! Siquidem Cæsar sive illas verè fugere arbitratus, sive crudelitatem simulans ducum sagacissimus: veluti in perfugas impetum fecit, animosque etiam suis addidit, ut fugere hostes rati sequerentur; etiam hostibus dempsit, ut dum suos fugere arbitrantur, fugerent. Ita Labienus Cæsaris desertor ac transfuga, suique pristini ducis hostis inexorabilis, cui parare perniciem quærebat, victoriam insperatam, sibi verò mortem peperit; eo enim prœlio et ipse concidit, unàque secum Attius Varus, et cum eis xxx. millia hominum cecidêre. Cecidissent plures nisi tam proximum urbis profugium fuisset. De victoribus ad tria millia hominum cæsi, plures saucii equitum ac peditum. Itaque cùm Cæsar muris obsidionem admovisset, agger stabilis, etiam horrendus de cadaveribus factus est, per quem ad oppugnationem urbis ascenderetur, quæ telis ac mucronibus velut calce compacta invicem cohærebant; murique cujuspiam officium ministrabant. Ite nunc miseri, et civilibus bellis incumbite, dumque aliis invidetis, vos ipsos opprimite. Ecce de vestris cadaveribus superstites oppugnantur. An aliud petitis, an quidquam furoribus etiam nunc vestris deest? An vult aliud Labienus, tam fervidus insultator? Et alii cecidère tuis instigantibus, Labiene, et tu miser cum aliis cadaver unicum jaces: quamvis et tibi etiam Varo sepulchra facta reperiam. Et quoniam tuis in eo statu vacasse non arbitror, æstimo illa Cæsareæ (tibi quòd prorsus indebitæ) fuisse clementiæ: satisque auguror, si sic est, te obstinato, ut eras, animo, inhumatum abjici maluisse. Cneius quidem Pompeius et humero et levo crure saucio inter medias cædes prælio pulsus excessit. Hunc in lectica, quod nec equo, nec vehiculo uti posset, nemorosa avia penetrantem fugâ humili et occultâ, atque in speluncis latitantem, Cæsonius Cæsaris legatus resistentem adhuc, etiam miseræ spei reliquias refoventem, assequutus ad Lauronem (id est loco nomen) obtruncat; caput ad Cæsarem refertur, talibus assuetum muneribus, non gaudentem. Hujus germanum Sextum Pompeium in Celtiberia abscondisse fortunam tradunt, ne quando scilicet deessent bellis civilibus alimenta. Munda post prœlium expugnata quidem à Cæsare, sed ingenti prius sanguinis perfusa diluvio. Per eosdem dies

oppugnata rursus Corduba: quæ qualiter defecisset non invenio. Magni ibi motus, ingens in civitate dissensio, parte unâ ad Cæsarem, alterâ in contrarium inclinante; cumque esset ad arma discursum, vicit pars quæ Cæsarem colebat, sibique oppidum cessit. De parte adversâ duo et viginti millia cecidêre, quamvis magnæ urbi civilibus insignis strages. Cæsar Hispali digressus Idibus Aprilis, Gades petiit. Inde rursum Hispalim rediit, ut Hispanas res, velut ultimâ voluntate, disponeret; quò reversurus ampliùs non erat. Ibi verò concione advocatâ, beneficia sua in eam urbem commemoravit et antiqua, etiam nova. In finem eos arguit, tanquam mala pro bonis omni tempore reddidissent, in pace seditiosi, in bello autem ignavi. Quòd Cn. Pompeius adolescens, eorum fotus auxilio, cæsis civibus, agros et viciniam vastâsset; etiam illic contra se fasces, etiam imperium suscepisset: imo vero contra populum Romanum, cujus ipse regimen teneret. Quid enim? Crederentne forsitan Hispalenses, Romanos vincere, quòd eorum provinciam populati essent? An extincto Cæsare, qui mortalis esset, non sentirent Romanum populum immortalem, et in præsens decem habere legiones, quæ non tantùm Hispalensibus resistere, sed cœlum ipsum diruere sint potentes? Quo in verbo non solùm illa inest altitudo, quæ omnibus patet; sed illa etiam occultior, quòd in recensendis viribus Romanis, non omnes, sed suas tantùm dinumerat legiones, quasi reliquas nullius pretii, et ne memoriâ quidem dignas censeat. Multa hîc historiæ in loco scripta, scriptorum vitio confusa, prætereo ad finem properans. Hic ergo bellorum civilium finis.

Gerardus Joannes Vossius, in lib. de Latinis Historicis, hoc Fragmentum de bello Hispaniensi Julio Celso adjudicat, quòd desumptum sit ex ejus commentariis de vitâ Julii Cæsaris.

C. JULII CÆSARIS FRAGMENTA,

EX LIBRIS EPISTOLARUM AD M. T. CICERONEM.

*Cæsar Imperator S. D. Ciceroni *Imperatori.*

QUUM Furnium nostrum tantùm vidissem, neque loqui, neque audire me commodè potuisset, quum properarem, atque essem in itinere, præmissis jam legionibus; præterire tamen non potui, quin et scriberem ad te, et illum mitterem, gratiasque agerem. Etsi hoc officium et feci sæpe, et sæpius mihi facturus videor: ita de me mereris. Imprimis à te peto quoniam confido me celeriter ad Urbem venturum, ut te ibi videam; ut tuo consilio, gratià, dignitate, ope

INTERPRETATIONES ET NOTÆ.

* *Imperatori.*] Quod Cæsar tot et tantis rebus in Galliâ gestis se Imperatorem adscribat, nihil mirum; quare ab eodem Imperator salutetur Cicero, cujus facta militaria obscuriora sunt, non ita sciunt omnes. Hoc autem cognoscimus ex lib. v. epist. ad Atticum epist. 20. ubi scribit se cæso magno hostium, qui latrones Cilices erant, apud Amanum montem numero, Imperatorem fuisse appellatum. Idem testatur Plutarchus in ejus vitâ. Nec Cæsar tantùm Ciceronem Imperatorem appellat, sed et Pompeius in epist. ad Ciceronem quæ 12. habetur libri VIII. ad Atticum.

1. *Quum Furnium nostrum,* &c.] Noster dicitur, quia communis utriusque amicus erat. Ex Ciceronis ad Atticum epistolis Cæsarianas partes orto civili bello secutus videtur. Post Cæsaris necem, Planci fuit legatus, quem Plancum per eum reipublicæ studiosum efficere conatus est Cicero.

3. *Præmissis jam legionibus*] Brundisium versùs, quo tendebat Pompeius, vel ubi jam erat, quem fugientem Cæsar persequebatur.

4. *Gratiasque agerem.*] Quòd in Italiâ remaneas.

5 *Ita de me mereris.*] Remanens in Italiâ scilicet; quod mihi pergratum.

6. *Imprimis à te peto.*] Magnum enim pondus ad ejus partes allaturus videbatur Cicero consularis, magnæ prudentiæ et ingenii vir, qui rempublicam consul à nefariâ Catilinæ conjuratione defenderat, et qui è Ciliciâ Imperator reversus triumphum petebat, præsertim magnis Pompeii obstrictus beneficiis, de quibus sic ipse Cicero in epist. ad Appium, quæ 10. est lib. VIII. ad Famil. *Etenim si merita valent: patriam, liberos, salutem, dignitatem, memetipsum mihi per illum restitutum puto.* Sed nec contendebat minus Pompeius Ciceronem ad suas partes adjungere, ut cognoscitur ex epist. I. lib. VII. ad Attic. his verbis, *Me uterque numerat suum, nisi forte simulat alter* (Cæsar;) *nam Pompeius non dubitat (vere enim judicat) ea quæ de republicâ nunc sentiat mihi valde probari. Utriusque autem accepi ejusmodi litteras eodem tempore, quo tuas, ut neuter quenquam omnium pluris facere quàm me videretur.* Has autem ille Cicero litteras innuit.

7. *Ut tuo consilio, gratiâ, dignitate, ope omnium rerum uti possim.*] Nemo Cicerone melius hunc locum interpretetur, qui sic habet in epist. II lib. IX. ad Attic. *Iste omnium turpissimus et sordidissimus, qui consularia comitia à prætore nil haberi posse, est idem, qui semper in republica fuit. Itaque mirum hoc illud, quod Cæsar scribit in eâ epistolâ, cujus exemplum ad te misi, se velle uti consilio meo: age esto hoc commune,* Gratia: *ineptum id quidem; sed puto hoc simulat ad quasdam senatorum sententias.* Dignitate, *fortasse sententia consularis. Illud extremum est,* Ope omnium rerum: *Id ego suspicari cœpi tum ex tuis litteris, aut hoc ipsum esse, aut non multo secus: nam permagni ejus interest rem ad interregnum non venire. Id assequitur si per prætores consules creantur. Nos autem in libris habemus: Non modò consules à prætoribus, sed ne prætores quidem creari jus esse, idque factum esse nunquam: consules eò non esse jus, quòd majus imperium à minore rogari non sit jus. Prætores autem, cùm ita rogentur, ut collegæ consulum sint, quorum est majus imperium. Aberit non longe quin hoc à me decerni velit, neque sit contentus Galba, Scævola, Cassio, Antonio.* Τότε μοι χάνοι εὐρεῖα χθών. Sed et Ciceronis interpretatio, quia missa ad Atticum omnium illius temporis negotiorum pergnarum, nobis obscurior est:

Ad quos vix tenuis famæ perlabitur aura.

omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar: festinationi meæ brevitatique litterarum ignosces. Reliqua ex Furnio cognosces. Vale. *Ex Cic. lib.* IX. *Epist. ad Attic. Epist.* 5.

Cæsar Imp. Ciceroni Imp. S

Rectè auguraris de me (bene enim tibi cognitus sum) nihil à me abesse longius crudelitate. Atque ego quum ex ipsâ re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari abs te, triumpho et gaudeo Neque illud me movet, quòd ii, qui à me dimissi sunt discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent: nihil enim malo, quàm et me mei similem esse, et illos sui. Tu velim mihi ad Urbem præstò sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil mihi scito esse jucundius. Hanc adeò habebo gratiam illi. Neque enim aliter facere potuit: tanta ejus humanitas, is sensus, ea in me benevolentia. Vale. *Ex Cicer. lib.* x. *Epist. ad Attic. Epist.* 9.

Cæsar Imp. Ciceroni Imp. S.

Etsi te nihil temerè, nihil imprudenter facturum judicarem, tamen

nostra breviter interpretatione illustrabitur. *Iste omnium turpissimus et sordidissimus.* Lepidus intelligitur non consularis ille, sed prætor, qui, ut Cæsari assentaretur, licere prætori dicebat habere comitia consularia. Cum enim non mediocriter contenderet Cæsar, ut crearentur consules secum facientes, et magnam senatûs partem cum consulibus mare transisse intelligeret, creari consules Romæ cujus potiebatur quoque modo volebat, et insolitum extraordinariumque factum, quàm dignissimorum hominum in Italiâ remanentium autoritate comprobari, quos inter erat Lepidus prætor, quos inter et Cicero, cujus quidem consilio uti dicit ipse Cicero commune esse cum aliis. Potuit enim uti Cæsar Ciceronis consilio et aliorum in Italiâ remanentium. Meâ gratiâ, inquit Cicero, uti ineptum est, quæ nunc perexigua est, cùm Cæsar unus nunc gratiâ polleat. Dignitate uti potest meâ, cùm sim vir consularis. Sed ope omnium rerum uti cùm vult, suspicor aut esse hanc aut non multo diversam sententiam, ut idem sentiam quod Lepidus, et concedam fieri posse consules in iis comitiis, ubi sit tantùm prætor. Vehementer enim pertimescit, ne res ad interregnum veniat, quod fieri ordinariis magistratibus absentibus solet. Tunc enim ab interrege consul fiebat, qui fortè consul fuisset factus ipsi iniquior. Nos autem in libris auguralibus scriptum legimus non id licere fieri. Quod si vult tamen fieri Cæsar, fortè à me qui sum augur, voluerit creari consulem, ut non sit contentus Galba, qui eo tempore erat ejus legatus, ut legitur in lib. II. de bello Gallico, neque Scævola, neque Q. Cassio et M. Antonio tribunis, qui se totos illius libidini addixerant. Tunc præceptem ima dehiscat terra mihi. Et reverà Cæsar dictator à M. Lepido dictus est prætore, ut in lib. II. de bello civile legimus; quo facto, interregno obviàm itum fuit. Cicero tamen contra amici sui sententiam sic rescribit ad Cæsarem in epist. 19. lib. IX. ad Attic. *Ut legi tuas litteras quas ab Furnio nostro acceperam, quibus mecum agebas ut ad urbem essem, te velle uti consilio et dignitate meâ; minus sum admiratus: de gratiâ et re ope quid significares, mecum ipse quærebam: spe tamen deducebar ad eam cogitationem, ut te pro tua admirabili ac singulari sapientia de otio, de pace, de concordiâ civium agi velle arbitrarer, et ad eam rationem existimabam satis aptam esse et naturam et personam meam.*

5. *Rectè auguraris de me*, &c.] Hanc Cæsaris epistolam Ciceroni ipsi acceptam referimus qui eam ad se à Cæsare missam, ipse rursus Attico missam his verbis prosequitur: *Cùm quid scriberem ad te nihil haberem, tamen ne quem diem intermitterem has dedi litteras. Ad* VII. *Kalend. Cæsarem Sinuessæ mansurum nuntiabant. Ab eo mihi litteræ redditæ sunt, quibus jam opes meas, non ut in superioribus litteris, opem exspectat, cùm ejus clementiam Corfiniensem collaudarissem, rescripsit hoc exempla.* Clementiam Corfiniensem appellat, quâ apud Corfinium Italiæ oppidum erga Domitium, Vibullium et alios usus fuerat, ut in libro I. de bello civili legitur.

9. *Ut mihi rursus bellum inferrent.*] Quod fecerunt Domitius Massiliæ et in Thessaliâ, Vibullius in Hispaniâ.

10. *Mei similem.*] Clementem.

Ib. *Illos sui.*] Similes, nempe pertinaces et ingratos.

12. *Hanc adeò habebo gratiam.*] Dolabellæ tuo genero, quòd tu mihi ad urbem præstò fueris, ejus consilio usus.

13. *Neque enim aliter facere potuit.*] Quin tibi id suadeat. Et hoc est quod alibi commemorat Cicero Cæsarem simulare.

permotus hominum famâ, scribendum ad te existimavi, et pro nostrâ benevolentiâ petendum, ne quo progredieris inclinatâ jam re, quâ integrâ etiam progrediendum tibi non existimâsses. Namque et amicitiæ graviorem injuriam feceris, et tibi minus commodè consulueris, si non fortunæ obsecutus videbere (omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur,) nec caussam secutus (eadem enim tum fuit, quum ab eorum consiliis abesse judicâsti, sed meum aliquod factum condemnâsse: quo mihi gravius abs te nihil accidere potest: quod ne facias, pro jure nostræ amicitiæ à te peto. Postremò, quid viro bono, et quieto, et bono civi magis convenit, quàm abesse à civilibus controversiis? Quod nonnulli quum probarent, periculi caussâ sequi non potuerunt. Tu, explorato et vitæ meæ testimonio, et amicitiæ judicio, neque tutius, neque honestius reperies quidquam, quàm ab omni contentione abesse. xv. Cal. Maii ex itinere. Vale. *Ex Cic. lib.* x. *Epist. ad Attic. Epist.* 9.

M. Furium, quem mihi commendas, vel regem Galliæ faciam, vel Leptæ legatum: si vis tu, ad me alium mitte, quem ornem. *Ex Cic. lib.* VII. *Epist. ad Famil. Epist.* 5. *ad Cæs.*

1. *Permotus hominum famâ.*] Quæ percrebrescit, te ad Pompeium transire velle.

Ib. *Et pro nostrâ benevolentiâ petendum.*] Erant enim inter se amici, ipseque Quintus hujus frater legatus fuerat Cæsaris in Galliâ.

2. *Inclinatâ jam re.*] Expulso nempe ex Italiâ Pompeio, sic epist. 16. lib. II. ad Famil. scribit Cœlio: *Illud miror adduci potuisse te, qui me penitus nosse deberes, ut me existimares tam improvidum qui ab excitatâ fortunâ* (Cæsaris) *ad inclinatam, et prope jacentem desciscerem* (Pompeii.) Nec frustra Cæsar et Cœlius de Cicerone crediderunt, et hominem penitus noverant, nescivit enim.

Ib. *Quâ integrâ.*] Ante incommodum Corfinii et Brundisii acceptum.

3. *Non existimâsses.*] Cum nullam partem belli susceperis.

Ib. *Namque et amicitiæ graviorem injuriam feceris.*] Si ad meos inimicos concesseris.

4. *Et tibi minus commodè consulueris.*] Si me discessu tuo irritaveris.

5. *Si non fortunæ obsecutus videbere.*] Remanens in Italiâ, Pompeio mare transeunte.

Ib. *Secundissima nobis.*] Nam et Pompeium ex Italiâ expulimus, quam totam tenemus.

6. *Adversissima illis.*] Pompeianis qui à me pulsi sunt.

7. *Quum ab eorum consiliis abesse judicâsti.*] Nec enim nisi amisso Corfinio Pompeius Ciceronem sui consilii certiorem fecit, ut legimus in epist. 2. lib. IX. ad Attic.

Ib. *Sed meum aliquod factum condemnâsse.*] Vehementer quidem condemnat in epist. 10. lib. VII. ad Attic. his verbis: *O hominem amentem et miserum* (Cæsarem) *qui ne umbram quidem unquam τοῦ καλοῦ viderit. Atque hæc ait omnia facere se dignitatis causâ. Ubi est autem dignitas, nisi ubi est honestas? Num igitur honestum habere exercitum nullo publico consilio? occupare urbes civium, quo facilior sit aditus ad patriam.* Et paulo infra: *Malim mori millies, quàm semel illiusmodi quicquam cogitare. Quid, si tu velis, inquis? Age quis est, cui velle non liceat. Sed ego hoc ipsum velle miserius esse duco, quam in crucem tolli. Una res est ea misereor, adipisci quod ita volueris.*

11. *Periculi caussâ sequi non potuerunt.*] Sic Cicero in epist. 23. lib. VIII. ait: *Periculum in utriusque iracundia positum est.*

14. *Ex itinere.*] In Hispaniam.

16. *M. Furium quem mihi commendas, vel regem Galliæ faciam, vel Leptæ legatum,* &c.] Totus hic locus, quia depravatus, obscurior est. Alii legunt *Orfium*, alii *Rufum*, *Ircium*, *Lefinum*, *Ithium*, *Uficium*, *Urficium*, *Curtium*. Sed parvus est, si hic tantum fit, error. Lepta amicus erat Ciceronis, qui ejus in Ciliciâ bellum facientis præfectus fabrûm fuit, ut cognoscimus ex epist. 7. lib. III. ad Famil. cujusque adeò opera usus est multis in gravissimis rebus. Mittebat enim eum aliquando ad Pompeium. Sed non is erat, qui legatos habere posset. Nec enim erat Imperator, nec de eorum numero, quibus legati attribuebantur. Alii ergo, ut Gruterus, legunt: *Vel hunc Leptæ delega.* Jocus porro est Cæsaris, qui Ciceroni promittit se ad maxima exercitûs munera evecturum quoscunque sibi commendâsset. Nihil verò majus, quàm si devictæ à se Galliæ regem illum sit effecturus, quem sibi recenter commendaverat. Petrus Victorius suspicatur omnem loci obscuritatem nasci ex rei ipsius ignoratione; quòd si historiam illius negotii teneremus, omnia plana fore, et in verbis nullam maculam esse interlectum iri. Sebastianus Corradus scribit, quicunque epistolas ad Quintum fratrem viderit, collecturum esse legendum *Curtium*. Paulus verò Manutius legendum esse credit *leg.* 3*æ legatum*. Fortasse enim librarium scripsisse *leg. tæ.* pro *legionis tertiæ*, quod deinde is qui legebat, cum non intelligeret, ex duabus dictionibus unam fecisse et scripsisse *Leptæ*, quod nomen passim in epistolis Ciceronis legitur.

Neque pro cauto ac diligente se castris continuit. *Ex Charis. lib.* 1.

Quid quæris, quid Cæsar ad me scripserit? Quod sæpe; gratissimum sibi esse, quod quierim: oratque in eo ut perseverim. *Ex Cic. lib.* VIII. *Epist. ad Attic. Epist.* 11.

De tribunatu quod scribis, ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Cæsar nominatim Curtio paratum esse rescripsit. *Ex Cicer. lib.* III *Epist. ad Quintum Fratrem, Epist.* 1.

Quod quidem propemodum videor, ex Cæsaris litteris, ipsius voluntate facere posse: qui negat neque honestius, neque tutius mihi quidquam esse, quàm ab omni contentione abesse. *Ex Cic. lib.* X. *ad Attic. Epist.* 10.

Cæsar mihi ignoscit per litteras, quòd non venerim; seseque in optimam partem id accipere dicit. Facilè patior quod scribit, secum Tullum et Servium questos esse, quia non idem sibi, quod mihi remisisset, &c. sed tamen exemplum misi ad te Cæsaris litterarum. *Ex Cicer. lib.* X. *Epist. ad Attic. Epist.* 3.

Sextius apud me fuit, et Theopompus pridie: venisse à Cæsare narrabat litteras: hoc scribere, sibi certum esse Romæ manere; caussamque eam adscribere, quæ erat in epistolâ nostrâ, ne se absente leges suæ negligerentur, sicut esset neglecta Sumptuaria. *Ex Cic. lib.* XIII. *Epist. ad Attic. Epist.* 7.

Sed heus tu, celari videor à te! Quomodo nam, mî Frater, de

1. *Neque pro cauto ac diligente se castris continuit.*] Ut cautum ac diligentem decuit. Sic lib. v. de bello Gallico, de Dumnorige: *Nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus.*

3. *Quid quæris, quid Cæsar ad me scripserit? Quod sæpe.*] Id quod sæpe scripsit. Laborabat enim, veritus ne Cicero faceret quod placere ipsi sciebat. Libido enim adversùs Cæsarem, metus pro Cæsare suadebat.

6. *De tribunatu quod scribis, &c.*] Is est quem Sebastianus Corradus pro M. Furio legit in epist. 5. lib. VII. ad Famil. Galliæ regem à Cæsare faciendum, vel Leptæ legatum, cui Cæsar paratum esse tribunatum propter Ciceronis commendationem rescribit. Eo enim tempore non à populo Rom. sed ab Imperatore tribunatus dabantur.

9. *Quod quidem propemodum videor, &c.*] De petenda Melita scribit, dum quid in Hispaniâ futurum sit, sciatur. Sed non exspectato belli Hispanici eventu, statim atque Cæsar est in Hispaniam profectus, in Græciam ad Pompeium transiit.

13. *Cæsar mihi ignoscit per litteras, quòd non venerim.*] In urbem. Quod volebat.

15. *Quia non idem sibi, quod mihi remisisset.*] Ut deliberarent. Quod non remittebat, quia quod consilium caperent, ut viliores et minus ad suas partes momentum allaturi, laborabat minus. Itaque Tullus non dubitavit in senatum venire obsecutus Cæsari, ut testatur in epistolis ad Attic. Cicero.

18. *Sextius apud me fuit.*] Is est pro quo Ciceronis exstat oratio.

Ib. *Et Theopompus pridie: venisse à Cæsare narrabat litteras.*] Erat, ut videtur, Cæsaris familiaris, ad quem de tantis rebus scribebat litteras, et Ciceronis amicus, ad quem Cæsaris consilia deferebat. Is mihi videtur esse qui fabulas colligerat, cujus gratiâ Cnidiis Cæsar immunitatem dedit, teste Plutarcho in ejus vitâ.

19. *Hoc scribere.*] Cæsarem.

20. *Leges suæ.*] Quas paullo ante tulerat quàm in Hispaniam contra filios Pompeii proficisceretur.

21. *Sicut esset neglecta Sumptuaria.*] Quæ sumptus civium moderabatur. De quâ sit Suetonius in Cæsare, cap. 43. *Legem præcipuè Sumptuariam exercuit, dispositis circa Macellum custodibus, qui obsonia contra vetitum retinerent, deportarentque ad se, submissis nonnunquam lictoribus atque militibus, qui si qua custodes fefellissent, jam opposita à triclinio auferrent.* Atque ut intelligatur, absente Cæsare, ejus Sumptuariam legem negligi solitam. Cicero epist. ad Famil. 15. lib. IX. sic scribit. *Quamdiu hic erit hic noster præfectus moribus* (Cæsar) *parebo autoritati tuæ, cùm verò abierit, ad fungos me tuos conferam.* Legis enim Sumptuariæ inter capita forte scriptum erat, ne quis vesceretur fungis. Lege Macrobium de Lege Sumptuaria, lib. III. Saturnalium, et Dionem, lib. XLIII. qui dicit Cæsarem fuisse præfectum moribus, non censorem, antequam contra filios Pompeii in Hispaniam proficisceretur.

23. *Sed heus tu, celari videor, &c.*] Quibus de versibus verba faciat, incertum est. Sed ii videntur esse qui ex Græco quodam poëmate in Latinam orationem conversi sunt, qualia sunt Arati Phænomena, quæ in manibus habemus à Cicerone condita.

nostris versibus Cæsar? Nam primum librum se legisse scripsit ad me antè: et prima, sic, ut neget se ne Græca quidem meliora legisse. Reliqua ad quendam locum ῥαθυμότερα. Hoc enim utitur verbo, &c. *Ex Cic. lib.* II. *Epist. ad Quintum Fratrem. Epist.* 16.

Ex Britanniâ Cæsar ad me Calend. Septemb. dedit litteras, quas ego accepi A. D. IV. Kal. Octob. satis commodas de Britannicis rebus: quibus, ne admirer, quod à te nullas acceperim, scribit se sine te fuisse, cùm ad mare accesserit, &c. *Ex Cic. lib.* III. *Epist. ad Quintum Fratrem. Epist.* 1.

Quum hanc jam epistolam complicarem, tabellarii à vobis venerunt A. D. XI. Kal. Septemb. vicesimo die. O me sollicitum! quantum ego dolui in Cæsaris suavissimis litteris. Sed quo erant suaviores, eo majorem dolorem illius ille casus afferebat. *Ex Cic. lib.* III. *Epist. ad Quintum Fratrem, Epist.* 1.

Cæsar Oppio et Cornelio S.

Gaudeo mehercule vos significare litteris, quam valde probetis ea, quæ apud Corfinium sunt gesta. Consilio vestro utar libenter, et hoc libentius, quod meâ sponte facere constitueram, ut quàm lenissimum me præberem, et Pompeium darem operam ut reconciliarem. Tentemus hoc modo, si possumus, omnium voluntates recuperare, et diuturnâ victoriâ uti: quoniam reliqui diuturnitate odium effugere non potuerunt, neque victoriam diutius tenere præter unum L. Syllam, quem imitaturus non sum. Hæc nova sit ratio vincendi; ut misericordiâ, et liberalitate nos muniamus. Id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt. De his rebus, rogo vos, ut cogitationem suscipiatis, Cn. Magium, Pompeii præfectum, deprehendi: scilicet meo instituto usus sum, et eum statim missum feci. Jam duo præfecti fabrûm Pompeii in meam potestatem venerunt, et à me missi sunt. Si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus, quam iis, qui et illi et mihi semper fuerunt inimicissimi: quorum artificiis effectum est, ut resp. in hunc statum perveniret. *Ex Cic. lib.* IX. *ad Att. Ep.* 8.

6. *A. D.* IV. *Kal. Octob.*] Id est, XXVIII. Septembris.

11. *Vicesimo die.*] Postquam se viæ mandaverant.

13. *Eo majorem dolorem illius ille casus afferebat.*] Casum illum arbitror fuisse decessum filiæ Juliæ, de quo ex Britanniâ reversus nuntium accepit, quoque rerum Romanorum fuit immutata facies.

15. *Oppio et Cornelio.*] Oppius erat amicus Cæsaris, cui et VIII. liber de bello Gallico et cæteri qui negantur esse Cæsaris assignantur. Cornelius verò is est Balbus Caditanus, de quo supra. Ambo res ejus curabant, ut intelligitur ex A. Gellio, lib. XVII. cap. 9.

17. *Quæ apud Corfinium sunt gesta.*] Clementer. Vide lib. I. de bello civili. Balbus ipse Ciceroni in eandem sententiam scribit his verbis: *Factum Cæsaris de Corfinio totum me probaturum scito, et quomodo in hujusmodi re commodiùs cadere, non potuit, quàm ut res sine sanguine conficeret.*

21. *Quoniam reliqui diuturnitate odium effugere non potuerunt.*] Ut Cinna et Marius.

22. *Præter unum L. Syllam, quem imitaturus non sum.*] Nolebat imitari, quia oderat, ejus sævitiam expertus.

26. *De his rebus, rogo vos, ut cogitationem suscipiatis.*] Reperiendis quæ nondum quisquam reperiebat.

Ib. *Cn. Magium, Pompeii præfectum, deprehendi.*] Intellige *fabrum*. Sic enim appellat lib. I. de bello Civili.

28. *Jam duo præfecti fabrûm Pompeii in meam potestatem venerunt.*] Cn. Magius et L. Vibullius Rufus qui lib. III. de bello Civili dicitur præfectus Pompeii, tametsi *fabrûm* non addiderit; ut neque hic Cn. Magium præfectum fabrûm dicit, sed præfectum tantùm.

30. *Quam iis.*] Marcellis et eorum similibus.

31. *Effectum est.*] Ab iis enim depravatus est Pompeius, et abalienatus à Cæsare.

Cæsar Oppio et Cornelio S.

A. D. VII. Id. Mart. Brundisium veni: ad murum castra posui. Pompeius est Brundisii: misit ad me Cn. Magium de pace. Quæ visa sunt respondi. Hoc vos statim scire volui. Quum in spem venero, de compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam. Valete. *Ex Cic. lib.* IX. *Ep. ad Attic. Ep.* 16.

De Cæsare [a] fugerat me ad te scribere. Video enim quas tu litteras exspectaris. Sed ille scripsit ad Balbum, fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat et mea, et Balbi, totum sibi aquâ madidum redditum esse: ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam. Sed ex Balbi epistolâ pauca verba intellexerat, ad quæ rescripsit his verbis: De Cicerone video te quiddam scripsisse, quod ego non intellexi: quantum autem conjectura consequebar, id erat hujusmodi, ut magis optandum quàm sperandum putarem. Itaque postea misi ad Cæsarem eodem illo exemplo litteras. Jocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus, &c. *Ex Cic. lib.* II. *ad Quintum Fratrem Epist.* II.

Libri sunt epistolarum C. Cæsaris ad C. Oppium et Balbum Cornelium, qui res ejus absentis curabant. In his epistolis quibusdam in locis inveniuntur litteræ, singulariæ, sine coagmentis syllabarum, quas tu putes positas inconditè. Nam verba ex his litteris confici nulla possunt. Erat autem conventum inter eos clandestinum, de commutando situ litterarum, ut inscriptio quidem alia aliæ locum et nomen teneret: sed in legendo locus cuique suus et potestas restitueretur, &c. Est adeò Probi Grammatici commentarius satis curiosè factus, de occultâ litterarum significatione epistolarum C. Cæsaris scriptarum. *Ex A. Gell. lib.* XVII. *cap.* 9.

Cæsar Q. Pedio S.

Pompeius se oppido tenet: nos ad portas castra habemus: conamur opus magnum, et multorum dierum, propter altitudinem maris: sed tamen nihil est, quod potiùs faciamus. Ab utroque portûs cornu moles jacimus, ut aut illum quàm primùm transjicere, quòd habet Brundisii copiarum, cogamus, aut exitu prohibeamus. *Ex Cic. lib.* IX. *Ep. ad Attic.*

a *Oblitus eram ad te scribere.*

2. *A. D.* VII. *Id. Mart.*] VII. Februarii.

3. *Misit ad me Cn. Magium de pace. Quæ visa sunt respondi.*] Scribit tamen Idem Cæsar lib. I. de bello Civili à se quidem missum, sed à Pompeio non remissum. Utrumque tamen factum hoc modo potest conciliari. Misit primùm Pompeius Cn. Magium ad Cæsarem. Cæsar quæ sunt visa respondit, misitque ad Pompeium qui responsa ferret eundem Magium, quem et reversurum esse exspectabat. Sed Pompeius, quia Cæsaris responsa non placebant, Cn. Magium ad Cæsarem non remisit.

9. *Totum sibi aquâ madidum redditum esse.*] Vel imbris vel fluminis, in quod tabellarius fortuitò deciderit.

10. *Ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam.*] Oblitterata enim madore fuerat.

18. *Libri sunt epistolarum C. Cæsaris, &c.*] Et epistolæ Cæsaris et Probi Grammatici commentarii uno fato perierunt.

29. *Pompeius se oppido tenet.*] Brundisio.

Ib. *Conamur opus magnum, et multorum dierum, propter altitudinem maris.*] Hoc est quod ait Lucanus:

Cedit in immensum cassus labor, omnia pontus
Haurit saxa vorax, montesque immiscet arenis.

Locellum tibi signatum remisi. *Ex Char. lib.* I.

Nam ad me misit Antonius exemplum Cæsaris ad se litterarum, in quibus erat se audivisse Cæsarem, et L. Metellum, in Italiam venisse, Romæ ut essent palam : id sibi non placere ; ne qui motus ex eo fierent : prohiberique omnes Italiâ, nisi quorum ipse caussam cognovisset, deque eo vehementiùs erat scriptum. *Ex Cic. ad Attic. lib.* XI.

P. Servilius pater ex litteris, quas sibi à Cæsare missas esse dicebat, significat valdè te sibi gratum fecisse, quòd de suâ voluntate erga Cæsarem humanissimè diligentissimèque locutus esses. *Ex Cic. lib.* III. *Epist. ad Quintum Fratrem, Epist.* I.

DE C. JUL. CÆSARIS EPISTOLIS TESTIMONIA.

Epistolæ quoque ejus ad senatum extant : quas primus videtur ad paginas, et formam memorialis libelli convertisse : cùm antea consules et duces non nisi transversâ chartâ mitterent scriptas. Extant et ad Ciceronem ; item ad familiares domesticis de rebus. In quibus si quâ occultiùs perferenda erant, per notas scripsit, id est, sic structo litterarum ordine, ut nullum verbum effici posset. Quæ si quis investigare et persequi vellet, quartam elementorum litteram, id est, O pro A, et perinde reliquas commutet. *Ex Suet. in Cæs.* * *Harum mentio apud Cic. in Epist.* II. *lib.* XVI. *ad Famil.* Omnino et ipse Cæsar, amicus noster, minaces ad senatum et acerbas litteras miserat, &c.

Scibere, et legere simul, dictare, et audire solitum accepimus. Epistolas verò tantarum rerum quaternas pariter librariis dictare, aut si nihil ageret, septenas. *Ex Plin. lib.* VII. *cap.* 15.

Ἐν ἐκείνῃ δὴ τῇ στρατείᾳ προσεξήσκεσεν ἱππαζόμενος τὰς ἐπιστολὰς ὑπαγορεύειν· καὶ δυσὶν ὁμοῦ γράφουσιν ἐξαρκεῖν· ὡς δὲ Ὄππιός φησι, καὶ πλείοσιν· λέγεται δὲ καὶ τὸ, διὰ γραμμάτων τοῖς φιλοίς ὁμιλεῖν, Καίσαρα πρῶτον μηχανήσασθαι. Ex Plut. in Cæs.

At illo in bello insuper meditatus fuerat epistolas inter equitandum dictare, duobusque simul scribentibus sufficere ; ut verò ait Oppius,

1. *Locellum tibi signatum remisi.*] Diminutivum nomen à loculo, quo conditur pecunia. Hujus materia erat vel lignum vel ebur, vel aliud quidpiam. Obsignabantur autem omnia vasa, quibus pretiosæ res continebantur, ut dolia, arcæ, &c. ne paterent hominum, præsertim servorum insidiis.

3. *Se audivisse Cæsarem, et L. Metellum, in Italiam venisse.*] Nostra exemplaria habent *Catonem*, et melius quidem, qui quantum displiceret Cæsari, omnibus est notum. L. Metellus is est tribunus pleb. qui lib. I. de bello Civili legitur restitisse Cæsari ærarium aperire volenti, quem et occidi voluit, ut patet ex epist. 4. lib. X. ad Attic. tametsi non mandaverit. De quo supra in annot. ad lib. I. de bello Civili.

7. *P. Servilius pater.*] Is est de quo supra diximus ad initium lib. III. de bello Civili, qui Cæsaris in secundo consulatu fuit collega, quique adeò, ut hic cognoscimus, ejus gratiam multo ante tempore ambiebat ; nam hæc epistola scripta fuit, cùm in Britannia Cæsar esset.

12. *Quas primus videtur ad paginas, et formam memorialis libelli convertisse.*] Memorialis libellus est Erasmo scriptum memoriæ caussa paratum. Ejusmodi autem scriptum non unica pagina, sed pluribus constare solet, quia plura sunt, quæ memoriæ commendamus, quæ adeò non unica pagina possent contineri. Cæsar verò cùm longiores epistolas scribere instituisset, ejusmodi scripsit epistolas, quæ plures paginas implerent.

13. *Cùm antea consules et duces non nisi transversâ chartâ mitterent scriptas.*] Hoc est more nostro scriberent, non prorsùs, id est ante, sed rursus vel retro, ut dicitur. Sic Plautus in Pseudolo :

Non prorsus, verum ex transverso cedit, quasi
cancer solet.

Ex transversus agi dicitur Latine, qui vi et impetu quodam ab instituto deflectitur. Ductum apparet, inquit Erasmus, à navigantibus, qui secundo vento, recto cursu feruntur, flatu adverso transversi aguntur.

23. *Aut si nihil ageret, septenas.*] Id est, si neque legeret, neque dictaret, neque audiret.

etiam pluribus. Memorant eum præterea rationem cum amicis per literas agendi principem extitisse.

Quæstor Juliam amitam, uxoremque Corneliam, defunctus laudavit è more pro rostris. Sed in amitæ quidem laudatione, de ejus ac patris sui origine sic refert. Amitæ meæ Juliæ maternum genus ab regibus ortum, paternum cum Diis immortalibus conjunctum est. Nam ab Anco Martio sunt Martii reges: quo nomine fuit mater. A Venere Julii, cujus gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines [a] pollent, et cærimonia Deorum quorum ipsi in potestate sunt reges. *Ex Suet. in Cæsare.*

Ὅτε τῆς Μαρίκ γυναικὸς ἀποθανέσης, ἀδελφιδὲς ὢν αὐτῆς ἐγκώμιόν τε λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διῆλθεν, καὶ περὶ τὴν ἐκφορὰν ἐτόλμησεν εἰκόνας Μαρίκ προθέσθαι. Ex Plut. in Cæsare.

Quum Marii uxorem Juliam amitam suam defunctam eximiè laudavit in foro, atque in funere ausus est Marii imagines præferre.

C. Cæsar Pont. Max. in oratione, quam pro Bithynis dixit, hoc principio usus est. Vel pro hospitio regis Nicomedis, vel pro horum necessitate, quorum res agitur, refugere hoc munus M. * Vinici, non potui. Nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin à proximis retineatur; neque clientes sine summâ infamiâ deseri possunt, quibus etiam à propinquis nostris opem ferre instituimus. *Ex A. Gel. lib.* v. *cap.* 13. * *Ita Fulvius Ursinus ex libri manuscripti corruptâ scripturâ.*

Quid ergo? syngraphæ non sunt, sed res aliena est. *Ex Julio Rufiniano de Figuris.*

Reperi tamen in oratione C. Cæsaris, quâ Plautiam rogationem

a *Possunt.*

3. *Quæstor Juliam amitam.*] Hæc erat C. Marii uxor, ex qua natus C. Marius Junior. Unde illi studium Marianarum partium.

4. *E more.*] Is mos, teste Livio, inde ortus, quòd cùm aurum in publico deesset, unde Gallis Romanam arcem oppugnantibus, summa pactæ mercedis conficeret, idque esset à matronis collatum, institutum est ut earum, sicut virorum, solennis esset laudatio.

6. *Nam ab Anco Martio sunt Martii reges.*] Quo nomine et quâ gente erat Q. Martius rex, qui v. ante Ciceronem anno consul factus est cum L. Metello, et contra Manlium Catilinarium ducem missus est à Senatu in Hetruriam, ut autor est Sallustius, à quo et dicta aqua Martia, cujus meminit Plinius, lib. XXXVI.

7. *Quo nomine fuit mater.*] Juliæ Cæsaris amitæ, quæ laudatur.

Ib. *A Venere Julii.*] Venus enim ex Anchisa Æneam peperit Julii Ascanii patrem, è quo Gens Julia deducebatur.

10. *Quorum ipsi in potestate sunt reges.*] Sic Horatius:

Regum timendorum in proprios greges
Reges in ipsos imperium est Jovis.

16. *C. Cæsar Pont. Max. in oratione, quam pro Bithynis dixit.*] Erat Pontifex Maximus, quum illam orationem dixit.

17. *Vel pro hospitio regis Nicomedis, vel pro horum necessitate.*] Cùm à Sylla ad necem inquireretur, mari ad regem Bithyniæ Nicomedem confugit. Unde illi cum Bithynis necessitudo intercedebat, quam hoc loco necessitatem appellat.

21. *Quibus etiam à propinquis nostris opem ferre instituimus.*] Secundo loco à propinquis.

24. *Quid ergo? syngraphæ non sunt, sed res aliena est.*] Julius Rufinianus executus apophasim venustum schema seu alio nomine ætiologiam, ejus addit cùm exempla nonnulla, tum hoc ex oratione Cæsaris pro Bithynis, quod propter brevitatem insignem non explicare licet. Rei enim tota cognitio in facto posita est.

26. *Reperi tamen in oratione C. Cæsaris, quâ Plautiam rogationem suasit.*] Lex hæc lata est anno urb. cond. DCLXXV. P. Lutatio Catulo, M. Æmilio Lepido coss. à M. Plautio Syllano trib. pleb. cujus hæc videntur fuisse capita. Is cujus hæc quæstio erit, de ejus capite qærito, qui adversùs rempublicam conjuraverit, insidias senatui fecerit, magistratibus vim attulerit, qui cum telo in publico fuerit, aut seditionis causâ loca superiora occupàrit, qui possessorem è fundo hominibus armatis dejecerit dolo malo, aut armatis objectis, ut inde profugeret causam attulerit, prohibetoque ne prædium, unde dejectus possessor fit, usu capiatur. Eis damnatis aquâ et igni interdicito. Quâ lege Sallustius dicit Catilinam

suasit; necessitatem dictam pro necessitudine, id est jure adfinitatis. Verba hæc sunt: Equidem mihi videor pro nostrâ necessitate, non labore, non operâ, non industriâ defuisse. *Ex A. Gel. lib.* XIII. *cap.* 3. *et Nonio in voce* Necessitas.

Cæsar in Dolabellam Actionis III. Ibi isti, quorum in ædibus fanisque posita, et honori erant, et ornatu. In libris quoque Analogicis omnia istiusmodi sine I littera dicenda censet. *Ex A. Gel. lib.* IV. *cap.* 16.

Nono decimo ætatis anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vigesimo Cæsar Dolabellam, altero et trigesimo Asinius Pollio Catonem, non multò ætatem antecedens Calvus Vatinium, iis orationibus insecuti sunt, quas hodieque cum admiratione legimus. *Ex autore Dialogi de oratoribus. cap.* 34.

Cæterùm compositâ seditione civili, Cornelium Dolabellam consularem et triumphalem virum repetundarum postulavit, absolutoque Rhodum secedere statuit. *Ex Suet. in Cæsare.*

interrogatum à L. Paulo, multos item à Cicerone.

1. *Necessitatem.*] De qua voce diximus.

5. *Cæsar in Dolabellam.*] Suetonius et Plutarchus hunc docent consularem et triumphalem virum à Cæsare accusatum repetundarum, sed absolutum. Videtur tamen Asconius Pedianus damnatum existimare. Sic enim in divinationem, in illum locum Ciceronis: *Videt etiam si à pueris nobilibus. Significat et Cæsarem adolescentem in Dolabella reo ex Sicilia qui quidem damnatus est quantum potuit per Hortensii gratiam. Nam si non damnatus est Dolabella, quomodo postea dicit Tullius: Jamjam Dolabella neque me tui, neque tuorum liberûm miseret, quos tu miseros in egestate ac solitudine reliquisti?* Gesserat ille Dolabella consulatum cum M. Tullio anno urbis cond. DCLXXIII.

9. *L. Crassus.*] De hoc sic Cicero in Bruto: *Crasso nihil statuo fieri potuisse perfectius. Erat,* &c. Et paulo infra, quod ad hunc locum facit, scribit: *Maturè in locum principum oratorum venit. Accusavit C. Carbonem eloquentissimum hominem admodum adolescens, summam ingenii non laudem modo, sed admirationem est consecutus.* Consul tandem factus cum Q. Mutio Scævola anno U. C DCLIX.

Ib. *C. Carbonem.*] Is est qui ter consul fuit, ut testatur Plutarchus, qui cum Sylla bellavit, qui à Cn. Pompeio fuit interfectus, qui et in præclarorum oratorum numerum à Cicerone refertur in Bruto, ubi sic ipsum laudat: *Utinam in Tib. Graccho et C. Carbone talis mens ad rempubl. bene gerendam, quale ingenium ad bene dicendum fuit. Profecto nemo his viris gloria præstitisset.* Et paulo post: *Carbo, quoad vita suppeditavit, est in multis judiciis caussisque versatus.*

10. *Asinius Pollio Catonem.*] Ex Senecæ controversia 19. lib. III. intelligitur Catonem esse ab Asinio Pollione accusatum. Ex Ciceronis epist. 15. lib. IV. ad Attic. absolutum fuisse patet Lege Liciniâ. Quis fuerit Cato, supra dictum. Asinius Pollio insignis fuit orator qui V. à morte C. Cæsaris anno cùm Cn. Domitio consul fuit, in gratiam Virgilius illam Eclogam scripsit cujus est initium:

Sicelides Musæ.

Idem semper Ciceroni infensus.

11. *Calvus.*] Præclarus orator, de quo Ciceronis vide judicium in Bruto et epist. ultima, lib. XV. ad Famil. de quo sic Quintilianus, lib. X. cap. 1. *Inveni qui Calvum præferrent omnibus, inveni qui Ciceroni crederent eum nimia contra se calumnia verum sanguinem perdidisse. Sed est et sancta et gravis oratio, et castigata, et frequenter vehemens quoque. Imitator est autem Atticorum, fecitque illi properata mors injuriam, si quid adjecturus, non si quid detracturus fuit.* Porro quod hic habetur scribit idipsum Quintilianus, lib. XII. cap. 6. *Agendi initium sine dubio secundum vires cujusque sumendum est: neque ego annos definiam, cùm Demosthenem puerum admodum actiones pupillares habuisse manifestum sit. Calvus, Cæsar, Pollio multum ante quæstoriam omnes ætatem gravissima judicia susceperint.*

12 *Ex autore Dialogi de oratoribus.*] Hic Dialogus adscribitur Tacito, quamquam Fabii Quintiliani esse videatur. Argumentum ejus est: An sui sæculi oratores antiquis et quare concedant, et cùm multas causas affert, tum hanc imprimis, quòd juvenes non in scholas olim deducerentur, sed ad eum oratorem, qui principem locum in civitate teneret, sic apud eum in prælio pugnare didicisse, non in umbra, inde factum ut adolescentuli accusationes aut defensiones susceperint. Itaque nono decimo ætatis anno.

14. *Cæterùm composita seditione Civili.*] Quæ per M. Lepidum movebatur, cujus spe ex Asia Romam properè Cæsar redieret. Cùm enim is Lepidus consul acta Syllæ rescindere vellet, à Q. Catulo collega ex Italia pulsus est, de quo Lucanus:

—— sternêre profecto,
Ut Catulo jacuit Lepidus.

Divus quoque Julius, quàm cœlestis numinis, tam etiam humani ingenii perfectissimum columen, vim facundiæ propriæ expressit, dicendo in accusatione Cn. Dolabellæ, quem reum agit, extorqueri sibi caussam optimam L. Cottæ patrocinio. *Ex Valerio Max. lib.* VIII. *cap.* 9.

C. Cæsar Cn. Dolabellam accusavit, nec damnavit. *Ex Pediano in orat. pro Marco Scauro.*

Significat et Cæsarem, item adolescentem in Dolabella reo ex Sicilia, qui quidem damnatus est quantum opportuit per Hortensium, &c. *Ex Pediano in Divin.*

Ἐπανελθὼν δ' εἰς Ῥώμην, Δολαβέλλαν ἔκρινε κακώσεως ἐπαρχίας, καὶ πολλαὶ ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος τῶν πόλεων μαρτυρίας αὐτῷ παρέσχον· ὁ μὲν ἐν Δολαβέλλας ἀπέφυγε τὴν δίκην. Ex Plut. in Cæsare.

Ad urbem vero reversus postulavit Dolabellam repetundarum, civitatesque Græciæ frequentes ei testimonium dixere, verùm absolutus Dolabella est.

Famâ verò hostilium copiarum perterritos, non negando minuendove, sed insuper amplificando, ementiendoque confirmabat. Itaque cùm exspectatio adventûs Jubæ terribilis esset, convocatis ad concionem militibus; Scitote, inquit, paucissimis his diebus regem affuturum cum x. legionibus, equitum xxx. levis armaturæ c. millibus, elephantisque ccc. Proinde desinant quidam quærere ultra, aut opinari: mihique, qui compertum habeo, credant: aut quidem vetustissimâ nave impositos quocumque vento in quascumque terras jubebo avehi. *Ex Suet. in Cæsare.*

C. Cæsar apud milites de * incommodis eorum: Non frustrabo vos, milites. *Ex Diomede lib.* 1. * *Alios* commodis.

Nisi fortè quisquam aut Cæsaris pro Decio Samnite, aut Bruti pro Deiotaro rege, cæterosque cujusdam lenti luminis ac temporis libros legit, &c. *Ex autore Dialogi de oratoribus.*

Catonem primum putat de animadversione dixisse, quàm omnes antè dixerant præter Cæsarem. Et cùm ipsius Cæsaris tam severa fuerit, qui tum prætorio loco dixerit, &c. *Ex Cic. ad Attic. lib.* XII.

et morbo in Sardinia periit, quem mœror ex adulterio uxoris cognito conceptus attulerat. Teste Plutarcho in Pompeio.

1. *Divus quoque Julius.*] Quia in Deorum numerum relatus est, non ore modò decernentium, sed et persuasione vulgi, ut testatur Suetonius in ejus vita.

Ib. *Quàm cœlestis numinis, tam etiam humani ingenii perfectissimum columen.*] Quantus Deus, tantus homo, ut summus Deus, ita summus homo cui nihil defuit ad divinitatis perfectionem, princeps Deorum atque hominum. Columen enim seu columna, eâ re cujus est columen validius ac firmius fit necesse est.

4. *L. Cottæ patrocinio.*] De hoc Cicero in Bruto dicit: *Ex his Cotta et Sulpitius cum meo judicio tum omnium facile primas tulerunt.*

17. *Fama vero hostilium,* &c.] Vide lib. de bello Africano.

28. *Nisi forte quisquam aut Cæsaris pro Decio Samnite.*] Nullum usquam legi ejus Decii Samnitis commemorationem.

Ib. *Aut Bruti pro Deiotaro rege,* &c.] Orationes; verisimile est Brutum, qui Cæsaris amicitiâ florebat, Deiotari à Castore nepote apud Cæsarem accusati patrocinium, ut Ciceronem ipsum suscepisse.

29. *Cujusdam lenti luminis ac temporis libros legit.*] Negat enim eos esse acres Oratores.

31. *Catonem primum putat de animadversione dixisse,* &c.] Brutus ad Atticum epistolam miserat, in qua quid de manifestis sociis Catilinæ, Lentulo, Cethego et aliis statutum in senatu fuisset. Illam epistolam ad Ciceronem Atticus miserat. Verùm Cicero, qui in re præsenti fuerat, à Bruto censet ignoratum fuisse quod gestum esset, et quæ falsa sciebat esse reprehendit. At prima pars non omnino falsa fuit, siquidem, ut ait Suetonius, Decium Syllanum consulem designatum non piguit sententiam suam, quia mutare turpe erat, interpretatione lenire, velut gravius, atque ipse sensisset, exceptam.

33. *Qui tum prætorio loco dixerit.*] Id Suetonius docet Cæsarem eo tempore fuisse præ-

Sed Cæsar ubi ad eum perventum est, rogatus sententiam à consule, hujuscemodi verba locutus est : Omnes homines, &c. *Ex Sallust. in Conjur.*

Ὁ δὲ Καῖσαρ ἀναστὰς λόγον διῆλθεν πεφροντισμένον, ὡς ἀποκτεῖναι μὲν ἀκρίτους ἄνδρας ἀξιώματι καὶ γένει λαμπροὺς, οὐ δοκεῖ πάτριον οὐδὲ δικαιὸν εἶναι, μὴ μετὰ τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης· εἰ δὲ φρουροῖντο δεθέντες ἐν πόλεσι τῆς Ἰταλίας, ἃς ἂν αὐτὸς ἕληται Κικέρων, μέχρι οὗ καταπολεμηθῇ Κατιλίνας, ὕστερον ἐν εἰρήνῃ καὶ καθ' ἡσυχίαν περὶ ἑκάστου τῇ βουλῇ γνῶναι παρέξει· οὕτω δὲ τῆς γνώμης φιλανθρώπου φανείσης, καὶ τοῦ λόγου δυνατῶς ἐπ' αὐτῇ ῥηθέντος, οὐ μόνον οἱ μετὰ τοῦτον ἀνιστάμενοι προσετίθεντο πολλοὶ δὲ καὶ τῶν τὰς εἰρημένας γνώμας ἀπειπάμενοι πρὸς τὴν ἐκείνου κατέστησαν, ἕως ἐπὶ Κάτωνα τὸ πρᾶγμα καὶ Κάτουλον περιῆλθεν. Ex Plutarch. in Cæsare.

At Cæsar surgens orationem habuit accuratè meditatam, retulitque viros dignitate et genere illustres indictâ caussâ necare, non videri sibi nec usitatum nec legitimum, nisi ultimâ urgente necessitate. Quòd si vincti in municipiis per Italiam, quæ ipse eligeret Cicero, quoad debellatus foret Catilina, custodirentur, tunc partâ pace otiosè senatum de unoquoque cogniturum. Ita sententia levis quum esset visa, et magnâ cum contentione oratio dicta, non solùm qui post illum dicturi surrexerunt, assensi sunt ; sed multi eorum, qui ante eum dixerant, discedentes à sua sententia, in illius transire sententiam, donec ad Catonem et Catulum ventum est.

Sic fac existimes : post has miserias, id est postquam armis disceptari cœptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cæsar, accusatâ acerbitate Marcelli (sic enim appellabat) laudatâque honorificentissimè et equitate tuâ et prudentiâ, repentè præter spem dixit, se senatui roganti de Marcello, ne * hominis (L. ominis) quidem causa negaturum. *Ex Cic. lib.* IV. *ad Fam. Epist.* 4. *ad Ser. Sulpic.*

Quæstor Juliam amitam, uxoremque Corneliam defunctas laudavit è more pro rostris. *Ex Suet. in Cæsare.*

Τὸ μὲν οὖν ἐπὶ γυναιξὶ πρεσβυτέραις λόγους ἐπιταφίους διεξιέναι πάτριον ἦν Ῥωμαίοις, νέαις δε οὐκ ἦν ἐν ἔθει· πρῶτος εἶπεν Καῖσαρ ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς ἀποθανούσης. Ex Plutarch. in Cæsare.

In honorem quidem magnarum natu fæminarum orationes funebres habere, id moris erat Romani ; in adolescentiarum vero funeribus cùm moris non esset, Cæsar primus uxorem suam defunctam laudavit.

DE C. JULII CÆSARIS ORATIONIBUS TESTIMONIA.

Tum Brutus : Orationes quidem ejus mihi vehementer probantur, complures autem legi, &c. *Ex Cic. in Bruto.*

torem creatum. Qui autem creati erant magistratus, priores sententiam rogabantur à consule, quod prærogari appellabant.

1. *Sed Cæsar, ubi ad eum perventum est,* &c.] Vide rem totam fusè narratam apud Sallustium in bello Catilinario.

24. *Nam et ipse Cæsar, accusatâ acerbitate Marcelli (sic enim appellabat)* &c.] Quia ipsum Marcellus consul erat persecutus. Retulerat enim ad senatum ei ut ante tempus succederetur, et ne absentis ratio in comitiis haberetur, et ut colonis, quos Cæsar Novocomum deduxisset, civitas adimeretur, in omnibus eum latronem appellans.

25. *Laudatâque honorificentissimè et equitate tuâ et prudentiâ.*] Servius enim Sulpitius, ad quem epistola scribitur, qui alter illo anno consul erat, æquior Cæsari fuerat, adeò ut per illum, teste Suetonio, Cæsar Marcello resisteret.

26. *Ne * hominis (L. ominis) quidem causa negaturum.*] Id est, Marcelli ipsius, etsi non interveniret senatûs deprecatio, cui Marcello vel soli perlibenter parceret. Nempe ut Marcello gratam faceret restitutionem, cùm non senatûs tantùm deprecantis, sed sui etiam rationem habitam esse à Cæsare videret.

39. *Complures autem legi.*] Hoc iterum

Orationes aliquas reliquit, inter quas temerè quædam feruntur. Pro Q. Metello, quam non immeritò Augustus existimat magis ab actuariis exceptam, malè subsequentibus verba dicentis, quàm ab ipso editam. Nam in quibusdam exemplaribus invenio ne inscriptam quidem pro Metello, sed quam scripsit Metello, cùm ex persona Cæsaris sermo sit, Metellum seque adversus communium obtrectatorum criminationes, purgantis. Apud milites quoque in Hispania idem Augustus orationem esse vix ejus putat. Quæ tamen duplex fertur, una quasi priore habita prœlio, altera posteriore, quo Asinius Pollio ne tempus quidem concionandi habuisse eum dicit, subitâ hostium incursione. *Ex Suet. in Cæsare.*

Reliquit et de Analogia duos libros, et Anticatones totidem. *Suet. in Cæsare.*

Cæsar in Anticatone priore: Uno enim excepto, quem aliusmodi atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros. *Priscianus bis lib.* VI. *et lib.* VII. *et lib.* XIII.

Erunt officia antelucana, in quæ incidere impune ne Catoni quidem licuit. Quem tamen Caius Cæsar ita reprehendit, ut laudet. Describit enim eos, quibus obvius fuerit, cum caput ebrii retexissent, erubuisse. Deinde adjicit: Putares non ab illis Catonem, sed illos à

Cicero confirmat in oratione pro Deiotaro, ubi sic colloquitur Cæsarem: *Quæ quoniam angustiora parietes faciant, tuum est, Cæsar, qui pro multis sæpe dixisti, quid nunc mihi animi sit, ad te ipsum referre.*

1. *Orationes aliquas reliquit, inter quas temerè quædam feruntur. Pro Q. Metello.*] Metellus trib. plebis legem promulgavit quâ Pompeio demandandum censebat, ut videret ne quid respublica detrimenti caperet propter periculum, quod à Catilina imminebat, ipseque ut in Italiam suas copias transportaret, et urbem à Catilina defenderet. Sed specie Catilinæ repellendi id agebatur, ut respubl. Pompeio traderetur. Qua in lege ferenda multum Cæsaris prætoris opibus adjuvabatur Metellus. Restitit Cato incitatæ per tribunum multitudini, suoque consilio et constantiâ ne lex ferretur impedivit, utpote quæ seditionem Romæ et bellum civile excitaret. Rem totam fusè apud Plutarchum enarratam vide in Catone.

2. *Ab actuariis acceptam.*] Actuarii sunt qui acta excipiunt, et veloci stylo scribunt. Quod significare videtur Seneca, epist. 33. *Multum viva vox facit, non quidem hæc, quæ alienis verbis commodatur et actuarii vice fungitur.*

8. *Una quasi priore habita prœlio, altera posteriore.*] Cæsar duo prœlia adversus Pompeii filios in Hispania fecit, alterum apud Cordubam, alterum apud Mundam; quo in postremo militibus suis clamitabat, ut scribit Appianus, si nihil pudoris superest, corripite me et in puerorum manus tradite. Ita suis rebus diffidebat, seu potius desperabat.

12. *Reliquit et de Analogia duos libros.*] Græci ἀναλογίαν vocant quam Latini proportionem dicunt. Ea autem proportio verborum est, atque adeò tota est Grammatica tractatio. Pro analogia et contra analogiam Varro subtilissimè disseruit. Crates item contra analogiam adversus Aristarchum, qui illius vim probabat, omnes ingenii nervos contendit. Hanc tractationem licèt Grammaticam non à se alienam aut se indignam judicavit Cæsar. Itaque Quintilianus, lib. I. *An vim Cæsaris fregerunt editi de Analogia libri?* Hos libros ad M. Ciceronem scripsisse testis est locuples A. Gellius, lib. XIX. cap. 8.

Ib. *Et Anticatones totidem.*] Id est libros contra Catonem jam mortuum, quibus respondet laudationi Catonis, quam M. Tullius Cicero confecerat.

14. *Uno enim excepto, quem aliusmodi atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros.*] Verum illud quidem est quod à Cicerone scriptum legimus lib. I. de offic. *Principio generi animantium omni est à natura tributum, ut se vitam corpusque tueatur,* &c. *Commune item animantium omnium est conjunctionis appetitus procreandi causâ, et cura quædam eorum quæ procreati sunt.* Verùm Catonem non talem finxerat natura, sed philosophia quæ justi et æqui, non consanguinitatis rationem habere suasit.

17. *Erunt officia antelucana,* &c.] Plinius secundus amico suo ad cœnam vocanti promittit se venturum, sed certis conditionibus, *Ut cœna sit expedita, sit parca, Socraticis tantùm est* (id est philosophicis) *sermonibus abundet, in his quoque teneat modum. Erunt officia antelucana.* Nam si ejusmodi confabulationibus in multam noctem cœna prorogetur, venient ad salutationis officium ante lucem clientes, qui si madidos vino offenderint, nobis paratum est dedecus, quod vitare non potuit etiam decorus vir Cato. Verisimile est autem hæc petita ex Anticatone, quod Cicero, lib. XII. epist. ad Attic. collecta Catonis esse à Cæsare vitia scribit.

Catone deprehensos. Potuitne plus autoritatis tribui Catoni, quàm si ebrius tam venerabilis erat? Nostræ tamen cœnæ ut apparatûs et impendii, sic temporis modus constet. Neque enim hi sumus, quos vituperare ne inimici quidem possunt, nisi ut simul laudent. *Ex Plin. lib.* III. *Epist. ad Attil. Sever.*

C. etiam Cæsar, gravis autor linguæ Latinæ, in Anticatone: Unius, inquit, arrogantiæ, superbiæque, dominatuque. *Ex A. Gell. lib.* IV. *cap.* 16.

DE C. JULII CÆSARIS IN CATONEM SCRIPTIS TESTIMONIA.

Qualis futura sit Cæsaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis: itaque misi librum ad Muscam, ut tuis librariis daret. Volo enim eum divulgari. *Ex Cicer. ad Att. lib.* XII.

Hirtii epistolam si legeris, quæ mihi quasi πρόπλασμα videtur ejus vituperationis, quam Cæsar scripsit de Catone. *Ex lib.* XII. *ad Attic.*

Cùm mihi Balbus nuper in Lanuvino dixisset, se et Oppium scripsisse ad Cæsarem, me legisse libros contra Catonem, et vehementer probasse. *Ex lib.* XIII. *ad Attic.*

Quibus omnibus generibus usus est nimis imprudenter Cæsar contra Catonem meum. *Ex Cic. in Topic.*

M. Ciceronis libro, quo Catonem Cœlo æquavit, quid aliud dictator Cæsar, quàm rescriptâ oratione velut apud judices respondit? *Ex Tacit. lib.* IV.

Hisque usum C. Cæsarem in vituperando Catone notaverit * Cicero. *Ex Quintil. lib.* III. (* *in Topicis.*)

7. *Dominatuque.*] Supra dictum solitos esse dandi casus in *u* non in *ui* finiri.

11. *Qualis futura sit Cæsaris vituperatio contra laudationem meam.*] Magnum volumen Catonis laudibus impleverat Cicero. Has laudes cum suo probro putavit Cæsar esse conjunctas, quòd perpetuò ab illo fuerat abalienatus dissidio. Itaque Catonis ipse vituperationem scripsit, cujus non tantùm copiam Ciceroni fecit Hirtius, sed etiam προπλάσματος, id est, speciminis, quod antequam ipsum opus aggrederetur, Cæsar adumbraverat. Tantâ autem solertiâ fuit opus à Cæsare compositum, ut cùm in Catonem mortuum totum dirigeretur, Ciceroni tamen laudatori parceret, imò et hominem laudaret. Nam Ciceronis orationem ibidem laudavit Cæsar, ut similem Periclis et Theramenis sermoni. Autor Plutarchus in Cicerone.

13 *Ad Muscam.*] Quidem Sempronius Musca apud Val. Maximum commemoratur, sed an is sit, non satis scio.

19. *In Lanuvino.*] Prædio prope Lanuvium oppidum, quod nunc *Indovino* dicitur. Sic à Tusculo oppido sit Tusculanum.

20. *Et vehementer probasse.*] Non tantùm contra Ciceronem scripsit Cæsar non sine laudibus Ciceronis, sed scriptum Cæsaris Cicero suo calculo comprobavit. Utinam quicumque de argumentis sanctis vel profanis controversias inter se vel stylo vel voce christiani homines agitant, christiano hoc exemplo etiam non christianis usitato mallent, quàm contumeliis rem gerere.

22. *Quibus omnibus generibus usus est nimis imprudenter Cæsar.*] Hæc genera sunt quæ ipse ibidem posuit: *Aut negari potest id factum esse quod laudatur, aut non eo nomine afficiendum quo laudatur affecerit, aut omnino non esse laudabile, quod non rectè, non jure factum sit.*

Ib *Contra Catonem meum.*] Laudationem meam Catonis.

27. *Hisque usum C. Cæsarem.*] Cùm Fabius in hujus libri III. cap. 6. dixerit esse status causæ tres: An sit, Quid sit, et Quale sit; hicque postremus status qualitatis status appelletur hoc, cap. 7. quod totum est de genere demonstrativo, id est, de laude et vituperatione; ait tres status cadere in hoc opus posse hisque usum Cæsarem in vituperando Catone à Cicerone fuisse notatum. Quod in superiore fragmento legimus.

Ut Catonem Tullius laudans: et duobus voluminibus Cæsar accusans. *Ex Mart. Capell. lib.* v.

Atque utinam ritus veteres, et publica saltem
His intacta malis agerentur sacra. Sed omnes
Noverunt Mauri, atque Indi, psaltria penem
Majorem, quàm sint duo Cæsaris Anticatones,
Illuc, &c. Ex Juven. Sat. vi. vers. 334.

Πυθόμενος δὲ ὡς ἑαυτὸν ὁ ἀνὴρ διειργάσατο, δῆλος μὲν ἦν δηχθεὶς, ἐφ' ᾧ δὲ ἄδηλον· εἶπε δ' οὖν· ὦ Κάτων, φθονῶ σοι τοῦ θανάτου, καὶ γάρ σύ μοι τῆς σωτηρίας ἐφθόνησας· ὁ μὲν οὖν μετὰ ταῦτα γραφεὶς ὑπ' αὐτοῦ πρὸς Κάτωνα τεθνεῶτα λόγος, οὐ δοκεῖ πράως ἔχοντος οὐδὲ εὐδιαλλάκτως σημεῖον εἶναι· πῶς γὰρ ἐφείσατο ζῶντος, εἰς ἀναίσθητον ἐγχέας ὀργὴν τοσαύτην; Paulo Post: Καὶ τὸν λόγον ἐκεῖνον οὐκ ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φιλοτιμίας πολιτικῆς συντετάχθαι διὰ τοιαύτην αἰτίαν· ἔγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος, ὄνομα τῷ λόγῳ θέμενος Κάτωνα, καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ σπουδῆς, ὡς εἰκὸς ὑπὸ τοῦ δεινοτάτου τῶν ῥητόρων εἰς τὴν καλλίστην πεποιημένος ὑπόθεσιν· τοῦτο ἠνία Καίσαρα, κατηγορίαν αὐτοῦ νομίζοντα τὸν τοῦ τεθνεῶτος δι' αὐτὸν ἔπαινον. ἔγραψεν οὖν πολλάς τινας κατὰ τῶν Κάτωνος αἰτίας συναγαγών. τὸ δὲ βιβλίον 'Αντικάτων ἐπιγέγραπται· καὶ σπουδαστὰς ἔχει τῶν λόγων ἑκάτερος διὰ Καίσαρα καὶ Κάτωνα πολλούς. Ex. Plut. in Cæs.

· *ui vero ad* · *um allatum est manus sibi Catonem violentas attulisse, ostendit eá re se morderi Cæsar. Qua verò de causa obscurum est. Ait autem: Invideo tibi, Cato, hoc lethum, siquidem mihi tuam salutem invidisti. Enimvero quam postea in Catonem defunctum orationem scripsit, non apparet benigni vel placabilis in eum animi habere significationem. Qui enim pepercisset vivo, in quem exanimem tantam bilem effuderit?* Paulo post; *Nec conjectant hunc librum odio, sed civili adductum ambitione commentatum fuisse. ex ejusmodi causa. Scripsit Cicero Catonis laudationem, cui libro Catonem nomen indidit, is nimirum omnium manibus terebatur, ut ab Oratore eloquentissimo in argumento factus præstantissimo. Pupugit id Cæsarem suum esse crimen arbitratum ejus, qui sui causâ mortuus esset, laudationem. Scripsit igitur ejus criminationem, multis in eum collectis criminibus, librum Anticatonem inscripsit. Habet autem uterque liber æmulos Cæsaris et Catonis causâ multos.*

Αὐτὸς δ' οὖν ὕστερον, ἐν τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Κάτωνος ἀντιγραφῇ, παραιτεῖται, μὴ στρατιωτικοῦ λόγον ἀνδρὸς ἀντεξετάζειν πρὸς δεινότητα ῥήτορος εὐφυοῦς, καὶ σχολὴν ἐπὶ τοῦτο πολλὴν ἄγοντος. Ex Plut. in Cæs.

At postmodum in oratione, qua Ciceronis Catoni respondet, deprecatur, ne quis hominis militaris dictionem, eum oratoris solertis, quique multum in ea re otii posuerit, eloquentia conferat.

'Εκ δὲ τούτου διετέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονούμενος, ὥστε καὶ γράψαντι λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος ἀντιγράφων τόν τε λόγον αὐτοῦ καὶ τὸν βίον, ὡς μάλιστα τῷ Περικλέους ἐοικότα καὶ Θηραμένους ἐπαινεῖν. ὁ μὲν οὖν Κικέρωνος λόγος Κάτων· ὁ δὲ Καίσαρος, 'Αντικάτων ἐπιγέγραπται. Ex Plut. in Cæs.

Ex eo autem eum et perpetuò coluit et humanitate suâ complexus est, ut quum scripsit in laudem Catonis Cicero orationem, ipse ex adverso

6. *Majorem, quàm sint duo Cæsaris Anticatones.*] Longos ille opportet libros fuisse, quorum de magnitudine magnis rebus petatur comparatio, quamvis satyrico more à Juvenale Poëta.

scribens, dictionem ejus et vitam sicut maximè germanam Periclis Theramenisque extolleret.

EX LIBRIS DE ANALOGIA AD M. T. CICERONEM.

Reliquit et de Analogia duos libros, &c. *Ex Suet. in Cæsare.*

EX LIBRO I.

Quin etiam ex maximis occupationibus cùm ad te ipsum, inquit, in me intuens, de ratione Latinè loquendi accuratissimè scripserit, primoque in libro dixerit verborum delectum originem esse eloquentiæ: tribueritque, mi Brute, huic nostro, qui me de illo maluit quàm se dicere, laudem singularem (nam scripsit his verbis cùm hunc nomine esset affatus :) ac si cogitata præclarè eloqui possent, nonnulli studio et usu laboraverunt (cujus te penè principem copiæ atque inventorem, bene de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus). Hunc facilem et quotidianum noluisse sermonem, nunc pro relicto est habendum. Tum Brutus, amice hercule, inquit, et magnificè te laudatum puto, quem non solum principem atque inventorem copiæ dixerit, quæ erat magna laus, sed etiam bene meritum de populi Rom. nomine et dignitate. *Ex Cic. in Bruto.*

C. Cæsar ille perpetuus dictator, C. Pompeii socer, à quo familia et appellatio Cæsarem deinceps propagata est, vir ingenii præcellentis, sermonis præter alios suæ ætatis castissimi, in libris quos ad M. Ciceronem de Analogia scripsit, *arenas* vitiosè dici existimabat, quòd *arena* nunquam multitudinis numero appellanda sit, sicuti neque *cœlum*, neque *triticum*. Contra autem *quadrigas*, etiamsi currus unus equorum quatuor junctorum unum sit, plurativo semper numero dicendas putat, sicut *arma, et mœnia, et comitia, et inimicitias*, &c. *Paulo post*, Tunc prolato libro de Analogia prima verba hæc ex eo pauca memoriæ mandavi: nam quod prædixisset, neque *cœlum, triticumve*, neque *arenam* multitudine significationem pati: Num tu, inquit, harum rerum naturâ accidere arbitraris, quòd *unam terram, et plures terras, et urbem, et urbes, et imperium, et imperia*, dicamus? Neque *quadrigas* in unam nominis figuram redigere, neque *arenam*, in multitudinis appellationem convertere possimus? *Ex A. Gell.* lib. XIX. *cap.* 8.

Atque id quod à Cæsare excellentis ingenii ac prudentiæ (*ita A. Gellius, Macrobius* providentiæ) viro, in primo de Analogia libro scriptum est, habe semper in memoria atque in pectore, ut tanquam scopulum sic fugias inauditum atque insolens verbum. *Ex A. Gell. lib.* I. *cap.* 10. *et Macrob. lib.* I. *Saturn. cap.* 5.

6. *Quin etiam ex maximis occupationibus, &c.*] In transitu Alpium, cùm ex citeriore Gallia conventibus peractis, ad exercitum rediit in Galliam ulteriorem, scripsit libros de Analogia ad Ciceronem, ut testatur Suet. in Cæsare, cap. 56.

Ib. *Inquit.*] Atticus.

7. *In me.*] Ciceronem.

Ib. *Accuratissimè scripserit.*] In libris de Analogia duobus quos ad te scripsit.

8. *Primoque in libro.*] Analogiæ.

9. *Huic nostro.*] Delectui.

Ib. *Qui me de illo maluit*] Me Atticum de illo Cæsare.

Ib. *Quàm se.*] Cæsarem.

10. *Cùm hunc nomine esset affatus.*] Ciceronem.

12. *Cujus te penè principem.*] Ciceronem.

EX LIBRO II.

C. Cæsar in libro de Analogia secundo, *hujus die*, *et hujus specie* dicendum putat. *Ex A. Gell. lib.* IX. *cap.* 14.

Panium Cæsar de Analogia libro secundo dici debere ait, sed Verrius contra. Nam *i* detracta *panum* ait dici debere. *Ex Charis. lib.* I.

Cæsar de Analogia secundo, *fagos*, *populos*, *ulmos*. *Ex Charis. lib.* I.

Cæsar de Analogia secundo, *turbonem* non *turbinem* etiam in tempestate dici debere ait, ut *Cato*, *Catonis*, non ut *homo*, *hominis*. *Ex Charis. lib.* I.

Lacer an *Laceris*, &c. Cæsar de Analogia secundo, nec non Valgius de rebus per epistolam quæsitis. *Ex Charis. lib.* I.

Is homo, *idem* compositum facit, nisi quia Cæsar libro secundo (*de Analogia videlicet*) singulariter, *idem*, pluraliter *iidem* dicendum affirmat. Sed consuetudo hoc non servat. *Ex Charis. lib.* I.

EX IISDEM, NON DISTINCTO LIBRO.

C. Cæsar, gravis autor linguæ Latinæ, in libris Analogicis omnia istiusmodi (*puta senatu*, *victu*, *aspectu*, &c.) sine *i* littera dicenda censet. *Ex A. Gell. lib.* IV. *cap.* 16.

Hic et hæc Samnis, *hujus Samnitis*. Sic Cæsar de Analogia. *Ex Prisc. lib.* VI.

Partum. Cæsar de Analogicis, *harum partium*. *Ex Charis. lib.* I.

EX IISDEM, UTI VEROSIMILE EST, NON ADSCRIPTO TAMEN UBI LAUDANTUR LIBRO.

Mihi autem placet Latinam rationem sequi quousque patitur decor. Neque enim jam *Calypsonem* dixerim, ut *Junonem*: quanquam secutus antiquos C. Cæsar utitur hâc ratione declinandi. *Quintil. lib.* V. *cap.* 5.

M. Tullius et C. Cæsar, *mordeo memordi*; *pango pepigi*; *spondeo spepondi* dixerunt. *A. Gell. lib.* VII. *cap.* 9.

2. *Hujus die.*] Sic Virgilius, lib. I. Georgicôn:

Libra die somnique pares ubi fecerit horas.

ut agnoscit Servius, quanquam nonnulli legant *dies*, quod A. Gellius autoritate Sallustii in Jugurtha probat, *vix decima parte die reliqua*.

11. *Nec non Valgius.*] C. Valgius, ut testatur Quintilianus, lib. III. cap. 1. discipulus fuit Apollodori Pergameni Rhetoris, qui fuerat Apolloniæ præceptor Augusti Cæsaris. Hujus *Apollodori præcepta*, inquit idem Quintilianus, *magis ex discipulis cognoscas*, *quorum diligentissimus in tradendo Latine fuit C. Valgius. Nam ipsius sola videtur ars edita ad Matium, quia cæteras missa ad Domitium epistola non agnoscit.* Quæ epistola videtur hic à Charisio laudata.

14. *Pluraliter* iidem *dicendum affirmat. Sed consuetudo hoc non servat.*] Ergo Charisii tempore non servabatur, quod nunc Cæsaris ad sententiam rediit.

22. *Partum. Cæsar de Analogicis, harum partium.*] Ergo ad usum Cæsaris reditum est. Dicimus enim *partium* non *partum*.

26. *Neque enim jam Calypsonem dixerim, ut Junonem.*] Antiquitùs Latini ignari Græcæ linguæ, si quæ nomina Græca pronuntiabant, latino more utebantur in declinando, tandem vero illius linguæ majorem adepti cognitionem, more Græco declinare cœperunt, et tunc non *Calypsonem*, ut prius, sed Græcum Accusativum secuti, dicere cœperunt *Calypso*, cujus est nomen passim in Odyssea Homeri. Erat enim Nympha una de Atlantis filiabus, quæ in Ogygia insula regnabat, et ibi Ulyssem per sex aut septem annos detinuit, illius conjugii cupida. Rem totam vide in Odyssea.

C. Cæsar ait, *l* litterâ nominativo singulari neutra finita nomina eandem definitionem capere, quam capiant *e* litterâ terminata: *huic animali, et ab hoc animali: huic puteali, et ab hoc puteali. Charis. lib.* I.

Aplustre. Omnium nominum quæ sunt neutri generis et in *e* terminantur, ait Plinius, Cæsarem [a] scisse eosdem esse ablativos, quales sunt dativi singulares. *Charis. lib.* I.

A R litteris nomina neutralia terminata, ait Cæsar, quòd dativo et ablativo pari jure funguntur, ut idem Plinius scribit. *Charis. lib.* I.

Jubar. Plinius ait inter cætera etiam istud Cæsarem dedisse præceptum, quod neutra nomina *ar* nominativo clausa, per *i* dativum ablativumque singulares ostendant: *jubar* tamen et *far* ab hac regula dissidere. Nam *huic jubari* dicimus; *ab hoc jubare; et huic farri, ab hoc farre. Charis. lib.* I.

Ac ne illa ratio recepta est, quam Cæsar ponit in fœmininis, ut *puppim, restim, pulvim.* Hoc enim modo et *ab hoc cani, et ab hoc cane. Char. lib.* I.

Tribus *iii* junctis qualis posset syllaba pronuntiari? nam postremum *i* pro vocali accipiendum, quod Cæsari artis grammaticæ doctissimo placitum fuisse, à Victore quoque in arte Grammatica de syllabis comprobatur. *Prisc. lib.* I.

V, loco consonantis posita, eandem prorsus in omnibus vim habuit apud Latinos, quam apud Æoles digamma F, pro quo Cæsar hanc figuram, Ⅎ scribere voluit. Quod quamvis illi recte visum est, tamen consuetudo antiqua superavit. *Prisc. lib.* I.

Hæc pollis, pollinis. Sic Charisius. Probus autem et Cæsar, *hoc pollen, pollinis* declinaverunt. *Prisc. lib.* VI.

Præterea Cæsar declinat, *pubis puberis:* Probus, *pubes puberis:* quidam, *puber puberis. Prisc. lib.* VI.

Quamvis Cæsar non incongruè protulit *ens* à verbo *sum, es, est. Prisc. lib.* XVIII.

Hoc lutum atque *macellum* singulari exire memento, licèt Ennius, *ista macella*, dicatque et Cæsar, *luta. Ex. Capro.*

Lacrumæ an *lacrimæ*, *maxumus* an *maximus*, et si quæ similia sunt, scribi debeant, quæsitum. Terentius Varro tradidit Cæsarem per *i* ejusmodi verba solitum esse enuntiare et scribere: inde propter autoritatem tanti viri consuetudinem factum. Sed ego in antiquiorum, &c. *Cassiodorus ex Annæo Cornuto de Orthographia.*

Variè etiam scriptitatum est, *mancupium, aucupium, manubiæ.* Siquidem C. Cæsar per *i* scripsit, ut apparet ex titulis ipsius. *Ex Velleio De Orthographia.*

An ideò minor est M. Tullius orator, quòd idem artis hujus (*Grammaticæ*) diligentissimus fuit, et in filio, ut in Epistolis apparet, rectè

[a] *Sanxisse.*

5. *Aplustre.*] Sunt navium ornamenta.

19. *Tribus iii junctis,* &c.] Quia genitivum *Pompeii* Antiqui per tria *iii* scribebant, quorum duo superiora loco consonantium accipiebant.

31. *Quamvis Cæsar non incongruè protulit ens à verbo* sum, es, est.] Quod vulgus Philosophorum cupidè nostrâ tempestate arripuit.

loquendi usquequaque asper quoque exactor? Aut vim C. Cæsaris fregerunt editi de Analogia libri? *Quintil. lib.* I. *cap.* 7.

APOPHTHEGMATA.

Sed tamen ipse Cæsar habet peracre judicium: et, ut Servius frater tuus, quem litteratissimum fuisse judico, facilè diceret, hic versus Plauti non est, hic est, quòd tritas haberet aures notandis generibus Poëtarum et consuetudine legendi: sic audio Cæsarem, quum volumina jam confecerit Ἀποφθεγμάτων, si quid afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, rejicere solere. Quod eo nunc magis facit, quia vivunt mecum ferè quotidie illius familiares. Incidunt autem in sermone vario multa, quæ fortasse, illis quum dixi, nec illiterata, nec insulsa esse videantur. Hæc ad illum cum reliquis actis perferuntur. Ita enim ipse mandavit. Sic fit ut, si quid præterea de me audiat, non audiendum putet. *Cic. lib.* IX. *Epist. ad Famil. Epist.* 16. *ad Pap. Pætum.*

DICTA COLLECTANEA.

Feruntur et à puero et ab adolescentulo quædam scripta, &c. Item dicta collectanea. Quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Suet. in Cæsare.*

EPHEMERIDES.

C. Julius Cæsar quum dimicaret in Gallia, et ab hoste raptus equo ejus portaretur armatus, occurrit quidam ex hostibus qui eum nosset; et insultans ait * Cecos Cæsar, quod Gallorum linguâ, Dimitte, significat: et ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Cæsar in Ephemeride sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem. *Servius in lib.* II. *Æneid. Virgil.*

* *Aliàs*, Cetos Cæsar. *Servius P. Danielis*, Cæsar Cæsar. *Quod quid velit, docti examinent.*

LIBRI AUSPICIORUM.

Sed contra Julius Cæsar XVI. Auspiciorum libro negat nundinis con-

4. *Ut Servius frater tuus.*] Is est Servius Claudius, qui Metello et Afranio coss. diem obiit supremum. cujusque mortui libros Pætus frater Ciceroni tradidit.

8. Ἀποφθεγμάτων.] Acutè graviterve dictorum.

13. *Sic fit ut, si quid præterea de me audiat, &c.*] Præter audita de me ex suis familiaribus.

18 *Quos omnes libellos vetuit Augustus publicari.*] Vix ac ne vix quidem matura fieri potest lucubratio nondum maturi hominis. Quod si intelligere volumus, videamus quæ Virgilius puer scripsisse dicitur; mirum quantum à Virgilio discrepant, ut Virgilium in ipso Virgilio requiras. Itaque nihil consultius, quàm ejusmodi omnia juvenilia æternis tenebris damnare.

23. *Cecos Cæsar.*] Aliquod hic est mendum, sed propter codicum penuriam inemendabile. Non hoc quidem in Commentariis Cæsaris quos in manibus habemus, reperitur. Verùm multa in his desiderati, quæ aliunde supplere non liceret, ibidem diximus.

30. *Negat nundinis concionem advocari posse.*] Feriæ sunt quibus facere non licet. Nundinæ an feriæ essent, dubitatum est. Nonnulli nundinas inter ferias non referebant. Sed contra, illas Julius Cæsar, qui plures de auspiciis libros conscripsit, ait esse ferias, quibus nempe comitia non poterant haberi. Granius Licinianus porro, ut refert Macrobius, nodum solvit difficultatis. *Ait enim nundinas Jovis ferias esse. Siquidem flaminica omnibus nundinis in regia Jovi arietem soleat immolare. Sed Lege Hortensiâ effectum ut fastæ essent, uti rustici, qui nundinandi causâ in urbem veniebant, lites componerent. Nefasto enim die prætori fari non licebat. Ergo qui ferias dicunt, à mendacio vindicantur patrocinio vetustatis, qui contra sentiunt, æstimatu, ætatis quæ legem secuta est, vera depromunt.*

cionem advocari posse, id est cum populo agi, adeoque nundinis Romanorum haberi comitia non posse. *Macrob. lib.* I. *Saturn. cap.* 16.

AUGURALIA.

Cæsar in Auguralibus: Si sincera pecus erat. *Priscianus, lib.* VI.

DE DIVINATIONE.

Genus eloquentiæ duntaxat adolescens adhuc Strabonis Cæsar secutus videtur: cujus etiam ex Oratione, quæ inscribitur Pro Sardis, ad verbum nonnulla transtulit in divinationem suam. *Suetonius in Cæsare. Erunt fortè qui hoc ad Orationum Fragmenta pertinere existimabunt, me non multum repugnante.*

ASTRONOMICA.

Nam Julius Cæsar ut siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit, ab Ægyptiis disciplinis hausit: ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad solis cursum finiendi anni tempus extenderet. *Macrob. lib.* I. *Saturn. cap.* 26.

Tres autem fuere sectæ, Chaldea, Ægyptia, Græca: his addit apud nos quartam Cæsar dictator, annos ad solis cursum redigens singulos, qui priùs antecedebat. *Ex Plin. lib.* XI. *cap.* 15.

A Bruma in Favonium Cæsari nobilia sidera significant: III. kal. Januarii matutino Canis occidens. *Paulo post:* Pridie Nonas Januarii

14. *Ut ad solis cursum finiendi anni tempus extenderet.*] Cùm Cæsar Astrologiæ peritissimus esset, annum, ut inquit Appianus, quem ad lunæ priùs motum metiri soliti erant Romani, ad solis cursum direxit; unde magna confusio orta fuerat. Rem totam ipsius Ammiani Marcellini verbis, quia plana sunt et aperta placet explicare, quæ habentur lib. XXVI. *Spatium anni vertentis id esse, periti mundani motûs et siderum definiunt veteres, inter quos Menon, et Euctemon, et Hipparchus, et Archimedes excolunt, cum sol perenni rerum sublimium lege polo percurso signifero, quem Zodiacum sermo Græcus appellat, trecentis, et sexaginta quinque diebus emensis et noctibus ad eundem redierit cardinem, ut verbo tenus, si à secunda particula elatus arietis, ad eam dimensione redierit terminata. Sed anni intervallum verissimum memoratis diebus et horis sex ad usque meridiem concluditur plenum, annique sequentis erit post horam sextam initium porrectum ad vesperam. Tertius à prima vigilia sumens exordium, ad horam noctis extenditur sextam. Quartus à media noctis usque ad claram trahitur lucem. Ne igitur hæc computatio variantibus annorum principiis, et quodam post horam sextam diei, alio post sextam excurso nocturnam, scientiam omnem squalidâ divisione confundat, et Autumnalis mensis inveniatur quandoque Vernalis, placuit senas illas horas, quæ quadriennio viginti colliguntur atque quatuor, in unius diei noctisque adjunctæ transire mensuram. Hæc nondum extentis fusiùs regnis diu ignoravere Romani, perque sæcula multa obscuris difficultatibus implicati, tunc magis errorum profunda caligine fluctuabant, cùm in sacerdotes potestatem transtulissent intercalandi, qui libenter gratificantes publicanorum vel litigantium commodis, ad arbitrium suum detrahebant tempora vel augebant.* Placuit igitur Cæsari, teste Macrobio, ut quarto quoque anno sacerdotes diem unum intercalarent, idque Bissextum vocaverunt quia duobus diebus continuis dicimus Bissexto Kal. Martias, duos videlicet dies pro uno computantes. Inde anni dicti sunt Juliani, ut ait Censorinus.

19. *A Bruma.*] Propriè est dies Hiberni solstitii, qui ferè est VII. Kal. Januar.

Ib. *In Favonium.*] Favonius est ventus occidentalis, Euro oppositus, à favendo dictus, qui oriri existimatur XLV. à bruma die, id est VII. Februarii mensis. Itaque à bruma in Favonium, est ad VII. illius mensis diem.

Ib. *Cæsari.*] Quia Plinius omissis tribus sectis astronomicis, de quibus modo dixit, Cæsaris astronomicam rationem se sequi profitetur, utpote quæ Italiæ convenientior, in qua et cui scribebat.

Ib. *Nobilia sidera.*] Ea sunt, quorum ortus vel occasus, ortu vel occasu ignobilium efficacior novas tempestates inducit, quæque cœlo adhærent.

Ib. III. *kal. Januarii.*] XXX. die Decembris.

20. *Matutino.*] Tempore.

Ib. *Canis occidens.*] Occasus est matutinus signi cœlestis, quod Canis dicitur.

Ib. *Pridie Nonas Januarii.*] IV. die illius mensis.

Cæsari Delphinus matutino exoritur, et postero die Fidicula, quo Ægypto Sagitta vesperi occidit. *Paulo post:* A Favonio in æquinoctium vernum Cæsari significat XVII. kal. Martii triduum variè, et VIII. kal. Hirundinis visu, et postero die Arcturi exortu vespertino. Item III. Nonas Martii Cæsar Cancri exortu id fieri observavit. *Paulo post:* Cæsar et idus Martias ferales sibi annotavit: Scorpionis occasu. *Paulo post:* III. Nonas Aprilis in Attica Vergiliæ vesperi occultantur. Eædem postridie in Bœotia; Cæsari autem et Chaldæis, Nonis. *Paulo post:* Cæsari VI. Idus significatur imber Libræ occasu. XIV. kal. Maii Ægypto Suculæ occidunt vesperi, sidus vehemens, et terra marique turbidum, XVI. Atticæ, XV. Cæsari, continuo triduo significat. *Paulo post:* VI. Nonas Maii Cæsari Suculæ matutino exoriuntur, et VIII. Idus Capella pluvialis. *Ex Plin. lib.* XVIII. *cap.* 26.

A Vergiliarum exortu significant Cæsari postridie Arcturi occasus matutini. *Paulo post:* XI. kal. Cæsari Orionis gladius occidere incipit. III. Nonas Junii Cæsari, et Assyriæ Aquila vesperi oritur, &c.

1. *Delphinus.*] Delphinus non longè est à Capricorno, ut ait Aratus in Astronomicis, inter sidera relatus à Neptuno ob ipsi conciliatam Amphitriten, vel à Jove observatum Arionem, ut testatur Ovidius in Fast.

Dii pia facta vident, astris Delphina recepit
Jupiter, et stellas jussit habere novem.

Ib. *Fidicula.*] Quæ Columellæ Fides, alio nomine *Cithara* dicitur, estque signum cœleste.

Ib. *Quo Ægypto Sagitta vesperi occidit.*] Ita enim comparatus est ortus occasusque siderum propter orbis terrarum convexitatem, ut diverso tempore diversis in locis oriri occidereque sidera videantur.

2. *Sagitta.*] Quæ alibi *Sagittarius* dicitur, signum cœleste.

Ib. *A Favonio in æquinoctium.*] Id est à VII. die Februarii, quo die flare solet Favonius.

3. XVII. *kal. Martii.*] Quod fit anno Bissextili, quia etsi bis dicatur sexto kal. Mart. tamen pro uno eodemque die habetur, ita ut nihil referat, qui natus est Bissexto kal. Mart. an posteriore die natus sit, cum illud biduum pro uno tantùm die habeatur.

Ib. *Triduum variè.*] Quia varius est numerus hujus mensis dierum.

Ib. VIII. *kal.*] Martii scilicet, XXII. Februarii.

4. *Hirundinis visu.*] Existimant enim ver hujus avis adventu signari.

Ib. *Arcturi.*] Arcturus stella in cauda Ursæ posita, Græco nomine dicta, *ἀπὸ τῆς ἄρκτου οὐρᾶς*, cujus ortus et occasus gravissimas tempestates excitat.

5. III. *Nonas Martii.*] v. die Martii.

Ib. *Cancri exortu.*] Cancer item signum cœleste.

6. *Cæsar et Idus Martias ferales sibi annotavit.*] Quia in illis est interfectus.

Ib. *Scorpionis occasu.*] Qui et signum cœleste.

7. III. *Nonas Aprilis.*] Qui tertius est dies mensis.

Ib. *Vergiliæ.*] Ideo dictæ, quia earum exortus Veris habet significationem. Græci Pleiades, quòd primæ navigationis tempus ostendant.

8. *Eædem postridie in Bœotia.*] Quæ regio Græciæ est septentrionalis Atticæ regioni. Ejus caput Thebæ.

9. *Cæsari* VI. *Idus.*] Nempe Aprilis. Id est, VIII. die illius mensis.

Ib. *Libræ.*] Signum cœleste, ad quod cùm sol pervenit, autumnale est æquinoctium.

Ib. XIV. *kal. Maii.*] Nempe XIX. illius mensis.

10. *Suculæ.*] Græcè Hyades, *ἀπὸ τοῦ ὕειν* *pluere*, quòd pluvias excitent. *Nostri imperitè Suculas, quasi à suibus essent, non ab imbribus nominatæ,* inquit Cicero lib. de Nat. Deorum.

11. XVI. *Atticæ.*] Oriuntur illi regioni, cujus caput Athenæ, XVII. Maii.

Ib. XV.] XVIII. Maii.

12. VI. *Nonas Maii.*] XI. ejus mensis die.

13. VIII. *Idus.*] Nempe VIII. die ejus mensis.

Ib. *Capella.*] Sidus cœleste.

15. XI. *kal. Cæsaris Orionis gladius.*] Nempe Julii qui XXI. dies est Junii. Orion Neptuni filius cùm Dianæ vim inferre vellet, immisso ab ea Scorpio occisus est, cujus postea misericordiâ et ipse et Scorpius inter sidera relata fuerunt. Orionis sidus ventos, pluvias et tonitrua excitat. Unde grave sidus vocatur, et ita formatum est, ut stricto gladio in Taurum insurgat, propinquasque Pleiadas insequatur.

16. III. *Nonas Junii.*] III. Junii die.

Ib. *Assyriæ.*] Quam Adiabenen appellat Plinius, cujus hic potissimùm fit mentio, quia ejus incolæ in astronomicis clari extiterunt; de quibus ita Cicero lib. de Divinat. VII. *Propter planitiem, magnitudinemque regionem quas incolebant, quùm cœlum ex omni parte patens, atque apertum intuerentur, trajectiones motusque stellarum observaverunt. Quibus notatis, quid cuique significaretur memoriæ prodiderunt.* Chaldæi sunt isti qui

XI. kal. ejusdem Orionis gladius Cæsari occidere incipit. *Ex Plin. lib.* XVIII. *cap.* 27.

A Solstitio ad Fidiculæ occasum VI. kal. Junii (*aliàs* Julii) Cæsari Orion exoritur. *Paulo post:* XVIII. kal. Augusti, Ægypto Aquila occidit matutino, [a] Etesiarumque prodromi flatus incipiunt, quod Cæsar X. kal. sentire Italiam existimavit. *Paulo post:* Aquila Atticæ matutino occidit: III. kal. [b] regia in pectore Leonis stella matutino Cæsari immergitur. *Ex Plin. lib.* XVIII. *cap.* 28.

DE SIDERIBUS.

Etiam aliquid Poëticum edidit.

Sed nec aliquis penè Latinorum de hac arte Institutionis libros scripsit, nisi paucos versus Julius Cæsar, et ipsos tamen de alieno opere mutuatus. *Jul. Firmicus Mathes. lib.* II. *initio.*

Executus est etiam horum Siderum numerum Græcè Aratus, Poëta disertissimus: Latinè verò Cæsar, et decus eloquentiæ Tullus. Sed hi tantum nomina ipsorum et ortus, non autem apotelesmatum autoritatem ediderunt: ita ut mihi videantur non aliqua Astrologiæ scientia, sed Poëticâ potiùs elati licentiâ, docilis sermonis studia protulisse. *Jul. Firmicus Mathes. lib.* VIII. *cap.* 5.

POEMATA.

Reliquit et de Analogia libros duos, et Anticatones totidem, ac præterea Poëma quod inscribitur Iter. Quorum librorum primos, in transitu Alpium, quum ex citeriore Gallia, conventibus peractis, ad exercitum rediret: sequentes, sub tempus Mundensis prælii fecit: novissimum, dum ab Urbe in Hispaniam ulteriorem * IV. et XX. die pervenit. *Suet. in Cæsare.*

a *Qui solent præcurrere anniversarios ventos.* b *Præcipua.*

unam de tribus sectis astronomis efficiunt, à quibus ait Plinius Babyloniam et Assyriam demonstratum iri.

Ib. *Aquila vesperi oritur.*] Inter sidera relatus est, qui dicitur in cœlum pervenisse, quòd Jovem parvulum in antro delitescentem necare paverit, ut Maro in versibus testatur.

1. XI. *kal. ejusdem.*] Julii, qui XI. est vigesimus septimus.

3. VI. *kal. Junii.*] Qui dies Maii est vigesimus septimus.

4. XVIII. *kal. Augusti.*] Error videtur in numeris, cùm in illum diem incidant Idus. Repono igitur XVII.

5. *Etesiarumque prodomi flatus incipiunt.*] De Etesiis supra dictum in fine lib. III. de bello civili, cap. 107.

6. X. *kal.*] Qui dies est Julii XXX.

7. *In pectore Leonis.*] Leo signum cœleste, qui Nemeæ creditus est, et ab Hercule ibidem domitus.

14. *Aratus, Poëta disertissimus.*] Solis in Cilicia natus, cujus Phænomena habemus, de quo Ovidius:

Cum sole et luna semper Aratus erit.

15. *Latinè verò Cæsar.*] Noster non hic quidem, sed nec Germanicus, qui ab Augusto adoptandus Tiberio datus est, ut plerique existimant, titulo decepti, sed Domitianus Imperator, qui et Germanicus dictus, ut in primo poëmate videre est apud Statium, cujus est initium:

Quæ super impositо moles geminata colosso, &c.

Ubi sic Domitianus compellatur:

An te Paladiæ talem Germanice nobis
Effinxere manus, &c.

qui et eo nomine dicitur apud Quintilian. lib. X. cap. I. *Hos nominavimus quia Germanicum Augustum ab institutis studiis deflexit cura terrarum parùmque Diis visum est esse eum maximum Poëtarum.*

Ib. *Et decus eloquentiæ Tullius.*] Habemus apud Ciceronem hæc Aratea carmina, seu potiùs Fragmenta.

* VII. *et* XX. *legit ex Strabone Appiano Casaubonus.*

Feruntur et à puero et ab adolescentulo quædam scripta: ut laudes Herculis, tragœdia Œdipus, &c. quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Suetonius in Cæsare.*

Olus quoque silvestre est trium foliorum, D. Julii Carminibus præcipuè jocisque militaribus celebratum. Alternis quippe versibus exprobavere lapsana se vixisse apud Dyrrhachium, præmiorum parsimoniam cavillantes. Est autem id cyma silvestris. *Plin. lib.* XIX. *cap.* 8.

Donatus, seu potiùs Suetonius, in vita Terentii, hos sub C. JULII CÆSARIS nomine versus producit.

Tu quoque tu in summis, ó dimidiate Menander,
Poneris, et meritò, puri sermonis amator.
Lenibus atque utinam scriptis adjuncta foret vis
Comica, ut æquato virtus polleret honore.
Cum Græcis neque in hâc despectus parte jaceres.
Unum hoc maceror, et doleo tibi deesse, Terenti.

Sequens etiam Epigramma C. JULIO CÆSARI quidam inscribunt, alii Germanico.

Thrax puer astricto glacie dum ludit in Hebro,
Pondere concretas frigore rupit aquas.
Dumque imæ partes rapido traherentur ab amne,
Abscidit tenerum lubrica testa caput.
Orba quod inventum mater dum conderet urna
Hoc peperi flammis, cætera, dixit, aquis.

INCERTA.

Unguenta dicuntur à locis, ut Telinum, cujus Julius Cæsar meminit, dicens: Corpusque suavi Telino unguimur. Hoc conficiebatur in insula Telo, quæ est una ex Cycladibus, &c. *Isiodorus, lib.* IV. *Origin. cap.* 12.

Apud Cæsarem et Catulum et Calvum lectum est: Quum jam fulva cinis fueris. *Nonius in voce* Cinis.

Salve primus omnium parens Patriæ appellate, primus in toga

7. *Lapsana se vixisse apud Dyrrachium.*] Vide 47. caput lib. III. de bello civili.

Ib. *Præmiorum parsimoniam cavillantes.*] Magnitudine scilicet præteritorum laborum, præsentium præmiorum parvitati comparata.

12. *Dimidiate Menander.*] Ideo dimidiatus dicitur, quia mediam tantùm partem dotum Menandri habet, nempe lenitatem, non vim quâ caret. Est enim, teste Quintiliano, Menander, *omnibus rebus, personis, affectibus accommodatus.*

19 *Germanico.*] Non illi qui à Tiberio Augusti jussu fuit adoptatus, sed Imperatori Domitiano, de quo supra diximus.

33. *Salve primus omnium parens Patriæ appellate.*] Plinius hoc loco Ciceronem compellat hoc nomine. Testatur idem Plutarchus et datum hoc illi fuisse nomen *patris Patriæ,* cùm Cato item eum in concione nominasset.

Ib. *Primus in toga triumphum linguæque lauream merite.*] Meritum dicit, obtinuisse non dicit. Nec enim de civibus triumphabatur, cujusmodi meritum satis declaratum, cùm per forum domum reversus à supplicio Lentuli et Cethegi Catilinæ sociorum, triumphales viri homine præsenti clarè testarentur sibi pop. R. acceptam referre debere potentiam et pecunias, Ciceroni verò securitatem et salutem. Reverso tamen è Cilicia, ubi rem bene gesserat contra Cilices, cùm senatus triumphum decrevit, ait se Cæsaris ad bellum civile ruentis, concordia facta, malle sequi currum. Laurea hic pro triumpho accipitur, quia lauream tenere solebat qui triumphabat. Hic porro notanda Græca phrasis, *omnium triumphorum lauream adepte majorem,* pro *omnibus triumphis:* apud Græcos enim comparativum nomen regit Genitivum casum.

triumphum linguæque lauream merite, et facundiæ, Latinarumque litterarum parens: Atque (ut dictator Cæsar hostis quondam tuus de te scripsit) omnium triumphorum lauream adepte majorem, quanto plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse, quàm Imperii. *Plin. lib.* VII. *cap.* 30. *in fine, ubi de Cic.*

Cicero causarum XIII. Re venditâ iterum emptâ. Unde manifestum sit *venita* non dici, sed aut *venundata*, aut *vendita*, ut Cicero. C. Cæsar: Possessiones redimi, eas postea pluris venditas. *Diomedes, lib.* I.

Esseda, vehiculi vel currûs genus, quo soliti sunt pugnare Galli. Cæsar testis est libro ad Ciceronem III. Multa millia equitum atque essedariorum habet. Hinc et gladiatores essedarii dicuntur, qui curru certant. *Junius Philargyrus in* 3. *Georgic. Virgil.*

Augustus quoque in Epistolis ad C. Cæsarem emendat, quòd is *calidum* dicere quàm *caldum (in libris forte de Analogia)* malit: non quia illud non sit Latinum, sed quia sit odiosum, et, ut ipse Græco verbo significavit, περίεργον. *Quintil. lib.* I.

C. JULII CÆSARIS DICTA.

Tu, quæso, quidquid novi (multa autem exspecto) scribere ne pigrere. In his, de Sexto satisne certum: maximè autem de Bruto nostro: de quo quidem ille, ad quem diverti, Cæsarem solitum dicere: Magni refert, hic quid velit: sed quidquid vult, valdè vult. (V. C. quidquid volet, valdè volet) idque eum animadvertisse quum pro Dejotaro Niceæ dixerit, valdè vehementer eum visum et liberè dicere. *Cicero, lib.* XIV. *Ep. ad Atticum, Epist.* 1.

Proximè quum Sextii rogatu apud eum fuissem, exspectaremque sedens, quoad vocaret, dixisse eum: Ego dubitem, quin summo in odio sim, quum M. Cicero sedeat, nec suo commodo me convenire possit? Atqui, si quisquam est facilis, hic est. Tamen non dubito, quin me malè oderit. *Cicero, lib.* XIV. *Epist. ad Attic. Epist.* 1.

Aiebat, Cæsarem secum, quo tempore Sextii rogatu veni ad eum, quum exspectarem sedens, dixisse. Ego nunc tam sim stultus, ut hunc ipsum facilem hominem, putam mihi esse amicum, quum tamdiu sedens meum commodum exspectet? *Cic. lib.* XIV. *Epist. ad Attic. Epist.* 2. *Idem cum eo quod supra ex Epistola* 1. *attulimus.*

Quo gaudio elatus, non temperavit quin paucos post dies frequenti curia jactaret, invitis et gementibus adversariis ademptum se quæ concupisset: proinde ex eo insultaturum omnium capitibus: ac, negante

20. *In his, de Sexto.*] Pompeii Magni minore superstite filio, qui bellum in Sicilia parabat.

Ib. *De Bruto nostro.*] Cæsaris interfectore.

21. *De quo quidem ille.*] Matius Cæsarianus.

22. *Magni refert, hic quid velit.*] Non enim parva mente consilia agitabat hic Brutus.

23. *Quum pro Dejotaro Niceæ dixerit.*] De quo sic Cicero in Bruto: *Erat à me mentio facta causam Dejotari fidelissimi atque optimi regis ornatissimè et copiosissimè à Bruto me audisse esse defensam.*

26. *Proximè.*] Ante Cæsarem necem.

Ib. *Quum Sextii rogatu.*] Is est pro quo extat oratio ejusdem Ciceronis.

27. *Quoad vocaret.*] Admissus ad ipsum Cæsarem.

Ib. *Dixisse eum.*] Cæsarem Matius ille aiebat.

29. *Si quisquam est facilis.*] In ferendis incommodis ab hominibus acceptis.

Ib. *Hic est.*] Cicero.

32. *Ego nunc tam sim stultus.*] Cæsar.

Ib. *Ut hunc ipsum facilem hominem.*] Ciceronem, ut supra dictum est.

36. *Quo gaudio elatus.*] Decretæ sibi provinciæ Galliæ.

38. *Ac, negante quodam per contumeliam.*] Illud facere se posse.

quodam per contumeliam, Facile hoc ulli fœminæ fore, responderit, quasi alludens: In Assyria quoque regnâsse Semiramin; magnamque Asiæ partem Amazonas tenuisse quondam. *Suet. in Cæsare.*

Pharsalicâ acie cæsos profligatosque adversarios prospicientem, hæc eum ad verbum dixisse refert Asinius Pollio: Hoc voluerunt. Tantis rebus gestis C. Cæsar condemnatus essem, nisi ab exercitu auxilium petiissem. *Suetonius in Cæsare.*

Consecutusque cohortes ad Rubiconem flumen, qui provinciæ ejus finis erat, paululum constitit, ac reputans quantum moliretur, conversus ad proximos. Et etiam nunc, inquit, regredi possimus. Quod si ponticulum transierimus, omnia armis agenda erunt. *Suet. in Cæsare.*

Cunctanti ostentum tale factum est. Quidam eximiâ magnitudine et formâ, &c. Tunc Cæsar, Eatur, inquit, quò Deorum ostenta, et inimicorum iniquitas vocat. Jacta alea est, inquit. *Suet. in Cæsare.*

Romam iter convertit: appellatisque de republ. Partibus, validissimas Pompeii copias, quæ sub tribus legatis, M. Petreio, et L. Afranio, et M. Varrone in Hispania erant, invasit; professus ante inter suos, Ire se ad exercitum sine duce, et inde reversurum ad ducem sine exercitu. *Suet. in Cæsare.*

Prolapsus in egressu navis, verso ad melius omine, Teneo te, inquit, Africa. *Suet. in Cæsare.*

Quum exspectatio adventûs Jubæ terribilis esset, convocatis ad concionem militibus, Scitote, inquit, paucissimis his diebus regem affuturum cum x. legionibus, equitum xxx. levis armaturæ c. millibus, elephantis ccc. Proinde desinant quidam quærere ultra, aut opinari; mihique qui compertum habeo, credant: Aut quidem vetustissimâ nave impositos quocunque vento in quascunque terras jubebo avehi. *Suetonius in Cæsare.*

Jactare solitus, Milites suos etiam unguentatos bene pugnare posse: Nec Milites eos pro concione, sed blandiori nomine commilitones appellabat (*etiam* Quirites.) *Suet. in Cæsare.*

Famem et cæteras necessitates, &c. tantopere tolerabant, ut Dyrrhachinâ munitione Pompeius viso genere panis ex herba, quo sustinebantur, cum feris sibi rem esse dixerit, &c. *Suet. in Cæsare.*

Quosdam infimi generis ad amplissimos honores provexit. Quum ob id culparetur, professus est palam, Si grassatorum et sicariorum ope in tuendâ suâ dignitate usus esset, talibus quoque se parem gratiam relaturum. *Suet. in Cæsare.*

Interrogatus cur repudiasset uxorem, Quoniam, inquit, meos tam suspicione, quàm crimine judico carere oportere. *Suet. in Cæsare.*

1. *Facile hoc ulli fœminæ fore.*] Tam facile esse ut fœmina id facere posset, si in suo loco esset constituta, nedum vir natus.

5. *Hoc voluerunt.*] Sibi.

Ib. *Tantis rebus gestis C. Cæsar condemnatus essem.*] Nempe ob multas res contra leges gestas.

8. *Ad Rubiconem flumen.*] De quo sic Lucanus:

—— *qui Gallica certus*
Limes ab Ausoniis disterminat arva colonis.

13. *Quidam eximiâ magnitudine et formâ.*] Nolim dejerare illum hominem à Cæsare non fuisse subornatum, qui hoc bellum à se susceptum non sine Deorum nutu credi volebat.

23. *Quum exspectatio adventûs Jubæ terribilis esset.*] Vide lib. de bello Africano, cap. 48.

33. *Famem et cæteras necessitates, &c. tantopere tolerabant, &c.*] Vide item lib. I. de bello civili, caput 47.

Acie Pharsalicâ proclamavit, Ut civibus parceretur. *Suetonius in Cæsare.*

Nec minoris impotentiæ voces propalam edebat, ut T. Ampius scribit: Nihil esse rempublicam. Appellationem modo, sine corpore ac specie. Syllam nescisse litteras, qui dictaturam deposuerit. Debere homines consideratius jam loqui secum, ac pro legibus habere quæ dicat. *Suetonius in Cæsare.*

Eoque arrogantiæ progressus est, ut, haruspice tristia, et sine corde exta sacro quodam nuntiante, Futura diceret lætiora quum vellet: Nec pro ostento ducendum si pecudi cor defuisset. *Suet. in Cæsare.*

Triumphanti et subsellia tribunitia prætervehenti sibi unum è collegio Pontium Aquilam non assurrexisse, adeò indignatus, ut proclamaverit: Repete ergo à me, Aquila, rempublicam, tribunus. Nec destiterit per continuos dies quidquam cuiquam, nisi sub exceptione, polliceri, Si tamen per Pontium Aquilam licuerit. *Suetonius in Cæsare.*

Plebi regem se salutanti, Cæsarem se non regem esse respondit. *Suetonius in Cæsare.*

De quo genere optimè C. Cæsarem prætextatum adhuc accepimus dixisse, Si cantas, malè cantas; si legis, cantas. *Quintil. lib.* I.

Elevandi ratio est duplex, ut aut veniam, quis, aut jactantiam minuat: Quemadmodum C. Cæsar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpitiana, quod ipse se passum pro Cæsare pugnantem gloriabatur, Nunquam fugiens respexeris, inquit. Aut crimen objectum, ut Cicero, &c. *Quintil. lib.* VI.

Est et illa ex ironia fictio, quâ usus est C. Cæsar. Nam cùm testis diceret, à reo fæmina sua ferro petita, et esset facilis reprehensio, cur illam potissimùm partem corporis vulnerare voluisset: Quid enim faceres, inquit, quum tu galeam et loricam haberes? *Quintil. lib.* VI.

Sic fac existimes, post has miserias, id est, postquam armis disceptari cœptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cæsar, accusatâ acerbitate Marcelli (sic enim appellabat) laudatâque honorificentissimè et æquitate tuâ, et prudentiâ, repente præter spem dixit, se senatui roganti de Marcello, * hominis quidem caussâ negaturum. (* *Sic Victorius edidit, eumque secutus Lambinus, cui tamen* ominis *legendum videtur. Ipsum vide.) Cic. lib.* IV. *Epist. ad Famil. Epist.* 4. *ad Ser. Sulpicium.*

Demetrio Megæ Siculo Dolabella rogatu meo civitatem à Cæsare impetravit: qua in re ego interfui. Itaque nunc P. Cornelius vocatur. Quumque propter quosdam sordidos, qui Cæsaris beneficia vendebant, tabulam, in quâ nomina civitate donatorum incisa essent, revelli jussisset, eidem Dolabellæ, me audiente, Cæsar dixit, Nihil esse,

3. *Ut T. Ampius scribit.*] Is est ad quem Cicero scribit, lib. VI. Epist. ad Famil. quem Cæsariani, ut ibidem ait, appellabant tubam belli civilis, cui reditum à Cæsare concessum gratulatur.

12. *Unum è collegio.*] Tribunorum.

24. *In seditione Sulpitiana.*] Quæ fuerat illa seditio nescio. Video à Sulpitio interrege unicum consulem esse creatum Pompeium. Quod cùm adversùs Cæsarem fieret, potuit fieri seditio, et ejus nomine appellari. Video etiam per Sulpitium alterum consulem Marcello, quantum potuit, restitisse Cæsarem. Quod etiam fortè sine seditione fieri non potuit.

quodam per contumeliam, Facile hoc ulli fœminæ fore, responderit, quasi alludens: In Assyria quoque regnâsse Semiramin; magnamque Asiæ partem Amazonas tenuisse quondam. *Suet. in Cæsare.*

Pharsalicâ acie cæsos profligatosque adversarios prospicientem, hæc eum ad verbum dixisse refert Asinius Pollio: Hoc voluerunt. Tantis rebus gestis C. Cæsar condemnatus essem, nisi ab exercitu auxilium petiissem. *Suetonius in Cæsare.*

Consecutusque cohortes ad Rubiconem flumen,* qui provinciæ ejus finis erat, paululum constitit, ac reputans quantum moliretur, conversus ad proximos. Et etiam nunc, inquit, regredi possimus. Quod si ponticulum transierimus, omnia armis agenda erunt. *Suet. in Cæsare.*

Cunctanti ostentum tale factum est. Quidam eximiâ magnitudine et formâ, &c. Tunc Cæsar, Eatur, inquit, quò Deorum ostenta, et inimicorum iniquitas vocat. Jacta alea est, inquit. *Suet. in Cæsare.*

Romam iter convertit: appellatisque de republ. Partibus, validissimas Pompeii copias, quæ sub tribus legatis, M. Petreio, et L. Afranio, et M. Varrone in Hispania erant, invasit; professus ante inter suos, Ire se ad exercitum sine duce, et inde reversurum ad ducem sine exercitu. *Suet. in Cæsare.*

Prolapsus in egressu navis, verso ad melius omine, Teneo te, inquit, Africa. *Suet. in Cæsare.*

Quum exspectatio adventûs Jubæ terribilis esset, convocatis ad concionem militibus, Scitote, inquit, paucissimis his diebus regem affuturum cum x. legionibus, equitum xxx. levis armaturæ c. millibus, elephantis ccc. Proinde desinant quidam quærere ultra, aut opinari; mihique qui compertum habeo, credant: Aut quidem vetustissimâ nave impositos quocunque vento in quascunque terras jubebo avehi. *Suetonius in Cæsare.*

Jactare solitus, Milites suos etiam unguentatos bene pugnare posse: Nec Milites eos pro concione, sed blandiori nomine commilitones appellabat (*etiam* Quirites.) *Suet. in Cæsare.*

Famem et cæteras necessitates, &c. tantopere tolerabant, ut Dyrrhachinâ munitione Pompeius viso genere panis ex herba, quo sustinebantur, cum feris sibi rem esse dixerit, &c. *Suet. in Cæsare.*

Quosdam infimi generis ad amplissimos honores provexit. Quum ob id culparetur, professus est palam, Si grassatorum et sicariorum ope in tuendâ suâ dignitate usus esset, talibus quoque se parem gratiam relaturum. *Suet. in Cæsare.*

Interrogatus cur repudiasset uxorem, Quoniam, inquit, meos tam suspicione, quàm crimine judico carere oportere. *Suet. in Cæsare.*

1. *Facile hoc ulli fœminæ fore.*] Tam facile esse ut fœmina id facere posset, si in suo loco esset constituta, nedum vir natus.

5. *Hoc voluerunt.*] Sibi.

Ib. *Tantis rebus gestis C. Cæsar condemnatus essem.*] Nempe ob multas res contra leges gestas.

8. *Ad Rubiconem flumen.*] De quo sic Lucanus:

—— *qui Gallica certus*
Limes ab Ausoniis disterminat arva colonis.

13. *Quidam eximiâ magnitudine et formâ.*] Nolim dejerare illum hominem à Cæsare non fuisse subornatum, qui hoc bellum à se susceptum non sine Deorum nutu credi volebat.

23. *Quum exspectatio adventûs Jubæ terribilis esset.*] Vide lib. de bello Africano, cap. 48.

33. *Famem et cæteras necessitates, &c. tantopere tolerabant, &c.*] Vide item lib. I. de bello civili, caput 47.

Acie Pharsalicâ proclamavit, Ut civibus parceretur. *Suetonius in Cæsare.*

Nec minoris impotentiæ voces propalam edebat, ut T. Ampius scribit: Nihil esse rempublicam. Appellationem modo, sine corpore ac specie. Syllam nescisse litteras, qui dictaturam deposuerit. Debere homines consideratius jam loqui secum, ac pro legibus habere quæ dicat. *Suetonius in Cæsare.*

Eoque arrogantiæ progressus est, ut, haruspice tristia, et sine corde exta sacro quodam nuntiante, Futura diceret lætiora quum vellet: Nec pro ostento ducendum si pecudi cor defuisset. *Suet. in Cæsare.*

Triumphanti et subsellia tribunitia prætervehenti sibi unum è collegio Pontium Aquilam non assurrexisse, adeò indignatus, ut proclamaverit: Repete ergo à me, Aquila, rempublicam, tribunus. Nec destiterit per continuos dies quidquam cuiquam, nisi sub exceptione, polliceri, Si tamen per Pontium Aquilam licuerit. *Suetonius in Cæsare.*

Plebi regem se salutanti, Cæsarem se non regem esse respondit. *Suetonius in Cæsare.*

De quo genere optimè C. Cæsarem prætextatum adhuc accepimus dixisse, Si cantas, malè cantas; si legis, cantas. *Quintil. lib.* I.

Elevandi ratio est duplex, ut aut veniam, quis, aut jactantiam minuat: Quemadmodum C. Cæsar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpitiana, quod ipse se passum pro Cæsare pugnantem gloriabatur, Nunquam fugiens respexeris, inquit. Aut crimen objectum, ut Cicero, &c. *Quintil. lib.* VI.

Est et illa ex ironia fictio, quâ usus est C. Cæsar. Nam cùm testis diceret, à reo fæmina sua ferro petita, et esset facilis reprehensio, cur illam potissimùm partem corporis vulnerare voluisset: Quid enim faceres, inquit, quum tu galeam et loricam haberes? *Quintil. lib.* VI.

Sic fac existimes, post has miserias, id est, postquam armis disceptari cœptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cæsar, accusatâ acerbitate Marcelli (sic enim appellabat) laudatâque honorificentissimè et æquitate tuâ, et prudentiâ, repente præter spem dixit, se senatui roganti de Marcello, * hominis quidem caussâ negaturum. (* *Sic Victorius edidit, eumque secutus Lambinus, cui tamen* ominis *legendum videtur. Ipsum vide.) Cic. lib.* IV. *Epist. ad Famil. Epist.* 4. *ad Ser. Sulpicium.*

Demetrio Megæ Siculo Dolabella rogatu meo civitatem à Cæsare impetravit: qua in re ego interfui. Itaque nunc P. Cornelius vocatur. Quumque propter quosdam sordidos, qui Cæsaris beneficia vendebant, tabulam, in quâ nomina civitate donatorum incisa essent, revelli jussisset, eidem Dolabellæ, me audiente, Cæsar dixit, Nihil esse,

3. *Ut T. Ampius scribit.*] Is est ad quem Cicero scribit, lib. VI. Epist. ad Famil. quem Cæsariani, ut ibidem ait, appellabant tubam belli civilis, cui reditum à Cæsare concessum gratulatur.

12. *Unum è collegio.*] Tribunorum.

24. *In seditione Sulpitiana.*] Quæ fuerat illa seditio nescio. Video à Sulpitio interrege unicum consulem esse creatum Pompeium. Quod cùm adversùs Cæsarem fieret, potuit fieri seditio, et ejus nomine appellari. Video etiam per Sulpitium alterum consulem Marcello, quantum potuit, restitisse Cæsarem. Quod etiam fortè fine seditione fieri non potuit.

quod de Mega vereretur; beneficium suum in eo manere. *Cic. lib.* XIII. *ad Famil. Epist.* 36. *ad Acilium.*

DE C. JULIO CÆSARE.

Sed tamen, Brute, inquit Atticus, de Cæsare et ipse ita judico, et de hoc hujus generis acerrimo æstimatore sæpissimè audio, illum ferè omnium Oratorum Latinè loqui elegantissimè, nec id solùm domesticâ consuetudine, ut dudum de Læliorum et Domitiorum familiis audiebamus, sed, quamquam id quoque credo fuisse, tamen ut esset perfecta illa bene loquendi laus, multis litteris, et iis quidem reconditis et exquisitis, est consecutus, &c. *Ex Cic. in Bruto.*

Sed perge, Pomponî, de Cæsare, et redde quæ restant. Solum quidem, inquit ille, et quasi fundamentum Oratoris, &c. Cæsar autem rationem adhibens, consuetudinem vitiosam et corruptam, purâ et incorruptâ consuetudine emendat. Itaque quum hanc elegantiam verborum Latinorum, quæ etiamsi Orator non sis, et sis ingenuus civis Romanus, tamen necessaria est, adjungit illi oratoria ornamenta dicendi: tum videtur tanquam tabulas bene pictas collocare in bono lumine. Hanc quum habeat præcipuam laudem in communibus, non video cui debeat cedere: splendidam quamdam minimeque veteratoriam rationem dicendi tenet, voce, motu, formâ etiam magnificâ, et generosâ quodammodo. Tum Brutus: Orationes quidem ejus, &c. Atque etiam Commentarios quosdam scripsit rerum suarum, valdè quidem, inquam, probandos: nudi enim sunt, recti, et venusti, omni ornatu orationis tanquam veste detractâ. Sed dum voluit alios habere parata unde sumerent, qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit qui volunt illi calamistris inuere, sanos quidem homines à scribendo deterruit, &c. *Ex Cic. in Bruto.*

Quid Oratorum? Quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? Quis sententiis aut acutior, aut crebrior? Quis verbis aut ornatior, aut elegantior? *Ex Cicer. ad Cornelium Nepot. apud Sueton. in Cæs.*

Sed bene loquendi de Catulis opinio non minor; sale verò (mero) conditus, et facetiis Cæsar. *Ex Cic. lib.* I. *de Offic.*

Reliquit et rerum suarum Commentarios, Gallici, Civilisque belli Pompeiani. Nam Alexandrini, Africique et Hispaniensis incertus autor est. Alii enim Oppium putant, alii Hirtium: quin etiam Gallici belli novissimum, imperfectumque librum suppleverit. *Paulo post:* Pollio Asinius parùm diligenter, parùmque integrâ veritate compositos putat; quum Cæsar pleraque et quæ per alios erant gesta, temerè crediderit: et quæ per se, vel consultò, vel etiam memoriâ lapsus, perperam ediderit: existimatque rescripturum, et correcturum fuisse. *Ex Suet. in Cæsare.*

1. *Beneficium suum in eo manere.*] Id est, nolle mutare aut revocare beneficium quod dederat.

32. *Sed bene loquendi de Catulis opinio non minor.*] Duo erant Catuli, pater et filius. Sed hic de patre potissimùm dicitur. Filius enim, quamquam bene loqueretur, Orator non fuit habitus.

Ib. *Sale verò (mero) conditus, et facetiis Cæsar.*] Ille Cæsar non noster est, sed alius ab illo, Caius itidem, ut et noster, Lucii filius, de quo Cicero in Bruto dicit Oratorem non fuisse vehementem, et esse ejus aliquot orationes ex quibus sicut ex tragœdiis lenitas ejus sine nervis perspici potest. Vis autem ex sequentibus ex Quintiliano petitis maximè nostro tribuitur Cæsari.

C. verò Cæsar si tantùm foro vacâsset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur; tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ùt illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat: exornat tamen hæc omnia mirâ sermonis, cujus propriè studiosus fuit, elegantiâ. *Ex Quintil. lib.* x.

Quid tantùm noceret vim Cæsaris, asperitatem Cœlii, diligentiam Pollionis, judicium Calvi, quibusdam in locis assumere? *Ex Quintil. lib.* x.

Hinc vim Cæsaris, indolem Cœlii, subtilitatem Calidii, gravitatem Bruti, acumen Sulpitii, acerbitatem Cassii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messallæ, sanctitatem Calvi reperiemus. *Ex Quintil. lib.* XII.

At tristior Calvus, numerosior Asinius, splendidior Cæsar, amarior Cœlius, gravior Brutus, vehementior et plenior et valentior Cicero. *Ex Autore Dialogi de Oratore.*

Λέγεται δὲ καὶ φῦναι πρὸς λόγους πολιτικοὺς ὁ Καῖσαρ ἄριστα, καὶ διαπονῆσαι φιλοτιμώτατα τὴν φύσιν, ὡς τὰ δευτερεῖα μὲν ἀδηρίτως ἔχειν. Ex Plut. in Cæs.

Dicitur autem et ad urbanam facundiam à natura maximè fuisse comparatus, ingeniumque suum sedulò exercuisse, secundas ut citra controversiam ferret.

Ἐν δὲ Ῥώμῃ πολλὴ μὲν ἐπὶ τῷ λόγῳ περὶ τὰς συνηγορίας αὐτοῦ χάρις ἐξέλαμψεν. Ex Plut. in Cæsare.

Romæ verò multa ejus orationis in defensionibus effulsit venustas.

Ac mihi ex Græcis orationes Lysiæ ostentat; ex nostris Gracchorum, Catonisque: quorum sanè plurimæ sunt circumcisæ et breves. Ego Lysiæ, Demosthenem, Æschinem, Hyperidem, multosque prætęrea; Gracchis, et Catoni Pollionem, Cæsarem, Cœlium, imprimis M. Tullium oppono, cujus oratio optima fertur esse, quæ maxima. *Ex Plin. lib.* I. *Epist.*

Sed ego verear ne me non satis deceat, quod decuit M. Tullium, C. Calvum, Asinium Pollionem, M. Messallam, &c. Divum Julium, Divum Augustum, Divum Nervam, Tib. Cæsarem, &c. *Ex Plin. lib.* v. *Epist.*

6. *Asperitatem Cœlii, diligentiam Pollionis, judicium Calvi,* &c.] Hæc sunt Oratorum nomina, quorum orationum nihil ad nostram ætatem pervenit, de quibus supra suo loco diximus. Vide de his Ciceronem in Bruto.

24. *Ac mihi ex Græcis,* &c.] Comparat Oratores quorum brevis est dictio, longioribus in dicendo.

Ib. *Lysiæ.*] Lysias Atheniensis quidem, sed Syracusanus genere, unus de x. Græcis Oratoribus. De quo Ciceronis vide judicium in Bruto.

Ib. *Gracchorum.*] Gracchi ambo, qui fratres erant, inter Oratores habiti. Eorum vitam vide apud Plutarchum.

25. *Catonisque.*] Cato etiam inter Oratores, Uticensis nempe, cujus et vitam apud eundem Plutarchum lege.

26. *Demosthenem.*] Demosthenes Atheniensis Græcorum Oratorum princeps, cujus item vita apud eundem Plutarchum legitur.

Ib. *Æschinem.*] Demosthenis æmulus Æschines fuit, cujus adhuc habentur aliquot orationes.

Ib. *Hyperidem.*] Hyperides unus etiam ex Græcis Oratoribus Athenis, qui æmulus aliquando fuit Demosthenis ab ipso scilicet peculatûs accusatus, sed tandem amissâ Republicâ ab Antipatro Macedone excisâ linguâ necatus est.

FINIS.